: મુદ્રણસ્થાન :
શ્રી અમૃત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
સોનગઢ-કાઠિયાવાડ

વિ. સં. ૨૦૦૧ વીર સં. ૨૪૭૧ ઈ. સ. ૧૯૪૫

મુદ્રક :
વોરા અમૃતલાલ દેવકરણ.

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी ।
मंगलं कुंदकुंदार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

આ ગ્રંથની મૂળ કીંમત તો આશરે રૂા. ૪-૦-૦ થાય છે તોપણ જેમ બને તેમ વધારે સુમુક્ષુઓ આ સત્શાસ્ત્ર વાંચનનો લાભ મેળવી શકે તે અર્થે મળેલી સદ્ધર્મપ્રેમી સુમુક્ષુઓની ઉદાર સહાયતાથી આ ગ્રંથની કીં. રૂા. ૩-૦-૦ રાખવામાં આવી છે.

—: ગુરુદેવનો ઉપકાર :—

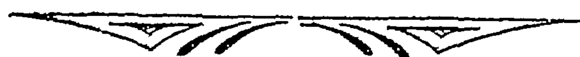

જ્યાં જોઉં ત્યાં નજર પડતાં રાગ ને દ્વેષ હા! હા!
જ્યાં જોઉં ત્યાં શ્રવણ પડતાં પુણ્ય ને પાપ ગાથા;
જિજ્ઞાસુને શરણસ્થળ ક્યાં? તત્ત્વની વાત ક્યાં છે?
પૂછે કોને પથ પથિક જ્યાં આંધળા સર્વ પાસે.

એવા એ કળિકાળમાં જગતનાં કંઈ પુણ્ય બાકી હતાં,
જિજ્ઞાસુ હૃદયો હતાં તલસતાં સત્‌વસ્તુને ભેટવા;
એવા કંઈક પ્રભાવથી, ગગનથી, આ કહાન તું ઊતરે,
અંધારે ડૂબતા અખંડ સતને તું પ્રાણવંતું કરે.

જેનો જન્મ થતાં સહુ જગતનાં પાખંડ પાછાં પડે,
જેનો જન્મ થતાં મુમુક્ષુ હૃદયો ઉલ્લાસથી વિકસે:
જેના જ્ઞાનકટાક્ષથી ઉદય ને ચૈતન્ય જૂદાં પડે,
ઇન્દ્રો એ જિનસુતના જનમને આનંદથી ઉજવે.

ડૂબેલું સત્ય અંધારે આવતું તરી આખરે,
ફરી એ વીર-વાક્યોમાં પ્રાણ ને ચેતના વહે.

नमः श्रीसद्गुरुदेवाय

પ્રસ્તાવના

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी ।
मंगलं कुंदकुंदार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥

આજથી ૨૪૭૦ વર્ષ પહેલાં આ ભરતક્ષેત્રની પુણ્યભૂમીમાં જગત્પૂજ્ય પરમ ભટ્ટારક ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરવા માટે સમસ્ત પદાર્થોનું સ્વરૂપ પોતાની સાતિશય દિવ્યધ્વનિ દ્વારા પ્રગટ કરતા હતા. તેમના નિર્વાણ પછી કાળદોષથી ક્રમે ક્રમે અપાર જ્ઞાનસિંધુનો ઘણો ભાગ તો વિચ્છેદ થયો. અને અલ્પ છતાં બીજભૂત જ્ઞાનનો પ્રવાહ આચાર્યોની પરંપરાથી ઉત્તરોત્તર વહેતો રહ્યો, જેમાંથી આભના થોભ જેવા કેટલાક આચાર્ય ભગવંતોએ શાસ્ત્રો ગૂંથ્યાં. તે આચાર્યોમાંના એક ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ હતા, જેમણે સર્વજ્ઞ ભગવાન મહાવીરથી ચાલ્યું આવતું જ્ઞાન ગુરુપરંપરાએ પ્રાપ્ત કરીને, તેમાંથી પંચાસ્તિકાય પ્રવચનસાર; સમયસાર, નિયમસાર, અષ્ટપાહુડ આદિ શાસ્ત્રો ગૂંથ્યાં અને સંસારનાશક શ્રુતજ્ઞાનને ચિરંજીવ કર્યું.

સર્વોત્કૃષ્ટ આગમ શ્રીસમયસારના કર્તા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ વિક્રમ સંવતની શરૂઆતમાં થઈ ગયા છે. દિગંબર જૈન પરંપરામાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે. સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી અને ગણધર ભગવાન શ્રીગૌતમસ્વામી પછી તુરત જ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન આવે છે. દિગંબર જૈન સાધુઓ પોતાને કુંદકુંદાચાર્યની પરંપરાના કહેવરાવવામાં ગૌરવ માને છે.

શાસ્ત્ર-તીર્થંકરદેવના મુખમાંથી નીકળેલું અમૃત વિદ્યમાન છે તે આપણું મહા સદ્‌ભાગ્ય છે. નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિપૂર્વક યથાર્થ મોક્ષમાર્ગની આવી સંકલનાબદ્ધ પ્રરૂપણા બીજા કોઇ પણ ગ્રંથમાં નથી. પરમ પૂજ્ય સદ્‌ગુરુદેવના શબ્દોમાં કહીએ તો-‘ આ સમયસાર શાસ્ત્ર આગમોનું પણ આગમ છે; લાખો શાસ્ત્રોનો નિચોડ એમાં રહેલો છે; જૈન શાસનનો એ સ્થંભ છે; સાધકની એ કામધેનુ છે; કલ્પવૃક્ષ છે, ચૌદ પૂર્વનું રહસ્ય એમાં સમાયેલું છે. એની દરેક ગાથા છઠ્ઠા સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલતા મહામુનિના આત્મ-અનુભવમાંથી નીકળેલી છે. ’

શ્રીસમયસારમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની પ્રાકૃત ગાથાઓ પર આત્મખ્યાતિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખનાર (લગભગ વિક્રમ સંવતના ૧૦ મા સૈકામાં થઈ ગયેલા) શ્રીમાન્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ છે. જેમ શ્રીસમયસારના મૂળ કર્તા અલૌકિક પુરુષ છે તેમ તેના ટીકાકાર પણ મહાસમર્થ આચાર્ય છે. આત્મખ્યાતિ જેવી ટીકા હજુ સુધી બીજા કોઈ જૈન ગ્રંથની લખાયેલી નથી, તેમણે પંચાસ્તિકાય તથા પ્રવચનસારની પણ ટીકા લખી છે અને તત્ત્વાર્થસાર, પુરુષાર્થ-સિદ્ધયુપાય આદિ સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. તેમની એક આત્મ-ખ્યાતિ ટીકા વાંચનારને જ તેમની અધ્યાત્મરસિકતા, આત્માનુભવ, પ્રખર વિદ્વતા, વસ્તુસ્વરૂપને ન્યાયથી સિદ્ધ કરવાની તેમની અસાધારણ શક્તિ અને ઉત્તમ કાવ્યશક્તિનો પૂરો ખ્યાલ આવી જાય છે. અતિ સંક્ષેપમાં ગંભીર રહસ્યોને ગોઠવી દેવાની તેમની અજબ શક્તિ વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. તેમની આ દૈવી ટીકા શ્રુતકેવળીનાં વચનો જેવી છે. જેમ મૂળ શાસ્ત્રકર્તાએ સમયસારશાસ્ત્ર સમસ્ત નિજ વૈભવથી રચ્યું છે તેમ ટીકાકારે પણ અત્યંત હોંશપૂર્વક સર્વ નિજ વૈભવથી ટીકા રચી છે એમ ટીકા વાંચનારને સહેજે લાગ્યા વિના રહેતું નથી. શાસનમાન્ય ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ કળિકાળમાં જગદ્‌ગુરુ તીર્થંકરદેવ જેવું કામ કર્યું છે અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે, જાણે કે તેઓ કુંદકુંદભગવાનના હૃદયમાં પેસી ગયા હોય તે રીતે તેમના ગંભીર આશયોને યથાર્થપણે વ્યક્ત કરીને, તેમના ગણ-

વર જેવું કામ કર્યું છે. આત્મખ્યાતિમાં આવતાં કાવ્યો (-કળશો) અધ્યાત્મરસથી અને આત્માનુભવની મસ્તીથી ભરપૂર છે. શ્રી પદ્મપ્રભદેવ જેવા સમર્થ આચાર્યો પર તે કળશોએ ઊંડી છાપ પાડી છે અને આજે પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનથી ને અધ્યાત્મરસથી ભરેલા મધુર કળશો અધ્યાત્મરસિકોના હૃદયના તારને ઝણઝણાવી મૂકે છે. અધ્યાત્મકવિ તરીકે શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યદેવનું સ્થાન જૈન સાહિત્યમાં અદ્વિતીય છે.

સમયસારમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે ૪૧૫ ગાથાઓ પ્રાકૃતમાં રચી છે. તેના પર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે આત્મખ્યાતિ નામની અને શ્રી જયસેનાચાર્યદેવે તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. તે આચાર્યભગવંતોએ કરેલા અનંત ઉપકારના સ્મરણમાં તેમને **અત્યંત ભક્તિભાવે વંદન કરીએ છીએ.**

થોડાં વર્ષો પહેલાં પંડિત જયચંદ્રજીએ મૂળ ગાથાઓનું અને આત્મખ્યાતિનું હિંદીમાં ભાષાંતર કર્યું અને તેમાં પોતે થોડો ભાવાર્થ પણ લખ્યો. તે પુસ્તક 'સમયપ્રાભૃત' ના નામે વિ. સં. ૧૯૬૪ માં પ્રકાશિત થયું હતું. ત્યારપછી પંડિત મનોહરલાલજીએ તે પુસ્તકને પ્રચલિત હિંદીમાં પરિવર્તિત કર્યું અને શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા 'સમયસાર' ના નામે વિ. સં. ૧૯૭૫ માં પ્રકાશન પામ્યું. આ રીતે પંડિત જયચંદ્રજીનો, પંડિત મનોહરલાલજીનો અને શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળનો મુમુક્ષુ સમાજ પર ઉપકાર છે.

શ્રીપરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત હિંદી સમયસારનો અધ્યાત્મયોગી શ્રી કાનજીસ્વામી પર પરમ ઉપકાર થયો. વિ. સં. ૧૯૭૮ માં તે મહાત્માના કરકમળમાં એ પરમ પાવન ચિંતામણિ આવતાં તે કુશળ ઝવેરીએ એને પારખી લીધો. એના સર્વ પાસા નિહાળતાં તેમના હૃદયમાં પરમ ઉલ્લાસ થયો, આત્મભગવાને વિસ્મૃત થયેલી અનંતગુણગંભીર નિજ શક્તિ સંભારી અને અનાદિ કાળથી પર પ્રત્યે ઉત્સાહપૂર્વક દોડતી વૃત્તિ શિથિલ થઈ, પર સંબંધથી છૂટી, સ્વરૂપમાં મગ્ન થઈ. આ રીતે ગ્રંથાધિરાજ સમયસારની

કૃપાથી બાળબ્રહ્મચારી શ્રી કાનજીસ્વામીએ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન સમયસારનાં દર્શન કર્યાં. જેમ જેમ તેઓ સમયસારમાં ઊંડા ઊતરતા ગયા, તેમ તેમ તેમાં કેવળજ્ઞાની પિતાથી વારસામાં આવેલાં અદ્‌ભુત નિધાનો તેમના સુપુત્ર ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે ચીવટથી સંઘરી રાખેલાં તેમણે જોયાં. ઘણાં વર્ષો સુધી શ્રીસમયસારનું ઊંડું મનન કર્યા પછી, ‘ કોઇ પણ રીતે જગતના જીવો સર્વજ્ઞ પિતાના આ અણમૂલ વારસાની કિંમત સમજે અને અનાદિ કાળની દીનતાનો અંત લાવે ! ’ એવી કરૂણાબુદ્ધિને લીધે તેમણે સમયસાર પર અપૂર્વ પ્રવચનોનો પ્રારંભ કર્યો. કાઠિયાવાડના હજારો ભવ્ય જીવોએ તે પ્રવચનો ગુરુમુખેથી શ્રવણ કર્યાં અને યથાશક્તિ આત્મલાભ મેળવ્યો. આજ સુધીમાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે છ વખત શ્રી સમયસાર પર પ્રવચનો પૂરાં કર્યાં છે અને હમણાં સોનગઢમાં સાતમી વખત તે અમૃતવર્ષા વરસી રહી છે. સં. ૧૯૯૯–૨૦૦૦ ની સાલમાં જ્યારે નવ મહિના સુધી ગુરુદેવની સ્થિતિ રાજકોટમાં હતી ત્યારે સમયસારના કેટલાક અધિકારો પર તેઓશ્રીનાં (છઠ્ઠી વખતનાં) પ્રવચનો થયાં હતાં. એ વખતે શ્રી સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટને લાગ્યું કે ‘ આ અમુલ્ય મુક્તાફળો ખરી જાય છે તે જો ઝીલી લેવામાં આવે તો તે અનેક મુમુક્ષુઓને દરિદ્રતા ટાળી સ્વરૂપલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરાવે.’ એમ વિચારી તે ટ્રસ્ટે પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત કરવાના હેતુની પ્રવચનોની નોંધ કરાવી લેવાનો પ્રબંધ કર્યો હતો. તે નોંધનું લખાણ છ સાત પુસ્તકોમાં બહાર પડશે. આજે તેમાંનું પ્રથમ પુસ્તક મુમુક્ષુના હાથમાં મૂકતાં અમને હર્ષ થાય છે. *પ્રવચનોની નોંધમાં કોઈ ન્યાયવિરુદ્ધ ભાવ ન આવી જાય તેની અમે કાળજી રાખી છે.

જેમ શ્રી સમયસાર શાસ્ત્રના મૂળ કર્તા અને ટીકાકાર અત્યંત

---

*ગુરુદેવની પ્રેરણાથી સમયસારનો ગુજરાતી અનુવાદ વિ સં. ૧૯૯૭ માં ‘ સમયસાર ’ ના નામે પ્રકાશિત થયો છે. તે ગુજરાતી ગ્રંથ પર આ પ્રવચનો થયાં છે આ પ્રવચનો વાચતાં તે ગુજરાતી સમયસાર પોતાની પાસે રાખવાથી વાંચકને પ્રવચનો સમજવામા વિશેષ સુગમતા થશે.

આત્મસ્થિત આચાર્યભગવંતો હતા તેમ તેના પ્રવચનકાર પણ સ્વરૂપાનુભવી, વીતરાગના પરમ ભક્ત, અનેક શાસ્ત્રોના પારગામી અને આશ્ચર્યકારી પ્રભાવનાઉદયના ધારક યુગપ્રધાન મહાપુરુષ છે. તેમનાં આ સમયસાર-પ્રવચનો વાંચતાં જ વાંચકને તેમનો આત્મ-અનુભવ, ગાઢ અધ્યાત્મપ્રેમ, સ્વરૂપ તરફ ઢળી રહેલી પરિણતિ, વીતરાગ-ભક્તિના રંગે રંગાયેલું ચિત્ત, અગાધ શ્રુતજ્ઞાન અને પરમ કલ્યાણ-કારી વચનયોગનો ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેતો નથી. તેમનો સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચય આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર આપ્યો હોવાથી તેમના ગુણો વિષે અહીં વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. અત્યંત આશ્ચર્ય-જનક પ્રભાવના ઉદય ગુરુદેવને વર્તતો હોવાથી, તેઓશ્રીએ છેલ્લાં દશેક વર્ષોમાં સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર, ષટ્ખંડાગમ, પદ્મ-નંદીપંચવિંશતિ, તત્ત્વાર્થસાર, ઇષ્ટોપદેશ, પંચાધ્યાયી, મોક્ષમાર્ગ-પ્રકાશક, અનુભવપ્રકાશ, આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર, આત્માનુશાસન વગેરે શાસ્ત્રો પર આગમરહસ્યપ્રકાશક સ્વાનુભવમુદ્રિત અપૂર્વ પ્રવચનો કરી કાઠિયાવાડમાં આત્મવિદ્યાનું અતિપ્રબળ આંદોલન ફેલાવ્યું છે. માત્ર કાઠિયાવાડમાં જ નહિ, પરંતુ હમણાં હમણાં તો તેમનો પવિત્ર ઉપ-દેશ પુસ્તકો દ્વારા અને ‘ આત્મધર્મ ’ નામના માસિક પત્ર દ્વારા પ્રકાશિત થતો હોવાથી આખા ભારતવર્ષમાં અધ્યાત્મવિદ્યાનું આંદો-લન વેગપૂર્વક વિસ્તરતું જાય છે. આ રીતે, સ્વભાવે સુગમ છતાં ગુરુગમની લુપ્તપ્રાયતાને લીધે અને અનાદિ અજ્ઞાનને લીધે અતિ-શય દુર્ગમ થઈ પડેલા જિનાગમનાં ગંભીર આશયોને યથાર્થપણે અને અતિશય સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કરી, ગુરુદેવે વીતરાગ વિજ્ઞાનની ઝંખાતી જતી જ્યોતને સતેજ કરી છે. પરમ પવિત્ર જિનાગમોમાં તો ઘણુંય ભરેલું છે–પરમ નિધાનો ભર્યાં છે; પરંતુ એ નિધાનો જોઇ શકવાની દૃષ્ટિ, પરમકૃપાળુ ગુરુદેવના સમાગમ વિના અને તેમણે પરમ કરુણાપૂર્વક કરેલા પ્રવચન–અંજન વિના અમ અલ્પબુદ્ધિઓને કેમ પ્રાપ્ત થાત? પંચમ કાળમાં ચતુર્થ કાળની સુવાસ ફેલાવનાર, પરમ શાસનપ્રભાવક ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ આગમના રહસ્યો ખોલી અમ સમા હજારો જીવો પર જે અપાર કરુણા વરસાવી છે તેનું વર્ણન કરવા જતાં વાણી મૌનપણાને ભજે છે.

જેમ પરમોપકારી ગુરુદેવનો પ્રત્યક્ષ સમાગમ અનેક જીવો પર અપાર ઉપકાર કરી રહ્યો છે, તેમ તેમનાં આ પવિત્ર પ્રવચનો પણ આ કાળના અને ભાવી કાળના હજારો જીવોને યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવી અત્યંત ઉપકારી થશે. આ દુષમ કાળમાં જીવો પ્રાયઃ બંધ-માર્ગને જ મોક્ષમાર્ગ માની પ્રવર્ત્યે જાય છે. જે સ્વાવલંબી પુરુષાર્થ વિના-નિશ્ચયનયના આશ્રય વિના-મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત પણ થતી નથી તે પુરુષાર્થની જીવોને ગંધ પણ નથી, અને પરાવલંબી ભાવોને જ -વ્યવહારાભાસના આશ્રયને જ-મોક્ષમાર્ગ માની તેને સેવી રહ્યા છે. સ્વાવલંબી પુરુષાર્થનો ઉપદેશ કરનારા જ્ઞાનીપુરુષોની દુર્લભતા વર્તે છે અને તેનું નિરૂપણ કરનારા શ્રીસમયસાર-પરમાગમનો અભ્યાસ અતિ ન્યૂન થઈ ગયો છે. કદાચ કોઈ જીવો તેનો અભ્યાસ કરે છે તોપણ તેમને ગુરુગમ વિના માત્ર તેના અક્ષરોનું જ્ઞાન થવા જેવું જ થાય છે. શ્રી સમયસારના પુરુષાર્થમૂલક ગહન સત્યો મિથ્યાત્વ-મૂઢ હીનવીર્ય જીવોને અનાદિ-અપરિચિત હોવાથી, જ્ઞાનીપુરુષના પ્રત્યક્ષ સમાગમ વિના અથવા તેમણે કરેલા વિસ્તૃત વિવેચન વિના જીવોને તે સત્યોનો પરમાર્થ સમજાવો અત્યંત અત્યંત કઠિન પડે છે. શ્રી સમયસારની પ્રાથમિક ભૂમિકાની વાતોને પણ હીનસત્ત્વ જીવો બહુ ઊંચી ભૂમિકાની કલ્પી બેસે છે, ચતુર્થ ગુણસ્થાનના ભાવોને તેરમા ગુણસ્થાનના માની લે છે અને નિરાલંબન (સ્વાવલંબી) પુરુષાર્થ તો કોઈ અનાવશ્યક કથનમાત્ર જ વસ્તુ હોય એમ તેની ઉપેક્ષા કરી સાલંબન (પરાવલંબી) ભાવો પ્રત્યેનો આગ્રહ છોડતા નથી. આવી કરુણાજનક સ્થિતિમાં-જ્યારે સમ્યક્ ઉપદેશોની અતિશય ન્યૂનતાને લીધે મોક્ષમાર્ગ આવરણસ્થિતિમાં પડયો છે ત્યારે-શાસનોદ્ધારક યુગપ્રધાન સત્પુરુષ પૂ૦ કાનજીસ્વામીએ શ્રી સમયસારના વિસ્તૃત વિવેચનરૂપ આ પ્રવચનો દ્વારા જિનાગમોના મર્મો ખોલી, મોક્ષમાર્ગને અનાવૃત કરી, વીતરાગ દર્શનનો પુનરુદ્ધાર કર્યો છે, મોક્ષના મહામંત્ર સમી સમયસારની પ્રત્યેક ગાથાને સર્વ તરફથી છણીને એ સંક્ષિપ્ત સૂત્રોના વિરાટ અર્થોને ગુરુદેવે આ પ્રવચનોમાં પ્રગટ કર્યા છે. સૌને અનુભવમાં આવ્યા હોય એવા ઘરગથ્થુ પ્રસં-ગોના અનેક ઉદાહરણો વડે, અતિશય સચોટ છતાં સુગમ એવા

અનેક ન્યાયો વડે અને અનેક યથોચિત દૃષ્ટાંતો વડે કુંદકુંદભગવાનના પરમ ભક્ત શ્રી કાનજીસ્વામીએ સમયસારના અત્યંત અર્થગંભીર સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતોને અતિશય સ્પષ્ટ અને સરળ બનાવ્યા છે. જીવને કેવા ભાવ રહે ત્યારે જીવ-પુદ્‌ગલનું સ્વતંત્ર પરિણમન સમજાયું કહેવાય, કેવા ભાવ રહે ત્યારે નવતત્ત્વોનું ભૂતાર્થ સ્વરૂપ સમજાયું કહેવાય, કેવા કેવા ભાવ રહે ત્યારે નિરાલંબન પુરુષાર્થનો આદર, સમ્યગ્દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્યાદિકની પ્રાપ્તિ થઈ કહેવાય—વગેરે બાબતો મનુષ્યના જીવનમાં બનતા સેંકડો પ્રસંગોના દાખલા આપીને એવી સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે મુમુક્ષુને તે તે વિષયનું સ્પષ્ટ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થઈ અપૂર્વ ગંભીર અર્થો દૃષ્ટિગોચર થાય અને તે બંધમાર્ગને વિષે મોક્ષમાર્ગની કલ્પના છોડી, યથાર્થ મોક્ષમાર્ગને સમજી, સમ્યક્ પુરુષાર્થમાં જોડાય. આ રીતે શ્રી સમયસારના મોક્ષદાયક ભાવોને, સોંસરી ઊતરી જાય એવી અસરકારક ભાષામાં અને અતિશય મધુર, નિત્ય-નવીન, વૈવિધ્યપૂર્ણ શૈલીથી અત્યંત સ્પષ્ટપણે સમજાવી ગુરુદેવે જગત પર અથાગ ઉપકાર કર્યો છે. સમયસારમાં ભરેલાં અણમૂલ તત્ત્વ-રત્નોનાં મૂલ્ય જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં ગુપ્ત રહ્યાં હતા તેને ગુરુદેવે જગત વિદિત કર્યાં છે.

કોઈ પરમ મંગળ યોગમાં દિવ્યધ્વનિના નવનીતસ્વરૂપ શ્રી-સમયસાર-પરમાગમની રચના થઈ; એ રચના પછી હજાર વર્ષે જગતના મહાભાગ્યોદયે શ્રીસમયસારનાં ગહન તત્ત્વોને ખીલવનારી ભગવતી આત્મખ્યાતિની રચના થઈ; અને ત્યારપછી હજાર વર્ષે જગતમાં ફરી પાછો મહાપુણ્યનો જુવાળ આવતાં, મંદબુદ્ધિઓને પણ સમયસારના મોક્ષદાયક તત્ત્વો સુગ્રાહ્ય કરાવનારા પરમ કલ્યાણકારી સમયસાર-પ્રવચનો થયાં. જીવોની બુદ્ધિ મંદતાને પામતી જતી હોવા છતાં પંચમકાળના અંત સુધી સ્વાનુભૂતિનો માર્ગ અવિચ્છિન્ન રહેવાનો છે તેથી જ સ્વાનુભૂતિના ઉત્કૃષ્ટ નિમિત્તભૂત શ્રી સમયસારજીના ગંભીર આશયો વિશેષ વિશેષ સ્ફુટ થવાના પરમ પવિત્ર યોગો બનતા રહે છે. અંતર્બાહ્ય પરમ પવિત્ર યોગોમાં પ્રગટેલા,

જગતના ત્રણ મહા દીપકો—શ્રીસમયસાર, શ્રીઆત્મખ્યાતિ અને શ્રીસમયસાર-પ્રવચનો—સદા જયવંત રહો અને સ્વાનુભૂતિના પંથને પ્રકાશ્યા કરો !

આ પરમ પુનિત પ્રવચનો સ્વાનુભૂતિના પંથને અત્યંત સ્પષ્ટપણે પ્રકાશિત કરે છે એટલું જ નહિ, પણ સાથે સાથે મુમુક્ષુ જીવોના હૃદયમાં સ્વાનુભવની રુચિ અને પુરુષાર્થ જાગ્રત કરી, કંઈક અંશે સત્પુરુષના પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ જેવું ચમત્કારિક કાર્ય કરે છે. પ્રવચનોની વાણી એટલી સહજ, ભાવાર્દ્ર, ચેતનવંતી અને જોરદાર છે કે ચૈતન્યમૂર્તિ ગુરુદેવના ચૈતન્યભાવો જ જાણે મૂર્તિમંત બની વાણી-પ્રવાહરૂપે વહી રહ્યા ન હોય ! આવી અત્યંત ભાવવાહિની-અંતરવેદનને અતિ ઉગ્રપણે વ્યક્ત કરતી, શુદ્ધાત્મા પ્રત્યે અનહદ પ્રેમથી ઊભરાતી, હૃદય સ્પર્શી જોરદાર વાણી સુપાત્ર વાંચકના હૃદયને હલાવી નાખે છે અને તેની વિપરીત રુચિને ક્ષીણ કરી શુદ્ધાત્મ રુચિને જાગ્રત કરે છે. પ્રવચનોના પાને પાને શુદ્ધાત્મમહિમાનું અત્યંત ભક્તિમય વાતાવરણ ગુંજી રહ્યું છે અને એના શબ્દે શબ્દમાંથી મધુર અનુભવરસ નીતરી રહ્યો છે. એ શુદ્ધાત્મભક્તિરસથી અને અનુભવરસથી મુમુક્ષુનું હૃદય ભિંજાઇ જાય છે, તેને શુદ્ધાત્માની લય લાગે છે, શુદ્ધાત્મા સિવાય સર્વ ભાવો તેને તુચ્છ ભાસે છે અને પુરુષાર્થ 'ઊપડું, ઊપડું' થઈ રહે છે. આવી અપૂર્વ ચમત્કારિક શક્તિ પુસ્તકારૂઢ વાણીમાં ક્વચિત્ જ જોવામાં આવે છે.

આ રીતે દિવ્ય તત્ત્વજ્ઞાનનાં ગહન રહસ્યો અમૃત-ઝરતી વાણીમાં સમજાવી અને સાથે સાથે શુદ્ધાત્મરુચિને જાગ્રત કરી, પુરુષાર્થને પડકારી, પ્રત્યક્ષ સત્સમાગમની ઝાંખી કરાવનારાં આ પ્રવચનો જૈન સાહિત્યમાં અજોડ છે. પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષના વિયોગે વર્તતા મુમુક્ષુઓને અથવા તેમનો નિરંતર સંગ દુષ્પ્રાપ્ય હોય એવા મુમુક્ષુઓને આ પ્રવચનો અનન્ય-આધારભૂત છે. નિરાલંબન પુરુષાર્થ સમજાવવો અને પ્રેરવો તે જ આ શાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હોવા છતાં તેનું સર્વાંગ સ્પષ્ટીકરણ કરવા જતાં આ પ્રવચનોમાં સમસ્ત શાસ્ત્રોનાં સર્વ પ્રયોજનભૂત તત્ત્વોનું સ્પષ્ટીકરણ આવી ગયું છે; શ્રુતામૃતનો

પરમ આહ્‌લાદજનક મહાસાગર જાણે આ પ્રવચનોમાં હિલોળી રહ્યો છે. આ પ્રવચનગ્રંથ હજારો પ્રશ્નોના ઉકેલનો મહાકોષ છે. શુદ્ધાત્માની રુચિ ઉત્પન્ન કરી, પર પ્રત્યેની રુચિ નષ્ટ કરવાનું પરમ ઔષધ છે. સ્વાનુભૂતિનો સુગમ પંથ છે. ભિન્ન ભિન્ન કોટિના સર્વ આત્માર્થીઓને એ અત્યંત ઉપકારક છે. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે આ અમૃતસાગર સમા પ્રવચનોની ભેટ કરી ભારતવર્ષના મુમુક્ષુઓને ન્યાલ કર્યા છે.

સ્વરૂપસુધાને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા જીવોએ આ પરમ પવિત્ર પ્રવચનોનું વારંવાર મનન કરવા યોગ્ય છે. સંસારવિષવૃક્ષને છેદવાનું તે અમોઘ શસ્ત્ર છે. ડાળે-પાંખડે વળગ્યા વિના તે મૂળ પર જ ઘા કરે છે. આ અલ્પાયુષી મનુષ્યભવમાં જીવનું પ્રથમમાં પ્રથમ કાંઇ કર્તવ્ય હોય તો તે શુદ્ધાત્માનું બહુમાન, પ્રતીતિ અને અનુભવ છે. તે બહુમાનાદિ કરાવવામાં આ પ્રવચનો પરમ નિમિત્તભૂત છે. મુમુક્ષુઓ અતિશય ઉલ્લાસપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરી, ઉગ્ર પુરુષાર્થથી તેમાં કહેલા ભાવોને સંપૂર્ણ રીતે હૃદયમાં ઊતારી, શુદ્ધાત્માની રુચિ, પ્રતીતિ તથા અનુભવ કરી, શાશ્વત પરમાનંદને પામો.

પોષ સુદ ૫
વિ. સં. ૨૦૦૧

રામજી માણેકચંદ દોશી
પ્રમુખ,
શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ.

શ્રી સમયસારજી-સ્તુતિ

હરિગીત

સંસારી જીવનાં ભાવમરણો ટાળવા કરુણા કરી,
સરિતા વહાવી સુધા તણી પ્રભુ વીર ! તેં સંજીવની;
શોષાતી દેખી સરિતને કરુણાભીના હૃદયે કરી,
મુનિકુંદ સંજીવની સમયપ્રાભૃત તણે ભાજન ભરી.

અનુષ્ટુપ્

કુંદકુંદ રચ્યું શાસ્ત્ર, સાથિયા અમૃતે પૂર્યા,
ગ્રંથાધિરાજ ! તારામાં ભાવો બ્રહ્માંડના ભર્યા.

શિખરિણી

અહો ! વાણી તારી પ્રશમરસ ભાવે નીતરતી,
મુમુક્ષુને પાતી અમૃતરસ અંજલિ ભરી ભરી;
અનાદિની મૂર્છા વિષ તણી ત્વરાથી ઊતરતી,
વિભાવેથી થંભી સ્વરૂપ ભણી દોડે પરિણતિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

તું છે નિશ્ચયગ્રંથ ભંગ સઘળા વ્યવહારના ભેદવા,
તું પ્રજ્ઞાછીણી જ્ઞાન ને ઉદયની સંધિ સહુ છેદવા;
સાથી સાધકનો, તું ભાનુ જગનો, સંદેશ મહાવીરનો,
વિસામો ભવક્લાંતના હૃદયનો, તું પંથ મુક્તિ તણો.

વસંતતિલકા

સૂણ્યે તને રસનિબંધ શિથિલ થાય,
જાણ્યે તને હૃદય જ્ઞાની તણાં જણાય;
તું રુચતાં જગતની રુચિ આળસે સૌ,
તું રીઝતાં સકલજ્ઞાયકદેવ રીઝે.

અનુષ્ટુપ્

બનાવું પત્ર કુંદનનાં, રત્નોના અક્ષરે લખી;
તથાપિ કુંદસૂત્રોનાં અંકાયે મૂલ્ય ના કદી.

પરમ કૃપાળુ સદ્‌ગુરુ દેવશ્રી કાનજી સ્વામી

અધ્યાત્મયોગી શ્રી કાનજીસ્વામી

ના

સંક્ષિપ્ત પરિચય

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી શ્રી કાનજીસ્વામીનો શુભ જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૬ ના વૈશાખ સુદ બીજ ને રવિવારના દિવસે કાઠિયાવાડના ઉમરાળા ગામમાં સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયમાં થયો હતો. તેઓશ્રીનાં માતુશ્રીનું નામ ઉજમબાઈ અને પિતાશ્રીનું નામ મોતીચંદભાઈ હતું. જ્ઞાતિએ તેઓ દશા શ્રીમાળી વણિક હતા. બાળવયમાં તેઓશ્રીના વિષે કોઈ જોષીએ કહ્યું હતું કે આ કોઈ મહાપુરુષ થશે. બાળપણથી જ તેઓશ્રીના મુખ પર વૈરાગ્યની સૌમ્યતા અને નેત્રોમાં બુદ્ધિ ને વીર્યનું તેજ દેખાતું. તેઓશ્રીએ ઉમરાળાની જ નિશાળમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. જોકે નિશાળમાં તેમ જ જૈનશાળામાં તેઓશ્રી પ્રાયઃ પ્રથમ નંબર રાખતા તોપણ નિશાળમાં અપાતા વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી તેમના ચિત્તને સંતોષ થતો નહિ અને તેમને ઊંડે ઊંડે એમ રહ્યા કરતું કે 'હું જેની શોધમાં છું તે આ નથી.' કોઈ કોઈ વાર આ દુઃખ તીવ્રતા ધારણ કરતું; અને એક વાર તો, માતાથી વિખૂટા પડેલા બાળકની જેમ, તે બાળ મહાત્મા સતના વિયોગે ખૂબ રડ્યા હતા.

નાની વયમાં જ માતાપિતા કાળધર્મ પામવાથી તેઓશ્રી આજીવિકા અર્થે તેમના મોટા ભાઈ ખુશાલભાઈ સાથે પાલેજમાં ચાલુ દુકાનમાં જોડાયા. ધીમે ધીમે દુકાન સારી જામી. વેપારમાં તેમનું વર્તન પ્રમાણિક હતું. એક વાર (લગભગ ૧૬ વર્ષની વયે) તેમને કોઈ કારણે વડોદરાની કોર્ટમાં જવું પડ્યું હતું. ત્યાં તેઓશ્રીએ અમલદાર સમક્ષ સત્ય હકીકત સ્પષ્ટતાથી જણાવી દીધી હતી. તેમના મુખ પર તરવરતી નિખાલસતા, નિર્દોષતા ને નીડરતાની અમલદાર પર છાપ પડી અને તેમણે કહેલી સર્વ હકીકત ખરી છે એમ વિશ્વાસ આવવાથી બીજા આધાર વિના તે સર્વ હકીકત સંપૂર્ણપણે માન્ય રાખી.

પાલેજમાં તેઓશ્રી કોઈ કોઈ વખત નાટક જોવા જતા; પરંતુ અતિશય આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે નાટકમાંથી શૃંગારિક અસર થવાને બદલે કોઈ વૈરાગ્યપ્રેરક દૃશ્યની ઊંડી અસર તે મહાત્માને થતી અને તે કેટલાય દિવસ સુધી રહેતી. કોઈ કોઈ વખત તો નાટક જોઈને આવ્યા પછી આખી રાત વૈરાગ્યની ધૂન રહેતી. એક વાર નાટક જોયા પછી 'શિવરમણી રમનાર તું, તું હી દેવનો દેવ' એ લીટીથી શરૂ થતું કાવ્ય તેમણે બનાવ્યું હતું. સાંસારિક રસનાં પ્રબળ નિમિત્તોને પણ મહાન્ આત્માઓ વૈરાગનાં નિમિત્ત બનાવે છે!

આ રીતે પાલેજની દુકાનમાં વેપારનું કામકાજ કરતાં છતાં તે મહાત્માનું મન વેપારમય કે સંસારમય થયું નહોતું. તેમનો અંતર્વ્યાપાર તો જુદો જ હતો. તેમના અંતરનો સ્વાભાવિક ઝોક હંમેશાં ધર્મ અને સત્યની શોધ પ્રતિ જ રહેતો. ઉપાશ્રયે કોઈ સાધુ આવે કે તેઓ તે સાધુની સેવા તેમ જ તેમની સાથે ધાર્મિક વાર્તાલાપ માટે દોડી જતા અને ઘણો સમય ઉપાશ્રયે ગાળતા. ધાર્મિક અભ્યાસ પણ ચાલુ હતો. તેમનું ધાર્મિક જીવન અને સરળ અંતઃકરણ જોઈને તેમના સંબંધીઓ તેમને 'ભગત' કહેતા. તેમણે તેમના મોટા ભાઈ ખુશાલભાઈને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે 'મારું વેવિશાળ કરવાનું નથી; મારા ભાવ દીક્ષા લેવાના છે.' ખુશાલભાઈએ તેમને ઘણું સમજાવ્યા કે—'ભાઈ, તું ન પરણે તો ભલે તારી ઈચ્છા, પરંતુ તું દીક્ષા ન લે. તારે દુકાને ન બેસવું હોય તો ભલે તું આખો દિવસ ધાર્મિક વાંચનમાં ને સાધુઓના સંગમાં ગાળ, પણ દીક્ષાની વાત ન કર.' આમ ઘણું સમજાવવા છતાં તે મહાત્માના વૈરાગી ચિત્તને સંસારમાં રહેવાનું પસંદ પડ્યું નહિ. દીક્ષા લીધા પહેલાં તેઓશ્રી કેટલાય મહિનાઓ સુધી આત્માર્થી ગુરુની શોધ માટે કાઠિયાવાડ, ગુજરાત ને મારવાડમાં અનેક ગામો ફર્યા, ઘણા સાધુઓને મળ્યા પણ ક્યાંય મન ઠર્યું નહિ. ખરી વાત તો એ હતી કે પૂર્વ ભવની અધૂરી મૂકેલી સાધનાએ અવતરેલા તે મહાત્મા પોતે જ ગુરુ થવાને યોગ્ય હતા. આખરે બોટાદ સંપ્રદાયના હીરાચંદજી મહારાજના હાથે દીક્ષા લેવાનું નક્કી થયું અને સં. ૧૯૭૦ ના માગશર સુદ ૯ ને રવિવારને દિવસે ઉમરાળામાં

મોટી ધામધૂમથી દીક્ષા મહોત્સવ થયો.

દીક્ષા લઈને તુરત જ મહારાજશ્રીએ શ્વેતાંબર શાસ્ત્રોનો સખત અભ્યાસ કરવા માંડ્યો; તે એટલે સુધી કે આહારાદિ શારીરિક આવશ્યકતાઓમાં વખત જતો તે પણ તેમને ખટકતો. લગભગ આખો દિવસ ઉપાશ્રયના કોઈ એકાંત ભાગમાં અભ્યાસ કરતા તેઓ જોવામાં આવતા. ચારેક વર્ષમાં લગભગ બધાં શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો તેઓ વિચારપૂર્વક વાંચી ગયા. તેઓ સંપ્રદાયની રીત પ્રમાણે ચારિત્ર પણ કડક પાળતા. થોડા જ વખતમાં તેમની આત્માર્થિતાની, જ્ઞાનપિપાસાની અને ઉગ્ર ચારિત્રની સુવાસ કાઠિયાવાડમાં ફેલાઈ. તેમના ગુરુની મહારાજશ્રી પર બહુ કૃપા હતી. મહારાજશ્રી પ્રથમથી જ તીવ્ર પુરુષાર્થી હતા. કેટલીક વખત તેમને કોઈ ભવિતવ્યતા પ્રત્યે વલણવાળી વ્યક્તિ તરફથી એવું સાંભળવાનો પ્રસંગ બનતો કે 'ગમે તેવું આકરું ચારિત્ર પાળીએ પણ કેવળી ભગવાને જો અનંત ભવ દીઠા હશે તો તેમાંથી એક પણ ભવ ઘટવાનો નથી.' મહારાજશ્રી આવાં પુરુષાર્થહીનતાનાં મિથ્યા વચનો સાંખી શકતા નહિ અને બોલી ઊઠતા કે 'જે પુરુષાર્થી છે તેના અનંત ભવો કેવળી ભગવાને દીઠા જ નથી. જેને પુરુષાર્થ ભાસ્યો છે તેને અનંત ભવ હોય જ નહિ. પુરુષાર્થીને ભવસ્થિતિ આદિ કાંઈ નડતું નથી, તેને પાંચે સમવાય આવી મળ્યાં છે.' 'પુરુષાર્થ, પુરુષાર્થ ને પુરુષાર્થ' એ મહારાજશ્રીનો જીવનમંત્ર છે.

દીક્ષાના વર્ષો દરમ્યાન મહારાજશ્રીએ શ્વેતાંબર શાસ્ત્રોનો ખૂબ મનનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. ભગવતી સૂત્ર તેઓશ્રીએ ૧૭ વાર વાંચ્યું છે. દરેક કાર્ય કરતાં તેમનું લક્ષ્ય સત્યના શોધન પ્રતિ જ રહેતું.

સં. ૧૯૭૮ માં શ્રી વીરશાસનના ઉદ્ધારનો, અનેક મુમુક્ષુઓના મહાન્ પુણ્યોદયને સૂચવતો એક પવિત્ર પ્રસંગ બની ગયો. વિધિની કોઈ ધન્ય પળે શ્રીમદ્‌ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યવિરચિત શ્રી સમયસાર નામનો મહાન્ ગ્રંથ મહારાજશ્રીના હસ્તકમળમાં આવ્યો. સમયસાર વાંચતાં જ તેમના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. જેની શોધમાં તેઓ હતા તે તેમને મળી ગયું. શ્રી સમયસારજીમાં અમૃતનાં સરોવર છલકાતાં મહારાજ-

શ્રીના અંતરનયને જોયાં. એક પછી એક ગાથા વાંચતાં મહારાજશ્રીએ ઘુંટડા ભરી ભરીને તે અમૃત પીધું. ગ્રંથાધિરાજ સમયસારજીએ મહારાજશ્રી પર અપૂર્વ, અલૌકિક, અનુપમ ઉપકાર કર્યો અને તેમના આત્માનંદનો પાર ન રહ્યો. મહારાજશ્રીના અંતર્જીવનમાં પરમ પવિત્ર પરિવર્તન થયું. ભૂલી પડેલી પરિણતિએ નિજ ઘર દેખ્યું. ઉપયોગ-ઝરણાનાં વહેણ અમૃતમય થયાં. જિનેશ્વરદેવના સુનંદન ગુરુદેવની જ્ઞાનકળા હવે અપૂર્વ રીતે ખીલવા લાગી.

સં. ૧૯૯૧ સુધી મહારાજશ્રીએ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહી બોટાદ, વઢવાણ, અમરેલી, પોરબંદર, જામનગર, રાજકોટ વગેરે ગામોમાં ચાતુર્માસ કર્યાં અને શેષ કાળમાં સેંકડો નાનાંમોટાં ગામોને પાવન કર્યાં. કાઠિયાવાડના હજારો માણસોને મહારાજશ્રીના ઉપદેશ પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટ્યું. અંતરાત્મધર્મનો ઉદ્યોત ઘણો થયો. જે ગામમાં મહારાજશ્રીનું ચાતુર્માસ હોય ત્યાં બહારગામનાં હજારો ભાઈ-બેનો દર્શનાર્થે જતાં અને તેમની અમૃતવાણીનો લાભ લેતાં. મહારાજશ્રી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં રહ્યા હોવાથી વ્યાખ્યાનમાં મુખ્યત્વે શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો વાંચતા (જોકે છેલ્લા વર્ષોમાં સમયસારાદિ પણ સભા વચ્ચે વાંચતા હતા) પરંતુ તે શાસ્ત્રોમાંથી, પોતાનું હૃદય અપૂર્વ હોવાથી, અન્ય વ્યાખ્યાતાઓ કરતાં જુદી જ જાતના અપૂર્વ સિદ્ધાંતો તારવતા. વિવાદના સ્થળોને છેડતા જ નહિ. ગમે તે અધિકાર તેઓશ્રી વાંચે પણ તેમાં કહેલી હકીકતોને અંતરના ભાવો સાથે મીંઢવીને તેમાંથી એવા અલૌકિક આધ્યાત્મિક ન્યાયો કાઢતા કે જે ક્યાંય સાંભળવા ન મળ્યા હોય. 'જે ભાવે તીર્થંકરનામકર્મ બંધાય તે ભાવ પણ હેય છે.. ..શરીરમાં રોમે રોમે તીવ્ર રોગ થવા તે દુઃખ જ નથી, દુઃખનું સ્વરૂપ જુદું છે. .. ..વ્યાખ્યાન સાંભળી ઘણા જીવો બૂઝે તો મને ઘણો લાભ થાય એમ માનનાર વ્યાખ્યાતા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે... . આ દુઃખમાં સમતા નહિ રાખું તો કર્મ બંધાશે—એવા ભાવે સમતા રાખવી તે પણ મોક્ષમાર્ગ નથી.. પાંચ મહાવ્રત પણ માત્ર પુણ્યબંધનાં કારણ છે.' આવા હજારો અપૂર્વ ન્યાયો મહારાજશ્રી વ્યાખ્યાનમાં અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે લોકોને સમજાવતા. દરેક વ્યાખ્યાનમાં

મહારાજશ્રી સમ્યગ્દર્શન પર અત્યંત અત્યંત ભાર મૂકતા. તેઓશ્રી અનેક વાર કહેતા કે—'શરીરનાં ચામડાં ઉતરડીને ખાર છાંટનાર ઉપર પણ ક્રોધ ન કર્યો—એવાં વ્યવહાર ચારિત્રો આ જીવે અનંત વાર પાળ્યાં છે, પણ સમ્યગ્દર્શન એક વાર પણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. લાખો જીવોની હિંસાના પાપ કરતાં મિથ્યાદર્શનનું પાપ અનંતગણું છે... સમકિત સહેલું નથી. લાખો કરોડોમાં કોઈક વિરલ જીવને જ તે હોય છે. સમકિતી જીવ પોતાનો નિર્ણય પોતે જ કરી શકે છે સમકિતી આખા બ્રહ્માંડના ભાવોને પી ગયો હોય છે. આજકાલ તો સૌ પોતપોતાના ઘરનું સમકિત માની બેઠા છે. સમકિતીને તો મોક્ષના અનંત સુખની વાનગી પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. સમકિતીનું તે સુખ, મોક્ષના સુખના અનંતમા ભાગે હોવા છતાં, અનંત છે.' અનેક રીતે, અનેક દલીલોથી, અનેક પ્રમાણોથી, અનેક દૃષ્ટાંતોથી સમકિતનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય તેઓશ્રી લોકોને ઠસાવતા. મહારાજશ્રીની જૈન ધર્મ પરની અનન્ય શ્રદ્ધા, આખું જગત ન માને તોપણ પોતાની માન્યતામાં પોતે એકલા ટકી રહેવાની તેમની અજબ દૃઢતા અને અનુભવના જોરપૂર્વક નીકળતી તેમની ન્યાયભરેલી વાણી ભલભલા નાસ્તિકોને વિચારમાં નાખી દેતી અને કેટલાકને આસ્તિક બનાવી દેતી. એ કેસરીસિંહનો સિંહનાદ પાત્ર જીવોના હૃદયના ઊંડાણને સ્પર્શી તેમના આત્મિક વીર્યને ઉછાળતો. સત્યના જોરે આખા જગતના અભિપ્રાયો સામે ઝૂઝતા એ અધ્યાત્મયોગીની ગર્જના જેમણે સાંભળી હશે તેમના કાનમાં હજુ તેનો રણકાર ગુંજતો હશે.

આવી અદ્ભુત પ્રભાવશાળી અને કલ્યાણકારિણી વાણી અનેક જીવોને આકર્ષે એ સ્વાભાવિક છે. સાધારણ રીતે ઉપાશ્રયમાં કામધંધાથી નિવૃત્ત થયેલા વૃદ્ધ માણસો મુખ્યત્વે આવે છે, પરંતુ કાનજી મહારાજ જ્યાં પધારે ત્યાં તો યુવાનો, કેળવાયેલા માણસો, વકીલો, દાક્તરો, શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ વગેરેથી ઉપાશ્રય ઊભરાઈ જતો. મોટાં ગામોમાં મહારાજશ્રીનું વ્યાખ્યાન પ્રાયઃ ઉપાશ્રયમાં નહિ પણ કોઈ વિશાળ જગ્યામાં રાખવું પડતું. દિવસે દિવસે તેમની ખ્યાતિ વધતી જ ગઈ. વ્યાખ્યાનમાં હજારો માણસો આવતાં. આસપાસનાં ગામોમાંથી પણ

માણસો આવતાં. આગળ જગ્યા મળે એ હેતુથી સેંકડો લોકો કલાક-દોઢદોઢ કલાક વહેલા આવીને બેસી જતા. કોઈક જિજ્ઞાસુઓ વ્યાખ્યાનોની ટૂંકી નોંધ કરી લેતા. જે ગામમાં મહારાજશ્રી પધારે તે ગામમાં શ્રાવકોના ઘરે ઘરે ધર્મની ચર્ચા ચાલતી અને સર્વત્ર ધર્મનું જ વાતાવરણ જામી રહેતું. શેરીઓમાં શ્રાવકોનાં ટોળાં ધર્મની વાતો કરતાં નજરે પડતાં. સવાર, બપોર ને સાંજ ઉપાશ્રયના રસ્તે જનસમુદાયની ભારે અવરજવર રહ્યા કરતી. ઉપાશ્રયમાં લગભગ આખો દિવસ તત્ત્વજ્ઞાનચર્ચાની શીતળ લહરીઓ છૂટતી. કેટલાક મુમુક્ષુઓનું તો વેપારધંધામાં ચિત્ત ચોંટતું નહિ ને મહારાજશ્રીની શીતળ છાંયમાં ઘણોખરો વખત ગાળતા. એ રીતે ગામોગામ અનેક સુપાત્ર જીવોના હૃદયમાં મહારાજશ્રીએ સત્‌ની રુચિનાં બીજ રોપ્યાં. મહારાજશ્રીના વિયોગમાં પણ તે મુમુક્ષુઓ મહારાજશ્રીનો બોધ વિચારતા, ભવભ્રમણ કેમ ટળે, સમ્યક્ત્વ કેમ પ્રાપ્ત થાય તેની ઝંખના કરતા, કોઈ વાર ભેગા મળીને તત્ત્વચર્ચા કરતા, મહારાજશ્રીએ કહેલાં પુસ્તકો વાંચતા-વિચારતા.

સ્થાનકવાસી સાધુઓમાં મહારાજશ્રીનું સ્થાન અજોડ હતું. 'કાનજી મહારાજ શું કહે છે'—એ જાણવા સાધુ-સાધ્વીઓ ઉત્સુક રહેતાં. કેટલાક સાધુ-સાધ્વીઓ મહારાજશ્રીનાં વ્યાખ્યાનની નોંધ મુમુક્ષુ ભાઈઓનો પાસેથી મેળવી વાંચી લેતાં.

મહારાજશ્રીએ ઘણાં વર્ષો સુધી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહી આત્મધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો અને સાધુ તથા શ્રાવકોને વિચારતા કરી મૂક્યા.

મહારાજશ્રી સં. ૧૯૯૧ સુધી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહ્યા. પરંતુ અંતરંગ આત્મામાં વાસ્તવિક વસ્તુસ્વભાવ અને વાસ્તવિક નિર્ગ્રંથમાર્ગ ઘણા વખતથી સત્ય લાગતો હોવાથી તેઓશ્રીએ યોગ્ય સમયે કાઠિયાવાડના સોનગઢ નામના નાના ગામમાં ત્યાંના એક ગૃહસ્થના ખાલી મકાનમાં સં. ૧૯૯૧ ના ચૈત્ર સુદ ૧૩ ને મંગળવારને દિને 'પરિવર્તન' કર્યું—સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું ચિહ્ન જે મુહપત્તિ તેનો ત્યાગ કર્યો. સંપ્રદાય ત્યાગનારાઓને કેવી કેવી અનેક મહાવિપત્તિઓ

પડે છે, બાળ જીવો તરફથી અજ્ઞાનને લીધે તેમના પર કેવી અઘટિત નિંદાની ઝડીઓ વરસે છે, તેનો તેમને સંપૂર્ણ ખ્યાલ હતો પણ તે નીડર ને નિસ્પૃહ મહાત્માએ તેની કાંઈ પરવા કરી નહિ. સંપ્રદાયના હજારો શ્રાવકોના હૃદયમાં મહારાજશ્રી અગ્રસ્થાને બિરાજતા હતા તેથી ઘણા શ્રાવકોએ મહારાજશ્રીને પરિવર્તન નહિ કરવા અનેક પ્રકારે પ્રેમભાવે વિનવ્યા હતા. પરતુ જેના રોમે રોમમાં વીતરાગપ્રણીત યથાર્થ સન્માર્ગ પ્રત્યે ભક્તિ ઊછળતી હતી તે મહાત્મા એ પ્રેમભરી વિનવણીની અસર હૃદયમાં ઝીલી, રાગમાં તણાઈ, સત્‌ને કેમ ગૌણ થવા દે? સત્ પ્રત્યેની પરમ ભક્તિમાં સર્વ પ્રકારની પ્રતિકૂળતાનો ભય ને અનુકૂળતાનો રાગ અત્યંત ગૌણ થઈ ગયા. જગતથી તદ્દન નિરપેક્ષપણે, હજારોની માનવમેદનીમાં ગર્જતો સિંહ સત્‌ને ખાતર સોનગઢના એકાંત સ્થળમાં જઈને બેઠો.

મહારાજશ્રીએ જેમાં પરિવર્તન કર્યું તે મકાન વસતિથી અલગ હોવાથી બહુ શાંત હતું. દૂરથી આવતા માણસનો પગરવ ક્યાંયથી સંભળાતો. થોડા મહિનાઓ સુધી આવા નિર્જન સ્થળમાં માત્ર (મહારાજશ્રીના પરમ ભક્ત) જીવણલાલજી મહારાજ સાથે અને કોઈ દર્શનાર્થે આવેલા બે ચાર મુમુક્ષુઓ સાથે સ્વાધ્યાય, જ્ઞાન-ધ્યાન વગેરેમાં લીન થયેલા મહારાજશ્રીને જોતાં હજારોની માનવમેદની સ્મૃતિગોચર થતી અને તે જાહોજલાલીને સર્પકંચુકવત્ છોડનાર મહાત્માની સિંહવૃત્તિ, નિરીહતા અને નિર્માનતા આગળ હૃદય નમી પડતું.

જે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય કાનજીસ્વામીના નામથી ગૌરવ લેતો તે સંપ્રદાયમાં મહારાજશ્રીના 'પરિવર્તન'થી ભારે ખળભળાટ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મહારાજશ્રી ૧૯૯૧ ની સાલ સુધીમાં કાઠિયાવાડમાં લગભગ દરેક સ્થાનકવાસીના હૃદયમાં પેસી ગયા હતા. મહારાજશ્રી પાછળ કાઠિયાવાડ ઘેલું બન્યું હતું. તેથી 'મહારાજશ્રીએ જે કર્યું હશે તે સમજીને જ કર્યું હશે' એમ વિચારીને ધીમે ધીમે ઘણા લોકો તટસ્થ થઈ ગયા. કેટલાક લોકો સોનગઢમાં શું ચાલે છે તે જોવા આવતા, પણ મહારાજશ્રીનું પરમ પવિત્ર જીવન અને અપૂર્વ ઉપદેશ

સાંભળી તેઓ ઠરી જતા, તૂટેલો ભક્તિનો પ્રવાહ ફરીને વહેવા લાગતો. કોઈ કોઈ પ્રશ્ચાત્તાપ કરતા કે 'મહારાજ, આપના વિષે તદ્દન કલ્પિત વાતો સાંભળી અમે આપની ઘણી આશાતના કરી છે, ઘણાં કર્મ બાંધ્યાં છે. અમને ક્ષમા આપજો.' આ રીતે જેમ જેમ મહારાજશ્રીના પવિત્ર ઉજ્જવળ જીવન તેમ જ આધ્યાત્મિક ઉપદેશ વિષે લોકોમાં વાત ફેલાતી ગઈ, તેમ તેમ વધારે ને વધારે લોકોને મહારાજશ્રી પ્રત્યે મધ્યસ્થતા થતી ગઈ અને ઘણાને સાંપ્રદાયિક મોહને કારણે દબાઈ ગયેલી ભક્તિ પુન: પ્રગટતી ગઈ. મુમુક્ષુ અને બુદ્ધિશાળી વર્ગની તો મહારાજશ્રી પ્રત્યે પહેલાંના જેવી જ પરમ ભક્તિ રહી હતી. અનેક મુમુક્ષુઓના જીવનાધાર કાનજીસ્વામી સોનગઢમાં જઈને રહ્યા, તો મુમુક્ષુઓનાં ચિત્ત સોનગઢ તરફ ખેંચાયાં. ધીમે ધીમે મુમુક્ષુઓનાં પૂર સોનગઢ તરફ વહેવા લાગ્યાં. સાંપ્રદાયિક મોહ અત્યંત દુર્નિવાર હોવા છતાં, સત્‌ના અર્થી જીવોની સંખ્યા ત્રણે કાળે અત્યંત અલ્પ હોવા છતાં, સાંપ્રદાયિક મોહ તેમ જ લૌકિક ભયને છોડીને સોનગઢ તરફ વહેતાં સત્સંગાર્થી જનોનાં પૂર દિન પ્રતિદિન વેગપૂર્વક વધતાં જ જાય છે.

પરિવર્તન કર્યા પછી પૂ. મહારાજશ્રીનો મુખ્ય નિવાસ સોનગઢમાં જ છે. મહારાજશ્રીની હાજરીને લીધે સોનગઢ એક તીર્થધામ જેવું બની ગયું છે. બહારગામથી અનેક મુમુક્ષુ ભાઈબેનો મહારાજશ્રીના ઉપદેશનો લાભ લેવા સોનગઢ આવે છે. દૂર દેશોથી ઘણા દિગંબર જૈનો, પંડિતો, બ્રહ્મચારીઓ વગેરે પણ આવે છે. બહારગામના માણસોને જમવા તથા ઊતરવા માટે ત્યાં એક જૈનઅતિથિગૃહ છે. કેટલાક ભાઈઓ તથા બેનો ત્યાં ઘર કરીને કાયમ રહ્યાં છે. કેટલાક સત્સંગાર્થીઓ થોડા મહિનાઓ માટે પણ ત્યાં ઘર કરીને અવારનવાર રહે છે. બહારગામના મુમુક્ષુઓનાં હાલમાં ત્યાં ચાળીસેક ઘર છે.

પૂ. મહારાજશ્રીએ જે મકાનમાં પરિવર્તન કર્યું તે મકાન નાનું હતું, તેથી જ્યારે ઘણાં માણસો થઈ જતાં ત્યારે વ્યાખ્યાન વાંચવાની અગવડ પડતી. પર્યુષણમાં તો બીજે સ્થળે વ્યાખ્યાન વાંચવા જવું પડતું. આ રીતે મકાનમાં માણસોનો સમાસ નહિ થતો હોવાથી

ભક્તોએ સં. ૧૯૯૪ માં એક મકાન બંધાવ્યું અને તેનું નામ 'શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર' રાખ્યું. મહારાજશ્રી હાલમાં ત્યાં રહે છે. તેમની સાથે જીવણલાલજી મહારાજ ઉપરાંત બીજા બે ભક્તિવંત સાધુઓ સત્સંગાર્થે રહ્યા છે. ત્યાં લગભગ આખો દિવસ સ્વાધ્યાય જ ચાલ્યા કરે છે. સવારે તથા બપોરે ધર્મોપદેશ અપાય છે. બપોરના ધર્મોપદેશ પછી ભક્તિ થાય છે. રાત્રે ધર્મચર્ચા ચાલે છે. ધર્મોપદેશમાં તથા તે સિવાયના વાંચનમાં ત્યાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં શાસ્ત્રો, તત્ત્વાર્થસાર, ગોમટસાર, ષટ્ખંડાગમ, પંચાધ્યાયી, પદ્મનંદિપંચવિંશતિ, દ્રવ્યસંગ્રહ, મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વગેરે વગેરે પુસ્તકો વંચાય છે. ત્યાં આવનાર મુમુક્ષુનો આખો દિવસ ધાર્મિક આનંદમાં પસાર થઈ જાય છે.

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી ગુરુદેવને સમયસારજી પ્રત્યે અતિશય ભક્તિ છે તેથી જે દિવસે સ્વાધ્યાય મંદિરનું ઉદ્ઘાટન થયું તે જ દિવસે એટલે સં. ૧૯૯૪ ના વૈશાખ વદ ૮ ને રવિવારના રોજ સ્વાધ્યાય મંદિરમાં શ્રી સમયસારજીની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. શ્રી સમયસારજી-પ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવ પર બહારગામથી લગભગ ૭૦૦ માણસો આવ્યાં હતાં. મહારાજશ્રી સમયસારજીને ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર ગણે છે. સમયસારજીની વાત કરતાં પણ તેમને અતિ ઉલ્લાસ આવી જાય છે. સમયસારજીની પ્રત્યેક ગાથા મોક્ષ આપે એવી છે એમ તેઓશ્રી કહે છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં બધાં શાસ્ત્રો પર તેમને અત્યંત પ્રેમ છે. 'ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનો અમારા પર ઘણો ઉપકાર છે, અમે તેમના દાસાનુદાસ છીએ' એમ તેઓશ્રી ઘણી વાર ભક્તિભીના અંતરથી કહે છે. શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્ય મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધરભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓશ્રી આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વિષે મહારાજશ્રીને અણુમાત્ર શંકા નથી. તેઓશ્રી ઘણી વાર પોકાર કરીને કહે છે: 'કલ્પના કરશો નહિ, ના કહેશો નહિ, એ વાત એમ જ છે; માનો તો પણ એમ જ છે, ન માનો તો પણ એમ જ છે. યથાતથ્ય વાત છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે,

પ્રમાણુસિદ્ધ છે. 'શ્રીસીમંધરપ્રભુ પ્રત્યે ગુરુદેવને અપાર ભક્તિ છે. કોઈ કોઈ વખત સીમંધરનાથના વિરહે પરમ ભક્તિવંત ગુરુદેવનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વહે છે.

વીતરાગના પરમ ભક્ત ગુરુદેવ કહે છે કે –'જૈન ધર્મ એ કોઈ વાડો નથી. એ તો વિશ્વધર્મ છે. જૈન ધર્મનો મેળ અન્ય કોઈ ધર્મ સાથે છે જ નહિ. જૈન ધર્મનો ને અન્ય ધર્મોનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન રેશમનો ને કંતાનનો સમન્વય કરવાના પ્રયત્ન જેવો વૃથા છે.' દિગંબર જૈન ધર્મ તે જ વાસ્તવિક જૈન ધર્મ છે અને આંતરિક તેમ જ બાહ્ય દિગંબરતા વિના કોઈ જીવ મોક્ષ પામી શકે નહિ એમ તેમની દૃઢ માન્યતા છે. તેઓશ્રીની મારફત સમયસાર, પ્રવચનસાર, પંચાધ્યાયી, મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક વગેરે અનેક દિગંબર પુસ્તકોનો ઘણો ઘણો પ્રચાર કાઠિયાવાડમાં થઈ રહ્યો છે. સોનગઢના પ્રકાશનખાતામાંથી ગુજરાતી સમયસારની ૨૦૦૦ નકલો છપાઈ ને તુરત જ ખપી ગઈ. તે સિવાય, સમયસાર ગુટકો, સમયસાર હરિગીત, ગણેશપ્રસાદ વર્ણીજીનાં પત્રો, અનુભવપ્રકાશ વગેરે ઘણાં પુસ્તકો ત્યાં છપાયાં અને કાઠિયાવાડમાં ફેલાયાં. તે ઉપરાંત આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રની હજારો પ્રતો ત્યાંથી પ્રકાશિત થઈ પ્રચાર પામી છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડના અધ્યાત્મપ્રેમી મુમુક્ષુઓને ગુજરાતી ભાષામાં આધ્યાત્મિક સાહિત્ય સુલભ થયું છે. કાઠિયાવાડમાં હજારો મુમુક્ષુઓ તેનો અભ્યાસ કરતા થયા છે. કેટલાંક ગામોમાં પાંચ દશ પંદર મુમુક્ષુઓ ભેગા થઈને ગુરુદેવ પાસેથી ગ્રહણ કરેલા રહસ્ય અનુસાર સમયસારાદિ ઉત્તમ શાસ્ત્રોનું નિયમિત વાંચન-મનન કરે છે. આ રીતે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની કૃપાથી પરમ પવિત્ર શ્રુતામૃતના ધોરિયા કાઠિયાવાડના ગામેગામમાં વહેવા લાગ્યા છે. અનેક સુપાત્ર જીવો એ જીવનોદકનું પાન કરી કૃતાર્થ થાય છે.

પરમ પૂજ્ય મહારાજશ્રીનું મુખ્ય વજન સમજણ પર છે. 'તમે સમજો; સમજ્યા વિના બધું નકામું છે;' એમ તેઓશ્રી વારંવાર કહે છે. 'કોઈ આત્મા-જ્ઞાની કે અજ્ઞાની-એક પરમાણુમાત્રને હલાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો નથી, તો પછી દેહાદિની ક્રિયા આત્માના હાથમાં

ક્યાંથી હોય? જ્ઞાની ને અજ્ઞાનીમાં આકાશ-પાતાળના અંતર જેવો મહાન્ તફાવત છે, અને તે એ છે કે અજ્ઞાની પરદ્રવ્યનો તથા રાગ-દ્વેષનો કર્તા થાય છે અને જ્ઞાની પોતાને શુદ્ધ અનુભવતો થકો તેમનો કર્તા થતો નથી. તે કર્તૃત્વ છોડવાનો મહા પુરુષાર્થ દરેક જીવે કરવાનો છે. તે કર્તૃત્વબુદ્ધિ જ્ઞાન વિના છૂટશે નહિ માટે તમે જ્ઞાન કરો.' —આ તેઓશ્રીના ઉપદેશનો પ્રધાન સૂર છે. જ્યારે કોઈ શ્રોતાઓ કહે કે 'પ્રભુ! આપ તો મેટ્રિકની ને એમ. એ.ની વાત કરો છો; અમે હજુ એકડિયામાં છીએ, અમને એકડિયાની વાત સંભળાવો;' ત્યારે ગુરુદેવ કહે છે: 'આ જૈન ધર્મનો એકડો જ છે. સમજણ કરવી તે જ શરૂઆત છે. મેટ્રિકની ને એમ. એ.ની એટલે કે નિર્ગ્રંથદશાની ને વીતરાગતાની વાતો તો આઘી છે. આ સમજણ કર્યે જ છૂટકો છે. એક ભવે, બે ભવે, પાંચ ભવે કે અનંત ભવે આ સમજ્યે જ મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત થવાની છે.'

પરમ પૂજ્ય મહારાજશ્રીના જ્ઞાનને સમ્યક્પણાની મહોર તો ઘણા વખતથી પડી હતી. તે સમ્યગ્જ્ઞાન સોનગઢના વિશેષ નિવૃત્તિવાળા સ્થળમાં અદ્ભુત સૂક્ષ્મતાને પામ્યું; નવી નવી જ્ઞાનશૈલી સોનગઢમાં ખૂબ ખીલી. અમૃતકળશમાં જેમ અમૃત ઘોળાતાં હોય તેમ ગુરુદેવના પરમ પવિત્ર અમૃતકળશસ્વરૂપ આત્મામાં તીર્થંકરદેવનાં વચનામૃતો ખૂબ ઘોળાયાં-ઘૂંટાયાં. એ ઘૂંટાયેલાં અમૃત કૃપાળુદેવ અનેક મુમુક્ષુઓને પીરસે છે ને ન્યાલ કરે છે. સમયસાર, પ્રવચનસાર વગેરે ગ્રંથો પર પ્રવચન કરતાં ગુરુદેવના શબ્દે શબ્દે એટલી ગહનતા, સૂક્ષ્મતા અને નવીનતા નીકળે છે કે તે શ્રોતાજનોના ઉપયોગને પણ સૂક્ષ્મ બનાવે છે અને વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. જે અનંત આનંદમય ચૈતન્યઘન દશા પ્રાપ્ત કરીને સર્વજ્ઞ તીર્થંકરદેવે શાસ્ત્રો પ્રરૂપ્યાં, તે પરમ પવિત્ર દશાનો સુધાસ્યંદી સ્વાનુભૂતિસ્વરૂપ પવિત્ર અંશ પોતાના આત્મામાં પ્રગટ કરીને સદ્ગુરુદેવ વિકસિત જ્ઞાનપર્યાય દ્વારા શાસ્ત્રમાં રહેલાં ગહન રહસ્યો ઉકેલી, મુમુક્ષુને સમજાવી અપાર ઉપકાર કરી રહ્યા છે. સેંકડો શાસ્ત્રોના અભ્યાસી વિદ્વાનો પણ ગુરુદેવની વાણી સાંભળી ઉલ્લાસ આવી જતાં કહે છે: 'ગુરુદેવ! અપૂર્વ

આપનાં વચનામૃત છે; તેનું શ્રવણ કરતાં અમને તૃપ્તિ જ થતી નથી. આપ ગમે તે વાત સમજાવો તેમાંથી અમને નવું નવું જ જાણવાનું મળે છે. નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યનું સ્વરૂપ, સ્યાદ્વાદનું સ્વરૂપ કે સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ, નિશ્ચયવ્યવહારનું સ્વરૂપ કે વ્રતનિયમતપનું સ્વરૂપ, ઉપાદાન-નિમિત્તનું સ્વરૂપ કે સાધ્ય-સાધનનું સ્વરૂપ, દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ કે ચરણાનુયોગનું સ્વરૂપ, ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ કે બાધક-સાધકભાવનું સ્વરૂપ, મુનિદશાનું સ્વરૂપ કે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ—જે જે વિષયનું સ્વરૂપ આપના મુખે અમે સાંભળીએ છીએ તેમાં અમને અપૂર્વ ભાવો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અમે શાસ્ત્રોમાંથી કાઢેલા અર્થો તદ્દન ઢીલા, જડ-ચેતનના ભેળસેળવાળા, શુભને શુદ્ધમાં ખતવનારા, સંસારભાવને પોષનારા, વિપરીત અને ન્યાયવિરુદ્ધ હતા; આપના અનુભવમુદ્રિત અપૂર્વ અર્થો ટંકણખાર જેવા—શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા, જડ-ચેતનના ફડચા કરનારા, શુભ ને શુદ્ધનો સ્પષ્ટ વિભાગ કરનારા, મોક્ષભાવને જ પોષનારા, સમ્યક્ અને ન્યાયયુક્ત છે. આપના શબ્દે શબ્દે વીતરાગદેવનું હૃદય પ્રગટ થાય છે; અમે વાક્યે વાક્યે વીતરાગદેવની વિરાધના કરતા હતા. અમારું એક વાક્ય પણ સાચું નહોતું. શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન નથી, જ્ઞાનપર્યાયમાં જ્ઞાન છે—એ વાતનો અમને હવે સાક્ષાત્કાર થાય છે. શાસ્ત્રોએ ગાયેલું જે સદ્ગુરુનું માહાત્મ્ય તે હવે અમને સમજાય છે. શાસ્ત્રોનાં તાળાં ઉઘાડવાની ચાવી વીતરાગદેવે સદ્ગુરુને સોંપી છે. સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પામ્યા વિના શાસ્ત્રોનો ઉકેલ થવો અત્યંત અત્યંત કઠિન છે.'

પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવનું જ્ઞાન જેવું અગાધ ને ગંભીર છે તેવી જ તેમની વ્યાખ્યાનશૈલી ચમત્કૃતિભરેલી છે. તેઓશ્રી કહેવાની વાતને એવી સ્પષ્ટતાથી, વિવિધતાથી, અનેક સાદા દાખલાઓ આપીને, શાસ્ત્રીય શબ્દોનો ઓછામાં ઓછો પ્રયોગ કરીને સમજાવે છે કે સામાન્ય મનુષ્યને પણ તે સહેલાઈથી સમજાય છે. અત્યંત ગહન વિષયને પણ અત્યંત સુગમ રીતે પ્રતિપાદિત કરવાની ગુરુદેવમાં વિશિષ્ટ શક્તિ છે. વળી મહારાજશ્રીની વ્યાખ્યાનશૈલી એટલી રસમય છે કે જેમ સર્પ મોરલી પાછળ મુગ્ધ બને છે તેમ શ્રોતાઓ મંત્રમુગ્ધ બની

જાય છે; સમય ક્યાં પસાર થઈ જાય છે તેનું ભાન પણ રહેતું નથી. સ્પષ્ટ અને રસમય હોવા ઉપરાંત મહારાજશ્રીનું પ્રવચન શ્રોતાઓમાં અધ્યાત્મનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. મહારાજશ્રી પ્રવચન કરતાં અધ્યાત્મમાં એવા તન્મય થઈ જાય છે, પરમાત્મદશા પ્રત્યેની એવી ભક્તિ તેમના મુખ પર દેખાય છે કે શ્રોતાઓને તેની અસર થયા વિના રહેતી નથી. અધ્યાત્મની જીવંત મૂર્તિ ગુરુદેવના દેહના અણુએ અણુમાંથી જાણે અધ્યાત્મરસ નીતરે છે. એ અધ્યાત્મમૂર્તિની મુખમુદ્રા, નેત્રો, વાણી, હૃદય બધાં એકતાર થઈ અધ્યાત્મની રેલંછેલ કરે છે અને મુમુક્ષુઓનાં હૃદયો એ અધ્યાત્મરસથી ભિંજાઈ જાય છે.

ગુરુદેવનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું એ એક જીવનનો લ્હાવો છે. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી અન્ય વ્યાખ્યાતાઓના વ્યાખ્યાનમાં રસ પડતો નથી. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળનારને એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે 'આ પુરુષ કોઈ જુદી જાતનો છે, જગતથી એ કાંઈક જુદું કહે છે, અપૂર્વ કહે છે. એના કથન પાછળ કોઈ અજબ દૃઢતા ને જોર છે. આવું ક્યાંય સાંભળ્યું નથી.' મહારાજશ્રીના વ્યાખ્યાનમાંથી અનેક જીવો પોતપોતાની પાત્રતા અનુસાર લાભ મેળવી જાય છે. કેટલાકને સત્ પ્રત્યે રુચિ જાગે છે, કોઈ કોઈને સત્સમજણના અંકુર ફૂટે છે અને કોઈ વિરલ જીવોની તો દશા જ પલટાઈ જાય છે.

અહો! આવું અલૌકિક પવિત્ર અંતર્પરિણમન—કેવળજ્ઞાનનો અંશ, અને આવો પ્રબળ પ્રભાવનાઉદય—તીર્થંકરત્વનો અંશ, એ બેનો સુયોગ આ કળિકાળમાં જોઈને રોમાંચ થાય છે. મુમુક્ષુઓનાં મહાપુણ્ય હજી તપે છે.

અહો! એ પરમ પ્રભાવક અધ્યાત્મમૂર્તિની વાણીની તો શી વાત, તેનાં દર્શન પણ મહાપુણ્યના થોક ઊછળે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. એ અધ્યાત્મયોગીની સમીપમાં સંસારનાં આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ ફરકી શકતાં નથી. સંસારતપ્ત પ્રાણીઓ ત્યાં પરમ વિશ્રાંતિ પામે છે અને સંસારનાં દુઃખો માત્ર કલ્પનાથી જ ઊભાં કરેલાં તેમને ભાસવા માંડે છે. જે વૃત્તિઓ મહા પ્રયત્ને પણ દબાતી નથી તે ગુરુદેવના સાન્નિ-

ધ્યમાં વિના પ્રયત્ને શમી જાય છે એ ઘણા ઘણા મુમુક્ષુઓનો અનુભવ છે. આત્માનું નિવૃત્તિમય સ્વરૂપ, મોક્ષનું સુખ વગેરે ભાવોની જે શ્રદ્ધા અનેક દલીલોથી થતી નથી તે ગુરુદેવનાં દર્શનમાત્રથી થઈ જાય છે. ગુરુદેવનાં જ્ઞાન ને ચારિત્ર મુમુક્ષુ પર મહા કલ્યાણકારી અસર કરે છે. ખરેખર કાઠિયાવાડને આંગણે શીતળ છાંયવાળું, વાંછિત ફળ દેનાર કલ્પવૃક્ષ ફળ્યું છે. કાઠિયાવાડનાં મહાભાગ્ય ખીલ્યાં છે.

હવે, સોનગઢમાં પરિવર્તન કર્યા પછીના, મહારાજશ્રીના જીવનવૃત્તાંત સાથે સંબંધ રાખતા કેટલાક પ્રસંગો કાળાનુક્રમે સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ.

સોનગઢથી બાર માઇલ દૂર આવેલા શ્રી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવાની ઘણા વખતથી મહારાજશ્રીની ભાવના હતી. તે સં. ૧૯૯૫ ના પોષ વદ તેરશે પૂર્ણ થઈ. લગભગ ૨૦૦ ભક્તો સહિત મહારાજશ્રીએ તે તીર્થરાજની યાત્રા અતિ ઉત્સાહ ને ભક્તિપૂર્વક કરી.

રાજકોટના શ્રાવકોના બહુ આગ્રહને લીધે સં. ૧૯૯૫ માં મહારાજશ્રીનું રાજકોટ પધારવું થયું. ત્યાં દશેક માસની સ્થિતિ દરમ્યાન મહારાજશ્રીએ સમયસાર, આત્મસિદ્ધિ અને પદ્મનંદિપંચવિંશતિ પર અપૂર્વ પ્રવચનો કર્યાં. ગુરુદેવના આગળ વધેલા જ્ઞાનપર્યાયોમાંથી નીકળેલા જડ-ચેતનની વહેંચણીના, નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિના તેમ જ બીજા અનેક અપૂર્વ ન્યાયો સાંભળી રાજકોટના હજારો લોકો પાવન થયા અને અનેક સુપાત્ર જીવોએ પાત્રતા અનુસાર આત્મલાભ મેળવ્યો. દશ માસ સુધી 'આનંદકુંજ'માં (મહારાજશ્રી ઊતર્યા હતા તે સ્થાનમાં) નિશદિન આધ્યાત્મિક આનંદનું વાતાવરણ ગુંજી રહ્યું.

રાજકોટથી સોનગઢ પાછા ફરતાં મહારાજશ્રી ગિરિરાજ ગિરનારતીર્થની યાત્રા કરવા પધાર્યા અને એ પવિત્ર નેમગિરિ ઉપર લગભગ ૩૦૦ ભક્તો સાથે ત્રણ દિવસ રહ્યા. ત્યાં એ સમવસરણના દેરાસરજીમાં તથા દિગંબર દેરાસરજીમાં ઊછળેલી ભક્તિ, એ સહસ્રાવનમાં જામી ગયેલી સ્તવનભક્તિની ધૂન અને એ સમશ્રેણીની

પાંચમી ટૂંકે પૂ. ગુરુદેવશ્રી 'હું એક, શુદ્ધ, સદા અરૂપી, જ્ઞાનદર્શન-મય ખરે !' વગેરે પદો પરમ અધ્યાત્મરસમાં તરબોળ બની ગવરાવતા હતા તે વખતે પ્રસરી ગયેલું શાંત આધ્યાત્મિક વાતાવરણ—એ બધાંનાં ધન્ય સ્મરણો તો જીવનભર ભક્તોના સ્મરણપટ પર કોતરાઈ રહેશે.

રાજકોટ જતાં તથા ત્યાંથી પાછા ફરતાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ રસ્તામાં આવતાં અનેક ગામોમાં વીતરાગપ્રણીત સદ્ધર્મનો ડંકો વગાડતા ગયા અને અનેક સત્પાત્રોના કર્ણપટ ખોલતા ગયા. ગામે ગામ લોકોની ભક્તિ ગુરુદેવ પ્રત્યે ઊછળી પડતી હતી અને લાઠી, અમરેલી વગેરે મોટા ગામોમાં અત્યંત ભવ્ય સ્વાગત થતું હતું. ગુરુદેવનો પ્રભાવનાઉદય જોઈ, જે કાળે તીર્થંકરદેવ વિચરતા હશે તે ધર્મકાળમાં ધર્મનું, ભક્તિનું, અધ્યાત્મનું કેવું વાતાવરણ ફેલાઈ રહેતું હશે તેનો તાદૃશ ચિતાર કલ્પનાચક્ષુ સમક્ષ ખડો થતો.

સં ૧૯૯૬ ના વૈશાખ માસમાં ગુરુદેવનાં પુનિત પગલાં ફરી સોનગઢમાં થયાં.

ત્યારપછી તુરત જ શેઠ કાળિદાસ રાઘવજી જસાણીના ભક્તિવંત સુપુત્રોએ શ્રી સ્વાધ્યાય મંદિર પાસે શ્રી સીમંધરભગવાનનું જિન-મંદિર બંધાવવા માંડયું, જેમાં શ્રી સીમંધર ભગવાનના અતિ ભાવવાહી પ્રતિમાજી ઉપરાંત શ્રી શાન્તિનાથ આદિ અન્ય ભગવંતોનાં ભાવવાહી પ્રતિમાજીની પ્રતિષ્ઠા પંચકલ્યાણકવિધિપૂર્વક સં. ૧૯૯૭ ના ફાગણ સુદ બીજના માંગલિક દિને થઈ. પ્રતિષ્ઠામહોત્સવમાં બહારગામના લગભગ ૧૫૦૦ માણસોએ ભાગ લીધો હતો. પ્રતિષ્ઠાના આઠે દિવસ પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવના મુખમાંથી ભક્તિ-રસભીની અલૌકિક વાણી છૂટતી હતી. લોકોને પણ ઘણો ઉત્સાહ હતો. પ્રતિષ્ઠાદિન પહેલાં થોડા દિવસે શ્રી સીમંધર ભગવાનના પ્રથમ દર્શને પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની આંખોમાંથી આંસુ વહ્યાં હતાં. સીમંધર ભગવાન મંદિરમાં પ્રથમ પધાર્યા ત્યારે ગુરુદેવને ભક્તિરસની ખુમારી ચડી ગઈ અને આખો દેહ ભક્તિરસના મૂર્ત સ્વરૂપ જેવો શાંત શાંત નિશ્ચેષ્ટ ભાસવા લાગ્યો. ગુરુદેવથી સાષ્ટાંગ પ્રણમન થઈ ગયું અને ભક્તિરસમાં અત્યંત એકાગ્રતાને લીધે દેહ એમ ને એમ બે ત્રણ મિનિટ સુધી

નિશ્ચેષ્ટપણે પડી રહ્યો. આ ભક્તિનું અદ્‌ભુત દૃશ્ય, પાસે ઊભેલા મુમુક્ષુઓથી જીરવી શકાતું નહોતું; તેમનાં નેત્રોમાં અશ્રુ ઊભરાયાં અને ચિત્તમાં ભક્તિ ઊભરાઈ. ગુરુદેવે પોતાના પવિત્ર હાથે પ્રતિષ્ઠા પણ ભક્તિભાવમાં જાણે દેહનું ભાન ભૂલી ગયા હોય એવા અપૂર્વ ભાવે કરી હતી.

આ જિનમંદિરમાં બપોરના વ્યાખ્યાન પછી દરરોજ પોણો કલાક ભક્તિ થાય છે. ભક્તિમાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ પણ હાજર રહે છે. બપોરનું પ્રવચન સાંભળતાં આત્માના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપના પ્રણેતા વીતરાગ ભગવંતનું માહાત્મ્ય હૃદયમાં સ્ફુર્યું હોય છે તેથી પ્રવચનમાંથી ઊઠી તુરત જ જિનમંદિરમાં ભક્તિ કરતાં વીતરાગદેવ પ્રત્યે પાત્ર જીવોને અદ્‌ભુત ભાવ ઉલ્લસે છે. આ રીતે જિનમંદિર જ્ઞાન ને ભક્તિના સુંદર સુમેળનું નિમિત્ત બન્યું છે.

શ્રી જિનમંદિર બંધાયા પછી એક વર્ષે થોડા મુમુક્ષુ ભાઈઓ દ્વારા જિનમંદિરની પાસે જ શ્રી સમવસરણ મંદિર બંધાયું. તેમાં શ્રી સીમંધર ભગવાનનાં અતિ ભાવવાહી ચતુર્મુખ પ્રતિમાજી બિરાજે છે. સુંદર આઠ ભૂમિ, કોટ, (મુનિઓ, અર્જિકાઓ, દેવો, મનુષ્યો, તિર્યંચો વગેરેની સભાઓ સહિત) શ્રીમંડપ, ત્રણ પીઠિકા, કમળ, ચામર, છત્ર, અશોકવૃક્ષ, વિમાનો વગેરેની શાસ્ત્રોક્તવિધિથી તેમાં અતિ આકર્ષક રચના છે. મુનિઓની સભામાં શ્રી સીમંધર ભગવાન સામે અત્યંત ભાવપૂર્વક હાથ જોડીને ઊભેલા શ્રીમદ્‌ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યનાં અતિ સૌમ્ય મુદ્રાવંત પ્રતિમાજી છે. પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ સં. ૧૯૯૮ ના વૈશાખ વદ ૬ ના માંગલિક દિવસે થયો હતો અને તે પ્રસંગે બહારગામથી લગભગ ૨૦૦૦ માણસો આવ્યાં હતાં. શ્રી સમવસરણના દર્શન કરતાં, શ્રીમદ્‌ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્ય સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા તે પ્રસંગ મુમુક્ષુનાં નેત્રો સમક્ષ ખડો થાય છે અને તેની સાથે સંકળાયેલા અનેક પવિત્ર ભાવો હૃદયમાં સ્ફુરતાં મુમુક્ષુનું હૃદય ભક્તિ ને ઉલ્લાસથી ઊછળી પડે છે. શ્રી સમવસરણ

મંદિર થતાં, મુમુક્ષુઓને તેમના અંતરનો એક પ્રિયતમ પ્રસંગ દૃષ્ટિ-ગોચર કરવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયું છે.

સં. ૧૯૯૮ ના અસાડ વદ એકમના રોજ શ્રી સોનગઢમાં શ્રી ગુરુરાજે સભા સમક્ષ શ્રી પ્રવચનસારનું વાંચન શરૂ કર્યું હતું તેમાંથી જ્ઞેય અધિકાર ઉપડતા અનેક વર્ષોમાં જોએલ તેનાથી પણ કોઈ અચિંત્ય ને આશ્ચર્યકારક ગુરુદેવના અંતર આત્મમાંથી નિર્મળ ભાવશ્રુતજ્ઞાનની પર્યાયમાંથી સુક્ષ્મને ગહન એવો શ્રુતનો ધોધ વહેવા લાગ્યો તે ધોધ જેણે જાણ્યો હશે ને બરાબર શ્રવણ કર્યો હશે તેને ખ્યાલ હશે બાકી તો શું કહી શકાય ?

શ્રવણ કરતાં એમ થતું હતું કે આ તે કોઈ આશ્ચર્યકારી આત્મવિભૂતિ જોવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ! કે કોઇ અચિંત્ય શ્રુતની નિર્મળ શ્રેણી જોવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ? ખરેખર સ્વાત્મસ્વરૂપ-વૃદ્ધિરૂપ તે ધન્ય પ્રસંગ સહાયને માટે હૃદયના જ્ઞાનપટ પર કોતરાઈ રહેશે. ને ફરી ફરી આવા અનેક તરહના સુપ્રસંગો સંપ્રાપ્ત થશે.

સં. ૧૯૯૮ ના ભાદરવા સુદ પાંચમના રોજ સોનગઢમાં શ્રી સનાતન જૈન બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. દર્શક બ્રહ્મચારીઓ તેમાં જોડાયા છે. તેમાં જોડાનાર બ્રહ્મચારી ત્યાં ત્રણ વર્ષ સુધી રહી દરરોજ ત્રણેક કલાક નિયત કરેલા ધાર્મિક પુસ્તકોને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રાપ્ત થયેલા શિક્ષણને એકાંતમાં સ્વાધ્યાય દ્વારા દૃઢ કરે છે અને મહારાજ-શ્રીનાં પ્રવચનો, ભક્તિ વગેરેમાં ભાગ લે છે: એમ આખો દિવસ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ગાળે છે.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે ફરીને પાછા રાજકોટના શ્રાવકોના આગ્રહને લીધે અને પ્રભાવનાઉદયને લીધે સં. ૧૯૯૯ ના ફાગણ સુદ પાંચમના રોજ સોનગઢથી વઢવાણ રસ્તે રાજકોટ જવા માટે વિહાર કર્યો છે. અમૃત વરસતા મહામેઘની જેમ રસ્તામાં આવતા દરેક ગામમાં ગુરુ-દેવ પરમાર્થ-અમૃતનો ધોધમાર વરસાદ વરસાવતા જાય છે અને અનેક તૃષાવંત જીવોની તૃષા છિપાવતા જાય છે. હજારો ભાગ્યવંત જીવો—જૈનો ને જૈનેતરો—એ અમૃતવર્ષાને ઝીલી સંતુષ્ટ થાય છે. જૈનેતરો

પણ ગુરુદેવનો આધ્યાત્મિક ઉપદેશ સાંભળી દિંગ થઈ જાય છે. જૈન દર્શનમાં માત્ર બાહ્ય ક્રિયાનું જ પ્રતિપાદન નથી પણ તેમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાન ભરપૂર ભરેલું છે એમ સમજાતાં તેમને જૈન દર્શન પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટે છે. ગામેગામ બાળકો, યુવાનો ને વૃદ્ધોમાં, જૈનો ને જૈનેતરોમાં મહારાજશ્રી આત્મવિચારનાં પ્રબળ આંદોલનો ફેલાવતા જાય છે અને 'આ મોંઘા મનુષ્યભવમાં જો જીવે દેહ, વાણી અને મનથી પર એવા પરમ તત્ત્વનું ભાન ન કર્યું, તેની રુચિ પણ ન કરી, તો આ મનુષ્યભવ નિષ્ફળ છે' એમ દાંડી પીટીને જાહેર કરતા જાય છે.

એ અમૃતસિંચક યોગિરાજ કાઠિયાવાડની બહાર વિચર્યા નથી. જો તેઓશ્રી હિંદુસ્તાનમાં વિચરે તો આખા ભારતવર્ષમાં ધર્મની પ્રભાવના કરી હજારો તૃષાવંત જીવોની તૃષા છિપાવી શકે એવી અદ્‌ભુત શક્તિ તેમનામાં દેખાય છે.

આવી અદ્‌ભુત શક્તિના ધરનાર પવિત્રાત્મા કાનજીસ્વામી કાઠિયાવાડની મહા પ્રતિભાશાળી વિભૂતિ છે. તેમના પરિચયમાં આવનાર પર તેમના પ્રતિભાયુક્ત વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો નથી. તેઓશ્રી અનેક સદ્‌ગુણોથી અલંકૃત છે. તેમની કુશાગ્ર બુદ્ધિ દરેક વસ્તુના હાર્દમાં ઊતરી જાય છે. તેમની સ્મરણશક્તિ વર્ષોની વાતને તિથિ-વાર સહિત યાદ રાખી શકે છે. તેમનું હૃદય વજ્રથીયે કઠણ ને કુસુમથીયે કોમળ છે. તેઓશ્રી અવગુણ પાસે અણનમ હોવા છતાં સહેજ ગુણ દેખતાં નમી પડે છે. બાળબ્રહ્મચારી કાનજીસ્વામી એક અધ્યાત્મમસ્ત આત્માનુભવી પુરુષ છે. અધ્યાત્મમસ્તી તેમની રગેરગમાં વ્યાપી ગઈ છે. આત્માનુભવ તેમના શબ્દ શબ્દમાં ઝળકે છે. તેમના શ્વાસે શ્વાસે 'વીતરાગ! વીતરાગ!' નો રણકાર ઊઠે છે. કાનજીસ્વામી કાઠિયાવાડનું અદ્વિતીય રત્ન છે. કાઠિયાવાડ કાનજીસ્વામીથી ગૌરવવંત છે.

વૈશાખ સુદ ૨,
વિ. સં. ૧૯૯૯

હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ
બી એસ સી.

ॐ

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ

વિષે

ઉલ્લેખો

❀

वन्द्यो विभुर्भुवि न कैरिह कौण्डकुंदः
कुन्द-प्रभा-प्रणयि-कीर्ति-विभूषिताशः ।
यश्चारु-चारण-कराम्बुजचञ्चरीक-
श्चक्रे श्रुतस्य भरते प्रयतः प्रतिष्ठाम् ॥

[ચંદ્રગિરિ પર્વત પરનો શિલાલેખ]

અર્થ:—કુન્દપુષ્પની પ્રભા ધરનારી જેમની કીર્તિ વડે દિશાઓ વિભૂષિત થઈ છે, જેઓ ચારણોના—ચારણ-ઋદ્ધિધારી મહામુનિઓના—સુંદર હસ્તકમળોના ભ્રમર હતા અને જે પવિત્રાત્માએ ભરતક્ષેત્રમાં શ્રુતની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે વિભુ કુંદકુંદ આ પૃથ્વી પર કોનાથી વંદ્ય નથી ?

❀

. . . . . . कोण्डकुंदो यतीन्द्रः ॥
रजोभिरस्पृष्टतमत्वमन्त-
र्बाह्येपि संव्यञ्जयितुं यतीशः ।
रजःपदं भूमितलं विहाय
चचार मन्ये चतुरंगुलं सः ॥

[વિંધ્યગિરિ-શિલાલેખ]

અર્થ:—યતીશ્વર (શ્રીકુંદકુંદસ્વામી) રજ:સ્થાનને —ભૂમિતળને—છોડીને ચાર આંગળ ઊંચે આકાશમાં ચાલતા હતા તે દ્વારા હું એમ સમજું છું કે, તેઓશ્રી અંદરમાં તેમજ બહારમાં રજથી (પોતાનું) અત્યંત અસ્પૃષ્ટપણું વ્યક્ત કરતા હતા (-અંદરમાં તેઓ રાગાદિક મળથી અસ્પૃષ્ટ હતા અને બહારમાં ધૂળથી અસ્પૃષ્ટ હતા.)

*

जइ पउमणंदिणाहो सीमंधरसामिदिव्वणाणेण ।
ण विबोहइ तो समणा कहं सुमग्गं पयाणंति ॥

[दर्शनसार]

અર્થ:—(મહાવિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થંકરદેવ) શ્રી સીમંધરસ્વામી પાસેથી મળેલા દિવ્ય જ્ઞાન વડે શ્રીપદ્મનંદિનાથે (શ્રીકુંદકુંદાચાર્યદેવે) બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત ?

*

હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો ! તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

[શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર]

नमः सिद्धेभ्यः ।

અધ્યાત્મયોગી શ્રી કાનજીસ્વામીનાં

શ્રી સમયસારશાસ્ત્ર પર પ્રવચનો[1]

પ્રારંભિક મંગલાચરણ

ओंकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥

શ્રી પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર.

પ્રથમ "ॐ" શબ્દ છે. જ્યારે આત્મા સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાન અર્હંત પરમાત્મા થાય છે ત્યારે પૂર્વે બંધાયેલાં તીર્થંકર નામકર્મ પ્રકૃતિના પુણ્ય પ્રારબ્ધના કારણે દિવ્યવાણીનો યોગ હોવાથી હોઠ બંધ છતાં આત્માના સર્વ પ્રદેશોથી ॐકાર એકાક્ષરી (અનક્ષરી) દિવ્યવાણી છૂટે છે (તેને વચન ઈશ્વરી અર્થાત્ વાગીશ્વરી કહેવાય છે તે શબ્દ બ્રહ્મરૂપ છે). અર્હંત પરમાત્મા તદ્દન અકષાય શુદ્ધ ભાવે પ્રણમેલા છે તેથી તેનું નિમિત્ત હોવાથી વાણી પણ એકાક્ષરી થઈ જાય છે ને તે વાણી ॐકારપણે ઇચ્છા વિના છૂટે છે; એવો ॐકાર દિવ્ય ધ્વનિ-સરસ્વતીરૂપે તીર્થંકરની વાણી સહજ છૂટે છે.

*ॐકારમય ધ્વનિ—તીર્થંકર ભગવાનની અખંડ દેશના

---

1 આ પ્રવચનો વાચનારે ગુજરાતી સમયસાર સાથે રાખી વાચવાં

* અ = અરિહંત, અ = અશરીરી સિદ્ધ પરમાત્મા;
આ = આચાર્ય; ઉ = ઉપાધ્યાય; મ = મુનિ

અ+અ+આ+ઉ+મ = ॐ, આ મહામંત્રમાં પંચપરમેષ્ટીપદ, સર્વશાસ્ત્રોનો સાર, સર્વગુણસંપન્ન શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો ભાવ સમાય છે

સાંભળનાર ભવ્ય જીવ, અંદરથી અપૂર્વ ભાવે ઉછળીને સહજ હા લાવે કે હું પૂર્ણ કૃતકૃત્ય અવિનાશી શુદ્ધ આત્મા છું આવો-આવડો જ છું, એવી સહજ હા લાવનાર લાયક જીવ અવિનાશી મંગળ પર્યાયને પામે છે. નિત્ય સ્વભાવ-ભાવે, નિત્ય મંગળ પર્યાયે જે જીવ પરિણમ્યો છે, તે ભવ્ય જીવ પરમાર્થના આશ્રયવાળો નૈગમનયે થઈ ચૂક્યો છે પૂર્ણતાના લક્ષે પુરુષાર્થ ઉપાડીને અલ્પકાળમાં પૂર્ણ પવિત્ર પરમાત્મદશા જે શક્તિપણે છે તેને તે પ્રગટ કરે છે.

અહીં ૐકારથી શુદ્ધ સ્વરૂપને નમસ્કાર કરે છે. ઉત્કૃષ્ટ આત્મ-સ્વભાવ પૂર્ણ વીતરાગ સ્વભાવમય શુદ્ધ સિદ્ધદશા જેને પ્રગટ છે તેને ઓળખીને જે નમસ્કાર કરે છે તે જ નિશ્ચય સ્તુતિ છે. પરમાત્માને નમસ્કાર કરનાર પોતાના ભાવે પોતાના ઇષ્ટ સ્વભાવને નમે છે, તેમાં જ ઢળે છે.

સ્વાધ્યાય શરૂ કરતાં પ્રથમ ભગવાનની દિવ્યવાણીને નમસ્કાર-રૂપ મંગળ કર્યું છે.

સ્વાધ્યાય એટલે સ્વસન્મુખ જવું; સ્વભાવના અભ્યાસે જ પરિણમવું. અધિ=સન્મુખ; આય=જોડાવું; સ્વરૂપમાં જ જોડાવું તે સ્વાધ્યાય છે. મંગળ એટલે પાપને ગાળે અને પવિત્રતાને પમાડે તે. પૂર્ણ પવિત્ર સર્વજ્ઞ સ્વભાવ પ્રગટ છે એવા ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવની અખંડ દેશના જે ભવ્ય જીવ અંતરમાં શ્રુતગત કરી, અરિહંતના દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયને નિશ્ચયથી જાણી, "હું પણ આવોજ છું" એમ પૂર્ણ સ્વાધીન સ્વભાવદૃષ્ટિપણે અભેદ લક્ષ કરે છે તે પોતે અવિનાશી મંગળિક થઈ પુણ્ય-પાપ ઉપાધિમય સર્વ કર્મનો નાશ કરે છે.

ओंकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥ १ ॥

ભાવાર્થઃ—ૐકાર-વાચક છે, તેનો વાચ્યભાવ ૐકાર શુદ્ધ આત્મા છે. તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ અને રુચિ પરમાત્મપદરૂપ પૂર્ણ પવિત્ર ઇષ્ટને દેનારી છે. યોગીપુરુષો તે શુદ્ધાત્માનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે, તેના ફળરૂપે મોક્ષ પામે છે અને કંઈક દશા અધૂરી હોય તો

સ્વર્ગ પામી પછી મનુષ્ય થઈ મોક્ષ પામે છે; તેવા ૐને વારંવાર નમસ્કાર હો !

अविरलशब्दघनौघप्रक्षालितसकलभूतलमलकलङ्का ।
मुनिभिरुपासिततीर्था सरस्वती हरतु नो दुरितान् ॥ २ ॥

ભાવાર્થ:—જેમાં છિદ્ર નથી એવા એકાક્ષરી ૐકાર દિવ્યધ્વનિની દિવ્યધારારૂપી તીર્થંકર ભગવાનની અખંડ દેશના, સત્બોધ સરસ્વતી, તે સમ્યગ્જ્ઞાનને કહેનારી છે; તે કેવી છે? તો કે જેમ મેઘવર્ષા પૃથ્વીના મેલને ધોઈ નાખે છે તેમ વીતરાગ ભગવાનની દિવ્યવાણી-રૂપી સરસ્વતીને અખંડ જ્ઞાનધારાપણે ઝીલીને ભવ્યજનોએ દોષ–દુઃખરૂપ મળમેલ પાપને ધોઈ નાખ્યા છે, અશુદ્ધ પરિણતિનો નાશ કર્યો છે, અને સંત-મુનિઓ તે વડે તરી ગયા છે.

હવે બીજા મંગળમાં શ્રી ગુરુદેવને નમસ્કાર કરે છેઃ—

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ:—એવા શ્રી ગુરુને હું નમસ્કાર કરું છું. કેવા છે શ્રી ગુરુ! કે સ્વરૂપમાં ભ્રાંતિરૂપ રાગ–દ્વેષ, મોહનો નાશ કરી શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે અને સત્ પુણ્યને દેનારા છે. જ્ઞાનીનું વચન લાયક જીવને પ્રતિબોધ પમાડે છે, તેની નિર્દોષ વાણી સાવધાન થઈ શ્રુતગત કરો, એટલે મોહનો અભાવ કરી સ્વરૂપમાં સાવધાન રહો, નિત્ય સ્વાધ્યાય કરો.

શુદ્ધ સાધ્યના યથાર્થ નિશ્ચયરૂપ શુદ્ધ તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે અસંગ, નિર્મળ જ્ઞાયકસ્વભાવને જાણીને તેમાં ઠરવું–ટકવું, તે જ આ પરમ આગમ શાસ્ત્રનો સાર છે.

ભાષાંતર કર્તાના મંગલાચરણના કોઈ કોઈ અર્થ:—

શારદ=જ્ઞાન અને સત્બોધ કહેનાર સરસ્વતી-વાણી. નિયોગ= સંબંધ; મેળ. ધર્મધનભોગ=વીતરાગ ધર્મરૂપી ધનનો ભોગવટો. શુભવાર=શુભ પ્રકાર. શુભ=પવિત્ર. કાળ=સ્વકાળ નયનયસાર=નવા-

નવા ન્યાયોનો સાર. જ્ઞાનના પવિત્ર અંશોવડે સ્વાધ્યાય વધતાં, સ્વ-કાળનો અકષાય પુરુષાર્થનો સાર વધતો જાય છે.

પદ પદ માર હહે દુઃખકાર=પર્યાયે પર્યાયે અંતરજ્ઞાનના તર્કના બળવડે પાપરૂપી દુઃખકારી મરણ—ભાવમરણનો નાશ કરે છે. લય લય પાર ગ્રહે ભવધાર=સ્વરૂપની લીનતા ગ્રહતો ગ્રહતો કર્મભાવરૂપ ભવને ધારણ કરવાનું કારણ બંધભાવ એટલે ભવનો ભાવ, તેનો નાશ કરે છે. શિષ્ટાચાર=શ્રેષ્ઠ આચાર. જિન=વીતરાગ. રાજ=શોભાયમાન. મુદ્રા=મહોરછાપ. ચેન=આનંદ.

દ્રવ્યકર્મ એટલે જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મ. (તેના પેટા ભેદ ૧૪૮ પ્રકૃતિ છે. વિશેષ માટે જુઓ ગાથા ૧૯ મી કર્મ—નોકર્મ) ભાવ-કર્મ એટલે રાગ—દ્વેષ અને રાગદ્વેષ એટલે દ્રવ્યકર્મનું નિમિત્ત પામી, એક એક સમય જેવડી ક્ષણિક વિકારી અવસ્થાનું કાર્ય, અથવા ચારિત્ર ગુણનો વિકાર. કર્મચેતના=હું રાગ, હું મોહ એવા શુભ-અશુભ ભાવ કરવામાં ચેતનાનું જોડાવું. કર્મફળ ચેતના=હરખ શોકના ભોગવટામાં ચેતનાનું જોડાવું; અગ્નિની ઉજળાઈમાં ઊણપ થાય છે, તે લીલા લાકડાનું નિમિત્ત પામી ધૂમાડો ઉઠે છે તે કારણે છે તે ઊણપ—અગ્નિનું મૂળ સ્વરૂપ (અસલી સ્વાભાવિક સ્વરૂપ) નથી. તેમ ચૈતન્ય આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ છે પણ પર નિમિત્તે વર્તમાન અવસ્થાની કચાશના કારણે (અવગુણરૂપ ઊણપના કારણે) ભૂલ કરે તો રાગદ્વેષરૂપ ધૂમાડો ઉઠે છે; તે ભાવકર્મ અથવા કર્મભાવ કહેવામાં આવે છે, તે આત્માનું અસલી—મૂળ સ્વરૂપ એટલે કે સ્વાભાવિક સ્વરૂપ નથી. સમ્યક્દૃષ્ટિ ભાવકર્મને પરજ્ઞેય માને છે, તેનો સ્વામી થતો નથી, કારણકે જ્ઞાન ચેતનાનો તે સ્વામી રહે છે. દૃષ્ટિના બળવડે ભાવકર્મને નિમિત્તિમાં નાખે છે.

ભાવકર્મ=શુભ-અશુભ ભાવમાં જોડાણ; પોતે વિકારી થઈ ઉદય-કર્મને વશ થતો પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મભાવમાં ઢળતી વિકારી અવસ્થા; કોઈપણ પદાર્થમાં ઠીક-અઠીકપણું નથી છતાં તેનાથી ઠીક-અઠીકપણાની કલ્પના ઉત્પન્ન કરવી તે ભાવકર્મ છે, તે જ રાગ-દ્વેષ છે. કર્મભાવ, બંધભાવ, વિકારીભાવ, વિભાવભાવ, અસ્થિરતા, ઉંધો પુરુષાર્થ,

ચંચળતા, દુઃખરૂપી આકુળીતભાવ, કલુષતા વિગેરે શબ્દો એકાર્થ છે.

પરના નિમિત્તે, પોતાની યોગ્યતાના કારણે જીવ ભૂલ કરે તો રાગ-દ્વેષરૂપ ધૂમાડો ઉઠે છે તે અશુદ્ધ ઉપાદાન આશ્રિત જીવની અરૂપી અવસ્થા છે તે સ્થિર વીતરાગ સ્વભાવ નામનો ચારિત્ર ગુણ જીવમાં છે તેની વિકારરૂપ ઉંધી અવસ્થા છે. આ ક્ષણિક વિકારી અવસ્થાનો ચૈતન્ય સ્વભાવમાં પ્રવેશ નથી. તેનો (આત્માનો) સ્વભાવ તો પરનિમિત્ત રહિત ત્રિકાળ શુદ્ધ જ છે કારણકે વિકાર થવામાં કર્મના નિમિત્તની હાજરી હોય છે. જો પરનિમિત્ત વિના જ વિકાર થાય તો દોષરૂપ સ્વભાવ થઇ જાય, તો તે ટળે નહીં; પણ આ ભૂલ ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતી છે, તે ત્રિકાળી સ્વભાવના ભાન વડે ટળે છે; તેથી જે ટળે તે સ્વભાવના ઘરનું કેમ કહેવાય ? જે ત્રિકાળ સાથે રહે તે જ પોતાનું ગણાય. માટે તે ક્ષણિક વિકારી અવસ્થાનો સ્વભાવમાં પ્રવેશ નથી.

દૃષ્ટાંત:—અગ્નિનો સ્વભાવ ધૂમાડાવાળો નથી તો પણ વર્તમાન અવસ્થાની કચાશના કારણે, લીલાં લાકડાનાં નિમિત્તે ધૂમાડો ઉઠે છે, તેથી અગ્નિની ઉજળાઇમાં ઊણપ દેખાય છે. નિમિત્તનો અભાવ થતાં ધૂમાડો બંધ થઈ જાય છે તેથી તે અગ્નિનું મૂળ સ્વરૂપ નથી; તેમ, "ચૈતન્ય સ્વભાવે શુદ્ધ જ છે." ભાવકર્મ તે, જીવમાં કર્મના નિમિત્તને વશ પોતાથી કરવામાં આવતો વિકારી ભાવ છે. તે પર્યાય દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ 'અભિન્ન' અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ 'ભિન્ન એકાકાર' છે. તેનું દૃષ્ટાંત:—પાણી સ્વભાવે શીતળ છે અને અગ્નિના નિમિત્તે પાણીની વર્તમાન અવસ્થા ઉષ્ણ થઇ છે તે સાચી છે, પાણીની જ તે અવસ્થા છે; તો પણ તે અવસ્થા ટળી શકે છે, તેથી ક્ષણિક છે. તે લાંબો કાળ ટકી શકે નહીં. પાણી સ્વભાવે શીતળ છે. ગમે તેટલા અગ્નિના ભડકા હોય છતાં તેની ઉપર ઉષ્ણ અવસ્થાવાળું પાણી નાખવામાં આવે તો ચૂલા નીચેની અગ્નિના ભડકાને ઓલવી નાખવાનો પાણીનો શીતળ સ્વભાવ ટળ્યો નથી.

માટે આચાર્ય ભગવાન વિકારી અવસ્થાને ગૌણ કરીને, તથા ઉઘડતી નિર્મળ પર્યાયના ભેદના લક્ષને પણ ગૌણ કરીને, શુદ્ધનયને

મુખ્ય કરી એકલા ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવનો જ આશ્રય કરાવે છે; સામાન્ય નિર્મળ સ્વભાવને લક્ષે દરેક સમયે થતી નિર્મળ પર્યાય સામાન્યમાં ભળે છે; સામાન્યના વલણમાં પુરુષાર્થનું જોર વધતાં પૂર્ણ કેવળ-પર્યાય ઉઘડે છે; તે જ સાધ્યની સિદ્ધિ છે, પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ છે.

નોકર્મ:—ઔદારિક, તૈજસ, વૈક્રિયક, આહારક શરીર આદિ, તથા મન-વચન-કાયા, ધન-ધાન્ય, સ્ત્રી, ઘર આદિ તથા અન્ય નોકર્મ-રૂપી પરજ્ઞેયો તે નોકર્મ છે.

गुणाः स्वभावा भवंति, स्वभावा गुणा न भवंति.

અર્થ:—ગુણને વસ્તુના સ્વભાવરૂપ કહેવામાં આવે તો સ્વભાવ કહેવાય; પણ અપેક્ષિત સ્વભાવ અથવા ધર્મોને ગુણ ન કહેવાય. જેમકે:—ટકવાની અપેક્ષાએ 'નિત્ય' સ્વભાવ (ધર્મ) છે; અવસ્થાઓ બદલવાની અપેક્ષાએ 'અનિત્ય' ધર્મ; પરથી નાસ્તિત્વપણાની અપેક્ષાએ 'નાસ્તિ' ધર્મ; એ રીતે અપેક્ષિત ધર્મોને સ્વભાવ કહેવાય છે પણ ગુણ નહીં.

૧. સંપૂર્ણ સ્વભાવોના આધાર એક દ્રવ્ય હોવાથી દ્રવ્ય કથંચિત્ એક સ્વભાવવાળું છે.

૨. એક જ દ્રવ્યને અનેક સ્વભાવોની પ્રાપ્તિ હોવાથી અનેક સ્વભાવોની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય અનેક સ્વભાવવાળું છે.

૩. ગુણ-ગુણી આદિ સંજ્ઞા, સંખ્યા, લક્ષણ અને પ્રયોજનના ભેદની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય ભેદ સ્વભાવવાળું છે.

૪. ગુણ-ગુણીમાં પ્રદેશભેદ ન હોવાથી દ્રવ્ય એક સ્વભાવવાળું હોવાથી અભેદ સ્વભાવવાળું છે.

नमः समयसाराय स्वानुभूत्या चकासते ।
चित्स्वभावाय भावाय सर्वभावांतरच्छिदे ॥ १ ॥

અર્થ:—સમયસાર=શુદ્ધ આત્મા સર્વ પદાર્થોમાં સારરૂપ છે; સાર=દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મથી રહિત છે એવા પરમાર્થ

સ્વરૂપ શુદ્ધ આત્માને નમસ્કાર હો! શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખીને, ભાવથી નમીને, અંતર સ્વરૂપમાં ઢળીને, શુદ્ધ નિર્મળ સ્વરૂપનો આદર કરૂં છું.

દ્રવ્યકર્મ=રજકણ, ઝીણી ધૂળ, જ્ઞાનાવરણાદિ આઠકર્મ તે, જડરૂપી કર્મ પ્રકૃતિ છે.

ભાવકર્મ=રાગ-દ્વેષ વિકારરૂપ વિભાવિક ભાવશક્તિ, દ્રવ્યકર્મનું નિમિત્ત પામી જીવમાં વિકાર થાય છે તે અશુદ્ધ ઉપાદાન આશ્રિત છે, પણ સ્વભાવમાં નથી.

ભાવ=અવસ્થા; પરિણામનું કાર્ય. અને રાગરૂપકાર્ય તે ચિદ્-વિકાર છે, ભુલરૂપ ક્ષણિક વિકારીભાવ છે.

વિભાવરૂપ=કર્મભાવપણે ઢળતી વિકારી અવસ્થા.

નોકર્મ=શરીર, ઇન્દ્રિય વિગેરે સ્થૂળ પુદ્ગલપિંડ.

ભાવાય=સત્‌રૂપ; હોવારૂપ અવિનાશી વસ્તુ. જે 'છે' તે પર-નિમિત્ત રહિત, પરના આધાર રહિત, ત્રિકાળી સહજ સ્વભાવરૂપ સ્વાધીન પદાર્થ છે, પરથી અસંયોગી વસ્તુ છે, તેને સત્ એટલે ત્રિકાળ ટકનાર શુદ્ધ પદાર્થ કહેવાય છે. તેને આદિ-અંત નથી, સ્વતંત્ર શુદ્ધ છે. 'છે' તેને નામરૂપ સંજ્ઞાવડે, ગુણ-ગુણી અભેદ સ્વતંત્ર પદાર્થનું લક્ષ કરીને [વાચક શબ્દ ઉપરથી તેના વાચ્યને-(પદાર્થને)] જ્ઞાને જાણ્યું છે. ત્રિકાળી અખંડ જ્ઞાયક સ્વરૂપ અસંગ નિર્મળ સ્વભાવ છે, તેની જ્ઞાનવડે ઓળખાણ કરી પરથી જુદાપણાના સમ્યગ્‌જ્ઞાનવડે સમજીને [1]નમસ્કાર કરૂં છું.

પદાર્થ કોઈ અપેક્ષાએ ભાવરૂપ છે ને કોઈ અપેક્ષાએ અભાવરૂપ છે તે આ રીતે છે, આત્મા પોતાપણે ભાવરૂપ છે, સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વ-કાળ, સ્વભાવપણે છે; અને પરપણે નથી તે અપેક્ષાએ અભાવપણું છે.

સ્વાધીનપણે ભાવરૂપ થવું એટલે કે હોવું,-થવું,-પરિણમવું. સાધકભાવમાં અંશે નિર્મળ પર્યાય ઉઘડી છે તે ભાવરૂપ છે-પૂર્ણ નથી ઉઘડી તેટલી અભાવરૂપ છે. નિત્ય દ્રવ્ય સ્વભાવે ભાવરૂપ છે.

[[1]નમસ્કાર=નમવું; ઢળવું; સ્વભાવમાં પરિણમવુ]

(દ્રવ્ય=વસ્તુ) ક્ષણવર્તી પર્યાયનો વ્યય તે અભાવરૂપ છે. (પર્યાય= અવસ્થા) 'ભાવાય' શુદ્ધ સત્તાસ્વરૂપ શાશ્વત વસ્તુ છે. હું સહજ ચિદાનંદ ત્રિકાળી જ્ઞાયક જ છું, એવા અસલી સ્વભાવને ભૂલીને, હું રાગી-દ્વેષી છું, ક્ષણિક કષાય વેગની વૃત્તિઓ ઠીક છે, પુણ્યાદિ, દેહાદિમાં સુખ-બુદ્ધિવડે એ ઠીક રહો, ટકી રહો, એવી બહિરાત્મ દૃષ્ટિવાળા, પોતાના સ્વાધીન એકત્વ વિભક્તપણાની ના પાડે છે; તેથી તેઓ નાસ્તિક છે. જ્યારે આસ્તિક્ય ગુણવાળો સ્વાધીનપણે અવિનાશી સહજ સ્વભાવની હા પાડી, પૂર્ણ કૃતકૃત્ય સ્વભાવની જાતના અનુભવથી, નિશ્ચયથી સ્વીકાર કરી, દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, અને નોકર્મ હું નહીં, એમ પરભાવનો નિષેધ કરી, અસંયોગી અખંડ જ્ઞાયક સ્વભાવમાં એકત્વપણે ટકયો એટલે સ્વભાવમાં પરિણમ્યો, નમ્યો, ઢળ્યો: એટલે નાસ્તિક મતરૂપ વિપરીત દશાનો (વિકારી પર્યાયનો) અભાવ થયો.

ચિત્ સ્વભાવાય:—જ્ઞાનચેતના જેનો મુખ્ય-ખાસ ગુણ છે તેથી પૂર્ણ ચૈતન્ય સ્વભાવ ત્રિકાળી સ્વાધીનપણે છે. 'છે' તેને જ ઓળખવાથી ભેદ વિકલ્પ-(રાગ)નું લક્ષ છૂટી જવાથી તે અખંડ ગુણમાં એકાગ્ર સ્થિરતા થતાં શુદ્ધ સ્વભાવ છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાન ચેતનાની અનુભૂતિવડે પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ થાય છે. પર નિમિત્ત રહિતપણે, અંતરમાં સ્થિર સ્વભાવમાં સ્થિર થવાથી તે પ્રગટ થાય છે, બાહ્ય લક્ષ કરવાથી તે સ્વરૂપ પ્રગટ થતું નથી. 'હું અખંડિત ચૈતનરૂપ બેહદ-અનંત સામર્થ્યથી પૂર્ણ છું, પરથી જુદો એકલો પૂર્ણ અને સ્વાધીન છું' એવી જાતની શ્રદ્ધા અંતર એકાગ્રતાથી પ્રગટે છે. પોતાનો ગુણ કોઈ બાહ્ય નિમિત્તથી આવતો નથી, પણ પોતાના સ્વભાવમાંથી જ પ્રગટે છે.

અધૂરી અવસ્થા આખા દ્રવ્યને એક સાથે પ્રત્યક્ષ લક્ષમાં ન લઈ શકે; પણ પોતાના ત્રિકાળી અખંડ દ્રવ્યને ઓળખવા માટે ગુણ-ગુણીમાં વ્યવહારદૃષ્ટિએ ભેદ પાડીને, અભેદને લક્ષે એકેક ગુણને લક્ષમાં લઈને નિર્ણય કરી શકાય છે, તેથી કંઈ વસ્તુ સ્વભાવમાં સર્વથા ભેદ નથી. વર્તમાન મતિ, શ્રુતજ્ઞાન ઉપરથી ત્રિકાળી પૂર્ણ આત્મ સ્વ-

ભાવનો સ્વાધીનપણે નિર્ણય કરી શકાય છે; તે અસલી સ્વભાવ કેમ પ્રગટે? "स्वानुभूत्या चकासते" પોતાના જ અનુભવથી પ્રગટે છે. પરથી ભિન્ન શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપનો અનંતજ્ઞાની, સર્વજ્ઞે જેવો નિર્ણય કર્યો છે તેવો જ નિશ્ચય કરવાથી–સ્વાધીન અનુભૂતિરૂપ શુદ્ધ નિર્મળ અવસ્થા; અંતર પરિણતિરૂપ જ્ઞાનક્રિયા વડે, શુદ્ધ સ્વભાવની પ્રાપ્તિ એટલે શુદ્ધ સ્વભાવદશા પ્રગટે છે. [અંતર સ્થિતિ માટે અભ્યંતર જ્ઞાન–ક્રિયામાં સક્રિય છે; પરથી અક્રિય છે] પુણ્યાદિ વિકારી ભાવથી રાગ (વિકલ્પ)થી અવિકારી સ્વભાવ પ્રગટે નહીં.

નિશ્ચયથી એટલે સાચી દૃષ્ટિએ, પોતે પોતાને પોતાથી જ જાણે છે, કોઈ નિમિત્તનો આધાર નથી. પોતાની સહજ શક્તિથી જ પોતે પરિણમે, જાણે, પ્રગટ પ્રકાશે છે. જ્ઞાન સ્વ-પર પ્રકાશક છે. સ્વાધીન સત્તાનો ભાનમાં પોતે પ્રત્યક્ષ છે, પરોક્ષ નથી. અજ્ઞાની પણ પોતાને જ જાણે છે પણ તેવું નહિ માનતાં વિપરીતપણે માને છે. ખરીરીતે આત્મા જ પ્રત્યક્ષ છે; "હું છું" એમ બધા પ્રત્યક્ષ જાણે છે. જેનો આત્મ અભિપ્રાય પરાશ્રિત છે તે માને છે કે, મારું જ્ઞાન નિમિત્ત આધીન છે. મન, ઇન્દ્રિય, પુસ્તક, પ્રકાશ આદિ નિમિત્તનો મને સાથ હોય તો જ તેને આધારે હું જાણું એમ માનનાર પોતાને જ નથી માનતો; વળી કોઈ માને કે પૂર્વનું સ્મરણ થાય તો જાણી શકું, વર્તમાન સીધું ન જાણી શકું, તે પણ જૂઠું છે. વર્તમાન પુરુષાર્થ દ્વારા ત્રિકાળી અખંડ જ્ઞાન સ્વરૂપનું લક્ષ કરી શકાય છે. પોતાના આધારે વર્તમાનમાં જ્ઞાનની નિર્મળતામાં સીધું જણાય છે. વળી કોઈ એમ માને છે કે પૂર્વનું પ્રારબ્ધ હોય તો ધર્મ થાય; તેને જ્ઞાની કહે છે, તું અત્યારે જાગ, ને તું તને જો! અનંત જ્ઞાન-દર્શન, સુખ અને અનંત બળસ્વરૂપ ધર્મ તો આત્માના સ્વભાવમાં જ છે; પણ જ્યારે ભાન કરે ત્યારે વર્તમાન પુરુષાર્થથી ત્રિકાળી સ્વભાવ જાણી શકાય છે; જો પુરુષાર્થ માટે પૂર્વ સ્મરણ, તથા કોઈ નિમિત્તના આધારે જ્ઞાન-ધર્મ થતો હોય તો, એક ગુણ માટે બીજા પર ગુણનો આધાર તથા બીજા પર પદાર્થનો આધાર જોઈએ: અને તેને માટે વળી

ત્રીજાનો આધાર જોઈએ, એમ પરંપરાએ તો પરાશ્રિતપણાનો મોટો દોષ આવે; પરાશ્રિત સત્તાને નિત્ય સ્વભાવ માની શકાય નહીં, માટે ગુણ સર્વથા જુદા નથી, ત્રિકાળ એકરૂપ છે; અવસ્થાએ શક્તિ-વ્યક્તિનો ભેદ છે પણ વસ્તુમાં-ગુણમાં ખંડભેદ નથી; ગુણીને આધારે ત્રિકાળી ગુણ સાથે જ રહે છે. વસ્તુ ત્રિકાળી એકરૂપ છે, તેને વર્તમાન નિર્મળતાથી-પુરુષાર્થથી સ્વાનુભવથી પ્રત્યક્ષપણે જાણી શકાય છે. પોતાના આધારે પોતે પોતાને જ જાણે છે માટે પ્રત્યક્ષ છે.

વળી કેવો છે?

સર્વભાવાન્તરચ્છિદે:—પોતાને તથા અનેરા સર્વ જીવ-અજીવ, સચરાચર વિશ્વમાં સ્થિત ત્રિકાળી સર્વ વસ્તુને એકસાથે સર્વથા જાણવાનું એકએક જીવમાં સ્વાધીન સામર્થ્ય છે. એવો ચૈતન્ય સ્વરૂપ સમયસાર આત્મા છે; તેને ઓળખીને નમું છું. આવો આવડો જ આત્મા છે, તેની હા પાડનાર જ્ઞાયક પોતે એકલો મહિમાવંત છે, મોટો છે, પૂર્ણ સ્વભાવમાં ત્રિકાળ ટકનારો છે. અનંત બેહદને જાણનાર, બેહદ અનંતપણાને ખ્યાલમાં લેનારની કોથળી (જ્ઞાન-સમજણ-શક્તિરૂપી કોથળી) ભાવમાં (ગંભીરતામાં) અમાપ છે, અનંત ગંભીર ભાવયુક્ત છે. એવું માપ કરનાર પોતે જ શક્તિપણે પૂર્ણ પરમાત્મદશા સ્વરૂપ, સર્વજ્ઞ સ્વભાવને ઓળખીને નમસ્કાર કરનાર પોતે જ પરમાત્મા છે; તે શુદ્ધ સાધ્યના લક્ષે પ્રગટ પરમાત્મા થઈ જાય છે; જેનું બહુમાન છે, રુચિ છે તે રૂપે તે થાય છે-થઈ જાય છે.

પૂર્ણ સ્વાધીન સ્વરૂપના ભાન વિના પરમાત્માની ભક્તિ થઈ શકે નહિ; પરમાત્માની ઓળખાણ વિના રાગનું-વિકારનું-સંસાર પક્ષનું બહુમાન કરશે. સ્વરૂપ ભાનવાળો તો નિશંકપણે પૂર્ણને (સાધ્યને) નમસ્કાર કરતો અખંડપણે, અખંડ સત્‌ના બહુમાન (ભક્તિ) વડે પૂર્ણને પહોંચી જાય છે. એક સમયમાં ત્રણકાળ, ત્રણલોકને જાણવાનું સામર્થ્ય શક્તિરૂપે એક એક આત્મામાં છે; એવા અનંત આત્મા છે, દરેક આત્મા પરથી જુદો, એકલો પૂર્ણ સર્વજ્ઞ છે. ત્રિકાળી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવમય અનંત પદાર્થને સર્વરીતે જાણે એવું

દરેક જીવ દ્રવ્યનું સામર્થ્ય છે. એકએક સમયમાં ત્રણેકાળ, ત્રણેલોક કેવળજ્ઞાનમાં સહેજે જણાય છે. અનંતનો વાચ્યરૂપ ભાવ ભવ્ય એટલે લાયક જીવ શ્રવણ કરીને અનંતનો ખ્યાલ સેકન્ડમાં કરી લે છે. અનંતજ્ઞાન સામર્થ્ય, સર્વજ્ઞ સ્વભાવની હા પાડનાર બધા શક્તિએ સર્વજ્ઞ છે, ના પાડનાર 'નાસ્તિક' પણ શક્તિએ સર્વજ્ઞ છે. ના કહેનારો પણ બેહદ અનંતને ખ્યાલમાં લેનારો તો ઠર્યો; તેથી ના પાડી તેમાં ગર્ભિત હા આવી. માટે દેહ દીઠ એકએક આત્મા પૂર્ણ પવિત્ર સર્વજ્ઞ જ છે. હું પૂર્ણ અખંડ આનંદઘન ત્રિકાળી છું, સર્વજ્ઞ છું, એમ જાતથી હા પાડી, સર્વોત્કૃષ્ટ અનુપમ સ્વભાવને ઓળખીને, પોતાનો અપૂર્વ મહિમા લાવી પોતાને દેખનારો, અપૂર્વ મહિમા લાવી નમ્યો તે તેવો જ છે; પૂર્ણ સ્વભાવને માન્યો–જાણ્યો તેમાં નમ્યો તે પૂર્ણ જ છે; વચ્ચે પુરુષાર્થના કાળનું અંતર ભાવથી કાઢી નાંખે છે. પૂર્ણ પરમાત્માને દેખતો પૂર્ણ સ્વભાવની મોટાઈ ગાય છે, સંસારની મોટાઈ દેખતો નથી. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને આધીન બાહ્યદૃષ્ટિ કરનારો પોતાને ભૂલીને બીજાની મોટાઈ આંકે છે, પણ પૂર્ણ શક્તિ જણાવનારી એવી જે દિવ્ય દૃષ્ટિ તેનો વિશ્વાસ લાવી શકતો નથી; અને વર્તમાનને જ માને છે.

અધૂરી દશામાં ત્રણકાળ અને ત્રણલોકને જાણવાનું શક્તિપણે પૂર્ણ સામર્થ્ય છે, પણ સીધું દેખાતું નથી, તોપણ તેનો યથાર્થ નિર્ણય પોતાથી થઈ શકે છે. ત્રણકાળ ત્રણલોક એક સમયમાં જણાય એવા મારા ત્રિકાળી જ્ઞાનને જ હું જાણું છું, એમ 'સર્વજ્ઞ સ્વભાવ'ની હા પાડનાર, વર્તમાન અધૂરા જ્ઞાન ઉપરથી આખાનો નિર્ણય નિસંદેહ તત્ત્વમાંથી લાવે છે.

હું પરને જાણું તો જ હું મોટો, એમ નહીં, પણ 'મારું બેહદ સામર્થ્ય, અનંતજ્ઞાન ઐશ્વર્યપણે હોવાથી પૂર્ણ જ્ઞાન-ઘન આત્મા છું' એમ પૂર્ણ સાધ્યને નક્કી કરી તેમાં જ એકત્વ-વિભક્ત ભિન્ન એકાકાર (પરથી ભિન્ન, પોતાથી અભિન્ન) પરિણતિ જોડીને "આત્મખ્યાતિ ટીકા" વડે પ્રથમ મંગળિક કર્યું.

પૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ આત્મશક્તિને જાણીને નિશ્ચયથી નમ્યો, તે જ

પોતાની શુદ્ધ પરિણતિરૂપ થઇને સ્વાધીન સ્વભાવરૂપે નમ્યો છે, તે જ પરમાત્માનો ભક્ત છે, ભાન વિનાનો જીવ રાગને નમ્યો છે.

ગુણધરાય નમઃ—આત્માના અનંત ગુણનો ધણી હું પૂર્ણ સાધ્ય શુદ્ધ આત્માને નમસ્કાર કરી નિશ્ચય પરમાત્માની, ભાવે પ્રતિષ્ઠા કરું છું.

સર્વભાવાન્તરચ્છિદે:—ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ સંબંધી પર્યાય સહિત અનંત ગુણવાળા, અનેરા સર્વ જીવ-અજીવ પદાર્થોને, એક સમયમાં, એક સાથે પ્રગટપણે જાણનાર શુદ્ધ આત્મા તે જ સારરૂપ છે, તેને મારા નમસ્કાર છે. શુદ્ધ સ્વભાવમાં તન્મય અસ્તિરૂપે પરિણમ્યો, નમ્યો, એટલે અસારભૂત સંસારપણે ન થયો, હવે રાગ-દ્વેષરૂપ સંસારનો આદર કદી કરવાનો નથી, એવા કોલકરાર સહિત ભાવવંદન છે

સર્વજ્ઞ વીતરાગ સ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મા ઇષ્ટ છે, ઉપાદેય છે, તેની જ શ્રદ્ધા, રુચિ, પ્રતીતિવડે સર્વજ્ઞના ન્યાયે જેણે ત્રિકાળી જ્ઞાયક સ્વભાવનો સ્વીકાર કર્યો તે સર્વ પદાર્થ, ત્રણકાળની અવસ્થાને પ્રતીતિ વડે જાણનારો થયો. હવે તે ભાવે ટકી રહે તો તેને રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક ઉત્પન્ન ન થાય. 'હું જાણનાર જ છું' એ ભાવે અશાંતિ, અસમતા ન થાય. જેમકે સુંદરરૂપવાળી અવસ્થાપણે દેખાતી કેરી (કેરી નામનો પુદ્ગલનો પિંડ) પ્રથમ વિષ્ટાના ખાતરમાંથી ઉપજી, વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થામાં સુંદર દેખાય છે. વળી તે ફરીને વિષ્ટારૂપે થવાની છે. એમ ત્રણકાળની અવસ્થાને જોનારને, સુંદર અસુંદર દેખાતા કોઈપણ પદાર્થ પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક થતો નથી, એ રીતે કોઈ પ્રત્યે મોહ થતો નથી. નારકીમાંથી દેહ છોડીને મોટી મહારાણીપદે ઉપજેલો જીવ ૨૫ વર્ષ પછી ફરી નરકમાં જઈ ઉપજે છે; એમ પુદ્ગલની વિચિત્રતા જોનારને, ત્રિકાળી સળંગ જાણનારને રાગ-દ્વેષ, મોહમાં (મોહપણે) અટકવું થતું નથી. દેહાદિ અશુચિમય-દુઃખમય ક્ષણિક અવસ્થાવાળા પદાર્થો વર્તમાનમાં કદાચિત્ પુણ્યવાળા, સુંદરરૂપવાળા દેખાય કે કુરૂપ, રોગરૂપે દેખાય છતાં તેમાં મોહ પામતો નથી, કારણકે ત્રણકાળના જ્ઞાનને જાણનારો તે વીતરાગ દૃષ્ટિ છે, સર્વજ્ઞ દૃષ્ટિ તે ધર્માત્મા છે.

અનેકાન્ત ધર્મસ્વરૂપ આત્મા છે. તેને ઓળખનાર અનેક અપેક્ષિત ધર્મને જાણીને (સમજીને) ગુણવાચક એવા ગમે તે નામથી સંબોધે છે.

જૈનધર્મ તે રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાનને જિતનાર આત્મસ્વભાવ છે. (વાડો વેશ નહીં) આ રીતના શુદ્ધ સ્વભાવને માનનાર ધર્માત્મા જ્યાં જુએ ત્યાં ગુણને જ દેખે છે; ગુણને મુખ્ય કરે છે, વ્યક્તિને નહિ. જેમકેઃ–પંચપરમેષ્ટીમાં પ્રથમ 'નમો અરિહંતાણં' એમ ગુણવાચક પદને વંદન કર્યું, પણ 'નમો મહાવિરાણં' એમ એક નામ લઇને કોઈ વ્યક્તિને વંદન કર્યું નથી. વ્યક્તિને જેમ હોય તેમ જાણે. વ્યક્તિભેદ પાડતાં રાગ આવે છે, માટે 'ગુણપૂજા' પ્રધાન છે. કોઈવાર ધર્માત્મા કોઈ એક ભગવાનનું નામ લઇને પણ વંદન કરે છે પણ ધર્માત્માનું લક્ષ તો ગુણીના ગુણ પ્રત્યેજ હોય છે વ્યક્તિ પ્રત્યે હોતું નથી માટે ગુણપૂજા પ્રધાન છે.

બ્રહ્મા = પોતાના સહજ આનંદ ગુણને બ્રહ્મ (જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા) ભોગવે; અથવા બ્રહ્મા=સર્જનહારઃ–પોતાની સ્વાધીન સુખમય અવસ્થાને ઉત્પન્ન કરનાર. દરેક સમયે નવીનવી પર્યાયને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તે સ્વ સ્વભાવપરિણમનરૂપ સૃષ્ટિનો કર્તા જીવ છે, એ દૃષ્ટિએ દરેક જીવ સ્વતંત્ર પોતે બ્રહ્મા છે.

વિષ્ણુ = રાગ-દ્વેષ મોહરૂપ વિકાર રહિત પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને ટકાવે, અથવા વિભાવથી પોતાને બચાવે, નિજગુણની રક્ષા કરે તે; દરેક સમયે પોતાના અનંતગુણ સામર્થ્યની સત્તાથી નિજ ધ્રુવ શક્તિ (સદૃશઅંશ)ને સળંગ ટકાવી રાખનાર હોવાથી દરેક આત્મા સ્વભાવે વિષ્ણુ છે.

મહેશ = રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાનનો ધ્વંશ કરે, અથવા પૂર્વવર્તિ ક્ષણિક પર્યાયનો નાશ (અભાવ) કરે તે મહેશ. અનુપમઃ–બીજા કોઇની ઉપમા આપી શકાય નહીં, પોતે જ બધા પદાર્થોને જાણનારો, જ્ઞાનવડે માપનારો, બેહદજ્ઞાન ઐશ્વર્યવાળો છે માટે અનુપમેય છે, છતાં કથનમાં 'સિદ્ધ પરમાત્મા જેવો' કહી શકાય. જેમકેઃ–શુદ્ધ

આત્મા કેવો છે; કે જે શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત પ્રગટ સિદ્ધ પરમાત્મા થયા છે તેવો. જેવો છે તેવો (શાશ્વત ટંકોત્કીર્ણ) પર સત્તાથી ભિન્ન, સ્વસત્તામાં નિશ્ચલ છે.

પુરુષ:—અખંડ જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગમાં એકત્વપણું માનતો જાણતો, સઉપયોગપણે એકાકાર થઇ, પૂર્ણ પવિત્રદશાને પામી ઉત્કૃષ્ટ આનંદ રસરૂપી 'શિવરમણી' સાથે રમણ કરે, શુદ્ધ 'ચેતના સખી' સાથે નિરાકુળ, નિજાનંદ કેલી કરે, તે પુરુષ. પુરુષ = આત્મા.

સત્ય આત્મા=પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપને ઓળખનાર તથા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સુનિશ્ચિતપણે રહેનાર, ટકનાર, પરમાત્મદશાને પામેલા તે; અને રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાનભાવને પામેલા તે મૂઢાત્મા અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

અર્હંત=પૂજ્ય:—ત્રણકાળના ઇન્દ્રોવડે ત્રિલોક પૂજ્ય છે, ત્રણે લોકમાં સર્વને વંદનીય છે. બધા ગુણો નિર્મળ ઉઘડી ગયા છે, અને પરમ પૂજ્ય ગુણની મુખ્યતા જેનામાં પ્રગટ છે તેથી પૂજ્ય છે એવા.

જિન:—રાગ-દ્વેષ, અજ્ઞાનને સ્વરૂપ સ્થિરતાવડે જીત્યા એવા પૂર્ણ પવિત્ર વીતરાગને જિન કહીયે.

આપ્ત=અઢારદોષ રહિત, પરમ હિતોપદેશક, સર્વજ્ઞ.

ભગવાન=મહિમાવંત. સહજઆનંદ=પર નિમિત્ત રહિત નિરુપાધિક (સ્વાભાવિક) આનંદ.

હરિ:—હરતિ તે હરિ=પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપના ભાનવડે પુણ્ય-પાપના રોગને હરીલ્યે તે હરિ; પરાધીનતાનો રાગાદિ મળ-મેલ, કર્મકલંકનો નાશ કરી પૂર્ણ પવિત્ર સ્વાધીનતા પ્રગટ કરે, પુણ્ય-પાપની ઉપાધિના ઓઘને હરે અને પવિત્રતાને પમાડે તે હરિ. એ રીતે જે જે ગુણનિષ્પન્ન નામ છે તે ગુણને લક્ષમાં મુખ્ય કરીને તે અપેક્ષાએ આત્માને કહેવામાં કોઇ વિરોધ નથી. (એકાન્ત પક્ષવાળાને નામાદિમાં વિરોધ આવે છે) કોઇ 'પાપી' નામ આપે તો, પાપી એટલે પા+પી=બીજાને સત્‌બોધરૂપી ધર્મ, અમૃતરૂપી ઉપદેશ પાનાર અને પોતે પીનાર, એટલે પોતે પોતાના જ સહજ સમતા આનંદ ગુણને

ધારણ કરનાર ધર્માત્મા ઠર્યો. આમ ગુણની દૃષ્ટિને જ મુખ્ય કરનારા અનેક અપેક્ષા સમજનારાને એટલે આ રીતે વિશાળ સમજણથી સ્યાદ્વાદ સ્વભાવ સમજનારને રાગ-દ્વેષ વિલય થાય છે.

રાજકોટ, તા. ૧૭—૬—૪૩. ગુરૂ.

આ સમયસારમાં આત્માની શુદ્ધતાનો અધિકાર છે.

આત્મા દેહાદિ રાગાદિથી જુદો છે, એવું વાસ્તવિકપણું જ્યાં-સુધી આત્મા ન જાણે, ત્યાંસુધી મોહ ઘટે નહિ. જ્યારે યથાર્થપણું જાણવામાં આવે, ત્યારેજ અંતરથી પરપદાર્થનું માહાત્મ્ય જાય, અને સ્વનું માહાત્મ્ય આવે. સર્વજ્ઞ ભગવાને જેવો આત્માને જોયો તેવોજ આત્મસ્વભાવ આ સમયસારશાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યો છે.

હવે બીજો કળશ શરૂ થાય છે.

*अनंतधर्मणस्तत्त्वं पश्यन्ती प्रत्यगात्मनः ।
अनेकांतमयी मूर्तिर्नित्यमेव प्रकाशताम् ॥ २ ॥

અહીં સરસ્વતીને નમસ્કાર કર્યો છે, તે કેવી છે? "અનંત-ધર્મણસ્તત્વં પશ્યન્તિ;" તેમાં કહ્યું કે, દરેક પદાર્થ સત્ છે, તેના સ્વભાવરૂપ અનંતધર્મો એક બીજાથી જુદા છે, એવા સર્વ પદાર્થના સ્વરૂપને સરસ્વતીરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન યથાર્થ પ્રકાશે છે. આત્મામાં અનંત-ધર્મ સ્વાધીનપણે ભર્યા છે તે, આત્માની ઓળખાણ અને સ્થિરતા-વડે આત્માથી પ્રગટે છે.

કોઈ કહે, "હમણાં આ ન સમજાય." પણ આત્મા ક્યારે નથી? દેહ, ઇન્દ્રિય તો કાંઈ જાણતા નથી, જાણે છે તે જ પોતે છે. માટે જરૂર સમજાય. પોતાને સર્વજ્ઞ ન્યાય અનુસાર જાણે, તો તેમાં ઠરે, અને અતીન્દ્રિય આનંદ આવે.

અનંતગુણ=બેહદગુણ; દરેક જડ, ચેતન પદાર્થમાં સ્વતંત્રપણે અનંતધર્મ છે. દેહ દેવળમાં ભગવાન આત્મા, ત્રિકાળી જ્ઞાનઆનંદ

---

* શ્રી સમયસારમાંથી કલશનો શબ્દાર્થ પાને ૬ થી જોઈ લેવો.

સ્વરૂપે, અનંતગુણરૂપ તત્ત્વ છે, તેને ઓળખી સ્થિરતા કરે તો, શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટે છે તેનું નામ ધર્મ.

સર્વજ્ઞ ભગવાને આત્મા, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, કાળ અને આકાશ, એ દરેકમાં અનંતગુણ શાશ્વત જોયા છે. કોઈના ગુણ કોઇને આધીન નથી, પરવસ્તુ કોઇને મદદગાર નથી માટે વસ્તુ અર્થાત્ પદાર્થના કોઈ ગુણ કોઇને આધીન હોતા નથી.

અહીં કેટલાક ગુણો હવે કહેવામાં આવે છેઃ—

(૧) દરેક પદાર્થમાં સત્પણું (અસ્તિપણું) એવો ગુણ અનાદિ–અનંત છે. માટે દરેક વસ્તુ પોતાવડે કરીને સત્ છે, કોઇને આધીન નથી. આ સમજવાથી સ્વાધીન સુખધર્મ પોતાથી પ્રગટે છે. એવું પોતાનું, પરથી ભિન્ન જ્ઞાન થાય તો પોતાનું સુખ પોતે પામે.

(૨) વળી દરેક પદાર્થમાં 'વસ્તુપણું' નામે ગુણ છે. દરેક પદાર્થ પોતાની મેળે પ્રયોજનભૂત ક્રિયા પોતે જ કરી શકે છે; આત્મા પરથી જુદો છે, મન, વાણી, દેહાદિ સર્વ સંયોગ આત્માથી ત્રણેકાળ જુદા છે, તેથી આત્મધર્મમાં કોઈ બીજા પદાર્થની મદદની જરૂર નથી. (કોઈ કહે, 'આવી ઝીણી વાત અમને ન સમજાય'. પણ ન સમજાય એમ કહે તો અનંતકાળે મહાદુર્લભ મનુષ્યપણું મળ્યું શું કામનું? આત્માના ભાન વિના જગતમાં કેક કૂતરાં, અણશિયાં જન્મે મરે છે, તેનો મહિમા નથી. તેમ, અનંત કાળે, અનંત પ્રકારે મહાન્ દુર્લભ મનુષ્યપણું પામી અપૂર્વ આત્મસ્વભાવને સત્સમાગમ વડે ન જાણે તો તેની કાંઈ કિંમત નથી. અને જો પાત્રતા વડે જાણે તો તેનો મહિમા અપાર છે.)

વસ્તુત્વ ગુણનો અર્થ, પ્રયોજનભૂત પોતાની ક્રિયાનું કરવાપણું થાય છે. દરેક વસ્તુ પોતાની પ્રવૃત્તિ પોતા વડે કરે છે. એ ન્યાયે આત્માની દરેક પ્રવૃત્તિ આત્મા કરે, જડ પરમાણુ વિગેરે પોતાની ક્રિયા પોતે કરે, તેમાં કોઇની મદદ નથી; માટે દેહની ક્રિયા જીવની મદદ વગર સ્વતંત્રપણે દેહ કરે છે. દેહની ક્રિયા દેહમાં રહેલા દરેક પરમાણુ સ્વતંત્રપણે કરે છે, તેમાં આત્માનું કારણ નથી. એ રીતે

આત્માની ક્રિયા આત્મા, અને જડ, દેહાદિની ક્રિયા જડ કરે છે પણ અજ્ઞાની માને કે 'હું પરનું કાંઈ કરી શકું' તે કર્તાપણાનું અજ્ઞાન છે. પર ચીજની ક્રિયા ત્રણકાળ, ત્રણલોકમાં કોઈ આત્મા કરી શકે નહિ.

(૩) દરેક પદાર્થમાં 'પ્રમેયપણું' એટલે કોઈપણ જ્ઞાનનો વિષય થવાપણું છે. જણાવાની યોગ્યતા છે. જ્ઞેય અથવા પ્રમેય=જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય. માટે જણાવાપણું જેમાં ન હોય તે વસ્તુ ન કહેવાય.

પ્રશ્નઃ—આંખેથી દેખાય ?

ઉત્તરઃ—જ્ઞાન વડે જ દેખાય-જણાય. આંખ તો અનંત રજ-કણનો પિંડ છે, તેને ખબર નથી કે અમે કોણ છીએ; પણ તેને જાણ-નારો જુદો રહીને જાણ્યા કરે છે. જ્ઞાનવડે ટાઢું, ઉનું જણાય છે, જ્ઞાન, જ્ઞાનમાં જાણવાની ક્રિયા કરે છે, તે જ્ઞાનની ક્રિયામાં જ્ઞાન અર્થાત્ આત્મા પોતે પોતાને જાણે, અને પર તેમાં ભિન્નપણે જણાય એવો જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે; તે દરેક આત્માનો ગુણ છે. પોતે પોતાને જ્ઞેય કરે તો બધા ધર્મ જણાય છે.

આ દેહમાં રહેલો આત્મા 'દેહથી જુદો છે', એમ ન જાણે તો અંતરમાં જુદાપણાના જ્ઞાનનું કાર્ય જે શાન્તિ તે થાય નહિ પણ અજ્ઞાનનું કાર્ય જે અશાન્તિ તે જીવ અનાદિથી કરી રહ્યો છે તે થાય.

આત્માનો ત્રિકાળી જ્ઞાન સ્વભાવ છે. તે અનંતપદાર્થને યુગ-પત્ જાણવાની શક્તિ ધરાવે છે. પણ અનાદિથી દેહ, ઇન્દ્રિયમાં નજર કરી પોતાને ભૂલીને રાગ વડે પરને જાણ્યા કરે છે. નજર કર-નારો પોતે અને કિંમત આપે પરને પોતામાં અનંત ગુણની મૂડી કેવી રીતે છે તે તો ન જાણે, પણ ઘરનાં નળિયાં, બારી, બારણાં કેટલાં છે, કેવાં છે તે બરાબર જાણે છે. પણ બધાને જાણનાર પોતે કેવો; તે જાણતો નથી. દેહ, ઇન્દ્રિય પોતે કાંઇ જાણતા નથી પણ તેઓ ચૈતન્ય પદાર્થના જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય છે. જડ ન જાણે, કેમકે તેમાં જ્ઞાન નથી પણ તે જ્ઞેય છે.

(૪) ચોથો ગુણ:—"પ્રદેશપણું."

દરેક પદાર્થ સદાય પોતાના આકારવાળો હોય, પર ક્ષેત્રના સંબંધ રહિત, પોતાના સ્વક્ષેત્રમાં સ્વ–ગુણરૂપે, ત્રિકાળ પોતાના સ્વરૂપે દરેક પદાર્થ છે. કોઈ* પદાર્થો અસંખ્ય પ્રદેશી છે. કાલાણુ, અને પરમાણુ એક પ્રદેશી છે. પરમાણુ ઘણા મળીને સ્કંધરૂપ થતાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશી થાય છે.

(૫) 'ચેતનપણું':—આત્માનો જાણવા દેખવારૂપ ગુણ છે.

દેહના કોઈ ભાગમાં કોઈ ચીજનો સંયોગ થતાં ચેતના-ગુણવડે આત્મા તેને જાણી લે છે. દેહ જડને જાણપણું નથી કારણકે સુખ-દુઃખની જડને લાગણી નથી. આખા દેહ આકારે દેહથી ભિન્ન ચૈતન-ઘન આત્મા છે, તે પોતે સ્વ આકારવાળો છે. રૂપ, ગંધ, સ્પર્શાદિને જાણનારો આત્મા છે. સ્વ અને પરનું યથાર્થ સ્વરૂપ ન જાણે ત્યાંસુધી તેનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન ન કહેવાય.

નિરંજન=રાગ, દ્વેષ રૂપ વગરનો; નિરાકાર=જડપુદ્ગલના આકાર વગરનો એવો આત્મા છે. શરીરના બધા ભાગમાં આત્મા છે, તે પોતાના અનંત ગુણનો પિંડ, દેહ આકારે, દેહથી જુદો છે.

(૬) 'અચેતનપણું':—આત્મા સિવાયના પાંચ દ્રવ્યો અચેતન પદાર્થ છે. તેનો ગુણ અચેતનપણું (જડપણું) છે.

(૭) 'મૂર્તિકપણું':—વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ એ પુદ્ગલના ગુણ છે પુદ્ગલમાં રૂપીપણું (મૂર્તિકપણું) છે તે સિવાય પાંચ વસ્તુ અરૂપી (અમૂર્તિક) છે.

(૮) 'અમૂર્તિકપણું'=સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ રહિતપણું.

તે તે ગુણોમાં સમયે સમયે પરિણમન થવું, તે પર્યાય છે, જે અનંત છે.

---

* દરેક જીવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે.

(૯) વળી દરેક વસ્તુમાં એકપણું છે, પોતપોતાના અનંત સ્વભાવ અર્થાત્ ગુણ વસ્તુરૂપે એક છે, માટે એકપણું છે.

(૧૦) અનંત ગુણના લક્ષણ, સંખ્યાદિ ભેદથી જોવામાં આવે તો દરેક વસ્તુમાં અનેકપણું પણ છે.

(૧૧) વસ્તુમાં ત્રિકાળ ટકી રહેવાની અપેક્ષાએ નિત્યપણું છે.

(૧૨) અને ક્ષણેક્ષણે અવસ્થાનું બદલવું, ને નવી અવસ્થાનું ઉપજવું એ અનિત્યપણું છે.

આ જાણવાની એ માટે જરૂર છે કે દરેક ચીજ સ્વતંત્ર છે. ત્રણેકાળે પરથી જુદાપણે છે, તેમ ન માનો તો રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનને ટાળી સ્વભાવને ઓળખી શકાય નહિ.

(૧૩) 'ભેદપણું' દરેક વસ્તુમાં છે. વસ્તુ અનંતગુણ સ્વરૂપે અભેદ છે, તોપણ ગુણ-ગુણીના ભેદથી નામ, સંખ્યા, લક્ષણ પ્રયોજન ભેદ ભેદ છે. જેમ:—ગોળ પદાર્થ છે, તેમાં ગળપણ, ગંધ, વર્ણ વગેરે ગુણ અનેક છે. તેમ આત્મા એક વસ્તુ છે, તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, વગેરે અનંતગુણ છે, ગુણ-ગુણી નામથી ભેદ તે સંજ્ઞા ભેદ છે. ગુણની સંખ્યા અનંત અને આત્મા એક તે સંખ્યાભેદ છે.

લક્ષણભેદ:—

આત્માનું લક્ષણ:—ચૈતન્ય આદિ ગુણ ધારણ કરવા તે.

જ્ઞાન ગુણનું લક્ષણ:—સ્વ પરને જાણવું તે.

ચારિત્ર ગુણનું લક્ષણ:—ઠરવું તે.

શ્રદ્ધા ગુણનું લક્ષણ:—પ્રતીતિ કરવી તે. એમ ગુણ-ગુણીમાં લક્ષણભેદ છે.

(૧૪) અભેદપણું:—બધા ગુણ એક વસ્તુરૂપ છે, તેથી અભેદપણું છે.

પોતાના સ્વાધીન સ્વભાવને સમજવાની આ વાત છે. "સમજ પીછે સબ સરલ હૈ, બિન સમજે મૂરકેલ" અંધારૂં કાઢવા માટે સાંબેલા, સૂપડા ન જોઈએ પણ પ્રકાશજ જોઈએ, તેમ અનંતકાળનું

અજ્ઞાન ટાળવા માટે સાચું જ્ઞાન કરવાની જરૂર છે. જેમ:-અંધારે જોતાં કોલસા, સોનું, કપડાં એ બધાં એક જેવાં દેખાય, છતાં પ્રકાશ લઇને જુવો તો જેવાં જુદા હતાં, તેવાં જુદાં દેખાય. તેમ દેહ, મન, વાણીને રાગ દ્વેષવડે જોતાં અજ્ઞાનના કારણે બધું એક જણાતું, રાગાદિ, દેહાદિ સાથે આત્મા એક જેવો દેખાતો, તેને સમ્યગ્જ્ઞાન વડે જોતાં જુદા દેખાય છે. યથાર્થ જ્ઞાન સિવાય બીજા ઉપાય કરે તો શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન ન થાય. તેથી સાચા જ્ઞાનવડે, અનેક અપેક્ષાવડે, અનેક ધર્મને બરાબર સમજવા જોઇએ.

(૧૫) શુદ્ધપણું:—દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ-સ્વભાવની અપેક્ષાએ જીવને શુદ્ધપણું છે. વર્તમાન વર્તતી એકેક અવસ્થામાં અશુદ્ધતાનો અંશ છે તેને જોવાની દૃષ્ટિ ગૌણ કરી, ત્રિકાળી નિર્મળ સ્વભાવ દૃષ્ટિથી જુવો તો આત્માનો સ્વભાવ શુદ્ધ જ છે. શુદ્ધ-અશુદ્ધ બે ધર્મ એક આત્મામાં એક સાથે જ છે. જેમ પાણી સ્વભાવે શીતળ છે પણ વર્તમાન અગ્નિના નિમિત્તે ઉની અવસ્થા હોવા છતાં, વર્તમાન નિમિત્ત આધીન ઉની અવસ્થાને ન જોતાં ત્રિકાળી ઠંડા સ્વભાવને દેખો તો જળ સ્વભાવે શીતળ જ છે. તેમ દ્રવ્યદૃષ્ટિથી આત્મામાં સદાય શુદ્ધપણું જ છે.

(૧૬) અશુદ્ધપણું:—કામ, ક્રોધ, મોહની વૃત્તિ વર્તમાન અવસ્થામાં ક્ષણિક છે, તેનો (અશુદ્ધિનો) નાશ થઇ શકે છે; અને સ્વભાવમાં નિર્મળતાપણે અનંતગુણ છે તે રહી શકે છે. વર્તમાન અશુદ્ધ અવસ્થા પણ છે, અને દ્રવ્ય સ્વભાવમાં પૂર્ણ શુદ્ધતા છે તે બેઉ પડખાં જાણવાં જોઇએ. જો આત્મા વર્તમાન અવસ્થામાં પણ શુદ્ધ જ હોય તો, સમજણ અને પુરૂષાર્થ કરી અશુદ્ધતા ટાળવાનું પ્રયોજન રહે નહિ.

કેટલાક ધર્મો કહેવાણા. તેમાં સામાન્ય ધર્મ તો વચનથી અપેક્ષા વડે કહી શકાય છે. અને કેટલાક ધર્મો વચનમાં ન આવે, પણ જ્ઞાનમાં જાણી શકાય. જ્ઞાનમાં દરેક વસ્તુના ધર્મો સારીરીતે જાણી શકાય છે. દરેક વસ્તુમાં અનંતધર્મ છે તેમ આત્મામાં પણ અનંત-

ધર્મો છે. તેમાં ચેતનપણું (જ્ઞાતાપણું) અસાધારણ ગુણ છે. તે ગુણ બીજા કોઈ પદાર્થમાં નથી. વળી બીજી સૂક્ષ્મ વાત એમ છે કે આત્મામાં જ્ઞાન સિવાય બીજા અનંત ધર્મો છે તે બધા નિર્વિકલ્પ છે, જાણપણાનું લક્ષણ તે ધર્મોમાં નથી; એક જ્ઞાન-ગુણ જ સવિકલ્પ એટલેકે સ્વ-પરને જાણનાર છે. જ્ઞાન-ગુણ પોતાને સ્વપણે જાણે, અને પરને પરપણે જાણે. બાકીના ગુણ પણ સ્વતંત્ર છે તે પોતાને જાણતા નથી છતાં દરેક ગુણ સ્વતંત્રપણે પોતાની પ્રયોજનભૂત ક્રિયા કરી શકે છે. તે બધા ગુણને એક જ્ઞાન-ગુણ જાણે છે. તે જાણપણું બીજા અનંત અચેતન દ્રવ્યો છે તેમાં નથી. સજાતીય ચેતન, અર્થાત્ જીવ દ્રવ્યો અનંત છે તોપણ સહુનું ચેતનપણું જુદું જુદું છે. કારણકે દરેક આત્માના અનંત ધર્મો પોતપોતાના સ્વતંત્ર છે, તે બીજા ચેતન દ્રવ્યોમાં નથી. દરેક દ્રવ્યના પ્રદેશ જુદા હોવાથી કોઈ દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યમાં મળી જતું નથી. આ ચેતનપણું પોતાના અનંત ધર્મોમાં વ્યાપક છે તેથી તેને 'આત્માનું તત્ત્વ' કહ્યું છે.

વર્તમાન સમયમાત્રની કર્મોના નિમિત્તની ક્ષણિક ઉપાધિવાળી સ્થિતિ છે તેને જે કોઈ પોતાનું સ્વરૂપ માને છે, તે જીવને સ્વતંત્ર સ્વતત્ત્વનું ભાન નથી. પણ પરથી જુદો, બરાબર જેમ છે તેમ પોતાને જાણે, રાગાદિ રહિત પૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાન આનંદમય જેવું છે તેવું પોતાનું સ્વરૂપ જાણે તે, પોતાના સ્વાધીન સુખ-ગુણને પ્રગટ કરી શકે છે. માટે આત્માના અનંત ગુણ તે જ આત્માનું તત્ત્વ છે, રાગ, દ્વેષ મન. વાણી, અને દેહની પ્રવૃત્તિ તે આત્માનું તત્ત્વ નથી.

આત્મા સદાય પરથી જુદો રહી, પોતાના અનંત ગુણોથી અભેદ હોવાથી પોતામાં વ્યાપક છે, અને તેથી પોતાના અનંત ગુણોમાં ફેલાયેલો છે. તેને તત્ત્વસ્વરૂપે, જેવો છે તેવો આ સરસ્વતીની મૂર્તિ દેખે છે અને દેખાડે છે. અને એ રીતે સમજે તો એનાથી (આ સમ્યગ્જ્ઞાનની મૂર્તિથી—સરસ્વતીથી) સર્વ પ્રાણીઓનું કલ્યાણ થાય છે. માટે "સદા પ્રકાશરૂપ રહો" એવું આશીર્વાદરૂપ વચન એકલું પરને નહિ, પણ પોતાના પરમ કલ્યાણ સ્વરૂપને લક્ષમાં રાખીને કહ્યું છે.

સમયસારજીમાં અપૂર્વ સત્શ્રુતની સ્થાપના કરી છે. આ સમય-સારશાસ્ત્ર પરમ આગમ છે. તે પરમ વિશુદ્ધતાને પ્રગટ કરનાર છે. અજોડ સમ્યગ્જ્ઞાન દીવો (અદ્વિતીય જગત્ ચક્ષુ) પરમાત્મદશા પામવા માટે, સમ્યગ્જ્ઞાનદ્વારા ભેટણું છે. આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે 'તેની ટીકા વડે હું તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરીશ. તેની ટીકા કરવાનું ફળ મારી વર્તમાન દશાની નિર્મળતા ચાહું છું, પૂજા, સત્કારાદિ ચાહતો નથી.'

परपरिणतिहेतोर्मोहनाम्नोऽनुभावा-
दविरतमनुभाव्यव्याप्तिकल्माषितायाः ।
मम परमविशुद्धिः शुद्धचिन्मात्रमूर्ते-
र्भवतु समयसारव्याख्ययैवानुभूतेः ॥ ३ ॥

મારો જ્ઞાન-વ્યાપાર નિર્મળ થાવ, મારો પૂર્ણ વીતરાગ ભાવ પ્રગટ થાવ, બીજી વાંછના નથી એમ મહિમાવંત ભગવાન અમૃત-ચંદ્રાચાર્ય કહે છે. "આ સમયસાર અર્થાત્ શુદ્ધાત્માની કથની તથા ટીકાથી જ મારી અનુભૂતિરૂપ પરિણતિની પરમ વિશુદ્ધિ થાઓ" એવી ભાવના ભાવી છે.

શુદ્ધ આત્માને જણાવનાર જ્ઞાન, અભ્યાસની દૃઢતા વડે રાગાદિ કલુષિતતાનો અનુભવ ટળી ઉત્કૃષ્ટ નિર્મળ દશા પ્રગટ થાવ, એવી ભાવના કરે છે. આવું પરમ આગમશાસ્ત્ર મારે હાથ આવ્યું, અને તેની ટીકા કરવાનું મહાભાગ્ય આવ્યું, તેથી તેના વિશ્વાસના જોર વડે જાહેર કરે છે કે "આ ટીકાથી મારી પરિણતિ પૂર્ણપણે નિર્મળ થઈ જશે."

જેમ પૈસાની પ્રીતિવાળો ધનવાનનાં ગાણાં ગાય છે, તે ખરેખર ધનવાનનાં ગાણાં ગાતો નથી; પણ પોતાનાં જ ગાય છે કારણ તેને ધનની રુચિ છે, તે રુચિનાં જ ગાણાં ગાય છે. તેમ જેને પોતાના આત્માના અનંત ગુણો ગોઠયા તે નિમિત્તમાં આરોપ કરી પોતાનાં જ ગુણ ગાય છે. વાણી તો જડ છે, પરમાણુ છે; પણ પાછળ પોતાનો શુદ્ધ ભાવ તેજ હિતકર છે.

આચાર્ય મહારાજ પોતાની પરિણતિ સુધારવાની ભાવના કરે છે. મારી વર્તમાન દશા કેવી છે કે, મોહ વડે કિંચિત્ મેલી છે. પણ મારો ત્રિકાળી સ્વભાવ, દ્રવ્યદૃષ્ટિએ મલિન નથી, માટે પૂર્ણ શુદ્ધ ચિદાનંદ બેહદ સુખરૂપે છે તેની પ્રતીતિના જોર વડે 'વર્તમાન અશુદ્ધતાનો અંશ ટળી જશે' તેની આચાર્ય મહારાજ ખાત્રી આપે છે. એ રીતે જે કોઈ લાયક જીવ સત્‌સમાગમ વડે સમજશે તે પણ પોતાની ઉત્કૃષ્ટ પવિત્ર દશાને પામશે.

રાજકોટ, તા. ૧૮—૬—૪૩.

સર્વજ્ઞ ભગવાને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જેવો જાણ્યો તેવો આત્મસ્વભાવ કહ્યો. પૂર્ણ પવિત્ર સ્વતંત્ર સ્વરૂપ જેવું છે તેવું વાણીમાં આવ્યું છે, તે પરમ હિતોપદેશક સર્વજ્ઞ વીતરાગ છે, તેમને ઇચ્છા નથી, સહેજે દિવ્યવાણી છૂટે છે, તે સર્વજ્ઞ કથિત પરમ તત્ત્વ=(આત્માનું સાચું સ્વરૂપ) અત્રે કહેવામાં આવે છે. તે યથાર્થપણું જીવ ન જાણે તો કોઈ કાળે બંધનથી મુક્તિ અર્થાત્ સ્વતંત્રતા અને તેનો ઉપાય ન પ્રગટે. તે સમજ્યા વિના, પુણ્ય, ક્રિયાકાંડ વગેરે અનંતવાર જીવ કરી ચૂક્યો, પણ તે પરાશ્રયથી આત્મધર્મ થયો નહિ.

આત્મા પરથી નિરાળો, નિર્મળ, પૂર્ણજ્ઞાન, આનંદઘન છે. મન, વાણી, દેહાદિના સંબંધ વિનાનો ત્રિકાળી તત્ત્વ છે. આચાર્ય મહારાજ આ સમયસારશાસ્ત્રની ટીકા કરતાં કહે છે કે, "આ ટીકાનું ફળ મારી વર્તમાન વર્તતિ દશાની પરમ વિશુદ્ધિ થાઓ એમ માગું છું."

આચાર્યે મહાન ગંભીર અર્થવાળી સ્પષ્ટ ભાષા લખી છે. જેમ ઉઘાડા પોસ્ટકાર્ડની દોઢ લીટીમાં "રૂની પાંચ હજાર ગાંસડી ૪૫૦ ના ભાવે ખરીદો." એમ લખ્યું હોય તે વાંચનાર દોઢ લીટી પાછળનો બધો ભાવ અને સામા વેપારીની હિંમત વગેરે બધું, લખ્યું નથી છતાં તે દોઢ લીટી ઉપરથી જાણી લે છે, બજાર ભાવથી વધુ ભાવે ખરીદ કરનાર અને ખરીદ કરાવનાર, બન્ને જણા કેવા, કેવી હિંમતવાળા, તે બેઉને પરસ્પર ભરોસો છે. પણ અભણ હોય, અજાણ્યો

હોય તેને ખબર પડે નહિ. પણ જાણનારો, ભણેલો, નજર રાખી વાંચે તો. બન્ને તરફની એક પેઢીના બધા ભાવ જાણી લે છે. ૪૪૦)નો ભાવ ચાલે છે છતાં ૪૫૦)ના ભાવથી મોટી ખરીદ લખે છે તેમાં શંકા પડતી નથી. જો કોઈ અજાણ્યો વાંચે તો તે વાત ન માને. દુકાન તો નાની લઈને બેઠો હોય, બહુ ભેગું લઈને ન બેઠો હોય, છતાં તેમાં બધો વૈભવ સમાયો છે; એમ જો ભણેલો હોય તો દેખી શકે છે. તેમ સર્વજ્ઞના અનંત આગમનું રહસ્ય દોઢ લીટીમાં હોય તોપણ સમ્યગ્જ્ઞાની તેને બરાબર જાણી લે છે. આચાર્ય કહે છે કે, સર્વજ્ઞ ભગવાનની વાણી દ્વારા આવેલ શુદ્ધાત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ, તેની વ્યાખ્યા કરતાં શુદ્ધ આત્મા આવો છે, આમ જ છે એમ-શુદ્ધ આત્માની સાચી શ્રદ્ધાની દૃઢતા દ્વારા મારી સ્વરૂપ રમણતા અર્થાત્ એકાગ્રતા થશે, પરમ વિશુદ્ધિ થશે. તે માટે મારી ટીકા (તત્ત્વની વ્યાખ્યા) છે, તે દ્વારા પોતે (આચાર્ય) પોતાનો પરમ આનંદ પ્રગટ કરવા માગે છે.

યથાર્થ વક્તાની ઓળખ કરી, શ્રોતાઓએ ભરોસો રાખી ખૂબ શ્રવણ-મનન કરવું જોઈએ. સમજવાની પાત્રતા પ્રથમ જોઈએ. કોઈ કોઈને કાંઈ આપી શકે નહિ પણ વિનયથી, ઉપચારે આપ્યું એમ બોલાય છે. આચાર્ય કહે છે કેઃ-વસ્તુસ્વરૂપ દ્રવ્યસ્વભાવથી જોતાં; ત્રિકાળ શુદ્ધ જ છે; પણ વર્તમાન વર્તતી એકેક અવસ્થા ચારિત્ર મોહ વડે નિરંતર મલિન થઈ રહી છે, વર્તમાન અવસ્થામાં પૂર્ણ આનંદ નથી. (પૂર્ણદશા કૃતકૃત્ય થયા પછી પુરુષાર્થ કરવો રહેતો નથી.) કર્મના નિમિત્તમાં જોડાવાથી જેટલું પર વસ્તુ તરફ જોડાણનું લક્ષ કરે તેટલી વર્તમાન અવસ્થા મલિન દેખાય છે. અશુદ્ધતા વર્તમાન વર્તતી હાલતમાં ક્ષણક્ષણ કરતાં અનંતકાળ ગયો છતાં તે અશુદ્ધતા અનંતગુણી થઈ ગઈ નથી. જેમ પાણી અનંતકાળ સુધી ઉનું થયું તેથી ત્રિકાળ ઉનું થઈ ગયું નથી. તેમ આત્મા, દ્રવ્યસ્વભાવે નિત્ય શુદ્ધ જ છે, તેમાં વર્તમાન અવસ્થામાં ક્રોધ, માનાદિ વૃત્તિઓ ઉઠે છે તેટલો આત્મા નથી. માટે તે ક્ષણિક અશુદ્ધતાનો રક્ષક નથી, પણ નાશક છે, અને અનંતગુણનો સ્વભાવે જ રક્ષક છે. તે ભૂલીને "હું રાગી, દ્વેષી, મમતાવાળો છું, દેહાદિ સંયોગવાળો છું" એમ

જીવ માને છે, પણ તેથી તેવો આખો થઈ ગયો નથી. પાણી વર્તમાન અવસ્થામાં અગ્નિના નિમિત્તે ઉષ્ણ થયું દેખાય છે પણ સ્વભાવે (તેનું નિત્ય શીતળતાપણું) ઉષ્ણ થયું નથી. કારણકે ઘણાં કાળથી ઉનું છે છતાં તેજ સમયે તેનામાં શીતળ થવાનો સ્વભાવ હોવાથી, ઉષ્ણતાનો નાશ કરી શીતળ થઈ શકે છે; તેમ આત્મા પોતે પોતાની ભૂલથી પોતાને દેહવાળો, ઉપાધિવાળો માને છે, છતાં ક્ષણમાં શુદ્ધ થઈ શકે છે.

આત્માનું સ્વરૂપ શીરીતે છે, સ્વભાવ-વિભાવ શું, પુણ્ય-પાપની લાગણી ઉઠે તે શું, મારો એકરૂપ સ્વભાવ શું? વગેરે સમજાય નહિ તેથી એ અઘરૂં લાગે છે, પણ તે બધું અહીં ઘણી સહેલી રીતે કહેવાય છે. પાણીનો દાખલો સહેલો છે, પણ આત્માનો સિદ્ધાંત આત્મામાં અનુભવરૂપે બેસાડવો તે જરૂરનું છે. કાચા ચણામાં મીઠાશ ભરી છે, તેને શેકો તો અંદરમાં જે મીઠાશ ભરી છે તે પ્રગટ થાય છે, મીઠાશ હતી તે પ્રગટ દશામાં આવી છે. જો કડાયું તથા રેતી વડે સ્વાદ આવતો હોય તો કાંકરા શેકો તેમાંથી પણ મીઠાશ આવવી જોઈએ. કાચા ચણામાં વર્તમાન તુરાશ હોવાથી સ્વાદ આપે નહિ અને ઉગે છે; પણ શેકી નાંખો તો ઉગે નહિ અને સ્વાદ પણ આપે. તેમ આત્મામાં શક્તિરૂપે પુર્ણ આનંદ ભર્યો છે; તેમાં વર્તમાન અવસ્થામાં નિમિત્ત આધીન થઈ અજ્ઞાનના કારણે તુરાશરૂપી આકુળતાનો સ્વાદ આત્માને આવે છે. જેમ ચણા શેકવાથી કચાશનો નાશ થાય છે, તેમ જ્ઞાન-અભ્યાસ વડે, સ્વરૂપની દૃઢતા વડે અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. પોતાનું અભાન જ ખરેખર, (પરમાર્થથી) બંધન છે. "હું કર્મથી બંધાયો છું, પર વસ્તુ મને નડે છે" એમ માનવાથી "હું પોતે સ્વાધીન છું" એમ માની પુરુષાર્થ કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી.

બંધન ભાવ આત્મા પોતે જ પોતાના અબંધક ભાવને ચૂકીને કરે છે; અને પોતે જ પોતાને ઓળખીને અંતર સ્થિરતા વડે અશુદ્ધતા ટાળે છે. જેમ વસ્ત્રનો મૂળ સ્વભાવ મેલો નથી, પણ પર સંયોગથી વર્તમાન અવસ્થામાં મેલું દેખાય છે વસ્ત્રના ઊજળા સ્વભાવનું જ્ઞાન કરે તો તે મેલના સંયોગનો અભાવ થઈ શકે છે. તેમ પ્રથમ શુદ્ધ આત્માનું પૂર્ણ પવિત્ર મુક્ત સ્વરૂપ જાણે તો અશુદ્ધતા ટાળી શકાય

છે: માટે અહિં ટીકામાં મુખ્યપણે શુદ્ધ આત્માનું કથન આવશે. આમાં તો અચિંત્ય આત્મસ્વરૂપના ગાણાં આવે છે.

પરના આશ્રય, અવલંબન વિનાનું જેવું મારૂં શુદ્ધ સ્વરૂપ પૂર્ણ સિદ્ધ સમાન છે, તેનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને, હવે તમારી પૂર્ણ તાકાત જોઈને તમને પૂર્ણનો નિશ્ચય કરાવું છું, તેનો પ્રગટ મહિમા ગાઉં છું એમ આચાર્ય મહારાજ કહે છે. જગતમાં વખાણનારની દૃષ્ટિ અને તેની કિંમત કેટલી છે તે જાણ્યા પછી તેના વખાણની કિંમત કરવી. કોઈ કોઈના વખાણ ખરેખર કરતું નથી, પણ તેને ગોઠતાનાં વખાણ કરે છે. તેમ નિંદા કરનાર પોતાના બુરા ભાવની જાહેરાત કરે છે. તેમાં હર્ષ, શોક શો? સહુ સહુની ભાવનાનું ફળ પામે તેમાં બીજાને શું?

જામે જીતની બુદ્ધિ હૈ, ઉતનો દીયે બતાય;
વાંકો બુરો ન માનીએ, ઔર કહાંસે લાય.

પોતાની ભૂલથી પોતે દુઃખી થાય છે. 'આત્મા શું છે' તેની ખબર ન હોય તેથી અજ્ઞાન ભાવે નિંદા કરે તોપણ તે વ્યક્તિનો દોષ નથી. તે વ્યક્તિ અર્થાત્ તે આત્મા ક્ષણમાં સવળો થઈ શકે છે.

આચાર્ય કહે છે કે, "હું મારા અવિનાશી, શુદ્ધસ્વરૂપની શુદ્ધદશા પ્રગટ કરવા ચાહું છું, જગતની પૂજા, ખ્યાતિ ચાહતો નથી. કારણકે કોઈ કોઈને કાંઈ આપી શકતું નથી. દરેક પદાર્થ પોતાની સર્વ શક્તિથી પૂર્ણ છે તે પૂર્ણના લક્ષે ધર્મની શરૂઆત થાય છે"

હવે મૂળ ગાથા સૂત્રકાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ગ્રંથની શરૂઆત કરતાં મંગળ સૂત્ર કહે છે.

वंदित्तु सव्वसिद्धे धुवमचलमणोवमं गइं पत्ते ।
वोच्छामि समयपाहुडमिणमो सुयकेवलीभणियं ॥१॥

ધ્રુવ, અચલ ને અનુપમ ગતિ પામેલ સર્વે સિદ્ધને,
વંદી કહું શ્રુતકેવળી-કથિત આ સમયપ્રાભૃત અહો ! ૧.

અર્થ:—આચાર્ય કહે છે: હું ધ્રુવ, અચળ અને અનુપમ એ ત્રણ વિશેષણોથી યુક્ત ગતિને પ્રાપ્ત થયેલ એવા સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કરી, અહો? શ્રુતકેવળીઓએ કહેલા આ સમયસાર નામના પ્રાભૃતને કહીશ.

આ મહામંત્રો છે. જેમ મોરલીના નાદથી સર્પ ડોલી ઉઠે, તેમ 'સમયસાર' એટલે શુદ્ધ આત્માનો મહિમા કહેનાર શાસ્ત્ર; તેના કથન વડે "હું શુદ્ધ છું" એમ આત્મા ડોલી ઉઠે છે.

દેહ, મન, વાણીરૂપી ગૂફામાં છૂપાયેલો આ આત્મા, પરમાર્થ સ્વરૂપ સર્વજ્ઞની દિવ્ય વાણીનો બોધ, અને મધુરતા સાંભળી, ભગવાન આત્મા પોતાનો મહિમા જાણી સ્વરૂપને સંભાળવા અને સાંભળવા જાગૃત થાય છે. જેમ મંત્રવડે સર્પનું વિષ ઉતરી જાય છે તેમ આત્મા, પરથી જુદો રાગાદિ સર્વ ઉપાધિ વિનાનો મુક્ત છે, એવા ભાનવડે અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન મંત્રવડે અજ્ઞાનરૂપી વિષ ઉતરી જાય છે.

આ સમયસારની ગાથા ગુજરાતીમાં હરિગીતમાં થયેલ છે. હરિગીત એટલે હરિ અને ગીત એ બે પદથી થયેલ-શબ્દ છે તેનો અર્થ:—"પાપં અઘં હરતિતી હરિ." 'પુણ્ય, પાપ મારાં છે' એવી પરમાં મમતા, અને રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનરૂપી પાપના ઓઘને હરે તે ભગવાન=આત્મા, હરિ, તેના ગુણનાં ગાણાં તે ગીત. 'ધ્રુવ' સંસારની ચાર ગતિ અધ્રુવ છે; સિદ્ધગતિ પૂર્ણ પવિત્ર આત્મદશા (૧) ધ્રુવ છે. (૨) અચળ છે. (૩) અનુપમ છે=આત્માની નિર્મળ દશાને પામ્યા તે સિદ્ધ પરમાત્માને જગતના કોઈ પદાર્થની ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી. એમ ત્રણ વિશેષણો સહિત, ઉત્કૃષ્ટ ગતિને પ્રાપ્ત થયેલા એવા સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કરી, અહો! શ્રુતકેવળીઓએ કહેલા આ શુદ્ધાત્માના અધિકારને કહીશ એમ આચાર્ય ભગવાન કહે છે. 'સર્વ'="અનંત સિદ્ધ ભગવાન થઈ ગયા" એમ કહેવાથી બધા મળી એક આત્મા થઈ ગયો તેમ માનવું તે મિથ્યા છે.

"હું તેઓને નમું છું" એનો અર્થ એવો છે કે "હું પૂર્ણ પવિત્ર દશાનેજ નમું છું, અન્ય ભાવો તરફ ઢળતો નથી. સંસાર તરફ

કોઈ ભાવે જોતો નથી." એમ પોતાના પૂર્ણ સાધ્યને નમસ્કાર કરી, પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ અને તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય, સર્વજ્ઞ ભગવાન દ્વારા આવેલ તે જ કહેવા માગે છે.

શ્રુતકેવળી=અંતરના ભાવજ્ઞાનમાં પુરા, સર્વ અર્થ સહિત આગમને જાણનારા. સમય=પદાર્થ અર્થાત આત્મા. પ્રાભૃત=ભેટણું. જેમ રાજાને મળવા જતાં ભેટણું આપવું પડે તેમ શુદ્ધ આત્માને અંતરમાં મળવા માટે સમ્યગ્જ્ઞાનનું ભેટણું આપવું પડે છે. ટીકામાં 'અથ' શબ્દ મંગળતા સૂચક છે. 'અથ' સાધકપણું બતાવે છે. પુર્ણતાના લક્ષે અપૂર્વ શરૂઆત જણાવે છે એટલેકે પુર્વે અનંતવાર બાહ્ય સાધનથી જે કરી ચુકયો તેજ હોય, તો તે અપુર્વ શરૂઆત નથી. અહિં અપૂર્વ સાધકદશા પ્રગટ કરવાની વાત છે. સંસ્કૃતમાં 'અથ' નો અર્થ 'હવે' થાય છે. અનંતકાળથી જે માનતો આવે છે અને જે કાંઇ ભાવ કરતો આવે છે, તે નહિ પણ સર્વજ્ઞ જ્ઞાની જે કહે છે તે કહું છું.

આ અપુર્વ શરૂઆત સમજ્યા વિના આ જીવ અનંતવાર નવમી ગ્રૈવેયકે પુણ્યના ફળથી ગયો. "હુ સ્વાધીન સ્વરૂપ છું, પરના આશ્રય વિનાનો છું." એ ભૂલીને જૈનના મહાવ્રતાદિ પણ કર્યાં, વસ્ત્રના તાણા વગર, નગ્ન દિગમ્બરદશા ધારી ઉગ્ર શુભભાવ સહિત પાંચમહાવ્રત અનંતવાર પાળ્યાં, ઉત્કૃષ્ટ તપ કર્યાં, કોઈ અગ્નિથી બાળી નાંખે છતાં જરાપણ ક્રોધ ન કરે, તોપણ સર્વજ્ઞ ભગવાન કહે છે કે, "એવું અનંતવાર કર્યું, પણ ધર્મ ન થયો. માત્ર તેવા ઊંચા પુણ્ય કરી અનંતવાર સ્વર્ગમાં ગયો. તેને આત્મા પરથી નિરાળો, પુણ્ય, પાપની વૃત્તિ ઉઠે તેનાથી હું પરમાર્થે જુદો જ છું, મનની સહાયતાથી હું શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરી શકું નહિ, એમ સ્વરૂપની પૂર્ણ સ્વાધીનતાની વાત બેઠી નહિ."

શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં સર્વ સિદ્ધોને ભાવ તથા દ્રવ્ય સ્તુતિ કરીને પોતાના તથા પરના આત્માને સિદ્ધ સમાન સ્થાપીને તેનું વિવેચન કરે છે. ભાવસ્તુતિ એટલે મન, વાણી, દેહ તથા શુભાશુભવૃત્તિથી હું જુદો છું, એમ શુદ્ધાત્મા તરફ વળી રાગની વૃત્તિથી ખસી અંતરનાં

કરવું તે ભાવસ્તુતિ છે. બાકી શુભ ભાવરૂપ સ્તુતિ તે દ્રવ્ય નમસ્કાર છે. તેમાં પ્રથમ પોતાનો આત્મા સિદ્ધ પરમાત્મા સમાન છે, તે પોતાને સ્થાપીને કહે કે, મારામાં સિદ્ધપણું–પૂર્ણપણું છે. કોઇને નાને મોઢે આ મોટી વાત લાગે, પણ પૂર્ણ સ્વરૂપ કબૂલ્યા વિના પૂર્ણની શરૂઆત કેમ થાય? લોકોને જ્ઞાની કહે "તું પ્રભુ છો" તે સાંભળતા ભડકી ઉઠે છે. અને કહે છે કે અરે! આત્માને પ્રભુ કેમ કહ્યો? જ્ઞાની કહે છે, "બધા આત્મા પ્રભુ છે." બાહ્ય વિષય કષાયમાં જેની દૃષ્ટિ છે તેઓ આત્માને પ્રભુ માનવાની 'ના' પાડે છે. પણ અહિં કહે છે કે "હું સિદ્ધ છું, એમ વિશ્વાસ કરી હા પાડો." 'પૂર્ણતાના લક્ષ વિના વાસ્તવિક શરૂઆત નથી.' "હું પામર છું, ઊણો છું," એમ માની જે કાંઈ કરે તેને પરમાર્થે કાંઈ શરૂઆત નથી. 'હું પ્રભુ નથી' તેમ કહેવાથી, 'ના' માંથી 'હા' નહિ આવે. અણશીયાને કોઈ દૂધ, સાકર પાય તો પણ નાગ ન થાય. તેમ પ્રથમથી હીણો માની પુરુષાર્થ કરવા માગે તો ન થાય. કણો અણશીયા જેવડો હોય છતાં ફૂંફાડા મારતો નાગ છે; કડક વીર્યવાળો હોય છે. નાનો નાગ પણ ફણીધર સાપ છે. તેમ આત્મા વર્તમાન અવસ્થામાં નબળાઈવાળો દેખાય છતાં સ્વભાવે તો સિદ્ધ જેવો પૂર્ણ દશાવાન છે, માટે આચાર્ય પ્રથમથીજ પૂર્ણસિદ્ધ સાધ્યપણાથી વાત શરૂ કરે છે. કેટલી હોંશ છે!!!

લોકો પણ પુરૂં માગીને ગાણાં ગાય છે લગ્ન વખતે મમતાને લીધે ગાય છે કે, 'થાળ ભર્યો સગ મોતીયે' એમ ભાવના ભાવે છે. ઘરમાં ભલે એકપણ મોતી ન હોય. તેમજ કહે છે કે, 'હાથી ઝૂલે આંગણે' પછી ભલે ઘરે સારૂં ઢોર પણ ન હોય. સંસારીને મમતાના ગાડયાંના ગાણાં છે. એ ન્યાયે આત્મા પોતે પરથી જુદો પૂરેપુરો અખંડ છે તેથી પૂર્ણની ભાવના જાહેર કરે છે. બહારમાં ગુલાંટ ખાઇને વિકારમાં ઉભો છે તેથી વિકારમાં પૂર્ણની તૃષ્ણા જાહેર કરે છે, કે 'થાળ ભર્યો સગ મોતીયે,' 'હાથી ઝૂલે આંગણે' એ અનંત તૃષ્ણાનો ભાવ અંદરથી આવ્યો છે પોતે અનંતગુણોવડે પૂર્ણ છે, તેની ગુલાંટ મારીને આવા અનંત તૃષ્ણાના ઊંચા ભાવ કરે છે. વળી કોઈવાર કહે છે કે 'આજે સોનાનો સૂરજ ઉગ્યો.' રોજ નહિ અને આજે

કેમ? જે વાતનો મહિમા જાણ્યો તેનો મહિમા કરે છે; તે સંસારની વૃત્તિ બદલાવીને પૂર્ણ પવિત્રતાની અહીં ભાવના છે. આચાર્ય કહે છે કે અપૂર્વ આત્મધર્મને જે ઇચ્છે છે તેણે 'હું સિદ્ધ પરમાત્મા છું' તેવી દૃઢતાની આત્મામાં સ્થાપના કરવી પડશે. પોતે પાત્ર થઈ પૂર્ણની વાત સાંભળતાંજ હા પાડવી પડશે. પણ છીંકણી અને બીડી વિના ચાલે નહિ તેને કહે 'તું પરમાત્મા છો,' તે વાત કયે કાળજે બેસાડે? 'પુણ્યના સંયોગ પણ મારે ન જોઇએ, પરમાણુ માત્ર મારૂં નથી, રાગ, દ્વેષ, ઉપાધિ મારૂં સ્વરૂપ નથી,' એવા પૂર્ણ આત્માના નિર્ણય વડે પોતાના આત્મામાં અને પર આત્મામાં સિદ્ધ ભગવાનપણું સ્થાપીને સંભળાવે છે. "હું જેને સંભળાવું છું તે બધા પ્રભુ છે. તેમ ભાળીને પ્રભુપણાનો ઉપદેશ આપું છું." આચાર્યદેવ પોકાર કરે છે કે "હું તો પૂર્ણ પવિત્ર સિદ્ધ પરમાત્મા છું, ને તમે પણ સ્વભાવે પૂર્ણજ છો;" એમ તમે નિઃસંદેહ સમજો. આજે પૂર્ણિમા છે, પૂર્ણની વાત જાહેર કરીએ છીએ. દરેક આત્મામાં પૂર્ણ પ્રભુત્વ શક્તિ ભરી છે, તેની 'હા પાડ.' એમ જ્ઞાની કહે છે; તેની ના પાડનાર પ્રભુત્વ દશા પ્રગટ કેમ કરી શકે?

પ્રશ્ન:—ઘણાય કહે છે કે 'અમે પરમાત્મા છીએ,' તો તેનું કેમ?

ઉત્તર:—એમ વાતો કર્યેથી અંતર અનુભવમાં મેળ ન બેસે, મનના પલાંખે ધારી રાખ્યું હોય કે, સાત પંચા પાત્રિશ થાય પણ ખરે ટાણે પલાંખુ સરખું ગોઠવી શકે નહિ, તો તેનું ધારેલું શા કામનું? તેમ હું રાગ, દ્વેષ, મોહ રહિત પૂર્ણ પ્રભુ છું એમ નિરંતર, અખંડ સ્વભાવનું ભાન ન રહે તો મનનું ધારેલું શા કામનું?

આચાર્ય કહે છે કે 'હું પ્રભુ છું પૂર્ણ છું' એમ નક્કી કરીને તમે પણ પ્રભુત્વ માનજો. અને તે, પૂર્ણ પવિત્ર દશા પ્રગટ કરવાનો ઉપાય જે રીતે અહિ કહેવાય છે તે રીતે યથાર્થ ગ્રહણ કરજો. 'પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી વર્તાય'. કહે છે કે નાનપણથી વીર્યવાન હોય તે, ઘોડીયાં એ ચાર કાટે ત્યારે મોટો થાય, કારણકે ઘોડીયામાં પણ ઉછાળા મારે અને પુણ્ય હીન હોય તેનાં લક્ષણ પણ પ્રથમથીજ જણાય. અહિ

આચાર્ય પ્રભુ કહે છે કે અમે પ્રભુ છીએ તમે પણ પ્રભુ છો. પ્રથમજ આ વાતની 'હા' બેસે છે? કોઈ એમ કહે કે નાની કોથળીમાં મોટી કોથળીના રૂપીયા કેમ સમાય? પણ ભાઈ? તું અનંતજ્ઞાન, આનંદ-રૂપે છો તેથી, તું આવડો મોટો (પ્રભુ સ્વરૂપ) છો તેવી વાત સાંભળી બેસાડી અંદરથી હા જ લાવ. 'તું આટલું ધન લઈ ફેલાણો ધંધો કર' એમ પુણ્યવંત પિતા પુત્રને કહે તો તે હા જ પાડે છે. તેમ સર્વજ્ઞ ભગવાન અને અનંતજ્ઞાની આચાર્યોએ બધા આત્માને પૂર્ણપણે જોયા છે. તું પણ પૂર્ણ છો, પરમાત્મા જેવો છો. જ્ઞાની સ્વભાવ જોઇને કહે છે કે તું પ્રભુ છો કારણકે ભૂલ અને અશુદ્ધતા તારૂં સ્વરૂપ નથી. ભૂલને અમે ન જોઇએ કારણકે અમે ભૂલ રહિત પૂર્ણ આત્મસ્વભાવને જોનારા છીએ. અને એવા પૂર્ણ સ્વભાવને કબુલ કરી, તેમાં સ્થિરતા વડે અનંત જીવો પરમાત્મ દશારૂપ થયા છે. તેથી તારાથી થઇ શકે તેજ કહેવાય છે.

તા. ૧૯—૬—૪૩.

કુંદકુંદાચાર્ય પ્રથમ સિદ્ધને નમસ્કાર કરી પહેલી ગાથાની શરૂઆત કરે છે. દરેક આત્મા સ્વભાવે સિદ્ધ સમાન છે, તેવો પોતાના આત્મામાં નિર્ણય કરી સમયસારનું સ્વરૂપ કહે છે. પરમાત્મ સ્વરૂપ સિદ્ધપદને પોતાના આત્મામાં અને પરના આત્મામાં સ્થાપીને કહીશ, એવો અર્થ "વંદિત્તુ સવ્વ સિદ્ધે" માંથી કહ્યો.

દરેક પ્રાણી સ્વતંત્ર સુખ લેવા માંગે છે, તેમાં કોઇ બાધા, ઉપાધિ, માગતું નથી. આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ છે, તેમાં મન, વચન, કાયા કે રાગ દ્વેષ નથી. મુક્ત સ્વભાવી આત્માનો ઓળખાણ સહિત મહિમા ગાવામાં આવે છે. નિર્ધન માણસ ધનવાનના વખાણ કરે છે, ત્યાં ધનવાનની મોટપનો ભાવ તેના હૃદયમાં બેઠો છે. લક્ષ્મીની મીઠાશ ગોઠી છે તેથી ગોઠ્યાના ગાણાં ગાય છે. તૃષ્ણા અંતરમાં બેઠી છે તેના ગાણાં ગાયા કરે છે, સામી વ્યક્તિના વખાણ કોઈ કરતું નથી. રાજાને ઈશ્વરનો અવતાર કહે છે તે ઉપમા રાજા કહેવાતા માણસને માટે નથી પણ તેના (વખાણ કરનારના) કાળજામાં રાજાના વૈભવનો ઝળઝળાટ છે તે માટે વખાણ કરે છે. તેમ જેને સહજાનંદ પૂર્ણ પવિત્ર સિદ્ધ

સ્વભાવનો આદર થયો છે તે સિદ્ધ ભગવાનના ગાણા ગાય છે એટલેકે પોતાના આત્મામાં પૂર્ણ સિદ્ધ સ્વભાવ જે ગોઠયો છે સ્થાપ્યો છે તેના ગાણા ગાય છે. આચાર્યે અદ્‌ભુત મંગળિક કર્યું છે, અખંડ જિન શાસનને જીવતું રાખ્યું છે. જે સ્વતંત્રતા લેવા માગે છે તે, કોઇનો આશ્રય ન રહે તેવું પદ ઇચ્છે છે. સિદ્ધને વંદન તેજ કરી શકે કે જેને સ્વાધીન પરમાત્મપણું ગોઠયું, પોસાણમાં આવ્યું અને હૃદયમાં ઠર્યું તેજ ભાવવંદન કરી શકે છે. "હું સિદ્ધ સ્વભાવ પૂર્ણ પવિત્ર પરમાત્મા છું," એવી વાત સાંભળતાંજ જેને અંદરથી જીજ્ઞાસા થઇને જે જીવ, ધર્મ સમજવા માંગે છે તેની આ વાત છે, શંકામાં અટકનારને માટે નથી. વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ. અહીં વસ્તુ તે આત્મા; આત્માનો સ્વભાવ મન, વાણી, દેહ, રાગાદિ ઉપાધિવિનાનો, એવો શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્માનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. જેને તે સ્વભાવને પ્રગટ કરવો છે તે સિદ્ધને ઓળખીને વંદન કરે છે અર્થાત્ રાગથી જરા છૂટો પડી એકાગ્ર થાય છે.

પ્રશ્ન:—સિદ્ધ કોને કહેવાય?

ઉત્તર:—જેને પૂર્ણ કૃતકૃત્ય પરમાત્મદશા પ્રગટી છે તેને સિદ્ધ કહેવાય છે.

ભાવવંદન એટલે "હું પૂર્ણ જ્ઞાનઘન સ્વભાવે નિર્મળ છું" એવા ભાવ સહિત રાગાદિ વિસ્મરણ કરી સ્વલક્ષે, રાગરહિત, અંદર ઠરવું તે અંતર-એકાગ્રતા અર્થાત્ ભાવવંદન છે.

શુભ વલણવાળો ભક્તિભાવ તે દ્રવ્ય-સ્તુતિ છે તે દ્રવ્ય-સ્તુતિમાં અલ્પરાગનો ભાગ છે ખરો પણ તે ગૌણ છે. પ્રથમ પોતાના અને બીજાના આત્મામાં પણ, સિદ્ધપણું સ્થાપીને બધાને પ્રભુ સ્થાપ્યા છે. એજ સર્વજ્ઞ વીતરાગનો જગજાહેર માર્ગ છે. અહો! અજબ વાત છે, અપૂર્વ ઉપદેશ છે, જેની પાત્રતા હોય તે હા પાડે. જો બીજામાં એટલેકે પુણ્ય-પાપમાં રોકાય ને પરનું અવલંબન કરે એમ પર તરફ જોવામાં અટકે, તેને સાચું હિત નહિ થાય. જે કોઈ સારું કરવા માગે, ઠીક કરવા માગે તે પૂરું સારું કરવા માગે કે અધૂરું? સૌ

કોઈ પૂરુંજ સારું કરવા માગે માટે આત્મા પૂરો માન્યે જ પૂરો પ્રગટશે સારું, ઠીક, પરમાર્થ, કલ્યાણ, આનંદ તે બધી આત્માની નિર્મળ નિરૂપાધિકદશા છે તે પોતામાં છે. જે સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધ પરમાત્મપણું યાદ કરે છે, આદર કરે છે તેની અંતરની કોથળી સિદ્ધ પરમાત્મા જેવડી જ છે. પૂર્ણ પરમાત્મસ્વભાવ તે જ મારે આદરણીય છે, બીજો પુણ્ય પાપનો અંશ મારે ન જોઇએ. નિત્ય, નિરાલંબી પૂર્ણ સ્વભાવની શ્રદ્ધા આવ્યા પછી શુદ્ધ દૃષ્ટિ વડે તે બધો માર્ગ કરી લેશે. દૃષ્ટિ ખૂલ્યા પછી અલ્પ રાગ રહેશે પણ ગુણને રોકે તેવો રાગ નહિ રહે. આ વિશ્વાસ અને રુચિ કોણ કરે? જેને શરીર, વાણી, અને મનની પ્રવૃત્તિ ઉપરથી અહંકાર ઊડી ગયો છે. તે "પુણ્ય, પાપ, ઉપાધિ રહિત અસંગ, આત્મા જ છું, જ્ઞાતા જ છું" એવું જેને જ્ઞાન છે તે સતની રુચિ જાહેર કરે છે. જેને અંતરમાં–આત્મામાં, પરમાત્માની વાત બેઠી તે ભવિષ્યનો સાક્ષાત્ સિદ્ધજ છે. મુક્તિની વાત સાંભળતાં પરસેવો ઉતરે, પ્રભુ કહેતાં અરેરાટી છૂટે—તેવાઓને જ્ઞાની કહે છે કે "અમે બધાને પૂર્ણ પ્રભુપણે ભાળીને કહીએ છીએ. ક્ષણિક ઉપાધિના ભેદ સાંભળી અટક નહિ." હું તને કહું છું કે, "તું સિદ્ધ સમાન પ્રભુ છો" એવો વિશ્વાસ તને તારાથી ન આવે ત્યાંસુધી સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ કહેલી વાતો તારા અંતરમાં બેસે નહિ.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે કે પરમસત્ય હું તને સંભળાવીશ. તે તું શ્રવણ કરતાં છતાં પણ સાંભળવા સંબંધીનો રાગ મારો નથી, 'હું અરાગી, અખંડ, જ્ઞાયક પ્રભુ જ છું' એવી એકવાર અંતરથી હા લાવ. વળી, જેમ સિદ્ધને સાંભળવું વગેરે ઇચ્છા નથી તેમ મારે પણ નથી, જેવડો સિદ્ધ ભગવાનનો આત્મા તેવડોજ હું છું તેમ નિર્ણય લાવ. એમ આ સમયસારશાસ્ત્ર (આત્મસ્વભાવ) નું કથન છે. તે શાસ્ત્રને ભાવ વચનથી, એટલે અંતરએકાગ્રતાથી અને દ્રવ્ય-વચનથી એટલે શુભભાવથી કહીશ. આગળ કહે છે કે 'હું અનુભવ પ્રમાણથી કહીશ તેની હા જ પાડજો, કલ્પના કરશો નહિ.'

અહિં દ્રૌપદીના પૂર્વભવ, વિષકન્યાનું દૃષ્ટાંત કહે છે:—

દૃષ્ટાંત:—દ્રૌપદીનો પૂર્વભવે એક ધનાઢ્ય શેઠને ત્યાં વિષકન્યારૂપે

જન્મ થયો હતો. તે વિષકન્યાને કોઈ પતિપણે અડે તો તેના શરીરે ઝેરી દાહ ઉત્પન્ન થાય. અગાશીમાં તે વિષકન્યાનો ધનાઢ્ય પિતા વિચાર કરે છે કે, તે કન્યાને કોણુ લેશે ? કોઇ સરખી જાતના તો આ કન્યાને લેશે નહિ.

રસ્તે પુણ્યહીન ભિખારી જતો હતો તેનાં લૂગડાં ફાટેલ, લાકડી તૂટેલ, ઘડો કાંઠે ભાંગેલ, અને શરીરે માંખીયો બણુબણે છે. તે ભિખારીને ઘેર રાખી, સારા કપડાં વિગેરેથી શણુગારી, ધન આપી, મારી પુત્રી તેની સાથે પરણાવું. એવો વિચાર કરી અગાશી ઉપરથી નોકરને તે પ્રમાણે કરવાની આજ્ઞા કરી.

નોકર તે ભિખારીને ઘરમાં લાવી તેનો જુનો વેશ કઢાવી, સ્નાન કરાવી, સારાં વસ્ત્ર, ઘરેણાં પહેરાવવા માટે, તેના ફાટેલા જુનાં લુગડાં, ઘડો, વિગેરે હાથમાંથી લઈ દૂર ફેંકે છે, ત્યાં ભિખારીએ રાડ નાંખી. જે નાખી દેવા જેવું હતું તે નોકરે નાખી દેવા માંડયું ત્યાં અજ્ઞાન ભિખારીએ ચીસ પાડી. શેઠે ચીસ પાડવાનું કારણ પૂછ્યું, તો નોકરે જણાવ્યું કે તેનો જુનો વેષ ઉતારૂં છું ત્યાં રાડ નાંખે છે. પુણ્ય નથી તેથી પ્રથમ જ ઘરમાં પેસતાંજ નકાર થાય છે, કે હાય હાય ! મારાં લુગડાં, લાકડી વિગેરે લઈ લેશે તો ! પણ સારા માણસના ઘરમાં બોલાવ્યો છે તેમાં કાંઈક કારણ હશે તેનો વિચાર પણ કરતો નથી. શેઠે જાણ્યું કે ભિખારી પુણ્યહિન, અજ્ઞાન છે, તોપણ વિશ્વાસ લાવવા, એક ખુણામાં તેનો જુનો વેષ મુકવા કહ્યું. પછી નવરાવી સારાં વસ્ત્રાદિ પહેરાવી લગ્ન મંડપમાં બેસાડયો. જ્યાં કન્યાને હાથ અડાડયો, ત્યાં તો વિષકન્યાના વિષનો દાહ લાગ્યો.

ભિખારીને પુણ્ય તો નથી, ભિખારીએ વિચાર્યું કે આ કન્યા હું રાખી શકું તેમ નથી. તેથી મધ્યરાત્રે ઉઠી પહેરેલા દાગિના લૂગડાં કાઢી, ખૂણામાં રાખી મૂકેલ પોતાની તુટેલ લાકડી, તથા જુના લૂગડાં લઈ, જેમ કસાઈના હાથથી કાગડો છૂટે તેમ ભાગ્યો. હવે એ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સિદ્ધાંત એમ નીકળે છે કે, સંસારની ચોરાશી લાખ યોનિમાં રખડતા ભિખારીઓને જોઇને (જેમ શેઠે નોકરને અગાશી-માંથી આજ્ઞા કરી તેમ) કેવળજ્ઞાની ભગવાને ધર્મસભામાંથી આજ્ઞા

કરી કે, "બધા આત્મા પ્રભુ છે, સિદ્ધસ્વરૂપ છે" એમ મુનિઓને કહે છે કે જગતને સંભળાવો. "તમે પૂર્ણ છો, પ્રભુ છો તેથી પરની કાંઈ ઇચ્છા કરવી પડે તેવું તમારૂં સ્વરૂપ નથી." પર પદાર્થની ઇચ્છા કરવી તે માગણપણું છે. 'ઝાઝું માગે તે મોટો માગણ, થોડું માગે તે નાનો માગણ' એમ બધા પર વસ્તુના નાના-મોટા માગણ છે.

જયાંસુધી સંસારની આબરૂ જુવે છે, ધન, ઘર વિગેરેનો સંયોગ ઇચ્છે છે ત્યાંસુધી તે બધા ફુટેલા ઘડાવાળા પેલા ભિખારી જેવા માગણ છે. બહારમાં મોટાઇ શોધે છે કે 'કોઈ મારી આબરૂ ગાય, પ્રશંસા કરે, ગણતરીમાં ગણે,' વિગેરે માગે; એવા જે ચોરાશિના રખડતા ભિખારી તેને માટે શાશ્વત ઉદ્ધારનો ઉપાય બતાવવા તીર્થંકરપ્રભુએ સંતોને કહ્યું કે 'જગતને કહો કે તમે પ્રભુ છો, તમારી પુર્ણ સ્વાધીન તાકાતનો મહિમા સંભાળો, અમે તમને તમારી શુદ્ધ પરિણતિ સાથે લગ્ન (લીનતા) કરાવીએ.'

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યે મુનિઓને કહ્યું કે, 'આ ચોરાશીના ભિખારીઓને બોલાવી, તેઓના હૃદયમાં તેમનું સિદ્ધપણું સ્થાપો કે 'તમે દરેક આત્મા પ્રભુ છો, અનંત પુરુષાર્થ, અનંત જ્ઞાન, આનંદ સ્વરૂપ છો,' એમ સંભળાવો. આવી પૂર્ણ સ્વતંત્રતાની વાત સાંભળતા જેઓ આત્માર્થી છે, પુરૂષાર્થી છે, તેને તો પહેલે ધડાકે પૂર્ણની શ્રદ્ધા આવે છે, પૂર્ણની અપૂર્વ રુચિ લાવી વિશેષ સમજવાની હોંશ બતાવે છે, અને તેનો વિશ્વાસ કરે છે તેઓ તો સ્વાધીન-સ્વ-ઘરમાં પેસે છે. પછી અલ્પ રાગરૂપ અસ્થિરતા રહી તેને કેમ ટાળવી તે પુરૂષાર્થ સંભાળી લેશે, અને નિરંતર પોતાના પૂર્ણ સાધ્યના ગાણાં ગાશે. જ્ઞાની પાસેથી સાંભળીને 'હા' પાડી, આત્મામાં નિર્ણય કરી કહેશે કે 'હું પૂર્ણ સિદ્ધ સમાન પરમાત્મા છું, પ્રભુ છું' તો તેને પૂર્ણ સિદ્ધપદ શક્તિરૂપે છે તેની નિર્મળતાની પરિણતિ પ્રગટ કરી મુક્તદશા સાથે પરિણમશે, અખંડ આનંદ લેશે. પણ ભિખારીને રખડવાની અનાદિની રુચિ છે, તેને જ્ઞાની સંભળાવે કે 'આત્મા પુણ્ય-પાપ વિનાનો પ્રભુ છે તેને શુભ વિકલ્પના મદદની જરૂર નથી.' તો એ સાંભળી હાય, હાય! એ કેમ બને? એમ રાડ નાખે છે.

પણ એકવાર તો શ્રદ્ધાથી કહે કે "પુણ્યાદિ કાંઇ જોતું નથી, કારણકે સિદ્ધ પરમાત્મામાં કોઇ ઉપાધિનો અંશ નથી, અને મારૂં સ્વરૂપ પણ તેવુંજ છે."

'પરને માટે લાગણી ઉઠે તે પણ વિકારીભાવ છે, મારો સ્વભાવ નથી.' એમ અંતરથી એકવાર હા પાડવી જોઇએ; પણ સાંભળતાં જ જે નકાર કરે છે, રાડ નાખે છે તેને સંસારમાં પુણ્યાદિ પરાશ્રયની મીઠાશવડે ભટકવું ગોઠે છે, મુક્ત થવાની વાત ગોઠતી નથી. તેથી કહે છે કે "આટલા આટલા કાળનું અમારૂં કરેલું તે બધા ઉપર મીંડાં વળે છે, માટે અમારો પુણ્યનું કર્તવ્ય રાખીને જો વાત હોય તો કહો." પણ જે રીતે માર્ગ હોય તેથી વિરુદ્ધ કેમ કહેવાય? 'આત્મા તો પરથી નિરાળો ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. પુણ્ય, પાપની વૃત્તિ કે દયા, હિંસાની વૃત્તિ તે તારૂં સ્વરૂપ નથી.' પ્રથમ એવો વિશ્વાસ કર પછી તો શુભ વૃત્તિ પણ આવશે. પણ તેમ સાંભળતાં જે રાડ નાખે છે, નકાર કરે છે તેને ભગવાનપણું માનવું બેસતું નથી. જેમ પેલા ભિખારીને આગલાં પુણ્ય નો'તા તેથી તેને શેઠની વાત ન બેઠી, તેમ જ્ઞાનીએ અનંત દુઃખથી છૂટી અનંત સુખનો ઉપાય બતાવ્યો, ત્યાં પહેલે ધડાકે નકાર આવે છે; કારણકે તેને પોતાની મહત્તા, પૂર્ણતાનો વિશ્વાસ નથી. અંતરમાં પુરૂષાર્થ દેખાતો નથી તેથી ભવિષ્યમાં અનંત સંસારનો ભિખારી રહેવા માગે છે. જેટલું વીર્ય પુણ્ય, પાપરૂપ બંધન ભાવમાં રોકાય છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. જેમ હિંસા, જૂઠ, અદત્ત આદિ અશુભ ભાવથી પાપબંધન છે તેમ દયા, સત્ય, દત્ત, આદિ શુભ ભાવથી પુણ્યબંધન છે, ધર્મ નથી. એકલા આત્માના શુદ્ધ ભાવથીજ ધર્મ થાય. આમ પહેલી વાત સાંભળતાંજ કકળાટ અને ઉકળાટ કરે છે, અને કહે છે કે આમાં સ્વર્ગ કે પુણ્ય પણ ન રહ્યું, અમારે શરૂઆતમાં તો જોઇએ જ ને? પછી છોડવાનું ભલે કહો. પણ જ્ઞાની કહે છે કે શ્રદ્ધામાં પ્રથમથીજ છોડ; હું સિદ્ધ જેવોજ છું મારે કાંઇ જોઇતું નથી, એમ એકવાર તો હા પાડ! પછી રાગ ટાળવાનો ઉપાય સમજાયા વિના નહિ રહે. તું મોક્ષ સ્વરૂપ છો તેની એકવાર હા પાડ, 'મોક્ષનું પસ્તાનું મૂક.' આચાર્ય પ્રભુ મોક્ષના માંડવા નાખી

તારામાં મોક્ષપદ સ્થાપે છે. એકવાર ધર્મ એટલે સ્વભાવ નક્કી કર, તો પૂર્ણ પરમાત્મા છું એવો મહિમા તને તારાથી આવશેજ. જેવા સિદ્ધ પરમાત્મા તેવો જ તું છો; વર્તમાન ક્ષણિક અપૂર્ણતાને ન જોતાં, તારા અવિનાશી પૂર્ણ સ્વભાવને જો. એવો વિશ્વાસ અંતરથી લાવે અને તેનો મહિમા કર્યા કરે તે સિદ્ધ પરમાત્મા થયા વિના ન રહે. પણ જેણે પહેલેથી પ્રભુપણું નહિ એમ રાડ નાંખી છે, અને પુણ્ય વિના એકલો આત્મા નહિ એમ બેઠું છે, તેથી તે 'કેવળી પાસે રહી ગયો કોરો' ક્રિયા, કાંડ કરી થાકયો, પુણ્યના ભાવમાં અટવાણો. પુણ્ય તો ક્ષણિક સંયોગો આપી છુટી જશે તેમાં આત્માને શું? હું પરથી જુદો છું, પુણ્યાદિની સહાય વિના એકલો પૂર્ણ પ્રભુ છું એ વિશ્વાસે જેણે અંતરમાં કામ લીધું નહિ, તે પુણ્યાદિમાં મીઠાશ માની બાહ્યમાં સંતોષ માની રોકાણો છે. મુક્તિની શ્રદ્ધા વિના પુણ્ય બાંધ્યું પણ ટાણું આવ્યે સાચું સાંભળતાં રાડ નાંખે છે કે આવું ન હોય. પણ પુણ્યાદિ કે કાંઈ પરાવલંબન ન જોઇએ, પર વસ્તુ કોઈ ન જોઇએ એમ બેસતું નથી. ॥

'જેને જેની રુચિ તેને તેની ભાવનામાં હદ ન હોય.' પૂર્ણ! પૂર્ણ! પૂર્ણ. તું અખંડાનંદ, એકલો પરમાત્મા પ્રભુ જ છો. ભગવાન આચાર્ય કહે છે કે, "સાંભળો, ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવનો આ હુકમ છે કે પૂર્ણની રુચિ, બેહદ સ્વભાવને સ્વતંત્રપણે જાહેર કરો. ભાવ અને દ્રવ્ય સ્તુતિથી મોક્ષ ઉપાયની શરૂઆત બતાવે છે. પરમ કલ્યાણ તારાથી જ તારા પૂર્ણ પદને માનવા જાણવાથી અને તેમાં એકાગ્ર થવાથી જ થાય છે."

અજબ વાત કહી છે! આ વાત જેને બેસે તેને કજિયા, કંકાસ ટળી જાય છે. બધા આત્મા સિદ્ધ સમાન પ્રભુ અને સ્વતંત્ર જાણ્યા તેમાં વિરોધ ક્યાં? જેણે સિદ્ધ પરમાત્મા સાથે પોતાનો મેળ કર્યો એટલે સિદ્ધ સમાન પોતે છે એમ જાણ્યું, પછી કોની સાથે વિરોધ કરે? સિદ્ધમાં જે નથી તે મારૂં સ્વરૂપ નથી અને સિદ્ધમાં જેવું છે તેવું મારૂં સ્વરૂપ છે; તેવો પરમાત્મભાવ દીઠો તેનાથી વિરુદ્ધ એવા જે શુભાશુભ પરિણામ દેખવામાં આવે તેને કાઢી નાખવાથી એકલું

પૂર્ણ સ્વરૂપ રહેશે. જેણે જેણે પોતાના પૂર્ણ પરમાત્મપદને ઓળખી પોતામાં તેની દૃઢતાનું સ્થાપન કર્યું છે તે પુણ્ય, પાપાદિ બીજાનું સ્થાપન નહિ કરે. જેમ સંસારમાં મમતાવાળા સુરચન અંબીકા વગેરે દેવને ઘરના ગોખલામાં સ્થાપે છે એમ લોકોત્તર સ્વરૂપના માહાત્મ્ય ખાતર સિદ્ધ અમારા ઈષ્ટ છે, તેમને અમે અમારા આત્મામાં સ્થાપીએ છીએ. અખંડ જ્ઞાયકરૂપ નિર્મળ, નિર્વિકલ્પ, સિદ્ધપણું મારૂં સ્વરૂપ છે, છે તે સદાય રહે છે. એ સિવાય જે કાંઈ શુભ, અશુભ રાગની વૃત્તિ ઉઠે તે પર છે, એમ જાણીને 'હું સિદ્ધ આત્મા અ-શરીરી છું' એમ જેણે સ્થાપન કર્યું તેણે પોતામાં મહા માંગલિક મોક્ષની શરૂઆત કરી છે. પોતાને ભૂલીને પૂજા, વ્રત્ત, દાન વિગેરેમાં શુભભાવ વડે જે કાંઈ પુણ્ય કર્યું તે ધણીપણે કર્યું હોવાથી પરનું બંધન અને અભિમાન કર્યું છે.

આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાતા જ છે; તેમાં પૂર્ણ પ્રભુત્વ સ્થાપન કર્યા વિના બીજો કોઇ ઉપાય ત્રણકાળ, ત્રણલોકમાં મુક્તિ માટે નથી.

ભાવવચન એટલે અંતર એકાગ્રતા.

દ્રવ્યવચન એટલે શુભભાવ અથવા શુભ વિકલ્પ. એ બંન્ને દ્વારા શુદ્ધાત્માનું કથન કહેવાશે. આચાર્ય કહે છે કે એ સિદ્ધ ભગવાન સાધ્ય જે શુદ્ધ આત્મા તેના પ્રતિછંદને સ્થાને છે. સાધ્ય એટલે સાધવા યોગ્ય. જે પૂર્ણ નિર્મળદશા તે સ્વરૂપ સાધ્ય છે. ધર્મીનું ધ્યેય હિતસ્વરૂપ એવું આત્માનું સિદ્ધ સ્વરૂપ, અશરીરી શુદ્ધ આત્મા તે તેનું લક્ષ છે. ધ્યેય એટલે નિશાન, સાધ્ય. પૂર્ણ પવિત્ર સિદ્ધસ્વરૂપી આત્માનું ધ્યેય આત્મા પોતે જ છે. એમ જેણે નક્કી કર્યું તેને સિદ્ધ ભગવંતો સિદ્ધપણાને લીધે શુદ્ધ આત્માના પ્રતિછંદના સ્થાને છે. હું શુદ્ધ ચિદાનંદ પૂર્ણ કૃતકૃત્ય પરમાત્મા છું તેમ જ્ઞાનમાં ઉઠતો જ્ઞાન-ભાવ સ્વભાવની જાહેરાત વડે કહે છે કે 'હે સિદ્ધ ભગવાન તમે પરમેશ્વર છો, ત્યાં સામેથી અવાજ આવે છે કે તમે પરમેશ્વર છો' એમ પડઘા પડી જવાબ આવે છે. તે રીતે સિદ્ધ ભગવંતો પ્રતિછંદના સ્થાને છે.

પડઘા એટલે અવાજ પાછો આવી સામો અથડાય તે; 'હે સિદ્ધ ભગવાન! તમે મારા સ્વભાવસ્વરૂપ છો' હે સિદ્ધ પરમાત્મા, તને વંદન કરૂં છું તેવોજ જ્ઞાનમાં પડઘો, પ્રતિછંદરૂપે સ્થપાઈ જાય છે.

સિદ્ધ એટલે કૃતકૃત્ય થયા તેને તો કાંઈ કરવા જેવું બાકી નથી. દ્રવ્યસ્વભાવે સર્વ જીવ સિદ્ધ પરમાત્મા જેવા ભાળું છું. સર્વજ્ઞ વીતરાગ જગતના બધા પ્રાણીને સ્વતંત્રતાની જાહેરાત કરે છે. પ્રથમ એજ વાત કે જે સિદ્ધ ભગવાનમાં ન હોય તે મારામાં નથી અને જે સિદ્ધ ભગવાનમાં હોય તે મારામાં છે એ નિઃશંક દૃઢતા, કોઈ સાથે વાત કરતાં કે કોઈ પ્રસંગમાં ખસવી ન જોઇએ. કોઈ કાળે, કોઈ ક્ષેત્રે આત્માનો ભરોસો, આત્માથી જુદો એટલે કે વિસ્મરણરૂપ થાય નહિ એવી રુચિ નિરંતર રહેવી જોઇએ.

વળી ધર્મી પોતાને નિશ્ચયથી એવો જ માને છે કે 'જેમ સિદ્ધ પરમાત્માને સંકલ્પ વિકલ્પ, રાગ આદિ કોઈ ઉપાધિ નથી તેમ મારે પણ નથી.' અનંત=(બેહદ) જ્ઞાન અનંતસુખ, અનંતગુણ, અનંતબળ વડે સ્વાભાવિક તત્ત્વ છું કારણકે હું સિદ્ધ પરમાત્માની જાતનો છું. "તેઓ અનંત જ્ઞાન-આનંદના રસકંદ છે તેવો જ હું છું" તેમ ઓળખીને, તેમનું ચિંતવન કરીને તે સમાન પોતાના સ્વરૂપને ધ્યાવીને સંસારી લાયક જીવો તેમના જેવા થઇ જાય છે.

ધ્યાવીને એટલે શક્તિમાંથી ચૂસીને અંતર એકાગ્રતા વડે પોતાની પૂર્ણ પવિત્રદશા પ્રગટ કરે છે.

આમાં પરથી ભિન્ન પોતાનું પરમાર્થ સ્વરૂપ તેનું ભાન તે નિશ્ચય, અને પુરુષાર્થ વડે મોક્ષમાર્ગ સાધવો તે વ્યવહાર એમ બન્ને કહ્યા. પ્રથમ હું સિદ્ધ સ્વરૂપ છું, પરમાત્મા જેવો જ હું છું તેવી દ્રવ્યદૃષ્ટિ તે નિશ્ચય; અને તેમાં ભાવવંદનરૂપે સ્વભાવમાં એકાગ્ર થઇને અનંત જીવો સિદ્ધ ભગવાન જેવા થઈ ગયા તે મોક્ષનો ઉપાય, તેને વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે.

એ અંતરમાં ઠરવાની (એકાગ્ર થવાની) જ્ઞાનની ક્રિયા કહી.

દેહાદિ બાહ્યની પ્રવૃત્તિ તે આત્માની ક્રિયા નથી કારણકે જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં અવગુણ દશા થઈ શકે છે અને તે પરાવલંબી ક્ષણિક વિકારી ભાવ છે. સ્વભાવની સ્થિરતા વડે તે ટાળી શકાય છે. ત્રણે કાળે એકજ ઉપાય, એકજ રીત છે. અહો! કેટલી વિશાળ દ્રષ્ટિ! પ્રભુપણું અને પ્રભુ થવાનો ઉપાય પોતામાંજ છે.

"હરતાં ફરતા પ્રગટ પ્રભુ દેખું રે,"
"મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખું રે."
"મુક્તાનંદનો નાથ બિહારી રે,"
"ઓધા જીવન દોરી હમારી રે."

'પુણ્ય, પાપ વગેરે પર તે મારાં છે, પરનું કાંઈ કરી શકું છું' એવી માન્યતા તે પાપ; તેને હરે તે હરિ. (હરિ=આત્મા) વિશાળ દષ્ટિ એટલે સ્વતંત્ર સ્વભાવ જોવાની સાચી દ્રષ્ટિ. 'હું એ પ્રભુ છું, તમે ય પ્રભુ છો, બીજાને આધીન નથી' એમ સ્વતંત્ર પ્રભુત્વ સ્થાપન કર્યું, તેમાં કોની સાથે વેર, વિરોધપણું રહે છે? બધાને પવિત્ર પ્રભુપણે જોનારો આત્માના નિર્વિકારી સ્વભાવને દેખે છે, તેમાં મોટપ, હિણપના ભેદ પાડતો નથી. વૈરી જગતમાં કોઈ જન્મ્યો નથી. વૈર, વિરોધ તો અજ્ઞાનભાવે કલ્પનાથી માનેલ છે.

ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવમાં જાણવારૂપ ક્રિયા થાય છે તે ભૂલીને પરને ઠીક, અઠીક માની આકુળતા કેમ કરે છે? ઠર રે ઠર, ભાઈ! આવા અનંતકાળે દુર્લભ, મનુષ્ય જીવન, તેમાં મહા મોંઘપવાળા સત્-સમાગમ, શ્રવણ મળે, અને તારો સ્વતંત્ર સ્વભાવ છે તેને ન માને તે કેમ ચાલે?

બાપ, દિકરાને કહે કે, "અરે! રળવાની મોસમ, અને ન રળ તો પછી ક્યારે રળીશ! બે મહિનામાં બાર મહિનાના રોટલા નીકળે એમ છે." તે તો ધૂળ છે. અહિ ત્રિલોકનાથ વીતરાગ કહે છે કે મનુષ્ય જીવન અને સાચું સાંભળવાનાં ટાણાં આવ્યાં, મોક્ષના માંડવા નાંખ્યા છે; તારો સિદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ છે. તેમાં તને સ્થાપવામાં આવે છે, તેમાં ક્યાંઈ વેર, વિરોધ નથી. ચૈતન્ય આત્માના સ્વભાવમાં વિરોધ

નથી, માટે મારો સ્વભાવ પણ વેર, વિરોધ રાખનાર નથી, પણ અવગુણનો નાશક છે, કારણકે સિદ્ધમાં અવગુણ નથી. પૂર્ણ થયા પહેલાં પૂર્ણનાં ગાણાં છે. જયાં શંકા છે ત્યાં રોણાં છે; જ્ઞાની તો પ્રભુતા જ ભાળે છે.

ફરતાં ફરતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે, મારું જીવ્યું સફળ થયું લેખું રે;
ભવનો છેડો આવ્યો રે, ઓધા જીવન દોરી હમારી રે.
ઓધા જીવન દોરી અમારી રે.

હવે મુક્તાનંદ=અંદરનો મુક્ત અખંડ આનંદ સ્વભાવ જાગ્યો.

આત્માનું પૂર્ણ અવિકારી સ્વરૂપ લક્ષમાં લીધું, તે નિર્મળ પરિણામીની દોરીનું સાધ્ય [લક્ષ્ય, ધ્યેય] શુદ્ધાત્મા જ છે. બીજા પ્રત્યે લક્ષ્ય કરવાનું નથી. એવા નિર્ણય પછી અલ્પ અસ્થિરતા રહી, તેનાથી ગુણનો નાશ થવા દેશે નહિ. સંસારી લાયક જીવને સિદ્ધ સમાન સ્થાપ્યા છે. તેનો આશ્રય કરનારને પછી તેમાં એકાગ્રતા વડે નિર્મળ ભાવ પ્રગટ કરીને અલ્પ કાળમાં સાક્ષાત્ સિદ્ધ થાશું એમાં તેને શંકા, સંદેહ રહે નહીં.

'સંકલ્પ, વિકલ્પ, ઇચ્છા મારું સ્વરૂપ નથી, પરથી હું જુદો છું,' એમ સ્વતંત્ર સ્વભાવને પ્રગટ કરી જાગ્યો, તેમાં કાળ અને કર્મ નડતા નથી. કર્મ તો જડ મૂર્તિક છે તે સ્વભાવમાં પેસી ગયા નથી; કારણકે આત્મા સદાય પોતાપણે છે, પર પણે નથી. જે તારામાં નથી તે, તને નુકશાન ત્રણ કાળ, ત્રણલોકમાં કરે નહિ. દરેક પદાર્થ પોતાપણે છે, પરપણે નથી; તેથી કોઈ એક પદાર્થ, કોઈ બીજા પદાર્થને લાભ, નુકશાનનું કારણ નથી. છતાં ઊંધી કલ્પના કરી, ઊંધી માન્યતાએ ઘર ઘાલ્યાં કે, "મને કર્મ નડયાં. જડ કર્મે મારી નાંખ્યા." તેમ કહેનારને સુઘરવું નથી. તારી ભૂલના કારણે રાગ, દ્વેષ, વિકારરૂપ સંસાર છે. તારી મોટાઈ ભૂલી પરને મોટાઈ આપે છે જાણે કે તારામાં માલ નથી. પર તને હેરાન કરે અથવા આપી દે તેમ તું માને છે છતાં તેમ કદી થતું નથી. પોતાને પૂર્ણ અને સ્વતંત્ર પ્રભુ ન માને, તોપણ પોતે તેવો છે જ. પોતાના સ્વભાવથી વીપરીત માને તેથી સ્વભાવ કાંઇ ફરી જતો નથી. જે કોઇ પોતાના આત્માને પરમાર્થે

સિદ્ધ સમાન જાણી નિરંતર ધ્યાવે છે તે તેના જેવા થઈ જાય છે. ત્રણે કાળના જ્ઞાની પ્રથમજ શુદ્ધ આત્માની સ્થાપનાનો ઉપદેશ આપે છે. શાહુકાર હોય તે ૧૬ આની ચૂકવે છે, ૮ આની વાળાની ઓથ લેતો નથી. નબળાની વાત યાદ ન કરે. તેમ હું પૂર્ણ, નિર્મળ, સિદ્ધ સમાન છું, તેવો થવાનો છું, તેમાં વિઘ્ન ત્રણ કાળ, ત્રણલોકમાં જોતો નથી. આત્માને કર્મ નડે છે એવી પોક મૂકનારાને યાદ કરતો નથી, અને જાણે છે કે આ રીતે સિદ્ધ સ્વરૂપને ધ્યાવીને અનંત જીવો સિદ્ધ થાય છે.

સિદ્ધગતિ કેવી છે ?=સંસારની ચારે ગતિથી વિલક્ષણ (વિપરીત લક્ષણ) એવી પંચમગતિ અર્થાત્ મોક્ષ, તેને પામ્યા છે. જેની રુચિ તેનાં ગાણાં ગાવા ભેગા થાય: તેમ જ્ઞાની (ધર્માત્મા) જગતના લાયક જીવોને પોતા સમાન, સિદ્ધ જેવા બનાવે છે. અને કહે છે કે આવા ત્રિકાળી, અખંડ, સ્વાધીનતાની અંતર સ્વભાવમાંથી ' હા ' પાડી તે વાત શ્રવણ કરનારા, કરાવનારા, બધા મોક્ષના મોતી છે. તીર્થંકર ભગવાને પણ અમારા તમારા, બધામાં સિદ્ધપણું સ્થાપ્યું છે.

અહો ! ટીકામાં પરમ અદ્ભુત, અલૌકિક વાત છે. અપૂર્વ સત્‌ની સ્થાપના કરી-કરાવીને પ્રથમ જ મોક્ષના મંગળિક ગાયા. અને એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ મંત્ર છે; તેનો ગુંજારવ કરી આચાર્ય મહારાજ સંસારમાં સૂતેલાને જગાડે છે. જેમ મોરલીના નાદે સર્પ જાગ્રત થઈ આનંદથી ડોલી ઉઠે તેમ, આ દેહરૂપી ગૂફામાં ત્રિલોકીનાથ આત્મા છે, તારા મહિમાના ગાણા ગવાય છે, તો તું કેમ ન નાચે ? તું પૂર્ણ છો, પ્રભુ છો, એ હોંશથી સાંભળી એકવાર ડોલીને ' હા ' પાડ. કહે કે, એ પૂર્ણ સ્વભાવ સિવાય બીજું કાંઇ જોઇતું નથી. સર્વજ્ઞ વીતરાગે તો તારી સ્વતંત્રતાની જાહેરાતના ઢંઢેરા પીટયા છે. જેમ રાજા ઢંઢેરો જાહેર કરે કે " હવે અમારાં રાજ છે. " તેમ જ્ઞાની થઈ તું આત્મામાં રાજી થઇ કહે કે, ' મારૂં સિદ્ધપદનું રાજ છે; ' તેમાં સંસારપદનો નાશ છે. અમે પ્રથમ ગાદીએ બેઠા, જાહેરાત કરી, તને પણ તેમજ કહીએ છીએ.

અહો ! પંચમકાળે કુંદકુંદાચાર્યે, અમૃતચંદ્રાચાર્યે, અમૃત વરસાવ્યા છે. જેના શ્રવણની મીઠાશ, મધુરાશ ! જે સાંભળતાંજ તત્ત્વનું બહુમાન આવે કે, અહો ! આવી વાત કદી સાંભળી નથી, કેવી સ્પષ્ટ વાત ! નિર્મળ=ચોખ્ખી વાત જેને આત્મામાં બેઠી, તે પાછો ન પડે; હું ભાળીને કહું છું કે 'હું સિદ્ધ તું પણ સિદ્ધ;' તેની હા પાડે, એવા લાયક જીવને જ સંભળાવે છે.

કેવી છે સિદ્ધગતિ ? સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થઈ છે. તેને કોઈ બાહ્ય આશ્રય-અવલંબન નથી. જે પર આશ્રયથી ઉપજે તે સ્વાભાવિક એટલે સ્વાધીન ન કહેવાય. માટે પર નિમિત્ત વિના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન એવી તે સિદ્ધગતિ ધ્રુવ-ચોક્કસ છે, નિશ્ચલ છે, ચલાયમાન નથી. ચારે ગતિ પર નિમિત્તથી એટલે, પુણ્ય, પાપ, વિકારના કારણે સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી દેવ, ઇન્દ્ર આદિ પદ મળે તોપણ તે ધ્રુવ નથી; માટે ચારે ગતિ વિનાશિક છે. તેથી આ પંચમગતીમાં, એ વિનાશિકતાનો અભાવ થયો.

વળી તે ગતિ કેવી છે ? અચળ છે. ચૈતન્ય ઉપયોગમાં અશુદ્ધતા, ચળતા જે પરનિમિત્તે પોતાની ભૂલવડે હતી તે પોતાના સ્વભાવના ભાનવડે, પુરુષાર્થવડે સર્વથા નાશ કરવાથી અચળગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે ફરીને અશુદ્ધતા આવવાની નથી માટે તે ગતિ અચળ છે. જીવ પ્રથમ પરમાત્મ દશામાં હતો પછી અશુદ્ધ થયો તેમ નથી. પણ અનાદિથી સંસારદશા આત્મામાં હતી, તે પોતાની ભૂલના કારણે હતી. તેનો અભૂલ સ્વભાવના ભાન વડે સર્વથા નાશ કરવાથી સિદ્ધગતિ પ્રગટ થઈ છે. તે પાછી ફરવાની નથી માટે અચળ છે. દરેક આત્માનો સ્વભાવ ધ્રુવ, અચળ, શુદ્ધ જ છે. માટે સ્વભાવનું લક્ષ હોય તો, અશુદ્ધતા થાય નહિ. પણ પરલક્ષે વિકાર કરી ચાર ગતિમાં અનાદિનો ભમે છે, તે એકવાર સિદ્ધ, ધ્રુવસ્વભાવનો આશ્રય કરે તો વિશ્રાંતિ મળે. પુણ્ય, પાપ તરફનું લક્ષ તે પરભાવ છે. તેના નિમિત્તથી ચોરાશીમાં ભ્રમણ થતું હતું તે હવે સ્વભાવના ઘરે આવે તો જ શાંતિ મળે. અજ્ઞાની જીવો પણ તેનું માનેલું કલ્પિત ઘર તેમાં

આવવાથી શાંતી માને છે. જેમ એક માણસ પરદેશમાં, ધન કમાવા ગયો, એક ગામમાં ન ફાવ્યો, બીજે, ત્રીજે ગયો એમાં એકવાર ફાવ્યો, કમાઈને ઘરે આવ્યો, પછી ત્યાં વિશ્રાંતિ અનુભવે છે. પછી નક્કી થઈ ગયું કે, આ ઠેકાણે બંગલો, આ ઠેકાણે મારે જીવતાં સુધી રહેવાનું છે: પણ પછી ક્યાં ચાલ્યો જશે? ક્યારે આયુષ્ય પુરૂં થઈ જશે? તે તેને ખબર નથી. જ્ઞાની કહે છે કે તે તેના વાણી, વિચાર, વર્તન અનુસાર બીજા ભવમાં જશે. વર્તમાનમાં ભવના અભાવનો નિર્ણય ન કર્યો તો જીવતર શા કામનું? પૈસા કમાણો અગર કદાચિત્ દેવપદ મેળવ્યું તોપણ શા કામનું? ધર્માત્મા ગૃહસ્થ દશામાં રહી એકાવતારી થઈ ગયા છે. જે સિદ્ધ ભગવંતો આવી ગતિને પામ્યા, તે સિદ્ધપદને ઓળખીને, તે પૂર્ણ સિદ્ધપણું હૃદયમાં સ્થાપીને વંદન કરે છે ઓળખ્યા વિના ઓઘે વંદન નથી.

તા. ૨૦-૬-૧૯૪૩

સમયસાર=આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપે છે, પરનિમિત્તાધીન શુભાશુભ વૃત્તિ ઉઠે છે તે મૂળ સ્વભાવ નથી. જેમ પાણીનો મૂળ સ્વભાવ નિર્મળ છે તેમ આત્માનો મૂળ (અસલી) સ્વભાવ પવિત્ર જ્ઞાન, આનંદ સ્વરૂપ છે. ભૂલ, આકુળતા, તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. જ્ઞાતા દ્રષ્ટા, સ્વતંત્રપણું શું છે તે બતાવવા માટે આ શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન છે. પ્રથમ 'વંદિત્તુ સવ્વ સિદ્ધે' કહી શરૂઆત કરી. જેની પૂર્ણ પવિત્ર સ્વભાવદશા પ્રગટ થઈ તેને મુક્તદશા અર્થાત્ પરમાત્મભાવ કહેવાય છે; તેનો અંતરથી આત્મામાં આદર આપ્યો કે, જેવું પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે તેવું જ મારૂં છે, તેનો આદર કરૂં છું, પુણ્ય, પાપ આદિનો આદર કરતો નથી, એવો અંતરથી નિર્ણય થવો તેજ શરૂઆતનો ધર્મ છે.

'હું બંધ વિકાર રહિત છું' એમ નક્કી કરતાં જ, 'હું પરમાત્મા સિદ્ધ સમાન છું' એમ સ્થાપન કર્યું, એટલે સિદ્ધ પરમાત્માને ભાવથી પોતાના આત્મામાં સ્થાપ્યા. તેનોજ આદર કરી "હું જ તેવો આત્મા છું" એવો દૃઢ નિશ્ચય તેજ પ્રથમમાં પ્રથમ ઉપાય છે.

બંધનથી છુટવાનો માર્ગ છે. સિદ્ધ ભગવાન નીચે આવતા નથી, પણ જેના અંતઃકરણમાં (જ્ઞાનમાં) "હું પરમાત્મા સિદ્ધ જેવો છું" એવી દૃઢતા થઇ, એટલે તેનાથી વિરુદ્ધ ભાવનો નાશ કર્યેજ છુટકો, અર્થાત્ નાશ થઈ જાય છે.

"શ્રદ્ધાથી હું પૂર્ણ પરમાત્મા અશરીરી અબંધ છું," એવો મોક્ષ સ્વભાવનો નિર્ણય કર્યા પછી અલ્પ રાગ, દ્વેષ, અસ્થિરતા રહેશે, પણ, તે ટાળવા માગે છે તેથી રહેશે નહિ. પણ ટળીજ જશે પછી એકલો પૂર્ણ આનંદ રહી જશે. એમ સમજીને ધ્રુવ, અચળ, અનુપમ, ગતિને પોતામાં દેખીને ભાવમાં એકાગ્રરૂપ વંદન કરે છે.

સિદ્ધ ભગવાન પામ્યા તે મોક્ષગતિ કેવી છે? કે, અનુપમ છે એટલે કે જગતમાં જેટલા પદાર્થ છે, તેની ઉપમા રહિત છે. માટે જેમ તેમનામાં કોઈ ઉપાધિ કે ઉણપ નથી તેવો હું છું એમ સમજીને પરમાત્માને વંદન કરે છે. તેથી અપરમાત્મપણું=વિરોધપણું, રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનપણું આદરવા માગતો નથી, એમ નિશ્ચય કરે છે. એક પદાર્થને બીજા પદાર્થ સાથે મેળવતાં, કિંચિત્ ઉપમા મળે પણ આત્મા ભગવાન તેને જગતની કોઈ વસ્તુની ઉપમા આપી શકાય નહિ, એવું એ પરમ અનુપમ પદ છે.

જડમાંથી આનંદ માન્યો છે તે કાંઈ જડમાંથી સુખ આવતું નથી, પણ કલ્પનાથી માન્યું છે; તે કલ્પનાથી જુદું પોતાનું શુદ્ધ ચિદાનંદરૂપે જ્ઞાતાપણું છે. તેનો જ આદર કરે અને તે સ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરે ત્યારે અનુપમ મોક્ષદશા પ્રગટે છે, સંસારના પદાર્થની કોઈ ઉપમા તે દશાને આપી શકાતી નથી. જેમ ગાયનું તાજું ઘી કેવું? તે ઘીને બીજા પદાર્થ સાથે ઉપમા આપી શકાતી નથી, કારણકે તાજાપણું અને તેની મીઠાશની ઉપમાને લાયક બીજો પદાર્થ મળતો નથી. ઘી, ગરીબોને પણ ગળથૂથીમાં મળેલ છે. તે અનંતવાર ચાખેલ છે, છતાં તેનો સ્વાદ વાણિમાં પુરો ન કહી શકે; તો આત્મા પરમાનંદ સ્વરૂપ અતીન્દ્રિય છે તે વાણીમાં કેમ આવે?

આત્માનું સ્વરૂપ અનુપમ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ અને તેનો

ઉપાય બાહ્ય સાધન વડે નથી, "પુણ્યની, પ્રવૃત્તિ, કે મન, વાણી, દેહની પ્રવૃત્તિ વગેરે કોઈ મારી ચીજ નથી, માટે મને મદદગાર નથી, હિત અહિતનું કારણ હું જ છું," એમ ધર્માત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખી વંદન કરે છે, આદર કરે છે.

અજ્ઞાની જીવ સાધારણ રસ-પુરી, માવાનાં જાંબુ, ખાવા બેસે છે, તે ખાતાં ખાતાં બચ-બચ થાય છે, તેમાં લીન થઈ, સ્વાદ માની, હરખાય છે. પણ તે માવાનાં જાંબુ મોઢામાં નાખી ચાવીને ગળે ઉતારવા પેલાં, અરિસામાં જોવે તો ખબર પડે કે હું શું ખાંઉ છું કુતરાની ઓક જેવો દેખાવ લાગશે. પણ રસનો લોલુપી સ્વાદ માને છે અને ગળે શું ઉતારૂં છું તે જોતો નથી. મીઠાશની ઉપમા આપી ગલગલીયાં કરે છે, ધૂળ જેવી પરમાણુની અવસ્થાનું તે રૂપાંતર છે. ક્ષણમાં મીઠાઈ, ક્ષણમાં એઠ, ક્ષણમાં વિષ્ટા થાય છે. એમ પરમાણુની ત્રિકાળી વસ્તુ સ્થિતી જુએ તો તેને પરમાં સુખબુદ્ધિ થાય નહિ. વળી પરમાં સુખ છે એવી પોતાની માનેલી કલ્પના, સામેની વસ્તુમાંથી આવતી નથી પણ પોતાના સુખગુણનો વિકાર કરી પોતે હર્ષ, વિષાદ માને છે, અને ઠીક, અઠીકની કલ્પના કરે છે. તે વિકાર કાઢી નાંખે તો પૂર્ણ આનંદરૂપ મોક્ષગતિ આત્મામાંથી પ્રગટે છે. તેને કોઈ ઉપમા લાગુ પડતી નથી. પ્રથમ શ્રદ્ધામાંથી, વિકાર કે ઉપાધિ રૂપે હું નથી એમ વિકારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

જેમ મરચાં અને મરી બંન્નેની તીખાશનો અનુભવ થાય, તેમાં કઈ જાતની તીખાશ જુદીજુદી છે તે જ્ઞાનમાં જાણે, પણ વાણીદ્વારા સંતોષકારક કહી શકે નહીં; તેમ સિદ્ધપદ જ્ઞાનમાં જાણે, પણ કહી શકે નહિ. સર્વથી અનુપમ આત્માનું પવિત્ર સ્વરૂપ, તે અચિંત્ય પદ, સર્વથી 'વિલક્ષણ' છે. આ વિશેષણથી ચારે ગતિમાં જે, પરસ્પર કોઈ પ્રકારે સમાનપણું મળી આવે છે, તેવો કોઈ પ્રકાર આ પંચમગતિમાં નથી એમ બતાવ્યું. દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ-(ઢોર) અને નારકી એ ચારે ગતિ સદાય છે કલ્પીત નથી પણ જીવોના પરિણામનું ફળ છે. જેણે બીજાને મારી નાખવાના ક્રૂરભાવ કર્યા તેને, પોતાની સગવડતા સાધવામાં, વચ્ચે અગવડતા કરનારા કેટલા જીવો મારી

નાખવા તે સંખ્યાની હદ નથી, તથા કેટલો કાળ મારૂં- તે કાળની હદ નથી, તેથી તેનું ફળ માપ વિનાનું અનંત દુઃખ ભોગવવાનું જ હોય અને તે સ્થાન નર્ક છે. આ "હંબગ નથી!" જે કોઇ અગવડતા ટાળવા માગે છે તે જેટલા વિરોધી જણાય તે બધાને મારવા માગે છે, પછી મરનારા, અગવડતા કરનારા બે-પાંચ હોય, કે ઘણા હોય તે બધાનો નાશ કરવાની ભાવના સેવે છે, તેના ફળમાં નરકગતિ છે. આ ગપ નથી! દેહાદિ, મકાન, લક્ષ્મી, આબરૂ મારાં છે એમ માને છે–તે, પરમાં મમત્વવાળો મહા હિંસાનો ભાવ સેવે જ છે; કારણ કે, તેના અભિપ્રાયમાં અનંતકાળસુધી, અનંતભવ કરવાના ભાવ પડયા છે તે ભવની અનંત સંખ્યામાં અનંત જીવ મારવાનો, સંહાર કરવાનો ભાવ છે. તેથી કારણમાં અનંતકાળસુધી, અનંત જીવને મારવાના, અગવડતા દેવાના ભાવ સેવ્યા છે, તેના ફળમાં તીવ્ર દુઃખના સંયોગમાં જવું પડે છે અને તે નરકગતિ છે, લાખો ખૂન કરનારને લાખવાર ફાંસી મળે તેવું આ લોકમાં બનતું નથી. તેને તેના ક્રૂર ભાવ પ્રમાણે પૂરૂં ફળ મળતું નથી તો ઘણો કાળ અનંતદુઃખ ભોગવવાનું ક્ષેત્ર તે નરકસ્થાન નીચે શાશ્વત છે અને યુક્તિપૂર્વક પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે. ઢોર, તિર્યંચને વાંકા દેહ છે, તેણે પૂર્વે કપટ, વક્રતા, ઘણી કરેલી, તે મધ્યમ પાપ કરીને ઢોર થયા છે. મનુષ્યને પણ મધ્યમ પુણ્ય છે. દેવને ઘણા પુણ્યનું ફળ છે. તેથી મનુષ્ય સાથે કંઇક અંશે પુણ્યની ઉપમા મળે છે. પણ પુણ્ય, પાપ, વિકારભાવથી રહિત મોક્ષગતિને કોઇની ઉપમા મળતી નથી. માટે તે પંચમગતિથી વિરોધીભાવ પુણ્ય, પાપ. દેહાદિની જે ક્રિયા તેનાથી મુક્તિ ન મળે, કારણ કે જે ભાવ વડે બંધન મળે, તે જ ભાવે મુક્તિ ન મળે અને તે વડે શરૂઆત પણ ન થાય. અને જે ભાવે મુક્તિ થાય, ધર્મની શરૂઆત થાય, તે વડે કિંચિત્ બંધન ન પડે. માટે મોક્ષનામાર્ગને પણ કોઇ પુણ્યાદિની ઉપમા નથી. કારણકે પુણ્ય, પાપની મદદ વિના અંતરનો તે માર્ગ છે. બાહ્ય ક્રિયાકાંડનો તે માર્ગ નથી, માટે આત્મ સ્વભાવમાં ધર્મ સાધવા માટે શરૂઆતમાં જ પુણ્ય, પાપની ઉપાધિ રહિત, પરાશ્રય વિનાનો, સ્વતંત્ર સિદ્ધ પરમાત્મા સ્વભાવ જ એક ઉપાદેય છે, તેમ માનવું પડશે તેની શ્રદ્ધા,

તેની સમજણ, અને સ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવારૂપ, અંતરંગ ક્રિયા, એજ સ્વતંત્ર ઉપાય છે, એમ સમજી અંતરમાં જામી જવું, એ અંદરની સ્વાભાવિક ક્રિયા છે. નિર્ણયમાં પૂર્ણ સ્થિરતા ઉપાદેય છે, પણ સાધક એક સાથે બધી સ્થિરતા ન કરી શકે તેથી ક્રમ પડે છે. મોક્ષમાર્ગને પણ બાહ્યની શુભ પ્રવૃત્તિની સાથે કાંઈ સમાનતા નથી. માટે મોક્ષ અને મોક્ષનામાર્ગને કોઈ ઉપમા આપી શકાતી નથી. કારણ કે બેઉ સ્વરૂપ, આત્માનાં પરિણામ, આત્મામાં જ છે. મોક્ષ અને મોક્ષનો ઉપાય બેઉ પરાશ્રય રહિત સ્વતંત્ર છે.

પરથી નિરાળું, મુક્તિ સ્વરૂપ, પોતામાં નક્કી કર્યું, તેમાં મન, ઇન્દ્રિય વગેરે બાહ્ય કોઈ ચીજ સાધન નથી, તેમ, તેના ચારિત્રમાં પણ સમજવું. માટે મોક્ષના સાધનરૂપે, અંતરમાં તું, અને સાધ્ય પૂર્ણ પદ પણ તું; તેની શ્રદ્ધા, તેનું અંતરજ્ઞાન, અને તે રૂપ સ્થિરતાનું ચારિત્ર, તેની એકતા, અને તેનું ફળ, તેને કોઈ ઉપમા લાગતી નથી.

વળી મોક્ષગતિનું નામ અપવર્ગ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ એ વર્ગ છે તેથી રહિત, તે અપવર્ગ કહેવાય છે.

(૧) અહીં ધર્મ='આત્માના સ્વભાવ' ના અર્થમાં નથી પણ 'પુણ્ય' ના અર્થમાં છે. દયા, દાન, વ્રત, આદિ પુણ્યનો ભાવ છે. મોક્ષગતિ અને તેની શરૂઆતનો માર્ગ પુણ્યાદિ શુભથી પર છે. હિંસા, આદિ પાપ છોડવા માટે, શુભ ભાવ વડે પુણ્ય થાય છે તે પણ અંતરના ધર્મમાં મદદગાર નથી.

અર્થ=પૈસો; તે મમતાનો વર્ગ છે.

કામ=પુણ્યાદિની ઇચ્છા: તે બધા વર્ગ સંસાર સંબંધી છે. કામ, ભોગની વાસનાથી મોક્ષગતિ જુદી છે. 'એવી વર્ગથી જુદી, મોક્ષરૂપ, શુદ્ધ-સિદ્ધ કૃતકૃત્ય પંચમગતિ છે.' એવું અંતરમાં નક્કી કરી ઠર્યા, તેવા અનંત આત્મા, તે ગતિને પામ્યા છે. માટે તમે પણ અંતઃકરણમાં એટલે (જ્ઞાન સ્વરૂપમાં) સિદ્ધ પરમાત્મપણું ઓળખી, તેનો આદર કરો, તો તેમાં સ્થિરતા વડે મોક્ષદશા પ્રગટે છે. પૈસાથી, પુણ્યથી, કે પરના આશ્રયથી અવિકારી આત્માનો સ્વભાવ મળે નહિ:

પણ જો કોઈ આત્માને સમજે, તો તેનાથી મળે. "અહો! સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની કેવી સુંદર વાત કરી છે."

આવા સિદ્ધ પરમાત્માનું ઓળખાણ કરાવી, સ્વપરના આત્મામાં સિદ્ધપણું સ્થાપીને, પુણ્ય, પાપ રહિત-પરના આશ્રય રહિત શુદ્ધ આત્માને જ આદર કરવાનું કહે છે. અહીં પ્રથમ નિર્ણય, શ્રદ્ધા કરવાની વાત છે. પછી રાગ, દ્વેષ ઘટાડવાનું કાર્ય અંતર સ્થિરતા એટલે ચારિત્ર શું છે તે પોતાને જ સમજાશે. અને તેથી રાગ ટાળનાર જ્ઞાનની ક્રિયા થશે જ. પણ આત્માની સત્તા કેવી હોય, તેની ખબર ન હોય તેથી ઉપયોગ બીજે રખડતો હોય, અને માને કે 'મેં આટલી ક્રિયા કરી છે, માટે મને ધર્મ થાય છે.' પણ જ્ઞાની ના પાડે છે અને કહે છે કે, "ભાઈ રે! પ્રથમ તું તને સમજ." આચાર્ય ભગવાને તો ઘણી અદ્‌ભુત શરૂઆત કરી છે.

'પ્રથમ સાચી સમજણ કરી, તારી સ્વતંત્રતાનો નિર્ણય કર.' એમ કહ્યું, તેમાં તારામાં પૂર્ણતાનું સ્થાપન કર્યું. કોઈ કહે:-'નાના મોઢે મોટી વાત! હજી અમારામાં કાંઈ પાત્રતા નથી, ને અમને ભગવાન બનાવી દેવા છે!' .પણ 'હજી 'હા' પાડી આદર તો કરતો નથી.' અહો? તું પરમ શુદ્ધ સ્વરૂપે છો; છતાં જુજ બાબતમાં (સારા નરસામાં) અટકવાથી તને શુદ્ધ આત્માનો પ્રેમ કયાંથી આવે? ઘરમાં દાળ, શાક સારા ન થયા હોય તો વાટકા પછાડે, જરાય જતું ન કરી શકે. એમ દેહાદિમાં જેને ઘણી આશક્તિ છે, તેને આવો પવિત્ર, જ્ઞાતા, દૃષ્ટા, પૂર્ણ-આનંદ સ્વરૂપ કેમ બેસશે? પણ હવે તો ગુલાંટ માર? સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલું સત્ય, સાંભળવા માગતો હો તો, જેવા પરમાત્મા પૂર્ણ, પવિત્ર છે, તેવો તું પણ છો તેની 'હા' પાડ. 'ના પાડીશ નહીં.' "પ્રથમ 'હા'માંથી 'હા' આવશે.' પૂર્ણનો આદર કરનાર પૂર્ણ થઈ જશે." 'હું વિકાર રહિત છું, તું પણ વિકાર ઉપાધિ, વિનાનો જ્ઞાનાનંદ ભગવાન છો.' એમ તારા આત્મામાં સ્થાપીને-નિર્ણય કરાવીને, મોક્ષગતિ કેવી છે, તે સંભળાવતાં આચાર્ય દેવ મોક્ષની મંડળી ઉપાડે છે. હવે 'પરમ પૂજ્ય સર્વજ્ઞ ભગવાનનું કહેલું કહું છું.' તે સાંભળો:—

સમયનો પ્રકાશક એટલે સર્વ પદાર્થ અથવા જીવ પદાર્થનું વર્ણન કરનાર એવું જે પ્રાભૃત એટલે અર્હત્પ્રવચનનો અવયવ (સર્વજ્ઞ ભગવાનના પ્રવચનનો અંશ) તેનું, મારા અને તમારા મોહ, કલુષિતતાનો નાશ કરવા માટે હું પરિભાષણ કરું છું.

જેમનામાં રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન નથી તેઓ પૂર્ણ જ્ઞાની પરમાત્મા છે. તેમના મુખ કમળથી, (વાણીથી) સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી જે પ્રમાણરૂપ મળ્યું છે તે જ હું કહીશ, વરનું કહીશ નહિ, એમ આચાર્યદેવ કહે છે. જેમ, કોઈ મકાન ખરીદી, દસ્તાવેજ લખાવે, તો તેમાં પૂર્વદિશામાં અમુક નિશાની છે, ઉત્તરમાં આમ છે, વિગેરે ચોક્કસ પ્રમાણ કરી નક્કી કરે છે. પણ અધ્ધરથી 'લખનાર અને મફતલાલ'ની સહી કરે તો ચાલે નહીં. તેમ અહીં આચાર્ય કહે છે કે "હું સર્વજ્ઞના આગમ પ્રમાણથી, આ 'સમયપ્રાભૃતશાસ્ત્ર' કહીશ, તે અધ્ધરથી, મફતમાં કહેવું નથી. પણ સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી આવેલ, પરમાગમથી જ કહીશ. તેમાં બધી પ્રમાણતાથી સંપૂર્ણ સત્ય જણાવીશ. જેમ બીજનો ચંદ્ર ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે. બીજની આકૃતિ બતાવે, આખા ચંદ્રની આકૃતિ બતાવે તથા વિકાસ થવો કેટલો બાકી રહ્યો તે બતાવે, તેમ આ પરમાગમ આત્માની પૂર્ણતાને, શરૂઆતના અંશને, અને આવરણને બધાને બતાવે છે. કેવો છે તે પરમાગમ! અનાદિ, અનંત, શબ્દબ્રહ્મથી પ્રકાશિત હોવાથી સર્વ પદાર્થને સાક્ષાત્ જાણનાર સર્વજ્ઞ પ્રણિત હોવાથી, અર્હત્ પરમાત્માના મુખથી નીકળેલ પૂર્ણ દ્વાદશાંગનો ભાગ તે પ્રમાણ કરીને અનુભવ, પ્રમાણ સહિત કહીએ છીએ તેથી સફળ છે. જેમાં જગતના સર્વ પદાર્થોનું વિશાળ વર્ણન છે. એવી વાણી સાધારણ, અલ્પજ્ઞ પ્રાણીના મુખમાંથી નીકળે નહિ.

જ્યાં બે, પાંચ કળશી અનાજ પાકતા હોય, તેના વસવાયાને વધારે અનાજ ન મળે, પણ જ્યાં લાખો મણ અનાજ પાકે, તેના વસવાયાને ઘણું ઘણું અનાજ મળે જ. તેમ જેને પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન દશા પ્રગટી નથી, તેવા અલ્પજ્ઞ જ્ઞાની તો થોડું કહી શકે, અને તેના વસવાયા=સાંભળનારને થોડું મળે, પણ બેઉને એક જ જાતનું મળે.

તેમ ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવને કેવળજ્ઞાનનો પાક પાક્યો, ત્યાં અનંત-ભાવ, મહિમા લઈને વાણીનો ધોધ છૂટે છે. તેના સાંભળનારા વસ-વાયા ગણધરદેવ જેવા છે. તે (કળશી બંધ અનાજની જેમ) ઘણું ઘણું ગ્રહણ કરી લઈ જાય છે. સર્વજ્ઞ ભગવાન, તીર્થંકર, દેવાધીદેવનું પ્રવચન નિર્દોષ છે. સહજ વાણી ઉઠે છે, 'ઉપદેશ આપું' તેવી ઈચ્છા હોતી નથી. મેઘની ગર્જના જેમ સહજ ઉઠે છે તેમ "ૐ" પણ સહજ ધ્વનિ ઉઠે છે, તે દ્વાદશાંગ સૂત્રરૂપે રચાય છે. તેને જિનાગમ જિન પ્રવચન કહેવાય છે. તે શાસ્ત્રના ફળમાં અમે શું કહીએ છીએ! 'અનાદિ કાળથી ઉપજેલ મોહ, રાગ, દ્વેષ, તેનો નાશ થવાનું કહેશું.' "સંસારમાં, પુણ્ય, દેહ, ઇન્દ્રિય, મારાં છે," એવો અનાદિનો અજ્ઞાન-ભાવ છે, પણ 'પ્રથમ શુદ્ધ આનંદરૂપે હતો અને પાછળથી અશુદ્ધ દશાવાળો થઈ ગયો' એમ નથી. અવસ્થામાં પરમાં અહંપણા વડે અશુદ્ધતા છે, અને ત્રિકાળી દ્રવ્ય સ્વભાવમાં પૂર્ણ શુદ્ધપણું પણ છે. તેનું વર્ણન અનેક પ્રકારથી આગળ આવશે. તે વર્ણન સ્વ, પરના મોહ નાશ માટે છે. પૂજાવાના, માનાદિ તથા મતમતાંતર વાડા બાં-ધવાના અભિપ્રાય આ શાસ્ત્ર રચનામાં નથી. પરિભાષણ=જે યથા-સ્થાનમાં અર્થ દ્વારા વસ્તુનું સ્વરૂપ સૂચવે તેવી શાસ્ત્ર રચના. "પુરૂષ પ્રમાણે વચન પ્રમાણ." કેવળજ્ઞાની ભગવાન કેવા છે! "તેનું નિર્દોષ સ્વરૂપ છે," તેમ નક્કી કર્યા પછી, તેના વચન ઉપરથી પર-માર્થ સત્યસ્વરૂપ જાણી શકાય છે. 'શબ્દ ઉપરથી અર્થ જણાય.' જેમ 'સાકર' નામે શબ્દ ઉપરથી, સાકર પદાર્થ જણાય છે તેમ સર્વજ્ઞ ભગવાનની વાણી દ્વારા વાચ્ય એવું પદાર્થનું સ્વરૂપ જણાય છે. આગમ=જ્ઞાનની મર્યાદારૂપ, પૂર્ણ સ્વભાવરૂપ હદ. તે જેમ છે તેમ જણાવે છે. આ સમયસારશાસ્ત્ર અનેક રીતે સર્વોત્તમ પ્રમાણતાને પામેલ છે.

પણ જેને 'બુદ્ધિમાં દોષ છે તેને શાસ્ત્રની વાત ન બેસે. તે 'ના' પાડે. વાદવિવાદ કે તર્કથી વસ્તુનું પૂરૂં પડે તેમ નથી. પથરની કસોટી હોય તો સોનાની કિંમત થાય, પણ કોલસાથી સોનાની પરીક્ષા ન આવે. તેમ સર્વજ્ઞના અપૂર્વ ન્યાય વચનો, પાત્ર જીવોને હૃદયની

પરિક્ષા વડે નક્કી થાય છે. કદાગ્રહી, અપાત્રથી નક્કી થાય નહિ. આચાર્ય ભગવાન શાસ્ત્રનું બહુમાન કરે છે કે "સર્વજ્ઞ ભગવાને આમ કહ્યું છે, અને તે 'અનાદિ, અનંત, પરમાગમ શાસ્ત્ર ચાલ્યા આવે છે તેનો' આ ભાગ છે. માણસને સમજવામાં ન આવે તો કહે, 'આ નવું છે' 'ખોટું છે.' પણ કોઇના કહેવાથી ખોટું થતું નથી.

પૂર્વે અનંત ભવો કર્યા તેમાં, "આત્મા પરથી નિરાળો" તે વાત અનંતકાળમાં સાંભળવા મળી નથી. કદી સારો સમાગમ મળે, સત્ય સાંભળવા મળે તો પહેલે ધડાકે નકાર કરે, જેમ 'લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે મોં ધોવા જાય' તેમ, ઊંચી વાત સાંભળી મોક્ષની વાત સાંભળી પ્રથમ જ ના પાડે કે અમે પાત્ર નથી. પણ આચાર્ય ભગવાન બધાને 'અનંતજ્ઞાન સ્વરૂપી ભગવાન છો, સ્વતંત્ર છો.' કહીને પાત્રતા સંભળાવે છે.

જેમ ઘણા કાળથી પાણી ઉનું થયું હોય, તોપણ બધુંય ઉંના રૂપે થઇ ગયું નથી. ઉંની અવસ્થા ટાણે શીતળ સ્વભાવ છે કારણકે ગુલાંટ મારે તો 'જેનાથી ઉનું થયું તેનો ગારો કરે.' અગ્નિને ઓલવવાની તાકાત પાણીમાં કેંદિ ન્હોતી? તેમ આત્મા ત્રિકાળી, પૂર્ણ જ્ઞાન, આનંદ સ્વરૂપે છે. દેહ, ઇન્દ્રિય, રાગ, દ્વેષ, પુણ્ય, પાપની ઉપાધિરૂપે નથી. જડ કર્મના નિમિત્ત આધીન વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થામાં રાગ, ઉકળાટનો ઉભરો જણાય છે. તેનો નાશ કરવાની તાકાત દરેક ક્ષણે આત્મામાં, સ્વાધીનપણે છે. દૃષ્ટાંતથી તે સમજાશે. પાણીના સ્વભાવનો ભરોસો આવે છે કે 'જેમ દેગડા ઉંધો થયે અગ્નિ ઓલવાઇ પાણી ટાઢું થાય છે' એમ પરનો ભરોસો કરે છે. કોઇ કહે "કર્મના સંયોગને વશે પડયા છીએ. શું કરીએ! તેનું જોર ઘણું છે! કર્મ હેરાન કરે છે; કોને ખબર કાલે કેવા કર્મનો ઉદય આવશે, માટે આપણે પૈસાની સંભાળ કરો!"

કર્મ દેખાય નહિ, તેનો ભરોસો! અને પોતે બધાને જાણનારો, જાણવામાં નહીં અટકનારો હોવા છતાં પોતાનો ભરોસો નહિ! ભવિષ્યના ફળના કારણરૂપ શક્તિનો ભરોસો કરે છે; પરનો ભરોસો કરે,

પોતાની દરકાર નહિ તેથી સતની વાત સાંભળતાં જ 'અમે હજી પાત્ર નથી' એમ કહે છે. તો, 'આત્મા ત્રિકાળી, પરથી જુદો, પૂર્ણ છે, સિદ્ધ ભગવાન જેવો છે.' તેની હા પાડે એવાને જ આચાર્યદેવ સંભળાવે છે. પ્રથમ શ્રદ્ધામાં પૂર્ણનો આદર કરવાની વાત છે. અનંત જીવો તેની હા પાડી મોક્ષ ગયા. શાસ્ત્રમાં પાઠ છે કે 'કાલનો કઠિયારો અપૂર્વ ભાન કરી ૪૮ મિનિટમાં મોક્ષ ગયો.' એમ અનંત જીવો મોક્ષ ગયા તેને યાદ કરે નહિ અને ઢાંકયા કર્મની કોને ખબર પડે એમ કર્મને યાદ કરે છે, તેવા અલાયકને અહીં લીધા નથી. જ્ઞાનીથી સાંભળીને જેણે ભાન કર્યું, 'અહો? હું આવો શુદ્ધ, પૂર્ણ આત્મા છું? મારી ભૂલથી અનંત શક્તિ રોકી હતી. આવી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સ્થિરતા વડે ૪૮ મિનિટમાં અનંત જીવો મોક્ષ પામ્યા, તેના દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં હજારો છે. તેનું સ્મરણ કરી હું પણ તેવો થઈ જાઉં' એમ ભરોસો લાવવો જોઇએ. પણ તેનો નિર્ણય કરતો નથી ને પરનો નિર્ણય કરી 'કોઠીએ રાખે દાણા' પણ 'તું મરી ગયો તો? દાણા સડી ગયા તો?' તે યાદ કરતો નથી. કારણકે જે ગોઠયું તેના ભરોસાના જોરમાં, તેના વિઘ્નને યાદ કરતો નથી. 'પર ચીજનો ભરોસો પણ તેનાથી જુદું અખંડ જ્ઞાયક તત્ત્વ છો' તેમ સંભળાવે તો પણ તેનો ભરોસો કે રુચિ નહીં, અને કહે કે 'અમે પાત્ર નથી.' છૂટવાની વાત સાંભળતાં હર્ષ કેમ ન આવે? લાયક જીવ તો તત્ત્વની વાત સાંભળતાં તેનું બહુમાન કરે છે કે 'જેટલા વખાણ, ગાણાં શાસ્ત્રમાં ગવાય છે, તે મારા ગાણાં ગવાય છે.' સૂક્ષ્મબુદ્ધિ કર્યા વિના સર્વજ્ઞના ન્યાય નહિ પકડાય. જેમ 'જાડા સાણસે મોતી ન પકડાય' તેમ, પોતે જેવો છે તેવો સમજવાની રીત પણ સૂક્ષ્મ છે તે ભૂલીને બીજું બધું કર્યું પણ તેનું ફળ સંસાર (અવતાર) છે. એ અવતાર મળવા બંધ કરવા માટે અનંત તીર્થંકરોએ, પુણ્ય, પાપ રહિતની શ્રદ્ધા, તેની સમજણ, તથા સ્થિરતાનો ઉપાય કહ્યો છે. તે ન સમજે અને કહે કે 'અમને ઝીણું પડે, નહિ સમજાય,' તો એ વાત સજ્જનને મુખે ન શોભે. માટે મુક્ત સ્વભાવનોજ આદર કર. મુક્ત સ્વભાવનો આદર કરનાર કર્મ કે કાલનું આંતરું ગણતો નથી. આ, સર્વજ્ઞ પ્રણીત શાસ્ત્ર

છે. કેવળી ભગવંતોએ આ શાસ્ત્ર કહેલું છે, અને તેમની પાસે રહેલા સાક્ષાત્ સાંભળનાર સંતમુનિઓથી પરંપરાએ આવેલું શાસ્ત્ર છે. તથા કેવળી ભગવાન પાસે રહી સાક્ષાત્ સાંભળનાર તથા પોતે જ અનુભવનારા શ્રુતકેવળી ગણધરદેવોએ કહેલ હોવાથી [જેવું સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યું તેવું જ સાંભળેલું તેનાથી આવેલ પરમાગમ શાસ્ત્ર હોવાથી] આ આગમ પ્રમાણભૂત છે. તેથી કેટલાક, જેમ પુરાણની અધ્ધરથી વાતો કરે તેવી કલ્પનાવાળું આ શાસ્ત્ર નથી. એમ પહેલી ગાથામાં આત્મસ્વભાવનું વર્ણન જે જે કર્યું છે, તેની પ્રમાણતા બતાવી; તેમાં સાધ્ય-સાધક ભાવ, તથા અનંત આત્મા, 'દરેક પૂર્ણ પ્રભુ છે, સ્વતંત્ર છે' એમ સ્થાપ્યા. વળી કોઈ કહે છે કે, 'આત્મા મોક્ષ ગયા પછી પાછા આવે તો?' તે વાત જૂઠી છે. કારણકે અહીં પણ અલ્પ પુરૂપાર્થ વડે જેટલો રાગ છેદ્યો, તે રાગ ફરી ન થવા દે. તો પછી જેણે પૂર્ણ રાગ, દ્વેપ નાશ કરી, અનંત શક્તિ પ્રગટ કરી તે ફરી રાગ કેમ થવા દે? રાગ નથી થતો તે પાછા કેમ આવે? પાછા ન જ આવે. એકવાર સાચો પુરૂપાર્થ કર્યો, તેને ફરી પુરૂપાર્થ કરવો પડતો નથી. માખણનું ઘી થઈ ગયા પછી ફરી તે ઘીનું માખણ ન થાય. તેમ એકવાર સર્વ ઉપાધિ, આવરણનો વિનાશ કર્યો, પછી ફરી સંસારમાં આવવું ન પડે, માટે ધ્રુવગતિ પામ્યા તેમાં ચારગતિથી વિલક્ષણપણું કહ્યું. અને અચલપણું કહીને સંસાર ભ્રમણનો અભાવ કહ્યો. અનુપમ કહેતાં તેમાં સંસારની ઉપમા રહિત કહ્યા.

તા. ૨૧-૬-૪૩.

પ્રાભૃત=પ્રકરણ; ભેટણું; સાર.

આચાર્યદેવ કહે છે કે 'હું મારી કલ્પનાથી નહિ કહું પણ, ઠેઠ સર્વજ્ઞ વીતરાગથી આવેલું છે, તે મૂળ શાસ્ત્રનું રહસ્ય, પરંપરા આચાર્યોથી આવેલું, સર્વજ્ઞથી કહેલું છે એવું, અર્થને યથાસ્થાનમાં જણાવનારૂં પરિભાષણ સૂત્ર કહીશ.'

આચાર્યે મંગલ અર્થે સિદ્ધોને નમસ્કાર કર્યા છે.

મંગલ (મંગ+લ) મંગ=પવિત્રતા, લ=લાવે, પવિત્રતાને લાવે તે મંગલ. આત્માની પૂર્ણ પવિત્રતા, જે આત્મભાવે પમાય તે ભાવ, મંગલિક છે. આત્મા જ્ઞાનાનંદ, અવિકારી છે. તેને ભૂલીને રાગાદિમાં અહંભાવ, મમકાર કરે છે, તે મમતારૂપી પાપને, આત્મસ્વભાવના ભાનવડે ટાળે, અને પવિત્રતાને લાવે તે મંગલિક છે. જેમાં સર્વ ઉપાધિથી રહિત, પૂર્ણ શુદ્ધ, એવા સિદ્ધને જ, પૂર્ણ સાધ્યને જ, નમુ છું. એટલે તે વાસ્તવિક સ્વભાવનો જ આદર કરૂં છું. અને તેનાથી વિરૂદ્ધભાવ (પુણ્ય પાપ વિગેરે) નો આદર કરતો નથી.

ઇન્દ્રો પાસે ઘણો વૈભવ છે છતાં વીતરાગી અને ત્યાગી મુનિનો આદર કરે છે, એના અર્થમાં 'અમને જે સંયોગી ચીજ મળી છે, તેનો અમને અંતરથી આદર નથી.' આમ સમજીને જે, શુદ્ધાત્માનો આદર કરે છે તે જ સાચું વંદન છે બાકી તો રૂઢિગત વંદન છે. 'પરના સંબંધ રહિત અખંડ જ્ઞાનાનંદ પવિત્ર, એવું પરમાનંદ વીતરાગપણું સત્ય છે.' એવો નિર્ધાર કરી, તેનો આદર કરે છે તો જ તે વંદન કરનાર, એના ભાવે ખરૂં વંદન કરે છે, અને શુભ, અશુભ, વિકાર, વિરોધભાવનો આદર કરતો નથી. એમ અવિરોધની 'અસ્તિમાં' વિરોધ ભાવની 'નાસ્તિ' આવી ગઈ.

સંસારમાં, ચોરાશીમાં રખડતા આત્માને, શુદ્ધ આત્મા જ સાધ્ય છે. 'સંસાર શું છે? સંસાર ક્યાં છે?'......સ્ત્રી, પુત્રાદિમાં સંસાર નથી, પણ આત્માની અજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ રૂપ વર્તમાન એક અવસ્થામાં સંસાર છે. તે ઊંધી અવસ્થા જીવમાં થાય છે, તે વિકારી અવસ્થા છે. સંસારદશા અને સિદ્ધ નિર્મળદશા, બંન્ને દશા આત્મામાં છે.

જડને સંસાર નથી, કારણકે તેને સુખદુ:ખની લાગણી, વેદના નથી, અને જાણપણું નથી. માટે 'દેહાદિ, રાગાદિથી જુદો છું' એ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના દેહ, ઇન્દ્રિય, પુણ્ય, પાપ વિગેરેમાં મારાપણાની દૃષ્ટિ થાય તે જ અજ્ઞાન ભાવને સંસાર પરમાર્થે કહ્યો છે. સંસારભાવ ક્યાં આવ્યો તે નક્કી કરો. જેમ 'સાકર' શબ્દ છે તે દ્વારા સાકર પદાર્થ જણાવાય છે. તેમ સંસાર શબ્દ 'વાચક' છે. તેનો 'વાચ્ય'

ભાવ એ છે કે 'પર ચીજ મારી, પુણ્ય, પાપ, દેહાદિની ક્રિયા મારી છે. મારાપણાની માન્યતા તે જ સંસાર છે. એ વિકાર અવસ્થામાં શુદ્ધ આત્મા સાધ્ય છે. પાણી અગ્નિના નિમિત્તે ઉષ્ણ અવસ્થારૂપે થયું છે. તે ઉષ્ણ અવસ્થા વખતે પણ પાણીની શીતળતા પાણીમાં છે. સંસારી જીવને અજ્ઞાન-આકૂળતા રહિત, નિરાકુળ, શાંત સ્વભાવ સાધ્ય છે. જેમ તૃષાતુરને ઉષ્ણ જળમાંથી શીતળ સ્વભાવ પ્રગટ કરવો સાધ્ય છે તેમ, ઉંના પાણીમાં ઠંડાપણાનો ગુણ માને તો પછી ઠંડુ પાણી કરવાનો ઉપાય કરી તૃષા તોડે. તેમ જે વર્તમાન—પર્યાયમાં અશુદ્ધતારૂપ ઉષ્ણપણું હોવા છતાં ચૈતન્ય દ્રવ્ય સ્વભાવે શુદ્ધ શીતળ છે તેમ માને તો ઉષ્ણતા ટાળી શીતળતા પ્રગટ કરવાનો ઉપાય કરે.

પર નિમિત્ત ઉપર દ્રષ્ટિ ન આપે તો અશરીરી, અવિકારી, અનાદિ-અનંત, પૂર્ણ, જ્ઞાન આનંદનો ઘન છે, તે શુદ્ધતાનું, બેહદ સામર્થ્યરૂપે આત્મ તત્ત્વ ભર્યું છે, તે શુદ્ધ આત્મા સાધ્ય છે. આત્મામાં ત્રિકાળી શક્તિએ શુદ્ધપણું છે, અને વર્તમાન વર્તતી, એકેક અવસ્થામાં પર નિમિત્ત આધીન વિકાર પણ છે વિકાર કહેતાં જ અવિકારીનું જ્ઞાન કરાવે છે. કારણકે આત્મા એકલો વિકારી જ હોય તો અવિકારી થઈ શકે નહિ. ભેંસ અને ખીલાનું દ્રષ્ટાંત:-જેમ ભેંસ ખીલાના જોરે ફર્યા કરે છે તે ન જોતાં ભેંસની ક્રિયાનું જોર ભાળે છે પણ અક્રિય ખીલો ધરબાઇને પડયો છે તેનું જોર જોતા નથી; તેમ લોકો બાહ્યથી વર્તમાન ક્રિયાનેજ જુએ છે. પુણ્ય, પાપની વૃત્તિ ઉઠી તે વિકારને જુએ છે, પણ અક્રિય, શુદ્ધ, ત્રિકાળી આત્મા છે તેને જોતા નથી. આત્મા ત્રિકાળી વિકાર રહિત અક્રિય, 'ખીલાની જેમ' સ્વભાવરૂપે ધરબાઇને પડયો છે, તેને નહિ જોતાં ક્ષણિક, પરાશ્રિત, વૃત્તિની ક્રિયાને જોવે છે. ત્રિકાળી એકરૂપ આત્મા શુદ્ધ શક્તિરૂપે છે તેને જોતો નથી. રાગદ્વેષ મોહ આધીન થતો ક્ષણિક વિકાર નાશવાન છે, અને, સર્વ ઉપાધિ રહિત, અબાધિત, જ્ઞાયક તત્ત્વ અવિનાશી છે, માટે તે જ આદરણીય છે તેને સાધ્ય કરે તે સિદ્ધ થાય છે. અને જે રાગ, દ્વેષની ક્ષણિક વૃત્તિ જેટલો આત્મા માને છે તે વર્તમાન સક્રિયતા ઉપર અટકે છે તે સંસારમા રખડે છે. માટે પ્રથમ જ શુદ્ધ-

તાનું સ્થાપન કરી તેનેજ સાધ્ય બનાવવાનો ઉપદેશ છે. આ વાત અનંતકાળમાં જીવોએ સાંભળી નથી. બાહ્ય ક્રિયા, પુણ્યની ક્રિયામાં સંતોષાઈ ગયો. ધર્મના નામે બાહ્ય ક્રિયા તો અનંતવાર કરી છે, 'સૂકાઇ ગયો' શરીર સૂકાઈ ગયું તેમાં આત્માને શું ? પરના અવલંબનથી ધર્મ માન્યો, તેણે 'પરથી જુદો સ્વતંત્ર છું' એમ ન માન્યું. આત્મા અસંયોગી તત્ત્વ છે, અનાદિ અનંત છે. છે તેનો ભવિષ્યમાં અંત નથી. સંસારની વિકારી અવસ્થા ક્ષણિક છે, વર્તમાન એક સમય માત્રની અવસ્થામાં પર નિમિત્ત આધીન ભાવે જોડાય છે, તે ક્ષણિક અવસ્થા ઉત્પન્નધ્વંશી છે. તેનું લક્ષ્ય છોડી, ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવી, પરમાત્મસ્વરૂપને સાધ્ય બનાવવાની જરૂર છે. અને એ, સંપૂર્ણ સુખ સ્વરૂપ હોવાથી સંસારી જીવોને ધ્યેયરૂપ છે.

જેમ, પાણીમાં ઉષ્ણ થવાની યોગ્યતાના કારણે, અગ્નિના નિમિત્તે વર્તમાન ઊનાપણું છે; તેમ સંસારી જીવમાં પોતાની યોગ્યતાના કારણે ક્ષણિક અશુદ્ધતા છે. તેનો અભાવ કરનાર, 'સાધ્યરૂપ જે શુદ્ધાત્મા, તે જ ધ્યેય કરવા યોગ્ય છે, અને સિદ્ધ, સાક્ષાત્ શુદ્ધાત્મા છે તેથી' તેમને નમસ્કાર કરવો વ્યાજબી છે. આત્માની પૂર્ણ, નિર્મળદશા પામેલાને ઓળખી, તેને નમવું, ઢળવું, આદર કરવો ઊચિત છે. આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે. 'આકાશમાં રહે છે,' એમ કહેવું તે ઉપચાર, કથન માત્ર છે. 'ગોળ થાળીમાં નથી, પણ ગોળ ગોળમાં છે, થાળી થાળીમાં છે.' બંને જુદા જુદા છે. 'કોઈ ચીજ પર ચીજને આધારે રહે,' એમ કહેવું તે 'પાણીનો કળશો' કહેવા જેવો વ્યવહાર છે. તેમ ભગવાન આત્મા રાગ, દ્વેષ, કર્મ આવરણ વિનાનો છે, તેને દેહવાળો, રાગી, દ્વેષી કહેવો તે વ્યવહાર છે.

પ્રશ્નઃ—'તપેલીનો આધાર ન હોય તો ઘી રહે નહિ'?

ઉત્તરઃ—ઘી, અને તપેલી જુદા જ છે, ઘી ઘીના આધારે છે ને તપેલી તપેલીના આધારે છે, ઘી બગડતાં તપેલું બગડી જાતું નથી. દરેક પદાર્થ–વસ્તુ પોત પોતાના ક્ષેત્ર=[આકાર] કાળ,=[પોતાની વર્તમાન વર્તતી અવસ્થા] ભાવ=[ત્રિકાળ શક્તિરૂપ ગુણ] થી પોતા પણે છે. પર પણે નથી. માટે સિદ્ધ ભગવાન દેહના

આધાર વિના, પોતાના આત્માના આધારે જ છે. સિદ્ધોને 'સર્વ' એવું વિશેષણ આપ્યું છે. તેથી 'સિદ્ધો અનંતા છે' એવો અભિપ્રાય=[નિર્ણય] બતાવ્યો છે. તેથી, 'જ્યોતિમાં જ્યોતિ મળી જાય છે, બધા આત્મા એક છે, અથવા શુદ્ધાત્મા એકજ છે' એમ કહેનાર અન્યમતિનો નિષેધ થયો. કારણકે જે સત્તા સંસારમાં પરાધીનતારૂપ, સુખ દુઃખને સ્વતંત્રપણે સત્તા જુદી રાખી અનુભવે, તેમાં કોઇની સત્તા સાથે મળી જતો નહતો: અને તે વિકારનો નાશ કરી, પૂર્ણ શુદ્ધોપયોગી થયા પછી પરસત્તામાં ભળી સ્વાધીન સત્તાનો નાશ થવા દે તે કેમ બને ? અહીંયા પણ જુદું તત્ત્વ છે. 'દુઃખ ભોગવવામાં જુદો રહ્યો, અને અનંત સુખ સ્વાધીન આનંદદશા પ્રગટ કરીને પરસત્તામાં ભળીને પરાધીન થઈ જાય તે કેમ બને ?' એકને વીંછી કરડે તેની વેદના બીજો ભોગવી શકતો નથી. એ રીતે એકેક આત્માને દુઃખનું વેદન, દેહની પ્રીતિના કારણે સ્વતંત્રપણે થાય છે, પણ તે રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનરૂપ સંસારી વિકારી અવસ્થાનો, આત્મભાન અને સ્થિરતા વડે નાશ કર્યા પછી, અવ્યાબાધ, શાશ્વત સુખ, અનંતકાળ ભોગવ્યા જ કરે છે. તે સર્વ સિદ્ધો સ્વતંત્રપણે રહીને ભોગવે છે. માટે 'બધા એક જ શુદ્ધાત્મા છે' એવું કહેનાર અન્યમતિનો વ્યવચ્છેદ થયો.

'શ્રુતકેવળી' શબ્દના અર્થમાં, શ્રુતનો અર્થ 'અનાદિ, અનંત પ્રવાહરૂપ આગમ' છે. શ્રુતકેવળી એટલે 'સર્વજ્ઞ ભગવાનના શ્રી મુખેથી નીકળેલી વાણી [સમસ્ત દ્વાદશાંગ] ના જાણનારા' ગણધરદેવ આદિ શ્રુતકેવળી છે,' તેમનાથી આ સમયસારશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આચાર્ય કહે છે કે, મેં કાંઈ કલ્પના કરી નથી પણ અનાદિ-અનંતશાસ્ત્ર, શબ્દરૂપ રચના ત્રિકાળી પ્રવાહરૂપ, આગમ જેમ છે તેમ કહ્યું છે. આ પરમાગમને સમજવા માટે અંતરનો અનુભવ જોઈશે: વાદવિવાદે પાર પડે તેવું નથી. સૂક્ષ્મ જ્ઞાનનો અભ્યાસ જોઈશે. બહારથી કાંઈ જાણી શકાય નહિ. શ્રુત=આગમશાસ્ત્ર; તેમાં 'સર્વજ્ઞથી આવેલી વાણી, તે શ્રુતથી ગૂંથેલ સૂત્ર.' એક વ્યક્તિએ નિમિત્તરૂપે જે વાણી કહી તે અપેક્ષાએ આદિ કહેવાય. અને એક વ્યક્તિએ

કહ્યા પહેલાં પણ આગમરૂપ શાસ્ત્રની વાણી હતી, એ અપેક્ષાએ પણ અનાદિની પ્રવાહરૂપ આગમ વાણી થઈ. કેવળી=સર્વજ્ઞ; તેમનાથી ઉપદેશરૂપે નીકળેલું શાસ્ત્ર, તે કેવળજ્ઞાનીનું કહેલું આગમ અનાદિ કાળથી છે. સર્વજ્ઞ એટલે, નિરાવરણ જ્ઞાની. જેનો સ્વભાવ જ્ઞાન, તેમાં ન જાણવું તેમ ન બને; આવરણ-ઉપાધિ રહિત, નિર્મળ, અખંડ જ્ઞાન પ્રગટ થયું તેમાં કિંચિત્ અજાણ્યું રહે નહિ. જેનો સ્વભાવ જાણવું, તેમાં ક્રમ રહિત, બેહદ જાણવું આવે. માટે જેને નિરાવરણ જ્ઞાયક સ્વભાવ પૂરો પ્રગટ છે તેને સર્વજ્ઞપણું છે. વળી શ્રુતકેવળીએ જે સાંભળી, આત્માથી અનુભવ કરી જાણ્યું, તે પરંપરા આચાર્ય દ્વારા આવેલું શ્રુતજ્ઞાન છે. અને તે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનમાં પુરા તે શ્રુત-કેવળી છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગ દશા પ્રગટ થયા પછી જેને વાણીનો યોગ હોય, તેને સર્વ અર્થ સહિત વાણી આવે છે. તેને સાક્ષાત્ ગણધરદેવ દ્વાદશાંગ સૂત્રમાં ગૂંથે છે. તે પણ, અંતરમાં ભાવજ્ઞાન-ભાવ શાસ્ત્ર-જ્ઞાનના તર્કની બહોળાઈ, તેમાં પુરા, તે છદ્મસ્થ જ્ઞાની દ્વાદશાંગના જાણનારા શ્રુતકેવળી કહેવાય છે. એ રીતે શાસ્ત્રની પ્રમાણતા બતાવી અને પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પિત કહેવાનો નિષેધ કર્યો.

અન્યમતિ (અલ્પજ્ઞાની) પોતાની બુદ્ધિથી પદાર્થનું સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારે કહે છે, તેનું અસત્યાર્થપણું બતાવ્યું.

આ શાસ્ત્રમાં અભિધેય તથા સબંધથી કહેવાશે. અભિધેય અ-ર્થાત્ કહેવા યોગ્ય વાચ્યભાવ, પવિત્ર, નિર્મળ, અસંયોગિ, શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ કહેવા યોગ્ય છે તે વાચ્ય છે ને તેને જણાવનારા શબ્દો તે વાચક છે. જેમ 'સાકર' શબ્દ, વાચક છે, સાકર પદાર્થ વાચ્ય છે. તે વાચ્ય વાચક સબંધથી આત્માનું સ્વરૂપ કહેવાશે તેમાં આત્મા કેવો છે, તે જણાવવા માટે શબ્દ નિમિત્ત છે. તેથી વસ્તુને તદ્દન અવાચ્ય નહીં કહેતાં જેવો ત્રિકાળી વસ્તુનો સ્વભાવ છે તેજ ક્રમે કરીને કહેશું. ॥ ૧ ॥

પ્રથમ ગાથામાં સમયનો સાર કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યાં શિષ્યને એવી આકાંક્ષા=જિજ્ઞાસા થાય છે કે "સમય એટલે શું?"

તેથી હવે પ્રથમ, સમય=આત્માને જ કહેવો. જેને રુચિ [આદર] છે તેને કહે છે. જો આકાંક્ષા પરાણે કરાવાય તો સામો જીવ પરાધીન થયો કહેવાય; પણ તેવો નિયમ નથી. જેને અંતરથી સ્વરૂપ સમજવાની ચખણ લાગી તે પૂછે, તેને અમે શુદ્ધાત્મારૂપ સમયને કહેશું. માટે 'તે સમય શું છે ?' તેને સમજવાની જિજ્ઞાસા જે શિષ્યને થઈ તે જ સમજવાને લાયક થયો છે, કે અહો ! જે સ્વભાવિક આનંદમાં પરના અવલંબનની જરૂર નથી, પૂર્ણ પ્રભુ સ્વાધીન સ્વરૂપ છે તે કેમ હશે ? વૈભવની અને રળવાની વાત સાંભળી જેમ પુત્ર, પિતાને પૂછે કે 'તે કેમ હશે ?' તેમ શિષ્ય પ્રથમ તત્ત્વનો મહિમા સાંભળી આદર કરીને પૂછે છે. જેને સત્ય જોઈએ છે તેને પરાધીનતાના દુઃખનું ભાન થવું જોઈએ. દુઃખ રહિત શું ? તેના વિચાર સહિત, જેને પરાધીનતાનો ત્રાસ થયો છે કે 'અરે હું કોણ ? મારું શું થશે ? સંયોગી કોઈ ચીજ મારી નથી ?' પણ એ ક્યાંથી સૂઝે ? બાહ્ય વિષયમાં સુખ મનાણાં, આબરૂ પૈસા, રસ-શેરડીમાં સુખ મનાણાં પણ તેમાં સુખ નથી. હીંડોળે હિંચકવા-પોળીયા ફેરવવામાં સ્વાધીનતા નથી, જેટલી પરાધીનતા તે દુઃખરૂપ છે. પરાધીનતાની વ્યાખ્યા કેટલી ! કે, એક અંશ રાગની વૃત્તિ ઉઠે, પરનો આશ્રય લેવો પડે તે સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા નથી. સમ્યક્દૃષ્ટિ પણ વર્તમાન પર્યાયની નબળાઈની અપેક્ષાએ અસ્થિરતાના કારણે સંપૂર્ણ સ્વાધીન નથી. પરની જરૂર પડે તેટલું દુઃખ છે, માટે પરના અવલંબનમાં સ્વાધીનતા ન હોય. રાત, દિવસ, પરાધીનતા જીવ ભોગવે છે પણ તેને ગણકારતો નથી.

પરના આશ્રય વિનાનું સ્વાધીન સુખ સિદ્ધ ભગવાનને કેવું હોય તે કદી જાણ્યું નથી. એકવાર રુચિથી સાંભળે તો સંસારમાં બધું આકુળતામય, હળાહળ દુઃખ જ દેખાશે. એમ પરાધીનતાનું દુઃખ ભાળી, 'સર્વ દુઃખ રહિત, સ્વાધીન સમયનું સ્વરૂપ, 'હે પ્રભુ !' કેમ હશે ?' પુછનારની એવી અપૂર્વ જિજ્ઞાસા હશે, તે આ સમયસાર=શુદ્ધાત્માને બરાબર સમજી લેશે. જેને આકાંક્ષા નથી, તે તો પ્રથમ જ નકારથી વાતો કરે છે. 'બસ: શુદ્ધ ! શુદ્ધ ! દેહ ઇન્દ્રિય વિનાનો આત્મા કહો છો. તે વળી શું ?' જ્ઞાની 'શુદ્ધ આત્મા નિત્ય

છે' તેની અસ્તિ સ્થાપવા માગે છે. ત્યાં પ્રથમજ શંકા કરી વિરોધ ભાવ જણાવે છે, ત્યારે લાયક જીવ હોય તો આદરથી બહુમાન લાવી ઊછળી જાય છે; 'અહો!' આ અપૂર્વ વાત છે એમ હા પાડીને પ્રશ્ન કરે છે, ન્યાયથી વાત કરે છે. ન્યાય શબ્દમાં 'ની' ધાતુ છે. ની=લઇ જવું; દોરી જવું. જેવો વાસ્તવિક સ્વભાવ છે તે તરફ જ્ઞાનને દોરી જવું. જિજ્ઞાસા છે ત્યાં, એવી અપૂર્વ રુચિ વાળી આકાંક્ષા થાય છે. 'છે' એમ આદરવાળો જિજ્ઞાસાથી સમજવા માગે તે સંપૂર્ણ સત્ય સમજી લેશે. પણ જો પ્રથમથીજ ના પાડે તો 'નાસ્તિમાંથી અસ્તિ' કયાંથી આવશે? પણ અસ્તિમાંથીજ અસ્તિ આવશે.

કોઈ કહે કે જ્ઞાનીઓએ આત્માનો બહુ મહિમા વર્ણવ્યો છે તો લાવ જોઉં? એમ આંખો વીંચી, વિચાર કરી, જોવા જાય તો, અંધારૂં, કાબર ચિતરૂં દેખાય. અને બહાર જડ પદાર્થનો સ્થૂળ સમૂહ દેખાય. પણ તે અંધારાને, કાબરાને, દેહ, ઇન્દ્રિય બધાને જાણનારો, નિત્ય ટકનારો કેવો છે, તેના વિચારમાં આગળ વધતો નથી. કારણકે અતીન્દ્રિય આત્મા, આ દેહથી જુદો પરમાત્મા છે તેનો વિશ્વાસ કરતો નથી. પણ જેણે અંતરથી આદર કર્યો છે, તે શ્રોતાની પાત્રતાથી અહીં વાત લીધી છે. 'હા' પાડયા પછી આશંકાથી પુછે તે જુદી વાત છે. અંતરથી આદર પૂર્વક આકાંક્ષાથી પ્રશ્ન થતાં ઉત્તર આવે છે. 'ભેંસ પાસે ભાગવત જેવું નથી.'

जीवो चरित्तदंसणणाणट्ठिउ तं हि ससमयं जाण ।
पुग्गलकम्मपदेसट्ठियं च तं जाण परसमयं ॥ २ ॥

અર્થ:—હે ભવ્ય! જે જીવ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થિત થઇ રહ્યો છે તેને નિશ્ચયથી સ્વસમય જાણ; અને જે જીવ પુદ્ગલકર્મના પ્રદેશોમાં સ્થિત થયેલ છે તેને પરસમય જાણ.

જીવ ચરિત-દર્શન-જ્ઞાનસ્થિત સ્વસમય નિશ્ચય જાણવો;
સ્થિત કર્મપુદ્ગલના પ્રદેશે પરસમય જીવ જાણવો. ૨.

એમ ન કહ્યું કે 'હમણાં તું પાત્ર નથી, કર્મ નડે છે,' પણ પાત્રતા સ્વીકારીને સમજાવે છે, પુણ્ય, પાપના ભાવ તે વિકાર છે, અપવિત્ર છે, આત્મભાવ પવિત્ર છે. તેથી અપવિત્ર ભાવદ્વારા સમ્યક્‌દર્શન પ્રગટે નહિ. ચારિત્ર=અંતર સ્વરૂપમાં ઠરવું; ગુણની એકાગ્રતાના સ્વાદમાં જામી જવું. એવા શુદ્ધ ભાવને ભગવાન ચારિત્ર કહે છે. બાહ્યમાં એટલે ક્રિયાકાંડ, પુણ્ય, પાપ, લુગડાં, વેશ વિગેરેમાં આત્માનું ચારિત્ર હોય નહિ. બાહ્ય ક્રિયામાં તપ હોય નહીં; પણ ઇચ્છા રહિત, અતીન્દ્રિય જ્ઞાનમાં લીન થતાં, ઇચ્છાનો સહેજે નિરોધ થાય તેને ભગવાને 'તપ' કહ્યું છે. એવી શ્રદ્ધા પછી જેટલી લીનતા કરે તેટલી ઇચ્છા રોકાય છે, ક્રમે કરી સર્વ ઇચ્છા ટળી પૂર્ણ આનંદ પ્રગટે છે.

પાણીમાં વર્તમાન અગ્નિના સંબંધે, ઉષ્ણતા હોવા ટાણે પણ દરેક ક્ષણે અગ્નિને ઠારવાની તાકાત પાણીમાં ભરી છે. તેમ આત્મામાં દરેક ક્ષણે, વિકારનો નાશ કરવાની ત્રેવડ હાજર છે. જેમ અગ્નિના સંયોગની ક્ષણિક અવસ્થાનું લક્ષ છોડો, તો પાણી શીતળ સ્વભાવી જ છે તે દેખાય છે; એમ પુણ્ય, પાપ, પરના સંબંધનું લક્ષ છોડો તો આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ દેખાશે. ચૈતન્ય સ્વભાવ શુદ્ધ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપે છે; તે સ્વસમયરૂપ છે એમ હે શિષ્ય! તું જાણ. એમ અહીં કહે છે.

તારામાં શક્તિ છે, એમ જોઇને "આત્મા આવો છે" એમ જાણ. એમ આચાર્ય ભગવાન કહે છે. તેથી કહ્યું કે નિત્ય શુદ્ધ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપે છે તે આત્મા છે. જ્ઞાની જેનામાં ત્રેવડ ભાળે તેને કહે છે. કાંઈ પત્થરને, જડને કે પાડાને કહેતા નથી, કે તું જાણ!!! માટે 'અમે સમજીએ નહીં' એવો નકાર લાવશો નહીં. હું હમણાં તૈયાર નથી, મારે માટે સારો અવસર કે સારો સંયોગ નથી એમ ઓથ લેશો નહીં. બરાબર ન્યાય, યુક્તિ, પ્રમાણથી કહેવામાં આવશે, તેની હોંશ લાવી હાજ પાડજો. જેમ; બૂંગિયો ઢોલ વાગે ત્યારે રજપૂત છૂપે નહીં. બૂંગિયો ઢોલ સાંભળીને સાડાત્રણ ક્રોડ રોમેરોમમાં રજપૂતનું શૌર્ય ઉછળી જાય છે. તેમ, તત્ત્વનો મહિમા સાંભળતા પાત્ર ચૈતન્યનું વીર્ય ઉછળી જાય છે.

સિદ્ધ ભગવાનો પૂર્ણ નિર્મળ દશાને પામ્યા તેની નાત જાતનો વારસદાર હું છું. મેં મારી સ્વતંત્રતાનો બૂંગિયો સાંભળ્યો, એમ સ્વતંત્રતાની વાત સાંભળી મહિમા લાવ? શ્રીકુંદકુંદ ભગવાન, સમયસારના બૂંગિયા વગાડી ગાણા ગાય છે. તે સાંભળી તું ન ઉછળે એ કેમ બને?

જે જીવ પોતાના દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રમાં સ્થિર થયો તેને સ્વસમય જાણ. અને જે પુદ્દગલ, કર્મ પ્રદેશમાં સ્થિત થયો તેને પરસમય જાણ. જે જીવ પોતાના ગુણમાં સ્થિર ન રહેતાં પર દ્રવ્યના સંયોગોમાં એટલેકે, પુદ્દગલ કર્મના પ્રદેશમાં સ્થિત થઇ રહ્યો છે તેને અજ્ઞાની કહ્યો. પ્રશ્નઃ-શું અલ્પજ્ઞ જીવ સૂક્ષ્મ કર્મના પ્રદેશ ભાળે છે? ઉત્તરઃ-ના; ભાળતો નથી. પણ મોહ કર્મની ફળદાયી શક્તિના ઉદયમાં જોડાય, તો જ તે પર સમય સ્થિત કહેવાય છે. પોતામાં જોડાવાથી એટલેકે સ્થિર રહેવાથી વિકાર ઉત્પન્ન થાય નહિ. વિકાર પર નિમિત્તનો સંયોગ પામીને થાય છે, નિમિત્ત આધીન પોતે થતાં વિકાર ભાવ પોતાની અવસ્થામાં દેખાય છે, જો એકલા સ્વભાવથી વિકાર થાય તો વિકાર ટળે નહીં. કર્મ તે સંયોગી, વિકારી પુદ્દગલની અવસ્થા છે, તે તરફ વલણવાળો ભાવ તે વિકારી જીવ-ભાવ, પુદ્દગલ કર્મ પ્રદેશમાં જોડાવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જડ કર્મ પરાણે વિકાર કરાવી શકે નહિ પણ પોતે પોતાને ભૂલી, પોતે પુદ્દગલ પ્રદેશમાં સ્થિત થાય છે, રાગદ્વારા પોતે પરાવલંબી ભાવ કરે છે. કર્મે જીવને બગાડયો નથી પણ પોતે અશુદ્ધતા ધારણ કરે, ત્યારે કર્મની હાજરીને નિમિત્ત કહેવાય. માટે બંધાવું કે મુક્ત થવું તે પોતાના ભાવને આધીન છે. પોતાની ત્રેવડ વિના બને નહિ. પુદ્દગલ કર્મ પ્રદેશ તરફ રોકાણો પોતે; તે વિકાર વડે પર સમયમાં સ્થિત, વ્યવહારથી કહેવાયો. સ્વભાવે પોતામાંજ ટકેલો છે પણ અવસ્થામાં જો સ્વરૂપ સ્થિત હોય તો 'આત્મા શું છે?' તે પૂછવાનો અવકાશ હોઇ શકે નહિ માટે અવસ્થામાં વિકાર થયો છે. કોઇ કહે, કર્મ દેખાય નહિ તેને કેમ માનવાં? કારણકે લૌકિકમાં કોઇનું દેખેલું તથા નજરે ભાળેલું તે માનીએ છીએ. ઉત્તરઃ-અજ્ઞાની જીવોએ બાહ્ય વિષયોમાં સુખ છે તે પરમાં નજરે

ભાળીને નક્કી કર્યું નથી છતાં પણ પરમા સુખ છે તેમ પોતાની કલ્પનાવડે માન્યું છે. તેમ કર્મ સૂક્ષ્મ છે તેથી આંખે ભલે નથી દેખાતાં, પણ તેનું ફળ અનેકરૂપે બહારમાં દેખાય છે. તે કાર્યનું કારણ પૂર્વ કર્મ છે. જેમ સોનું એકલું-પોતાવડે, અશુદ્ધ હોત તો શુદ્ધ થઈ શકે નહીં. સ્વભાવે તો શુદ્ધ જ છે પણ વર્તમાન અશુદ્ધતામાં, બીજી ચીજનો સંયોગ છે, તેમ આત્માને વર્તમાન અવસ્થામાં નિમિત્ત થનાર, બીજી ચીજ વિકારમાં હાજર છે, તેને શાસ્ત્રમાં 'કર્મ' કહ્યું છે. બીજી વસ્તુ છે, તેથી એ ચીજનું યથાર્થ જ્ઞાન કર, કારણકે આત્માનું જ્ઞાન સામર્થ્ય સ્વપર પ્રકાશક છે. જેને આ સમજવાની શક્તિનો વિકાસ છે જે આદર લાવી સાંભળે છે તેને સંભળાવે છે તે યથાર્થ સ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે. પણ જેને પર ઉપર નજર છે, હું જુદો છું તે ભાન નથી એવો જીવ કર્મની હાજરીની જ્યાં વાત આવી ત્યાં તો નિમિત્તનેજ વળગ્યો અને બહારથી સાંભળીને કલ્પના કરી લીધી કે કર્મ મને હેરાન કરે છે. શાસ્ત્રમાં કર્મને નિમિત્ત માત્ર કહ્યું છે, તે આત્માથી પર ચીજ છે. પર ચીજ કોઇનું બગાડવા સમર્થ નથી.

શાસ્ત્રના શ્રવણથી ખોટી કલ્પના કરી લીધી કે કર્મ મને અનાદિના નડે છે, રાગ, દ્વેષ, કર્મ કરાવે છે, દેહ, મન, વાણીની પ્રવૃત્તિ મારા વડે થાય છે, એ પ્રકારે ઊંધી માન્યતાથી–પરમાં ટક્યો તે પરસમય છે. અને જે પર આશ્રય રહિત, પુણ્ય, પાપ રહિત, શુદ્ધ દર્શન, જ્ઞાન અને સ્વરૂપ સ્થિરતાપણે આત્મામાં ટક્યો છે તે સ્વસમય છે એટલે સ્વસન્મુખ છે. પર વલણવડે પર સાથે સંબંધ માન્યો છે, પરમાં અટક્યો છે તે પર સન્મુખ એટલે પર સમય છે.

તા. ૨૨–૬–૪૩.

જેને જાતે જિજ્ઞાસા પ્રગટી છે તે વિચારે છે કે આ શું છે? અનાદિથી સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કેમ છે, વિકાર અને જડનું જ અનાદિનું સ્મરણ કેમ છે, જો પોતાનું વાસ્તવિકપણે સ્મરણ થાય તો રખડવું ન થાય. જાણનારને જાણ્યા વિના, જાણનારમાં જણાય તેને મારું સ્વરૂપ છે એમ જીવો માની લીએ છે. તેથી જાણનારો પરથી

જુદો કેવો છે તે અહીં જણાવે છે, કે જેથી પરાધીનતા રહે નહિ. 'છે' તેને માટે પરના આશ્રયની જરૂર પડે તે સુખી જીવન કેમ કહેવાય? રાગનો આશ્રય લેવો પડે, તે પણ વાસ્તવિક જીવન નથી, એમ જેને અંતરમાં જિજ્ઞાસા થઈ તેને ગુરુ મળ્યા વિના ન રહે. અંતરથી જીજ્ઞાસા હોય તે બરાબર સાંભળે. પાત્રતા થાય તેને ગુરુ મળે છે. જ્ઞાનમાં શુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવનો જેને આદર થયો, તેની જિજ્ઞાસા થઈ, તેને વ્યવહારે, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, આચરણ આવ્યું. પ્રથમ તો સાધારણ રીતે આર્ય જીવને અનીતિ તથા ક્રૂરતાનો ત્યાગ હોય જ. સાધારણ આર્યપણું, લૌકિક સરળતા, તેમજ પરસ્ત્રીનો ત્યાગ, અંતરમાં બ્રહ્મચર્યનો રંગ, આજીવિકા માટે પરને છેતરપિંડીનો ત્યાગ, નીતિ, સત્ય વચન, વિગેરે તો જીવનમાં વણાઈ જવું જોઈએ. દેહાદિ પર વિષયોમાં તીવ્ર આશક્તિનો ત્યાગ વિગેરે તો સાધારણ નીતિમાં હોય જ, પછી લોકોત્તર ધર્મમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. બીજી ગાથા શરૂ કરતાં કહ્યું કે, જે પુણ્ય, પાપ રહિત, આત્માના દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ગુણમાં ટક્યો તે સ્વસમય છે. અને પર મારાં, પુણ્ય, પાપ આદિ વિકાર હું છું એમ ટક્યો તે પર સમય છે. એમ કહેતાં ગુરુએ જાણેલ છે કે, સામા જિજ્ઞાસુ જીવને, બાહ્ય સાધારણ નીતિનું જીવન, મન દ્વારા વણાઈ ગયેલું હોવુંજ જોઈએ, અને સત્ય સમજવાની તેને ખરી આકાંક્ષા છે. તેથી તેને સત્ય જ સમજાય તેવું સમજાવનારા પણ છે. ક્રૂરતા, અનીતિ, અસત્ય, નથી જોતું, ત્યારે જે સત્ય છે તે જ તેને જોઈએ છે. 'છોડવું છે', એમ કહેતાં તે સંયોગ સંબંધ છે, અને તેનાથી પોતાનું જુદાપણું પણ છે એમ આવ્યું. એક ચીજ બંધનમાં હોય તો તે બીજી ચીજના સંબંધે હોય, માટે પર ચીજ પણ છે એમ સિદ્ધ થયું. પોતાનો જે રીતે પારમાર્થિક સ્વભાવ છે તે રીતે પોતાના જાણવામાં ન આવે, તો પોતે ક્યાંક પોતાની હૈયાતિ માની ટકશે તો ખરો; એ રીતે રાગી દ્વેષી, પરવાળો હું છું એમ માની પરમાં હૈયાતિ માની જીવ ટક્યો છે, તેથી અનેક ગતિમાં ભવ ભ્રમણ થાય છે તે દુઃખ જ છે, અને સમસ્ત પ્રકારના દુઃખથી મારે છૂટવું જ છે, તો દુઃખ રહિત શું છે તેજ મારે જોઈએ છીએ: એવું સાધારણ ભૂમિકાનું

જ્ઞાન તો પ્રાથમિક શિષ્યે જાણેલું હોવું જોઈએ. પછી વિશેષ યોગ્યતા માટે પૂછવામાં આવતાં કહેવાય છે.

જેને સત્ય સમજણની કિંમત છે, તેને તત્ત્વનું માહાત્મ્ય સંભળાવે છે. જેને કાંઈ રળવાની કિંમત છે, તેની તાકાત જોઈને, રળવાની કોઈ વાત કહે તો તેને રળવાની, ધનવાન થવાની વાત સાંભળતાં કેટલો રસ આવે? રૂ. ૧૦૦૦૦) એક મહિને મળે? હેં!!! એમ આશ્ચર્યથી, વૈભવનો મહિમા તેના હૃદયમાં હોવાથી તેની પ્રીતિ વડે એ કાન ધરી સાંભળે છે. તેમ, અનંત જન્મ, મરણના અનંત દુઃખના નાશનો ઉપાય શુદ્ધાત્માને ઓળખવાથી, તેમાં ઠરવાથી થાય છે અને તેથી અલ્પકાળમાં, અનંત સુખ પ્રગટ થાય છે. તેમ શ્રી ગુરુ સંભળાવે છે અને પાત્ર શિષ્ય ઘણી હોંશથી સાંભળે છે. સ્વરૂપે સિદ્ધ ભગવાન જેવો તું જ છો એટલે કે આત્મા પરથી નિરાળો, અતીન્દ્રિય, આનંદ સ્વરૂપે છે; પુણ્ય, પાપ, ઉપાધિ રૂપે નથી. ઊંધી દશાથી, કલ્પનાથી પરમાં આનંદ માની, સુખ ગુણને આકુળતા રૂપ કર્યો હતો તેનાથી છૂટી અનંત સુખરૂપ, એવી દશા પ્રગટ કરવા માટે, શુદ્ધાત્માની વાત શ્રી ગુરુ ઘણી કરુણા કરી સંભળાવે છે. સાંભળનાર અને સંભળાવનાર બેઉ યોગ્ય હોવા જોઈએ.

'સમય' શબ્દનો અર્થ કહે છે. [સમ્ તો ઉપસર્ગ છે.] સમય=સમ્+અય, સમ=એકસાથે, એકકાળે; 'અય ગતૌ' ધાતુ છે તેનો 'ગમન' અર્થ થાય છે અને 'જ્ઞાન' અર્થ પણ થાય છે. ગમન એટલે ગમન કરવું અર્થાત્ ગમન થવું; તેથી સમ્+અય નો અર્થ, 'એક સાથે એકરૂપ રહીને જાણે, અને એક અવસ્થાથી, એકેક સમયે બીજી અવસ્થારૂપ થવું તે 'સમય' છે. કોઈ આત્મામાં વર્તમાન વર્તતી અવસ્થાપણે બદલવાનો જો સ્વભાવ ન હોય તો કાંઈ વિશેષતા થઈ શકે નહિ. દોષ ટાળી ગુણ પ્રગટ કર એમ કહેવું વૃથા ઠરે. તીવ્ર રાગમાંથી મંદ રાગ થાય છે તથા વિકારી ભાવનો ફેરફાર એટલે બદલવું થાય છે તે વિકાર કાઢી નાંખો તો જ્ઞાન-ગુણ, વિગેરે ગુણનું નિર્મળપણે બદલવું થાય. છે. બીજા પદાર્થથી આત્માનું લક્ષણ જુદું

પડે તે માટે, જીવનું સ્વરૂપ એક સમયમાં જાણે અને પરિણમે, તે જીવ ચેતના સ્વરૂપ છે એમ જણાવ્યું.

જીવ સિવાય પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, કાળ, આકાશ એ પાંચે પદાર્થ અજીવ અચેતન પદાર્થ છે. તેની પણ પોત પોતાના કારણે સમયે સમયે અવસ્થા બદલે છે. પણ તેમાં જાણપણું નથી, અને જીવમાં જાણપણું છે, માટે આ 'જીવ' નામનો પદાર્થ એકજ વખતે જાણે, અને દરેક ક્ષણે નવી નવી અવસ્થાપણે, પોતાપણે બદલે છે તેથી તે 'સમય' છે. [પરિણામ=વર્તમાન અવસ્થા;] હવે તે આત્મા કેવો છે તે ઓળખાવે છે. તેની બે દિશા બતાવવી છે. તેમાં જેને હિતરૂપ, આદરવા યોગ્ય જીવ માને, તેમાં વળે-ઢળે ને? જીવમાં બે પ્રકારની અવસ્થા થાય છે. (૧) અનાદિની અશુદ્ધ અવસ્થા; તે પર વલણરૂપ છે. (૨) રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન, રહિત સ્વાભાવિક શુદ્ધ અવસ્થા; તે સ્વ સ્વભાવરૂપ છે એવી બે હાલતો બતાવે છે. કારણકે આત્મા ત્રિકાળી છે, તેની 'સંસાર અને મોક્ષ' બે હાલતો છે. સંસારપણું એ આખો આત્મા નથી તથા મોક્ષ તે આખો આત્મા નથી, બંન્ને અવસ્થા મળીને ત્રિકાળી આત્મા છે. આત્મા વર્તમાનમાં છે, તે ત્રિકાળ છે. તેની બે પ્રકારની દશા–અવસ્થા, તેમાં અનાદિની, પોતાની કલ્પનારૂપ, રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ દશા એટલે સંસાર દશા. પરથી ભિન્ન પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેનું ભાન કરી, તેમાં સ્થિરતાવડે એકાગ્ર થઈ શુદ્ધતા પ્રગટ કરવી, તે શુદ્ધતારૂપ મોક્ષ અવસ્થા; બન્ને આત્માની અવસ્થા છે આ વાત ઝીણી પડે તો પરિચય કરવો, પણ પ્રથમ 'નહીં સમજાય' એમ ના પાડીને અટકો નહિ. જિજ્ઞાસુ જીવને આત્મા ન સમજાય તેમ બને નહિ. જે કામ અનંત આત્માઓએ કર્યા તે કહેવાય છે, જે ન કરી શકે તે કહેવાતું નથી. ઓછું કરી શકે, ઓછું જાણે તેનું કારણ વર્તમાન પોતાની નબળાઇ છે. પણ તે પરાશ્રિત થતી ક્ષણિક અવસ્થા, સ્વભાવના ભાનવડે કાઢી નાંખો તો. પરમાનંદ શુદ્ધ સ્વભાવ છે તે પૂર્ણ નિર્મળપણે પ્રગટ થાય છે. એટલે આત્મા જેવો સ્વતંત્ર સ્વભાવપણે છે, તેની સમજણ અને તેની શુદ્ધ દશા પ્રગટ કરવા માટે જ કહેવાય છે.

પ્રથમ તો 'આત્મા છે' તે નક્કી થવું જોઇએ. આત્મા અનાદિ અનંત વસ્તુ છે, 'છે' તે સત્ છે, 'હોય તે જાય નહિ, જે ન હોય તે નવું થાય નહિ.' એટલે વસ્તુ નિત્ય છે, તેની અવસ્થા ક્ષણે ક્ષણે બદલાય, પણ વસ્તુનું મૂળ વસ્તુપણું બદલાય નહિ. તે પરને આશ્રયે નથી, પણ અનાદિથી પર તરફ રુચિ અને પર વલણ વડે, અજ્ઞાનના કારણે, આત્મામાં રાગ-દ્વેષરૂપ મલિન ભાવ ભાસે છે. સંસાર તે આત્માની વિકારી અવસ્થા છે. જડ દેહાદિનો સંયોગ, તેમાં સંસાર નથી. જેમ, પાણીમાં તરંગ હોય, તેમાં અમુક તરંગમાં મેલપ હોય, બીજા તરંગ નિર્મળ હોય, પણ બધા તરંગ મળીને પાણી છે. તેમ આત્મામાં અનાદિથી, અજ્ઞાનપૂર્વક વર્તતી અવસ્થા, કર્મના નિમિત્ત આધીન થાય ત્યાંસુધી મેલી છે. અને રાગ, દ્વેષ, વિકારી અવસ્થાનો નાશ કરી, સાદિ-અનંત, પ્રગટ, નિર્મળ, મોક્ષ અવસ્થા પ્રગટે, તે બધી અવસ્થારૂપ આત્મા છે; પણ સ્વભાવને જુઓ તો બધી અવસ્થા વખતે શુદ્ધ જ છે. માટે આત્મા ન સમજાય એમ માનશો નહિ. આ બાલગોપાળ બધામાં સમજવાની લાયકાત છે, બધા કેવળજ્ઞાનને પાત્ર છે.

હવે આ જીવ પદાર્થ કેવો છે તે સાત બોલથી કહેશે. વસ્તુની હૈયાતિ સિદ્ધ થયા સિવાય તેમાં બંધદશા, મોક્ષદશા શી રીતે જણાવવી? માટે આત્માનું સ્વતંત્ર વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવું છે તે પ્રથમ નક્કી કરાવે છે.

જીવને પદાર્થ ગણ્યો, કેમકે 'જીવ' એવા પદ દ્વારા અર્થને જાણી શકાય છે. ['પદ' સાથે વ્યવહારે સંબંધ વાચક-વાચ્યપણે છે. તેથી;] જીવ પદાર્થ સદાય પરિણમન સ્વભાવવાળો છે. વિકારનો નાશ કરી, પૂર્ણ, અનંત, અક્ષય, આનંદ સ્વરૂપને પ્રગટ કરે, ત્યાં ત્રણે કાળનો સુખનો અનુભવ એક સમયમાં આવી જતો નથી જો એક સમયમાં બધો આનંદ ભોગવાય જાય તો બીજે સમયે ભોગવવાનું બાકી શું રહે? પણ તેમ નથી. દરેક સમયે પરિણમન હોવાથી અનંતકાળ સુધી અનંત સુખનો અનુભવ છે. પોતે જ અનુભવ સ્વરૂપ છે.

એકેક વાત સમજવા જેવી છે, અંતરમાં ખૂબ ઓગાળવા જેવી છે. અંતરનું તત્ત્વ બધાં પડખે યથાર્થરૂપે સમજીને તેમાં ઠરે તો સ્વાધીન શુદ્ધ દશા પ્રગટે. જેને જે વિષય સંબંધી (જે સાધ્યમાં) રુચિ છે તે તરફ, રાગ દ્વારા માનેલું પ્રયોજન સાધવા પ્રયત્ન તે કર્યા કરે છે. તે ન્યાયે લોકો ધર્મના નામે માનેલું પ્રયોજન સાધવા ઘણું કરે છે, પણ વાસ્તવિક ઓળખાણ વિના સાચો ઉપાય હાથ આવતો નથી. જેમ રાજા હોય તેને તેની સમૃદ્ધિ અને મોટાઈના પ્રમાણમાં માન આપી બોલાવો તો જ જવાબ આપે; નહિતર ન બોલે. તેમ ભગવાન આત્માને જે રીતે જાણવો જોઈએ, તે પ્રમાણે મેળ કરીને એકાગ્રતાનો સંબંધ કરે તો જવાબ મળે અર્થાત્ જાણી શકે. વળી આત્મા સદા પરિણમનસ્વભાવી છે, એ કારણે જેઓ આત્માને અવસ્થાવડે પરિણમનવાળો નથી માનતા, તેનો નિષેધ થયો. પરિણમનસ્વભાવી છે એમ કહેતાં તું જે ભાવમાં ઊભો છે, તે ભાવને બદલી શકે છે. જે પહેલાં નહોતું જાણ્યું તે જાણ્યું, અને જાણનારો નિત્ય રહ્યો, તે ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવની અનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે તે સત્તા છે. સત્તા તે લક્ષ્ય [જાણવા યોગ્ય.] અને સત્તાનું લક્ષણ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવ. સેકન્ડના અસંખ્યાતમા ભાગમાં (સૂક્ષ્મ ક્ષણમાં) દરેક સમયે અવસ્થા બદલે છે. જેમ લોઢું ઘસતાં કાટનો વ્યય, પ્રકાશ અથવા ઉજળાઈનો ઉત્પાદ અને લોઢું ધ્રુવ, એમ એકેક સમયમાં પોતાની પૂર્વ દશાનો વ્યય થાય છે નવી અવસ્થા ઊપજે છે, અને વસ્તુ વસ્તુરૂપે ટકી રહે છે. એ ત્રણે એક સમયે છે ઊપજવું, બદલવું અને ટકવું તેમાં કાળભેદ નથી, સાથે છે. જે અંતરમાં સમયે-સમયે બની રહ્યું છે તે વસ્તુસ્થિતિ અહીં જણાવાય છે. આ ધર્મની વાત ચાલે છે. તારો નિત્ય સ્વભાવ દરેક ક્ષણે અવસ્થાપણે ટકતો બદલે છે. આવું પરથી તદ્દન જુદાપણું જે ન સમજે અને વિરોધ કરે તે શેનો વિરોધ કરે છે તેની ખબર વિના વિરોધ કરે છે. જેમ બાળકે કોઈ કારણે રડવાનું શરૂ કર્યું, તેને ગમે તે ચીજ આપો તોપણ રડયા જ કરે છે. જે ચીજ માટે રડવા માંડયો તે ચીજ આપતા પણ રડયા જ કરે છે: કારણકે 'મેં શામાટે કજિયો માંડયો છે'

તે કારણને જ તે ભૂલી ગયો છે, તેથી શી રીતે સમાધાન થઈ શકે? પ્રથમ તેની ઇચ્છા તો ચૂસણીયાની હતી, જે ચૂસતો તે કોઈ લઈ ગયું તે ગોઠયું નહિ, ત્યાંથી રોણું શરૂ થયું. પછી તે વાત ભૂલી ગયો અને રડવાનું ચાલુ રહી ગયું. તેમ જ્ઞાની કહે છે કે હે ભાઈ! તેં અનાદિથી અજ્ઞાન ભાવે (બાળભાવે) રોણું શરૂ કર્યું છે તેથી તને ક્યાંઇ શાન્તિ નથી. સાચી ચીજ જ્ઞાની બતાવે તો પણ તે ચીજનું ગ્રહણ કરતો નથી, અને પોતાના અજ્ઞાનના કારણે રડે છે. જ્યાં સુધી સાચી જિજ્ઞાસાથી સમજવા જેટલી ધીરજ અને મધ્યસ્થતા લાવે નહીં ત્યાંસુધી કોઈ ઉપાય નથી. તારી રુચિ હશે તેની તરફ તારી ભાવવાની ઉત્પત્તિ થશે.

પ્રથમ સ્વાધીન નિર્દોષ સત્‌ની રુચિ કર, તો અનાદિની પર વલણરૂપ જૂની અવસ્થાનો વ્યય, સ્વવલણરૂપ નવી અવસ્થાનો ઉત્પાદ, અને સ્વભાવપણે ટકનારો તું ધ્રુવ છો એમ તને સમજાશે. તારી અવસ્થાનું બદલવું ઊપજવું તારા કારણે છે. પર આશ્રય વિના ટકનારો પણ તું છો. માટે મારા કારણે મારી ભૂલ હતી, તેને જ્ઞાનસ્વભાવ વડે ટાળનાર હું જ છું. એમ જાણી ખોટી માન્યતારૂપ અસત્યનો ત્યાગ, સાચી સમજણનો સદ્‌ભાવ, અને નિત્ય જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા ધ્રુવ છું એવો નિશ્ચય તું કર. જેમ સુવર્ણ છે તે ટકી રહે છે, તેની આગલી અવસ્થાનો નાશ કરી, નવી અવસ્થા વીંટી આકારે બનાવી, તેમાં સોનું તો બધી હાલતોમાં ધ્રુવ રહ્યું, તેમ ભગવાન આત્મા અનાદિ, અનંત, સ્વતંત્ર છે. તેમાં ત્રણે પ્રકાર [ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ] એક જ સમયે છે. આ વાત પૂર્વે કદી સાંભળી નથી પણ સમજવા જેવી છે. 'છે' એવું સાંભળી તેમાં કંઈ સારું વલણ કરવા તરફ ઢળ્યો તેમાં આ ત્રણ પ્રકાર થયા. ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવ સ્વરૂપે દરેક વસ્તુ નિત્ય છે. અનાદિથી જેમ છે તેમ જીવે પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી. જેમ કડવા સ્વાદ ઊપરથી ગળ્યા સ્વાદ તરફ લક્ષ જતાં, કડવો સ્વાદ હતો તેનો વ્યય, ગળ્યા તરફ લક્ષની ઉત્પત્તિ અને પોતે જ્ઞાનમાં સ્વાદ અને સ્વને જાણનારો ધ્રુવપણે ટકી રહ્યો છે: તે પ્રમાણે દરેક સમયે સ્વ અર્થ ક્રિયા કરવાનું સ્વાધીન લક્ષણ આત્મામાં છે.

આત્મા પોતે ઉપજતો બદલતો નથી, પણ આત્મામાં એકેક ક્ષણની હાલત બદલે છે અને નવી ઉપજે છે. પોતાની અને પરની થતી દરેક અવસ્થા બદલે છે પણ તે બધાને જાણનારો પોતે એક રૂપ ટકી રહે છે. એમ પોતાના નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપને જાણતાં પરથી ભિન્નપણાનો નિર્ણય કર્યો, તેમાં સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાનનો ઉત્પાદ, પૂર્વની અજ્ઞાન અવસ્થાનો વ્યય, અને જીવ ટકી રહેનારો ધ્રુવ છે. એમ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રુવ એવી સત્તા સહિત આત્મા છે. આ વિશેષણથી જીવની સત્તા નહિ માનનારા નાસ્તિકવાદીઓનો અભિપ્રાય ખોટો ઠર્યો. અને પરિણમન સ્વભાવ કહેવાથી આત્માને અપરિણામી માનનારા સાંખ્યવાદીના મતનો નિષેધ થયો. સત્તા એકાંત નિત્યજ છે અથવા એકાંત વસ્તુમાત્ર અનિત્યજ છે એમ માનનાર એકાંતવાદીઓનો પણ નિષેધ થયો. 'આત્મા છે' એમ કહેતાં તેનાથી વિરોધભાવે 'આત્મા નથી' અથવા 'સ્વતંત્ર નથી' એમ કહેનાર પરમત (અજ્ઞાન) નું ખંડન થયું. કોઈ કહે કે 'આત્મા છે જ નહિ' પણ નથી એમ કોણે નક્કી કર્યું ? પ્રથમ 'આત્મા છે' એ જેણે નક્કી કર્યું નથી તેને આત્મા કેવો છે તેનો કેમ વિચાર આવે ? વર્તમાન નજરે દેખાય તેટલુંજ માનનારાઓ દ્રશ્ય ને અદ્રશ્ય, અને અદ્રશ્ય અતીન્દ્રિય આત્માને દ્રશ્ય કેમ કરી શકે ? બધાનો દેખનાર પોતે છે, જાણવા દેખવાનું કાર્ય, સ્વ-પરનો નિર્ણય, દેખનાર તત્ત્વની સત્તામાં થાય છે. દેહ, ઇન્દ્રિય પરને તથા પોતાને જાણતાં નથી, પણ જાણનારો જાણ્યા જ કરે છે.

પુદ્ગલ નામે વસ્તુ નિત્ય છે તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે સ્વતંત્ર ગુણો છે, તે વસ્તુની શક્તિ છે. તેમ સર્વ પર ચીજથી જુદો આત્મા છે, તેમાં જ્ઞાનાદિ શક્તિરૂપ અનંતગુણ છે તેથી આત્માનું લક્ષણ ચૈતન્ય એટલે જાગ્રત સ્વભાવી છે

પ્રભુ ! તું ચૈતન્ય, જાગ્રતિ સ્વરૂપ છો; તારા ગુણની ઉત્પત્તિ મન, વાણી, દેહાદિમાંથી નથી, તેમાં અંધારૂં નથી, અજાગ્રતિ, અજાણવું નથી. અંધારૂં છે તેમ કોણે નક્કી કર્યું ? અપાડી અમાસની મેઘલી મળેલી અંધારી રાત્રિ હોય. માથે ગોદડું ઓઢયું હોય, આંખે

ચીપડા વળ્યા હોય, બંધ આંખો હોય છતાં પણ અંધારું છે એમ કોણે જાણ્યું? માટે અંધારાનો જાણનાર અંધારરૂપે થતો નથી પણ તે અંધારાનો જાણનારો તે આત્મા અંધારાથી જુદો છે.

વળી આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે? નિર્મળ, સ્પષ્ટ, દર્શન, જ્ઞાન-જ્યોતિ સ્વરૂપ છે. ભગવાન આત્મા જ્ઞાન-પ્રકાશ સ્વરૂપ, સદાય પ્રત્યક્ષ છે એમ યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી જાણે કે, હું જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છું, હું જ જાણનાર દેખનાર છું, મારી સત્તા-(ભૂમિકા) માં જ જાણવા દેખવાના ભાવ થયા કરે છે; પરમાં પેસીને જાણતો નથી પણ મારી સત્તામાં રહીને સ્વપરને જાણું છું. દર્શન=કોઈ પણ પદાર્થ જાણવા પહેલાં સામાન્ય વલણરૂપ, નિર્વિકલ્પ અંતર વ્યાપાર તે દર્શન (દ્રષ્ટા ગુણ) છે. પછી વિશેષ જાણવાનું કાર્ય તે જ્ઞાન-વ્યાપાર છે. જેમ સંસારની વાતો સહેલી થઈ પડી છે તેમ જીવ આમાં પરિચય કરે તો સહેલું થઈ પડે છે. જડ દેહ, ઇન્દ્રિયોના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, જડ સ્વભાવ છે તે આત્મામાં પેસી ગયા નથી.

જ્ઞાનનો સ્વભાવ જાણવું છે, તેથી સ્વ-પરને જાણ્યા જ કરે છે. કોઈ કહે કે મોક્ષ થતાં સ્વ-પરનું જાણવું મટી જાય છે, જેમ દીવો=દીપક બુઝાતાં પ્રકાશક ક્રિયા બંધ પડે છે તેમ નિર્વાણમાં જાણવાની ક્રિયા બંધ પડે છે એ માન્યતા ખોટી છે. કારણકે જાણવું તે ગુણ છે, ગુણનો કદી નાશ થાય નહિ. જાણવું તે દુઃખદાયક નથી પણ જાણવામાં ઉપાધિ કલ્પવી તે દુઃખ છે. કોઇ કહે કે ઝાઝું જાણવું તે દુઃખ છે, પણ શું ગુણ તે દોષ અર્થાત્ દુઃખનું કારણ હોઈ શકે? ન જ હોઈ શકે. બાળકનો સ્વભાવ જાણ્યો કે બાળકે લાકડી મારી પણ તેનો ભાવ રમતનો હતો એમ જ્ઞાનમાં સમજણ થતાં તે જતું કર્યું. યથાર્થ જ્ઞાનનું કાર્ય સમાધાન છે. આત્માનો સ્વભાવ 'જાણવું' છે તેને રોકી શકાય નહીં. જ્ઞાન ગુણનું કાર્ય જાણવું, જ્ઞાન કરવું તે છે; રાગ, દ્વેષ કરવાનું કાર્ય તો ઊંધા પુરૂષાર્થરૂપ અવળાઇનું છે. માટે પુણ્ય, પાપના ભેદ રહિત, સ્વ-પરનો જાણક એવો પોતાના સ્વભાવરૂપ ધર્મ છે, તેમાં ટકવું તે સ્વસમય છે.

તા. ૨૩-૬-૪૩.

"जीवो चरित्तदंसणणाणट्ठिउ" એ પદમાં પ્રથમ શબ્દ 'જીવો' આવ્યો છે. જેણે આત્મા કેવો છે તે જાણવું હોય તેણે સંસારી અશુદ્ધ અવસ્થા ને મોક્ષની નિર્મળ અવસ્થા, બન્ને થઈને એક અખંડ પૂર્ણરૂપ આત્માનો નિર્ણય કરવો પડશે. આત્મા મન, વાણી, દેહથી જુદો, અન્ય જીવ અજીવ વસ્તુથી ત્રિકાળ જુદો, અનાદિ અનંત પદાર્થ છે. તેની ઊંધી માન્યતાવડે રાગ, દ્વેષ, પુણ્ય, પાપ, દેહ, ઇન્દ્રિય વિગેરે પર ચીજને જીવે પોતાની માની છે, અને તે જ સંસાર છે. પર વસ્તુમાં સંસાર નથી, સંસાર તો જીવનો અવગુણ છે. તે જાણ્યા વિના ભવ તથા રાગ દ્વેષ વિનાનું સ્વતંત્ર તત્ત્વ શું તે સમજાય નહિ. જેમ મનુષ્યની ત્રણ અવસ્થા, બાળ, યુવાન, વૃદ્ધ. તેમ આત્માની ત્રણ અવસ્થા; અજ્ઞાન અવસ્થા તે બાળ અવસ્થા, સાધકભાવરૂપ નિર્મળ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અવસ્થા તે ધર્મ અવસ્થા એટલે યુવાન અવસ્થા, અનુકૂળતામાં રાગ અને પ્રતિકૂળતામાં દ્વેષ આત્માને થાય છે, તેનો નાશ કરવા માટે હું શુદ્ધ છું, પરથી મને લાભહાનિ નથી, પુણ્ય, પાપ રહિત અખંડ જ્ઞાયક છૂટો જ છું, એવા ભાન દ્વારા સ્થિર થવાથી રાગદ્વેષનો નાશ થઈ, પૂર્ણ નિર્મળ કેવળ-જ્ઞાન, અનંત આનંદ અવસ્થા પ્રગટે તે વૃદ્ધ અવસ્થા. આત્મા સદાય અરૂપી જ્ઞાન આનંદનો ઘન છે: તેમાં દરેક સમયે પૂર્વ પર્યાયને બદલીને, નવી અવસ્થા ઊપજાવીને, ટકી રહેવાપણે ત્રણ અવસ્થારૂપ સત્તાપણું છે. હોવાપણે ચીજ છે તેમાં જ્ઞાતા-દ્રષ્ટાપણું છે. પરને જાણવું તે ઉપાધિ નથી, પણ જાણવું દેખવું તે તો આત્માનો ત્રિકાળી સ્વ-ભાવ છે. સ્વ-પરને જાણવું તે જ્ઞાનગુણનું કાર્ય છે. રાગ, દ્વેષ કરવા તે દોષનું કાર્ય છે.

વળી તે આત્મા કેવો છે? અનંત ધર્મોમાં રહેલું જે એક ધર્મી-પણું છે તેથી તેને દ્રવ્યપણું કે નિત્ય વસ્તુપણું છે. આત્માનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ કેવું છે? પરના આધાર રહિત, પુણ્ય, પાપ રહિત સ્વરૂપે હો-વાથી તેની શ્રદ્ધા, તેનું જ્ઞાન, તેનું આચરણ પણ પુણ્ય-પાપ રહિત છે, એમ જીવે કદી સાંભળ્યું નથી. માન્યું નથી: જો એક સેકન્ડ પણ આવા

આત્મ-ધર્મનો આદર કર્યો હોય તો ફરી ભવ રહે નહિ. જેને સત્ સાંભળતાં અપૂર્વ આત્મ-માહાત્મ્ય આવે, તેને તે તરફ પોતાના વીર્યનું વલણ થયા વિના રહે નહિ. કારણકે જેમાં જેની રુચિ જણાય તેમાં તેનું વલણ થયા વિના રહે નહીં એ નિયમ છે. જેમાં જરૂરીયાત જણાય તેમાં વીર્ય (પુરુષાર્થ) ફેરવ્યા વિના જીવ રહે નહીં. જેની કિંમત થઈ, જરૂરીઆત જણાઈ, તેનો જ્ઞાનમાં ખ્યાલ કરી તેના તરફ પુરુષાર્થ જીવ કર્યા વિના રહે નહિ. જેની જેવી રુચિ અને ઓળખાણ તેવો તેનો આદર હોય, તેનાથી વિરોધીનો આદર ન હોય. તેથી જેમાં જેણે માન્યું તેમાં તેની કિંમત અને જરૂરીયાત તેને જણાતાં, તેમાં તેના વીર્યની ગતિ થયા વિના ન રહે.

પ્રથમ 'જીવ પદાર્થ છે' એમ કહ્યા પછી તેની બે પ્રકારે અવસ્થા કેવી છે તે જણાવે છે; કારણકે પ્રથમ અસ્તિ='છે,' તે વસ્તુપણું નક્કી કર્યા પછી, તે વર્તમાનમાં કઈ હાલતમાં છે તે જણાવી શકાય છે. વસ્તુ 'છે,' તે અનાદિ અનંત છે, પરથી ભિન્ન છે માટે કોઈને આધારે કોઈનું પલટવું નથી એમ કહ્યું. વળી વસ્તુમાં અનંત ધર્મો પણ રહેલા છે: તેમાં દ્રવ્યત્વ, પ્રભુત્વ, સ્વચ્છત્વ, પ્રદેશત્વ, અગુરુલઘુત્વ, વસ્તુપણું, હોવાપણું (અસ્તિત્વ) એકપણું, અનેકપણું, નિત્યપણું વિગેરે વસ્તુના ધર્મ અર્થાત્ ગુણ તે વસ્તુના આધારે છે, પર ચીજના આધારે નથી. જેમ સોનું તે વસ્તુ, તે તેના અનંત ધર્મોને ધરનાર છે. તેમાં પીળાશ, ચીકાશ, વજન વિગેરે શક્તિ છે, તેને ગુણ કહેવામાં આવે છે. તેમ આત્મામાં જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય, અસ્તિત્વ, દ્રવ્યત્વ વિગેરે અનંત ગુણો છે. આત્મા અનંત વસ્તુ સાથે રહ્યો છતાં અનંત વસ્તુથી જુદો છે. અનંત પર પદાર્થ હોવાથી અનંત 'અનેરાપણું' નામે અનંતગુણ આત્મામાં છે. 'આત્મા શું છે?' તે જાણ્યા વિના આત્માનો ધર્મ ક્યાંથી થાય? જે સત્તા ક્ષેત્રમાં અવગુણ થાય છે ત્યાંજ ગુણ છે. ગોળનું ગળપણ ગોળમાં હોય કે ડબામાં? તેમ દેહરૂપી ડબામાં અરૂપી જ્ઞાન-ઘન આત્મા છે, તેમાં તેના ગુણ હોય કે દેહાદિ પર સંયોગમાં? પર સંયોગિ ચીજનો વિયોગ થતાં, આત્માનો સંબંધ મન, વાણી, દેહ, ઇન્દ્રિય

વિગેરેમાં દેખાતો નથી. માટે આત્મા પરથી જુદો જ છે. આત્મા એક છે, તે શરીર તથા પરચીજથી જુદો અનાદિથી છે. એવા અનંત શરીરના રજકણો તથા પરવસ્તુથી જુદો રહ્યો હોવાથી અનંત પરપણે નહિ થનારો આત્મા છે. તેમાં અનંત 'નાસ્તિપણું' નામે અનંત 'અન્યત્ત્વ' નામે અનંતગુણો છે. આત્મા અનંતકાળથી, અનંત પુદ્ગલ સાથે, અનંત શરીર ભેગો રહ્યો. છતાં, તેના કોઈ ગુણ પર્યાય પણે ન થયો, કોઈ સાથે ભળી ન ગયો, એમ અનંત સાથે એક ન થયો માટે અનંત પરથી જુદો રહ્યો. રજકણમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની અવસ્થા પલટે, પણ રજકણ પલટીને આત્મા ન થાય, તેમ આત્મા પલટી જડ ન થાય.

અનંત ધર્મોમાં રહેલું જે એક ધર્મીપણું છે તેને લીધે જીવને દ્રવ્યપણું પ્રગટ છે, અનંત ગુણોનું એકત્વ, અનાદિથી ભેગા રહેવું તે દ્રવ્યપણું છે. આ વિશેષણથી વસ્તુને ધર્મથી રહિત માનનાર અભિપ્રાયનો નિષેધ થયો. જેઓ, ગુણો આત્માથી પ્રગટ થાય છે એમ માનતા નથી તેનો નિષેધ થયો. ખરીરીતે તો બહારથી ગુણ આવતા નથી, અંદરમાં છે તે પ્રગટ થાય છે. કારણકે જો સિદ્ધ ભગવાનમાં અનંતગુણ નહોતા તો ક્યાંથી આવ્યા? જે ન હોય તે ક્યાંયથી આવે નહિ. માટે દરેક આત્મામાં સ્વતંત્રપણે અનંતગુણ, સ્વભાવપણું છે. અરે! ધર્મને નામે બીજું બધું અનંતવાર આત્મા કરી ચુકયો, પણ આત્માને અનંત ધર્મસ્વરૂપ, સ્વતંત્ર, યથાર્થપણે જેમ છે તેમ કદી જાણ્યો નથી. કહ્યું છે કે 'જ્યાંલગી આત્માતત્ત્વ ચિન્યો નહીં, ત્યાંલગી સાધના સર્વ જૂઠી.' એક સ્વને ન જાણ્યો તેથી પોતાને ભૂલી જગતને દેખે છે. એક સ્વને જ્યાંસુધી જાણ્યો નથી ત્યાંસુધી કાંઈ જાણ્યું નથી, એક જાણ્યે સર્વ જણાય છે.

જબ લગ એક ન જાનીયો સબ જાન્યે કયા હોય:
એક જાન્યે સબ હોત હૈ સબસે એક ન હોય.

બધાને જાણનાર છે તે પોતે છે, તેમ જાણ્યા વિના કોને ઓળખી-માનીને તેમાં ઠરવું? માટે પ્રથમ આત્માને યથાર્થ સ્વરૂપે

નક્કી કરવો જોઇએ. વસ્તુના ખ્યાલ લીધા વિના શેમાં હૈયાતિ માની
ટકશે ? જેવો દેહદીઠ, દેહાદિથી જુદો અસંયોગી આત્મા સર્વજ્ઞ ભગ-
વાને જાણ્યો છે તેવો પૂર્ણ છું, એમ કબુલ થતાં બધાં સમાધાનો થાય છે.

વળી તે આત્મા કેવો છે ? ક્રમરૂપ, અક્રમરૂપ પ્રવર્તતા અનેક
ભાવો જેનો સ્વભાવ હોવાથી, જેણે ગુણ-પર્યાયોને ધારણ કરેલાં છે
તેવો ક્રમરૂપ=આત્મા ક્ષણેક્ષણે અવસ્થા બદલે છે. જેમ પાણીમાં એક
પછી એક મોજાં ઊઠે છે, તેમ જીવમાં દરેક ક્ષણે નવી અવસ્થાઓ
ક્રમે કરીને થાય છે. તેમાં રાગ હોય ત્યારે ગુણની નિર્મળ દશા ન
હોય, અને વીતરાગતા હોય ત્યાં રાગ દશા ન હોય. રાગ, વિકાર,
મારૂં સ્વરૂપ નથી એમ અરાગી તત્ત્વનું લક્ષ કર્યું ત્યાં રાગ મંદ
પડ્યો. એટલે તિવ્ર રાગની અવસ્થા બદલી, એ રીતે ક્રમે ક્રમે અવ-
સ્થા બદલાય છે. જેમ સોનામાં સાથે રહેનારા ગુણો એક સાથે હોય
તે અક્રમરૂપ કહેવાય, તેમ આત્મામાં જ્ઞાન, દર્શન, સુખ વીર્ય,
આનંદ વિગેરે ગુણો એક સાથે હોય છે, તેને અક્રમ અથવા સહભાવી
ગુણ કહેવાય છે. બધા ગુણ ત્રિકાળી એકરૂપ આત્મામાં સાથે રહે
છે તેથી સહભાવી છે અવસ્થા એક પછી એક બદલે છે તેથી તે
ક્રમભાવી છે. જ્યારે વિકારમાં જોડાય ત્યારે તે માની બેસે કે 'હું
વિકારી છું;' જ્યારે અવિકારી જ્ઞાન સ્વભાવના લક્ષ વડે, 'વિકાર
હું નહીં' તેમ માને છે ત્યારે 'હું અવિકારી છું, જેવો પરમાત્માનો
સ્વભાવ પૂર્ણ છે તેવો હું છું' એવો અભ્યાસ વધતાં અવસ્થા ક્રમે
ક્રમે બદલાતી જાય છે. પ્રથમ રાગ-દ્વેષ માનતો, પછી રાગરૂપે નથી
એમ માન્યું, ત્યાં શ્રદ્ધા ગુણની અવસ્થા બદલાય છે, ટકીને બદલવું
એ સ્વભાવ છે. 'નહીં સમજાય, ઝીણું પડે છે' એમ ના પાડશો નહિ.
સમજણ સ્વરૂપ આત્મા કોણ છે તે સમજવું નથી, અને ધર્મ કરવો
છે તે કેમ બને ? અનાદિથી બાહ્ય દૃષ્ટિ રાખી બહારથી બીજું માન્યું
છે તે બધું અજ્ઞાન છે, અસત્ય છે. જીવ અનાદિ અનંત વસ્તુ છે.
'છે' તેથી આત્મામાં અવસ્થા બદલાય છે. જેમ માણસના શરીરમાં
અવસ્થા બદલાય છે તેમ, રાગ દશા બદલી નિર્મળ, વિતરાગ દશા
થાય છે. અને ગુણ સદાય આત્મા સાથે ટકી રહે છે. જેમ સોનું અને

તેના ગુણ સદા ટકી રહે છે, અને અવસ્થા (આકાર) બદલે છે. તેમ આત્મારૂપી સોનું તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, સુખ વિગેરે ગુણો કાયમ રહે છે, તેમાં પોતાપણું ભૂલી; પરમાં મારાપણું માની ઊંધી રુચિ કરી તે ગુણની ઊંધી અવસ્થા છે, તે બદલી સવળી દશા થઈ શકે છે, અને ગુણ તો કાયમ સાથે રહે છે: એક સાથે શુદ્ધ, અશુદ્ધ બંન્ને અવસ્થા હોતી નથી. જ્યારે રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનદશા હોય ત્યારે શુદ્ધ દશા ન હોય. જ્યારે શુદ્ધ વીતરાગ દશા હોય ત્યારે અશુદ્ધ દશા ન હોય. બહુ સહેલી રીતે, સાદી ભાષામાં અહીં મુકાય છે. ઓગાળવું તો પોતાને પડશે.

વસ્તુનો મહિમા થવો જોઇએ, સંસારની રુચિ ખાતર, ચાર આનાની તેરીએ રૂા. પાંચલાખનું ચક્રવર્તી વ્યાજ ચડાવવું હોય તો બરાબર ધ્યાન રાખી, રોજે રોજનું વ્યાજ ઉમેરી નવું વ્યાજ ઉમેર્યા કરે છે. તેતો સંસારમાં રખડવાની પ્રીતિમાં ઊંધાઇનું જોર છે. આઠ આનાની ભૂલ થઇ હોય તો ચાર આનાનું ઘાસલેટ બાળીને પૂરી તપાસ કરે, પણ અહીં ધર્મમાં કાંઇ દરકાર કે કિંમત નથી. મફતનો ધર્મ મલતો હોય તો લાવો લઇ લઇએ. પણ તે ક્યાંથી બને ? ખાસ નિવૃત્તિ લઇ અભ્યાસ કરવો જોઇએ.

આત્મા એક નિત્ય વસ્તુ છે. પરથી ભિન્ન અને અનંત ગુણોથી અભિન્ન છે. તેમાં બધા ગુણો સાથે રહે છે, તે અક્રમ કહેવાય છે; અને ગુણની અવસ્થા ક્રમેક્રમે બદલ્યા કરે છે તે ક્રમવર્તી કહેવાય છે. આ વિશેષણથી આત્માને નિર્ગુણ માનનારા સાંખ્યમતીનો નિષેધ થયો. નિર્ગુણ કઇ રીતે? કે, રજોગુણ, તમોગુણ, અને સત્વગુણ પ્રકૃતિના છે તે આત્મામાં નથી. વિકાર છે તે રાગભાવ છે આત્માનો સ્વભાવ નથી. તેનો અભાવ થઈ શકે છે. પણ પોતામાં જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, શાંતિ, વીર્ય વિગેરે સ્વાભાવિક ગુણ છે તેનો અભાવ થતો નથી. આત્મા વસ્તુ છે તેથી તેમાં અનંત શક્તિરૂપ જ્ઞાન, આનંદ વિગેરે ગુણ છે, તેને ઓળખી તેમાં એકાગ્ર થયે તે પ્રગટે છે. કેરી પકી પડી ખાટીમાંથી મીઠી થાય છે; રસગુણ કેરીમાં કાયમ રહ્યો અને

તેની અવસ્થા પલટી. ખાટીમાંથી મીઠી થાય તેમાં તેને જ્ઞાનની જરૂર નથી. કોઈની મદદની જરૂર નથી. તેમ આત્મા પોતાના કારણે પરમાં મમતા કરે છે, અને મમતા રહિત થાય છે તેમાં કોઇની મદદની જરૂર નથી. ખોટી રૂચિને મિથ્યા રૂચિ કહેવાય છે. અને સાચો પુરૂષાર્થ કરી ભાન થાય તેને સમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. 'દર્શન'-ગુણ આત્મા સાથે કાયમ રહે છે અને અવસ્થા બદલાય છે. સહેલું કરી કહેવાય છે, પણ લોકોએ મહા અઘરૂં માની રાખ્યું છે. મને ન સમજાય, હું ન સમજી શકું તેમ માનવું તે પોતાને ગાળ દેવા જેવું છે. આત્માને અપાત્ર કહેવો તે કલંક દેવા જેવું છે. જે અનંત સિદ્ધ પરમાત્મા કરી શક્યા તેટલું જ કહેવાય છે. વધુ કહેવાતું નથી.

દરેક આત્મા સ્વમાં અનંતુ કરી શકે છે, પરમાં કંઈ કરી શકતો નથી, કરૂં એમ માને ભલે! જેવું સ્વતંત્રપણું છે તે કહેવાય છે; તું ના પાડીશ નહિ, તારી પ્રભુતાના ગાણાં ગવાય છે. જેમ બાળકને સુવારવા માતા હાલરડાં ગાય કે 'મારો દીકરો ડાહ્યો, પાટલે બેસી નાહ્યો.' વિગેરે વખાણ સાંભળી બાળક સૂઈ જાય, તેમ આત્માને જાગ્રત કરવા માટે અહીં ડાહ્યો='તું પરમાત્મા જેવો છો, સદાય ચૈતન્ય જ્યોતિ છો' એમ કહે છે. બાળકને ઊંઘાડવા ઘોડિયામાં નાખે છે અને બાળક ગાણાં સાંભળી સુઈ જાય છે. તેમ જ્ઞાની સંબોધે છે કે, ચોરાશીનાં ખોળિયાં મારાં માની અજ્ઞાનરૂપે સૂતો છો, તને જાગ્રત કરવાના ગાણાં ગવાય છે; તારે જાગવું પડશે માતાના ગાણાં તો સુવાડવાનાં છે ને આ ગાણા તો જગાડવાના છે. સંસાર અને મોક્ષની રીતમાં ઉલટ પાલટ ફેર છે. બાળકનાં વખાણ કરતાં ઊંઘી જાય છે, તેમાં ઊંડે ઊંડે મોટાઈની મીઠાશ ભરી છે, તેમાંથી મોટાઈનો આદર લાવી સંતોષાઈ જાય છે. એમ આ જીવ મિથ્યાબુદ્ધિનાં ખોળીએ અનાદિનો સુતો છે. હવે તને તારા પ્રભુત્વનો મહિમા ગાઈને જાગ્રત કરે અને તું ના પાડ ને નહીં ચાલે. આ કોની માંડી છે? ત્રિલોકનાથ સિદ્ધ ભગવાન જે પદ પામ્યા તેવો તું છો, એમ તારાં ગાણાં ગવાય છે. શાસ્ત્ર પણ તારાં ગાણાં ગાય છે, 'જાગ રે જાગ, ક્ષણ લાખેણી જાય છે' તને તું ન સમજ તે કેમ ચાલે?

સ્વાધીન જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપને સ્વ માનીને જાણીને તેમાં ટકે છે તે સ્વસમય આત્મા છે. પરને પોતાનું માને, જાણે અને રાગ દ્વેષમાં પરવલણ વડે ટકે છે તે પરસમયરૂપ થતો અજ્ઞાની આત્મા છે. એકની અવસ્થાનું વલણ સ્વ તરફ છે, બીજાનું પર તરફ છે. અવસ્થામાં ઊંધો ફર્યે સંસારમાર્ગ અને સૂલટો ફર્યે મોક્ષમાર્ગ છે.

વળી કેવો છે ભગવાન આત્મા? પોતાના અને પર દ્રવ્યોના આકારોને પ્રકાશવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, જેણે એક સાથે વિશ્વનું સમસ્તરૂપ જાણવાપણું પ્રગટ કર્યું છે. સર્વ પદાર્થનું સ્વરૂપ જણાય તેવા ગુણવાળો હોવાથી, લોકાલોકને ઝળકાવનારું એકરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે; અરીસામાં લાખ ચીજ જણાય ખરી, પણ તેથી અરીસો તે લાખ ચીજ રૂપ થતો નથી. અરીસામાં કોઈ ચીજ પેસી નથી પણ તેની સ્વચ્છતાથી જ એમ જણાય છે; તેમ આત્માનો જ્ઞાનગુણ એવો સ્વચ્છ છે કે તેમાં જણાવા યોગ્ય અનંત પર ચીજો જણાય છે. જાણનારો પોતાની તાકાતને જાણે છે અને તે પરને જાણતાં પરરૂપે થઈ જતો નથી. પણ અજ્ઞાનીને પોતાના સ્વભાવની ખબર નથી. વળી કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે કેવળજ્ઞાન થયા પછી આત્મા સ્વને જ જાણે, પરને ન જાણે. તેવા એકાકાર માનનારનો અહીં નિષેધ થયો તથા કોઈ કહે કે જ્ઞાન પોતાને નથી જાણતું પરને જ જાણે છે; એમ અનેક આકાર માનનારનો પણ નિષેધ થયો. જીવનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ, વિરોધ રહિત ન જાણે તો જીવ જાગ્રત થાય નહીં. વળી આત્મા કેવો છે? અન્ય દ્રવ્યોના જે ખાસ ગુણો તેનાથી વિલક્ષણ, અસાધારણ ગુણ ચેતના સ્વરૂપે છે. આત્મા સિવાય બીજા પદાર્થો છે, તેના વિશેષ ગુણો કહેવામાં આવે છે. જેમકે:—એક આકાશ નામે પદાર્થ છે, તેનો ખાસ ગુણ અવગાહના છે. એમ ગતિ સહાય, સ્થિતિ સહાય, વર્તના સહાય વિગેરે લક્ષણ ધારણ કરનાર ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મ-દ્રવ્ય, કાલદ્રવ્ય, તે પદાર્થો આત્માથી જુદા છે. દરેક આત્મા પોતા-પણે ત્રિકાળ છે, પરપણે ત્રિકાળ નથી. છએ દ્રવ્યો જગતમાં છે, તેને યુક્તિ, આગમ અને અનુભવથી સિદ્ધ કરી શકાય છે; પણ કથન કરતાં વાર લાગે રૂપીપણું પુદ્‌ગલ પરમાણુનો ગુણ છે. પાંચે પદા-

ર્થના ગુણોનો આત્મામાં અભાવ છે. કોઈ સાથે સંબંધ નથી પણ ઊંધી માન્યતાએ ઘર ઘાલ્યાં છે. એકવાર પાત્ર થઈ પોતાનું અનંત કેવળજ્ઞાન સ્વરૂપ કેવું છે તે સાંભળે અને જાણે તો તેનો મહિમા આવ્યા વિના રહે નહિ. અહીં અસ્તિ, નાસ્તિ બતાવે છે કે–પર વસ્તુના ગુણો તારામાં નથી, તારા ગુણો પરમાં નથી. તું જ્ઞાયક હોવાથી જાણવું, એવું તારૂં ખાસ લક્ષણ છે તે તારાથી તારો ધર્મ પ્રગટે છે, પરથી ગુણ પ્રગટતો નથી. આત્માનો કોઇ ગુણ પરથી આવે તો આત્મા નમાલો ઠરે; પણ તું અનંતા ગુણ સ્વભાવથી ભરેલો પૂર્ણ તત્ત્વ, સત્ત્વ છો. તે ભૂલી પરનો આશ્રય કરે તો શું તું નમાલી ચીજ છો? નહિ; આત્મા પોતેજ સંપૂર્ણ સુખથી ભરેલો છે.

અસાધારણ ચૈતન્યરૂપતા, ચૈતન્યસ્વરૂપપણું,=અરૂપી, જ્ઞાનઘનપણું એવા સ્વભાવની હૈયાતિને લીધે આત્મા અન્ય દ્રવ્યોથી ભિન્ન છે. આ વિશેષણથી 'એક બ્રહ્મ વસ્તુને જ' માનનારાનો નિષેધ થયો. જગતમાં પર ચીજ અનંત છે, જગત જગતમાં છે પણ આત્મામાં જગત નથી. આત્મા પરથી જુદો છે, પર ચીજ આત્માથી ત્રિકાળ જુદી છે, એમ જ્યાંસુધી નિર્ણય સહિત ન જાણે ત્યાંસુધી, જુદાપણાનો ભેદજ્ઞાન જ્યોતિનો પુરૂષાર્થ જીવ ન કરી શકે.

વળી આત્મા કેવો છે? અન્ય અનંત દ્રવ્યો સાથે એક ક્ષેત્રાવગાહે વ્યાપીને (આકાશ ક્ષેત્રમાં) વ્યવહારે રહ્યો છે. નિશ્ચયથી દરેક આત્મા પરક્ષેત્રથી નાસ્તિરૂપ છે. દ્રવ્ય=અનંતગુણપર્યાયરૂપવસ્તુ; ક્ષેત્ર=આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશરૂપ પહોળાઈ; કાળ=વર્તમાન વર્તતી અવસ્થા; ભાવ=ત્રિકાળ પણે દ્રવ્યની શક્તિ અથવા ગુણ. એમ આત્મા સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવપણે=પોતાપણે છે અને પરવસ્તુના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવપણે ત્રણ કાળમાં નથી. જેમ પાણી સાથે કાંકરા ઘણા કાળથી ભેગા છે, છતાં તે પાણી અને કાંકરા જુદા છે; તેમ એક જગ્યામાં દરેક વસ્તુ હોવા છતાં, કોઈ પોત પોતાના સ્વભાવથી છૂટતી નથી, એમ હોવાથી આત્મા ટંકોત્કીર્ણ ચૈતન્ય એક સ્વભાવરૂપ છે. આ વિશેષણથી વસ્તુ સ્વભાવનો નિયમ બતાવ્યો. આવો જીવ નામનો પદાર્થ તે સમય છે. સમય=[સમ+અય] એક સાથે

જાણે અને બદલવાની ક્રિયા કરે તેને આત્મા કહીએ, અથવા જીવ કહીએ.

હવે મોક્ષમાર્ગ બતાવે છે:-જીવનું વલણ ક્યાં છે તે બતાવે છે; જ્યારે જીવને સવળું વલણ હોય ત્યારે ભેદવિજ્ઞાન જ્યોતિ પ્રગટ થાય છે. અને તે પોતે પુરુષાર્થ કરે ત્યારે પ્રગટ થાય છે એમ અહીં આવ્યું; અહીં સાધકભાવ વર્ણવ્યો છે. જ્યારે આ આત્મામાં, સર્વ પદાર્થના સ્વભાવને પ્રકાશવામાં, જાણવામાં સમર્થ એવા કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારી ભેદવિજ્ઞાનજ્યોતિનો ઉદય થાય છે ત્યારે સર્વ પરભાવોથી પોતાને જુદો જાણવા લાગે છે. 'હું પરથી નિરાળો, શરીર, મન, વાણી, પુણ્ય, પાપરૂપે નથી, ચૈતન્ય જ્ઞાનજ્યોતિ સ્વરૂપ છું, રાગાદિરૂપે નથી એટલે પરથી ભેદ અથવા પરથી જુદો હું છું,' એવી ભેદજ્ઞાનજ્યોતિ વડે, પુણ્ય, પાપ, ઉપાધિ રહિત, પૂર્ણ, જ્ઞાનઘન સ્વભાવના લક્ષે, પરથી જુદો, રાગ રહિત થવાની ક્રિયા સાધક જીવ કરે છે.

અગ્નિમાં—પાચક, પ્રકાશક, અને દાહક ત્રણ ગુણ છે તેમ આત્મામાં દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એવા ત્રણ ગુણ છે. જેમ અગ્નિ પાચક ગુણવડે અનાજને પકાવે છે તેમ આત્મા પોતાના દર્શન ગુણવડે પોતાના આખા શુદ્ધ સ્વભાવને પચવી શકે છે, જીરવી શકે છે; જેમ અગ્નિ પોતાના પ્રકાશ ગુણવડે સ્વ-પરને પ્રકાશે છે તેમ આત્મા પોતાના જ્ઞાન ગુણવડે સ્વ-પરનો પ્રકાશક છે. જેમ અગ્નિ પોતાના દાહકગુણ વડે દાહ્યને બાળે છે, તેમ આત્માનો ચારિત્ર ગુણ વિકારીભાવનો સર્વથા નાશ કરે છે. અંધારામાં જઈ જુઓ તો બધી ચીજો એક લાગે. જુદાઈ જણાય નહીં, પણ દીપકવડે જોતાં જુદી હતી તેમજ જણાય છે; તેમ આત્માને પરથી જુદો જાણવા માટે પ્રથમ જ સમ્યગજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ જોઈએ આ પહેલામાં પહેલો આત્મધર્મનો એકડો છે તે સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન અને અંતર્ચારિત્રની એકતાથી જ ધર્મ છે. અને તે અહીં કહેવાય છે.

તા. ૨૪-૬-૧૯૪૩

'આત્માનો સ્વભાવ કેવો છે' તેમ શિષ્યે પૂછ્યું છે. તેનો જવાબ સાત બોલથી કહેવાયો છે.

ઊંધી દ્રષ્ટિથી સંસાર, અને સવળી દ્રષ્ટિથી મોક્ષ થાય છે. ધર્મ કેમ થાય તે અહીં બતાવે છે માટે ધ્યાન રાખજો; ઝીણી વાત છે, અંતરની વાત છે. ભેદજ્ઞાન જ્યોતિ પ્રગટ કરવાથીજ બધા પદાર્થને જાણનાર કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે, કેવળજ્ઞાન એટલે પૂર્ણ નિર્મળ જ્ઞાનદશા, તે પ્રગટ કરવામાં સમર્થ પણ જીવ ત્યારે થાય છે કે ભેદજ્ઞાન જ્યોતિરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે ત્યારે. મોક્ષનો પ્રથમમાં પ્રથમ ઉપાય આત્મામાં ભેદજ્ઞાન જ્યોતિ પ્રગટ કરવી તે છે; તેને સમ્યગ્જ્ઞાન જ્યોતિ કહે છે. જેમ અંધકારના કારણે બધી ચીજ જુદી જુદી જણાય નહિ તેમ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં મન, વાણી, દેહ, પુણ્ય-પાપ વિગેરે આત્માથી જુદા છે તે જુદા જણાય નહીં. પણ ભેદજ્ઞાન પરથી જુદાપણાનો બોધનો ઉદય [પ્રગટ] થવાથી સર્વ પર દ્રવ્યોથી છૂટી નિરાવલંબી થઈ, દર્શન જ્ઞાન સ્વભાવમાં જીવ પ્રવર્તે છે. મન, વાણી, દેહ, પુણ્ય, પાપ, રાગ વિગેરે હું નથી એવી જે શ્રદ્ધા થાય ત્યારે શ્રદ્ધામાં 'પરથી છૂટયું' થયું. અહીં તો હજી મોક્ષદશા કેમ પ્રગટ થાય તેની શ્રદ્ધા એટલે ઓળખાણ કરવાની વાત છે. પ્રગટ તો પછી થાય છે. જેમ સૂર્યવડે અંધકારનો નાશ થતાં દરેક પદાર્થ જુદા જણાય છે તેમ, અંદર જ્ઞાન સ્વરૂપની જ્ઞાન જ્યોતિ વડે ઓળખાણ થતાં સ્વ-પર દરેક વસ્તુ જુદી જણાય છે. જેમ અગ્નિનો પ્રકાશ તેમ અહીં જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે. પરમાણુ, દેહાદિ અને રાગનો અંશ મારો નથી, મનના સંબંધથી આત્માને રાગ, દ્વેષ ઉપજે છે, તે સંબંધથી રહિત અવિકારી આત્મધર્મ છે, એવી પ્રતીત અનુસાર પુણ્ય-પાપ રહિત અને દર્શન, જ્ઞાન, સ્વરૂપસ્થિરતારૂપે આત્મતત્ત્વમાં એકાગ્ર લીન થઈ મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અને ક્રમે કરી પૂર્ણ વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

જેને મુક્ત થવું છે તેને તેની વ્યાખ્યા શું તે જાણવું જોઇએ. બંધન ભાવરૂપ અશુદ્ધ દશાથી મુક્ત થવું છે કે સ્વભાવથી મુક્ત થવું છે, તે નક્કી કરવું પડશે. અજ્ઞાની પરને પોતાનું માને છે તેથી કદી બંધન ભાવથી છૂટી શકતો નથી. કોઈ કહે, 'પુણ્ય, પાપ, દેહાદિથી જુદો આત્મા અત્યારે કેમ મનાય?' તેને જ્ઞાની કહે છે કેઃ-હું પર-

માર્થે મુક્ત છું, પરથી બંધાયેલો નથી. તે નિર્ણય તો પ્રથમ કરવો જ પડશે. પ્રથમ શ્રદ્ધામાંથી સર્વ પરદ્રવ્યોનો સંબંધ છોડતાં એમ જણાય છે કે અહો! પર ચીજ સાથે ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં કોઈ આત્માને સંબંધ નથી. માટે હવે મારૂં હિત મારામાં મારાથી થાય છે તેમ અંતરથી દ્રઢતા થાય છે.

પ્રથમ પાત્રતા વડે ખૂબ શ્રવણ કરવું, સાંભળેલા ભાવનું મનન કરવું; કારણકે 'પોતે કોણ' તેનું અનાદિનું વિસ્મરણ છે અને પર મારાં, હું પરનું કામ કરી શકું છું, પર મને મદદ કરી શકે છે, એમ ઊંધી દૃષ્ટિવડે અનાદિથી પરનું સ્મરણ છે. જગતમાં એવી વાતોનો પરિચય પણ ઘણો છે માટે પ્રથમ સત્ય સાંભળી, સત્ય અસત્યની તુલના કરતાં આવડવી જોઈએ; તે માટે ખૂબ શ્રવણ કરી, આદરપૂર્વક અંતરથી 'હા' પાડતાં શીખવું જોઈએ. સતસમાગમે સાંભળીને 'હું સિદ્ધ પરમાત્મા જ છું' તેની સમજીને હા પાડતાં પાડતાં થઈ જાય લત અને લતનો અભ્યાસ થતાં થતાં થઈ જાય હાલત એટલે આત્મસ્વભાવની હાલત ઊઘડી જાય છે. વકીલાતનું ભણવામાં પ્રથમ વિશ્વાસ લાવી હા પાડી હતી, પછી તેની લતનો અભ્યાસ થતાં સહજ હાલત થઇ જાય છે. આત્મસ્વભાવ પરથી જુદો એવી વાત સાંભળતાં જ, ભેદજ્ઞાન તૂરત જ ન થાય; પણ પરથી જુદો આત્મા કેવો છે, કેવો નથી, એની યથાર્થ ઓળખાણની વાત થતાં જે જે ન્યાય કહેવાય તે સાંભળતાં મોક્ષ સ્વભાવનો પ્રેમ વધવો જોઇએ. જેને જેનો પ્રેમ તેની વાત શ્રવણ કરતાં કંટાળો આવે નહિ, તેમ આત્માની સત્ય વાતનો પ્રેમ થતાં આત્મા પરનો કર્તા નથી, પરથી નિરાળો છે, એવી વાત શ્રવણ કરતાં કંટાળો આવે નહીં પણ રસથી સાંભળે. સર્વજ્ઞે કહેલું સત્ય છે કે તારૂં તત્ત્વ પરથી નિરાળું છે, તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ પૂર્વે કદી સાંભળ્યું નથી; તેથી એ સાંભળવા માટે પ્રીતિથી એવો ભાવ આવે કે, 'અહો! વાત તો અનંત કાળમાં નહિ સમજાયેલ અપૂર્વ છે.' સમજણ પૂર્વક આદર આવે પણ તેનાથી વિરુદ્ધ વાતનો આદર આવે નહિ. અનંત કાળમાં ધર્મના નામે જે કંઈ કર્યું તે અપૂર્વ કર્યું નથી. તેની સત્ય વાત પ્રથમ જ અંતરમાં રુચિગત થવી જોઇએ.

અસંયોગી જ્ઞાનઘનતત્ત્વ, તે રાગ અને પરમાણુથી પણ જુદું; પરના આશ્રય વિનાનું પૂર્ણ જ્ઞાન આનંદરૂપે છે, આત્મા સ્વાધીનપણે સદાય જાણનારો છે, જ્ઞાન માત્ર મારૂં સ્વરૂપ છે, ક્ષણિક મલિનતા દેખાય છે તે મારૂં સ્વરૂપ નથી, એમ પ્રથમ સમજણમાં સ્વીકાર થાય અને રાગ ટાળવા માટે સ્થિરતારૂપ ક્રિયા મારાથી મારામાં થઈ શકે, એવી શ્રદ્ધા થયા પછી સર્વ પરદ્રવ્યોથી પરાવલંબનથી છૂટી સ્વમાં એકાગ્ર, લીનતારૂપ ચારિત્ર થઈ શકે છે. પણ હજી સ્થૂલ મિથ્યાત્વરૂપ માન્યતાવડે, પરની પ્રવૃત્તિ હું કરી શકું, પર મને મદદ કરી શકે, પુણ્યવડે ગુણ થાય, એનાથી હળવે હળવે ધર્મ પ્રગટ થશે, એમ અનાદિથી માનતો આવ્યો છે, દેહ મારો, પર મારાં એમ કલ્પના કર્યા કરે છે, તેને ધર્મ ક્યાંથી થાય? આત્મા ફીટીને જડ કદી થતો નથી, અને જડ પદાર્થ આત્માના થતા નથી. પર દ્રવ્યને છોડવાની વાત વ્યવહારથી છે, પરને આત્માએ ગ્રહણ કર્યું જ નથી; પણ માન્યતામાં પરની પકડ હતી કે રાગ મારો પુણ્ય મારૂં જડ મારાં એમ જડની અવસ્થાનું ધણીપણું છે, એ ઊંધી માન્યતાથી છૂટવું તેનું નામ સમસ્ત પરદ્રવ્યથી છૂટવું છે. આત્મામાં કોઈ પેસી ગયું નથી; ભ્રમથી પરમાં કર્તાપણું માનતો કે જડ, દેહાદિની ક્રિયા મારા વડે થાય છે, પરથી મને લાભ—હાનિ થાય છે; એમ પરને અને પોતાને એક કરી માનતો હતો. તે ઊંધી માન્યતાનો, સ્વભાવના ભાનવડે ત્યાગ પ્રથમ કરવો જોઈએ. પછી વર્તમાનમાં પર વલણરૂપ થતી અસ્થિર અવસ્થાને સ્વરૂપસ્થિરતાવડે છોડી શકાય છે.

હું પરમાત્મા જેવો અનંત આનંદ, બેહદ સ્વભાવી છું, જેવા સિદ્ધ ભગવાન છે તેવોજ હું પરમાર્થે છું, એમ દૃઢ પ્રતીતિ થવાથી સમ્યક્‌દર્શન ગુણ પ્રગટે છે. ત્રિકાળી અવિકારી સ્વરૂપનું લક્ષ થયા પછી, વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થામાં થોડો રાગનો ભાગ રહ્યો તેને ગણે નહીં, જ્ઞાનની તીવ્ર એકાગ્રતા રૂપ ધ્યાનાગ્નિવડે સર્વ રાગનો નાશ કરવાની શ્રદ્ધા છે, તેથી તેના જોર વડે રાગને ટળતો ભાળે છે. અગ્નિમાં પાચક, પ્રકાશક, દાહક, ત્રણ શક્તિ છે. તેમ આત્મામાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, ત્રણ મુખ્ય ગુણ છે. આત્મા ત્રણેકાળ પરથી

નિરાળો છે. તેની અનંત ચૈતન્યશક્તિ પણ શુદ્ધ છે.

વર્તમાન અવસ્થામાં કર્મનું નિમિત્ત છે. તે લક્ષમાં ન લેતાં, ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવપણે જોઇએ તો તે શુદ્ધ જ છે. આત્મામાં અશુદ્ધ અવસ્થા થાય છે, તેની સ્થિતિ એક સમયમાત્રની છે. વિકારી ભાવ બીજે સમયે કરે, તો તે પણ તે સમયપૂરતો જ કરે છે. તે ક્ષણિક અવસ્થારૂપે હું નથી, હું તો નિત્ય છું. શુદ્ધતા કે અશુદ્ધતા વર્તમાન પર્યાયમાં થાય છે, દ્રવ્યદૃષ્ટિએ જોતાં દ્રવ્યમાં તે ભેદો નથી. આત્મા અનંતગુણનો પિંડ છે. તેની વર્તમાન એક સમયની અવસ્થા પ્રગટ હોય છે અને બીજી ત્રિકાળી અવસ્થા અપ્રગટ હોય છે એટલે કે શક્તિપણે હોય છે. સંસારી આત્મામાં પણ અનંતજ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્ય વગેરે ગુણ અપ્રગટ—શક્તિરૂપે છે.

આત્મામાં સમયે સમયે થતી વિકારી અવસ્થા પ્રવાહે કરીને અનાદિની છે, તે અવસ્થા ક્ષણિક હોવાથી ટાળી શકાય છે. આત્માનો સ્વભાવ રાગદ્વેષનો નાશક છે પણ ઉત્પાદક નથી. ચૈતન્યનો સ્વભાવ તો અવગુણનો જાણનાર છે, પણ અવગુણરૂપે થઈ જનાર નથી. ન્યાયપૂર્વક વિચાર કરે તો જણાય કે જેને કાઢવા માગું છું તે મારો સ્વભાવ હોય નહિ. એટલે એમ અર્થ થયો કે પરથી જુદો એકલો રહ્યો તે પોતાનો સ્વભાવ છે, અને હું પરમાં એકત્વબુદ્ધિ ટાળી સ્વમાં રહેવા ઇચ્છું છું. પૂર્ણ થયા પહેલાં પૂર્ણ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવી જોઇએ કેમકે તે વગર પૂર્ણ તરફનો પુરુષાર્થ આવી શકે નહિ.

હું ત્રિકાળી, અનંતગુણનો પિંડ છું. એક સમયમાત્રની સ્થિતિનો વિકાર છે તે મારો સ્વભાવ નથી. દોષ અને દુઃખનો જ્ઞાતા દોષ અથવા દુઃખરૂપ નથી. અવગુણને હું ટાળવા ઇચ્છું છું તો તે ટળી શકવા યોગ્ય છે, અને મારામાં તેને ટાળવાનું સામર્થ્ય છે. આવું ભેદજ્ઞાન જેને ન હોય તેને વ્રત અને ચારિત્ર ક્યાંથી હોય? સમ્યગ્દર્શન પહેલાં સાચાં વ્રતાદિ ન હોય, સમ્યક્‌દર્શન વિના ભવભ્રમણ ટળે નહિ. કપાયની મંદતા હોય તો પાપાનુબંધી પુણ્ય બંધાય. સ્વતંત્ર, નિરાવલંબી તત્ત્વ સમજ્યા વિના ધર્મ ન થાય એવો નિયમ છે, સર્વજ્ઞ કથિત આ ત્રિકાળી નિયમમાં અપવાદ ન હોઈ શકે.

યથાર્થ આત્મસ્વરૂપને સમજ્યા વિના દેહાદિની ક્રિયાની વાતો અને તેના ઝઘડામાં જગત રોકાઈ રહે છે. આત્મ માર્ગ તો અંતર અનુભવમાં છે. અનાદિની ઊંધાઇથી જીવે જે માન્યું છે તે સાચું નથી.

સુખ કે દુઃખ જડમાં નથી પણ પરવસ્તુના વલણવાળો ભાવ તેજ દુઃખરૂપ છે. તીવ્ર કષાય તે ઘણું દુઃખ અને મંદ કષાય તે થોડું દુઃખ, કે જેને લોકો સુખ માને છે પણ તે બન્ને આત્મગુણરોધક છે. જેમ ધુમાડો અગ્નિનો સ્વભાવ નથી, પણ લીલા લાકડાના નિમિત્તે વર્તમાન અવસ્થામાં ધુમાડો દેખાય છે, પણ તે અગ્નિનું સ્વરૂપ નથી; કારણકે અગ્નિ ઉગ્ર થતાં, ધુમાડો ટળી જાય છે. તેમ ચૈતન્ય સ્વભાવ રાગદ્વેષના ધુમાડાથી રહિત છે. વર્તમાન અવસ્થામાં, કર્મના નિમિત્તે શુભ કે અશુભ વૃત્તિનો મેલ ઊઠે છે, પણ તે આત્મસ્વરૂપ નથી. ઓછો મેલ કે જેનું ફળ થોડું દુઃખ, તેને પુણ્ય કહેવાય છે, અને વધારે મેલ, કે જેનું ફળ ઘણું દુઃખ, તેને પાપ કહેવાય છે, શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવમાં જીવ એકાગ્ર થતાં, ધ્યાનરૂપ અગ્નિ ઉગ્ર થતાં, તે મેલ ટળી જાય છે. શુભ-અશુભ બન્ને ભાવ વિકાર છે. બન્નેને કર્મના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થયેલો મેલ જાણીને જે તેને ટાળવા ઇચ્છે છે તે ટાળનારો હું નિર્મળ છું, એવી જેની દૃષ્ટિ હોય છે તે તેને ટાળી શકે છે.

ત્રિકાળી, પૂર્ણ, નિર્મળ, નિરાકૂળ સ્વભાવના લક્ષે વર્તમાન ક્ષણિક શુભાશુભ આકૂળતારૂપ ભાવ ટાળી શકાય છે, તેથી પ્રથમજ પૂર્ણસ્વભાવની પ્રતીતિ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. સંપૂર્ણદશા પ્રગટ્યા પહેલાં, આત્મા બેહદ આનંદરૂપ, નિર્મળ, પવિત્ર છે, એવી સમ્યક્ પ્રતીતિ જે કરે છે તે સંપૂર્ણદશાને પ્રાપ્ત કરે છે જ. અહીં કોઈ કહે કે 'પ્રગટ થયા પછી માનું.' તો તેને કહેવાય કે "પરમાત્મદશા પ્રગટ્યા પછી માનવાનું શું રહ્યું ?".

હું પરમાત્મસ્વરૂપ જ છું, પુણ્યપાપ બંધનવાળો નથી, એવી સમ્યક્ શ્રદ્ધામાં પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાનું સામર્થ્ય છે. અને તેના જોરે તે પૂર્ણતાને પ્રગટ કરે છે. આથી અન્ય કોઈ ઉપાય બતાવે તો તે સત્ય નથી.

જે ચીજની પોતાને જરૂર હોય તે કેવી છે, કેમ મળે, ક્યાંથી મળે, વગેરે બાબતો જીવ પ્રથમથીજ નક્કી કરે છે. જેમકે જેને સુખડી કે શીરો બનાવવો છે, તે તેના થયા પહેલાં અમુક વસ્તુઓમાંથી તે બનશે એમ પ્રતીતિ કરે છે, અને પછી લોટ, ઘી, ગોળ ગ્રહણ કરી બનાવવાની મહેનત કરે છે; તેમ આત્મા ચિદાનંદ ભગવાન, નિર્મળ, વીતરાગ છે, પરથી ત્રણેકાળ જુદો છે. તેને યથાર્થપણે ઓળખવાનો અભ્યાસ કરે, તેને માટે નિવૃત્તિ લઈ સત્‌સમાગમ, શ્રવણ, મનન કરે તો અપૂર્વ સત્ય સમજાય જ; પણ જેને આ વાતની રુચિ નથી, તેને તો આ વાત કાને પડતાં કહે કે અરર! આ વાત અમે માની શકતા નથી, કારણ કે જે ન દેખાય તે કેમ મનાય? પણ સ્વભાવનો ભરોસો કરી જુએ તો પૂર્ણ પરમાત્મ સ્વભાવ બધી વખતે છે. આત્મા મનુષ્ય પણ નથી એમ જાણી વર્તમાન વિકારી અવસ્થાનું લક્ષ છોડી, અખંડ જ્ઞાયકરૂપને માની, તેમાં ઠરે તો સંયોગ અને વિકાર ટળી જાય છે.

"હું પૂર્ણ પરમાત્મા છું, રાગ અને પુદ્‌ગલ પરમાણુ માત્ર મારાં નથી, મને પરનો આશ્રય નથી" એવી શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન અને એનું જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન, અને એવા દર્શન જ્ઞાનથી જાણેલા સ્વરૂપમાં સ્થિરતારૂપ ક્રિયા તે ચારિત્ર છે.

જેમ વકીલાત કરનારને તેના અસીલનો જ પક્ષ પુષ્ટ કરવાનો હોય છે, તેના વિરોધીનું ગમે તે થાય તે તે જોતો નથી; તેમ સર્વજ્ઞ ભગવાનના કાયદા આત્માનાજ પક્ષમાં હોય. લૌકિક કાયદામાં તો દેશ, કાળ અનુસાર ફેરફાર થાય છે, પણ આત્મધર્મમાં તેમ નથી.

"એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ,
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત."

(આત્મસિદ્ધિ–પદ ૩૬)

પૂર્ણ, અખંડ સ્વભાવનું જે લક્ષ તે પરમાર્થ છે. પુણ્યપાપ પરિણામ રહિત, પરાશ્રય રહિત, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રનું સાધકપણું તે પરમાર્થને સાધનાર વ્યવહાર—તે પરમાર્થનો પંથ છે.

પૂર્ણ વીતરાગી તે દેવ, નિર્ગ્રંથ મુનિ તે ગુરુ, અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ધર્મ, તે ત્રણેની ભક્તિરૂપ શુભ વિકલ્પ તેને પણ જ્ઞાનીઓએ વ્યવહાર કહ્યો છે.

જ્યારે આ જીવ ભેદજ્ઞાન જ્યોતિ પ્રગટ કરીને, પરભાવથી છૂટી સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે અર્થાત્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રમાં અંતરથી એકત્વરૂપે લીન થઈ રમણતા કરે છે ત્યારે કેવળજ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થાય છે.

પ્રશ્નઃ-મન મદદગાર ખરૂં ?

ઉત્તરઃ-નહિ, કારણકે દરેક દ્રવ્ય સ્વપણે છે, ને પરપણે નથી. આત્મા સ્વપણે સત્ છે, અને પરપણે અસત્ છે. આત્મામાં પર વસ્તુ અસત્ છે. જે તેનામાં નથી તે તેને શું કરે ? જે જુદી ચીજ છે તેને પરચીજની મદદ ત્રણ કાળ, ત્રણ લોકમાં હોઈ શકે નહિ, અર્થાત મન કે જે આત્માથી પર છે, તે તેને મદદગાર થઇ શકે જ નહિ.

જીવ નામનો પદાર્થ 'સમય' છે. જ્યારે જીવ સર્વ પદાર્થોના સ્વભાવને પ્રકાશવામાં સમર્થ એવા કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારી ભેદ-જ્ઞાન જ્યોતિનો ઉદય થવાથી, સર્વ પરદ્રવ્યોથી છૂટી દર્શનજ્ઞાનસ્વભાવમાં નિશ્ચિતપ્રવૃત્તિરૂપ આત્મતત્ત્વ સાથે એકત્વરૂપે લીન થઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થિત થવાથી પોતાના સ્વરૂપને એકતારૂપે એક જ વખતે જાણતો તથા પરિણમતો એવો તે "સ્વસમય" એમ શ્રદ્ધા કરવામાં આવે છે. આ મોક્ષમાર્ગ કહ્યો. હવે અનાદિનો બંધમાર્ગ કેમ છે તે કહે છેઃ—

પ્રથમ સવળાઈનાં ગાણાં ગાયાં. હવે અવળાઇની વાત કહેવાય છે. અનાદિ અવિદ્યારૂપી જે કેળ તેના મૂળની ગાંઠ જેવો જે (પુષ્ટ થયેલો) મોહ તેના ઉદય અનુસાર પ્રવૃત્તિના આધીનપણાથી, દર્શન જ્ઞાનસ્વભાવમાં નિશ્ચિતપ્રવૃત્તિરૂપ આત્મતત્ત્વથી છૂટી પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન મોહરાગદ્વેષાદિ ભાવોમાં એકતારૂપે લીન થઇ જીવ પ્રવર્તે છે ત્યારે પુદ્ગલકર્મના કાર્મણસ્કંધરૂપ પ્રદેશોમાં સ્થિત થવાથી પરદ્રવ્યને પોતાની સાથે એકપણે એક કાળમાં જાણતો અને

રાગાદિરૂપ પરિણમતો એવો તે 'પરસમય' એમ પ્રતીતરૂપ કરવામાં આવે છે.

અનાદિનો મોહ, તેના ઉદય અનુસાર, પરવસ્તુને પોતાની માનવારૂપ પરાશ્રિત ભાવ થાય છે તે આત્મામાં કાયમ ટકી શકે તેમ નથી. અજ્ઞાન નિત્ય ટકે તેવું નથી, છતાં જીવમાં તે અનાદિથી છે, તેથી એમ નક્કી થયું કે જીવ પ્રથમ શુદ્ધ હતો અને પછી અશુદ્ધ થયો તેમ નથી.

પ્રશ્ન:–અનાદિનું અજ્ઞાન છે તો નાશ કેમ થાય?

ઉત્તર:–જેમ ચણામાંથી ઝાડ થાય, ઝાડમાંથી ચણા થાય, એમ થયા જ કરે પણ ચણો શેકી નાખવામાં આવે તો ઊગે નહિ, તેમ રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનરૂપ અવસ્થા ક્ષણિક હોવાથી, તેનો એકવાર નાશ થયે ફરી ઉત્પન્ન થાય નહિ.

જેને અનાદિથી દેહાદિ ઉપર દૃષ્ટિ છે તેને કહેવામાં આવે કે તે તારાં નથી, તું પુણ્ય, પાપ, દેહાદિ સંયોગથી જુદો છો તો તે તેને રૂચે નહિ. તો પણ જ્ઞાની કહે છે કે અમે જાતે અનુભવ કર્યા પછી કહીએ છીએ કે તું બેહદ સામર્થ્યવાળો અનંતગુણરૂપે છો; તેના તરફ દૃષ્ટિ કર. પરના આશ્રયથી થતો વિકાર ક્ષણિક છે. તે તારૂં સ્વરૂપ નથી, તું તો મુક્ત, સિદ્ધ જેવો છો.

આવું સત્ય કયારેય પણ સાંભળ્યું નથી, તેથી હા પાડતાં મુશ્કેલ પડે છે. બાહ્યની વાત કરે તો તરતજ હા પાડે.

અનાદિ અવિદ્યા (પરને પોતાનું માનવું અને પોતાને ભૂલી જવું તે) ને કેળની ઉપમા અહીં કેમ આપવામાં આવી છે? જેમ કેળની ગાંઠમાંથી કેળનાં અનેક બચલાં ફૂટે છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપી કેળમાંથી રાગ, દ્વેષ, તૃષ્ણારૂપ અનેક પ્રકારનાં બચલાં ફૂટે છે, અને તેનાં ફળ ચોરાશી લાખના અવતાર થાય છે.

પોતાની માનેલી કોઈ વાત આવે તો તરતજ હા પાડે અને માન્યતાથી જુદી વાત કહેવાય તો પહેલે ધડાકે ના પાડે. પરની રૂચિ હોવાથી અજ્ઞાન વૃક્ષ ફાલ્યું છે.

મોહ એટલે સ્વરૂપની અસાવધાની. તે વડે અનાદિથી પર ચીજ મારી, પુણ્ય-પાપ મારાં એમ જીવ માને છે. આમ પરાધીનદૃષ્ટિ હોવાથી તેને સ્વતંત્ર થવાની વાત ગમતી નથી પણ તું પ્રભુ છો, પૂર્ણ છો, નિર્વિકારી છો, તેની શ્રદ્ધા કર, સ્વભાવની હા પાડતાં અંદરથી અનંતું જોર આવશે.

'રાગ માત્ર હું નહિ, શુભ ભાવ પણ આત્મસ્વભાવને મદદગાર નથી,' એવી સમજણ વિના માત્ર પુણ્યની ક્રિયા કરી, ને તેથી અનંતવાર નવમી ગ્રૈવેયક સુધી જે જીવ ગયો તેની શ્રદ્ધા વ્યવહારે તો બહુ ચોકખી હોય છે, કેમકે સંપૂર્ણ વ્યવહાર શુદ્ધિ વિના નવમી ગ્રૈવેયક સુધી જઈ શકાય નહિ; પણ અંતરમાં પરમાર્થ શ્રદ્ધાન ન હતું તેથી તેનું ભવભ્રમણ ટળ્યું નહિ.

જેમ કોઈએ પહેલો ઘડો ઊંધો મૂક્યો હોય, તો તેની ઉપર રાખવામાં આવેલા બધા ઘડા ઊંધાજ રહે, તેમ જેની શ્રદ્ધા ઊંધી તેનાં જ્ઞાન, ચારિત્ર પણ ઊંધાં હોય છે. માટે પ્રથમથીજ સાચું સ્વરૂપ સમજવું ખાસ જરૂરનું છે સાચું સમજતાં વાર લાગે તેથી નુકશાન નથી પણ ઉતાવળ કરી ઊંધું માની લે તો નુકશાન છે.

બાહ્યની માન્યતાએ ઘર ઘાલ્યાં, તેથી જીવને લૌકિક પ્રવૃત્તિમાં મીઠાશ લાગે છે, અને પુણ્યપાપરહિત શુદ્ધ આત્મધર્મની મીઠાશ લાગતી નથી. ઉલટા તેવી વાત સાંભળતાં બાહ્યદૃષ્ટિ જીવો નિંદા ને દ્વેષ કરે છે. સૌ સ્વતંત્ર છે, સંસાર અનંતકાળ રહેવાનો છે.

જેટલો કાળ પરને માટે ગાળે છે તેટલો કાળ જો સ્વને માટે ગાળે તો કલ્યાણ થયા વિના રહે નહિ. ભાઈ રે! અનંતકાળે મહાદુર્લભ મનુષ્યપણું મળ્યું, તેમાં કલ્યાણ ન કર્યું તો ક્યારે કરીશ?

પુણ્યને ધર્મ માનવાનો નિષેધ છે, પણ પાપથી બચવા પુણ્ય કરવાનો નિષેધ હોય નહિ. પુણ્યથી ધીમે ધીમે આત્મગુણ પ્રગટ થશે, એવી અનાદિની ઊંધી માન્યતાનો નિષેધ મોક્ષમાર્ગમાં છે. રાગની પ્રવૃત્તિને કર્તવ્ય માન્યું છે, પુણ્ય પાપના ભાવ મને મદદ કરશે, શરીર, મન, વાણી મને મદદ કરશે, પરન્તુ હું કરી શકું છું, પર મારૂં કરી

શકે છે, એમ પરમાં એકત્વપણાની માન્યતાથી પુષ્ટ થયેલ મોહરૂપ ભ્રાંતિ ચાલી આવે છે. તેથી અનુકૂળતામાં રાગ અને પ્રતિકૂળતામાં દ્વેષ કરી વિકારભાવમાં એકત્વપણે લીન થઈ જીવ પ્રવર્તે છે. પરમાં કર્તાપણારૂપ પરાધીનતા વડે, નિર્મળ દર્શનજ્ઞાનસ્વભાવથી છૂટી, પરવસ્તુને પોતાપણે માનતો, પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતા રાગ, દ્વેષ, મોહમાં એકતારૂપ લીન થઈ પરિણમે છે એવો તે 'પરસમય' છે. તે જીવ અધર્મી છે, અનાત્મ છે, સ્વની હિંસા કરનારો છે.

તા. ૨૫-૬-૪૩.

સમય=આત્મા, તેનું પૂર્ણ પવિત્ર સ્વરૂપ તે સમયસાર. આત્માના અનંત આનંદમય, શુદ્ધ, પવિત્ર સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો તે સમ્યક્‌દર્શન છે. અંધશ્રદ્ધાએ માની લેવાની અહીં વાત નથી, પણ સારીરીતે પરીક્ષા કરી, નિઃસંદેહપણે સ્વરૂપને માનવું તે સમ્યક્ શ્રદ્ધા છે.

આત્મામાં મનના અવલંબને શુભ અશુભ વૃત્તિઓ ઊઠે છે, તે કાંઇ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. મન જડ છે, આઠ પાંખડીના કમળના આકારે છે, તેનું સ્થાન હૃદયમાં છે. જેમ સ્પર્શ વગેરેને જાણવામાં ઇન્દ્રિયો નિમિત્ત થાય છે, તેમ વિચાર કરવામાં મન નિમિત્ત થાય છે. તે બાહ્ય સ્થૂળ ઇન્દ્રિયોની માફક દેખાતું નથી.

પ્રશ્નઃ-તો પછી મન છે એ કેમ મનાય ?

ઉત્તરઃ- જો જ્ઞાન એકલું સ્વતંત્ર કાર્ય કરતું હોય તો પરાવલંબન ન હોય ને ક્રમ પણ ન પડે, પણ જ્યારે વિચારમાં ક્રમ પડે છે ત્યારે મનનું નિમિત્ત હોય છે. પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે, તે ઇન્દ્રિયો સંબંધીનો જ્ઞાનોપયોગ બંધ કરી, અંદર વિચાર કરતાં એક પછી એક ક્રમપૂર્વક વિચાર આવે છે ત્યારે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રવૃત્તિ નથી, છતાં વિચારમાં ક્રમ પડે છે તે પરાવલંબન સિદ્ધ કરે છે, તે પરાવલંબનરૂપ દ્રવ્ય મન છે. તે વિચારમાં મદદ કરતું નથી, માત્ર નિમિત્ત થાય છે. જ્ઞાન પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવ વડેજ જાણે છે. પર વસ્તુ આત્માને મદદ કરી શકેજ નહિ.

અત્યારે સાચા તત્ત્વની વાત લોકોમાં ચાલતી નથી. ધર્મના નામે ઘણા ફેરફાર થઇ રહ્યા છે. કેટલાક આત્માને દેહ, વાણીથી જુદો કહે છે. પણ મનથી આત્મા જુદો છે, સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ પુણ્ય પાપની વૃત્તિથી પણ તે જુદો જ છે, પરના આશ્રય વિના સ્વમાં ટકનારો છે, ને સ્વતંત્રપણે સર્વને જાણનારો છે, એમ માનતા નથી; તેથી તેમને ધર્મની શરૂઆત પણ નથી. ધર્મ બહારમાં નથી, પણ પોતામાં જ છે.

દેહ, વાણી, મન વિનાનો, ધર્મસ્વરૂપ આત્મા પોતે જ છે એવી જેને ખબર નથી, તે પર ઉપર લક્ષ રાખે છે. પર મદદરૂપ થાય છે, પરના અવલંબને લાભ થાય છે, એમ માને છે તે જુઠું છે. નિમિત્ત પર છે, ને પરની સ્વમાં નાસ્તિ છે તેથી નિમિત્ત પરને કાંઇ કરતું નથી; પણ પોતે પરાલંબનમાં (રાગાદિમાં) રોકાઇને હીણો પડે છે, વિકાર કરે છે, ત્યારે જે ચીજની સામે હાજરી હોય તેને નિમિત્ત કહેવાય છે. નિમિત્ત કોઈને બગાડતું કે સુધારતું નથી, પણ પોતે પોતાને ભૂલી, અજ્ઞાનથી પર ઉપર આરોપ કરે છે.

ઇન્દ્રિયવિષયો, સ્ત્રી, મકાન, ઘરેણાં વગેરેમાં સુખ નથી, પણ પોતે 'ઊઠાઉગીર' બની, અજ્ઞાનવડે કલ્પના કરી છે કે પરમાં સુખ છે. સંયોગમાં સુખ દુઃખ માની બેઠા છે, સ્ત્રી પુત્રાદિ આમ વર્તે, આમ બોલે તો ઠીક, આમ વર્તે, આમ બોલે તો અઠીક, એમ પોતાની રૂચિ અનુસાર ઠીક અઠીકની માન્યતા કરી છે. ક્યાંય સુખ દુઃખ નજરે નિહાળ્યું નથી, માત્ર કલ્પનાથી માન્યું છે. સુખનો નિર્ણય મેં કઈ જગ્યાએ કર્યો છે, તે પણ કોઈ દિવસ વિચાર્યું નથી; છતાં ત્યાં શંકા કરતો નથી. વિષયમાં સુખ છે, એવી કલ્પના તે અરૂપી ભાવ છે, તે દેખાતો નથી છતાં વગર વિચાર્યે તેને માની લે છે, ત્યાં એમ પણ દલીલ કરતો નથી કે નજરે જોઉં તો જ માનું. પરમાં સુખ છે એ જેમ અંતરના ઊંધા જ્ઞાનથી નક્કી કર્યું છે તેમ મન, ઇન્દ્રિય, દેહાદિ મારૂં સ્વરૂપ નથી, બધાને જાણનારો હું છું, જ્ઞાનસ્વરૂપે સદાય જુદો છું, ક્ષણિક વિકારરૂપે હું નથી, હું પૂર્ણ સ્વતંત્ર સુખરૂપ છું, એમ વિચારપૂર્વક યથાર્થ નિર્ણય પોતાવડે કરી શકાય છે, અને યથાર્થ નિર્ણય કરી, તેમાં એકાગ્ર થવાથી સાચું સુખ પ્રગટે છે.

જો વર્તમાનમાં જ પૂર્ણ સ્વતંત્ર દશા પ્રગટ હોય તો અવિકારી દશા હોય, અને અવિકારી દશા હોય તો અનંત આનંદ દશા પ્રગટ હોય; પણ વર્તમાનમાં વિકાર છે, તેથી ભેદજ્ઞાનજ્યોતિવડે રાગ, દ્વેષ, મોહથી આત્માને જુદો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

એકવાર સત્યશ્રદ્ધા કરવાથી, ભેદજ્ઞાનજ્યોતિ વડે સર્વ પરદ્રવ્ય અને પરભાવથી છૂટવું થાય છે. એકવાર સ્વતંત્ર, સ્વસમયને માને તો સંસાર રહે નહિ. સમ્યગ્જ્ઞાન શું છે તે અનંતકાળમાં જાણ્યું નથી. અજ્ઞાન ભાવે ધર્મના નામે પાપ ઘટાડી પુણ્ય બાંધ્યું પણ તેનાથી ધર્મ થયો નહિ ને તેથી ભવભ્રમણ અટક્યું નહિ.

મોહ કેવો છે ! અનાદિ અજ્ઞાનરૂપી કેળના કંદ જેવો છે. મોહ= સ્વરૂપમાં ભ્રાંતિ એટલે કે પોતાને ભૂલી જવું અને પરને પોતાનું માનવું, તેજ અનંત સંસારનું કારણ છે. સમ્યગ્દર્શનવડે તેનો નાશ થાય છે.

શ્રેણિક રાજા ક્ષાયક સમકિતી હતા. ગૃહસ્થ દશામાં યથાર્થ સ્વરૂપનું ભાન થઈ શકે છે. શ્રેણિક રાજા અત્યારે પહેલી નરકમાં છે. ત્યાંથી નીકળી મનુષ્યભવ પામશે ને આવતી ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકર થશે. તેમને ચારિત્ર ન હતું છતાં એકાવતારીપણું પ્રાપ્ત કર્યું. પૂર્વે અજ્ઞાન અવસ્થામાં નરક આયુનો 'લાડવો' બંધાઈ ગયો, તેનાથી છૂટાય નહિ, પણ જ્યારે સાક્ષાત્ તીર્થંકર પરમાત્મા મહાવીર પ્રભુ હતા ત્યારે તેમની પાસે ભાન થયા પછી શુભ રાગ આવ્યો તેમાં તીર્થંકર નામકર્મ બંધાયું. તેવાં ઉંચા પુણ્ય સમ્યક્દૃષ્ટિ વિના બંધાય નહિ.

પુણ્યપાપવિકારથી હું જુદો છું, રાગ એ મારૂં સ્વરૂપ નથી. શુભરાગ આત્મધર્મમાં મદદગાર નથી તેમ તે વળાવીઓ પણ નથી. કેમકે વિકાર તે અવિકારી સ્વરૂપ ધર્મમાં મદદગાર ન હોય. આવી સમજણ જેને હોય તેને તીર્થંકર નામ કર્મ સહેજે બંધાય છે. શ્રેણિક રાજાને કોઈ વ્રત કે ચારિત્ર ન હતું, છતાં 'પરનો કર્તા નથી, જ્ઞાતા જ છું' એવી શ્રદ્ધાના જોરે તેઓ એકાવતારી થયા. ભવિષ્યમાં તીર્થંકર ભગવાન થશે. તેમને અંતરમાં નિશ્ચયસ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન

હતું, પરંતુ સ્વામીત્વ ન હતું અને તેથી જ એકાવતારીપણું થયું. એ માત્ર સમ્યગ્દર્શનનો જ મહિમા છે. તેના વિના અનંતવાર ધર્મના નામે વ્રતાદિ ક્રિયાઓ કરી, શરીરે કાંટા વીંટી બાળી નાંખે તો પણ ક્રોધ ન કરે એવી ક્ષમા રાખી છતાં ધર્મ ન થયો; માત્ર શુભભાવ થયો. આટલું કર્યું છતાં આત્મા મન, વાણી, દેહથી પર છે, પુણ્ય-પાપ વિકલ્પથી રહિત છે, એવી શ્રદ્ધા બેઠી નહિ.

અનાદિથી પરમાં કર્તાકર્મરૂપ પ્રવૃત્તિના આધીનપણાથી પરાધીન થઇ ગયો, સ્વાધીન રહ્યો નહિ. પોતાના સ્વાભાવિક દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ભાવની એકતાથી છૂટી, પરદ્રવ્યાશ્રિત થતા વિકાર, પુણ્ય, પાપ, મોહભાવ તેજ હું છું, એમ તેમાં એકત્વબુદ્ધિ કરી પ્રવર્તે છે, પરના ધણીપણા વડે પરદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિમાં લીન થઇ પ્રવર્તે છે, એ રીતે કર્મના ફળમાં ટકયો છે. પરને પોતાની સાથે એકરૂપ માનતો, જાણતો અને રાગાદિરૂપે પરિણમતો તે 'પરસમય' છે, અશુદ્ધ અવસ્થાવાળો છે. આત્મા એકલો હોય તો અશુદ્ધતા આવી શકે નહિ, પણ પુદ્ગલ-કર્મનું નિમિત્ત છે, તેના આરોપથી અશુદ્ધ અવસ્થા કહેવાય છે. મૂળ દ્રવ્યમાં અશુદ્ધતા પેસી ગઈ નથી. સ્વભાવથી જુઓ તો વર્તમાન ક્ષણિક અશુદ્ધતા-વખતે પણ આત્મા શુદ્ધ જ છે. સોનું સોળવલું જ હોય છે. પરધાતુના સંયોગ વખતે પણ સોળવલું શુદ્ધ હતું, તેથી શુદ્ધ થયું. તાંબું સોનાનું ન હતું, તેથી તે ગયું. તેમ પર નિમિત્ત રહિત સ્વાભાવિક વસ્તુ ઉપર લક્ષ કરતાં ક્ષણિક વિકાર જીવ ટાળી શકે છે. અખંડ ગુણની પ્રતીતિ વિના, વિકારનો નાશક છું એવી શ્રદ્ધાના અભાવે, હું પુણ્યવાળો છું, વિકારી છું, ઊણો છું, એમ માની પુણ્યાદિ પરનો આશ્રય શોધે છે; તે ઊંચી દૃષ્ટિ ફેરવી પૂર્ણ પવિત્ર સ્વભાવનું લક્ષ કરે તો પરમાત્મદશા પ્રગટે છે.

"પુદ્ગલકર્મ પ્રદેશ સ્થિત," એટલે કર્મના વિપાકમાં જોડાવું તે. જેમ ચોખા પાકે, ઝાડમાં ફળ આવે, તેમ કર્મ પરમાણુમાં ફળ દેવાની શક્તિ પ્રગટ થાય છે ત્યારે અજ્ઞાની તેમાં રાગદ્વેષ ભાવે જોડાય છે, તેને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે, અને તેમાં તેનું પ્રવર્તવું-ઠરવું-થાય છે. તેથી તે 'પરસમય'-અધર્મી-છે એમ જાણવું. આ વચન

કડક લાગે એવો સંભવ છે. પણ તે ખરી વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવે છે તેથી સત્ય છે. પોતાને સ્વતંત્ર, નિર્મળ, ઠીક ન માન્યો તેણે પરને ઠીક માન્યા. ને તેથી પોતાને ભૂલી પરના રાગમાં ટકયો છે.

જુઓ ભાઈ! આ વાત ઝીણી પડે તો વધુ ધ્યાન રાખીને સમજવા જેવી છે. આત્મા સૂક્ષ્મ છે તો તેની વાત પણ સૂક્ષ્મ જ હોય. એક 'સ્વ' ની સમજણ વિના બીજું બધું અનંતવાર કર્યું છે. આત્માની પરમ સત્ય વાત કોઈક જગ્યાએજ સાંભળવા મળે છે. કોઈ નોવેલો વાંચે છે, કોઈ ધર્મ સાંભળવા જાય ત્યાં ઓઠાં–વાર્તા–સંભળાવે છે, બાહ્યની પ્રવૃત્તિ બતાવે છે. બાહ્ય ક્રિયાથી સંતોષ મનાવી, ધર્મનું સ્વરૂપ ભાજી મૂળા જેવું સોંઘું બનાવી દીધું છે. જે વાત અનંતકાળમાં ન સમજાણી તે વાત સમજવા માટે તુલનાત્મકબુદ્ધિ હોવી જોઇએ. લૌકિક વાત અને લોકોત્તર વાત તદ્દન જુદી હોય છે. ઝટ ન સમજાય તેથી ના ન પાડશો. જે પોતાનું સ્વાધીન સ્વરૂપ છે તે ન સમજાય તેવું અઘરું હોય જ નહિ. માત્ર સત્‌ સમજવાનો પ્રેમ જોઈએ. આચાર્યે તો કહ્યું છે કે હું મારા અને તમારા આત્મામાં સિદ્ધ ભગવાનપણું સ્થાપીને, આ તત્ત્વ જણાવું છું.

અજાણ્યાને એમ લાગે કે રોજે રોજ એકની એક વાત આતે શી માંડી છે! પણ ભાઇ રે! આત્મા તો બધાને જાણનારો છે. પરનો કર્તા નથી. અજીવ ઉપર કોઈ આત્માની સત્તા ન ચાલે. ભગવાન આત્મા તો પરથી જુદો, જ્ઞાતા, સાક્ષી, અરૂપી છે. દેહાદિ જડ, રૂપી છે. તેનું કાર્ય અરૂપી જીવ કદી કરી શકે નહિ. આવી 'બે ને બે ચાર જેવી' સ્પષ્ટ વાત બુદ્ધિવાળાને કઠણ કેમ પડે? રૂપીનું કાર્ય અરૂપીને હોય નહિ. કારણકે બન્ને પદાર્થ ત્રિકાળ જુદા છે. એક જીવ બીજા જીવનું કોઇ કાળે કાંઈ કરી શકે નહિ.

લોકો ગોટા વાળે છે અને કહે છે કે ઇચ્છા કરીએ તેમ જડની ક્રિયા થાય છે, તે તો નજરે દેખાય છે ને! પણ તે જ ઊંધી દૃષ્ટિનો ભ્રમ છે. "હું કરૂં હું કરૂં એ જ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જયમ શ્વાન તાણે." ગાડા નીચે ચાલ્યું જતું કુતરૂં ગાડું મારા વડે ચાલે

છે એમ માને છે, તેવીજ રીતે જીવને, દેહથી જુદાપણાનું–સાક્ષીપણાનું ભાન નથી, તેથી પરનો કર્તા થઈ "હું કરૂં, હું કરૂં" એમ માને છે. શરીર અનંત પરમાણુઓનું બનેલું છે. તેનું પરિણમન તારે આધીન નથી, શરીર, મન, વાણીથી આત્મા જુદો છે, એમ નહિ માનતાં, પરમાં એકત્વબુદ્ધિ કરી, વિકારને પોતાનો માની, જે જીવ રાગરૂપે પરિણમે છે, તેને 'પરસમય' ગણવામાં આવેલ છે.

ભાવાર્થ:–જીવ નામની વસ્તુને પદાર્થ કહેલ છે. 'જીવ' શબ્દ–અક્ષરોનો સમૂહ–તે 'પદ' છે અને તે પદથી જે દ્રવ્યપર્યાયરૂપ અનેકાંતસ્વરૂપપણું નિશ્ચિત કરવામાં આવે તે પદાર્થ છે.

આત્મા પરપણે નથી, પોતાપણે છે. તે અનેકાંત છે. દરેક પદાર્થ પોતાપણે છે તે 'અસ્તિ' અને પરપણે નથી તે 'નાસ્તિ', એમ દરેક ચીજમાં બે સ્વભાવ છે. પોતાપણે છે તે પરપણે થઈ જાય તો પોતે જુદો રહે નહિ, અને પરપણે નથી તેમ પોતાપણે પણ નથી એમ માનવામાં આવે તો પોતાનો અભાવ થઇ જાય. લાકડું લાકડાપણે જ 'છે' અને બીજાપણે 'નથી', એમ લાકડાને જોઇને નક્કી થાય છે. આ રીતે અસ્તિ, નાસ્તિ બન્ને એક પદાર્થના સ્વતંત્ર ધર્મો છે.

ગૉળ શબ્દથી ગૉળ પદાર્થ નક્કી થાય છે. શબ્દમાં પદાર્થ નથી. તેમ 'જીવ' શબ્દમાં જીવ વસ્તુ નથી, અને જીવ પદાર્થમાં શબ્દાદિ નથી. અહીં જીવ શબ્દ કહ્યો તે દ્વારા જીવ પદાર્થને દ્રવ્ય–પર્યાય સ્વરૂપે નક્કી કરવામાં આવે છે; તે સાત બોલથી કહેલ છે.

(૧) એક એક આત્માનું સ્વતંત્ર દ્રવ્ય–પર્યાય સ્વરૂપે અનેકાંતપણું નક્કી કરવામાં આવે છે.

(૨) જીવ પદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમયી સત્તા સ્વરૂપ છે. ક્ષણેક્ષણે એક પછી એક પર્યાય બદલતો નિત્ય ટકી રહે છે.

(૩) દર્શન-જ્ઞાનમયી ચેતનાસ્વરૂપ છે.

(૪) અનંતગુણમયી, અનંતધર્મસ્વરૂપ દ્રવ્ય હોવાથી, ગુણ પર્યાયવાળો છે.

(૫) સ્વ-પરને જાણનાર સ્વભાવ વડે અનેકાકારરૂપ એક છે, અર્થાત્ અનેકને જાણતાં અનેકરૂપ થઈ જતો નથી.

(૬) વળી તે આકાશાદિથી જુદો અસાધારણ ચૈતન્ય ગુણ સ્વરૂપ છે.

(અસાધારણ એટલે પરમાં નહિ વહેંચાયેલો, જુદો ગુણ, એ તેનો સ્થૂળ અર્થ છે. અસાધારણ ગુણનો સૂક્ષ્મ અર્થ એમ થાય છે કે જ્ઞાનગુણ સિવાયના અનંતગુણો જે આત્મામાં છે તે બધા નિર્વિકલ્પ છે, તે સ્વપરને જાણતા નથી. માત્ર એક જ્ઞાનગુણ જ પોતાને અને પોતાથી અન્ય બધા ગુણ પર્યાયને જાણે છે તેથી અસાધારણ છે.)

(૭) અન્ય દ્રવ્ય સાથે એક ક્ષેત્રમાં રહેવા છતાં તે પોતાના સ્વરૂપને છોડતો નથી. આવો જીવ નામનો પદાર્થ 'સમય' છે. જ્યારે તે પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત રહે છે, અર્થાત્ સ્વમાં એકત્વપણે પરિણમે છે ત્યારે તો 'સ્વસમય' છે, અને પરમાં એકત્વપણે લીન થઇ રાગદ્વેષરૂપે પરિણમે છે ત્યારે 'પરસમય' છે.

આ પ્રમાણે જીવને દ્વિવિધ (બે પ્રકાર) પણું આવે છે. ૨.

હવે, સમયના દ્વિવિધપણામાં આચાર્ય બાધા બતાવે છે. પુણ્ય-પાપ રહિત નિર્મળ છું, એમ માની ઠરે તે સ્વસમયરૂપ મોક્ષભાવ છે, અને પર મારાં છે એમ માની પુણ્ય-પાપના વિકારી ભાવનો કર્તા થઇ તેમાં પરિણમે છે–ટકે છે તે પરસમયરૂપ બંધભાવ છે.

જીવમાં જ્યારે મોક્ષભાવ હોય ત્યારે બંધભાવ ન હોય. જીવ સ્વભાવે એકરૂપ છે, છતાં બે પ્રકાર બતાવે છે તે 'દોષ' છે એમ જણાવે છે.

જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, સ્થિરતારૂપ એકજ પ્રકારે રહેવું તે તો સુંદર છે, માટે પોતાનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું, એકત્વપણું સમજી, પ્રાપ્ત કરી લેવું, તેજ સુંદર છે અને તેનાથી વિપરીતપણું શોભારૂપ નથી. આ અર્થની ગાથા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

एयत्तणिच्छयगओ समओ सव्वत्थ सुंदरो लोए।
बंधकहा एयत्ते तेण विसंवादिणी होई ॥ ३ ॥

અર્થ:—એકત્વનિશ્ચયને પ્રાપ્ત જે સમય છે તે લોકમાં બધેય સુંદર છે, તેથી એકત્વમાં બીજાના સાથે બંધની કથા વિસંવાદ-વિરોધ કરનારી છે. ૩.

આ ગાથામાં ઘણી ઘણી ઊંડી વાતો છે. ઘણું રહસ્ય ભર્યું છે. સભા તો અમુક વાતો ઝીલી શકે તેથી તે પ્રમાણમાં કહેવાય. એકએક ગાથામાં મોક્ષના અમોઘ મંત્ર ભર્યા છે, પણ વાણીમાં બધું આવી શકે નહિ. જેને બે પાંચ કળશી અનાજ પાકે તેનાં વસવાયાં (કામ કરનારાં) થોડું લઈ જાય, પણ જ્યાં હજારો કળશી અનાજ પાકે તેનાં વસવાયાં ઘણું લઈ જાય; તેમ મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સમ્યક્ થાય તેના વિચાર, વાણી, વર્તનની અમુક નિર્મળતાના પાકમાંથી થોડું કથન આવે પણ જેને સાક્ષાત્ કેવળજ્ઞાન પાક્યું તે સર્વજ્ઞ ભગવાનની ધોધ વાણી સાક્ષાત્ સાંભળનાર ગણધર જેવાને ઘણું ઘણું મળે. આ સમયસારશાસ્ત્ર સાક્ષાત્ ભગવાનની વાણીથી આવેલ છે. વર્તમાનમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ-શ્રી સીમંધર પ્રભુ સાક્ષાત્ બિરાજે છે તેમના મુખકમળથી વાણીનો ધોધ છૂટે છે. સર્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને એક સમયમાં તેઓ જાણી રહ્યા છે. ચાર કર્મનો નાશ કરી તેરમી ભૂમિકામાં, સર્વજ્ઞ વીતરાગદશામાં પરમાત્મપદે તેઓ બિરાજી રહ્યા છે. ધર્મસભામાં દિવ્ય ધ્વનિ સહજ છૂટે છે. હજારો ધર્માત્મા-સંતમુનિઓ તેનો લાભ લઈ રહ્યા છે. પૂર્વે ભરતક્ષેત્રમાં પણ એવું જ હતું.

વિક્રમ સંવત ૪૯ આશરે શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ ભરતક્ષેત્રથી મહાવિદેહક્ષેત્રે શ્રી સીમંધર પ્રભુ પાસે ગયા હતા. ત્યાં આઠ દિવસ

એકત્વ-નિશ્ચય-ગત સમય સર્વત્ર સુંદર લોકમાં;
તેથી બને વિખવાદિની બંધનકથા એકત્વમાં. ૩.

રહી, ખૂબ શ્રવણ, મનન કરી, પાછા ભરતક્ષેત્રે આવી, 'સમયસાર', 'પ્રવચનસાર' વગેરે શાસ્ત્રો તેમણે રચ્યાં છે. સમજાય તેમ સમજો. ભગવાન પાસે શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ગયા હતા તે વાત સત્ય છે. સાક્ષાત્ તીર્થંકર ભગવાનના શ્રી મુખેથી નીકળેલ 'સમયસાર'નો ભાવ ૪૧૫ ગાથામાં સૂત્રરૂપે ગૂંથ્યો છે. વર્તમાન કાળના જીવો તેમનું કહેલું બધું જ્ઞાન બધા ભાવથી સમજી શકે નહિ, પોતા પૂરતું પેટ ભરાય તેટલું ગ્રહણ કરી શકે. તેમના જેવું ચારિત્ર ન પાળી શકે, પણ એકાવતારી થઈ શકાય તેવું સામર્થ્ય વર્તમાનમાં પણ છે. પોતાની તૈયારી વિના કોણ માને? જાતે જાણ્યા વિના શી ખબર પડે? ઘીના વખાણ સાંભળનાર ઘીના સ્વાદને ન જાણે, ઘી ખાનારને જોવાથી ઘીનો સ્વાદ ન આવે, પણ જાતે લચકો મોઢામાં મૂકી એકાગ્ર થાય તો તેનો સ્વાદ ભોગવી શકે; તેમ અતીન્દ્રિય આનંદ સ્વરૂપ આત્માના વખાણ સાંભળે, કે તેની કથા સાંભળે તો તેટલા માત્રથી તેનો આનંદ ન આવે, તે વસ્તુના જાણકાર જીવને જુએ તો પણ ખબર ન પડે, પણ જાણીને સ્વરૂપલીનતા વડે જાતે અનુભવ કરે ત્યારે તેનો આનંદ માણી શકે.

આત્માનું સત્ સ્વરૂપ ખૂબ શ્રવણ કરવું જોઈએ, શ્રવણ પછી તેનો ગૂઢ ભાવ અંતરમાં મેળવી, વસ્તુનો જાતે નિર્ણય કરી, અનુભવ કરવો જોઇએ. તેને માટે ખાસ નિવૃત્તિ લેવી જોઇએ. વારંવાર સ્વાધ્યાય, ચર્ચા કરવી જોઇએ, તેમાં કંટાળો આવવો ન જોઈએ. બારમા સ્વર્ગમાંથી દેવો પણ મોટા પુણ્યની સમૃદ્ધિ છોડી, અહીં મનુષ્ય લોકમાં ધર્મ શ્રવણ કરવા આવે છે. પોતે જ્ઞાની હોવા છતાં તત્ત્વની રુચિમાં વિશેષ નિર્મળતા કરવા, તીર્થંકર ભગવાનની વાણી સાંભળવા ધર્મસભામાં આવે છે.

હવે, સ્વાશ્રય તે સુંદર છે. પણ પરાશ્રયમાં બંધન હોવાથી તે અસુંદર છે, તે કહે છે. લોકોમાં કહેવાય છે કે પરાધીન સ્વપ્નેય પણ સુખી નહીં. સ્વાધીનપણામાં કોઈની ઓશિયાળ હોય નહિ. અહો! એકત્વપણું કેવું સુંદર છે! કર્મના સંબંધના વિકારની વાત કહેવી તે વિખવાદ કરનારી છે, એકલા ચિદાનંદની વાત સુંદર છે, પણ પર

સાથે બંધન ભાવની કથા અસુંદર છે. એકમાં બંધ ન હોય. પર-વસ્તુના જોડાણ વડે, પરાશ્રયથી બંધ છે. આચાર્ય કહે છે કે ચૈતન્ય ભગવાન આત્માને ઊણો, પરની ઉપાધિવાળો કહેવો પડે, એ વાત શોભતી નથી. પણ શું કરીએ? અનાદિથી બંધન ભાવ છે, તેથી કહેવી પડે છે.

દશ વર્ષના છોકરાને આઠ વર્ષના છોકરાએ માર્યો, મોટાએ નાનાને સામો પત્થર માર્યો પણ તેને લાગ્યો નહિ, એટલે તેને સંતોષ થયો નહિ, તેથી માતા પાસે ફરિયાદ કરે ત્યારે માતા તેને જ ઠપકો આપે કે મોટો થઈને નાનાનો માર ખાઈ આવ્યો! શરમ નથી આવતી! આતો માત્ર દૃષ્ટાંત છે; પણ અહીં તો સર્વજ્ઞ ભગવાન આત્માને, શક્તિએ સર્વને જાણનારો હોવાથી, "મોટો" કહે છે. તેથી પર મને હેરાન કરે છે એમ માને તેને તે વાત શોભતી નથી. તારા બેહદ સામર્થ્યનો મહિમા ગાઈ રહ્યા છે; શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું છે કેઃ–

"જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહિ પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો."

(અપૂર્વ અવસર–ગાથા ૨૦)

આત્માનું અરૂપી, નિર્મળ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ સાક્ષાત્ કેવળજ્ઞાનમાં ભગવાને જાણ્યું. તે સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં પૂર્ણ હોવા છતાં વાણીમાં તેઓ પણ પૂરું કહી શક્યા નહિ. એવો ભગવાન આત્મા, મન, ઇંદ્રિયોના અવલંબન વિના કેવળ અંતરના અનુભવથી જ જાણી શકાય છે.

લોકમાં કહે છે કે મારા જેવો કોઈ ભૂંડો નથી. પણ ભાઇ રે! એમ કહેને કે મારા જેવો કોઇ ભલો નથી. કોઈ કોઈનું ભૂંડું કરી શકે નહિ. પોતે પોતામાં ભૂંડો ભાવ કરી શકે ને તેથી પોતાનું જ અહિત થાય. આચાર્યદેવ કહે છે કે સ્વતંત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપ પોતામાં એકરૂપ છે. તેમાં બંધપણાની–ભૂંડી–વાત કરવી તે શરમ ભરેલું છે. સંસારમાં પરને ભૂંડાપણું કહીને આનંદ થાય છે, જ્યારે આચાર્ય-

પ્રભુને આત્માને વિકારી, અને બંધનવાળો કહેતાં શરમ આવે છે. સંસારમાં રખડનારો ભૂંડાઈમાં–વિકારમાં–પૂરો થવા માગે તો પણ તેમાં પૂરો થઈ શકે નહિ, કારણકે વિકાર આત્માનું સ્વરૂપ નથી. એક તત્ત્વમાં બંધ કહેતાં સ્વતંત્રતા ઉપર ઘા પડે છે. ભાઇ ! દૃષ્ટિ ફેરવ–સ્વતંત્રતા તરફ જો, તો બંધન રહેશે નહિ. એકત્વ-નિશ્ચયને પામેલ સ્વતંત્ર સિદ્ધદશામાં સ્થિત રહે છે એ તો સુંદર છે, પણ પરમાં એકત્વરૂપ દૃષ્ટિને પામેલા સંસારદશામાં–બંધનદશામાં–છે તે અસુંદર છે.

લોકોમાં એમ કહેવાય છે કે સાસરાના નામે જમાઈ ઓળખાય તે શરમભરેલું છે. પોતે જેની પ્રજા છે તે પિતાને નામે ઓળખાય તે ઠીક. તેમ ભગવાન આત્મા તેની સજાતીય પ્રજા–નિર્મળ પર્યાય તે શુદ્ધાત્માના સંબંધરૂપે ઓળખાય તે યથાર્થ છે; પણ કર્મના નિમિત્તે–વિકારીપર્યાય વડે ઓળખાય તે કથા વિસંવાદિની છે. બંધભાવની ઓળખાણ વડે તારી શોભા નથી. અંતરમાંથી નિર્મળ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો પ્રવાહ વહે છે તેનાથી આત્માને ઓળખાવવો તે સુંદર છે, પણ પરાધીનતા–કલંક–વડે ઓળખાવવો તે સુંદર નથી.

તા. ૨૬–૬–૪૩

ભગવાન્ સર્વજ્ઞે આ જગતમાં છ વસ્તુ અનાદિ અનંત ભિન્ન-ભિન્નપણે છે, એમ જોયું છે.

૧. જીવ, ૨. પુદ્‌ગલ, ૩. ધર્માસ્તિકાય, ૪. અધર્માસ્તિકાય, ૫. આકાશ, ૬. કાળ. તેમાં એક આત્માને જ સંસારરૂપ બંધન છે. તે બેભાવરૂપ પરસમયપણું વિરોધરૂપે છે. શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ટકે તે સ્વ-સમય; અને પર મારાં છે એમ માની પરમાં ટકે તે પરસમયી કહેવાય. આત્મા વસ્તુ એક અને તેમાં અવસ્થા બે, નિર્મળ અને મલિન, એમ પરના સંબંધની વિકારીદશાથી આત્માને ઓળખવો તે વિખવાદવાળી વાત છે, તે ગઈકાલે કહેવાઇ ગયું છે.

એકત્વ-નિશ્ચયને પામેલા જગતના બધા પદાર્થ શોભા પામે છે. આત્મપદાર્થ અનાદિ અનંત સ્વતંત્ર છે. તેને પર સંબંધથી બંધન-વાળો કહેવો, કર્મને વશ કહેવો–તે પરાધીનતા છે, સ્વતંત્રતાને લૂંટ-

વાનો ભાવ છે. ગાયને બે પગ વચ્ચે ડેરો (લાકડું) નાંખવામાં આવે છે ત્યારે તે ગાય સોજી નથી એમ સમજાય છે. તેમ ભગવાન ચૈતન્ય તત્ત્વ સ્વતંત્ર છે તે કર્મના લાકડાં-દોરડાંથી બંધનભાવમાં રહે તેને જ્ઞાની કદીપણ ઠીક માને નહિ. પુણ્ય સારાં, શરીર આદિની સગવડ મને સારી છે તેમ કહેવું તે ચૈતન્યની શોભા નથી. પરની તાબેદારીને લાભરૂપ માનવી તે શોભનીય નથી. બંધકથા પોતે વિરોધવાળી નથી પણ આત્મા બંધનવાળો છે એવા પ્રકારની મિથ્યા માન્યતા તે વિરોધવાળી છે. કારણકે સંયોગી પદાર્થ તો ક્ષણિક છે. આત્મા સર્વ-સંયોગથી જુદો જ છે, છતાં તે જુદાપણું, સ્વતંત્રપણું ભૂલી પરનો આશ્રય માનવો તે ઠીક નથી.

સાધારણ લૌકિક નીતિમાં માનનારને પણ કોઈ અનીતિનો આદર હોય નહિ. લૌકિક નીતિમાં પૂરા છે તેવા ખાનદાન કૂળનો કોઇ પુત્ર નીચ ઘેર જાય તો પિતા તેને કહે "ભાઈ! આપણે ખાનદાન, તેને આ કુશીલનો સંગ ન શોભે. આ વાત આપણી નાતને કલંકરૂપ છે." તેમ ત્રિલોકનાથ પિતા સંસારમાં અટકતા આત્માને કહે છે કે "તારી સિદ્ધની જાત છે. જડ-દેહાદિ, પુણ્ય-પાપ વિકારમાં રહેવું તે તને શોભારૂપ નથી."

જે લોકો અનીતિ કરે છે તેને પણ નીતિના નામની ઓથ લેવી પડે છે અને કહે છે કે શું અમે જુઠું બોલીએ છીએ? આ રીતે છેવટે નીતિની ઓથ વિના જગતને ચાલતું નથી. સાધારણ નીતિ અને સજ્જનતા જેને છે તેને કુશીલ ન શોભે, ભર્યું ભાણું છોડી નીચને ઘેર જવું ન શોભે વગેરે. કોઈપણ પ્રકારની અનીતિ કલંકરૂપ છે. એમ લૌકિક નીતિમાં પણ એવું છે તો આત્મા માટે ઉત્કૃષ્ટ લોકોત્તર નીતિ જોઇએ. તે ભૂલી બંધનની હોંશ કરે કે મેં પુણ્ય કર્યાં, પુણ્યના ફળમાં મોટો રાજા થઇશ, દેવ થઇશ, સંસારમાં આમ વ્યવસ્થા કરીશ, તેમ કરીશ, વગેરે, તે કલંકરૂપ છે.

અરે! એકલા તત્ત્વને પુણ્ય-પાપનો બંધ એ વાત કરતાં તને શરમ નથી આવતી? આચાર્ય કહે છે કે અમને તો એક ચૈતન્યને પરાધીન, બંધનવાળો, કુસંગવાળો કહેવો તે ઠીક લાગતું નથી.

આટલી ભૂમિકા બાંધી, હવે—

'સમય' શબ્દથી સામાન્યપણે (ભેદ પાડયા વિના) સર્વ પદાર્થ કહેવામાં આવે છે કારણ કે વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે 'समयते' એટલે એકી ભાવે પોતાના ગુણપર્યાયોને પ્રાપ્ત થઈ જે પરિણમન કરે તે 'સમય' છે. દરેક પદાર્થ પોતાના ગુણ અને અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ નિત્ય ટકી રહે છે તે સમય છે.

જગતમાં ઇંદ્રિયગ્રાહી પદાર્થો છે તે પુદ્‌ગલ અચેતન છે. જે દેખાય છે તે જડની સ્થૂળ અવસ્થા છે કારણ કે મૂળ પરમાણુ ઇંદ્રિયથી જાણી શકાય નહિ પરમાણુમાં પણ ક્ષણેક્ષણે અવસ્થા બદલાય છે. રોટલી, દાળ, ભાત વગેરેમાં રજકણપણું કાયમ ટકીને અવસ્થા (હાલત) બદલતી રહે છે. રજકણો સ્વતંત્રપણે રહી, પોતાની અવસ્થા બદલે છે; તેના રંગ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ ગુણો છે તે કાયમ ટકી રહે છે. તેમ જીવ પણ અનંત ગુણો સહિત કાયમ ટકી, પોતાની અવસ્થા બદલે છે.

ભાઇઓ ! ધ્યાન રાખી સાંભળજો. અનંત કાળમાં પરથી નિરાળું તત્ત્વ સાંભળ્યું નથી. જ્યાં ત્યાં બંધનની કથા સાંભળી છે. પણ પોતાની સ્વતંત્ર, નિરાકૂળ, સુખ સ્વરૂપદશા યથાર્થપણે સાંભળી નથી, માની નથી, અને જાણી નથી.

લોકમાં છ પદાર્થો છે. તે અહીં કહે છે.

૧. ધર્માસ્તિકાય. તે અનાદિ અનંત પદાર્થ છે. અરૂપી છે. લોકાકાશ પ્રમાણ તે એક અખંડ દ્રવ્ય છે. તે દ્રવ્ય પોતે ગતિ કરતું નથી. પણ જીવ-પુદ્‌ગલને ગતિ કરવામાં સહકારી નિમિત્ત છે. જેમ માછલાને ગમન કરવામાં જળ નિમિત્ત છે તેમ.

૨. અધર્માસ્તિકાય-તે દ્રવ્ય લોકાકાશ પ્રમાણ છે અને જીવ-પુદ્‌ગલને ગતિમાંથી સ્થિતિરૂપ થવામાં વૃક્ષની છાયા જેમ વટેમાર્ગુને નિમિત્ત છે તેમ તે સહકારી નિમિત્ત છે.

૩. આકાશાસ્તિકાય-તે અનંત ક્ષેત્રરૂપ અરૂપી પદાર્થ અનાદિ

અનંત છે, તે સર્વ વ્યાપક છે. અચેતન છે. તેના બે ભેદ છે. (૧) લોકાકાશ, (૨) અલોકાકાશ.

अ. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, પુદ્ગલ અને કાળાણુઓ જે જડ અને ચૈતન્ય જે જીવ એ બધાં જેટલા ક્ષેત્રમાં રહેલાં છે તેટલા ક્ષેત્રને લોકાકાશ કહે છે.

ब. લોકાકાશ સિવાયના અનંત આકાશને અલોકાકાશ કહે છે.

લોકો જેને આકાશ કહે છે તે વાસ્તવિક આકાશ નથી કારણ કે આકાશ દ્રવ્ય તો અરૂપી છે, ને જે આ દેખાય છે તે આકાશમાં તો રંગ દેખાય છે, કે જે પરમાણુની અવસ્થા છે. આકાશને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ નથી.

૪. કાળ—તે એક અરૂપી પદાર્થ છે. ચૌદ બ્રહ્માંડમાં અસંખ્યાતા કાળાણુ છે.

આ ચાર (ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ) અરૂપી દ્રવ્યો છે. તે યુક્તિથી—ન્યાયથી—જાણી શકાય છે.

૫. પુદ્ગલ—પુદ્=પૂરાવું, એક બીજામાં મળવું અને ગળ=જુદા પડવું તે; અથવા પુદ્+ગળ=જેમ અજગર પોતાના પેટમાં માણસને ગળી જાય તેમ અરૂપી ચૈતન્યપિંડ આત્માએ શરીરની મમતા કરી તેથી, શરીરના રજકણના દળમાં, આત્મા આખા શરીરમાં એવો વ્યપાઇ રહ્યો છે કે જાણે દેહે આત્માને ગળ્યો હોય તેમ દેખાય છે. અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ માત્ર દેહાદિ ઉપર હોય છે જ્યારે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ દેહાદિથી ભિન્ન અરૂપી ચૈતન્ય ઉપર હોય છે. એકેક રજકણમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની અવસ્થા બદલાયા કરે છે—વધઘટ થયા કરે છે. જડ દેહાદિ પુદ્ગલની અવસ્થાની વ્યવસ્થા તે જડ પોતે જ કરે છે. જે દેહાદિ સ્થૂળ પરમાણુઓનો જથ્થો બદલાતો દેખાય છે, તેમાં એકેક મૂળ પરમાણુ પણ તેની અવસ્થાઓ બદલે છે, જો સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ એકલાં ન બદલાતાં હોય તો સ્થૂળ આકાર કેમ બદલાય? માટે અનાદિ અનંત ટકીને અવસ્થા બદલવાનો સ્વભાવ પુદ્ગલનો પણ છે.

૬. જીવ દ્રવ્ય—તે અરૂપી ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. જાણવું-દેખવું એ તેનું લક્ષણ છે. આવા જીવો અનંત છે. દરેક જીવ એક સંપૂર્ણ દ્રવ્ય હોવાથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેનો સ્વભાવ છે ને તે પ્રગટ કરી શકે છે.

જગતમાં જે જે પદાર્થો છે તે બધાને જાણવામાં ખરીરીતે જ્ઞાનનું સામર્થ્ય જણાય છે. વળી તે જ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્ય પર પદાર્થના ગુણ-લક્ષણથી જુદો છે તે પણ અહીં જણાવવું છે. ઘરમાં શું શું વસ્તુ છે તેની ખબર રાખે છે, તો લોકઘરમાં પણ શું શું વસ્તુ છે તે પણ જાણવું જોઇએ. મારાથી જુદા પદાર્થ-તત્ત્વ કેટલા અને કેવા છે તે જાણવાની જરૂર છે. યથાર્થ લક્ષણથી પોતાને જુદો જાણ્યો નથી તેથી બીજા સાથે 'ખીચડો' માની, પોતાની જુદી જાતને ભૂલી ગયો છે. જેને સુખી થવું હોય તેણે પરાધીનતા, આકૂળતા છોડી પોતાની સ્વાધીનતા, નિરાકૂળતા જાણવી જોઇએ.

लोक्यन्ते जीवादयो यस्मिन् स लोकः=જે સ્થાનમાં છ પદાર્થ જણાય છે તે લોક કહેવાય છે, અને જ્યાં જડ ચૈતન્ય વગેરે પાંચ દ્રવ્ય નથી પણ એકલો આકાશ છે તે અલોકાકાશ કહેવાય છે. લોકમાં અનંત જીવો, અનંતાનંત પરમાણુઓ વગેરે છએ દ્રવ્યો છે, તે બધી ચીજો નિશ્ચયથી એકત્વનિશ્ચયને પ્રાપ્ત છે. તેમાં જીવનેજ બંધભાવથી બેપણું આવે છે, તે વિસંવાદ ઉત્પન્ન કરે છે. "એકડે એક ને બગડે બે." દરેક વસ્તુ સ્વતંત્ર છે તેથી તે પોતામાં સ્વતંત્ર, જુદી, સ્વ-એકત્વપણે પ્રાપ્ત છે તે સુંદર છે, કારણ કે અન્ય પ્રકારે તેમાં સંકર, વ્યતિકર આદિ દોષ આવી પડે.

ચૌદ બ્રહ્માંડની કોથળીમાં દરેક પદાર્થ ત્રણેકાળ જુદાજુદા છે, તેનો ખીચડો-એકમેક થઈ જાય તો સંકરદોષ આવી પડે.

सर्वेषां युगपत्प्राप्तिस्संकरः=એક કાળમાંજ એક વસ્તુમાં બધા ધર્મોની પ્રાપ્તિ થવી તે સંકરદોષ છે.

परस्परविषयगमनं व्यतिकरः=પરસ્પર વિષયગમનને વ્યતિકર કહે છે.

એક વસ્તુ બીજીમાં ભળી જાય તો વસ્તુનો અભાવ થઈ જાય.

દરેક પદાર્થ જુદાજુદા છે એમ કહેતાં આત્મા પરથી જુદો છે, એમ પણ સમજવું. તેને જુદો, સ્વતંત્ર શુદ્ધપણે ઓળખાવવો તેજ સારૂં છે, કર્મના નિમિત્તના આશ્રયવાળો, વિકારીપણે તેને ઓળખાવવો તે સારૂં નથી.

ઘેર લગ્ન હોય, તેલ મરચાંવાળું ખાવાથી કંઠ બેસી જાય, ઉજાગરા કરે, ઘાંટા પાડીપાડીને ગળું બેસી જાય, સરખું બોલાય નહિ, પણ હોંશ માણવી છે તેથી દુ:ખને ગણકારતો નથી; તેમ કર્મને આધીન જીવ પુણ્ય પાપ દેહાધીન રહેવામાં અને આબરૂ તેમજ પૈસાની લપ રાખવામાં હોંશ માને છે. પણ તે તો ઉપાધિ છે. ભાઈ રે ! આવી ઉપાધિમાં તને હરખ આવે તે તારી શોભાની વાત નથી.

ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર દ્રવ્યો ત્રિકાળ શુદ્ધ છે, તો તું આત્મા શુદ્ધ કેમ નહિ? આમાં શુદ્ધ કારણપર્યાયનો ધ્વનિ છે. તારૂં તત્ત્વ પરથી જુદું છે, છતાં તારામાં આ ઉપાધિ કેમ છે? તું તને પરથી ભિન્નપણે જો, તો તારામાં તારા અનંતગુણ અને તેની નિર્મળ પર્યાયથી ત્રણેકાળે તારૂં એકત્વ–લીનપણું છે તે તને દેખાશે.

દરેક ચીજ પોતાના અનંતધર્મોમાં અંતર્મગ્ન છે. પરમાણુઓ તેનાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શમાં લીન–એકરૂપ રહે છે. જીવમાં જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય, અસ્તિત્વ વગેરે અનંતગુણો લીનપણે રહેલા છે. જીવ પોતાનાજ અનંતગુણોને સ્પર્શે છે, તેમાંજ પરિણમે છે. આત્મા રજકણને સ્પર્શતો નથી તેમજ રજકણ આત્માને સ્પર્શતા નથી. આત્માના ગુણ પર્યાય આત્મામાં છે, જડના જડમાં છે. લોકો પુદ્‌ગલ-જડને લોલહું (લોલું) માને છે, તેમાં કાંઈ શક્તિ નથી એમ માને છે તે ભૂલ છે. કારણ કે રજકણ તો જડેશ્વર છે, તેનો કોઈ કર્તા નથી. તે જડ રજકણની અવસ્થા દરેક ક્ષણે પોતાથી બદલાય છે, તે અવસ્થાની વ્યવસ્થા સ્વતંત્રપણે થાય છે. એજ પ્રમાણે જગતમાં દરેક ચીજ સ્વતંત્ર છે. છએ દ્રવ્યો એકક્ષેત્રે રહ્યાં છતાં કદી એકપણે થતાં નથી. એવા પરથી નાસ્તિરૂપ ગુણવાળા 'અન્યત્વ' નામના અનંત ગુણો દરેક પદાર્થમાં છે. તેવા અનંત ગુણો પોતાના સ્વભાવને સ્પર્શી રહ્યા છે. પોતાના સ્વભાવપણે પરિણમે છે, પરપણે પરિણમતા નથી.

દરેક પદાર્થ પોતાના દ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળ–ભાવપણે છે, પરપણે નથી. આ રીતે અસ્તિ નાસ્તિ બંને સ્વતંત્ર સ્વભાવ કહ્યા. કોઇ દ્રવ્યની કોઈ અવસ્થા કોઈ પરને આધીન નથી.

અહીં ધર્મ કહેવાય છે. શી રીતે? તે એવી રીતે કે દરેક ચીજ જુદી છે, તેથી પરથી પોતાનો ધર્મ ન થાય. દરેક વસ્તુ જુદીજુદી હોવાથી કોઈ બીજાને કાંઈપણ મદદ કરે એમ માનવું તે તદ્દન અસત્ય છે. અસત્યના ફળમાં સાચું સુખ મળે નહિ.

દરેક આત્મા જુદેજુદા છે, બીજા આત્માને કોઈ આત્મા મદદ કરી શકે નહિ, કારણ કે કોઇ આત્મા પરપણે થઈ શકતો નથી. એમ અહીં સ્વતંત્રતાની જાહેરાત કરવામાં આવી છે.

જડમાં ભાવ કયા છે?

વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ તે પુદ્ગલ–જડનો ભાવ છે, દરેક પરંમાણુમાં અનંતગુણ છે.

ચેતનના જ્ઞાન દર્શન આદિ ભાવ છે. દરેક પદાર્થ અત્યંત નિકટ એક ક્ષેત્રમાં વ્યાપક છતાં, જેમ નદીમાં પાણી કાંકરા જુદા રહે છે તેમ, જુદેજુદા છે. બધા એકક્ષેત્રે છે તોપણ તેઓ સદાકાળ પોતાપણે રહે છે, પર વસ્તુપણે કદી કોઈ થતા નથી.

એક કોથળીમાં સોપારી, સાકર વગેરે ભેગાં હોય તેથી તેઓ ભાવે એકમેક થઇ જતાં નથી, એમ પ્રથમ ભાવથી સર્વ વસ્તુનું જુદાપણું કહ્યું. હવે સર્વને ક્ષેત્રથી જુદાપણું બતાવવામાં આવે છે.

દૂધ પાણી આકાશના એકક્ષેત્રે ભેગાં કહેવાય છે, છતાં સ્વક્ષેત્રે જુદાંજુદાં છે, તેથી પાણી બળી જાય છે અને દૂધ માવારૂપે થઇ જાય છે. જે સ્વક્ષેત્રે જુદાં હતાં, તે જુદાં રહ્યાં. જુદાં પડે તે ભેગાં થયાં જ નથી. અગ્નિની ઉષ્ણતા અગ્નિથી એકમેક છે તેથી કદી જુદી પડે જ નહિ. શેરડીમાં રસ અને મીઠાશ એકરૂપ છે તેથી તે કદી જુદાં થતાં નથી. કૂચો જુદો છે તેથી સંચામાં નાંખતાં જુદો પડી જાય છે. તેમ દેહાદિથી ચેતન સ્વક્ષેત્રે જુદો છે તેથી જુદો રહે છે. અજ્ઞાનીને

પરથી જુદાપણાનું ભાન નથી તેથી જુદાપણું—સ્વતંત્રપણું માનતો નથી. દૂધને ઉકાળતાં પાણી બળી જાય છે અને માવો સફેદ પિંડરૂપે રહે છે. તેમ જીવમાં વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થામાં અશુદ્ધતા છે, તે શુદ્ધ સ્વભાવના ભાનવડે સ્થિર થવાથી ટળી શકે છે. રાગદ્વેષ વિકાર આત્માનો સ્વભાવ નથી માટે ટળી શકે છે. તો પછી રજકણ, દેહાદિ, આત્માના કેમ હોઈ શકે?

અંતરમાં પોતાની સ્વાધીનતાની જેને કંઈ દરકાર નથી તેને સમજાતું નથી. કોઈ ચીજ પરરૂપે નહિ પરિણમવાને લીધે સ્વતંત્ર છે, "છે" તે પરપણે નહિ થવાને લીધે, પોતાની અનંત વ્યક્તિ નાશ પામતી નથી. દરેક પદાર્થ ટંકોત્કીર્ણ શાશ્વત સ્વરૂપે સ્થિત રહે છે, સ્પષ્ટ, પ્રગટ, એકરૂપ, પોતાપણે ટકી રહે છે.

દરેક જીવ-અજીવનો ધર્મ પ્રગટ છે. પરથી જુદાપણે છે. વિરૂદ્ધ-કાર્ય એટલે વસ્તુ પરથી અસતરૂપે અને અવિરૂદ્ધકાર્ય એટલે વસ્તુ પોતાપણે સત્‌રૂપે છે. સત્ એટલે અસ્તિરૂપકાર્ય ને અસત્ એટલે નાસ્તિરૂપકાર્ય, એ બેઉ સ્વભાવને કારણે તેઓ હંમેશાં વિશ્વમાં ટકી રહે છે. પોતાથી પોતે 'છે' અને પરથી પોતે 'નથી', એમ દરેક વસ્તુ 'પરથી નાસ્તિ' અને 'સ્વથી અસ્તિ' હોવાથી વિશ્વને હંમેશાં ટકાવી રાખે છે. એ રીતે દરેક ચીજમાં અસ્તિ, નાસ્તિ ધર્મો છે, ને દરેક વસ્તુની સ્વતંત્રતા જણાવે છે.

આ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થનું જુદાજુદાપણું અને સ્વમાં એકપણું નક્કી થવાથી આ જીવ નામના સમય (પદાર્થ) ને બંધની કથા વિ-રોધરૂપ (આપત્તિરૂપ) આવે છે તે ઠીક નથી.

આત્માથી જુદાં ચાર અરૂપી દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે, નિરપેક્ષ એક-ત્વને પામેલા છે તેથી તેઓ શોભા પામે છે; અને તને બંધન (પરની ઉપાધિ) કેમ કહેવું? ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ અને છૂટાં રજકણ છે તેને પરનો સંબંધ નહિ અને પ્રભુ! તારા આત્માને બંધનપણું કહેવું તે વિસંવાદપણું છે. હું પરમાં બંધાણો તે જ સ્વતંત્રતાનું ખૂન છે. પરને લક્ષે રાગ-દ્વેષરૂપ વિકાર કરવો તે કાંઈ શોભારૂપ નથી,

પણ આપત્તિ છે. જુદા સ્વતંત્ર આત્માને પરના બંધનવાળો કહેવો તે પરમાર્થ નથી.૬

પ્રશ્ન:—પણ આ નજરે બંધ દેખાય છે ને?

ઉત્તર:—વર્તમાન ક્ષણિક સંયોગાધીન દૃષ્ટિ છોડી તારા ત્રિકાળી–અસંયોગી–અરૂપી જ્ઞાન સ્વભાવને જો, તો આત્મા બંધ વગરનો–છૂટો–જ દેખાશે. દેહ અને પરને જોવાની દૃષ્ટિ તે બાહ્યદૃષ્ટિ છે. તે આત્માની નિર્મળતાને રોકનાર છે. પોતાના સ્વતંત્ર સ્વભાવને ભૂલી, પરનાં કામ મેં કર્યાં, હું દેહાદિનાં કામ કરી શકું છું, મેં સમાજમાં સુધારો કર્યો, હું હતો તો બરડો થયો, મોટી રકમ ભરાણી, વગેરે હું હતો તો થયું, એવી માન્યતાના અભિમાન વડે પોતે પોતાનું ખૂન કરી રહ્યો છે. માટે ભાઈ! તું પરનો અહંકાર છોડી દે. પરકાર્યના અભિમાનથી ચૈતન્યની સંપત્તિ લૂંટાય છે, તે પરાધીનતા છે છતાં તેમાં હોંશ માનવી તે તો ગાંડાઈ છે.

પુણ્ય-પાપનો બંધન ભાવ મને લાભ કરે, પુણ્યથી ગુણનો વિકાસ થાય, એમ પરથી લાભ માનનારા બંધાય છે. એ વિસંવાદની આપત્તિ શી રીતે આવે છે તે આગળ કહેવાશે.

તા. ૨૭—૬—૪૩.

આત્મા સદાય અરૂપી, જ્ઞાનદર્શનસુખસ્વરૂપે છે. તેનાથી ભિન્ન જે પુદ્‌ગલ છે તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ છે. તે ગુણો અરૂપી દ્રવ્યોમાં નથી. આત્મા સિવાય બીજા ચાર પદાર્થ અરૂપી છે, તેમનામાં ચેતના ગુણ તથા સુખદુઃખની લાગણી નથી. પણ તેની અનંત શક્તિ તેનામાં, તેના આધારે છે. દરેક વસ્તુની જુદી સત્તા છે. (સત્તા=સદાય હોવાપણું.) આત્માનો ધર્મ શુદ્ધ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્રની એકતા છે. આત્મા પોતે ધર્મસ્વરૂપ છે, પણ પુણ્ય—પાપરૂપ નથી, માટે પુણ્યથી આત્માનો ધર્મ નથી. પુણ્યાદિ પર વસ્તુ છે. દેહ, મન, વાણી, પૈસો આદિ પર વસ્તુથી આત્માને ધર્મ થતો નથી. દાન, ભક્તિદ્વારા તૃષ્ણા ઘટાડે તો તે પુણ્યરૂપી શુભ ભાવ થયો. તે ભાવ અરૂપી આત્માને થાય છે. ધર્મભાવ તો રાગ રહિત છે. પર વસ્તુથી–

પૈસા વગેરે આપવાની જડ ક્રિયાથી-પુણ્ય, પાપ કે ધર્મ થતાં નથી. પર પ્રત્યે તીવ્ર રાગ તે અશુભ-પાપ-ભાવ છે. તે તીવ્ર રાગ ઘટાડી શુભભાવ કરે તો પુણ્ય કહેવાય, ધર્મ તેથી જુદી ચીજ છે. રાગદ્વેષ પણ ચૈતન્ય સ્વભાવના નથી.

દરેક વસ્તુમાં અનંત ધર્મ છે તેમાંથી કોઇ ધર્મ ઘટી શકતા નથી. દરેક વસ્તુનું પરપણે નહિ હોવાપણું, અને પોતાપણે હોવાપણું છે તેથી તે પરથી નથી અને પોતાથી છે. એ રીતે દરેક વસ્તુ પરની સહાય વિના સ્વતંત્રપણે હંમેશાં ટકી રહે છે. આ પ્રમાણે બધા પદાર્થોનું ભિન્નભિન્ન એકપણું નક્કી થયું.

દરેક પદાર્થ જુદા હોવા છતાં, જુદાપણું ભૂલી, હું પરનું કાર્ય કરી શકું છું, હું ડાહ્યો છું, મેં આટલાં કામ કર્યાં, આ બધો વહિવટ મારે હાથ રહ્યો એમ જે માને છે તે બધાય પરને પોતાનું માનનારા છે. કોઈ પણ પરવસ્તુની પ્રવૃત્તિ મારા વડે થાય છે, મારા આધારે થાય છે, એમ માને તેણે પરને પોતાનાં માન્યા છે. કેટલાક મોઢેથી કહે છે કે અમે પરને પોતાનું માનતા નથી, છતાં તેઓ એમ તો માની જ રહ્યા હોય છે કે અમે ઘરમાં બધાને સુધાર્યાં, આટલાને મદદ કરી વગેરે. પરની અવસ્થા સ્વતંત્રપણે થઈ છે તે મેં કરી એમ તેણે માન્યું જ છે અને તેજ અનાદિનો અહંકાર છે. પણ દુનીઆના ડાહ્યાને માન છોડવું કઠણ પડે છે.

મેં આવી કળા કરી તેથી સામો માણસ છેતરાઈ ગયો, એમ જીવ માને છે, પણ ખરેખર તો પોતે જ છેતરાણો છે. સામાને તેના પુણ્યની હીણપને કારણે તારા જેવું નિમિત્ત મળ્યું. પણ તેં પરનું કાંઇ કર્યું નથી. માત્ર તારામાં રાગ-દ્વેષ, અજ્ઞાન કરેલ છે.

આત્માને રાગ-દ્વેષ રહિત માનવો, જ્ઞાતા-સાક્ષી-પણે માનવો તે ભેદજ્ઞાન છે. અને ભેદજ્ઞાન થતાં તેના અભિપ્રાયમાં જગતના લોકોથી આંતરો પડી જાય છે.

જીવ નામનો પદાર્થ જે ચિદાનંદરસરૂપે સ્વતંત્ર છે તેને પરના સંબંધવાળો માનવો, તેમજ તે પરના સંબંધે, પુણ્ય-પાપ વિકાર થાય

છે તેવડો આખા આત્માને માની લેવો તે મિથ્યાદ્રષ્ટિપણું છે. પરાશ્રયથી ક્ષણિક બંધ અવસ્થા છે તેને આત્માના ત્રિકાળી નિર્મળ સ્વભાવમાં ખતવી નાંખવી તે મિથ્યાદ્રષ્ટિપણું છે. થોડા કાળ માટે કોઈકની પાસેથી જે વસ્તુ ઉછીની લાવ્યા તેને ઘરની મુડીમાં ન ખતવાય: તેમ આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ, આનંદઘન છે તેમાં પર એવા મન, વાણી, દેહ કે પુણ્ય પાપના સંયોગને ન ખતવાય. આત્મા તો સદાય અરૂપી જ્ઞાતા છે. તે જ્ઞાન અને શાંતિ અથવા અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષના ભાવ સિવાય કાંઈ કરી શકતો નથી છતાં પરનું હું કરી શકું એમ માને છે, આત્માને હાથ, પગ, જીભ નથી છતાં તેનો ધણી થાય છે, એ અનાદિનું મિથ્યા-શલ્ય છે.

સંસારના પ્રેમને લીધે જુઠી વાતો જયાં ત્યાં સાંભળવા જાય, છાપામાં લડાઈની વાતો વાંચે, હોંશથી તેની ચર્ચા કરે, ઘણા માણસોને એકઠા કરી વાતો કરે, પણ આ બધો સંસારમાં રખડવા માટેનો વિસંવાદ છે.

ભાઈ રે ! તું પ્રભુ ! તારા મુક્ત સ્વભાવની વાત તેં કદી સાંભળી નથી. ધર્મના નામે પણ કામભોગબંધ કથાજ સાંભળી છે. પાંચ લાખ રૂપીઆ કમાણો હોય તેને ધર્મગુરુ કહે કે દાન કરો. તે માને કે પાંચ દસ હજારનું દાન દેવાથી મને ધર્મ થશે, ને તેનાથી સુખી થઈ જઈશ. તેમજ કોઈ દેહાદિની ક્રિયાથી ધર્મ થાય, એમ બતાવે તો તે પણ રુચે. એમ સોંઘામાં જીવે ધર્મ માની લીધો. દેહની ક્રિયાથી ધર્મ ન થાય, કેમકે દેહ તો આત્માથી ભિન્ન છે.

જ્ઞાની હોય તે દાન આપતી વખતે એમ માને કે મેં તો ધન ઉપરથી તૃષ્ણા ઘટાડી; લેવા દેવાની ક્રિયાનો હું કર્તા નથી, સ્વામી નથી. હું તો તૃષ્ણા રહિત, જ્ઞાનસ્વભાવી છું, એવા લક્ષે દાન આપે છે, અને અજ્ઞાની જડનો સ્વામી થઈ પાંચ હજારનું દાન આપશે, તો જગતમાં ફૂંકશે કે મેં દાન કર્યું, મેં રૂપીઆ આપ્યા, વખાણ કેવાં થાય છે તે સાંભળવા ઉભો રહેશે. જુઓ રાંકાઈ ! પોતાને પોતાનો મહિમા દેખાતો નથી તેથી બીજા પાસેથી મહિમા માગે છે.

ગૃહસ્થ દશામાં રહેલા જ્ઞાની દાન આપે, પણ જરાય અભિમાન ન કરે. કોઈ વખાણ કરે કે તમે દાન આપ્યું, તો માને કે મને પરનો કર્તા કહે છે તે તો કલંક છે, લોકો કહે કે આ ચીજ તારી હતી તે આપી, પણ અરે! તેમાં તો મને તેઓ જડનો ધણી બનાવે છે, પરનું ધણીપણું તે ચોરીનું કલંક છે.

જડ મારી વસ્તુ નથી, તેથી મેં આપી નથી; જડ પદાર્થને એકક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે જવું, તે તે પદાર્થને આધીન છે. તૃષ્ણા ઘટાડવાના ભાવ મારે આધીન છે. કોઈ રજકણ કે મનનું અવલંબન રહે તે મારૂં સ્વરૂપ નથી, એવું જાણે તેને પરથી જુદાપણાનો પુરુષાર્થ ઉપડે છે. જે પરનું ધણીપણું રાખે, પુણ્યના બંધન ભાવને ઠીક માને તેને ઊંધો પુરુષાર્થ છે. હું પુણ્ય-પાપ વિનાનો પરથી જુદો છું, પૂર્ણ પવિત્ર, જ્ઞાયક માત્ર છું, કોઈના અવલંબન વિના ટકનારો છું, એમ માને તેને અપૂર્વ પુરુષાર્થ ઉપડે. પ્રથમ શ્રદ્ધામાં આ નિર્ણય કરવો, તે અનંતો સવળો પુરુષાર્થ છે. જે પરનો કર્તા થઈ, જડનો ધણી થાય તે પરની ક્રિયાથી લાભ માન્યા વિના કેમ રહે?

જે અનંતકાળની અજાણી વસ્તુસ્થિતિ છે, તેનો અધિકાર આવ્યે તેનું સ્વરૂપ જેવું હોય તેવું ખુલ્લું કરવું તે વ્યાખ્યાન છે.

જ્ઞાની દાન આપશે ત્યાં અપૂર્વ તૃષ્ણા ઘટશે, જ્યારે અજ્ઞાની અલ્પ પુણ્ય થતાં અભિમાન કરશે. જે તૃષ્ણા ઘટાડતો નથી તેને સમજાવવા માટે શ્રી પદ્મનંદી આચાર્યે કાગડાનું દૃષ્ટાંત કર્યું છે. દાઝેલા ઉખડિયા ઉકરડે નાંખ્યા હોય ત્યાં કાગડા ખાવા માટે આવે છે ત્યારે તે અવાજ કરી બીજાને ભેળા કરીને ખાય છે પણ પોતે એકલા ખાતા નથી, તેમ પૂર્વે જીવના ગુણ દઝાડી, શુભભાવ કરી જેણે પુણ્ય બાંધ્યું, તે તો ઉખડીઆ થયા. એવા ઉખડીઆ જે માણસ એકલો ખાય એટલે કે બીજાને દાન આપે નહિ, બીજાને દાન લઈ જવા માટે બોલાવે નહિ, તે કાગડામાંથી પણ જાય, એટલે કે કાગડા કરતાં પણ તે હલકો ગણાય. ગુણ દાઝવાથી પુણ્ય બંધાય છે. આત્મભાવે પુણ્યપાપ ન બંધાય. આત્માના ગુણથી બંધન થાય નહિ. બળેલા ઉખડિયા કાગડા

એઠલા ન ખાય. તારા ગુણ દાઝીને જે પુણ્ય બંધાણું, તેના ઉદયે તને જે કાંઈ મળ્યું છે તેમાંથી કોઈને કાંઇ આપે નહિ, તો કાગડા કરતાં પણ તું હલકો છો. જ્ઞાની લાકડી મારતા નથી; પણ તૃષ્ણાના કુવામાં ડુબેલાને તેમાંથી બહાર કાઢવા માટે કરૂણાથી ઉપદેશ આપે છે. દરેક વાત ન્યાયથી કહેવાય છે. ટોપી જેને બંધ બેસતી આવે તે પહેરી લે.

જેને સાચી શ્રદ્ધા છે તેને પરવસ્તુનું ધણીપણું નથી, તેથી દાનાદિ કરવા છતાં તેનું તેને અભિમાન હોતું નથી. દાન, ભક્તિ વગેરે દરેક સંયોગમાં રાગ ઘટી, તેને સ્વભાવમાં નિરાકૂળતા તથા સ્થિરતા વધતી જાય છે.

આત્મા એકલો સ્વમાં ટક્યો હોય તો રાગ-દ્વેષ વિકાર થાય નહિ. પણ પરને આધીન થયો તેથી વિભવાદરૂપ, ઉપાધિભાવવાળો કહેવાય છે. વિકારીભાવને પોતાના માનવા તે જડ-પુદ્ગલ કર્મના પ્રદેશમાં ટકવું છે. અજ્ઞાનપણે પરવસ્તુમાં જોડાણનો પોતે ભાવ કરે છે ત્યારે જીવને રાગદ્વેષનું કર્તાપણું આવે છે. પરને માહાત્મ્ય આપ્યું ત્યારે પોતાનું માહાત્મ્ય ભૂલ્યો, સ્ત્રી, પુત્રાદિને તું મારાં મારાં કરી રહ્યો છે પણ તેઓ 'મારા' એટલે તને મારનારા છે. મોહવાળાને મારનારા 'મારા' છે.

એક તત્ત્વને-એક આત્માને-પોતાપણું અને કર્મના સંબંધપણું, એમ બેપણું કહેવું તે બંધની વિકારી દૃષ્ટિ છે. તે વિકારીદૃષ્ટિવાળા બંધનની વાતો આનંદપૂર્વક કરે છે, અને કહે છે-કે હવે માત્ર બોલીને બેસી રહેવાનો વખત નથી, પણ સક્રિય કામ કરી આપણે જગતને બતાવી દેવું જોઇએ; એ વગેરે કહેનારાનો અભિપ્રાય ખોટો છે. કેમકે પરનું પોતે કરી શકે છે, એમ તેઓ માને છે. શરીર, મન, વાણીનાં રજકણે રજકણ જુદાં છે, તેની પ્રવૃત્તિ મારાથી થાય છે એમ માનવું તથા તેને પોતાનાં માનવાં તે જ સ્વતંત્ર ચૈતન્ય આત્માના ખૂન કરવાની માન્યતા છે. આત્મા સ્વતંત્ર જુદો છે, તેને જુદો નહિ માનતાં પરનો હું કર્તા છું એમ માનનારા બધાનો અભિપ્રાય તદ્દન જુઠો છે. તેઓ અસત્યનો આદર કરનારા છે. એકવાર સાચી રીતે સમજે કે

જીવ-અજીવાદિ સર્વ પદાર્થો ત્રણેકાળ જુદા છે, તો પછી કોઇ પરનું કાંઇ કરી શકે કે કેમ? એવી શંકા નહિ થાય. પોતાનું કામ કોઇની મદદથી થઇ શકતું નથી.

એક પરિણામના કર્તા બે તત્ત્વો ન હોય, કારણ જડ-ચેતન બધા પદાર્થ સદાય સ્વતંત્રપણે પોતપોતાની અર્થક્રિયા કરી રહ્યા છે. છતાં તેમ ન માને તે જીવ પોતાના ચૈતન્યની સ્વતંત્રતાનું ખૂન કરે છે.

આત્માને પરાશ્રિતપણું શોભારૂપ નથી. જે ભાવે તીર્થંકરપણું બંધાય તે પણ રાગ ભાવ છે, એમ જાણી પુણ્ય-પાપ રહિત નિરાવલંબી આત્માનું એકત્વપણું તે જ શોભારૂપ છે. ૩.

હું સદાય સ્વાવલંબી, મુક્ત છું એમ જાણ્યા વિના જે કંઇ જાણે-માને-કહે, તે બધું ખોટું છે. અમે પરનું આમ કર્યું, સેવામંડળનું આમ કર્યું, અમે હતા તો આમ થયું, વગેરે કર્તાપણાની વાતો સાંભળવી, તેનો પરિચય કરવો, તેનો અનુભવ કરવો તે જીવને અનાદિથી સુલભ થઇ પડયું છે. તેથી આચાર્યદેવ હવે એકત્વની અસુલભતા બતાવે છે.

सुदपरिचिदाणुभूदा सव्वस्स वि कामभोगबंधकहा ।
एयत्तस्सुवलंभो णवरि ण सुलहो विहत्तस्स ॥ ४ ॥

અર્થ:-સર્વ લોકને કામભોગસંબંધી બંધની કથા તો સાંભળવામાં આવી ગઇ છે, પરિચયમાં આવી ગઈ છે અને અનુભવમાં પણ આવી ગઈ છે તેથી સુલભ છે; પણ ભિન્ન આત્માનું એકપણું હોવું કદી સાંભળ્યું નથી, પરિચયમાં આવ્યું નથી અને અનુભવમાં આવ્યું નથી તેથી એક તે સુલભ નથી.

હું પરનું કાંઈ કરી શકું છું એવી માન્યતા તે 'કામ' અને

શ્રુત, પરિચિત, અનુભૂત સર્વને કામભોગબંધનની કથા;
પરથી જુદા એકત્વની ઉપલબ્ધિ કેવળ સુલભ ના. ૪.

સંસારી પદાર્થ ભોગવવાનો ભાવ તે 'ભોગ'. પરનું હું કરી શકું છું એમ અનાદિકાળથી જીવે માન્યું છે પણ કરી શકયો નથી. અમે પુણ્ય કર્યાં છે માટે ભોગવીએ, પુણ્યનાં ફળ મીઠાં લાગે છે એમ જે માને છે તે જેમ મોટા ડુંગરાની ધારોના ભોંયરામાં નોળ-કોળ પડયા રહે છે તેમ આ મોટા મકાનરૂપ ભોયરામાં પડયા રહે છે, આત્માના ભાન વિના બંને સરખા છે.

આટલું કરો તો પુણ્ય થશે, પછી સારા સંયોગ મળશે, દેવમાં આવાં સુખ મળશે, એવું સાંભળી જીવ પુણ્યને ધર્મ માને છે પણ પુણ્યનું ફળ ધૂળ, તેનાથી આત્માને કલંક છે. માણસ અનાજ ખાય, તેની કાઢેલી વિષ્ટા ભુંડ ખાય છે. જ્ઞાનીએ પુણ્યને-જગતની ધૂળને વિષ્ટા ગણી ત્યાગ કર્યો તેવાં પુણ્યને અજ્ઞાનીઓ હોંશથી સારાં માની આદર આપે છે, એ રીતે જ્ઞાનીએ ત્યજેલી પુણ્યરૂપ વિષ્ટા જગતના અજ્ઞાની જીવો ખાય છે. જ્ઞાનીઓ પુણ્ય પાપ રહિત આત્માના સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આચરણવડે મોક્ષ પામ્યા છે.

શ્રીપાળ રાજાએ આયંબિલ કર્યું તેથી રોગ મટી ગયો તેમ માને છે પણ શરીરના રોગ મટાડવાનું કાર્ય ધર્મનું નથી. પૂર્વનાં પુણ્ય હોય ત્યારે શરીર નિરોગી થાય છે, ધર્મના ફળથી રોગ મટે એમ માનનાર ધર્મના સ્વરૂપને સમજ્યો જ નથી. પુણ્ય શુભ પરિણામથી થાય, અને ધર્મ આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ કરવાથી થાય, તેની તેને ખબર નથી. સનતકુમાર ચક્રવર્તીએ દીક્ષા લીધા બાદ તે મહાન ધર્માત્મા મુનિને ઘણાં વર્ષો સુધી તીવ્ર રોગ રહ્યો છતાં શરીર ઉપર ધર્મની અસર કંઇપણ ન થઇ. ધર્મથી શરીર નિરોગી રહે તેમ નહિ, પણ ધર્મના ફળમાં પુણ્ય અને શરીર વગેરેનો બંધ જ ન થાય. મોક્ષમાર્ગમાં પુણ્યનો પણ નિષેધ છે ત્યારે અત્યારે તો ધર્મના નામે લોકો ફાવે તેમ હાંકયે રાખે છે, અને કહે છે કે પુણ્ય કરો, તેનાથી મનુષ્ય, દેવનાં શરીર મળશે, અને પછી પરંપરાએ મોક્ષ થશે. આવી વાતો એટલે કે જીવ રાગદ્વેષનો કર્તા, તેના ફળનો ભોકતા, એવી કામભોગબંધકથા તો જીવે અનંતવાર સાંભળી છે, તેથી આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે જડના સંયોગની રુચિ છોડ, પુણ્યથી ધર્મ નથી.

પ્રશ્ન:-તમે તો પુણ્યને રેચ આપો છો.

ઉત્તર:-તેપાળાનો રેચ આપ્યા વગર ઊંધી માન્યતા ટળી શકે નહિ. પુણ્ય મારાં, શુભભાવ કરતાં કરતાં ધીમેધીમે ધર્મ થશે એવી ઝેરી માન્યતાનું અર્થાત્ રાગદ્વેષ, અજ્ઞાનભાવનું વીતરાગનાં નિર્દોષ વચનો વિરેચન કરાવી દે છે. કોઇપણ બંધનભાવનો આદર ન હોવો જોઇએ.

આત્માના સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી વિરુદ્ધ ભાવને કોઈ ધર્મ કહે તો તે વિકથા છે. સત્ય વાત અજાણ્યાને કઠણ લાગે કેમકે પૂર્વે કદી સાંભળી નથી, તથા કદાગ્રહીને વિરોધરૂપ પણ લાગે, પરંતુ સરળ જીવો તો પોતાની શુદ્ધતાની વાત સાંભળી હર્ષથી નાચી ઊઠે છે, અને કહે છે કે અહો ! આવી વાત અમે કદીપણ સાંભળી નથી.

અમે તમારા માટે આટલું આટલું કર્યું એમ કહેનાર અસત્ય કહે છે, કારણ કે ત્રણકાળ, ત્રણલોકમાં કોઈ પરનું કાંઈ કરી શકતો નથી, માત્ર માને છે. જ્ઞાની કે અજ્ઞાની પરનું કાંઇ કરી શકેજ નહિ. અનાદિની ઊંધી દૃષ્ટિનું ખાતું બદલી નાંખી, નવો માલ (સાચી દૃષ્ટિ) નાખવા માટે નવું ખાતું બનાવવું જોઇશે.

અત્યારે ધર્મના નામે ઘણા ફેરફાર દેખાય છે. પુણ્યથી અને પરથી ધર્મ મનાય છે. અનાદિથી જીવ જે માનતો આવ્યો છે તેનાથી આ જુદી વાત છે. સત્ય વાત તો જેમ છે તેમ કહેવી પડે અને તે માન્યેજ છૂટકો. સત્યને હળવું-સોંઘું કરીને ન મૂકાય. કોઈ કહે કે આ તો બહુ ઊંચા દરજ્જાની વાત છે, તો તેમ નથી કેમકે આ તો ધર્મના પહેલામાં પહેલા એકડાની વાત છે.

આત્માને પુણ્યાદિ પર આશ્રયની જરૂર શરૂઆતમાં પણ નથી. સાચી સમજણ વિના વ્રત, તપ વગેરેથી પુણ્ય બાંધી જીવ નવ ગ્રૈવેયક સુધી ગયો, છતાં સ્વતંત્ર આત્મસ્વભાવને જાણ્યો નહિ, ને તેથી ભવભ્રમણ ટળ્યું નહિ.

અનંતગુણોનો પિંડ ચૈતન્ય આત્મા પરથી જુદો છે. એક રજકણ પણ મારૂં નહિ, રજકણની અવસ્થા કે દેહ, મન, વાણીની પ્રવૃત્તિ

મારી નહિ; હું તો જ્ઞાતા જ છું એવું પરમ સત્ય જીવે કદી સાંભળ્યું નથી. તેથી કહે છે કે શરૂઆતમાં કાંઈ અવલંબન તો બતાવો, કંઈ આશ્રય લેવાની તો વાત કરો, દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર કંઈ મદદ કરે તેમ તો કહો! પણ ભાઈ! તું જુદો અને દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર જુદા. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને કાંઈ મદદ કરી શકે નહિ. પોતે સમજે ત્યારે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર નિમિત્ત કહેવાય. ઉપાદાનની તૈયારી ન હોય તો દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર શું કરે? જેમ પાંજરાપોળના જે ઢોરના પગમાં કસ કે શક્તિ ન હોય તેને નીચેથી સાંગડા ઘાલી પરાણે ઉભા કરે તો પડે, અને પડવાની પછાડ લાગે એટલે વધારે નબળાં પડે; તેમ જે એમ માને કે હું તાકાત વિનાનો છું તેને દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રરૂપી સાંગડા ઘાલી ઉભા કરો તો પણ તે નીચે પડે અને પછાડ લાગે તેથી વધારે નબળા થાય. દેવ, ગુરુ, ધર્મ વીતરાગી, સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે, તેમ હું પણ સ્વતંત્ર, અનંત તાકાતવાળો છું. પરના આશ્રય વિના મારા અનંતગુણને પ્રગટ કરી શકું છું, એવી યથાર્થ માન્યતા તે સમ્યગ્દર્શન છે. આમ હોવા છતાં જે એમ માને કે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર મને તારી દેશે, તેણે આત્મા અનંત પુરૂષાર્થ સ્વતત્રપણે કરી શકે છે, એમ વીતરાગે કહ્યું છે તે માન્યું નથી.

સર્વજ્ઞ વીતરાગ કહે છે કે અમે સ્વતંત્ર અને જુદા છીએ, તું પણ પૂર્ણ સ્વતંત્ર અને જુદો છો. કોઇની મદદની તારે જરૂર નથી, આવું નિસ્પૃહી વચન વીતરાગ વિના બીજું કોણ કહે?

ઘણા લોકો જગતને કહે છે કે અમારો સ્વાર્થત્યાગ તો જુઓ, અમે જગત માટે મરી ફીટીએ, અમારૂં બગાડીને પણ જગતનું સુધારી દઇએ, પણ એમ કહેનારે સામાને પરાધીન, નમાલો ઠરાવ્યો, એ વાતની લોકોને ખબર નથી.

કોઇ કોઇનો ઉપકાર કરતો નથી, માત્ર તેવા ભાવ કરી શકે છે. પોતે સાચી સમજણ કરે અને પછી સત્યની જાહેરાત કરે, તેમાં જે કોઈ તૈયારીવાળા જીવ હોય તે સત્ય સમજે તો તેનો ઉપકાર કર્યો એમ વ્યવહારથી કહેવાય. સાક્ષાત્ તીર્થંકરદેવ જુદા અને તું જુદો,

તેમની વાણી જુદી, માટે તેની તને કદી મદદ હોઈ શકે નહિ. આવું માન્યા વિના સ્વતંત્ર તત્ત્વ સમજાશે નહિ.

પ્રશ્ન:–આવું માન્યા પછી કોઈ દાન, સેવા, ઉપકાર નહિ કરે.

ઉત્તર:–કોઈ પરનું કરી શકતો નથી. પરનું જે થાય છે અને થવાનું છે તે તો થયા જ કરશે. તો પછી દાન, સેવા, ઉપકાર નહીં થાય એ પ્રશ્નજ રહેતો નથી. જ્ઞાનીને પણ શુભભાવ હોય છે પણ તેમાં તેનું ધણીપણું નથી.

અનાદિની ઊંધી માન્યતાને લીધે પરમાં એકપણું સુલભ થઈ પડયું છે, અને પરથી જુદાપણાનું શ્રવણ, પરિચય, અનુભવ, અસુલભ થઇ પડેલ છે. ગયાકાળના ઊંધા અભ્યાસની અપેક્ષાએ મોંઘપ બતાવી છે, પણ પાત્રતા લાવી, પરિચય કરે, તો પોતાની સ્વાધીનતાની આ વાત છે તેથી તે સોંઘી છે.

તા. ૨૮–૬–૪૩.

ટીકા:–આ સમસ્ત જીવલોકને, કામભોગ સંબંધી કથા એકપણાથી વિરૂદ્ધ હોવાથી અત્યંત વિસંવાદી છે (આત્માનું અત્યંત બૂરું કરનારી છે) તોપણ, પૂર્વે અનંતવાર સાંભળવામાં આવી છે, પરિચયમાં આવી છે અને અનુભવમાં પણ આવી ચૂકી છે.

હું પરનું કરી શકું, પર મારું કરી દે એવી ઇચ્છા જીવે અનાદિથી સેવી છે, પણ હું પરના કર્તા–ભોક્તાપણાથી રહિત છું માટે સ્વમાં ઠરું, જ્ઞાનની અંતરશ્રદ્ધા, જ્ઞાન, અને રમણતા કરું તેજ ઠીક છે, એવી વાત પૂર્વે અનંતકાળમાં જીવે યથાર્થપણે સાંભળી નથી.

સ્પર્શ અને રસના ઇન્દ્રિયોને કામનું મુખ્યપણું છે, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને કાનને ભોગનું મુખ્યપણું છે.

આત્મા સદાય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેને ચૂકી પર પદાર્થ તરફનું લક્ષ (વલણ) તે વિષય છે. જીવ જેટલી શુભાશુભ વૃત્તિ કરે છે તે પર લક્ષે થાય છે, તેથી ગમે તે પદાર્થ તરફ વૃત્તિ કરી તેમાં ઠીક–અઠીક ભાવ કરવો તે વિષય છે. પર વસ્તુ પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ–મોહવાળો ભાવ, તે વિષય.

પર વસ્તુ વિષય નથી, વસ્તુ તો વસ્તુજ છે. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શમાં વિષય નથી, પણ તેના પ્રત્યેનો રાગભાવ તે વિષય છે. આનું રૂપ સુંદર છે, ઠીક છે, એમ માની ત્યાં જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા રૂપસંબંધી રાગ કરે તે રૂપસંબંધી વિષય છે તેમ ગંધ, રસ ને સ્પર્શનું સમજવું. પર દ્રવ્ય ઉપર લક્ષ કરી જીવ રાગદ્વેષ કરે ત્યારે પર દ્રવ્ય વિકારનું નિમિત્ત હોવાથી ઉપચારથી પર દ્રવ્યને વિષય કહેવાય છે. જ્ઞાન ભાવે પર દ્રવ્યને જાણે, તેમાં રાગદ્વેષ ન કરે તો તે પરદ્રવ્ય જ્ઞેય કહેવાય છે. સ્વપદાર્થનું લક્ષ કરે તે સ્વવિષય છે. સ્વનું લક્ષ કરે તો જીવને રાગદ્વેષ ન થાય.

દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર પર છે, તેના પ્રત્યે પણ જીવ રાગનું વલણ રાખે તો તે પણ રાગના વ્યાપારરૂપ પર વિષય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે આત્મા પરના આશ્રય વિનાનો છે, પુણ્ય-પાપથી નિરાળો છે, મન-ઇંદ્રિયોથી જુદો છે, કોઈપણ પર સાથે તેને સંબંધ નથી. શુભ વિકલ્પ પણ આત્માને મદદગાર નથી. નિમિત્ત આધીન થતા શુભાશુભ ભાવ તે પણ આત્માનું કાર્ય નથી. પણ એમ જેણે ન માન્યું તેણે રાગદ્વારા જ શાસ્ત્રો સાંભળ્યાં છે અને તેથી તેણે શાસ્ત્રોને પણ ઇંદ્રિયનો વિષય બનાવ્યો છે. શાસ્ત્રના શબ્દદ્વારા ધર્મ પ્રગટે એમ જેણે માન્યું તેણે શાસ્ત્રના શબ્દને શુભરાગનો વિષય બનાવી દીધો. આત્મા ચૈતન્યમૂર્તિ, જ્ઞાતા જ છે, શબ્દાદિ પાંચ વિષયોથી જુદો છે, તેમ શાસ્ત્રનો કહેવાનો આશય છે; તે ભૂલી જઈને જે જીવ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રના સંયોગમાં આવ્યો તે ત્યાંપણ રાગના વિષયરૂપ વ્યાપાર કરે છે.

ભગવાન તીર્થંકરને પણ આંખવડે અનંતવાર જોયા, ત્યાં ભગવાનને પણ શુભરાગનો વિષય બનાવી પુણ્ય બંધન કર્યું. નિમિત્ત કે રાગ વિનાની સ્વાવલંબી દ્રષ્ટિથી ભગવાનને કદી જોયા નહિ, તેથી તે પણ પર વિષય થયો.

અશુભથી બચવા માટે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનો વિનય, ભક્તિરૂપ શુભભાવ કરવાનો નિષેધ નથી, પણ તે શુભભાવ પુણ્ય છે, ધર્મ જુદી વસ્તુ છે. સ્વ-આત્મલક્ષ વગર બધા પર લક્ષ છે. અનાદિથી પર ઉપર

દૃષ્ટિ છે. 'મને બીજો મદદ કરે' એ માન્યતા જેની છે તેણે પોતાને નિર્માલ્ય માન્યો છે. "હે ભગવાન્! કૃપા કરજે, હવે તું તારજે!" તેનો અર્થ તો એવો થયો કે અત્યારસુધી બંધનમાં રખડાવી માર્યો તેં, એ દોષ પણ તારો. હું તો પરાધીન છું, શક્તિહીન છું. આત્મામાં અનંતશક્તિ છે, સદા સ્વાવલંબી છે, પુણ્ય પાપની વૃત્તિ જે પર છે તેનાથી જુદો છે, એવી વાત જીવે પૂર્વે કદી સાંભળી નથી, તેનો પરિચય-અનુભવ કર્યો નથી. માત્ર પરના કર્તા-ભોક્તાની વાત સાંભળી છે.

હું પરનું કરી શકું, પર મારું કરી શકે, એવો 'કર્તા ભાવ,' અને હર્ષ શોક, સુખદુઃખની લાગણીરૂપ 'ભોક્તાભાવ' તે તો બંધકથા છે, ને તેથી સુલભ છે, પણ પુણ્ય-પાપાદિ રહિત સ્વકથા સુલભ નથી. પુણ્ય-પાપાદિ કરવા જેવાં છે, એ વિકારભાવની કથા નિર્વિકારી ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન આત્માથી વિરોધી છે. અનંતગુણના રસકંદ આત્માને મનના અવલંબનની પણ જરૂર નથી, પણ જીવ બાહ્યમાં વૃત્તિ દોડાવે છે તેથી રાગ થાય છે, પુણ્યનો વિકલ્પ છે તે પણ ગુણની ઊંધાઈથી થાય છે. ગુણની ઊંધાઈથી આત્મામાં અવિકારી ગુણ પ્રગટે, એમ માને-મનાવે તે વિકથા છે. બાહ્યના કોઈ અવલંબને કે પરના કારણે આત્માને લાભ થાય, પુણ્યથી ધર્મ થાય, એવી અહિતકારિણી બંધકથા જીવે અનંતવાર સાંભળી છે, અનુભવી છે, પણ પુણ્ય-પાપ રહિત આત્મકથા સાંભળવી ઘણી દુર્લભ છે.

જે ભાવે બંધન થાય તે ભાવે મોક્ષ ન થાય, ને મોક્ષમાર્ગ પણ ન થાય. ધર્મના નામે બંધનકથા અનંતવાર સાંભળી. જીવ બંધનમાં ટેવાઈ ગયો છે. અણટેવાયેલો બળદ ધોંસરામાં જલદી જોડાઇ જતો નથી, પણ ધોરી બળદ ધોંસરું ઉંચું કરતાં તુરતજ ડોક આગળ ધરી જોડાઇ જાય છે. છોકરાને દુકાને બેસવાનું કહેવામાં આવે તો પ્રથમ તેને ન ગમે, પણ થોડો પરિચય થયો, કમાણી દેખાણી, લાભ લાગ્યો પછી ધંધામાંથી ઘડીપણ નવરો ન થાય, નિવૃત્તિ ગમે નહિ. આ બંધનમાં ટેવાઈ જવાના ઉદાહરણો છે.

આત્મા પુણ્ય-પાપાદિથી રહિત, અતીન્દ્રિય આનંદઘન સ્વરૂપ છે એવી વાત જીવે કદી સાંભળી નથી. પુણ્યપાપના બંધનથી જીવ

ટેવાઈ ગયો છે. 'સાધુ' નામ ધરાવનાર કેટલાયને આત્મતત્ત્વ પરથી તદ્દન ભિન્ન છે તેની યથાર્થ ખબર હોતી નથી, તેથી લોકોને બાહ્ય વાતો સંભળાવે. "એક હતો રાજા, તેની રાણી રીસાણી, રાજા તેને મનાવે." વગેરે વાતો કરી છેવટે કહે કે "તેણે દીક્ષા લીધી". સંસારમાં પણ એવી વાતો તો દરેક જીવે અનંતવાર સાંભળી છે, તેથી તે સુલભ છે.

આત્મા અનંતગુણનો ધણી, અવિનાશી પ્રભુ છે. તેનો મુક્ત સ્વભાવ કેમ પ્રગટે? તેનો અંતરવૈભવ શું છે? તે નહિ જાણતો હોવાથી પરાધીનતાની કથા–પુણ્યપાપ બંધનકથા–જીવને રુચિકર લાગે છે, કારણ કે તેનાથી ટેવાઈ ગયો છે.

અનંતવાર મનુષ્ય થયો, ત્યાં પણ ધર્મના નામે વિકથા જ સાંભળી. કદાચ સત્ય સાંભળવા મળેલું, પણ અંતર શ્રદ્ધા થઈ નહિ. શુભરાગમાં અટકયો, તેથી તેને માટે તો તે બંધકથા થઈ.

"એકગણું દાન, હજારગણું પુણ્ય," એવું સાંભળીને ખરડામાં નામ નોંધાવે. તૃષ્ણા ઘટાડે તેને દાન કહેવાય, આમાં તો તૃષ્ણા વધારવાની વાત આવી. જ્યાં લેવાની ભાવના છે ત્યાં ત્યાગભાવના કેમ મનાય? સંસારના પાપમાં રોકાવું તેના કરતાં પુણ્યભાવ સારા છે, પૂજા, ભક્તિ, દાનવડે તૃષ્ણા ઘટાડવાનો નિષેધ નથી, પણ તે શુભભાવ છે, આત્મભાવ નથી, તેથી ધર્મ નથી, એમ અહીં સમજાવાય છે. અત્યારે તો ઘણા પુણ્યમાં ધર્મ મનાવે છે. 'પુણ્ય કરો' એવી વાતો સંસારમાં જયાં ત્યાં સાંભળવા મળે છે, અને જીવના અનુભવમાં પણ તે આવી ગઈ છે. જેમ સટ્ટો કરનારને સટ્ટાની વાતનું એવું તીવ્રવેદન થઈ રહ્યું હોય છે કે તેને બીજી વાત સાંભળવાનો અવકાશ પણ હોતો નથી. તેમ દેવ, નરક, મનુષ્ય, તિર્યંચના ભવની વાત અનંતવાર સાંભળી છે, તેથી તેને આત્માની વાત રુચતી નથી.

જીવલોક સંસારચક્રની મધ્યમાં સ્થિત છે. અજ્ઞાની જીવ ઘડીક પાપમાં, ઘડીક પુણ્યમાં એમ ફર્યા જ કરે છે, પણ પુણ્યપાપથી ભિન્ન એવા આત્મતત્ત્વનો નિર્ણય કરતો નથી: તેથી તેના ભવ અટકતા નથી.

અનાદિથી દેહદૃષ્ટિ છે, સ્ત્રી પુત્રાદિને દેહના આકારથી માને છે, કર્મફળરૂપ દેહને ઓળખે છે, પણ અબંધ આત્માને ઓળખતો નથી, તેથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ, ભાવ એ પંચ પરાવર્તનરૂપ સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે.

પંચ પરાવર્તનનું સ્વરૂપ:—

(૧) દ્રવ્ય પરાવર્તન–એકેક આત્માને દરેક પરમાણુ દેહપણે-સંયોગપણે આવ્યાં ને ગયાં, વાણી, મન, કર્મ વર્ગણારૂપે બધાં પરમાણુનો અનંતવાર સંયોગ કર્યો, પુણ્યપાપના સંયોગે અનંત પ્રકારના આકારવાળા દેહ જીવે અનંતવાર ધારણ કર્યા, પણ અસંયોગી આત્મતત્ત્વની વાત સાંભળી નહિ.

(૨) ક્ષેત્ર પરાવર્તન–લોકાકાશનું એવું કોઈ ક્ષેત્ર નથી કે જ્યાં જીવ અનંતવાર જન્મ્યો–મર્યો ન હોય. પુણ્ય પાપના વિકારી ભાવો કર્યા ને તેનાં ભોગ્યસ્થાનરૂપ અસંખ્યાત ક્ષેત્રમાં અનંત જન્મ મરણ કર્યાં, પણ આત્મા પરથી નિરાળો, અતીન્દ્રિય, જ્ઞાનમૂર્તિ છે તેને જાણ્યો નહિ.

(૩) કાળ પરાવર્તન–વીશ ક્રોડાક્રોડી સાગરોપમના જેટલા સમય થાય, તે એકેક સમયે પરિભ્રમણ કરતાં જીવ અનંતવાર જન્મ્યો, મર્યો.

(૪) ભવ પરાવર્તન–નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય તથા દેવના ભવ અનંતવાર કર્યા. કોઈવાર સડેલો કુતરો થયો, તો કોઈવાર મોટો રાજા થયો, એક સેકન્ડમાં કરોડો રૂપીયા પેદા થાય એવી રાજ્યસંપદા પામ્યો, ત્યાંથી મરીને નરકમાં પણ જાય, ત્યાંથી ભુંડ, સિંહ થાય. એમ ભવચક્ર ચાલ્યા કરે, પણ નિર્વિકારી અનંતસુખમૂર્તિ આત્મા પરથી જુદો છે એવી અપૂર્વ વાત જીવે કદી સાંભળી નથી.

(૫) ભાવ પરાવર્તન–જીવે અનંત પ્રકારના શુભ-અશુભ, પુણ્ય-પાપના ભાવો કર્યા. એકેક સેકન્ડમાં અબજો રૂપીઆનું દાન આપવાના શુભ ભાવ કર્યા, તો કોઈવાર તીવ્ર મૂર્ચ્છા વડે મહાપાપ બાંધી નરકમાં જવાના ભાવ કર્યા. શુભાશુભ ભાવ વડે નિરંતર પરિભ્રમણ કર્યું. આવું પરિભ્રમણ અનાદિથી ચાલુ છે, પણ સમ્યક્‌જ્ઞાન વડે કોઈવાર આંતરો

પાડયો નહિ. પર્વત ઉપર વીજળી પડવાથી થએલ ફાટ રેણુથી સંધાય નહિ તેમ "હું જ્ઞાન જ્યોતિ, ચિદાનંદ, પરથી જુદો," એવું ભેદ-જ્ઞાન થાય, પછી મોક્ષદશા પ્રગટ થયા વિના રહે નહિ. યથાર્થ આત્મજ્ઞાન વિના બીજું બધું જીવે અનંતવાર કર્યું છે. શરીરે કાંટા વીંટી બાળી મૂકે પણ ક્રોધ ન કરે, છ છ મહિનાના ઉપવાસ કરે ને પારણે એક ચોખાનો દાણો ખાઈ ફરી છ મહિનાના ઉપવાસ કરે, ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યભાવ અજ્ઞાનપણે કરી નવમી ગ્રૈવેયક સુધી ગયો, પણ પુણ્યપાપ રહિત આત્મસ્વભાવને જાણ્યો નહિ, તેથી એક પણ ભવ ઘટયો નહિ.

શુભ અશુભ ભાવના અસંખ્ય પ્રકાર છે, તેમાં મિથ્યાદૃષ્ટિથી થતાં ઉંચામાં ઉંચાં પુણ્ય અને ઘોર પાપ દરેક જીવે અનંતવાર કર્યાં.

નવમી ગ્રૈવેયકે જનાર જીવને વ્યવહારે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને શુભ પ્રવૃત્તિ હોય છે. બાહ્યથી નગ્ન દિગંબર મુનિપણું હોય છે, પંચ મહાવ્રતનું પાલન સાવધાનીપૂર્વક હોય છે. પણ અંતરમાં પરથી નિરાળો છું, પુણ્ય પાપના વિકલ્પથી રહિત છું, કોઈનો મારે આશ્રય છેજ નહિ, એવી સ્વાવલંબી તત્ત્વશ્રદ્ધા નથી, તેથી ભવભ્રમણ ન ટળ્યું.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવરૂપ અનંત પરાવર્તોને લીધે નિરંતર ભ્રમણ કરતા જીવે પરમાર્થે પરથી જુદાપણાની અને સ્વમાં એકત્વપણાની વાત કદી સાંભળી નથી. પુણ્ય-પાપના બંધનમાં રહેવાની ટેવ પડી ગયેલ હોવાથી પરથી જુદાપણાની વાત રૂચતી નથી. મોહરૂપી મોટું ભૂત એક છત્રથી બધાને વશ કરી તેની પાસે બળદની જેમ ભાર ઉપડાવે છે. ઉંધી માન્યતા-મિથ્યાત્વ-એ 'બાદશાહી' ગુણઠાણું છે. બાદશાહના હુકમને માનવાની કોઈ ના ન પાડે તેમ પરનું અમે કરી શકીએ એવી માન્યતાની કોઈ અજ્ઞાની ના ન પાડે. પુણ્યથી ધર્મ થાય, એટલે કે વિકારથી આત્મગુણ પ્રગટે, એવી ઊંધી માન્યતાએ અજ્ઞાની જીવોને વશ કર્યા છે.

જેને સાચી સમજણ થાય તે તૃષ્ણા ઘટાડયા વિના ન રહે. અશુભ રાગ ઘટાડવા ગૃહસ્થને શુભભાવની વૃત્તિ હોય છે. પણ

પુણ્ય-પાપાદિથી આત્માને જુદો માન્યા સિવાય જે અલ્પ પુણ્ય બાંધે તેનું સ્વામીત્વ માની કદી દેવભવ પામે, અને પછી પશુ તથા એકેન્દ્રિયમાં જાય.

પર મારે આધીન છે, પર મારાં છે, પરનું હું કરી શકું છું, પર મારૂં કરી દે, દુનીઆમાં આબરૂએ મોટો થાઉં, પુણ્યમાં વધું, એવી ભાવના અજ્ઞાની જીવ કરે છે. કોઈ નામધારી સાધુ થઇ લોકમાં મોટાઇ લેવા માગે છે, પણ દેહાદિથી ભિન્ન, નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમૂર્તિ આત્માને જાણે નહિ, તે ધર્મના નામે વિકથા કહેનારા, અનંતજ્ઞાની વીતરાગનો દ્રોહ કરનારા છે. જેમ કલકત્તાના પાડાને મોટે ગાડે જોડે, તેમાં ઘણો ભાર ભરે, ગાડાવાળો એવો માર મારે કે છાણમાં લોહી પડે અને પછી કાલિકાદેવીને ચડાવી દે તેમ મોહવડે જીવ પુણ્યપાપરૂપ ભારે બોજા ઉપાડી, અનંત ભવચક્રમાં ફરે છે. અનંતકાળ ફરીને કોઇ વખત માણસ થયો ત્યારે પણ સત્ય માટે નિવૃત્તિ લે નહિ. સંસારના કામનું સમયપત્રક રાખે, સુવાનો, ખાવા પીવાનો, વાતો કરવાનો વખત મેળવે, જગતની માન આબરૂ માટે બધું કરે, પણ અનંત જન્મ-મરણ ટાળવાનાં ટાણાં ફરી નહિ મળે માટે શીઘ્ર આત્મ કલ્યાણ કરી લઉં, એવો વિચાર પણ ન કરે.

મિથ્યા અહંકારનો ભાર ઉપાડનારાને બળદ જેવા કહ્યા, કારણ કે પોતે વર્તમાનમાં બળદ જેવા ભાવ સેવી રહ્યા છે. છોકરો મોટો થયો, પણ અમે ખાનદાન તેથી કોઇ કન્યાનું કહેણ મોકલે તો સગપણ થાય, એમ મફતની મુંઝવણ કર્યા કરે. છોકરા માટે મકાન, પૈસા વગેરેની વ્યવસ્થાના મનોરથો ઘડે, સવારથી સાંજસુધી મજુરી કર્યા કરે, છોકરા માને કે ઠીક મફતના મજુર મળ્યા છે. પૈસા અહીંજ મૂકી જવાના છે, ભલે હાય વોય કર્યા કરે!

દુનીઆનું ડહાપણ રખડવા માટે છે, બહુ કપટ-ચાલાકીથી સંસાર ચલાવ્યો હોય, પણ મરણ સમયે સરવાળા આવશે. જેમ કોઇ સુતાર ચોરો સાથે ચોરી કરવા ગયો, ચોરી તો કરૂં પણ કળા બતાવતો જાઉં, એમ માની કોતરણી કરી, ઘરમાં પ્રવેશ કરવા પ્રથમ પગ

ઘાલ્યા, ત્યાં અંદરથી ઘરવાળી અને બહારથી ચોરો પગ ખેંચવા લાગ્યા, એટલે પોતે કરેલી કોતરણી પોતાનેજ લાગવા માંડી, એમ સંસારના ડહાપણની–કપટની–કોતરણી પોતાનેજ નુકસાન કરે છે. મમતામાં મોટો મજુર થયો છે, પોતાને ભૂલી પરવસ્તુનો મોહ કર્યો, તેમાંથી તૃષ્ણા-રૂપી રોગ ફાટ્યો. બાહ્યમાં ફાંફાં મારી સુખ શોધે છે, પર પદાર્થ અનંતા છે, અનંતા પર સાથે રાગ કરતાં ક્યાંય સમાધાન થતું નથી, તેથી આકૂળતા થાય છે. પોતે સુખસ્વરૂપ છે તેમાં શમાઈ જવાનો વિચાર કરતો નથી, તેથી સંસારમાં અનાદિથી ભ્રમણ કર્યા કરે છે.

તા. ૨૯–૬–૪૩

પુણ્ય પાપ કેમ થાય તે વાત અનંતવાર જીવે સાંભળી, પણ દેહાદિથી, પુણ્ય પાપથી જુદો, પરાવલંબનવગરનો હું છું, એવા ભિન્ન આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની વાત પૂર્વે શ્રવણ કરી નથી. અજ્ઞાન-રૂપી ભૂત જીવને અનાદિનું વળગ્યું હોવાથી બળદની જેમ ભાર ઉપડાવે છે. પોતેજ મોહ વડે તૃષ્ણારૂપ આકૂળતાનો ભાર ઉપાડે છે, અને તીવ્ર રાગદ્વેષથી પીડાય છે. પરમાં મમત્વ છોડયા પછી અલ્પ રાગ રહે, તે મુખ્ય બંધન નથી. આત્મા ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે તેને ભૂલીને પોતે મોહમાં જોડાઈ જાય છે. જડકર્મ આત્માને ભૂલ કરા-વતું નથી.

પુણ્ય કરો! પુણ્ય કરો! પુણ્યથી ધીમેધીમે ધર્મ થશે, એ વાત ત્રણ કાળમાં જૂઠી છે. પુણ્ય વિકાર છે, તેથી બંધન છે, તેનાથી ધર્મ નથી. ધર્મ તો પુણ્યપાપ રહિત આત્મામાં છે. તેની પ્રથમ શ્રદ્ધા કરવા માટે પણ પુણ્યની મદદ નથી. પુણ્ય પાપ રહિત સ્વભાવ તે ધર્મ છે. એવું સાંભળી અરે! પુણ્યની પણ ના! એમ કેટલાકને થઈ જાય છે, પુણ્ય વિના આત્માથીજ ધર્મ થાય છે તે વાતની તેને ખબર નથી, સાંભળી નથી, રૂચી નથી. એક પરમાણુ માત્ર મારૂં નહિ, એમ માનનાર જ્ઞાની જેટલી તૃષ્ણા ટાળશે તેટલી અજ્ઞાની ટાળી શકશે નહિ. બહારથી બધું માની લીધું છે, કાયક્લેશથી આત્મધર્મ થતો નથી. ધર્મ તો આત્માનું સહજ સ્વરૂપ છે, તેમાં સ્થિરતા તે

ક્રિયા છે. ભગવાન આત્માની શ્રદ્ધા, તેનું જ્ઞાન અને તેમાં સ્થિરતા, એજ જ્ઞાનની અંતરક્રિયા છે.

લોકોએ બહારમાં ધર્મ માન્યો છે, ઉપદેશક પણ તેવા મળી રહે છે. પુણ્ય બાંધી દેવલોકમાં જશું, ત્યાં સુખ ભોગવીશું અને ભગવાન પાસે જઇ ધર્મ સાંભળશું, વગેરે વિકલ્પો કરે છે. પણ પોતે ભગવાન છે, પરથી ભિન્ન, નિરાવલંબી છે, તે સ્વતંત્ર સ્વભાવને માનતો નથી, તે ભગવાન પાસે જશેજ શાનો ? અને કદાચ જાય તોય શું સાંભળશે ?

નિરપેક્ષ આત્મતત્ત્વના જ્ઞાન વગર જીવો મોહમાં જોડાયા છે, ને સંસારનો ભાર ઉપાડે છે. ભલે ' ત્યાગી ' નામ ધરાવે, સાધુ હો કે ગૃહસ્થ હો પણ જેની દૃષ્ટિ દેહ ઉપર છે, તે દેહક્રિયા પોતાની માની, પુણ્ય-પાપનો ભાર ઉપાડી, અનંત સંસારમાં રખડે છે. માણસ માને કે ન માને પણ સત્ય તો કહેવુંજ પડે; સત્યને ગોપવી શકાય નહિ.

આત્મા પૂર્ણ નિર્મળ છે, તેમાં રમણતા કરૂં, એમ નહિ માનતાં બાહ્યમાં કાંઇક કરૂં તો ઠીક, એમ પરના કર્તા-ભોક્તાપણાના ભાવ કરે છે, તેનું મૂળ કારણ મોહ છે. મોહ એટલે સ્વરૂપમાં અસાવધાની ને પરમાં સાવધાની. રાગદ્વેષની ક્રિયા રહિત મારૂં સ્વરૂપ છે, તેવું ભાન ન હોવું તે મોહ. તેને કારણે પરમાં રમણતા કરે છે. પરની કર્તૃત્વબુદ્ધિ તે પરમાં સાવધાની છે.

જીવને મોહથી ફાટી નીકળેલ તૃષ્ણારૂપી રોગ થયો છે, તેના દાહથી વ્યાકૂળ બની વિષયો તરફ, મૃગજળ તરફ મૃગ દોડે તેમ, દોડે છે. ભગવાન આત્મા શાન્ત રસવાળો છે, તેને ભૂલીને બાહ્ય પ્રવૃત્તિ દ્વારા સુખ માનનારને આકૂળતાને લીધે અંતર આત્મતત્ત્વને જોવાની ધીરજ નથી. અસંતોષરૂપ અગ્નિ અંતરમાં સળગે છે. મેં આનું કર્યું, આટલાને મદદ કરી, મને આની સહાયતા મળે તો ઠીક, આવાં સાધનો મળે તો ઘણાંનું ભલું કરી દઉં, એમ આકૂળતા કર્યાજ કરે છે. કોઇ જીવ બીજાનું કરવા ત્રણકાળમાં સમર્થ નથી. પ્રારબ્ધ અનુસાર બાહ્યનાં કાર્ય થયાં કરે છે, એ વાત વિચારતો નથી. સામા તરફથી

મદદ મળવાનો કોઇને પુણ્યોદય હોય અને સામાને મદદ આપવાનો શુભભાવ થાય, એવો મેળ કોઈ કોઈવાર દેખાય છે, પણ તેથી પરનું પોતે કર્યું, એમ માનવું તે અભિમાન છે. આટલાને મેં સમજાવી દીધા, એમ કોઈ કહે તો શું તે ખરૂં છે? સમજવાની અવસ્થા પોતાથી થાય કે પરથી? વળી કોઈ માને કે મેં પરની આમ નિંદા કરી તો તેનું અહિત થયું, પ્રશંસા કરી તો ભલું થયું, મને પૂછો, મારી દોરવણી માગો, અમે વ્યવહારકુશળ છીએ, આમ સમાધાન કરાવી દઉં, આનો વિરોધ કરાવી દઉં, ઘણાની સેવા કરીએ તો તેના આશીર્વાદ મળે ને તેથી લાભ થાય વગેરે માન્યતા ત્રિકાળ અસત્ય છે. કોઇના આશીર્વાદથી કોઇનું ભલું થાય નહિ, કોઇના શાપથી કોઇનું ભુંડું પણ થાય નહિ. એમ લૌકિકની વાતે વાતે ફેર છે. ઈષ્ટ વિયોગ કે અનિષ્ટ સંયોગ તારા પાપ વિના થાય નહિ, અને ઈષ્ટ સંયોગ પોતાના પુણ્ય વિના થાય નહિ, પોતાના કરેલા રાગદ્વેષ અજ્ઞાનથી બંધન થાય છે, અને રાગદ્વેષ અજ્ઞાન રહિત સ્વભાવથી મુક્તિ થાય છે, એમ દરેક જીવ સ્વતંત્રપણે પોતાના ભાવથી બંધન અને પોતાના ભાવથી મોક્ષદશાને પામે છે.

પરથી સુખ ઇચ્છનાર સદા ઓશિયાળો છે. તેને અંતરમાં તૃષ્ણાના દાહરૂપ રોગની પીડા છે. બહારથી કદાચ પાંચ કરોડનો સંયોગ દેખાય પણ અંતરમાં દુ:ખી છે, અજ્ઞાની બહારથી ત્યાગી સાધુ જેવો દેખાય છતાં અંતરમાં મોહથી આકૂળ હોય છે. કોણ પ્રશંસા કરે છે, કોણ નિંદા કરે છે, એવી દૃષ્ટિ હોવાથી પોતાના શાંત સુખને ભૂલી આકૂળતાનો ભોગવટો કરે છે.

પર પ્રત્યે લક્ષ કરી તેમાં ઇષ્ટઅનિષ્ટભાવ કરવા તે વિષય છે. અજ્ઞાની આવા પરવૃત્તિરૂપ વિષયોમાં જોડાઈ સદા વ્યાકૂળ રહે છે. બીજા ઉપર દાબ ન રાખીએ, સર્પફૂંફાડો ન રાખીએ, તો બધા ચડી જાય! બે દિવસ કડકાઇ રાખી કડક વચનો કહ્યાં તો બધા સીધા દોર થઈ ગયા, સ્ત્રી પુત્રાદિ પાંસરાં થઈ ગયાં, એવી મિથ્યામાન્યતા તે સેવે છે. પુણ્યને લીધે કદાચ ધાર્યું થતું દેખાય, તો સત્તાપ્રિયતા પોષે છે. નોકરોને આમ કરીએ, તેમ કરીએ તો સરખા ચાલે, એમ

માને છે. પણ ભાઇ રે! પરનાં કામ તારે આધીન નથી, તારાં કામ પરને આધીન નથી.

મારાથી લાખો જીવો ધર્મનો લાભ પામ્યા, એમ માનનાર તૃષ્ણામાં બળી રહ્યો છે. બીજા સમજે કે ન સમજે તેનો લાભ અ-લાભ કોઈ બીજાને ન હોય; પોતાને લાભ અલાભ પોતાથી છે, આવા સ્વતંત્રપણાની જેને ખબર નથી, તે પરથી સંતોષ લેવા ઇચ્છે છે. પર જીવ સમજે તોજ મારૂં તરવું થાય એવો નિયમ હોય તો સમજે તેવા બીજા જીવોને શોધવા રોકાવું પડે. મારાથી કોઈ ન સમજ્યા અથવા ઘણા સમજ્યા, એવી માન્યતા મોહરૂપી ભૂતડું છે. શ્રોતા સમજે, ન સમજે કે ઊંધું સમજે તેનું ફળ વક્તાને થતું નથી. પરથી લાભ હાનિ કોઇને હોય નહિ.

ઘણાની સેવા કરૂં તો તરી જાઉં. "જન સેવા તે પ્રભુ સેવા છે," એ માન્યતા તદ્દન જૂઠી છે.

હજારો દીવાઓનો પ્રકાશ એક ઘરમાં ભેળો થયો હોય તેથી કોઇ દીવાનો પ્રકાશ કોઇ બીજામાં ભળી જતો નથી, તેમ કોઈ જીવના ભાવમાં બીજાનો ભાવ ભળી જતો નથી.

કોઈ માને કે આપણાથી ઘણા સમજે તો આપણને ભાતું મળે, તે માન્યતા ભ્રમ છે. પર ન સમજે તેથી પોતાને અટકવું પડતું નથી.

અજ્ઞાની જીવને અનાદિથી પર ઉપર લક્ષ છે, તેથી પરનું કરી શકીએ, એમ માની-મનાવી પરાધીનપણું અંગીકાર કરે-કરાવે છે, 'સાધુ' નામ ધરાવી બીજાને બંધનની પ્રવૃત્તિ બતાવે છે, કરશું તો પામશું. જુવાનીમાં રળી લેવું પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં નિરાંતે ધર્મ થાય, એમ ઘણા માને છે, ને મનાવે છે. બહારનું મળવું, ન મળવું તે તો પૂર્વ પ્રારબ્ધાધીન છે, બહુ પુણ્ય કરીએ તો મહાન થઇએ, એમ તૃષ્ણા-મોહ વધારવાનો ઉપદેશ ઘણી જગ્યાએ સાંભળવા મળે છે. પર વડે અરૂપી આત્માની મહત્તા ગાનારા ઘેર ઘેર છે.

પરનું કાંઇ ન કરીએ, અને જ્યાં ત્યાં 'આત્મા આત્મા' કરીએ તો મોટા સ્વાર્થી કહેવાઇએ, એમ માનનારાં લોકો જગતના દરેક

દ્રવ્યના સ્વતંત્ર સ્વભાવને ભૂલી જાય છે. કોઈ કોઇનું કરી શકતું નથી, બહારનું થવાનું હોય તેમજ તે તે વસ્તુના કારણે થાય છે, એ વાત સાંભળવા મળતી નથી, તેથી સમજણમાં મેળ બેસતો નથી. પારકાને લાભ કરી દઈએ એવી અભિમાનભરી વાતો ચાલે છે, પણ અંતરતત્ત્વ છૂટું છે, તેને કોણ સંભારે! જે વાતનો પરિચય તેનો પ્રેમ બતાવે, તેથી કામભોગની કથા જ્યાં ત્યાં સુલભ થઈ પડી છે, પણ આત્માનું સ્પષ્ટ ભિન્નપણું, સ્વતંત્ર એકપણું છે, તે વાત દુર્લભ થઈ પડી છે. પરના કર્તા-ભોક્તાપણા વિનાનો, પરના આશ્રય વિનાનો, પુણ્યપાપથી રહિત, વિકલ્પ વૃત્તિથી નિરાળો, સદા પ્રગટપણે અંતરંગમાં પ્રકાશમાન, જ્ઞાયક માત્ર છું, એમ ભેદજ્ઞાનજ્યોતિથી નિર્ણય કરવો જોઇએ.

પોતાના અખંડ ચિદાનંદ ધ્રુવ સ્વભાવનો આશ્રય તે કારણ અને આત્મા સ્પષ્ટ નિરાળો અનુભવવામાં આવે એ તેનું ફળ, એમ સાધન સાધ્યપણું આત્મામાં જ છે.

અનંતગુણનો પિંડ, સદાય ચૈતન્યજ્યોતિ આત્મા પ્રગટ છે-પ્રકાશમાન છે. પુણ્ય-પાપ, રાગાદિથી ભિન્ન છે છતાં કષાય સાથે એકમેક જેવો માનવામાં આવે છે. (કષાય=ક્રોધ, માન, માયા, લોભ; પુણ્ય-પાપ. ક્રોધ, માન તે દ્વેષભાવ છે, માયા, લોભ તે રાગભાવ છે; રાગમાં પુણ્ય, પાપ બંને છે, દ્વેષમાં એકલું પાપ છે.) બંધ, મોક્ષ એ બે અવસ્થા કર્મના નિમિત્તની અપેક્ષાએ છે. શક્તિ-વ્યક્તિના ભેદ ગૌણ કરીને જોતાં સદાય એકરૂપ, નિર્મળ જ્ઞાનસ્વભાવી ભગવાન આત્મા છે, પણ પરાધીન દૃષ્ટિવડે તે સ્વરૂપ ઢંકાઈ ગયું છે. પર સાથે મને સંબંધ છે, તેની ફરજ બજાવવી જોઇએ, એમ કરી કરીને ચોરાશીના અવતારમાં રખડ્યો. સ્વભાવે નિર્મળ, ત્રિકાળ સાક્ષીરૂપ ભગવાન આત્માને જાણ્યો નહિ, તેથી સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાન પાસે અનંતવાર ગયો છતાં પુણ્ય-પાપ મારાં, હું પરના આશ્રયવાળો, એવા પરાધીન ભાવની પકડ હોવાથી કેવળજ્ઞાની ભગવાન પાસેથી પણ કોરો આવ્યો.

વિષ્ટા ઉપર રહેનાર ભમરાને જોઇને ગુલાબના ફૂલોમાં વસનાર

ભમરાએ તેને કહ્યું કે "તું મારી જાતનો છો, ગુલાબની સુગંધ લેવા મારી પાસે આવ." વિષ્ટાનો ભમરો વિષ્ટાની બે ગોળીઓ પોતાના નાકમાં લઈને ગુલાબના ફૂલ ઉપર બેઠો. ગુલાબના ભમરાએ પૂછયું, 'કેવી સુગંધ આવે છે?' તેણે જવાબ આપ્યો, 'ત્યાં હતી તેવીજ.' ગુલાબના ભમરાએ વિચાર્યું કે આમ કેમ? નાકમાં જોયું તો વિષ્ટાની બે ગોળી. તે કઢાવી નાખી કે તરતજ તે વિષ્ટાના ભમરાએ કહ્યું, 'અહો! આવી સુગંધ તો કદી લીધી નથી.' તેમ સંસારમાં અનાદિથી રખડતો જીવ પુણ્ય પાપની પકડરૂપ બે ગોળીઓ લઈને કદી જ્ઞાની પાસે-તીર્થંકર ભગવાન પાસે-ધર્મ સાંભળવા જાય તોપણ પૂર્વની મિથ્યાવાસનાથી જે માનેલું છે તેવુંજ દેખાય. પણ એકવાર બાહ્ય દૃષ્ટિનો આગ્રહ છોડી, સરળતા રાખી, જ્ઞાનીનો ઉપદેશ સાંભળે તો શુદ્ધ નિર્મળદશા પામી જાય.

પારસમણિ અરુ સંતમેં, બડા આંતરો જાણ;
વો લોહા કંચન કરે, વો કરે આપ સમાન.

એકવાર ધર્માત્માનો સંગ સાચા ભાવે કરે તો પોતાની પૂર્ણ શક્તિને માની, તેમાં ઠરી, તેવો થયા વિના રહે નહિ. જીવને કેવળ અંતરંગ મોક્ષમાર્ગમાં રહેનારા જ્ઞાની ધર્માત્મા મળ્યા તોપણ તેની સંગતિ અને સેવા કર્યાં નહિ. સ્વતંત્ર, નિર્દોષ તત્ત્વ વિષે તેઓ શું કહે છે, તેવો ભાવ અંતરમાં સમજી તે ભાવને અંગીકાર કરવો, તે સત્‌ની સેવા છે, પણ પોતાની માનેલી માન્યતાની પકડ રાખી સાંભળે તો અતીન્દ્રિય આનંદ સ્વરૂપનો સ્વાદ ન અનુભવે. કોઈ કહે કે 'પણ આખો દિવસ આત્માનીજ વાત. બીજી વાતજ નહિ. જાણ્યા પછી કાંઈક કરવું તો પડશેને!' તેને જ્ઞાની કહે છે કે "ભાઈ! પ્રથમ નક્કી તો કર કે તું શું કરી શકે છે? તેની સમજણ આવ્યા પછી આવો પ્રશ્નજ નહિ થાય."

અસત્‌ની માન્યતાથી સત્‌નાં ફળ કદી આવે? 'જ્ઞાની ધર્માત્માની સંગતિ પણ કરી નહિ,' એમ કહેવામાં સત્સમાગમ ઉપર વજન આપ્યું છે. નિર્દોષ સત્‌રૂપ પોતે થઈ, સત્‌ને સમજે તો જ્ઞાની પુરુષને નિમિત્ત કહેવાય; પણ જ્ઞાનીની વાણી અને દેહને સત્સમાગમ

સમજે તેણે અચેતનનો સંગ કર્યો છે. આત્મજ્ઞાન પામેલાની સંગતિ પણ કરી નહિ એટલે કે તેમના કહેલા ભાવને સમજ્યો નહિ. જેમ પિતાને તેના નામથી માને, તેના નામની માળા ફેરવે, પણ પિતાની આજ્ઞા માને નહિ, પિતાના વિરોધીનો આદર કરે તો તે સુપુત્ર ન કહેવાય, તેમ સર્વજ્ઞ વીતરાગને નામથી માને, તેના નામની માળા ફેરવે, પણ તેની આજ્ઞા શું ? તેઓ પરમાર્થ શું કહે છે ? તે સમજે નહિ, અને વીતરાગતાના વિરોધી પુણ્ય પાપનો આદર કરે, તે વીતરાગનો અનુયાયી ન કહેવાય. આત્માનો યથાર્થ નિશ્ચય કરી, સત્ય સમજ્યો નહિ તેથી અનંત ભવ કર્યા તે એળે ગયા. આત્મભાવે એકે ભવ જીવે ગાળ્યો નથી. અનંતકાળનું અજાણ્યું હોવાથી પરમ મહિમાવાળું પોતાનું સ્વરૂપ શું છે, તે સાંભળ્યું નથી તેથી પોતે અજ્ઞાની રહ્યો છે.

નાટક, સીનેમા જોવાની હજારો માણસોને ટેવ પડી ગઈ છે, તેથી સખ્ત મોંઘવારીને પણ ગણકારતા નથી, જેની રુચિ છે તેનો વારંવાર જીવ પરિચય કરે છે, પરની રુચિ હોવાથી આત્માની વાત ઘણી મોંઘી થઈ પડી છે.

'આત્મા પરથી જુદો છે' એમ ઘણા કહે છે, પણ તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા હોતા નથી. સમજવા માટે વિશેષ પરિચય અને ધીરજ જોઈએ. એકવાર સાંભળીને તેમાંથી કોઈ શબ્દ ધારી લઈને માને કે અમે આત્મા જાણી લીધો, તો તેમ મફતમાં આત્મા જણાતો નથી.

એક ભાઈ કહે કે 'મેં પંદર દિવસમાં સમયસાર વાંચી લીધું.' પણ એમ પાનાં–અક્ષર–વાંચ્યે સમજાય નહિ. આ તે શું નોવેલ છે? નોવેલની વાર્તા હોય તે પણ ઘણા દિવસ વાંચે છે.

ભિન્ન આત્માનો અનુભવ જીવે કર્યો નથી, તેથી તેનું એકપણું સુલભ નથી. આત્માનું યથાર્થ ભાન થયું કે તરતજ બધું છોડી દે, એમ બધા માટે બનતું નથી, પણ શક્તિ અનુસાર ક્રમેક્રમે રાગ ઘટાડે છે. ગૃહસ્થદશામાં હોવા છતાં અનંત જ્ઞાનીઓ એકાવતારી થઈ ગયા. જે સત્યને જ સમજ્યો નથી તે કોને અંગીકાર કરે, કોને છોડે અને શેમાં ઠરે ?

ભાવાર્થ:–આ સંસારમાં રખડનાર જીવ પંચ પરાવર્તનરૂપી ચક્રમાં ચઢી, મોહવડે ગાંડા થઈ, 'પુણ્ય પાપ મારાં' એવી ઊંધી માન્યતારૂપ ધોંસરે જોડાય છે, તેથી તેઓ *વિષયોની તૃષ્ણારૂપ દાહથી પીડાય છે, અને કામભોગરૂપ વિષયો તરફ દોડે છે; અને જે જે ઉપાયો કરે છે તે તે બધા ઉપાયોથી આકૂળતા ભોગવે છે. પ્રવૃત્તિથી દોષ ટાળવા ઇચ્છે છે. પર ઉપર લક્ષ કરવું તે વિષય છે. સ્વસ્વામીપણાનો ઉપદેશ વિરલ જીવો કરે છે. આત્મા નિરાકૂળ આનંદમૂર્તિ છે, તેમાં સ્વલક્ષે ઠરવું તેજ આકૂળતા ટાળવાનો સાચો ઉપાય છે. પરાવલંબન રહિત શુદ્ધ દર્શન, જ્ઞાન અને તેમાં સ્થિરતારૂપ આત્મભાવ તે સ્વ-વિષય છે, પુણ્ય પાપની પ્રવૃત્તિનો ભાવ તે પરવિષય છે. ભિન્ન આત્માની વાત યથાર્થપણે પોતે કદી સાંભળી નહિ, જેને આત્મજ્ઞાન છે તેવા ધર્માત્માની સેવા પણ કરી નહિ.

કોઇએ એમ સાંભળ્યું કે ઝવેરાતનો ધંધો કરે તો બહુ કમાણી થાય. પણ માત્ર એમ સાંભળ્યે કે કહ્યે શો લાભ? પરીક્ષકબુદ્ધિ વિના ધંધો આવડે નહિ, તેમ આત્માને વિરોધ શું, અવિરોધ શું, એવું ભેદજ્ઞાન ન હોય તો શો લાભ?

આ કાળમાં સત્ય વાતનું શ્રવણ પણ દુર્લભ છે, આત્મસ્વભાવ મન, વાણી, દેહની પેલી પાર છે, હું પરનો કર્તા–ભોક્તા નથી. આત્મા જાણવા સિવાય બીજું કાંઈ કરી શકતો નથી. આત્મા યા તો કરે રાગ–દ્વેષ સહિત અજ્ઞાન, અથવા સમ્યગ્જ્ઞાન સહિત સ્વરૂપમાં એકાગ્ર રહી રાગદ્વેષ ટાળે; આત્મા આ સિવાય બીજું કરી શકે નહિ.

તું અજ્ઞાનપણે પરમાં ઠીક અઠીક ભાવ કરી રહ્યો છો. જ્ઞાની કે અજ્ઞાની પરનું કાંઈ કરી શકે નહિ, શાસ્ત્રોમાં જે કહ્યું છે તેનો ભાવ સમજતો નથી, તેથી દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનો તું વિરોધ કરે છે, ને તેમાં ધર્મભાવ માને છે. 'સત્ય' સમજતાં વખત લાગે તેમાં નુકસાન નથી, પણ સમજતાં વાર લાગે તેમ છે માટે અયથાર્થ પણ માની લેવું,

---

*આત્માનું લક્ષ છોડી, પરનું લક્ષ કરવું, તેમાં ઇષ્ટ–અનિષ્ટરૂપ વૃત્તિ તે વિષય છે.

તે ચાલે નહિ. જેમ દરજીને કાપડનો તાકો આપી જે કપડાં કરવાનાં છે તેની સમજણ આપવામાં આવે ત્યાં દરજી કહે કે "મારે સમજવું નથી. લાવ, જલદી કટકા કરી નાખું." એમ કહી વગર સમજ્યે કટકા કરી નાખે તો નુકશાન થાય પણ ધીરજ રાખી સાંભળે, તો તેમાં જેટલો વખત જાય છે, તે પણ જે જાતનું કપડું બનાવવું છે તે કાર્યની શરૂઆતમાં જાય છે. કેવું કપડું, કેમ વેતરવું, શું કરાવવું છે, તેની બધી વિગત સમજવાની ધીરજ રાખે તો જ તે સફળ થાય; તેમ પરથી ભિન્ન સ્વાધીન સ્વરૂપ કેવું છે, પુણ્યપાપબંધ કેમ થાય છે, વગેરે સાંભળવા-સમજવા ધીરો થાય તો તે શરૂઆતનું કાર્ય કરી રહ્યો હોવાથી યથાર્થ સમજવામાં સફળ થશે ને ક્રમેક્રમે વીતરાગ થશે. પણ તેથી ઉલટું તાકો વેતરોને! સમજવાનું શું કામ છે! એ પ્રમાણે ઘણા કહે છે કે 'સમજવાનું શું કામ છે? કરવા માંડોને! ક્રિયા કરશું તો પામશું. સમજવામાં ક્યાંસુધી રોકાવું?' એમ માની ક્રિયાકાંડમાં વળગી પડે તો જ્ઞાનીનો અંતર આશય શું છે તે સમજાય નહિ, અને સમજ્યા વગર ભવભ્રમણ ટળે નહિ. એમ સમજણ પામવાની દુર્લભતા કહી. ૪.

તા. ૩૦-૬-૪૩

શ્રી આચાર્યપ્રભુ કહે છે કે 'હવે મારા અંતરનાં વૈભવથી આત્માનું એકત્વ દર્શાવું છું.' માટે તે અપૂર્વ સમજણથી નિશ્ચય કરવા માટે ઘણાં પડખાંથી સમજવું જોઇએ; ઉપલકપણે વાતોથી માની લેવાય તેવું નથી. કોઈ કહે 'અમને તો બધુંય સરખું લાગે છે.' જેમ તળાવની સપાટી ઉપરથી જોતાં કાંઠા અને મધ્યનું પાણી સરખું લાગે, પણ પાણીનું ઊંડાણ માપવા વાંસડો લઈ અંદર ઉતરે તો ક્યાં કેટલું ઊંડાણ છે તેની ખબર પડે; તેમ આત્માની કેટલીક વાતો માત્ર શબ્દથી સાંભળતાં પોતાની માન્યતા સાથે કેટલુંક સરખાપણું લાગે, અને કહે કે 'અમે આત્મા જાણ્યો છે,' પણ મન ઇન્દ્રિયથી પેલે પાર, અતીન્દ્રિય આનંદ ભરપૂર આત્માનો સામાન્ય-વિશેષ સ્વભાવ શું છે, વગેરેનો વિચાર કરી જ્ઞાનના પ્રમાણથી માપે તો તેની ઉંડપ અને ભેદ શું છે તે જણાય.

આ સમયસાર સર્વ પદાર્થને યથાર્થપણે કહે છે, એ સમજે તેનો મોક્ષ થયા વિના રહે નહિ; એમ આચાર્યદેવ કોલ કરાર કરે છે. આત્મા પરથી તદ્દન નિરાળો, પૂર્ણ સ્વતંત્ર, કર્તા-ભોક્તાપણા રહિત છે, એમ ઘણા પ્રકારે ઊંડપનો મહિમા અને તેનો અભ્યાસ કર્યા પછી, તે જાતની તૈયારી કરે તેને અવશ્ય સમજાય છે. સમયસારની ચારસો પંદર ગાથા બરાબર સમજે તો આત્માનો સ્વભાવ જે પ્રકારે સમજાવ્યો છે, તે ખ્યાલમાં આવે. પરથી ભિન્ન અને પોતાથી એકપણું શી રીતે છે તેની અપેક્ષા પાડી વસ્તુસ્થિતિ કહી છે, તે સ્પષ્ટ સમજાય તેવી છે. 'અદ્ધરથી લખીતંગ ને મફતલાલની સહી' જેવું નથી કહ્યું, પણ સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞના કહેલ આગમના પ્રમાણથી, પરંપરા ગુરુ ઉપદેશથી, નિર્બાધ ન્યાયની યુક્તિથી તથા મારા સ્વાનુભવના બળથી યથાતથ્ય કહીશ, એમ આચાર્યદેવ આ વાતની પ્રમાણતા કહે છે.

तं एयत्तविहत्तं दाएहं अप्पणो सविहवेण ।
जदि दाएज्ज पमाणं चुक्किज्ज छलं ण घेतव्वं ॥ ५ ॥

અર્થઃ—તે એકત્વવિભક્ત આત્માને હું આત્માના નિજ વૈભવ વડે દેખાડું છું; જો હું દેખાડું તો પ્રમાણ (સ્વીકાર) કરવું અને જો કોઈ ઠેકાણે ચૂકી જાઉં તો છળ ન ગ્રહણ કરવું.

આ તો મહામંત્ર છે. જેમ ડંસ મારી સર્પ ગુફામાં ગયો હોય, તેને મંત્રવાદી મંત્રેલી કલમો મોકલે છે, તે સર્પને બહાર કાઢે છે, અને સામાનાં પુણ્ય હોય તો સર્પ આવી ઝેર ચૂસી લે છે, તેમ ભગવાન તીર્થંકરની દિવ્ય વાણી આવી, તેમાંથી શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે સમયસારની રચના કરીને અજ્ઞાન અંધકારમાં સુતેલા જીવો કે જેને પરમાં કર્તાપણારૂપ મમતાનાં-મોહરૂપી સર્પનાં-ઝેર ચડયાં છે, તેને અમૃત સંજીવનીરૂપ ન્યાય વચનવડે મંત્રેલી કલમો (ગાથાઓ) સંભળાવી,

---

દર્શાવું એક વિભક્ત એ, આત્માતણા નિજ વિભવથી;
દર્શાવું તો કરજો પ્રમાણ, ન દોષ ગ્રહ સ્ખલના યદિ. ૫.

સંસારની ગુફામાંથી બહાર કાઢી, તેમનાં ઝેર ઉતારી નાખે છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે, 'દર્શાવું' એક વિભક્ત એ, આત્માતણા નિજ વિભવથી.' 'દર્શાવું છું' તેમાં એવો ધ્વનિ છે કે મેં દેખાડવાનો નિર્ણય કર્યો છે–એકત્વ વિભક્ત આત્માનું સ્વરૂપ દર્શાવવાનો સંકલ્પ કર્યો છે.

'દર્શાવું', તે પ્રથમ શબ્દ આચાર્યદેવના ઉપાદાનનું જોર બતાવે છે.

વળી 'દર્શાવું તો', એટલે કે 'દર્શાવાય તો' એમાં આચાર્ય ભગવાન પોતાના આત્માની અવસ્થાને અને જે વડે દર્શાવાય તે વાણીની અવસ્થાને બંનેને સ્વતંત્ર રાખે છે–જુદીજુદી બતાવે છે. તેમજ 'દર્શાવું તો,' એ શબ્દમાં નિમિત્તની અપેક્ષા છે. સ્વરૂપને કહેવાનો ઉત્સાહ તે ઉપાદાન અને વાણીનો યોગ તે નિમિત્ત, એમ બંનેના મેળવાળું આ શાસ્ત્ર અખંડપણે, અદ્ભુત રીતે પૂર્ણ થયું છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે હું દર્શાવું તો તમે પ્રમાણ કરજો, હાજ પાડજો. હું જે કહીશ તે મારા આત્માના નિજવિભવથી કહીશ, જાત અનુભવથી કહીશ, એકત્વ–વિભક્ત આત્માને સ્વાનુભવથી દર્શાવીશ, માટે હે શ્રોતાઓ! તેને તમે પ્રમાણ જ કરજો.

આચાર્યદેવ આદેશ કરે છે કે 'તમે પ્રમાણ જ કરજો.' તેમ કહેવામાં એવો હેતુ છે કે હું જે ભાવે ઉપડયો છું તે ભાવે કેવળજ્ઞાન લેવાનો છું, તેમાં વચ્ચે વિઘ્ન જોતો નથી, પાછો પડવાનો નથી, એક બે ભવમાં પૂરો થઇ જવાનો છું, એવો અપ્રતિહત ભાવ છે. તેમ તમે પણ જો પ્રમાણ કરશો તો મારા જેવાજ થઇ જશો. નિમિત્ત અને ઉપાદાન એક જાતનાં થઇ જશે, તેમાં ભેદ રહેશે નહિ.

આચાર્યદેવને અંતરમાં અપ્રતિહત ભાવ ઉપડયો છે ને વાણીમાં પણ જે કહેવા ધારેલું તે અપ્રતિહતપણે પૂર્ણ થયું છે. નિમિત્ત ઉપાદાનનો એક સરખો અપૂર્વ મેળ થયો છે. એવા કોઇ બળવાનયોગે આ શાસ્ત્ર રચાયું છે.

પોતાના વૈભવની નિર્ભયતાથી; નિઃશંકતાથી આત્માનું જે એકત્વ-વિભક્તપણું છે તે બતાવે છે. એકત્વ શબ્દ સ્વથી અસ્તિ અને વિભક્ત શબ્દ પરથી નાસ્તિ સૂચવે છે.

આચાર્ય કહે છે કેઃ—

હું જાતે જવાબદારીથી કહીશ; જાતે જોઇ જાણીને અપૂર્વ આત્માની વાત નિજ વૈભવવડે કહીશ. એમ જાત અનુભવથી તેઓ કહે છે, પછી વિનયથી કહેશે કે તીર્થંકર ભગવાને આમ કહ્યું છે. પણ અહીં તો સઘળી જવાબદારી પોતાના ઉપર રાખીને જાહેર કરે છે, તેથી જે કહેશે તે ક્યાંયથી ઝડપી લીધું છે, એમ નથી. પણ નિજ વૈભવથી સ્વાનુભવવડે આત્માનો અપૂર્વ ધર્મ કહે છે.

અંતરમાં અખંડ જ્ઞાન શાંતિ સ્વરૂપ પૂર્ણ આત્માની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને અંતર રમણતાનો આનંદ તે નિજવૈભવ છે, તે વડે દર્શાવું છું. વાણીમાં આત્મસ્વરૂપ યથાર્થ કહેવાનો ભાવ છે. સાથે ઉપાદાનનું જોર છે. વિકલ્પ ઊઠયો તે અનુસારે શાસ્ત્રમાં વાણીથી પૂરું થવું, એવો યોગ મહા ભાગ્યથી બને છે.

જે ભાવ સર્વજ્ઞનો છે, તે ભાવને લક્ષમાં લઇને, પાછો ન પડે તેવા ભાવના ઉપાડથી અપ્રતિહત ભાવ અહીં જણાવ્યો છે. જો કદી શબ્દ રચનામાં ભૂલ હોય તો દોષ ગ્રહણ કરશો નહિ. શબ્દમાં કોઇ વ્યાકરણ આદિની ભૂલ કદાચ આવે પણ આત્માના પ્રમાણની વાત તો યથાર્થજ આવશે. શાસ્ત્ર રચનામાં અક્ષર, માત્રા, વ્યાકરણ, અલંકાર વગેરે આવે તે ઉપર વજન નથી, પણ જે પરમાર્થ સ્વરૂપ એકત્વનું કથન કરવું છે તેમાં ક્યાંય ભૂલ નથી, માટે શબ્દની ભૂલ શોધશો નહિ. ગાયને ચાંદું હોય ત્યાંજ કાગડો બેસે તેમ દુર્જનની જેમ દોષ જોવાની દ્રષ્ટિ ગ્રહણ કરશો નહિ. સજ્જન પુરુષોએ દોષ ન ગ્રહવો, પણ શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ જે કહેવા માગું છું, તે અંતરમાં મેળવી લેવો. હું કેવળી નથી, છદ્મસ્થ છું, પણ કેવળજ્ઞાન પામવાનો મારો અંતર અનુભવ પ્રગટ થયો છે, તેથી નિર્ભયપણે કહેવાને ઉદ્યમી થાઉં છું, એમ આચાર્યદેવ કહે છે.

ટીકાઃ-જે કાંઇ મારા આત્માનો નિજ વૈભવ છે, તે સમ્યક્‌દર્શન-જ્ઞાન અને અંતર રમણતારૂપ ચારિત્રદશા છે, તે પ્રગટ સમૃદ્ધિના સર્વ સામર્થ્યથી હું આ સ્વથી એકત્વ અને પરથી જુદા આત્માને દર્શાવીશ. જેમ ગૃહસ્થને ત્યાં લગ્ન હોય ત્યારે જેટલી ઘરની સમૃદ્ધિ હોય તેટલી બહાર કાઢે તેમ અહીં પંચમકાળ છે, અમે છદ્મસ્થ છીએ છતાં અમે આત્મરિદ્ધિ પામ્યા છીએ, ને પૂર્ણ જ્ઞાની જે કહી ગયા તે જ જગત પાસે સ્વાનુભવ વડે મૂકીએ છીએ. જેટલો અમારો અંતરજ્ઞાન વૈભવ પ્રગટયો છે તે સર્વથી, આત્માનુભવરૂપ શ્રદ્ધાના પૂરા બળથી આ એકત્વ-વિભક્ત આત્માને દર્શાવીશું.

વાણી તો પર છે, વાણી વાણીમાં પરિણમે છે, વાણીનું પરિણમન થવું કે ન થવું એ તેની યોગ્યતા અનુસાર થાય છે, છતાં પણ અહીં તો આત્માના સ્વરૂપને કહેવાનો ઉમંગ તે ઉપાદાન, અને વાણીનો યોગ તે નિમિત્ત, એ રીતે ઉપાદાન નિમિત્ત બંનેનો મેળ ખાતાં આ ગ્રંથ અલૌકિકરીતે પૂર્ણ થયો છે. જેવો નિર્ણય છે તેવો જ ઉદ્યમ છે.

હવે આચાર્ય પોતાની ઓળખાણ આપે છે. મારા આત્માનો 'નિજ વૈભવ' અર્થાત્ અંતર લક્ષ્મીરૂપ-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ-વૈભવ કેવો છે? આ લોકમાં પ્રગટ સમસ્ત વસ્તુઓને જણાવનાર શબ્દ-બ્રહ્મની ઉપાસનાથી તેનો જન્મ છે. અહીં મારા અંતરનો વૈભવ પ્રગટ કરતાં નિર્દોષ કારણરૂપે બાહ્ય સંયોગો કેવા હતા, કે જેના વડે નિજ વૈભવનો જન્મ થયો તે કહે છે. જે કોઈ આવો નિજ વૈભવ આત્મામાં પ્રગટ કરે છે તેને પણ આવાજ સંયોગો હોય છે, એમ પણ આમાં ભાવ નીકળે છે. આ લોકમાં સમસ્ત વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરનાર અને સ્યાત્ પદની મુદ્રાવાળો જે શબ્દબ્રહ્મ એટલે જેનાથી બધી વસ્તુઓ સંબંધીનું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે એવું તે સર્વજ્ઞની વાણીમાં સામર્થ્ય છે, એવા પરમ આગમના સેવનથી નિજવિભવનો જન્મ છે, તેના સામર્થ્યથી કહીશ.

"જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહિ પણ તે શ્રી ભગવાન જો." ('અપૂર્વ અવસર')

એમ પણ કોઈ જગ્યાએ આવે છે, ત્યાં અચિંત્ય સ્વરૂપના મહિમા માટે, પરમાર્થ કથનનો ગંભીર આશય સમજી તેને અનુભવમાં ઉતારવા માટે તેમ કહ્યું છે.

અહીં તો શબ્દબ્રહ્મ સમસ્ત વસ્તુને પ્રગટ કરનાર છે, અને હું પણ ભગવાનની વાણીમાંથી આત્મસ્વરૂપ સમજ્યો છું તેથી ક્રમે કરીને વાણીદ્વારા સ્વથી અભિન્ન ને પરથી ભિન્ન એવા સ્વતંત્ર આત્મ-સ્વરૂપનું વર્ણન કરીશ, તેવો નિર્ણય જાહેર કરે છે. કેટલી હિંમત! કેટલી દૃઢતા! શ્રીના સ્વાદનું જાણપણું હોય પણ વાણી દ્વારા પૂર્ણ કહી શકાય નહિ, ત્યારે અહીં તો આચાર્ય કહે છે કે સર્વજ્ઞના ન્યાય અંતરમાં ઘોળીને પી ગયો છું, તેથી વાણીમાં આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ કહેવાશે. આત્માનું જે સ્વરૂપ હું સમજ્યો છું તે કહેવાનું સામર્થ્ય મારામાં આવી ગયું છે, તે સ્વરૂપ ન કહી શકાય તેવું કંઇ નથી રહ્યું.

કોઈ કુશળ માણસ સામાના અભિપ્રાયમાં જેટલી વાત છે તેનો બધો ભાવ થોડા શબ્દોમાં સમજી લે છે, અને દૃઢતાથી કહે કે 'તમારે જે કહેવું છે તે હું બરાબર સમજી ગયો છું,' તેમ આચાર્યદેવ કહે છે કે સર્વજ્ઞ વીતરાગની વાણીમાં આવેલ ભાવોને હું યથાર્થપણે સમજ્યો છું, તેથી મારા નિજ વૈભવથી યથાર્થ આત્મ-સ્વરૂપ વર્ણવીશ. આ તો નિમિત્તથી કથન છે, આમાં ખરેખર તો આચાર્ય પોતાનો મહિમા ગાય છે, કેમકે પરમાર્થે કોઈ કોઇને સમજાવતો નથી. સ્વભાવની દૃઢતાવડે ઉપાદાનમાં એવું સામર્થ્ય છે કે જેના યોગે વાણીમાં પણ તે સ્વરૂપને યથાર્થ કહેવાની યોગ્યતા આવી ગઈ છે. વાણીના પરિણમનમાં જીવનો યોગ અને ઇચ્છા નિમિત્ત છે. વ્યવહારથી કહેવાય કે 'બળવાન ઉપાદાન જાગ્યું ત્યાં એવી વાણી આવ્યા વિના રહે નહિ.' બાકી વાણીનું પરિણમન તો સ્વતંત્ર છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગનો પુણ્યયોગ પણ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે, તેથી તેમની વાણી પણ પૂરી આવે છે. તે વાણીને 'શબ્દબ્રહ્મ' કહે છે, ને તેમાં 'સ્યાત્ પદ'ની મુદ્રાવાળો 'રજીસ્ટર્ડ ટ્રેડ માર્ક' છે.

સ્યાત્=કથંચિત્ પ્રકારથી અને વાદ=કથન. અર્થાત્ દ્રવ્યના એક

ધર્મને મુખ્ય અને બીજા ધર્મને ગૌણ કરીને કહેવું તે સ્યાદ્વાદ. જેમકે 'વસ્તુ નિત્ય છે' એમ કહેતાં 'વસ્તુ સ્વભાવે નિત્ય (અવિનાશી) છે, એમ સમજવું. 'વસ્તુ અનિત્ય છે' એમ કહેતાં 'ક્ષણેક્ષણે બદલતી અવસ્થાની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે' એમ સમજવું. વસ્તુનો એક ધર્મ મુખ્યપણે કહેતાં તેમાં બીજા અનંત ધર્મો છે, એ ખ્યાલ બહાર નથી હોતું. જે અપેક્ષાએ કહેવામાં આવે તે ન સમજે, પણ વસ્તુમાં એકજ ધર્મ છે એમ માની લે તે એકાન્ત પક્ષવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જે અપેક્ષાએ નિત્યપણું છે, તેજ અપેક્ષાએ અનિત્યપણું કહેવાય નહિ. ત્રિકાળી સ્વતંત્ર દ્રવ્યસ્વભાવની દૃષ્ટિએ આત્મા અવિકારી–શુદ્ધ છે, જ્યારે વર્તમાન પરનિમિત્તાધીન દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ છે, એમ બંને અપેક્ષાવાળું કથન જેમ હોય તેમ યથાર્થપણે સમજી લેવું જોઇએ. જુદા જુદા પ્રકારે જે જે કથન જિનેશ્વરદેવે કહેલ છે, તે વસ્તુના અનેક સ્વભાવ અનુસાર કહેલ છે. તેમાં જણાવેલ અપેક્ષા ન સમજે અને આત્મા પૂર્ણ શુદ્ધ જ છે એમ માની લે તો વર્તમાન સંસારદશાની અશુદ્ધતા ટાળવાનો પુરુષાર્થ કરી શકે નહિ. સ્વભાવે શુદ્ધ અને વર્તમાન એકેક સમયવર્તી અવસ્થામાં અશુદ્ધ, એમ બંને અપેક્ષા યથાર્થ સમજી લ્યે તો પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવને લક્ષે અશુદ્ધતા ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે જ કરે. સર્વથા નિર્દોષ કથન સર્વજ્ઞ વીતરાગ કથિત આગમનું જ છે.

અર્હંતનાં પરમઆગમ સર્વ વસ્તુઓના સામાન્ય (વચનગોચર) ધર્મોનું કથન કરે છે, અને વચનથી અગોચર જે વિશેષ ધર્મો છે તેમનું અનુમાન કરાવે છે; એ રીતે તે સર્વ વસ્તુઓનાં પ્રકાશક છે, માટે સર્વવ્યાપી કહેવાય છે.

અર્હંત=સર્વ પ્રાણીઓએ તથા દેવેન્દ્રોએ પૂજવા યોગ્ય અથવા જેને પવિત્ર આત્મધર્મ પ્રગટ કરવો છે તેઓએ પૂજવા યોગ્ય તે અર્હંત. તે ભગવાન સદાય પૂજ્ય હોવાથી, તેમની વાણીનું બહુમાન થાય છે. અર્હંત સર્વજ્ઞના મુખથી નીકળેલ પરમાગમમાં કહેલા ભાવની ઉપાસનાથી 'નિજ વૈભવ'નો જન્મ થયો છે. વાણી તો જડ છે પણ સર્વજ્ઞનો ગંભીર આશય શું છે તેની સમજણની પરમાર્થે ઉપાસના કરી છે, છતાં જિનવાણીમાં ઉપચાર કરી કહે છે કે તેનાથી નિજ

વૈભવનો જન્મ છે. આત્મા પોતાની અનંત શક્તિ વડે ત્રિકાળ સ્વતંત્ર છે, આત્માના અનંત ગુણ તે જ અનંતશક્તિરૂપ નિજ વૈભવ; તે અપ્રગટ હતો પણ વર્તમાન અપૂર્વ પુરુષાર્થવડે, વીતરાગની વાણીને વારંવાર અનુસરવાથી તેનો જન્મ થયો છે.

સર્વજ્ઞે જેવું સ્વરૂપ કહ્યું છે તેવું બરાબર સમજી, તે જ્ઞાનની નિર્મળતાનો અભ્યાસ-પરિચય તે સ્વ સેવા છે. એ સિવાય બીજી કોઈ રીતે કોઈ કાળે આત્માને ગુણ થતો નથી. આ પ્રકારે ગુણની નિર્મળતા થાય છે એમ વિધિ કહેતાં, તેનાથી જે વિરુદ્ધ તે ખોટું, એમ નિષેધ પક્ષ સમજી લેવો.

સર્વજ્ઞ વીતરાગ જે કહે છે તેનો આશય સમજવાથી આત્માનુભવ પ્રગટ થાય છે. સર્વજ્ઞની વાણીને શબ્દબ્રહ્મ કહેવાથી તે સર્વ પદાર્થને જણાવનાર છે, એમ કહ્યું.

નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, શુદ્ધત્વ, અશુદ્ધત્વ, અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ એમ અનેક પ્રકારના કથનથી સંપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં સમર્થ હોવાથી સર્વજ્ઞની વાણી 'શબ્દબ્રહ્મ' કહેવાય છે. તેનાથી રચાયેલાં અર્હંતનાં પરમાગમોમાં સામાન્ય ધર્મો-જેવા કે જીવત્વ, અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, નિત્યત્વ વગેરે કે જેને ધર્મની સંજ્ઞા આપી શકાય અને જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, ચારિત્ર કે જેને સ્વભાવ-ગુણ-કહેવાય તેનું કથન છે અને વચન અગોચર વિશેષ ધર્મોનું અનુમાન કરાવવામાં આવે છે, તેથી કાંઈ બાકી રહેતું નથી. એવી રીતે પરમાગમ સર્વ વસ્તુને પ્રકાશક હોવાથી સર્વવ્યાપક કહેવાય છે, અને તેથી તે શબ્દબ્રહ્મ છે.

આત્મા સિવાય પણ દરેક વસ્તુમાં અનંત ગુણો છે. અનંત પર દ્રવ્ય છે, તે અનંતથી જુદાપણે અનંત અન્યત્વ નામે ગુણ છે, તેથીજ અનંત રજકણ કે અનંત દેહપણે આત્મા કદી થતો નથી, અને કોઈ પરમાણુ બદલીને આત્માપણે થતાં નથી. એમ અનંતથી અન્યત્વપણાના સામર્થ્યરૂપ અનંત ધર્મો દરેક વસ્તુમાં છે. તે સર્વને સર્વજ્ઞનાં આગમ જણાવે છે. તે આશયગંભીરને જાણનાર ધર્માત્મા કહે છે કે સર્વજ્ઞની શબ્દબ્રહ્મરૂપ વાણીમાં જગતના કોઈ ભાવો અજાણ્યા નથી.

જેમ પિતાએ ચોપડામાં લખ્યું હોય કે વૈશાખ સુદ બીજને દિવસે સવારે દશ વાગે દેવળના ઇંડા નીચે લાખો સોના મહોર દાટી છે, તેનો આશય છોકરો સમજે નહિ ને ઇંડું તોડવા માંડે તો સોના મહોર મળે નહિ ને લક્ષ્મીવાળો થાય નહિ. પિતાએ તો એવા આશયથી લખ્યું હતું કે વૈશાખ સુદ બીજને દિવસે સવારે દશવાગ્યે તે દેવળના ઇંડાનો છાંયો ઘરના ફળિયામાં જે જગ્યાએ આવે ત્યાં સોના મહોર દાટી છે, તેમ ઊંડો આશય છોકરો સમજે નહિ તો ધન મળે નહિ; તેમ સર્વજ્ઞ પ્રણીત શાસ્ત્રોમાં લખેલા શબ્દોના સીધા અર્થ કરવા જાય ને ગંભીરતા ને ઊંડપ સમજે નહિ તો આત્મધનની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે તેનો ગંભીર આશયરૂપ અર્થ અંતરમાંથી કાઢવો જોઇએ. 'સબ આગમ ભેદ, સો ઉર બસે' તેમ લોકોત્તર નિધાનનું માહાત્મ્ય આવવું જોઇએ. માહાત્મ્ય કરવાયોગ્ય દુનીઆમાં કંઈ હોય તો તે સર્વજ્ઞ પ્રણીત ધર્મ અને ધર્માત્મા જ છે. તે ધર્માત્મા કદાચ વર્તમાન નિર્ધન સ્થિતિમાં હોય, પણ અલ્પ કાળમાં જગતને વંદ્ય, ત્રણ લોકનો નાથ થવાનો છે. લૌકિકમાં પુણ્યે મોટો તે મોટો કહેવાય છે, વકીલ, ડાકટર દિવસમાં કેટલા રૂપીઆ પેદા કરે છે તે ઉપરથી તેની કિંમત થાય છે, પણ ખાનદાની કેવી છે, આત્મજ્ઞાન, શ્રદ્ધા કેવાં છે તે ઉપર લોકો જોતા નથી, પણ બહારમાં જુએ છે, ત્યારે ધર્મમાં તો સ્વતંત્ર આત્મગુણની સમૃદ્ધિ કેટલી છે તે જોવાય છે.

આચાર્ય કહે છે કે પરમાગમની ઉપાસના વડે મને અનુભવ થયો છે, તેમ જે કોઈ સર્વજ્ઞ ભગવાનની અનેકાન્ત વાણી-સત્ શાસ્ત્ર-વાંચે. ન્યાય મેળવી ખૂબ શ્રવણ-મનન કરે તેને આત્માનું જ્ઞાન થયા વિના રહે નહિ. આચાર્યદેવ કહે છે કે અમે સાક્ષાત્ તીર્થંકર પાસેથી સાંભળ્યું છે તેથી ૐકારમય વાણીને સૂત્રરૂપે એવી ગૂંથી છે કે જેથી સ્વપરનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી શકાય ને ઉપાદાનનું સામર્થ્ય એટલું છે કે, નિમિત્તરૂપ વાણીમાં યથાતથ્ય કહેવાશે, તે તમો પ્રમાણ કરજો.

અહીં સુધી સ્વપક્ષની વાત કરી, હવે પોતાના સ્વભાવની પુષ્ટિ અને વિભાવરૂપ મિથ્યામતની નાસ્તિ કેમ કરી, તે કહે છે.

સમસ્ત વિપરીત પક્ષવાદી–સર્વથા એકાન્ત પક્ષવાદીઓના વિરોધી ભાવનું નિરાકરણ (ખંડનપૂર્વક સમાધાન) કરવામાં સમર્થ જે અતિનિસ્તુષ નિર્બાધ યુક્તિ તેના અવલંબનથી 'નિજ વૈભવ' પ્રગટ કર્યો છે; અંધ શ્રદ્ધાથી નહિ. જગતમાં ધર્મના નામે ઘણા અભિપ્રાયો છે. કોઇ આત્માને કૂટસ્થ નિત્યજ કહે છે, કોઈ અનિત્યજ કહે છે અ-થવા કોઈ તદ્દન શુદ્ધજ કહે છે એટલે કે સંસાર, બંધન તથા મોક્ષ અવસ્થા પણ નથી, એમ કહે છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તેથી જુદા પ્ર-કારની છે. એવી રીતે એકાંત ધર્મને માનનારા મિથ્યાવાદી છે. આ-ત્માને નિત્ય માનનારને ક્ષણેક્ષણે બદલતી અવસ્થા ખ્યાલમાં હોવી જોઇએ. જો વર્તમાન અવસ્થાથી બદલવું ન માને તો રાગ, દ્વેષ, બંધન ભાવ ટાળી વીતરાગ થવાનું બને નહિ. વળી કોઈ આત્માને એકાંત આનંદ સ્વરૂપ જ માને, વર્તમાન અવસ્થાને ન માને તો ભૂલ છે, વર્તમાન સંસારદશામાં શુભ અશુભ ભાવવડે પ્રત્યક્ષ દુઃખ ભોગવે છે. પુણ્ય પાપના વિકારી ભાવો આત્મામાં થાય છે તેનો કર્તા અજ્ઞાની જીવ છે, દયા, દાન, વ્રત, સેવા આદિ પુણ્યભાવ છે, હિંસા, જૂઠ, ચોરી, અબ્રહ્મ, પરિગ્રહની મમતા આદિ પાપભાવ છે, તે એની મેળે થતા નથી; આત્મા અજ્ઞાનભાવે તેને પોતાના માનીને કરે છે, પણ તે આત્મ-સ્વભાવ નથી. પરથી જુદાપણાના ભાનભાવે પુણ્ય પાપનો નાશક પોતે છે, જ્ઞાનભાવે શુદ્ધાત્માની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સ્થિરતારૂપ ચારિત્રનો કર્તા થતાં અવગુણ ભાવ નાશ પામે છે. પ્રથમ શ્રદ્ધામાંથી પુણ્ય પાપનું કર્તાપણું, પરનું સ્વામીત્વ ટળવું જોઇએ. અજ્ઞાનભાવે પરમાં સુખ બુદ્ધિ અને પુણ્ય–પાપનું કર્તાપણું છે છતાં તેને ન માને તો તે ભૂલ છે; તેમજ પરમાર્થે–નિશ્ચયથી–પુણ્ય–પાપનું કર્તાપણું માને તો તે પણ ભૂલ છે. આત્માનું એકાન્ત સ્વરૂપ નથી. એવા જે કોઈ મિથ્યામત છે તેનું નિરાકરણ કરવામાં સમર્થ અતિનિસ્તુષ* નિર્બાધ યુક્તિ તેનાથી નિજવૈભવ પ્રગટ કર્યો છે. નિર્બાધ ન્યાયબળવડે મિથ્યામતિના કુતર્કને તોડી સત્યનું સ્થાપન કરીને નિર્મળ સ્વભાવ પ્રગટ કરેલ છે.

વિકારનું કાર્ય કરવા જેવું છે એમ માનનાર વિકારને તોડી શકે

*નિસ્તુષ=ફોતરાં વગરના અખંડ ચાવલ જેવો સ્પષ્ટ ન્યાય.

નહિ. કોઈ આત્માને એકાન્ત શુદ્ધ જ માને, અજ્ઞાનભાવે વિકાર કરે છે, છતાં ન માને તો વિકાર તોડી શકે નહિ. પુણ્ય બંધન છે માટે મોક્ષમાર્ગમાં તેનો નિષેધ છે, વ્યવહારે પણ તેનો નિષેધ કરી પાપ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે તો તે પાપ તો કાળકૂટ ઝેર છે, એકલા પાપથી તો નરક નિગોદમાં જશે. શ્રદ્ધામાં તો પુણ્ય પાપ બંને હેય છે, પણ વર્તમાનમાં શુદ્ધમાં ન રહી શકે તો શુભમાં જોડાય પણ અશુભમાં તો ન જ જાય. પુણ્યભાવ છોડી પાપ ભાવ કરવો તે તો કોઈ રીતે ઠીક નથી. વળી કોઇ પુણ્યભાવનેજ ધર્મ માની લે તો પણ ધર્મ ન થાય. કોઈ કહે કે પુણ્યભાવ નથી કરવો અથવા કહે કે સામાનાં પુણ્ય હશે તો મારી તૃષ્ણા ઘટશે, એમ ખોટાં બ્હાનાં કાઢે છે, પણ નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ ભાવને તો પામ્યો નથી, ને પુણ્યભાવ કરવો નથી તો શું પાપમાં જ જવું છે? તૃષ્ણા ઘટાડવી તો તારા પરિણામને આધીન છે, સામાના પુણ્યને આધીન નથી, માટે વર્તમાન યોગ્યતા પ્રમાણેનો બધો વિવેક પ્રથમ સમજવો જોઇએ. વળી કોઇ શુભ ભાવમાંજ સંતોષ માની રોકાઇ જાય, તેનાથી ધીમેધીમે ધર્મ થશે એમ પુણ્યને ધર્મનું સાધન માને તો તેના પણ ભવ ફેરા ટળશે નહિ. ધર્મની શરૂઆત કરવાની ઇચ્છાવાળાએ તીવ્ર આસક્તિ તો ઘટાડવી જ જોઇએ, પણ તેનાથી તરી જવાશે એમ માને તે ખોટું છે, માટે પુણ્ય, પાપ અને એ બંનેથી રહિત એવો ધર્મ, તે દરેકનું સ્વરૂપ જાણવું જોઇશે.

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ;
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ.

(આત્મસિદ્ધિ ગાથા–૮)

અક્રિય જ્ઞાનાનંદ શુદ્ધ છું એ નિશ્ચય અને તેમાં અંશે સ્થિરતા વધારી રાગ ટાળવો તે વ્યવહાર. અશુભથી બચવા માટે શુભ ભાવમાં જોડાવું તે પણ વિકાર છે; તે મારૂં સ્વરૂપ નથી એમ સમજવું અને પરિણામ સુધારવાનો પ્રયત્ન રાખવો તે આત્માર્થીનું કર્તવ્ય છે. પુણ્યપાપરૂપ વિકારથી પાછો ખસી, અંતરમાં અરૂપી જ્ઞાનશાંતિમાં ઠરવું, એજ કર્તવ્ય છે. તે માને અને આચરે તથા તે જ માનવા આચરવાની અંતરથી ભાવના રાખે તે પણ આત્માર્થી

છે. આચાર્ય કહે છે કે ' સત્યમાં અસત્યનો નિષેધ છે, સત્યના સ્થાપનથી મારો વૈભવ પ્રગટયો છે.' સાચું સમજતાં ખોટું છૂટીજ જશે, સાચું સમજાય તેને ખોટું શું છે તે સમજાયા વગર રહેજ નહિ. સત્યમાં અસત્યની નાસ્તિ છે.

કોઇ કહે કે આપણે ખરા ખોટા ધર્મની પરીક્ષા કરવી નથી, અવગુણ શું કહેવાય તે જાણવું નથી, જ્યાંથી જેવું મળે ત્યાંથી તેવું લેવું છે, એમ કહેનાર તો ગારના ખીલા જેવા અથવા ધજાની પૂછડી જેવા છે. જ્યાં જાય ત્યાં હાજી હા કરે, સત્ય અસત્યને ન્યાયથી-પ્રમાણથી સમજે નહિ, એકને સાચું માનશું તો બીજા ઉપર દ્વેષ આવશે, માટે બધાને સરખા માનવા, એમાં તો અવિવેક અને મૂઢતા છે. ગોળ અને ખોળ સરખા માનો, અનાજ અને વિષ્ટા, સજ્જન અને દુર્જન સરખા માનો એમ કહે છે, પણ ઘેર રોટલી કે દાળમાં ફેર પડે ત્યાં તો વિરોધ કરે છે. સંસારમાં-ઘરમાં-સારા નરસા ભાવનો વિવેક કરે છે, અને પરમાર્થમાં વિવેક ન કરે, અસત્યને સત્યમાં ને સત્યને અસત્યમાં ખતવે તે મૂઢતા છે, સમભાવ નથી. બધા ભગવાન છે, પણ તે તો શક્તિરૂપે છે; કેમકે વર્તમાન અવસ્થામાં ફેર છે. ઝેર અને અમૃત, સ્ત્રી અને પુત્રી, બેઉ સરખાં એમ માનવું તેમાં વિવેક શું રહ્યો? દીકરી, સ્ત્રી અને માતા 'સ્ત્રી'પણે સરખાં છે, પણ વર્તમાન લોક વ્યવહારમાં સરખાં નથી. તે ન સમજે તેને લૌકિકમાં મૂર્ખ કહેવાય છે, તેમ લોકોત્તર આત્મધર્મમાં પણ વિવેક ન રાખે તો તે પણ મૂર્ખ કહેવાય છે. માટે સાચા ખોટાને સમજી, સાચાનો જ સ્વીકાર કરવો જોઇએ. જેનાથી ધર્મ સમજવો છે, તે પોતે ધર્મ પામ્યો છે કે નહિ, તેનામાં અલૌકિક ગુણ શું છે, વગેરે પ્રથમ જાણવું જોઇએ.

આચાર્ય કહે છે કે 'ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞના મુખથી નીકળેલ વાણીમાં ગૂઢ અર્થ શું છે, તે સમજીને અમે સમ્યક્‌જ્ઞાન, સમ્યક્‌દર્શન અને અંતર રમણતારૂપ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને તેનાથી વિરોધી માન્યતાનું નિર્બાધ યુક્તિથી ખંડન કર્યું છે, તેમાં યથાર્થ સતની જાહેરાત છે. સતની જાહેરાતમાં વીતરાગતાની જાહેરાત છે. નિસ્તુષ

નિર્બાધ યુક્તિના બળવડે કોઇની ખોટી યુક્તિ નભવા નહિ દઉં.' જે કહેવાય તે બધામાં અંધશ્રદ્ધા વડે હા પાડવાની ના કહી છે.

'સર્વજ્ઞના વચનના આશયને સેવીને' એમ પ્રથમ અસ્તિ પક્ષથી કથન છે, અને પરમાં કર્તાપણું, પરથી લાભ હાનિ વગેરે માનનારા મિથ્યામતવાળાના તથા એકાંતવાદીના કુતર્કનું અખંડ નિર્બાધ યુક્તિથી ખંડન કર્યું, એમ નાસ્તિ પક્ષથી કથન છે. એવા જ્ઞાનવડે જે નિજ વૈભવનો જન્મ છે, તે સર્વથી આત્માનું વર્ણન કરીશ એમ પોતાની નિર્મળતામાં આગળ વધવા માટે નિશ્ચય કર્યો છે અને નિમિત્તમાં કથન પણ જેમ છે તેમ થશે તેમ કહ્યું છે. બીજાને પૂરું ન સમજાવી શકે એવો યોગ પણ કદાચ કોઈને હોય પણ અહીં તો જગતના મહાન પુણ્યને લીધે અને કુદરતના કોઈ શુભયોગ વડે આચાર્યે અંતરભાવ પ્રમાણે વાણીમાં પણ યથાર્થ કથન કર્યું છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે મેં મારો ભાવ અખંડપણે ટકાવી રાખ્યો છે, ન્યાયબળથી, અનુભવથી મેં જાણ્યું છે તેથી ક્યાંય સ્ખલના થશે નહિ.

કોઈ કુતર્કથી પુણ્યવડે ધર્મ મનાવે તો જ્ઞાની તેને સત્ય ન માને પરંતુ કહે કે ઝેર ખાવાથી અમૃતના ઓડકાર કદી પણ ન આવે, તેમ જે ભાવે બંધન થાય તે ભાવે કદી મોક્ષ તો ન થાય પણ મોક્ષ માર્ગની શરૂઆત પણ ન થાય.

કોઇએ લાંબા સમયસુધી બાહ્યધર્મ કર્યો હોય અને એમ કહે કે ધર્મ ગમે તેટલો કર્યો હોય પણ મૃત્યુ સમયે કોઈ તીવ્ર અશાતાનો ઉદય આવે તો આત્માનું અહિત પણ થઈ જાય. ધર્મના ફળમાં આવું બને એમ જે માને છે તેને આત્માની શ્રદ્ધાજ નથી. જેને સ્વતંત્ર આત્માની પૂર્ણપણે શ્રદ્ધા છે તેનું કોઈ કાળે, કોઈ સંયોગમાં પણ અહિત ન જ થાય. નિત્ય, અવિનાશી આત્મામાં જે જાગૃત છે તેને ત્રણકાળ, ત્રણલોકમાં વિઘ્ન નથી. પોતે પરથી ભિન્ન છે, છતાં પરથી વિઘ્ન માને તેને જુદા સ્વતંત્ર સ્વભાવની શ્રદ્ધા જ નથી. જગતની મૂર્ખાઇ કેટલીક કહેવાય! અનેક પ્રકારે કલ્પના કરી પરથી લાભ હાનિ માનનાર સદા આકૂળ જ રહે છે.

નિજ વૈભવના જન્મથી બંધનભાવનો વ્યય કરીને સ્વાધીન મોક્ષભાવની ઉત્પત્તિ કરી છે. કોઈ કહે કે આત્માને તો જાણ્યો, જ્ઞાન તો કર્યું, પણ બંધનભાવ ટળ્યો કે નહિ, તેમજ મિથ્યાત્વ ટળ્યું કે નહિ તેની ખબર નથી, તો તેણે આત્મા જાણ્યો જ નથી. ગુણની પ્રગટદશાદ્વારા અને સર્વજ્ઞના કહેલા ભાવને અનુસરી, કુતર્કનું ખંડન કરી, મિથ્યાભાવનો નાશ કરી, સ્વભાવનું ધ્રુવપણું અહીં સ્થાપ્યું છે. આમાં ઘણા ઘણા ન્યાય આવ્યા છે.

સમયસાર ગ્રંથાધિરાજ છે, તેના મંત્રો ઘણા ગૂઢ છે, અંતર વૈભવનો મહિમા અપાર છે, તેનું વર્ણન કરવામાં ગણધરદેવ પણ પાર ન પામે. કોઈ કહે કે મેં સાંભળી લીધું કે આત્મા જુદો છે, પુસ્તક વાંચી લીધું, માટે જાણપણું થઇ ગયું પણ તેમ નથી. નિવૃત્તિ લઇ ખૂબ શ્રવણ, મનન, અભ્યાસ કરવો જોઇએ, તોજ આ વાત સમજાય તેવી છે.

નિજ વૈભવ પ્રગટ થવામાં બીજા કયા કયા કારણો નિમિત્તરૂપે છે તે હવે કહેશે.

તા. ૬-૭-૪૩.

સમયસારજી શાસ્ત્ર છે તે સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાનનું પેટ છે. આચાર્યદેવે નિજ વૈભવથી તેમાં આત્મસ્વભાવ વર્ણવ્યો છે. 'તમે તમારા અંતરઅનુભવથી પ્રમાણ કરજો, કેમકે આત્માના અખંડ સ્વભાવની જે વાત કહીશ તેમાં કોઇ ભૂલ થવાની નથી' એમ આચાર્યદેવ કહે છે. વળી તે નિજ વૈભવ કેવો છે? નિર્મળ વિજ્ઞાનઘન જે આત્મા તેમાં અંતર્નિમગ્ન પરમગુરુ-સર્વજ્ઞદેવ અને અપરગુરુ-ગણધરાદિકથી માંડીને અમારા ગુરુ પર્યંત,-તેમનાથી પ્રસાદરૂપે અપાયેલ જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વનો અનુગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ તથા પૂર્વાચાર્યો અનુસાર જે ઉપદેશ તેનાથી જેનો જન્મ છે.

પૂર્ણ સ્વરૂપમાં સ્થિર, અંતર સ્વભાવમાં નિમગ્ન (સંપૂર્ણપણે લીન) એવા પરમગુરુ એટલે સર્વજ્ઞદેવ અને અપરગુરુ એટલે ગણધરદેવથી માંડીને અમારા ગુરુ પર્યંત અને બીજી રીતે કહીએ તો ત્રિકાળી ધ્રુવ પોતાનો આત્મસ્વભાવ તેજ પરમ ગુરુ છે.

આ વાણીનો પ્રવાહ ક્યાંથી આવ્યો છે? સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણના સ્વામી તીર્થંકર, તેમના નિકટવાસી અપરગુરુ–ગણધરદેવો, જેમણે સાક્ષાત્ વાણી સાંભળી, ઝીલી, તેની પરંપરાથી, પૂર્વાચાર્યોથી અમારા ગુરુ પર્યંત સર્વજ્ઞનો વાણી પ્રવાહ આવ્યો છે. તેને કુંદકુંદાચાર્યદેવે તથા અમૃતચંદ્ર આચાર્યદેવે પ્રસાદરૂપે અંગીકાર કરેલ છે.

બાપની મૂડી પુત્રો પરાણે લ્યે અને બાપ ખુશી થઈને આપે તેમાં ફેર છે. પિતા પુત્રની લાયકાત જોઈને મૂડી આપે તેમ આચાર્યદેવ કહે છે કે મહાન પવિત્ર સંત, જેના રાગદ્વેષ બહુ ઘટી ગયા હતા, બાહ્ય તેમજ આભ્યંતર પરિગ્રહથી રહીત નિર્ગ્રંથ મુનિ હતા તે મારા ગુરુ, તેમની મહેરબાનીથી, પ્રસન્નતાથી મને સદુપદેશ મળ્યો તેનાથી મારો વૈભવ પ્રગટ્યો છે. એમ ગુરુનો મહિમા ગાયો છે. જેમ પુત્ર પિતાનું માહાત્મ્ય કરવા કહે કે તેમના પ્રતાપે સુખી છીએ. અંતરમાં તો જેમ છે તેમ જાણે છતાં વિનયથી પિતાનો જ મહિમા કહે, તેમ અહીં શ્રી ગુરુના પ્રસાદથી સ્વાનુભવ થયો, એમ વિનયથી કહ્યું છે. તેમના આશ્રયે અંતરથી મેળવેલું કહીશ, કલ્પનાથી ઘડેલું કહીશ નહિ.

વીતરાગ જેવા નિર્ગ્રંથ મુનિ જે શિષ્ય ઉપર મહેરબાની કરીને ઉત્તમ બોધ આપે તે શિષ્યની લાયકાત કેટલી? પરંતુ 'હીરા મુખસે ના કહે લાખ હમારા મૂલ.' આચાર્યદેવ લોકોત્તર વિનયથી કહે છે કે શ્રી ગુરુ કે જેઓ તદ્દન નગ્ન, આત્મધ્યાનમાં મગ્ન, અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનની વીતરાગદશામાં લીન હતા, પણ 'બીજા જીવો ધર્મ પામે તો ઠીક' એવી શુભવૃત્તિ ઊઠતાં ઉપદેશ આપતા, વળી તે વૃત્તિથી છૂટી આત્મરમણતામાં સ્થિર થઈ જતા, તેવા ગુરુ પાસેથી અમને ઉપદેશ મળ્યો છે. એમ કહેતાં ઉપદેશ લેનારમાં પણ કેવી લાયકાત હતી તે સમજાય તેવું છે.

આત્મા અનંત કાળમાં જે અપૂર્વ વસ્તુ સમજ્યો નથી, તે સમજવા માટે ખાસ પાત્રતા જોઈશે. સંસાર વ્યવહારમાં અનીતિનો ત્યાગ, ઇન્દ્રિયવિષયોની આસક્તિ અલ્પ, આત્મતત્ત્વની જિજ્ઞાસા, નિર્માનતા, સજ્જનતા, સત્ સમજવાનો પ્રેમ વગેરે પ્રથમજ જોઈએ.

ચોરાશી લાખના અવતારનો ત્રાસ, સંસારની અશરણતા, પર આશ્રય-પણાનું દુઃખ વગેરેનો વિચાર કરીને પરમ સત્યની અંતરમાં તીવ્ર જિજ્ઞાસા હોય તેને પાત્રતા પ્રગટે છે.

પોતાનામાં પૂર્ણ પાત્રતા હતી, તે નહિ ગણાવતાં આચાર્ય કહે છે કે, 'અમારા ગુરુએ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો અનુગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ આપ્યો,' એમ ગુરુનું બહુમાન કરે છે. વળી કહે છે કે 'અમારી જેમ, જે કોઈ લાયક જીવ સમજીને તેમનું બહુમાન કરશે તે અમારા જેવો અવશ્ય થશે. અમારે ચોરાશીના અવતાર નથી, ભવનો ભાવ પણ રહ્યો નથી, તેમ સાચું સમજનારનું ભવભ્રમણ ટળી જશે.'

જેને ભવનો થાક લાગ્યો હોય, જેને આત્મા કેવો છે તે સમજવાની જિજ્ઞાસા જાગી હોય, તેને સાચા ગુરુ મળેજ.

અહીં ગુરુએ યથાર્થ લાયકાત જોઈને શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો છે કે આત્મા પરમાનંદસ્વરૂપ, નિર્મળ જ્ઞાતાદ્રષ્ટા છે, પુણ્ય પાપની વૃત્તિથી રહિત છે, પરથી ભિન્ન છે, પરનો કર્તા-ભોક્તા નથી. કાંઈ બીજી વાત ન કહેતાં 'આત્મા પૂર્ણ છે, શુદ્ધ જ્ઞાયક છે,' એમ સ્વભાવનો ઉપદેશ આપ્યો.

ઉપરમાં ત્રણ વાત કહી. (૧) મહેરબાની, (૨) શુદ્ધતત્ત્વ અને (૩) તેનો અનુગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ. અનુગ્રહઃ-અમારી યોગ્યતા અનુસાર જ્યાં જ્યાં જેમ જેમ જોઈએ ત્યાં ત્યાં તેમ તેમ સમજાવીને પોષણ આપ્યું. અમુક વાતનો ન્યાય આનાથી કેમ પકડાય, અપૂર્વ તત્ત્વસ્વભાવની પ્રાપ્તિ કેમ થાય, તેની અસ્તિ-નાસ્તિ વડે સ્પષ્ટતા કરીને આત્મનિરોગતાનો સીધો ઉપાય બતાવ્યો છે, એમ સમજણ-પૂર્વક શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય ગુરુનો ઉપકાર ગાય છે, તે તેમનો કેટલો વિનય! પોતે સમજેલા છતાં શ્રી ગુરુની કૃપાનો મહિમા ગાય છે. ખરેખર રીતે તો કોઈ કોઈની ઉપર કૃપા કરી શકે નહિ, કેમકે કોઈના ભાવ બીજાને લાભરૂપ નથી, છતાં આ કથન વ્યવહારથી કર્યું છે; બહારથી ગુરુનું માહાત્મ્ય કરે છે, અને અંતરથી પોતાને રુચેલા ગુણનું માહાત્મ્ય કરે છે, તે પોતાની શ્રદ્ધાની દ્રઢતા માટે છે.

પેંથીઍપેંથીએ તેલ અને વાળેવાળે મોતી નાંખે તેમ અંતરના ભાવને સ્પષ્ટપણે આચાર્યદેવે વ્યક્ત કર્યા છે, કે જેથી આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશમાં તે સીધા ઉતરી જાય એટલે કે ઊંડાણથી અનુભવમાં આવી જાય, તેવું અલૌકિક કાર્ય આચાર્યપ્રભુ કરી ગયા છે.

જેમ કોઇ પાત્ર જીવને સાક્ષાત્ સમ્યક્દર્શન થાય તેવો સીધો ઉપદેશ ગુરુ આપતા હોય ત્યાં કોઈ વચ્ચેથી થોડું ઘણું જેમ તેમ સાંભળી લે એમ અદ્ધરથી કે અવિનયથી આ ઉપદેશ લીધો નથી, એટલે કે કોઇનું કાન ઝોંટણીયું નથી, આતો સીધો ઉપદેશ લીધો છે.

જે જમીનમાં ક્ષાર હોય તેમાં અનાજ વાવે તો ઊગે નહીં, પણ અનાજ ઉગાડવા માટે ઉત્તમ ભૂમિ જોઇએ તેમ નિર્મળ તત્ત્વનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ જીરવવા માટે ઉત્તમ પાત્રતા જોઇએ. આવા પ્રકારની પાત્રતા જોઇને મારા ગુરુએ મને ઉપદેશ આપ્યો, તેમના કહેલા યથાર્થભાવને શ્રવણ-મનન-દ્વારા ધારણ કરવાથી, તેમની આજ્ઞાને પૂરા વિનયવડે સેવવાથી મારામાં શુદ્ધ, પવિત્ર આત્માનું અપૂર્વ જ્ઞાન પ્રગટ થયું છે.

વળી તે નિજવિભવ કેવો છે? જે નિરંતર ઝરતો-આસ્વાદમાં આવતો, સુંદર જે આનંદ-મનના સંકલ્પ વિકલ્પથી પર એવો અતીન્દ્રિય આનંદ-તેની છાપવાળું જે પ્રચુરસંવેદનસ્વરૂપ સ્વસંવેદન, તેનાથી જેનો જન્મ છે. આમાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ પોતાની વર્તમાન સ્થિતિની વાત કરે છે. જેમ ડુંગરમાંથી ઝરણાં ઝર્યાં કરે તેમ અંતરમાં ત્રણ કપાય તૂટીને આત્માની શાંતિ ને સમૃદ્ધિની જમવટ થઇ, તેમાંથી નિરંતર સ્વરૂપલીનતાનો આનંદ ઝર્યા કરે છે. સંસારમાં સુખ માની જીવ આકૂળતા વેદે છે. તે તરફથી લક્ષ બદલી, સ્વભાવના ભાન વડે અંતરમાં સ્થિર થઈ, આનંદની ઊંધી દશા કાઢી નાંખે તો એકલો જ્ઞાનાનંદ રસ રહે છે. ધારાવાહી શાંતિનો-અનાકૂળ આનંદનો જાતે સ્વાદ લીધો છે, ને પછી ઉપદેશની વૃત્તિ આવી છે, ત્યારે આ શાસ્ત્ર રચાયું છે.

જગતના જીવો વિકારમાં જ સંતોષ માની આકૂળતાનો સ્વાદ

લે છે, પણ જડનો એટલે કે પરનો સ્વાદ લઈ શકાતો નથી. સંસારના કલ્પિત આનંદથી તદ્દન જુદી જાતનો આનંદ, આત્માનો અતીન્દ્રિય નિરાકૂળ આનંદ નિરંતર સ્વાદમાં આવે તેજ આત્માનંદના અનુભવની છાપ છે, તેજ સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાનનું લક્ષણ છે. પોતાની માનેલી શ્રદ્ધાથી અને ગુરુગમના આશ્રય વિના કોઈ એમ માની બેસે કે અમને આત્માનો આનંદ પ્રગટ્યો છે તો તે ખોટી વાત છે. સર્વજ્ઞદેવથી ચાલી આવતી પરંપરા રાખીને પોતાના અનુભવના આનંદની છાપ અહીં પ્રગટ કરી છે. આત્માના અનુભવ વિના માત્ર શુભભાવ જન્મે તેને આત્માનો આનંદ કહેવાય નહિ. આ તો નિર્ગ્રંથ મુનિ છે એટલે વિશેષ સ્થિરતામાં આવીને કહે છે કે અમને પ્રચુરસંવેદન (ઘણો આનંદ) પ્રગટેલ છે. ચોથી ભૂમિકાએ, ગૃહસ્થદશામાં સમ્યગ્દૃષ્ટિને આત્માનો આનંદ હોય, પણ વિશેષ ન હોય. છઠ્ઠા સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલતા મુનિને પણ કેવળજ્ઞાનીની સરખામણીએ પૂર્ણ આનંદ ન હોય. પૂર્ણ આનંદ તો કેવળજ્ઞાનીને જ હોય. મુનિને મધ્યમ દશાનો ઉત્તમ આનંદ વર્તે છે પણ તે ચોથી, પાંચમી ભૂમિકા કરતાં ઘણો વધારે છે. તેનો તેઓ અનુભવ સ્વરૂપ ભોગવટો કરી રહ્યા હોય છે.

કોઈ મોટું અપમાન થયું હોય, પૈસા ગયા તેનું દુઃખ હોય, પુત્ર, પુત્રીમાં ફેરફાર હોય, ઘરમાં સ્ત્રી સાથે વિરોધ થયો હોય, તેના ઊકળાટમાં પ્રચુર આકૂળતાનું વેદન થાય છે. જોકે જડના સંયોગ વિયોગથી આકૂળતા નથી પણ પોતાના અજ્ઞાનથી આકૂળતા છે. તેનું વેદન તે આત્માના અનાકૂળ સુખનો વિકાર છે. તેનાથી વિરુદ્ધ એવા સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન ને અંતર લીનતાથી આત્મામાં પ્રચુર આનંદ સાક્ષાત્ વેદાય છે.

શાસ્ત્રમાં આવે છે કે 'અણગારે જાયા' અર્થાત્ અણગાર સ્વરૂપે જેનો જન્મ થયો છે એવા શ્રી કુંદકુંદઆચાર્યદેવે પંચમકાળે અમૃતના મેહ વરસાવી સનાતન જૈન શાસનને જીવંત રાખ્યું છે.

કોઈની પાસે ઘણી મૂડી હોય તો જગત્ કહે કે આને આટલી બધી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થઈ? તો કહેવાય છે કે ઘરનો પાયો ખોદતાં પાંચ કરોડ નીકળ્યા, પાંચ કરોડ વેપાર ધંધામાંથી, પાંચ કરોડ

તેના કાકાના વારસામાંથી મળ્યા અને કંઈક પોતાની મૂડી હતી; તેમ આચાર્યદેવ કહે છે કે અમારી આત્મરિદ્ધિ પ્રગટ થવામાં ચાર કારણો છે.

(૧) શબ્દબ્રહ્મરૂપ પરમાગમની સેવા.

(૨) કુતર્ક ને કુમતનું ખંડન કરનાર નિર્બાધ અખંડ યુક્તિ.

(૩) સર્વજ્ઞ ભગવાનથી આવેલ પરંપરા ગુરુનો ઉપદેશ.

(૪) જાત અનુભવ.

ઉપરોક્ત ચાર કારણો વડે નિજવિભવ પ્રગટ થયો છે, તે સર્વથી મેં આત્માને વર્ણવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

હું દર્શાવું છું અને હું દર્શાવું તો તમે પ્રમાણ કરજો એમ કહી, કહેનારના તથા સાંભળનારના ભાવનું ઐકય કરે છે. હું અવિરૂદ્ધ નિર્ણયથી કહીશ, તમે જો તેમજ સમજશો તો ભૂલ નહીં થાય. અન્યથા કુતર્ક ને વાદથી પાર આવે તેવું નથી. તમે જાતે, પ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવથી, પરીક્ષા કરી પ્રમાણ કરજો (નિર્ણય કરજો). અંતરતત્ત્વમાં બહારની પરીક્ષા કાર્યકારી નથી. પોતે તો શુદ્ધતત્ત્વનો અનુભવ કરીને કહ્યું છે, પણ શ્રવણ કરનાર ઉપર આટલી જવાબદારી મૂકી છે કે તમે જાતે જ અનુભવ કરીને નિર્ણય કરજો. આત્મા, મન અને ઇંદ્રિયોથી અગોચર છે. તેથી પોતાના અંતરજ્ઞાનસ્વભાવથી જે તેને જાણવાનો પ્રયત્ન કરશે તેને તે મારી પેઠે પ્રત્યક્ષ થશે જ.

જેના અહોભાગ્ય હોય તેને આ તત્ત્વ સાંભળવાનું પ્રાપ્ત થાય. અને અપૂર્વ પાત્રતાથી આત્મ પુરુષાર્થ કરે તો પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય. સ્વસમજણ કર્યા વગર અનંતવાર સાક્ષાત્ તીર્થંકર પાસે જઈ આવ્યો, ત્યાં તીર્થંકરના દેહને જોયો પણ પોતાનું લક્ષ કર્યું નહિ. તીર્થંકરદેવ જેવું ઉત્કૃષ્ટ નિમિત્ત જગતમાં બીજું કોઇ નથી, ત્યાં પણ સ્વભાવની ના પાડનારા અને ઊંધાઈ સેવનારા હતા, અને અનંતકાળ તેવા રહેવાના પણ છે. અવળાઈમાં પણ સૌ સ્વતંત્ર છે, તેથી કોણ કોને તારે?

દુનીઆ તો જેમ છે તેમ રહેશે. પોતે સમજે પછી દુનીઆની ઉપાધિ શામાટે રાખવી? લોકો શું માને છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી

ન જોઈએ, પણ સર્વજ્ઞ શું કહે છે તેની અંતર પરીક્ષા કરવી જોઈએ. પરમાર્થ ન સમજે અને માત્ર બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં રોકાય, તો તેનાથી જન્મ મરણ કદી પણ ટળે નહિ. કદાચ મંદ કષાય કરે તો પુણ્ય બાંધી સ્વર્ગમાં જાય, પરંતુ આત્મા પરથી ભિન્ન છે, તેવી યથાર્થ શ્રદ્ધા વગર મોક્ષનો સહજ પુરુષાર્થ નહિ થાય. જીવે પાપભાવ કરતાં, પુણ્ય-ભાવતો અનંતવાર કર્યો છે. પણ અહીં તો ધર્મની વાત છે. પુણ્યથી ધીમેધીમે ધર્મ થશે, પર અવલંબનથી આત્મગુણ પ્રગટશે વગેરે પ્રકારની ઊંધી માન્યતાઓ અનાદિની છે. નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિથી સંસારમાં ભવભ્રમણ છે. પુણ્ય, પાપ અને રાગનો અંશ માત્ર મારા સ્વભાવમાં નથી, હું એક જ્ઞાયક માત્ર છું, એમ સમજ્યા વિના ચોરાશીના અવતારનો એકે આંટો ટળશે નહિ. ભવ ઘટે નહિ તો મનુષ્યભવ પામ્યાનું ફળ શું?

લૌકિક નીતિ પાળે તેનો નિષેધ ન હોય, પણ એવી વ્યવહાર પાત્રતા તો બાહ્ય આચરણમાં ગણાય. હવે અંતરમુખદૃષ્ટિ કરીને સત્ સમાગમથી આત્માનો અનુભવ કરવાની આવશ્યકતા છે. તેના વિના બીજું બધું અનંતકાળમાં જીવે કર્યું છે પણ તે બધાં સાધનો બંધનરૂપ થયાં.

"યમ નિયમ સંજમ આપ કિયો,
પુનિ ત્યાગ બિરાગ અથાગ લહ્યો;
વનવાસ લિયો, મુખ મૌન રહ્યો,
દૃઢ આસન પદ્મ લગાય દિયો.
મનપૌનનિરોધ સ્વબોધ કિયો,
હઠજોગ પ્રયોગ સુ તાર ભયો;
જપભેદ જપે, તપ ત્યૌંહિ તપે,
ઉરસેંહિ ઉદાસિ લહી સબપેં.
સબ શાસ્ત્રનકે નય ધારિ હિયે,
મત મંડન ખંડન ભેદ લિયે;
વહ સાધન બાર અનંત કિયો,
તદપિ કછુ હાથ હજૂ ન પર્યો." (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

પાંચ મહાવ્રત અનંતવાર પાળ્યાં, કડક અભિગ્રહ-જેમકે મોતી નામની બાઇ હોય, મોતીવાળી છાપનો સાડલો પહેર્યો હોય, મોતી-ચુરનો લાડવો હાથમાં હોય, અને તે આહારની વિનતિ કરે તો જ આહાર ખપે, એવા કડક અભિગ્રહ પણ અનંતવાર લીધા, સંયમ પાળ્યો, ઇંદ્રિય દમન કર્યું, ત્યાગ, વૈરાગ્ય પણ અથાગ લીધા, પણ અવિકારી આત્માનું ભાન ન કર્યું. આત્માને ભૂલીને મૌન રહ્યો તેમજ છ માસ, બાર માસ સુધીના ઉપવાસ પણ કર્યા. એવાં સાધનો અનંત-વાર કર્યાં, છતાં આત્મસ્વભાવ પ્રગટયો નહિ.

" અબ કયોં ન બિચારત હે મનસેં,
કછુ ઓર રહા ઉન સાધનસેં ?
બિન સદ્‌ગુરુ કોઉ ન ભેદ લહે,
મુખ આગળ હૈં કહ બાત કહે ? "

ત્રણ કાળના જ્ઞાનીઓનું એજ કહેવું છે કે તું ત્રિકાળ જ્ઞાયક સ્વતંત્ર છો, પરમાત્મા જેવો છો, તેવો થા. અનંતકાળમાં પોતાને ન સમજ્યો તેથી જ જગતમાં રખડવું થયું છે. નહીં સમજનારાઓ જ્ઞાની સામે વિરોધનો પોકાર કર્યા કરે છે, પણ જ્ઞાની તો જગત સમક્ષ સત્ય જાહેર કરી, પોતાનું એકલાનું કરી ચાલ્યા ગયા. જ્ઞાનીનો વિ-રોધ અજ્ઞાની ન કરે તો કોણ કરે? અજ્ઞાની કહે છે કે 'અમારી માનેલી બધી વાત ઉથાપો છો તે દ્વેષ ન કહેવાય ?' જ્ઞાની કહે છે કે સત્યનું સ્થાપન કરવામાં અસત્યનો નિષેધ સહેજે થાય છે, તેમાં દ્વેષ નથી પણ સાચી કરુણા છે. તું ન સમજે તો પણ પ્રભુ છો; સત્યનો વિરોધ કરનારા પણ બધા પ્રભુ છે. તે જયારે સમજશે ત્યારે બધી અવળાઇને ક્ષણમાં ટાળવાને સામર્થ્યવાળા છે. જ્ઞાની કોઇ વ્ય-ક્તિનો નિષેધ કરતા નથી પણ ખોટી માન્યતાનો નિષેધ કરે છે, તેમાં જગતના બધા પ્રાણીઓ ઉપર કરુણા છે. તેઓ જાણે છે કે જેની દ્રષ્ટિ મિથ્યાગ્રહમાં છે તે જાતે સમજે તોજ સુધરે. માટે તેઓ કહે છે કે-'તેરી શુદ્ધતા તો બડી લેકિન તેરી અશુદ્ધતા ભી બડી.' સાક્ષાત્ તીર્થંકર ભગવાન પણ તને ન સમજાવી શકે. તારી પાત્રતા વિના તને કોઇ સુધારી શકે નહિ.

આચાર્ય કહે છે કે અમે તો પૂર્ણ ગુણને લક્ષમાં રાખીને, જે અલ્પ પ્રશસ્ત રાગાદિરૂપ દોષ છે તેને જાણીએ છીએ, તેથી તે દોષ ટાળી શકીશું, પણ તું પરના દોષ જોવા રોકાઈશ નહિ; માત્ર ગુણની જ દૃષ્ટિ રાખજે. ફરી આવાં ટાણાં નહિ મળે.

જ્ઞાનીને જાણપણું છે કે વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઈથી જરા અસ્થિરતા થઈ જાય છે, પણ તે મારો સ્વભાવ નથી, તેથી અલ્પકાળમાં પુરુષાર્થની ઉગ્રતા કરી, સર્વ દોષને તે ટાળી દેશે.

જેને સમ્યક્દર્શનનું ભાન નથી તેની મુક્તિ નથી. સમ્યક્દર્શન હોય પણ ચારિત્ર ન હોય છતાં શ્રેણિક રાજા જેવા એકાવતારી અને ભરત ચક્રવર્તી જેવા તેજ ભવે મોક્ષે જનારા ગૃહસ્થદશામાં અનંત થઈ ગયા. તે સમ્યક્દર્શનનો મહિમા છે.

ભરત ચક્રવર્તીને છન્નું હજાર સ્ત્રીઓ હતી પણ આત્મ ભાન હતું તેથી પરમાં ક્યાંય સ્વામિત્વ થવા દેતા નહિ, તે શ્રદ્ધાના જોરે, તેજ ભવે અંતર્મુહૂર્તમાં ચારિત્ર લઈ કેવળજ્ઞાન પામ્યા. શ્રેણિક રાજાને એક પણ વ્રત ન હતું, છતાં આત્માના ભાનમાં રહી તીર્થંકર ગોત્ર, 'જગતગુરુનું બિરૂદ,' બાંધ્યું છે. અત્યારે પ્રથમ નરકમાં, ચોરાશી હજાર વર્ષનું આયુષ્ય બાંધીને ગયા છે. ત્યાં કાળ પૂરો કરી આ ભરત ક્ષેત્રમાં જન્મ લઈ પહેલા તીર્થંકર થશે અને જગત તારક થશે. ઇંદ્રો તેનાં ચરણો સેવશે. સમ્યક્દર્શન વિના એવાં પુણ્ય પણ બંધાય નહિ.

સત્યનો ઉપદેશ સાંભળતાં જ પૂર્ણ સત્યનો જ્યાં સમજણપૂર્વક અંતરમાં સ્વીકાર થયો ત્યાં પછી અલ્પકાળમાં પૂર્ણ ચારિત્ર પ્રગટ્યા વિના રહે નહિ. પૂર્ણ થયા પહેલાં, પૂર્ણના ભાનવડે, પૂર્ણને જ જુએ છે, તેથી અનંતો રાગ ટળી ગયો. પછી અલ્પરાગ રહ્યો, તે નાશ થવાનો જ છે.

આ કાળે સમ્યક્ સમજણ બહુ દુર્લભ છે. પ્રભુ! તને અપૂર્વ સમજણનાં મોઘાં ટાણાં મળ્યાં, તેમાં ચૂક્યો તો ફરી અનંતકાળે મનુષ્યભવ અને આવો જોગ મળવો મુશ્કેલ છે. અનંતવાર ધર્મના નામે કદાગ્રહમાં, બાહ્ય સાધનોમાં અટક્યો. હવે પરમ સત્ય શું, તેની દર-

કાર નહિ કર તો ફરી અનંતકાળે પત્તો નહીં ખાય, માટે સત્ય શું છે તેને જાતે, અંતર અનુભવથી નક્કી કર એમ આચાર્ય મહારાજ કહે છે. અનુભવની મુખ્યતા છે તેનાથી શુદ્ધ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરો. બહારના તર્ક વિતર્કનું કામ નથી, તેને માટે દૃષ્ટાંત:—

નિશાળે ભણનારો નવ વર્ષનો બાળક રવિવારનો દિવસ હોવાથી ઘેર હતો. તેના બાપ બજારેથી આલપાકનો તાકો લાવ્યા. પુત્રે પિતાને પૂછ્યું કે આ તાકો કેટલા હાથનો છે? પિતાએ જવાબ આપ્યો કે તે પચાસ હાથનો છે. છોકરાએ પોતાના હાથે માપી કહ્યું કે આ તાકો પંચોતેર હાથનો છે, માટે તમારી વાત ખોટી છે. ત્યારે પિતાએ કહ્યું, અમારા લેવડદેવડના કામમાં તારા હાથનું માપ ન ચાલે. ત્યારે છોકરો કહે કે શું હું માણસ નથી? મારો હાથ શા માટે ન ચાલે? જેમ વ્યવહારના માપમાં બાળકનો હાથ ન ચાલે તેમ બાહ્યદૃષ્ટિવાળા બાળ-અજ્ઞાનીની બુદ્ધિમાંથી ઊઠેલ કુયુક્તિ, અતીન્દ્રિય આત્મભાવને માપવામાં કામ આવે નહિ. ધર્માત્માનાં કાળજાં અજ્ઞાનીથી મપાય નહિ. માટે જ્ઞાનીને ઓળખવા પ્રથમ તે માર્ગનો પરિચય કરો, રુચિ વધારો, વિશાળ બુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા, સરળતા અને જિતેન્દ્રિયપણું વગેરે ગુણો લાવો. સંતની પરીક્ષા થયે સત્‌નો આદર થાય અને તો જ ધર્માત્માનો ઉપકાર સમજી શકાય, પોતાના ગુણનું બહુમાન આવે અને વર્તમાનમાં જ અપૂર્વ શાંતિ પ્રગટે. ૫.

તા. ૨-૭-૪૩.

હવે જેને સમજવાની ધગશ જાગી છે, એવા જિજ્ઞાસુ શિષ્યને પ્રશ્ન ઊઠે છે કે એવો શુદ્ધ આત્મા કોણ છે કે જેનું સ્વરૂપ જાણવું જોઇએ? અનંત અનંત કાળથી આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવની વાત સાંભળી નથી, રુચી નથી, જાણી નથી, અનુભવી નથી, તેથી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ કેવો છે?

પાંચ ગાથા સુધી એકત્વ-વિભક્ત આત્માનો મહિમા સાંભળીને. જાતે તૈયાર થયેલો શિષ્ય જ જિજ્ઞાસાથી પૂછે છે, કાંઇ પરાણે રુચિ થઈ નથી. જેમ કોઇને પાણીની તૃષા લાગી છે, પાણી પીવાની ઝંખના

થઈ છે, ને નજીકમાં ક્યાંય પણ પાણી દેખાતું નથી. તે પાણીની નિશાની સાંભળે ત્યારે તેને કેવી તાલાવેલી થાય ! પછી પાણી પીને કેટલો તૃપ્ત થાય ! તેમ જેને આત્માને જાણવાની ઝંખના થઈ છે તે આત્માની વાત સાંભળતાં કેટલો આનંદિત થાય ! ને પછી સમ્યક્ પુરુષાર્થ કરી આત્મસ્વરૂપ પામી કેટલો તૃપ્ત થાય ! શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને જાણવાની જેને તીવ્ર જિજ્ઞાસા થઈ છે તેને સંભળાવવામાં આવે છે.

જેની જરૂરિયાત જણાય તેની તરફ આત્માનું વીર્ય સ્ફૂર્યા વિના રહે નહિ. અનાદિથી શરીર, ઇંદ્રિયો ઉપર દૃષ્ટિ છે, તેનો પ્રેમ છે, તેને અમુક આહાર મળશે તો નભશે એવો ખોટો વિશ્વાસ રાખ્યો છે, અને તે કારણે અનાદિ કાળથી દેહને મમતાથી પોષે છે.

જે હીરા સરાણે ચડે તે તો બહુ મૂલ્યવાન છે જ પણ તેની જે રજ ખરે તેના પણ સેંકડો રૂપીઆ ઉપજે, તેમ વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ સાંભળતાં જે વસ્તુને પકડે છે તેની તો શી વાત ? તે તો અમૂલ્ય હીરો પકડે છે, પણ આવું સત્ય સ્વરૂપ સાંભળતાં જે શુભ ભાવ થાય તેને કારણે પણ ઊંચું પુણ્ય બંધાય છે.

સહજાત્મસ્વરૂપ આત્માને જાણે તો પરમાનંદસ્વરૂપ મુક્તદશા પ્રગટ થાય જ. જેને તત્ત્વની રુચિ થઈ છે તેને ગુરુ ઉત્તર આપે અને તે સમજ્યા વિના રહે નહિ. આ છઠ્ઠી ગાથામાં તો છઠ્ઠીના લેખ છે તે ફરે તેમ નથી. 'છઠ્ઠીના લખ્યા લેખ ન ટળે,' તેમ આ અધ્યાત્મ છઠ્ઠીના અંતર લેખનો ભાવ જે સમજે તેનો મોક્ષભાવ પાછો ન ફરે, તેની મુક્તિ થયા વિના રહે નહિ.

હવે શિષ્યના પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છેઃ—

णवि होदि अप्पमत्तो ण पमत्तो जाणओ दु जो भावो ।
एवं भणंति सुद्धं णाओ जो सो उ सो चेव ॥ ६ ॥

નથી અપ્રમત્ત કે પ્રમત્ત નથી જે એક જ્ઞાયક ભાવ છે,
એ રીત 'શુદ્ધ' કથાય, ને જે જ્ઞાત તે તો તે જ છે. ૬.

અર્થઃ-જે જ્ઞાયક ભાવ છે તે અપ્રમત્ત પણ નથી અને પ્રમત્ત પણ નથી,-એ રીતે એને શુદ્ધ કહે છે; વળી જે જ્ઞાયકપણે જણાયો તે તો તે જ છે, બીજો કોઈ નથી.

આ ગાથાથી મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત થાય છે. પાંચમી ગાથામાં કહ્યું છે કે નિજવિભવથી કહીશ. તેથી છઠ્ઠી ગાથામાં પોતાની ભૂમિકા દર્શાવીને કહ્યું કે સાતમી, છઠ્ઠી ભૂમિકામાં વર્તું છું તે હું નથી. આમ મુનિ પોતાની વાત કરી રહ્યા છે, કે હું એક અને અવસ્થામાં અપ્રમત્ત-પ્રમત્ત એવા બે પ્રકાર શા? બે પ્રકાર તે હું નહિ. પોતાની વાત કરીને જગતને કહે છે કે જ્ઞાયક ભાવ છે તે અપ્રમત્ત પણ નથી તેમ પ્રમત્ત પણ નથી. આચાર્યની દૃષ્ટિ એકલા જ્ઞાયક દ્રવ્ય ઉપર છે. હું અખંડ, પૂર્ણ, શુદ્ધ, અવસ્થાના ભેદ વગરનો સામાન્ય એકરૂપ જ્ઞાયકપણે જણાયો તે જ છું, બીજો નથી. તેમાં વળી આ અપ્રમત્ત-પ્રમત્તના ભેદ શા? આચાર્યદેવ પોતાની વર્તમાન વર્તતી અવસ્થાનો નકાર કરે છે અને કહે છે કે આ જે અપ્રમત્ત-પ્રમત્તના ભેદ છે તે હું નથી, હું તો અખંડ એક જ્ઞાયક છું.

આચાર્યદેવે સકષાયી-અકષાયી, સજોગી-અજોગી, એવા ભેદ ગાથામાં ન કહ્યા, તેથી એમ સમજાય છે કે તેઓ અપ્રમત્ત-પ્રમત્ત-દશામાં ઝૂલી રહ્યા છે, ને તેનો તેઓ નકાર કરે છે. અપ્રમત્ત કે પ્રમત્ત હું નથી, એવી ભાષા તેમની વર્તમાન વર્તતી મુનિદશામાંથી આવી છે. તેઓને બે પર્યાય થઈ રહી છે. તે બે પર્યાયમાં અખંડ-જ્ઞાયકનું જોર તેમને વર્તી રહ્યું છે તેથી પોતાના આત્માના અંતરવેદનમાંથી અપ્રમત્ત પણ નથી અને પ્રમત્ત પણ નથી તેમ ભાષા આવી છે. આચાર્યને ઊંચી ઊંચી પર્યાય ઉપર લક્ષ હોવાથી પ્રથમ 'પ્રમત્ત' એમ નહીં આવતાં 'અપ્રમત્ત' એમ ભાષા આવી છે.

આત્માના ગુણની ચૌદ ભૂમિકા છે. તેમાં ચોથી ભૂમિકામાં અપૂર્વ આત્મસાક્ષાત્કાર, નિર્વિકલ્પ અનુભવ થાય છે, ત્યાં યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. પછી અંશે સ્થિરતા વધે તે પાંચમી ભૂમિકા છે. અંતરજ્ઞાનમાં વિશેષ સ્થિર થઇ, કષાયની ત્રણ ચોકડીનો અભાવ

કરી, નિર્વિકલ્પ ધ્યાનદશા પ્રગટે તેને અપ્રમત્ત નામે સાતમી ભૂમિકા કહે છે, પછી સવિકલ્પદશા આવે તેને છઠ્ઠું પ્રમત્ત ગુણસ્થાન કહે છે. મુનિ આ બે દશા વચ્ચે વારંવાર ઝૂલ્યા કરે છે.

નિર્વિકલ્પદશામાં જો વિશેષ કાળ ટકે તો મુનિ અન્તર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે; એમ ન થાય ત્યાંસુધી હજારોવાર છઠ્ઠી સાતમી ભૂમિકા બદલ્યા કરે. ત્રણેકાળે મુનિદશા આવીજ હોય છે, તે મુનિદશા બાહ્ય તેમજ આભ્યંતર પરિગ્રહથી રહિત હોય છે, આત્મજ્ઞાન સહિત નગ્ન દિગમ્બરપણું હોય છે. સાતમે ગુણસ્થાને બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પો છૂટી જાય છે અને આત્મસ્વરૂપની સ્થિરતામાં તદ્દન નિર્વિકલ્પ આનંદમાં લીન થઈ જાય છે. ત્યાં ક્ષણેક્ષણે સાક્ષાત્ સિદ્ધ પરમાત્મા જેવો આનંદ અંશે અનુભવાય છે. હું આત્મા છું; શુદ્ધ આનંદસ્વરૂપ છું એવા વિકલ્પ પણ ત્યાં હોતા નથી, માત્ર સ્વસંવેદન હોય છે, એવી સ્થિતિ–સાધકદશા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવને હતી. ક્ષણે પ્રમત્ત અને ક્ષણે અપ્રમત્તદશામાં તેઓ ઝૂલતા હતા.

આચાર્યને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થવામાં સંજ્વલન કષાયનો અંશ જિતવાનો બાકી રહ્યો છે. ક્ષણમાં છઠ્ઠી ભૂમિકામાં આવતાં આત્મસ્વભાવની વાત કરે છે, ને ક્ષણમાં તે શુભ વિકલ્પ તૂટીને સાતમી ભૂમિકામાં માત્ર અતીન્દ્રિય આત્માનંદમાં ઠરે છે. એવી તે ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશા છે. તે નિજવિભવથી તેઓ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જગતને કહે છે કે જ્ઞાયક નિત્ય એકરૂપ ચૈતન્યજ્યોતિ છે, તે વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થાના કોઈ ભેદરૂપે નથી, પણ કેવળ જ્ઞાયકપણે શુદ્ધ છે, અખંડ એકાકાર જ્ઞાયક સ્વભાવમાં અપ્રમત્ત–પ્રમત્તના ભેદ પરમાર્થે નથી.

આત્મા અને જડ બંને પદાર્થો તદ્દન ભિન્ન છે. બંનેમાં દરેક ક્ષણે પોતપોતાની અવસ્થા સ્વતંત્રપણે થાય છે. આત્મા જડથી તદ્દન ભિન્ન છે એમ જાણ્યા વિના સ્વરૂપની રુચિ થાય નહિ, રુચિ વિના શ્રદ્ધા નહિ, શ્રદ્ધા વિના સ્થિરતા નહિ, સ્થિરતા વિના મુક્તિ નહિ. આત્મામાં એક સમયની થતી કર્મબંધનરૂપી વિકારી ક્ષણિક અવસ્થાને ધ્યાનમાં ન લેતાં એકલા જ્ઞાયક ધ્રુવ સ્વભાવને લક્ષમાં લઈ

તેમાં ઠર્યો તે તો જ્ઞાતાજ છે. સ્વભાવે આત્મા નિર્વિકારી, આનંદ-ઘન, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, જ્ઞાતાદૃષ્ટા, સ્વાવલંબી, અને સ્વતંત્ર છે. એવી આત્મા તરફની દૃષ્ટિ તે સમ્યગ્દર્શન છે અને તે ભાવમાં સ્થિરતા થવી તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે.

જેમ સ્ફટિકમણિ સ્વભાવે તો શ્વેત, સ્વચ્છ ને નિર્મળ છે, પણ કાળા, લાલ, પીળા પાત્રના સંયોગે વર્તમાન અવસ્થામાં કાળા, લાલ, પીળા રંગની ઝાંય તેમાં દેખાય છે, છતાં તે તેવો થઇ ગયો નથી. સ્ફટિકમણિનો સળંગ આખો સ્વભાવ તો ધોળોજ છે, તેમ આત્મા તો અરૂપી જ્ઞાન આનંદનો ઘન જ છે, આત્મામાં ક્ષણવર્તી વિકારી-ભાવો દેખાય છે તે તરફ દૃષ્ટિ કરવામાં ન આવે તો આત્મા અબંધ, નિર્વિકારી, નિર્મળ, આનંદરૂપ ચૈતન્યજ્યોતિ છે. વર્તમાન અવસ્થામાં પુણ્યપાપના ક્ષણિક વિકાર અને મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની અવસ્થા વર્તે છે તેના ભેદ રહિત, વિકલ્પ રહિત, એકાકાર, એકલો જ્ઞાયક ધ્રુવપણે વર્તમાનમાં પૂરો જણાયો તે તો જ્ઞાતાજ છે. એમ પર નિમિત્તના ભેદ રહિત, ઉપાધિ રહિત, એકાકાર જ્ઞાયક સામાન્ય ધ્રુવપણે આત્માને ઓળખવો તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ-પરમાર્થદૃષ્ટિ છે, તે જ મોક્ષમાર્ગનું પ્રથમ પગથિયું છે.

અનાદિ અનંત ત્રિકાળ ટકે તે વસ્તુ છે, ભૂત-ભવિષ્યની અ-વસ્થારૂપ થવાની શક્તિ તે ગુણ છે, અને વર્તમાન પ્રગટ અવસ્થા તે પર્યાય છે.

વર્તમાન વર્તતા દ્રવ્યમાં જ ત્રિકાળ ટકવારૂપ સામર્થ્ય છે: વર્ત-માન એક સમયમાં ત્રિકાળ ટકવારૂપ એકરૂપ સામર્થ્ય તે દ્રવ્ય છે. અખંડ જ્ઞાયક કહેતાં ત્રિકાળી એકરૂપ દ્રવ્ય સ્વભાવ જણાવવો છે. સમય સમય વર્તીને ત્રિકાળ થાય છે એમ 'ત્રિકાળથી' જ્ઞાયકને લક્ષમાં લેવો તેમ સમજવાનું નથી, પણ વર્તમાનમાં જ ચૈતન્ય અનંતશક્તિ-સામર્થ્યરૂપે પૂરો છે એમ સમજવાનું છે, અર્થાત્ જે વર્તમાનમાં છે તે જ ત્રિકાળ છે. વર્તમાનમાં જ હું અખંડ પૂરો છું એવી જે દૃષ્ટિ તે દ્રવ્યદૃષ્ટિ છે અને તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

દરેક વસ્તુ વર્તમાનપણે વર્તી રહી છે. તે વર્તતા દ્રવ્યમાં વર્ત-માનમાં જે પ્રગટ અવસ્થા છે તે પર્યાય છે અને બાકીની અવસ્થાઓ

જે થવાની છે અને જે થઇ ગઇ તેમની જે વર્તમાન શક્તિ તે આખો ગુણ ધ્રુવ છે; વર્તમાન પ્રગટ અવસ્થા સિવાય જે સામર્થ્ય-શક્તિ છે તે ધ્રુવ છે. વ્યય તે અભાવરૂપ પર્યાય છે, અને ઉત્પાદ તે સદ્‌ભાવ-રૂપ પર્યાય છે, તે વ્યય અને ઉત્પાદના ભંગ રહિત જે વર્તમાનમાં આખી સામર્થ્ય શક્તિ તે ગુણ અને દ્રવ્ય છે. અવસ્થા સિવાયનો જે ત્રિકાળ ટકવારૂપ સામાન્યભાવ તેને અહીં દ્રવ્ય કહે છે, વર્તમાન વિકારી અવસ્થાને ગૌણ કરી જે ત્રિકાળ સામાન્ય સ્વભાવ સ્વરૂપ હું છું તે જ્ઞાયક ભાવ છે.

વર્તમાનમાં જે દ્રવ્ય સ્વભાવ ધ્રુવપણે અખંડ પૂર્ણ છે, તેમાં ભૂત, ભવિષ્ય પર્યાયની શક્તિ રહેલી છે. વર્તમાનમાં જે પ્રગટ અવસ્થા છે તે ભંગ અને ભેદરૂપ છે, તે ભંગરૂપ અવસ્થા સિવાયની જે વર્તમાન વર્તતી સામર્થ્ય શક્તિ તે ગુણરૂપ છે અથવા તે દ્રવ્યરૂપ છે. અવસ્થા લક્ષમાં નહિ લેતાં હું આત્મા પૂર્ણ, નિર્મળ, પવિત્ર, વર્તમાનમાં જ છું, તે દૃષ્ટિ થતાં પર્યાય પણ નિર્મળ થઈ જાય છે: તે દૃષ્ટિ પ્રગટ થવામાં અનંત પુરુષાર્થ છે અને તે થતાં દર્શનમોહ તથા અનંતાનુ-બંધી કષાયનો અભાવ થાય છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયા પછી પણ આગળની પર્યાય આ દ્રવ્યદૃષ્ટિના જોરે જ પ્રગટ થાય છે. પૂર્ણજ્ઞાયક, નિરપેક્ષ, સ્વતંત્રપણે જે સદાય એકરૂપ છે તેને શ્રદ્ધામાં લેવો તે સમ્ય-ગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની અવસ્થા, તેમ સંયમી-અસંયમી, સવેદી-અવેદી, સકષાયી-અકષાયી, સજોગી-અજોગી, તેવા બબ્બે પ્રકાર પડે છે તે પર નિમિત્તની અપેક્ષાએ પડે છે; તે આત્માના અખંડસ્વભાવમાં નથી. તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ અખંડ સ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લઇને ભંગ-ભેદનો પણ નકાર કરે છે.

ધ્યાન રાખજો કે આ તો અલૌકિક વસ્તુ છે. અનંતકાળથી સ્વભાવની વાત સમજાણી નથી, એટલે વસ્તુનો પરમ ગંભીર મહિમા લાવી, લક્ષ રાખી સમજવું જોઇએ. વસ્તુની શ્રદ્ધા વિના સમ્યગ્જ્ઞાન-ચારિત્ર હોઈ શકે નહિ. આ અઘરું છે માટે ન સમજાય તે વાત કાઢી નાખજો. અનાદિનો અણઅભ્યાસ છે તેથી સમજવું મોંઘું લાગે છે, પણ સ્વવિષય છે તેથી સમજાય જ.

કડાની અવસ્થામાં સોનું કડા આકારે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ દેખાય છે, પણ તેમાં રહેલાં અનંત પરમાણુઓ સમયે સમયે અવસ્થા બદલે છે, અને સોનું સામાન્ય એકરૂપ ધ્રુવ છે, એમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી દેખાય છે. તેમ આત્મદ્રવ્ય એકરૂપ જ્ઞાયકપણે વર્તમાનમાં પૂર્ણ છે, તે ધ્રુવ સ્વભાવની દૃષ્ટિ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

આત્માને અભેદ ગુણદૃષ્ટિ વડે જાણતાં વર્તમાન પર્યાય ગૌણ થઇ જાય છે, ભેદરૂપ લક્ષ ભૂલી જવાય છે. ત્યાં વર્તમાન પર્યાય નથી એમ સમજવાનું નથી. પણ છે તેને ગૌણ કરીને આખો દ્રવ્યસ્વભાવ લક્ષમાં લેવો તે સાચી દૃષ્ટિ છે.

કોઇ માણસે બાળકને નાનપણમાં જોયો હોય, પછી બાર વર્ષની ઉંમરે તેને જુએ ત્યારે કહે કે આ તો એકદમ મોટો થઈ ગયો. પણ તે એકદમ મોટો નથી થયો, પરંતુ જન્મથી ક્ષણેક્ષણે વધતો વધતો મોટો થયો છે. દરેક સમયે બદલાતી અવસ્થામાં ટકનારો તેજ પુરુષ છે. વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્યની અવસ્થાના ભેદ વડે ન જાણતાં તે પુરુષને વર્તમાનમાં જ અખંડપણે જાણવો તે વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણ્યું કહેવાય.

પ્રશ્નઃ-આવી અખંડ વસ્તુ ખ્યાલમાં ન આવે તો શું થાય?

ઉત્તરઃ-જેમ એક પુરુષ સો વર્ષનો છે તેને પચાસ વર્ષનો કહો અથવા વચ્ચેની એક સેકંડ કાઢી નાંખો તો અખંડના બે ટુકડા થઈ જાય, અને તેથી માણસનું આખું સ્વરૂપ ન જણાય. તે માણસનું આખું સ્વરૂપ જાણવું હોય તો સોએ સો વર્ષ લક્ષમાં લેવા જોઇએ, વચ્ચે કોઇ સમયભેદ ન લેવો જોઇએ.

જેમ એક પુરુષ એક વર્ષ સધન અવસ્થામાં હતો, વળી બે વર્ષ નિર્ધન અવસ્થામાં હોય, વળી પાછો સધન દશા પામવાનો છે, એ બધી અવસ્થામાં રહેનાર પુરુષને અખંડપણે નહિ માનતાં, વર્તમાન નિર્ધનદશા જેવડો જ માને તેણે તે પુરુષની સાચી ઓળખાણ કરી નથી; તેમ આત્મા ત્રિકાળી સર્વ અવસ્થાનો પૂર્ણ પિંડ હોવાથી, વર્તમાન અવસ્થામાં પણ ત્રિકાળી જેવડો પૂરો છે. 'જે' તેવડો તેને

નહિ માનતાં વર્તમાન અવસ્થા જેવડો જ માને તેણે તેનું સાચું સ્વરૂપ જાણ્યું જ નથી.

અનાદિ અનંત આત્માને એકરૂપ, અખંડ, અભેદ જ્ઞાયકપણે જાણે તેણે જ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણ્યું કહેવાય. આત્માનું અખંડ સ્વરૂપ જેના ધ્યાનમાં નથી તેને તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી. અનાદિ અનંત કહેતાં કાળ ઉપર લક્ષ નહિ દેતાં અનંત ગુણનો અખંડ પિંડ, પોતાપણે ત્રિકાળ ટકનારો, વર્તમાનમાં પૂર્ણ શક્તિરૂપ, ધ્રુવ છે, ત્રણે-કાળની અનંત શક્તિ વર્તમાનમાં અભેદપણે ભરી પડી છે. એવા અખંડ દ્રવ્યસ્વભાવની દૃષ્ટિ તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

એક સમયમાં એક વસ્તુની બે અવસ્થા ન હોય. સોનામાં જ્યારે કુંડળ અવસ્થા હોય ત્યારે બીજી અવસ્થા ન હોય, અને જ્યારે કડાની અવસ્થા હોય ત્યારે કુંડળની ન હોય; તેમ આત્માનો જ્ઞાન-ગુણ, તેમાં એક સમયે એક અવસ્થા પ્રગટ હોય. દાખલા તરીકે મતિ-કે શ્રુત હોય ત્યારે કેવળ ન હોય અને કેવળ હોય ત્યારે મતિ કે શ્રુત ન હોય, પણ જ્ઞાનગુણ તો સદાય કાયમ રહે છે. વર્તમાનમાં ત્રણેકાળ ટકનાર બધા ગુણો એકરૂપ-સામાન્ય શક્તિરૂપે છે. આત્મામાં વર્તમાન એક અવસ્થા પ્રગટ હોય છે અને બીજી બધી ત્રિકાળ શક્તિરૂપે હોય છે. અહીં સામાન્ય અખંડ દ્રવ્યસ્વરૂપ કહેવું છે તેથી વર્તમાન પર્યા-યના ભેદ ગૌણ કરી, પર નિમિત્તની અપેક્ષા નહીં લેતાં વર્તમાન એક સમયમાં ત્રિકાળ ટકનારું એકરૂપ પૂર્ણ જ્ઞાયક તત્ત્વ લીધું છે. તે જ મારું સ્વરૂપ છે એમ ત્રિકાળી આત્મા છે તેને જ લક્ષમાં લેવો. અખંડ સામાન્ય વસ્તુને લક્ષમાં લેવી તે જ દ્રવ્યદૃષ્ટિ છે.

વર્તમાન સંયોગની અપેક્ષા અને અવસ્થાના ભેદ ગૌણ કરીને વર્તમાન અવસ્થા પાછળ, જે સામાન્ય, ત્રિકાળી શુદ્ધ, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને આનંદરૂપ અનંતગુણ ભરપૂર અખંડ સ્વરૂપ છે તેનું લક્ષ કરીને અખંડ જ્ઞાયકપણે જણાયો તેજ પરમાર્થ સ્વરૂપ આત્મા છે. તે જ્ઞાયક-પણે જણાયો તે જ હું છું તેમ અંતરથી માનવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. હું અખંડ જ્ઞાયકજ્યોત, એકરૂપ છું એવો પ્રગટ શુદ્ધ જ્ઞાયકભાવ

લક્ષમાં લઇને હું અનંતકાળ ટકનાર વર્તમાનમાં પરિપૂર્ણ છું એવું અંતરમાં અનુભવથી જાણવું તે સમ્યગ્દર્શન છે. આમાં જે કાંઈ ગૂઢ હતું તે ઘણું સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું છે, પણ હાથમાં લઇને બતાવાય તેવું નથી. જાતે તૈયાર થઈ, ઝીલી, ઓગાળીને પચાવે તો અવશ્ય ગુણ થાય.

આ વસ્તુ જ સમજવી એ ખરેખર મહત્વનું છે. નિરપેક્ષ, અભેદ, આખો સ્વભાવ વર્તમાનમાં સાક્ષાત્ શુદ્ધપણે જે રીતે છે તે રીતે અનાદિથી લક્ષમાં લીધો નથી. પરથી જુદા એકત્વની વાત કદી સાંભળી પણ નથી, તેથી મુશ્કેલ લાગે છે. પણ "સમજ પીછે સબ સરલ હૈ.' સમ્ય-દર્શન થયા પહેલાં શરૂઆતમાં જ સમજવાની આ વાત છે. વર્તમાનમાં દરેક સમયે આત્મા પૂર્ણ સ્વરૂપ હોવાથી તેને જ વિષય (લક્ષ, ધ્યેય) બનાવી શુદ્ધ, અખંડપણે લક્ષમાં લેવા જેવો છે. તે શુદ્ધ આત્મા જ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે. વર્તમાન વિકારી અવસ્થા તથા અધૂરી નિર્મળ પર્યાય એ ક્ષણિક ભેદને ગૌણ કરીને, એક સમયની વર્તમાન અવસ્થા સિવાયનો, વર્તમાન વર્તતી એક એક અવસ્થા સાથે જ દરેક સમયમાં અનંત ચૈતન્યશકિતરૂપે આખો સામાન્ય ધ્રુવ સ્વભાવ છે તે લક્ષમાં લેવો તે દ્રવ્યદૃષ્ટિનો વિષય છે.

જ્ઞાનનો ઉપયોગ દરેક સમયે વર્તે છે, તેમાં વર્તમાન ભવનો ખ્યાલ છે, ગયા અનંત ભવમાં પણ તે વખતના વર્તમાન વર્તતા ભાવે ખ્યાલ કરતો હતો. એ રીતે અનંત ભવમાં પોતે વસ્તુ, તેનું ક્ષેત્ર, તેનો કાળ, અને તેના ભાવને જ્ઞાનસામર્થ્યથી જાણવાપણે વર્તતો હતો. હવે પછીના જેટલા ભવ કરશે તેમાં પણ વર્તમાન વર્તતું જ્ઞાન કરશે. એવું બધું સામર્થ્ય પૂર્વે એકએક સમયે હતું. જ્યારે જ્યારે જે જે ભવમાં હતો ત્યારે ત્યારે જ્ઞાનમાં તેને તે તે ભાવે જાણતો હતો, તો પણ તે ભવ પૂરતું-તે અવસ્થા પૂરતું જ-સામર્થ્ય ન હતું પણ બીજા અનંત ભવોનું જ્ઞાન કરનારૂં અનંત સામર્થ્ય હતું. આ તો એક જ્ઞાનગુણની વાત કહી. એવા અનંતગુણો એક સાથે વસ્તુપણે ત્રિકાળ ટકનારા, પૂર્ણ અભેદરૂપે, એકએક સમજવા. વર્તમાન પર્યાયના ભેદ ન જોતાં ત્રિકાળી અખંડ સ્વરૂપને

જોઇએ તો આત્મા દ્રવ્યે, ગુણે અને પર્યાયે શુદ્ધ જ છે. તેમાં પુણ્ય-પાપરૂપ ઉપાધિનો ભેદ નથી, મનના સંબંધનો વિકલ્પ પણ નથી. ત્રણેકાળ એકરૂપ ટકનારો, જ્ઞાયક, બેહદ સ્વભાવના સામર્થ્યનો હું પિંડ છું, એક સમયની અવસ્થા પૂરતો નથી પણ નિત્ય, નિરાલંબી, નિરપેક્ષ, અનંતગુણરૂપે ટકનારો પૂર્ણ છું. એવો નિર્મળ સ્વભાવ લક્ષમાં ન આવે ત્યાંસુધી સમ્યક્દર્શન નથી, સાચું જ્ઞાન પણ નથી, અને અંતરમાં જ્ઞાનની સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર પણ નથી. જ્યાં નિશ્ચયથી સમ્યક્દર્શન નથી ત્યાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર સાચાં નથી. માટે પ્રથમમાં પ્રથમ આ સમજવું પડશે. હજી તો મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત-આત્માની ઓળખાણ શીરીતે છે તેનો અહીં પ્રારંભ થાય છે.

જુઓ ભાઇ! વાત તો ભાષાથી થાય છે, ભાષા સ્વભાવથી જુદી છે. જડરૂપ વાણીદ્વારા ચેતનરૂપ આત્મા પૂરેપૂરો કેવીરીતે કહી શકાય? વાણી તો જડ, રૂપી છે અને આત્મા ચેતન, અરૂપી છે. વાણીરૂપ દુશ્મન દ્વારા સજ્જનનાં વખાણ કેટલાં કરાવવાં?

કોઇ કહે "તમે અમને સમજાવો તો તમે સાચા!" પણ એમ બને નહિ. કોઇ માને તો જ સત્યની કિંમત થાય એવું સત્ય નથી. તું જુદો સ્વતંત્ર છો, તારી તૈયારી વિના કોઇ નિમિત્ત થઇ શકે નહિ. સામો સમજે તો સમજવામાં નિમિત્ત કહેવાય, ન સમજે તો નિમિત્ત પણ ન કહેવાય. જગત સમજે કે ન સમજે પણ સત્ય છે તે ફરે તેમ નથી.

લોકોને અંતરનું સૂક્ષ્મતત્ત્વ મોંઘું થઇ પડ્યું છે, કેમકે તેની વાત કદી સાંભળી નથી. તેથી બહારની વાતોના ધડાકા કરે. કેટલાક બોલકા એવું ભરડે કે ક્યાંઇ મેળ નહિ. બાપુ! અનંતકાળમાં તને સમ્યક્ વસ્તુસ્થિતિની ખબર પડી નથી, સત્ સાંભળ્યું પણ નથી, પૂર્વે અનંતકાળે નહિ પ્રાપ્ત થયેલ આ અપૂર્વ ચીજ છે. તે શુદ્ધાત્માની વાત છઠ્ઠી ગાથામાં શરૂ કરે છે. કહે છે કે 'આ છઠ્ઠીના લખ્યા લેખ કોઇના ટાળ્યા ટળે તેમ નથી."

ભગવાન આત્મા મન, વાણી, દેહ, ઇંદ્રિયોથી નિરાળો છે, પુણ્ય પાપના વિકલ્પ રહિત છે, વર્તમાન મનના અવલંબને જણાય તેવડો

જ નથી, પણ એક એક સમયમાં અનંતગુણનો પિંડ ધ્રુવ સ્વભાવી છે. તેમાં વર્તમાન પર્યાય જુદી નથી, છતાં વર્તમાન પર્યાયભેદનું લક્ષ છોડી, સામાન્ય ટકતું ધ્રુવ શક્તિરૂપ આખું તત્ત્વ છે તે જ આત્માનું પૂર્ણ સ્વરૂપ છે. એમ આખો દ્રવ્યસ્વભાવ જ્ઞાયકપણે જણાયો તે તો તે જ છે.

પ્રશ્નઃ–આત્માને જ્ઞાયક કહેતાં પરની ઉપાધિની અપેક્ષા આવે છે?

ઉત્તરઃ–નહિ. પરને જાણવા જવું પડતું નથી, પણ પોતાને જાણતાં પર સહેજે જ જણાઈ જાય છે એટલે પરને જોવાની ઉપાધિ નથી. પર્યાયને ન જોતાં નિરપેક્ષ, અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવને જોવો એનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે; એમ સર્વજ્ઞ ભગવાને ક છે.

તા. ૩–૭–૪૩.

દરેક પદાર્થ સત્ છે. જે ન હોય તે નવો ઉત્પન્ન થાય નહિ, અને જે હોય તેનો સર્વથા નાશ થાય નહિ, ધ્રુવ સ્વભાવપણે ટકીને રૂપાંતર થાય જે પદાર્થ હોય તે નાશ ન થાય છતાં તેમાં કાંઇ અવસ્થાંતર ન થતું હોય તો વિકાર ટળી અવિકારીપણું કદી થાય નહિ. જેમ દૂધની અવસ્થા બદલી દહીં થતું ન હોય તો કાંઈ કાર્યવિશેષ થઇ શકે નહિ, અને જો પદાર્થ કેવળ નિત્ય જ હોય, કૂટસ્થપણે ત્રિકાળી એકરૂપે જ રહે, તો અશુદ્ધ અવસ્થા પલટી શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટ થઈ શકે નહિ.

આત્મા નિત્ય છે, અને તેનું જ્ઞાયકપણું કાયમ ટકે છે. તે તરફની દૃષ્ટિ કરતાં આત્મા એકલો જ્ઞાયક, નિર્મળ, નિત્ય, અખંડ પિંડ છે તે જણાય છે. આત્મામાં અનંત ગુણરૂપ શક્તિ ત્રિકાળ ભરી પડી છે. શક્તિરૂપે તો ગુણ શુદ્ધ જ છે, પણ વર્તમાન એક અવસ્થામાં અશુદ્ધ છે. અવસ્થામાં વિકાર (ઊણપ) થાય છે, પણ આખો ગુણ વિકારી થતો નથી. નિર્વિકારી, ત્રિકાળ પૂર્ણને લક્ષમાં ન લે, તો અધ્રુવ-ક્ષણિક વિકારભાવને નાશ કરવાનો પુરુષાર્થ આવતો નથી. વિકારનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય ત્રણેકાળ આત્મામાં છે.

મારે અવગુણ નથી જોઇતા, એમ કહેનાર અવ્યક્તપણે એમ

ભૂલી રહ્યો છે કે હું અવગુણને રાખનારો-કરનારો નથી પણ તેનો નાશક છું. પૂર્ણ ગુણ મારામાં છે તેનું ભાન તેમ કહેનારને ભલે ન હોય પણ તેના જ જોરે તે, 'મારે અવગુણ નથી જોઈતા' તેમ કહે છે.

જ્યાંસુધી વિકાર ઉપર દૃષ્ટિ રાખે, પણ અખંડ પૂર્ણ શુદ્ધ દ્રવ્યને લક્ષમાં ન લે, ત્યાંસુધી નિરપેક્ષ પૂર્ણ તત્ત્વસ્વભાવ જેવો છે તેવો ઓળખવામાં આવતો નથી. જ્યાં મુક્તસ્વરૂપ, એકરૂપ, સ્વાધીન તત્ત્વ જાણ્યું નથી ત્યાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી. અવિકારી પૂર્ણ સ્વરૂપ લક્ષમાં આવ્યા વિના પુણ્ય-પાપ વિકારનો નાશ થઈ શકે નહિ. પર ઉપાધિ રહિત, પરમાં કર્ત્તા-ભોક્તાપણા રહિત, જ્ઞાનાનંદપણે પૂર્ણ પવિત્ર મારું સ્વરૂપ છે તેને લક્ષમાં લઈ, તે એકત્વમાં એકાગ્ર થવું તેનું નામ ચારિત્ર છે. સમ્યક્દૃષ્ટિ વિના જે કાંઈ ભાવ જીવ કરે તે બધા એકડા વિનાનાં મીંડાં છે.

ધર્મ તો અરૂપી આત્મામાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, સ્થિરતારૂપે છે. તેને ભૂલીને લોકો બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં, મન-વાણી-દેહની પ્રવૃત્તિમાં આત્માનો ધર્મ માને છે, તે જ અજ્ઞાન છે.

હું રાગી છું, રાગદ્વેષનો કર્ત્તા-ભોક્તા છું, તે મારું કર્તવ્ય છે, એ બંધનભાવની દૃષ્ટિ છે. રાગાદિ સર્વ વિકારનો નાશક મારો સ્વભાવ છે, એવી દૃષ્ટિ અનંત પુરુષાર્થ વડે પ્રગટે છે. અખંડ, પૂર્ણ, શુદ્ધ, એકરૂપ સ્વભાવના લક્ષે સ્વભાવનું ભાન અને સ્વાભાવિક શુદ્ધતા પ્રગટે છે.

આચાર્ય મહારાજ પોતાની અંતર સ્થિરતામાં-છઠ્ઠા, સાતમા ગુણસ્થાને વર્તે છે. અખંડ એકરૂપ જ્ઞાયક છું તેમાં આ અપ્રમત્ત-પ્રમત્તભાવના બે ભેદ શા? એમ ભેદનો નકાર કરીને, ભેદરૂપ પર્યાયને ગૌણ કરીને અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવને જ લક્ષમાં લે છે.

ટીકા:-કેવો છે આત્મા? જે પોતે પોતાથી જ સિદ્ધ છે. તેનો કોઈ કર્ત્તા નથી. તે સંયોગી ચીજ નથી, તેમજ તે ભૂતકાળમાં ન હતો એમ નથી. તે અનાદિ અનંત સત્ સ્વરૂપ છે-હોવારૂપ છે. તે કોઈથી ઉત્પન્ન થયો નથી માટે તેને કોઈના આશ્રયની જરૂર નથી,

તેમજ તેનો કોઈ મદદગાર નથી. વળી તે કદી વિનાશ પામતો નહિ હોવાથી ક્ષણિક નથી, પણ ધ્રુવ છે. વસ્તુપણે ટકીને અવસ્થા બદલનારો છે. પોતાની વર્તમાન અવસ્થાનો પોતે કર્તા હોવાથી ત્રિકાળી બધી અવસ્થાનો પોતે જ કર્તા છે, પણ બીજો કોઈ નથી. પોતાનું કર્તાપણું સ્વતંત્ર હોવાથી તેના ધર્મ માટે કોઈ પુણ્ય-પાપ-વિકાર આદિની જરૂર નથી.

કદી વિનાશ પામતો નહિ હોવાથી અનંત છે. 'અનંત' એટલે ક્ષેત્રથી અનંત નહિ, પણ પોતે પૂર્ણ શક્તિથી અનંત છે અને પોતાના સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવથી અખંડ છે.

નિત્ય ઉદ્યોતરૂપ હોવાથી ક્ષણિક નથી, પણ દરેક ક્ષણે સાક્ષાત્ ચૈતન્યમૂર્તિ, સ્પષ્ટ પ્રકાશમાન જ્ઞાનજ્યોતિ છે. આવું અખંડ, નિર્મળ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જન્મ મરણ ટાળવાનો કોઈ અન્યમાર્ગ નથી. નિત્ય, અવિકારી, ધ્રુવ સ્વભાવને લક્ષમાં ન લ્યે તે જીવને ધર્મ નહિ થાય, ભવ નહિ ઘટે; તે જીવ મન, વાણી, દેહની પ્રવૃત્તિમાં અથવા પુણ્યમાં ધર્મ માની અટકે છે અને તેનું ફળ બંધનરૂપ સંસાર છે. આ વાતનું જેને લક્ષ નથી, એણે બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં જ કૃતકૃત્યતા માની હોય છે, તેથી પોતાની માન્યતાથી ઊલટી વાત જ્યારે તે સાંભળે છે ત્યારે તે સત્ય તત્ત્વનો વિરોધ કરે છે.

પેંડા આપવા માટે બાળક પાસે રહેલું ચૂસણીઉં છોડાવવામાં આવે તો તે રાડ પાડે, તેમ મુક્તિરૂપી પેંડાનો સ્વાદ ચખાડવા માટે બાળજીવો પાસેથી તેમની ઊંધી માન્યતારૂપ લાકડાની પકડ છોડાવવામાં આવે તો તેઓ રાડ નાંખે છે.

અહો ! પરમ સત્યની વાત કાને પડવી પણ ઘણી દુર્લભ છે. અનંતકાળે મોંઘાં ટાણાં મળ્યાં છે ત્યારે પણ અપૂર્વ સત્ય ન સમજે, સ્વતંત્ર વસ્તુસ્વભાવનું સામર્થ્ય ન સમજે, તો ચોરાશીની રખડપટ્ટી ટળશે નહિ.

હું પરથી જુદો, સાક્ષાત્ ચૈતન્યજ્યોતિ, અનંત આનંદની મૂર્તિ છું, તે સમજ્યા વગર જેટલા શુભ ભાવ કરે તે બધા મુક્તિ માટે

વ્યર્થ છે, આવું સાંભળતાં કોઇ વિરોધ કરે છે કે અરેરે! અમારૂં બધું ઊડી જાય છે; પણ પ્રભુ! તારી પ્રભુતા તને સમજાવાય છે. તારો અનંત મહિમાવાન સ્વભાવ તને સમજાવીએ છીએ. ત્યારે તું તેનો વિરોધ કરી, અસત્યનો આદર કરે તે કેમ ચાલે?

જેમ કોઈ ખાનદાનનો પુત્ર બહારચલો (નઠારી સંગતવાળો) થયો હોય, તેને તેનો પિતા ઠપકો આપે કે ભાઇ રે! ખાનદાનને આ ન પાલવે, તારી જાત લાજે છે; તેમ જેઓ આત્મવિરોધી, પુણ્ય-પાપની પ્રવૃત્તિરૂપ કુસંગમાં જાય છે તેને તીર્થંકરદેવ કહે છે કે આ બહારચલાપણું તને ન શોભે, તારી પ્રભુતા લાજે છે. તારી નાત-જાત સિદ્ધ પરમાત્મા સમાન છે, એમ કહી તેને પુણ્ય–પાપાદિ રહિત તેનો જ્ઞાનસ્વભાવ જણાવે છે.

જેઓ પુણ્ય-પાપ અને પરની ક્રિયાથી ધર્મ માનનારા છે તથા પુણ્ય (વિકાર) કરતાં કરતાં ધીમેધીમે આત્મશુદ્ધિ થશે એમ માને છે તેને કહે છે કે એ ખોટી માન્યતારૂપ લાકડાના ચૂસણીઆથી સ્વાદ નહિ આવે માટે તેને છોડ અને એકવાર તારા સ્વાધીન સ્વભાવની અંતરથી હા પાડ.

સ્પષ્ટ પ્રકાશમાન જ્યોતિ છે એવો જે જ્ઞાયક 'એક' ભાવ છે તેમાં પરની અપેક્ષા આવતી નથી. આત્મા જ્ઞાયકસ્વરૂપે નિરપેક્ષ, ત્રિકાળી, પૂર્ણ સામર્થ્યનો પિંડ છે. તેને ભૂલીને અજ્ઞાની જીવ સંસાર અવસ્થામાં કષાય ચક્રમાં જોડાઇને, પુણ્ય-પાપના અનેક ભાવોને પોતાના માની તેનો કર્તા થાય છે. મન, વાણી, દેહમાં સંસાર નથી, જડમાં સંસાર નથી, પણ દેહાદિ તથા રાગદ્વેષ મારાં છે એવી ઊંધી માન્યતારૂપ અજ્ઞાનભાવ તે જ સંસાર છે.

સ્વભાવપણે જ્ઞાયકમૂર્તિ આત્મા, છે તો અનાદિ અનંત, અરૂપી, શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિત, તો પણ વર્તમાન એકેક અવસ્થાપણે અશુદ્ધતા કરીને અનાદિથી બંધપર્યાયરૂપે વિકારી થાય છે. વિકારમાં બીજું નિમિત્ત હોય છે. જો પર અવલંબન વિના વિકાર સંભવે તો વિકાર સ્વભાવ થઈ જાય. અને સ્વભાવ હોય તે ટળી શકે નહિ, પણ

વિકાર ટળી શકે છે માટે દરેક આત્મા દ્રવ્યસ્વભાવે તો ત્રિકાળ શુદ્ધ જ છે.

આત્મા જડ–પુદ્ગલ કર્મોની સાથે એકમેક છે એમ કોઇ માને તો તે પરમાર્થે ખરું નથી. દ્રવ્યસ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો વર્તમાન અશુદ્ધ અવસ્થા વખતે પણ તે સ્વભાવે તો શુદ્ધ જ છે. જેમ સોનું વર્તમાનમાં તાંબાના ભેળવાળું હોવા છતાં સોનું જુદું શુદ્ધ જ છે, તેમ ચૈતન્યધાતુ, જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા ત્રિકાળ શક્તિરૂપે પરથી જુદો શુદ્ધ જ છે. સંસાર અવસ્થામાં કર્મના નિમિત્ત તરફ જોડાયેલો દેખાય છે, છતાં તેનું જુદાપણું મટતું નથી. આત્માનું ભાન થતાં તેમાં એકાગ્રતા વધતાં સ્વભાવ પર્યાય ઘટ્ટ થતી જાય છે, ક્રમે કરી મોક્ષપર્યાય પ્રગટે છે ને કર્મસંયોગ ટળી જાય છે. અનાદિથી પરથી સ્વભાવે જુદો હતો તો જુદો પડે છે માટે આત્માનું જુદાપણું કોઇ કાળે મટતું નથી.

દૂધનો સ્વભાવ ધોળો અને મીઠો છે, પાણીનો સ્વભાવ પાતળો, વરાળ થઈ ઊડી જાય તેવો છે, તેમ આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન-આનંદ-મય નિત્ય એકરૂપ ટકવારૂપ છે અને જડ કર્મના સંયોગનો સ્વભાવ ક્ષણિક છે, અને તેના નિમિત્તને આધીન પોતે થતાં જે વિકારીભાવ થાય છે તે પણ ક્ષણિક છે.

સંસારી અવસ્થામાં અનાદિ બંધપર્યાયની અપેક્ષાથી ક્ષીર-નીરની જેમ કર્મપુદ્ગલોની સાથે આત્મા એકરૂપ હોવા છતાં, દ્રવ્યના સ્વભાવની અપેક્ષાથી જોવામાં આવે તો જેનું મટવું કઠણ છે તેવા કષાય ચક્રના ઉદયની વિચિત્રતાથી પ્રવર્તતા જે પુણ્ય–પાપને ઉત્પન્ન કરનાર સમસ્ત અનેકરૂપ શુભ–અશુભ ભાવો, તેમના સ્વભાવે પરિણમતો નથી અર્થાત્ જ્ઞાયકભાવ છોડી તે જડરૂપ થતો નથી. કારણકે પુણ્ય-પાપાદિ પરવસ્તુ જ્ઞેય (જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય) છે, અને આત્મા તેને જાણનાર જુદો છે.

વિષ્ટા અને મેસુબ બેઉ પરમાણુઓની ક્ષણિક અવસ્થા છે. જાણવામાં ઠીક–અઠીક નથી છતાં પર ચીજ જણાણી. તેમાં ઠીક–

અઠીકપણું માનવું તે વિપરીતતા છે, ને તે ભાવબંધન છે. હું જાણનાર, અને સામો પદાર્થ જણાવા યોગ્ય છે; હું એકરૂપ જ્ઞાતાપણે છું. તેમાં ઠીક-અઠીક એપણું આવતું નથી.

પ્રશ્નઃ-શુભ, અશુભ ભાવ કેવા છે?

ઉત્તરઃ-પુણ્ય-પાપને ઉત્પન્ન કરનારા છે, પણ આત્માની શુદ્ધતાને તે ઉત્પન્ન કરનાર નથી. શુભ લાગણી પુણ્યબંધનનો ભાવ છે, અશુભ લાગણી પાપબંધનનો ભાવ છે. બન્ને વિકાર છે ને તેથી આત્માના-ગુણમાં મદદગાર નથી.

કષાય (કષ્=સંસાર,+આય=લાભ) એટલે સંસારનો લાભ આપે અને આત્માના ગુણની હાનિ કરે તે. આત્મા દરેક સમયે નવા વિકાર કરતો આવે છે. એમ પ્રવાહે કષાયભાવમાં જોડાતાં જોડાતાં અનંતકાળ થયો, છતાં આત્મા કષાયરૂપે થઈ ગયો નથી, પણ અખંડ ચૈતન્ય-જ્યોતિપણે જ રહ્યો છે.

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ, પરિગ્રહની મૂર્ચ્છા વગેરે અશુભ ભાવ છે, ને તેનાથી પાપબંધ થાય છે. અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, સેવા, પૂજા, વ્રત, ભક્તિ આદિ શુભ ભાવ છે ને તેનાથી પુણ્યબંધ થાય છે. અવિકારી આત્મધર્મ તે બન્નેથી જુદો છે. આત્મામાં પરનું ગ્રહણ કરવું કે છોડવું એવો કોઈ સ્વભાવ નથી, તેમજ શુભ-અશુભ વૃત્તિ પણ પરમાર્થે તેનું સ્વરૂપ નથી, વળી પ્રમત્ત અને અ-પ્રમત્ત એવા ભેદ પણ તેનામાં નથી, તે જ સમસ્ત અન્યદ્રવ્યોના ભાવોથી ભિન્નપણે ઉપાસવામાં આવતો શુદ્ધ કહેવાય છે.

એક સમળી માંસનો કટકો લઈ જતી હોય ત્યારે જો બીજી સમળી તે પડાવી લ્યે તો બીજો કટકો શોધવા તે જાય. પણ તેને મેસુબનો થાળ મળી જાય તો સડેલું માંસ શોધવા ન જાય પણ જેને મેસુબની કિંમત નથી તે સડેલાં માંસને જ પકડે, તેમ જેને આત્માના પરમ આનંદસ્વરૂપનું માહાત્મ્ય નથી તે જ વિકારી (સડેલાં) પુણ્ય-પાપરૂપ ભાવને પોતાનાં માનીને પકડે છે. આત્મામાં પરમ સુખ ભર્યું છે. તેનો મહિમા આવે તો પછી વિકારી ભાવને છોડી દે છે.

અજ્ઞાનીને શુભ અશુભ ભાવનું ધણીપણું છે, એટલે તેના અભિપ્રાયમાં રાગદ્વેષનું ધણીપણું ત્રિકાળી ઉભું છે,-ને જ્ઞાનીને, સંપૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટ ન થાય ત્યાંસુધી, પુરુષાર્થની નબળાઇથી વર્તમાન ક્ષણિક પુણ્ય-પાપ થઇ જાય છે, પણ તેનો તે ધણી થતો નથી, કર્તા થતો નથી. તેને આત્મસ્વરૂપની રુચિ અંતરથી હોવાથી સંસારનું માહાત્મ્ય આવતું નથી.

જેમ કોઇ ધન મેળવવાનો મહા લોભી છે, તેની પાસે તેનો કોઈ સગો કાંઇ વસ્તુ મંગાવે તો લોભને વશ થઇને સગાને પણ છેતરે, કારણકે તેની દૃષ્ટિ પૈસા કેમ પેદા થાય તે ઉપરજ છે, તેમ જેને વિકાર રહિત કેવળ શુદ્ધ સ્વભાવનો જ પ્રેમ છે, તેને પોતાની નિર્મળતા કેમ વધે તે ઉપર જ દૃષ્ટિ હોય છે.

તા. ૪-૭-૪૩.

આત્માનો ધર્મ એટલે સ્વતંત્ર સ્વભાવ, તે ધર્મ આત્માથી જુદો હોઇ શકે નહિ. આત્માની યથાર્થ શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન, સાચો વિવેક તે સ્વભાવનું ભાન અને પુણ્ય-પાપની લાગણી રહિત અંતરમાં ઠરવું તે સાચું ચારિત્ર છે. બાહ્યક્રિયા તે આત્માનું ચારિત્ર નથી. મન, વાણી, દેહ, પુણ્ય, પાપ તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી, તેમ જ્યાંસુધી જીવ ન જાણે ત્યાંસુધી સ્વાધીન, સુખરૂપ શુદ્ધ આત્માનો ધર્મ પ્રગટ થાય નહિ. માટે પ્રથમ જ પોતે જે સ્વરૂપે છે તેવો તેને જાણવો-માનવો તે જ જરૂરી છે.

પાણીને વર્તમાન અવસ્થામાં અગ્નિના સંયોગ આધીન દૃષ્ટિથી જુઓ તો તે ઉષ્ણ દેખાય છે, છતાં તે અવસ્થા વખતે પણ પાણીમાં શીતળ સ્વભાવ ભર્યો છે. એવો ભરોંસો કરે તો પછી પાણી ઠારીને પીએ અને તેથી તૃષા છીપે, તેમ આત્માને નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિથી જુઓ તો તે વિકારી દેખાય છે, પણ સ્વભાવમાં વિકાર નથી. ક્ષણિક વિકારી અવસ્થા સિવાયનો તેનો આખો સ્વભાવ અખંડ જ્ઞાયક નિર્વિકારી છે. એવો સ્વભાવ જાણીને જે પોતામાં ઠરે તેને સહજાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એકની એક વાત ઘણીવાર જુદીજુદી રીતે કહેવાય તેથી તેનો કંટાળો ન આવવો જોઈએ, પણ તેનો મહિમા થવો જોઈએ. જેમ દેહ ઉપર રાગ છે તેથી અનાદિથી રોટલા વગેરે લેતાં જીવને કંટાળો આવતો નથી. તેને વિશ્વાસ થયો છે કે આનાથી શરીર નભે છે; તેમ આત્માને સમજવો, તેનાજ મહિમામાં એકાગ્ર થવું તે જ સુખનો ઉપાય છે. તે ઉપાય પામવા માટે વારંવાર પ્રેમથી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સાંભળવું અને વારંવાર પરિચય કર્યે જ આ સમજાશે એમ વિશ્વાસ લાવવો.

કેવળજ્ઞાન=પૂર્ણ નિર્મળ જ્ઞાનની અવસ્થા. જેનો સ્વભાવ જ્ઞાન છે તેમાં કિંચિત્ ન જાણવું એમ ન હોય, અટકીને ક્રમેક્રમે જાણવું એમ પણ ન હોય, એક સાથે સર્વને (સ્વ-પરને) જાણવાનું સામર્થ્ય એક સમયમાં જ હોય. કેવળજ્ઞાનમાં ત્રણકાળ, ત્રણલોકના સર્વ પદાર્થો તેની તમામ પર્યાયો સહિત એક સમયમાં એક સાથે જણાય છે, એવો કેવળજ્ઞાનસ્વભાવ દરેક ચૈતન્યમાં એકએક સમયમાં શકિતરૂપે છે. કેવળજ્ઞાનમાં ભૂતકાળની અનંત પર્યાય અને ભવિષ્યની અનંત પર્યાય, જેવી વર્તમાન પર્યાય જણાય તેવી જ, પ્રત્યક્ષપણે જણાય. તેમાં વર્તમાન પર્યાય, જેમ વર્તમાનમાં વર્તે છે તેમ જાણે, ને ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાય, જેમ વર્તી ગઈ અને વર્તશે તે પણ જાણે, પણ વર્તમાન જેવીજ પ્રત્યક્ષ જાણે. હવે સમ્યગ્દર્શની જીવને પણ ત્રણકાળની પર્યાયનું સામર્થ્ય વર્તમાન દ્રવ્યમાં ભર્યું છે, તે આખા દ્રવ્યને સમ્યગ્દર્શને પ્રતીતિમાં લીધું છે, જ્ઞાનમાં લીધું છે. કેવળજ્ઞાનમાં ભૂત-ભવિષ્યની અનંતી પર્યાય પ્રત્યક્ષ જણાય ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થતાં સમ્યગ્જ્ઞાનમાં તે ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાય પરોક્ષપણે જણાય. પણ તે જાણે જેવું કેવળજ્ઞાની જાણે તેવું જ, માત્ર પ્રત્યક્ષ પરોક્ષનો ભેદ છે. જેમ કેવળજ્ઞાની સ્વ-પરની પર્યાયને પ્રત્યક્ષ જાણે તેમ સમ્યગ્જ્ઞાનમાં પણ સ્વ-પરની પર્યાય પરોક્ષ જણાય છે.

જ્ઞાનનો એવો સ્વભાવ છે કે જ્ઞાન પોતાને જાણે અને રાગદ્વેષ, પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ થાય તેને પણ જાણે. એમ પોતાને અને પરને જાણવાનું જ્ઞાનનું બેવડું સામર્થ્ય છે. જ્ઞાનગુણ સ્વ-પરને જાણનાર જ છે, કોઈમાં ઠીક-અઠીક કરી અટકનાર નથી. જે એમ જાણે કે હું રાગી,

હું દેહાદિ પરનાં કામ કરનારો છું, પર મને મદદ કરે, તેણે પોતાને પર સાથે એકમેક માન્યો છે, એટલે તેનામાં પરથી જુદા ધર્મની તાકાત છે તેમ તેણે માન્યું નથી. પરથી જુદાપણું તે સ્વમાં એકત્વ. પરથી જુદાપણાની શ્રદ્ધામાં પરથી જુદું પાડવાની પૂર્ણ તાકાત છે; આવું અનંતકાળમાં ન સમજ્યો તેથી જ ભવમાં ભમ્યો. વસ્તુની મોંઘપ બતાવીને સ્વભાવનો મહિમા જણાવ્યો છે. આત્માનું પરથી ભિન્ન સ્વતંત્ર સ્વરૂપ જેવું છે તેવું અહીં કહેવાય છે. આ, ધર્મની શરૂઆતની-પહેલામાં પહેલી વાત છે. ઊંચી તેરમી ભૂમિકાની વાત નથી. જેણે શુદ્ધ જ્ઞાયકભાવને લક્ષમાં લીધો તેને મોક્ષમાર્ગ શરૂ થાય છે. આવું જે સમજે નહિ તેનું ભવભ્રમણ ટળે નહિ, માટે પ્રથમ સત્સમાગમે યથાર્થ સમજી એકવાર સત્યની હા પાડ કે હું વિકાર રહિત, નિર્મળ છું તેને પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવની નિર્મળતા પ્રગટ થાય છે.

સૂક્ષ્મ અને યથાર્થ વિષયને સમજવા માટે અત્યંત તીવ્ર અને સત્પુરુષાર્થ જોઈએ.

નિશ્ચલપણે સ્વને લક્ષમાં લે તો શાંતિ અવશ્ય આવે. પરવસ્તુમાં રાગદ્વેષ-ઇષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિ-કરે તો અશાંતિ છે. પરમાં સુખ છે એમ માન્યું તેણે પરને અને પોતાને એક માન્યા છે. સ્વ-પરના વિવેકી-જ્ઞાયકમાત્ર. નિર્મળ સ્વભાવી એવા પોતાને જુદો ન માન્યો તે પરમાં ઠીક અઠીક માની અટક્યો છે. વિષય-શબ્દ, રૂપ, રસાદિ તથા વિકારને પોતાના માનનારે ભિન્ન જ્ઞાયકમાત્ર આત્માને ન માન્યો. તે મિથ્યાદૃષ્ટિનો વિષય 'પર' છે ને સમ્યગ્દૃષ્ટિનો વિષય (લક્ષ્ય) 'સ્વ' છે. વર્તમાન ક્ષણિક વિકાર પૂરતો હું નથી. હું તો વિકારનો નાશક, અખંડાનંદ, ચૈતન્યમાત્ર નિર્વિકારી છું. ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવને પોતાનો માનવો તે સમ્યક્જ્ઞાન છે, તેની અજ્ઞાનીને ખબર નથી.

ભવથી છૂટવું હોય, પુણ્ય-પાપની પરાધીનતાથી મુક્ત થવું હોય, પૂર્ણ સ્વતંત્ર, સહજાત્મસ્વભાવ, અખંડાનંદ આત્મભાવ પ્રગટ કરવો હોય તો આ સમજ્યે જ છૂટકો. નિવૃત્તિ લઈ, ખૂબ મનન અને માહાત્મ્ય કરવું જોઈએ.

પરથી મને લાભ છે, પરનું કાંઈક કરી શકું છું, પર મારે તાબે છે, એવી બુદ્ધિ જ્યાંસુધી રહે ત્યાંસુધી પરમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું ટળતું નથી. આવા પ્રકારની માન્યતાના મીંડાં મૂકી, નિરાલંબી-સ્વાધીન-આત્મસ્વભાવને માન્યેજ છૂટકો છે. મનના અવલંબને ધર્મ નથી, શુભ વિકલ્પ ઊઠે તે પણ આત્મગુણરોધક છે. પુણ્ય-પાપરૂપ વિકારથી આત્મગુણને મદદ થાય એવું માનનારે ગુણ અને વિકારને એકમાન્યા છે, તેથી ઊલટું સ્વતંત્ર નિર્વિકારી આત્મસ્વભાવને જેણે જાણ્યો તેણે મુક્ત થવાનો ઉપાય, તેની શ્રદ્ધા અને તેમાં સ્થિરતા એ બધું જાણ્યું છે.

શુભાશુભ ભાવથી પુણ્ય-પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે, છતાં આત્મા તે ક્ષણિક વિકારમાં એકમેક થયો નથી. માટે પરથી ભિન્ન, સ્વભાવે નિત્ય શુદ્ધ એવા આત્માને નિરંતર સેવવો, તે જ સમ્યગ્દર્શન છે, સ્વપરની જુદાઈનો વિવેક તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને આત્મશુદ્ધતામાં સ્થિરતા તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. આનું વારંવાર મનન-ઘોલન કરવું, રુચિ કરવી, ને સ્વભાવમાં ઠરવું.

લોકોને સ્વરૂપની રુચિ નથી, પુણ્ય-પાપ-વિકાર-બંધન-પરની રુચિ છે. ધર્મના નામે જેવું અનંતવાર માન્યું છે, તેનાથી અહીં જુદું કહેવાય છે. આત્મા દેહાદિથી પર છે, મન, વાણી, દેહાદિ પરવસ્તુની એક પણ ક્રિયા કરી શકતો નથી. વિકારને પોતાના માને, પણ તે રૂપ થઈ જતો નથી. પરથી લાભ-હાનિ થાય છે એવી ઊંધી માન્યતા પકડી છે, તેને સમ્યક્ માન્યતાવડે છેદવી પડશે.

હવે આત્માનો એકત્વ સ્વભાવ વર્ણવે છે. આત્મા જ્ઞાયક છે, સ્વપર પ્રકાશક છે, છતાં તેનું જ્ઞાન પરના અવલંબન વિનાનું છે. આત્માના સહજ સ્વભાવને સમજ્યા વિના જીવ નવમી ગ્રૈવેયકમાં અનંતવાર જઈ આવ્યો, શુભભાવવડે વ્રતાદિ પુણ્ય ક્રિયા થઈ તેમાં અટકી પડ્યો, માત્ર બાહ્યક્રિયા ઉપર લક્ષ રાખ્યું, ઘણાં ઊંચાં પુણ્ય બાંધીને અનંતવાર દેવ થયો, પણ હું નિરાલંબી, જ્ઞાયક માત્ર છું, પરનો કર્તાભોક્તા નથી, અખંડ સ્વતંત્ર, ધ્રુવ સ્વભાવી છું એમ ન માન્યું. વર્તમાનમાં પણ શક્તિપણે પૂર્ણ છું, નિરપેક્ષ છું, કૃતકૃત્ય છું, એમ

ન માન્યું. બાહ્ય શુભ પ્રવૃત્તિ ઉપર લક્ષ રહ્યું. પર લક્ષે કષાય ઘટાડ્યા, પુણ્ય બાંધી દેવલોકમાં ગયો, પણ ભવ ન ઘટ્યા. વિકારી અવસ્થા પૂરતો હું નથી, હું તો અનંત જ્ઞાનાનંદની મૂર્તિ છું એવો વિશ્વાસ ન આવ્યો, સ્વલક્ષ ચૂકી માત્ર શુભ ભાવ કર્યા, તેના ફળ સ્વરૂપે નાશવાન સંયોગોની પ્રાપ્તિ થઈ, તે અલ્પકાળમાં છૂટી જાય છે. પરથી નિરાળા આત્મસ્વભાવને અંતરથી વિચાર્યો નહિ, ગુરુગમે સમજ્યો નહિ. પરનો કાંઈક આશ્રય જોઈએ એમ માન્યું, તેણે આત્મામાં સ્વતંત્ર ગુણ નથી એમ માન્યું, પણ જો આત્મામાં ગુણ ન હોય તો આવશે ક્યાંથી? દરેક જીવમાં જ્ઞાન, આનંદ સ્વભાવે ભર્યા પડ્યા છે તે ઉપર લોકો લક્ષ આપતા નથી, માત્ર શુભાશુભ પ્રવૃત્તિને જ જુએ છે. દ્રવ્યસ્વભાવ પૂર્ણ છે, પરમાં તદ્દન અક્રિય છે તેનો મહિમા આવતો નથી. લોકો ખીલે બાંધેલી ભેંસ ખીલા ફરતી ફર્યા કરે તેની ક્રિયાના જોરને જુએ છે, પણ ધરબાઈને જે ખીલો પડ્યો છે, તે અક્રિય દેખાતો છતાં તેમાં જોર પડ્યું છે તે જોતા નથી. તેમ આત્મા ત્રિકાળ શક્તિથી પરિપૂર્ણ છે, તેના ઉપર લોકોની દૃષ્ટિ નથી, વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતા વિકાર ઉપર જ દૃષ્ટિ છે; નિત્ય, ધ્રુવ, અખંડાનંદ, ચિન્મૂર્તિ શાશ્વત ધરબાયેલો ખીલો (આત્મા) નિશ્ચલપણે પડ્યો છે તેને જોતા નથી. મન, વાણી, દેહની પ્રવૃત્તિ હું કરું તો થાય, પરથી લાભ હાનિ થાય, નિમિત્તથી મારું કામ થાય, એમ માન્યું તેણે 'હું નિર્માલ્ય છું' એમ માન્યું.

ઉપાદાન તૈયાર હોય, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, સ્થિરતારૂપ અંતરનો પ્રયત્ન હોય તો તેને અનુકૂળ એવાં નિમિત્તો હાજર હોય જ. નિમિત્તથી સ્વકાર્યસિદ્ધિ નથી. જો નિમિત્ત સહાયક થાય તો નિમિત્ત અને પોતાનું એકત્વ થઈ જાય. પોતાના સ્વભાવમાં કશું બળ નથી એમ માનનાર, અન્યનું કાંઈક અવલંબન હોય તો મારો ગુણ પ્રગટે, એમ માને છે; તેને નિરાવલંબી, નિરપેક્ષ આત્મતત્ત્વ ઉપર વિશ્વાસ નથી, એવો એનો અર્થ થયો સતમાં સતની હાજરી સહજ હોય. પૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટી નથી અને પુરુષાર્થની નબળાઈએ પોતાનામાં અખંડપણે સ્થિર રહી શકતો નથી, ત્યાંસુધી અશુભથી બચવા માટે,

સત્દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ, પૂજા, પ્રભાવના, વ્રતાદિના શુભ ભાવ ધર્માત્માને આવે છે, પણ તે શુભ ભાવને કદી ધર્મ માનતો નથી. અરાગી સ્વભાવને સન્મુખ રાખીને શુદ્ધમાં જ્યારે ટકી શકતો નથી, ત્યારે શુભમાં રહે છે. પણ વ્રતાદિનો શુભ ભાવ પણ રાગ છે, તેનાથી બંધન છે, અવિકારી આત્માના સ્વભાવને તેથી કાંઇ લાભ નથી, એમ તેને સમ્યક્ સમજણ છે. શુભ ભાવથી પુણ્યબંધ થાય છે તેના ઉપર જ્ઞાનીને લક્ષ નથી; માત્ર નિર્મળ, અબંધસ્વભાવ ઉપર જ લક્ષ છે. નિરાવલંબી, અરાગી સ્વભાવની શ્રદ્ધા જીવ કરે કે તરતજ બધો રાગ ટળી જતો નથી. દૃષ્ટિ અવિકારી-ધ્રુવ સ્વભાવ ઉપર પડી છે તેના જોરે બાકી રહેલો અલ્પ રાગ તોડીને અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરશે, એવી પ્રતીતિ પ્રથમથી જ ધર્માત્માને છે. ગુણ આત્મામાં છે તેમ ન માનતાં પરની સહાયતાવડે ગુણ પ્રગટે તે નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિ છે, ને તે જ અનાદિની 'સ્વહિંસા' છે.

શિષ્યનો પ્રશ્ન હતો કે "આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવું છે તે જાણવું જ જોઇએ? તે જાણ્યા વિના શું મુક્તિ ન થાય?"

આચાર્યદેવ ઉત્તરરૂપે કહે છે કે "ભાઇ! સાંભળ. તું પ્રભુ છો, સિદ્ધ પરમાત્મા જેવો છો, શક્તિએ મારામાં ને તારામાં સિદ્ધપણું સ્થાપું છું;" પણ "હું રાંકો છું, મને કોઈ મદદરૂપ થાય" એમ જેના અભિપ્રાયમાં છે તેને, પરમાત્મપણું પોતામાં છે એવો મહિમા ક્યાંથી આવશે? તું વર્તમાનમાં પણ પરિપૂર્ણ છો, વિકારનો નાશક છો, એવી પ્રતીતિ તો કર. અને પછી પર ઉપર કાંઇક લક્ષ જતાં અલ્પરાગ થઇ જાય ત્યારે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની હાજરી હોય તેને શુભ ભાવના નિમિત્તનો આરોપ અપાય છે. પોતાના ભાવ અનુસારે સંયોગમાં નિમિત્તનો આરોપ થાય છે. પોતે પાપભાવ કરે, સ્ત્રી, ધન, દેહાદિ ઉપર રાગનું વલણ કરે ત્યારે તે વસ્તુઓને અશુભ ભાવનું નિમિત્ત કહેવાય છે; પણ નિમિત્ત પરને કાંઈ કરતું-કરાવતું નથી. ધર્માત્માને શુભ ભાવ ઉપર દૃષ્ટિ નથી; પછી તે શુભ ભાવ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની ભક્તિનો હોય કે વ્રતાદિનો હોય, પણ તેને પરમાર્થે તો હેય જ માને છે. શુભ ભાવ કે નિમિત્ત પોતાના આત્મસ્વભાવને સહાયક નથી.

પોતાનો નિર્મળ સ્વભાવ જ સહાયક છે, એવા પ્રકારની માન્યતાનું જોર તે મોક્ષનું મૂળ છે. નિર્મળ સ્વભાવની પ્રથમ અંતર સમજણે હા પાડી, પછી વિશેષ દૃઢતા માટે વારંવાર તેનું જ શ્રવણ, મનન, અને સત્સમાગમે તેનું જ લક્ષ્ણ જોઇએ.

સંસારમાં પણ પ્રથમ નિશાળે ભણવા બેસે ત્યારે માસ્તર ઉપર વિશ્વાસ કરે છે. એકડો ઘણી વખત ઘૂંટે ત્યારે માંડ વળાંક આવે છે; પણ હાથ બેસી ગયા પછી આગળના આંકડાઓ શીખતાં બહુવાર લાગતી નથી. એકડો ઘૂંટતાં આટલો સમય લાગ્યો તો મેટ્રિક, એમ. એ. થતાં કેટલો સમય લાગશે એમ ત્રિરાશિ બંધાય નહિ; તેવીરીતે અનાદિથી પર ઉપર રુચિનો–અજ્ઞાન ભાવનો–આત્માનો વળાંક છે, તે સંસાર તરફના વળાંકને પલટાવી આત્મસ્વરૂપ તરફ વળવા માટે પ્રથમ સદ્દગુરુ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ, તેમનો ઉપદેશ વારંવાર અંતરમાં ઘૂટવો જોઇએ. શરૂઆતમાં અઘરૂં લાગે તેથી અઘરૂં માનવું નહિ.

યથાર્થ સમજણે આત્માના અખંડ ધ્રુવ જ્ઞાયક સ્વભાવની એકવાર હા આવે ને પછી તેની જ લત લાગે એટલે કે 'હા'ની 'લત' લાગે તો, તે રૂપ હાલત થાય છે અર્થાત્ આત્માની શુદ્ધ હાલત (અવસ્થા) ની પ્રાપ્તિ થઇ જાય છે. સત્ય સ્વરૂપ તે ત્રિકાળ પર નિમિત્તના આશ્રય વિનાનું છે, પૂર્ણ પરમાત્મ સ્વરૂપે છે. પરનો કર્તા–ભોક્તા આત્મા નથી, સદાય જાણનાર સ્વરૂપે જ છે. તેની હા પાડતાં અંદરથી અનંતો સવળો પુરુષાર્થ આવે છે.

અનાદિથી અત્યંત અપ્રતિબુદ્ધ (અજ્ઞાની) છે તેને ત્રિકાળી સત્ય સ્વરૂપ સમજાવવા માટે આ સમયસારશાસ્ત્ર છે. તું શુદ્ધ પરમાત્મા છો, એમ પ્રથમ જ સંભળાવે છે. તું વિકારપણે નથી, મન–વાણી–દેહાદિપણે નથી, નિમિત્તાધીન થતો વર્તમાન ક્ષણિક વિકાર તારૂં સ્વરૂપ નથી, પર નિમિત્ત તને મદદ કરે નહિ, કારણકે તું નિમિત્તરૂપે નથી, અને નિમિત્ત તારામાં નથી. પર ચીજ સ્વભાવમાં નથી તેથી તે લાભ કે હાનિ કરી શકે નહિ. તું સ્વતંત્ર છો, નિર્મળ

આનંદઘન છો, એમ યથાર્થ સ્વરૂપને સમજ્યા વિના આચરણ પણ યથાર્થ નહિ થાય.

યથાર્થ સ્વરૂપને સમજ્યા પછી તરતજ રાગદ્વેષ સર્વથા ટળી ન જાય, જ્ઞાનીને અલ્પ રાગદ્વેષ રહે પણ તેનું ધણીપણું હોતું નથી. દૃષ્ટિમાંથી રાગદ્વેષનો નાશ કરતાં આખા સંસારપક્ષનું માહાત્મ્ય છૂટી જાય છે.

જેમ દિવાનખાનામાં કાચનું મોટું સુંદર ઝૂમર હોય, તેની શોભા જોઈ શેઠ રાજી થતો હોય, ત્યાં ઝૂમર નીચે પડે ને તેના ટુકડે ટુકડા થઈ જાય. ઘરમાં બીજું કોઈ હાજર ન હોય તો શેઠ વિચારે છે કે આ ટુકડાને જલદી બહાર ફેંકી દઉં, નહિતર છોકરા વગેરેને વાગી જશે. આમ વિચારી પોતે કાચના ટુકડા હાથમાં લે છે, મકાન મોટું હોવાથી કાઢતાં થોડી વાર લાગે છે, તેટલા સમય પૂરતા તેણે કાચના ટુકડા પોતાના હાથમાં પકડેલા દેખાય છે, છતાં તેને રાખવાનો ભાવ નથી, પકડવામાં હોંસ નથી. જે ઝૂમરની શોભા જોઇને પોતે રાજી થતો હતો, તેના ટુકડે ટુકડા હવે કાઢવા માગે છે. આ તો માત્ર દૃષ્ટાંત છે, હવે તે ઉપરથી સિદ્ધાંત નીકળે છે કે અજ્ઞાનદશામાં જીવ વિકારને–પુણ્યના સંયોગને–પોતાના માની તેમાં ફાલ્યો ફૂલ્યો ફરતો, તેમાં આનંદ માનતો, પણ જ્યારે તેને ભાન થયું કે 'વિકાર મારૂં સ્વરૂપ નથી, પુણ્યના સંયોગે મારી આત્મશોભા નથી, હું તો અનંત આનંદનો રસકંદ છું,' ત્યારે તેને શુભ ભાવની–પુણ્યની હોંશ હોતી નથી. પુરુષાર્થની નબળાઇથી રાગદ્વેષ, પુણ્ય–પાપ કાઢતાં વાર લાગે, ને અલ્પ રાગાદિમાં જોડાયેલો દેખાય છતાં તેનું ધણીપણું હોતું નથી. તેની તુચ્છતા તેને ભાસી છે તેથી તે તેને રાખવા ઇચ્છતો નથી. ત્રણકાળ, ત્રણલોકના સર્વ પદાર્થો જાણવાનો મારો સ્વભાવ છે, એમ સ્વભાવની મહત્તા આવતાં–પ્રતીત થતાં–પરનું કર્તાપણું-ધણીપણું ટળી જાય છે. સ્વભાવનું જોર આવ્યું, પછી રાગનો ભાગ થોડો કાળ રહે તે રાખવા માટે નથી, પણ કાઢવા માટે જ છે. રાગ ટાળતાં કદાચ વાર લાગે છતાં એક બે ભવમાં તીવ્ર પુરુષાર્થ ઉપાડી તે પૂર્ણ મોક્ષદશા પ્રગટ કરશે જ. વસ્તુનો નિર્મળ સ્વભાવ જાણ્યો, કે તરતજ ત્યાગી થાય એવું બનવાને

બનતું નથી. પણ દૃષ્ટિ અખંડ શુદ્ધ સ્વભાવ ઉપર પડી છે, તે દૃષ્ટિના જોરે ઉગ્ર સ્થિરતા કરી, અલ્પકાળમાં બધો વિકાર ટાળીને પૂર્ણ શુદ્ધ થઈ જશે.

અજ્ઞાની બાહ્ય સંયોગથી, પુણ્યાદિથી પોતાની શોભા માને છે અને વિકારને પોતાના કરવા માંગે છે, પણ વિકારના સોજાથી સુથો (જાડો) થયો હોય તે ખરેખર નિરોગતાથી પુષ્ટ થયેલો ન ગણાય, તેવીજ રીતે પુણ્યબંધન ને વિકારના સોજાથી આત્મપુષ્ટિ નથી. પુણ્યબંધન અને વિકારના સોજાથી રહિત આત્માની નિરોગતા છે તે જ ખરી નિરોગતા છે.

આ ગાથામાં આત્માને શુદ્ધ, જ્ઞાયક કહીને મોક્ષના માણેકસ્થંભ રોપ્યા છે. જેમ લગ્ન થતાં પહેલાં માણેકસ્થંભ રોપાય છે તેમ જેને મોક્ષની લગન લાગી છે તેણે, આ ગાથામાં આત્માનું જેવું યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેવુંજ શરૂઆતમાં જાણવું જોઈએ.

તા. ૫-૭-૪૩

આત્માની મહત્તા આવતાં પરની મહત્તા ઊડી જાય છે તેમ સમયસારમાં કહેલું છે.

આત્માની સ્વતંત્ર, શુદ્ધ, પૂર્ણદશા પ્રગટ થાય તે મોક્ષ. તે મોક્ષ બહારથી આવતો નથી, સ્વભાવમાં જ તે પૂર્ણ નિર્મળ દશા શક્તિરૂપે છે, તેનું મૂળ એક સમ્યગ્દર્શન જ છે. તેના વિના ધર્મના નામે વ્રત, ક્રિયા, તપશ્ચર્યા વગેરે બધું જીવ અનંતવાર કરી ચૂક્યો. બાહ્યની પ્રવૃત્તિ વડે આત્મામાં ગુણ પ્રગટ થશે, શુભ વિકલ્પની મદદથી ગુણ થશે, એમ માની અનંતકાળમાં જેટલું કર્યું તેનું ફળ સંસારભ્રમણ થયું છે.

કોઈ અજ્ઞાની પ્રશ્ન કરે;-"શું અમારાં વ્રત, તપાદિનું કાંઈ ફળ નહિ?"

તેનો ઉત્તરઃ-વ્રત, તપાદિમાં કષાય પાતળો પાડે, દયા, દાન, ભક્તિમાં રાગ-તૃષ્ણા ઘટાડે તો પુણ્ય બાંધે, પણ તે વિકાર છે તેથી અવિકારી આત્માનો ધર્મ થાય નહિ અને મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે નહિ.

પ્રશ્ન:-પ્રભુ ! એ શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવો કે જેની રુચિ થતાં જ પુણ્ય-પાપ બંધનની સહેજે તુચ્છતા લાગે.

ઉત્તર:-દૂધપાકનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી સડેલી જારના રોટલાનો સ્વાદ લેવાની વૃત્તિ છૂટી જાય છે; તેની તુચ્છતા લાગતાં તેમાં રસ રહેતો નથી. તેમ આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનો અનુભવ થયે-આત્મિક સુખનું વેદન થઇને, સંસારી વિષયસુખોની તથા પુણ્ય-પાપની તુચ્છતા ભાસે છે, તેથી તેમાં રસ પડતો નથી.

અશુભ છોડી શુભભાવ કરવાનો નિષેધ નથી. પણ તે શુભ-ભાવ પણ અભિપ્રાયમાં આદરણીય ન માને એટલે તેના પર સહેજે તુચ્છતા લાગે અને તેનો મહિમા અંતરથી છૂટી જાય, હઠથી ન છૂટે.

હવે આત્માને જ્ઞાયક કહેવામાં જાણનારપણું આવે છે, તેમાં પર વસ્તુ જાણવાનો સ્વભાવ છે, તો શું પરના અવલંબનથી તેનું જ્ઞાન થાય છે ?

તેનો ઉત્તર:-જેમ દાહ્ય જે સોનું તેના આકારે થવાથી અગ્નિને દાહક કહેવાય છે. પણ અગ્નિ સોનાપણે (સોનાના આકારે) થતી નથી, સોનું જુદું પડયું રહે છે અને અગ્નિ નીકળી જાય છે. તેમ જ્ઞાયક આત્મામાં પરવસ્તુના આકાર જણાય છે, તે તો પોતાના જ્ઞાન-ની જ નિર્મળતા દેખાય છે. જેમ અરીસાની સ્વચ્છતામાં પરવસ્તુની હાજરી જેવી છે તેવી સ્વચ્છ ઝળકે (જણાય) ખરી, પણ તેમાં પરવસ્તુનું આશ્રયપણું નથી. તેમ જ્ઞાનમાં શબ્દ, રસ, રૂપ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે જણાય છે. તે જાણવા વખતે પણ જ્ઞાન જ્ઞાનને જ જાણે છે, પરને જાણતું નથી કારણકે જ્ઞાન જ્ઞેયોમાં જતું નથી, જ્ઞાન તો સળંગ જાણનારપણે રહે છે. પર (જ્ઞેય) સહજ જણાય એવો સ્વ-પર પ્રકાશક જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે. જ્ઞાન જ્ઞાનમાં રહી અનેક જ્ઞેયોનું જ્ઞાન કરે, તે જ્ઞાનની સ્વચ્છતાનો વૈભવ છે.

ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં અગ્નિની સામે લાકડાને બદલે સોનું લેવાનું કારણ એ છે કે સોનું અગ્નિથી નાશ પામતું નથી, લાકડું નાશ પામે

છે. જ્ઞાનમાં જાણવાથી જ્ઞેય પદાર્થો કંઈ નાશ પામતા નથી પણ ટકી રહે છે, તેમ સોનું પણ ટકી રહેતું હોવાથી તે દૃષ્ટાંત લીધું છે.

જેમ સોનાની અશુદ્ધતા અગ્નિમાં આવતી નથી તેમ પરજ્ઞેયોને જાણતાં તે પરજ્ઞેય સ્વભાવમાં આવતાં નથી. જેવું નિમિત્ત હાજર હોય તેવું જ જ્ઞાન થાય છે, તેથી પરના અવલંબને જ્ઞાન થતું લાગે પરંતુ તે વખતે પણ જ્ઞાન તો જ્ઞાનથી જ થયું છે. નિમિત્તથી જ્ઞાન થતું હોય તો બધાને એક સરખું જ્ઞાન થવું જોઇએ પણ તેમ થતું નથી, માટે જ્ઞાન પરાવલંબી નથી. જ્ઞાનમાં જ્ઞેય જણાય છે તે વખતે જ્ઞાન અખંડ જુદું રહે છે અને સામો જ્ઞેય પદાર્થ પણ તેના પોતાના ભિન્ન સ્વરૂપે અખંડ રહે છે. તેનાં દૃષ્ટાંતો:—

(૧) જ્ઞેય પદાર્થ ખાટો હોય તો જ્ઞાન તેને ખાટો જાણે પણ તેથી જ્ઞાન ખાટું થઈ જતું નથી.

(૨) પચીશ હાથનો લીમડો જ્ઞાનમાં જણાતાં જ્ઞાન તેવડું લાંબું થતું નથી.

(૩) જ્ઞાન પુણ્ય–પાપ, રાગને જાણે છે ખરું, પણ તે રૂપે થઇ જતું નથી.

ઉપર માત્ર થોડાં દૃષ્ટાંતો આપ્યાં તેમ બધે સમજી લેવુ.

જ્ઞાન જ્ઞેયાકાર થયું કહેવાય છે, છતાં જ્ઞેયકૃત અશુદ્ધતા તેને નથી. જ્ઞાન જ્ઞેયના આકારરૂપે થાય છે એવો અર્થ જ્ઞેયાકારનો નથી; પણ જેવું જ્ઞેય હોય તેવું જ જ્ઞાન તેને જાણી લે છે તેને જ્ઞેયાકાર કહ્યું છે. જ્ઞાન સદાય જ્ઞાનગુણ વડે જ થાય છે ને તે જાણવા સ્વરૂપે જ પ્રવર્તે છે.

અજ્ઞાનીની માન્યતા પર ઉપર છે, તેથી તે માને છે કે મને પર અવલંબનથી જ્ઞાન થાય છે. આમ તે પોતાની સ્વાધીન સત્તાનો નાશ કરે છે, અને એજ અનાદિ સંસારનું મૂળ છે. તે માને છે કે અક્ષર, પાનાં, ઉપદેશના શબ્દોને લીધે મારૂં જ્ઞાન થાય છે. એ તેની અનાદિની ઊંધી માન્યતા છે. શબ્દના અક્ષર તો એક પછી એક ક્રમે કરીને ઉત્પન્ન થાય છે, તેના સંયોગમાં પણ ક્રમ છે, પણ જ્ઞાન બધાનું સળંગ થાય છે; માટે શબ્દાદિથી જ્ઞાન થતું નથી. જ્ઞાન શબ્દમાંથી

નથી આવતું પણ શબ્દાદિ જેવાં નિમિત્ત હોય તેવું જ્ઞાન જાણી લે છે, એવો તેનો સહજ સ્વભાવ છે. જાણનાર શક્તિ આત્માની છે. પુસ્તક, પાનાં, શબ્દો આત્માને મદદગાર નથી. પુસ્તક, પાનાં બહુ વાંચું તો જ્ઞાન ઘણું વધે, પૌષ્ટિક ખોરાક લેવાથી મગજ તર રહે પછી જ્ઞાન ખૂબ ખીલે, બહુ જ્ઞેયો જાણી લઉં તો મારા જ્ઞાનનો વિકાસ થાય, ખૂબ દેશાટન કરીએ, પ્રદર્શનો જોઈએ તો જ્ઞાનનો વિકાસ થાય, ઘણાના સમાગમમાં આવું, ઘણી ભાષા જાણું, ઘણાં નોવેલો વાંચું તો બુદ્ધિ ખૂબ ખીલે, આમ પર નિમિત્તના કારણે જ્ઞાન ખીલે છે એમ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેને પોતાના આત્માના સામર્થ્યનું ભાન નથી, પરથી ભિન્ન આત્માની શ્રદ્ધા નથી. નિમિત્તથી મને ગુણ થશે, એમ માનનાર અનંત પર સાથે રાગ કરવા જેવો છે એમ માને છે; તેને રાગરહિત આત્માના સ્વભાવની શ્રદ્ધા નથી. જેમ ગૉળ છે તે ગળપણ સ્વભાવી છે, ગૉળ અને ગળપણ અભિન્ન છે, ગૉળમાં ગળપણ બહારથી નથી આવતું, તેમ જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે એટલે કે જ્ઞાન અને આત્મા અભિન્ન છે, તેથી જ્ઞાન પર પદાર્થથી થતું નથી કે પર પદાર્થમાં જતું નથી. ગુણ, ગુણીથી કદીપણ જુદા પડતા નથી, એમ કહેવામાં દરેક વસ્તુની સ્વતંત્રતા જાહેર કરવામાં આવે છે. 'તું સદાય જાણનાર દેખનાર સ્વરૂપે પૂર્ણ પ્રભુ છો' એમ કહી સર્વજ્ઞદેવ તારી સ્વતંત્રતા જાહેર કરે છે. જ્ઞાન સિવાય બીજું કોઈપણ કર્તવ્ય જે પોતાનું માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

જાણવું તે ગુણ છે, જાણવામાં રાગદ્વેષ નથી. શુભાશુભ રાગ પણ જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે, તેથી તે જ્ઞાનથી ભિન્ન છે. જેણે પરથી ભિન્ન અખંડ જ્ઞાયક સ્વભાવ સ્વમાં એકપણે જાણ્યો તેને કદાચ અલ્પ રાગ-દ્વેષ થાય તો તે પણ ખરેખર તે જ્ઞાનમૂર્તિનું જ્ઞેય છે.

શબ્દવડે જ્ઞાન થાય છે, પરને જાણતાં જાણતાં જ્ઞાન ઉઘડે છે, એ વાત ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં ખોટી છે. આત્મામાં જાણનક્રિયા સિવાય જે કંઈ વિરોધભાવ જણાય તે બધા પર છે. જ્ઞાન પરને જાણે છે તેથી પરાવલંબી છે એમ જો માનવામાં આવે, તો કેવળજ્ઞાન સર્વને જાણે છે તેને પણ ઉપાધિવાળું માનવું પડશે, માટે જ્ઞાન પરાધીન નથી.

જ્ઞાન પોતેજ જ્ઞેયને જાણતાં જ્ઞાયકપણે જણાય છે, શબ્દો જણાયા ત્યારે પણ પોતે જ્ઞાયકપણે જણાયો છે. જ્ઞાન તે પ્રગટ જ્ઞાનપણે જ રહે છે.

પ્રશ્નઃ–આત્માને આકાર છે?

ઉત્તરઃ–હા, દરેક વસ્તુને પોતાનો આકાર હોય છે અને આત્મા પણ એક વસ્તુ છે માટે તેને પણ આકાર છે જ. દરેક વસ્તુ પોતાના આકારરૂપે છે, પરના આકારરૂપે નથી. આત્માને ચૈતન્ય સ્વરૂપ અરૂપી આકાર છે. જ્યાં આત્માને નિરાકાર કહેવામાં આવ્યો છે ત્યાં એમ સમજવું કે તેમાં વર્ણ, રૂપ, રસ, ગંધવાળી જડ વસ્તુ જેવો રૂપી આકાર નથી; એટલેકે રૂપી પુદ્‌ગલની અપેક્ષાએ નિરાકાર છે. વસ્તુ અરૂપી છે તેથી તેના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પણ અરૂપી છે, છતાં તે વસ્તુ પોતાના આકારવાળી છે. આત્મા ચૈતન્ય આનંદની મૂર્તિ છે. વર્તમાન શરીરાકારે, શરીર જેટલા ક્ષેત્રમાં અત્યારે તે છે, છતાં શરીરથી જુદો સ્વગુણ આકારે છે.

કસ્તુરીઓ મૃગ જેમ કસ્તુરીની સુગંધ બહારથી ગોતે છે, કારણકે તે એમ માને છે કે હું તુચ્છ પ્રાણી, મહાબીકણ મારામાં આવી સુગંધ કેમ હોય? એમ પોતાની મહત્તા ભૂલવાથી બાહ્યમાં ભમે છે. તેવીજ રીતે આત્મામાં પૂર્ણ જ્ઞાનગુણ ભર્યો પડયો છે, તેને બહારમાં શોધનાર એમ માને છે કે મારામાં કાંઈ તાકાત નથી; પર ઉપર લક્ષ હોવાથી કાંઇક કરૂં તો ગુણ પ્રગટે, એમ માનતો હોવાથી ‘હું પૂર્ણ પ્રભુ છું’ એવી તેને મહત્તા આવતી નથી. અને પોતાની મહત્તા નહિ માની હોવાથી પરમાં મહત્તા માની તેમાં જ ભમે છે. હું શુદ્ધ, એકલો પૂર્ણ છું એવી શ્રદ્ધા તે સ્વતંત્રતાનો ઉપાય છે.

આ વસ્તુ અચિંત્ય છે. તીર્થંકર પરમાત્માએ જગત્ પાસે અપૂર્વ વસ્તુ જાહેર કરીને મૂકી, તેને કુંદકુંદાચાર્યે અમૃતના ભાજનમાં ભરીને સમયસારમાં વહેતી મૂકી છે. ઝટ ન સમજાય તો વારંવાર પરિચય કરવો, સમજનારો પોતાને બરાબર સમજાય તેવો છે, મન, ઇંદ્રિયથી પાર અરૂપી, જ્ઞાતા હોવાથી આત્મા ઝીણો છે, તે

વાણીથી ન પકડાય, અરૂપી જ્ઞાનવડે જ પકડાય. જેનો સ્વભાવ અરૂપી જેનાં ગુણ-પર્યાય અરૂપી, જેનું સર્વસ્વ અરૂપી, તેને રૂપી વડે જાણવા માગે તો સાચું સ્વરૂપ જણાય નહિ. મન, વાણી, દેહાદિ એવ રૂપીની પ્રવૃત્તિ ઉપરથી અરૂપી જ્ઞાનમય આત્મા જણાય નહિ.

રાગાદિ પરવિકારને જાણતાં આત્મા રાગપણે, પરપણે, પરના ગુણપણે, પરની કોઈ અવસ્થાપણે થઈ જતો નથી. પર વસ્તુની હાજરી જ્ઞાનમાં જ્ઞેયપણે જણાણી તેને પોતાની માની, હું પુરુષ, હું સ્ત્રી, હું દેહ-ઇંદ્રિય-જડની ક્રિયા કરનારો, પર મારા આધારે, હું પરના આધારે એમ અજ્ઞાની માને છે તોપણ પરમાર્થે પરપણે કદી પણ થતો નથી. જેમ દીપક, ઘટપટ વગેરે પરને પ્રકાશવા વખતે પણ, પ્રકાશથી અભિન્ન અને ઘટપટઆદિથી ભિન્ન, દીપક જ રહે છે. તેમ આત્મા, પરને જાણવા વખતે પણ જ્ઞાનથી અભિન્ન અને પરથી ભિન્ન, જ્ઞાયક જ રહે છે. દીપકને જ્ઞાન નથી, જ્યારે આત્માને જ્ઞાન છે. અજ્ઞાની આત્મા પોતાને ભૂલી પરથી પોતાનું જ્ઞાન આવે છે એમ માને છે. પણ દીપકની જેમ જ્ઞાયકનું કર્તા-કર્મ જ્ઞાયકથી અભિન્ન હોવાથી અને પર ભાવોથી ભિન્ન હોવાથી, શરીર, મન, વાણી તથા રાગદ્વેષની જેટલી અવસ્થા થાય તેને જાણનારરૂપે આત્મા સદા તેનાથી જુદો જ રહે છે.

સ્વતંત્રપણે રહીને કરે તે કર્તા. જ્ઞાયક સ્વભાવથી શરીરાદિ જુદાં છે એમ જાણ્યું તેમાં જાણનારો પોતે કર્તા, અને જ્ઞાયકપણે પોતાને જાણ્યો માટે પોતેજ કર્મ, અને કર્તાની થતી જ્ઞાયકભાવની પરિણતિ તે જ્ઞાતાની ક્રિયા થઈ. તે ત્રણે (કર્તા, કર્મ, ક્રિયા) જ્ઞાયકપણાથી અભિન્ન છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણવાની ક્રિયા પોતામાં કરે છે, અજ્ઞાની માને છે કે હું પરથી જાણું છું. પણ જ્ઞાનમાં જ માત્ર કર્તાનું કાર્ય છે, પરમાં નથી તથા પરના આધારે નથી. પરવસ્તુનાં કાર્યો આત્માને આધીન નથી. પરનું બહુ ધ્યાન રાખું તો આમ થાય, એમ અજ્ઞાની માને છે; પણ તેની એ માન્યતા તદ્દન ખોટી છે. પુણ્યના સંયોગે ક્યારેક ધાર્યું થતું દેખે તેનું તે અભિમાન કરે છે.

આત્માનું કર્તા-કર્મપણું દીપકના પ્રકાશની જેમ અનન્ય છે. જેમ દીપક ઘટપટ આદિ પરવસ્તુને પ્રકાશિત કરવાની અવસ્થામાંય દીપક છે, અને પોતાને–પોતાની જ્યોતિરૂપ શિખાને–પ્રકાશવાની અવસ્થામાં પણ દીપક જ છે, તેમ જ્ઞાયકનું સમજવું.

આ તો સૂત્રો છે, તેમાં ગૂઢ રહસ્ય રહેલું છે. જેમ ઉઘાડા કાગળમાં બે લીટીમાં લખ્યું હોય કે વૈશાખ સુદ બીજના વાયદાની, રૂા. ૪૫૦) થી ૪૭૫) સુધીમાં, એક લાખ ગાંસડી રૂની લેજો. લખાણ ટૂંકું છતાં તેમાં ખરીદ દેનાર અને તેની પ્રતીત રાખનાર આડતીઆની હિંમત, ભરોંસો, મૂડી અને આબરૂ કેવી અને કેટલી છે, તે બધું તેનો જાણનારો તારવી લે છે. શબ્દોમાં એટલું બધું નથી લખ્યું, પણ જાણનારો બન્ને વેપારીનો ભાવ, તેનો વૈભવ, તેની આબરૂ, વગેરે જાણી લે છે; તેમ આત્માના પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનસ્વભાવથી કહેલાં શાસ્ત્રનાં ગૂઢ રહસ્યો દોઢ લીટીમાં સૂત્રરૂપે લખાયાં હોય છતાં તેને જાણનારો સમ્યક્જ્ઞાની તેટલામાંથી બધા ભાવ તારવી લે છે. એ રીતે આ છઠ્ઠી ગાથામાં અર્થની ઘણી ગંભીરતા ભરી છે.

પર નિમિત્ત રહિત જ્ઞાનની અવસ્થાપણે થનારો તે કર્તા અને જ્ઞાયકપણે તે અવસ્થા પોતામાં થઈ તે કર્મ, એમ સ્વથી એકત્વ અને પરથી જુદો ધ્રુવસ્વભાવી છું, એવો અંતરમાં નિશ્ચય કરવો તે સમ્યગ્દર્શન છે. આ રીતે પોતાને પોતામાં જ જોવો તે ધર્મનો અંશ છે.

ભાવાર્થઃ–જેમ એકલા સોનામાં અશુદ્ધતા ન કહી શકાય, પણ કોઈક બીજી ધાતુનો સંયોગ આવે, તેના આરોપથી અશુદ્ધપણું કહેવાય છે; તેમ જીવમાં અશુદ્ધપણું એટલે વિકાર થાય છે તે પર દ્રવ્યના સંયોગથી થાય છે. જેમ તાંબાના સંયોગમાં રહેવા છતાં સોનું સોનાપણે ફીટી જતું નથી, તેમ વર્તમાન અવસ્થામાં પરસંયોગથી વિકારી છતાં આત્મા આખો વિકારરૂપ થઇ જતો નથી. મૂળ જ્ઞાયકસ્વભાવે નિરપેક્ષ, અવિકારી, શુદ્ધ જ રહે છે.

જેમ સોનાને પરના સંયોગ વખતે સર્વથા અશુદ્ધ જ માનો તો તે શુદ્ધ થઈ શકશે નહિ, વર્તમાનમાં પણ મૂળ સ્વરૂપ તો સોળ-

વણું શુદ્ધ જ છે, એવા લક્ષે સોનું શુદ્ધ થઈ શકે છે. તેમ ચૈતન્ય ભગવાન આત્મામાં વર્તમાનમાં કર્માધીન પોતે થતાં મલિનતા દેખાય છે, છતાં વર્તમાન અવસ્થામાં પણ મૂળ સ્વભાવ અખંડ જ્ઞાયકપણે શુદ્ધ જ છે. એ રીતે વર્તમાનમાં પૂર્ણ વસ્તુસ્વભાવપણે જોવાથી અને તેમાં એકાગ્રતા કરવાથી ભગવાન આત્માની પૂર્ણ નિર્મળતા પ્રગટ થાય છે.

પ્રશ્નઃ-આ ભગવાન આત્માનું લક્ષ કરવાનું કોને કહેવાય છે?

ઉત્તરઃ-ભગવાન થઇ ગયા તેને તો કાંઇ કરવાનું રહ્યું નથી, તેથી તેમને માટે આ કથન નથી; પણ જેઓ ભગવાન થવા ઇચ્છે છે તેવા સાધકો માટે આ કથન છે. પૂર્ણદશા થયા પહેલાં પૂર્ણ શુદ્ધની ઓળખાણ કરવી જરૂરી છે. જેને સ્વાધીન થવું છે તેને પૂર્ણ સ્વાધીનતાના ઉપાયની શુદ્ધ દૃષ્ટિ બતાવાય છે, અને તે જ પ્રથમમાં પ્રથમ ધર્મનો ઉપાય છે.

જેમ ધોળું વસ્ત્ર મલિનપણાની અવસ્થાવાળું દેખાય છે, તે વખતે બાળક પણ જાણે છે કે મેલનો ભાગ તે લુગડાનો નથી પણ પરનો સંયોગ છે. વસ્ત્રનું મૂળ સ્વરૂપ વર્તમાનમાં પણ ધોળું છે, એવી દૃષ્ટિ પ્રથમથી રાખીને મેલ કાઢવાનો ઉપાય કરે છે; તેમ આત્મામાં વર્તમાનમાં મલિનતા જણાય છે તે ક્ષણિક અને નિમિત્તાધીન છે. સ્વભાવે તો તે નિર્મળ જ છે, એમ નિત્ય અવિકારીના લક્ષે ક્ષણિક વિકાર ટાળી શકાય છે. માટે ભેદજ્ઞાનવાળી શુદ્ધજ્ઞાનદૃષ્ટિ પ્રથમ જ પ્રગટ કરવી જોઇએ.

ભેદજ્ઞાન સાબુ ભયો, સમરસ નિર્મળ નીર;
ધોબી અંતર આતમા, ધોવે નિજગુણ ચીર.

(બનારસી કૃત સમયસાર નાટક)

રાગ કે વિકારરૂપે હું નથી એવી નિર્મળતાની દૃષ્ટિ વડે, ધ્રુવ સ્વભાવ ઉપર અભેદ લક્ષ કરતાં સ્થિરતા પ્રગટે છે. એવો નિર્મળ, આનંદઘન ભગવાન આત્મા છે.

તા. ૬-૭-૪૩.

આત્મામાં થતી વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થાને ગૌણ કરી, આત્માનો જેવો શુદ્ધ સ્વભાવ છે તેવો અખંડપણે લક્ષમાં લેવો તે સમ્યગ્દર્શન છે.

નિર્મળ એકરૂપ જ્ઞાયકપણે રહે તે જ મારો સ્વભાવ છે, ક્ષણિક મલિનતા મારો સ્વભાવ નથી એમ માનવું તે જ શરૂઆતનો ધર્મ છે.

પુણ્ય-પાપ વિકારથી જુદો, અનંત જ્ઞાનાનંદમૂર્તિ દરેક ક્ષણે પવિત્ર છે, એવા ભગવાન આત્માને સત્સમાગમ વડે અંતરમાં સમજ્યા વિના, ધર્મની શરૂઆત પણ થતી નથી. અને આત્માના શુદ્ધભાન વિના સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ અને બંધનનો નાશ થતો નથી.

આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને સમજવાની તૈયારીને માટે પાત્રતાની વાત ઘણીવાર થઇ ગયેલ છે. મુમુક્ષુને તૃષ્ણાનો ઘટાડો, દાન, કરૂણા, સત્ય, બ્રહ્મચર્યનો રંગ, ધર્મનો પ્રેમ, પ્રભાવના, ભક્તિ, તીવ્ર આસક્તિની મોળપ, અને માનાદિ પાતળા પાડી જતું કરવાની ટેવ, એવી લૌકિક વ્યવહારુ નીતિ તો હોવી જ જોઇએ, પણ તે અપૂર્વ નથી. અહીં તો શરૂઆત આત્મામાં લોકોત્તર નીતિથી જ થાય છે. અનંતકાળે મોંઘું મનુષ્યપણું મળ્યું તે વખતે ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ કહે છે તેવું સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વ તું ન જાણ તો મનુષ્યપણું તને શું કામનું થયું? તારી જાતનો મહિમા આવ્યા વિના તૃષ્ણા–મમતા–ખરેખરી મોળી ન પડે, માટે કહ્યું કે સમજ્યા પહેલાં આસક્તિ ઘટે તો અલ્પ ઘટે, પણ સમજ્યો એટલે સહેજે અનંતી મમતા અને તૃષ્ણા ટળે છે. મૂળ સમજણ ઉપર વજન છે. નિરપેક્ષ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના એકલા વ્યવહારે શુભભાવ કરી અનંતવાર નવ ગ્રૈવેયક સુધીના દેવભવમાં જઈ આવ્યો પણ ભવ ન ઘટ્યો, માટે વીતરાગદેવ કહે છે કે પ્રથમ અવિકારી આત્માને ઓળખો. વર્તમાનમાં સાક્ષાત્ શ્રી સીમંધર ભગવાન મહાવિદેહક્ષેત્રે પરમાત્મપદે છે, તેઓ પણ ધોકમાર્ગે તે રીતે કહે છે.

સંસારની રુચિ છોડી, મોક્ષના પગથીએ (સમ્યગ્દર્શને) આવીને દેખે, તો આત્માનો બધો વૈભવ જેમ છે તેમ દેખાય. જેમ મેડી ઉપર

વૈભવ ભર્યો છે તેને જોવા માટે દાદરા ઉપર ચડવું જોઇએ, તો જ મેડી ઉપર શું છે તે દેખાય. પણ ઓરડામાં નીચે ઉભો રહી વૈભવ હોવાની ના પાડે તેને તે કેમ દેખાય ? તેમ સર્વજ્ઞ ભગવાન સાક્ષાત્ જ્ઞાનથી આત્માની પૂર્ણ સમૃદ્ધિ શું કહેવા માગે છે, તેની પ્રાપ્તિ કેમ થાય, અને તે પ્રાપ્તિનો શું ઉપાય છે તે જાણવું હોય તો મોક્ષના પગથીએ એટલે ચોથી ભૂમિકાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિપણાથી ચડવું જોઇએ. ઠેઠ મેડી ઉપર જનાર પૂર્ણ સામગ્રીનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે અને મેડીએ ચડતાં ઉપર ડોકીઉં કરે તો ઉપર મેડીમાં શું છે તે બધી ખબર પડે, તેમ પૂર્ણ સાધ્યના લક્ષે રાગથી જુદો પડી, અંદર ગુણમાં અખંડ જ્ઞાયક તે જ હું છું એમ અનુભવે, તો પૂર્ણ સાક્ષાત્ જ્ઞાની જેવું અંશે દેખી, આખા ત્રિકાળી સ્વભાવને જેવો છે તેવો ઓળખી લે. પરમાત્મા કેવા હોય, તેનું સાધન કેવું હોય, વચ્ચે વિકાર (બાધક-ભાવ) કેટલો હોય તે બધું, પોતે જ્ઞાયક હોવાથી સ્વ-પરનો વિવેક કરતાં, જાણી લે છે. જેમ મેડીએ જવા માટે દાદરા ઉપર ચઢતાં બધું સીધું દેખાય, તેમ મોક્ષના દાદરે ચઢવાની શરૂઆતમાં જ સ્વભાવ શું, પુણ્ય-પાપ વિકાર શું, નિત્યતા–અનિત્યતા, સંયોગી તત્ત્વ કોણ છે, અસંયોગી તત્ત્વ કોણ છે, વગેરે બધું જાણવામાં આવી જાય છે. અ-વિરોધી ન્યાય વડે, એક આત્માને જાણતાં બધું જણાય છે. પણ તે જાણ્યા વિના ઘણાં શાસ્ત્રો ભણ્યો, ઘણાં પુણ્યની ક્રિયા કરી અને અનંતવાર નવ ગ્રૈવેયક સુધી ગયો પણ ભવ ન મટ્યો. જે નવમી ગ્રૈવયકના દેવનાં ઊંચાં પુણ્ય બાંધે છે તેનો બાહ્ય વ્યવહાર ઘણો ઊંચો હોય છે; જેમકે નગ્ન દિગંબર મુનિ હોય, પાંચ મહાવ્રત, અઠાવીસ મૂળ ગુણ વગેરે ચોક્ખાં પાળે, કાંઇ વીંટી કોઈ સળગાવે તો બાહ્ય ક્રોધ ન કરે, એવું અનંતવાર કર્યું; પણ નિરપેક્ષ, નિરાવલંબી જ્ઞાયક આત્માને જુદો જાણ્યો નહિ, તેથી ભવ ટળ્યો નહિ.

જે જીવ મનુષ્યપણું પામવા છતાં સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વને પરમાર્થે શ્રવણ કરતો નથી, સમજવાની દરકાર કરતો નથી, તેનો ત્રસની સ્થિતિનો કાળ પૂરો થવા આવ્યો છે. સત્ સ્વરૂપ સાંભળવાનાં મોંઘાં ટાણાં મળ્યાં તે હારીને અનંતાનંત કાળ સુધી એકેન્દ્રિય, નિગોદ,

ખટારા વગેરેમાં જવાની તૈયારી તે કરે છે, ફરી અનંતકાળે ઇયળ અને માણસ નહિ થાય એટલે કે ત્રસ પર્યાયને નહિ પામે.

આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાયકપણું માત્ર છે, અને તેની અવસ્થા પુદ્‌ગલ કર્મના નિમિત્તથી રાગાદિરૂપ મલિન છે, તે પર્યાય છે. પર્યાયની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો તે મલિન જ દેખાય છે અને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો જ્ઞાયકપણું તો જ્ઞાયકપણું જ છે, કાંઈ જડપણું થયું નથી. અહીં દ્રવ્યદૃષ્ટિને પ્રધાન કરી કહ્યું છે. ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વભાવે આત્મા પરથી જુદો જ છે, એવી નિર્મળ ગુણદૃષ્ટિમાં વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થા મુખ્ય ગણી નથી, તેથી જે પ્રમત્ત–અપ્રમત્તના ભેદ છે તે તો પર દ્રવ્યના સંયોગજનિત પર્યાયરૂપ છે. તે ક્ષણિક અશુદ્ધતા દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં ગૌણ છે.

એક વસ્તુમાં બે પ્રકાર પડે છે, એક ક્ષણિક નિમિત્ત આધીન ભાવ છે અને બીજો ધ્રુવ સામાન્ય સ્વભાવ છે. તે સામાન્ય સ્વભાવને જુઓ તો ત્રિકાળી જ્ઞાયક તે જ્ઞાયક જ છે, પરરૂપે તથા ક્ષણિક વિકારરૂપે તે થતો નથી, માટે શુદ્ધ છે.

મોટા લાકડામાં કોતરણી થોડા ભાગમાં છે, બાકીનું આખું લાકડું સામાન્ય છે, તે સામાન્યને જુઓ તો કોતરણીનો જરાક ભાગ મુખ્ય નથી; તેમ આત્મામાં વર્તમાન અવસ્થા એકએક સમયની સ્થિતિરૂપે પર નિમિત્તાધીન અનાદિથી વર્તે છે, તે પુણ્ય-પાપનો ક્ષણિક વિકાર વર્તમાન પૂરતો છે. તેને ગૌણ કરી, પર નિમિત્ત રહિત, એકરૂપ સામાન્ય ત્રિકાળ નિર્મળ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો આત્મા પૂર્વે શુદ્ધ જ્ઞાયકપણે હતો, વર્તમાન છે, અને ભવિષ્યમાં પણ તેવો જ રહેશે.

જેમ ડુંગર ઉપર ચઢતાં ઊંચેનો ખ્યાલ મુખ્ય છે, તળેટી છે તેનો ખ્યાલ ગૌણ છે, તેમ સાધ્ય જે શુદ્ધ આત્મા, તેને મુખ્ય જ્ઞાયક સ્વભાવપણે લક્ષમાં લેતાં, ઊર્ધ્વ જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવને જોતાં, વર્તમાન મલિનતા ગૌણ થઈ જાય છે.

આત્માનો સ્વભાવ જડથી, વિકારથી, રજકણના સ્વભાવથી તથા અન્ય બધાથી જુદો જ છે. વિકાર ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતો જ

થાય છે. વિકારની બે ક્ષણ કદી ભેગી થઈ નથી. પહેલા સમયે વિકાર કર્યો, તેને બીજા સમયે નવા ઊંધા પુરુષાર્થથી ઝીલીને, બીજે સમયે બીજો નવો વિકાર કરે છે, એમ પરંપરાથી એકએક સમયનો જુદો-જુદો વિકાર જીવ કરતો આવે છે તેને નિત્ય, અવિકારી સ્વભાવના લક્ષે તોડી શકાય છે.

લોકોએ આ વાત સાંભળી નથી. મારામાં શું થઈ રહ્યું છે, સ્વભાવ શું, વિભાવ શું, એની કંઈ ખબર નથી. જેનાથી હિત થાય તેની ખબર ન રાખે અને જેનાથી કાંઈપણ પોતાનું હિત ન થાય એવા પર પદાર્થો, જેમકે ઘરમાં પૈસા કેટલા, ઘરની બારીમાં સળીઆ કેટલા, ફર્નિચર કેટલું, વગેરે પરની ખબર રાખે.

સ્ફટિક છે તે પરના સંયોગથી રંગીન દેખાય છે, પણ તેને વર્તમાનમાં સ્વભાવે સ્વચ્છ જોઈ શકાય છે. સફેદ લુગડું છે તે પર નિમિત્તે મેલું દેખાય છે, પણ તેને વર્તમાનમાં સ્વચ્છ જોઈ શકાય છે. આ તો દૃષ્ટાંત છે. તેમાં જોનાર બીજો છે, તે એમ કહે છે: પણ આત્મામાં વર્તમાન મલિન અવસ્થા છે, તે મૂળ સ્વભાવ નથી, તેથી વર્તમાનમાં મલિન અવસ્થાવાળો જીવ પણ તેનો નિર્મળ સ્વભાવ જોઈ શકે છે.

પ્રશ્ન:–અશુદ્ધ અવસ્થામાં રહેલા જીવને, શુદ્ધ અવસ્થામાં રહેલો જીવ મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપે જોઈ શકે તે તો સંભવિત છે, પણ નીચલી (અશુદ્ધ) દશામાં રહેલાને શુદ્ધ સ્વભાવ કેમ જણાય?

ઉત્તર:–આત્મામાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર ગુણ છે. તેમાં ચારિત્ર અને શ્રદ્ધા ગુણ મલિન પરિણમે છે; પણ જે જ્ઞાન ગુણ છે તે ત્રિકાળ જ્ઞાનપણે વર્તે છે, રાગપણે વર્તતો નથી. તેથી જ્ઞાન, જ્ઞાયક સ્વભાવથી, સ્વ-પરને જાણે છે. આથી અશુદ્ધ અવસ્થા વખતે પણ આખો શુદ્ધ સ્વભાવ કેવો છે, તેને આત્મા જાણી લે છે. અજ્ઞાનીને પણ જ્ઞાન અસ્તિરૂપે છે, રાગને પોતાપણે માનવાથી તેનું જ્ઞાન નાસ્તિ રૂપે થયેલું દેખાય છે. દૃષ્ટાશક્તિ, જ્ઞાનગુણ અને વીર્યગુણમાં વિપરીતતા નથી, પણ ઘટાડો થાય છે. અજ્ઞાનદશામાં પણ જ્ઞાનગુણનો ઉઘાડ તો હોય જ છે. તે ઉઘાડને સ્વ તરફ વાળે તો સમ્યક્‌જ્ઞાન પ્રગટ

થઇ શકે છે, અને તે વડે ત્રિકાળી, નિશ્ચલ સ્વભાવને જીવ જાણી લે છે.

શ્રદ્ધા અને ચારિત્રગુણના કાર્ય કરતાં જ્ઞાનગુણનું કાર્ય જુદું છે. કેમકે તે જ્ઞાન ગુણ છે, એટલે તે જાણવાનું કાર્ય કરે છે. જોકે બધા ગુણ પૂર્ણ નિર્મળ એક સાથે થાય છે તોપણ તે જ્ઞાનગુણ નિર્મળપણું પ્રથમ જણાવે છે. સમ્યક્‌દર્શન, સમ્યક્‌જ્ઞાન થયું તેમાં જ્ઞાયકપણે જે જણાયો તે પૂર્વે જ્ઞાયક જ હતો, વર્તમાનમાં જ્ઞાયક છે અને ભવિષ્યમાં જ્ઞાયકપણે જ રહેશે. સદાય જાણનારપણે હોવાથી, ચારિત્ર ગુણમાં જે કંઈ અશુદ્ધ અવસ્થા રહી જાય છે, તેને જ્ઞાન જાણી લે છે. તે અશુદ્ધતા અહીં ગૌણ છે. આ રીતે સાધકભાવમાં ગુણના કાર્યના ભેદ હોય છે.

પ્રશ્નઃ-અશુદ્ધ અવસ્થા ગૌણ કેવી રીતે છે?

ઉત્તરઃ-શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન ગુણનું લક્ષ અખંડ જ્ઞાયક તત્ત્વ ઉપર છે, તે શ્રદ્ધાના જોરે નિર્મળતા વધે છે. અને તેથી વર્તમાન ક્ષણિક મલિનતા ગૌણ થઈ જાય છે; આત્મામાં અશુદ્ધ અવસ્થા ક્ષણિક, વર્તમાન એક સમય પૂરતી નવી થાય છે; તેના નાશની પ્રતીતિનું અહીં જોર છે. અખંડ ધ્રુવની દૃષ્ટિના લક્ષમાં શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વભાવની મુખ્યતા રહે છે. તે દ્રવ્યદૃષ્ટિ છે. અને તે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જોનાર ક્ષણિક વિકારને લક્ષમાં લેતો નથી.

જેમ શરીરના થોડાક ભાગ ઉપર ગૂમડું હતું તેને રૂઝ ઉપર આવતું જોઇને, અને ઊંડાણમાં સડતું નથી એમ જાણી, આખા નિરોગ શરીરના લક્ષે વર્તમાનમાં પણ ડાક્ટર કહી દે કે જરા કાચું છે, પણ રોગ મટી ગયો છે, પાંચ છ દિવસમાં પૂરી નિરોગતા થઈ જશે; તેમ ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા જ્ઞાયકસ્વરૂપે આખો નિરોગી છે. વર્તમાનમાં થતા ક્ષણિક પુણ્ય-પાપાદિ વિકાર જેવડો જ હું છું, એમ જે જીવ પોતાને વિકાર-રોગરૂપ માને, તેનો વિકાર-રોગ મટતો નથી. પણ વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થા જ મલિન છે તોપણ ઊંડાણમાં એટલે શક્તિરૂપે, વર્તમાનમાં ત્રિકાળી આખો નિર્મળ છું, એવા પૂર્ણ નિરોગ સ્વભાવ ઉપર જેની દૃષ્ટિ છે તેના ક્ષણિક રાગરૂપી રોગનો નાશ થઇ જાય છે.

ઉપર કહ્યું તેવા તત્ત્વના ભાન વિના જેનાં જીવન પૂરાં થયાં તેનાં જીવન ગલૂડિયાં, અળશિયાં જેવાં છે. આ અપૂર્વ તત્ત્વ જાણ્યું તેનું જીવન મોક્ષના વરનું થયું.

હું પરથી તદ્દન જુદો, પૂર્ણ સ્વતંત્ર છું, કોઈની જરૂર પડે તેવો પરાધીન નથી, એવા ભાન વિનાના, ભલે પૈસાદાર હોય તો પણ, રાંકા, ઓશિયાળા છે. ઝાઝું માગે તે મોટો માગણ, થોડું માગે તે નાનો માગણ. આત્માની સમૃદ્ધિના ભાન વિનાના બધા રાંકા–માગણ છે. વર્તમાન મલિનતાનું લક્ષ ગૌણ કરી, નિરોગ નિર્મળ જ્ઞાયક સ્વરૂપને જોવાની શ્રદ્ધા તેજ પૂર્ણ નિરોગ મોક્ષ કરવાનો ઉપાય છે. અંતરમાં યથાર્થ ભાન થયું કે તરત જ બધો રાગ કે અસ્થિરતારૂપ નબળાઈ ન ટળે, પણ જેમ રોગ રૂઝ ઉપર આવી ગયો છે, હવે બે ત્રણ દિવસમાં તદ્દન મટી જશે એમ જણાય, અથવા માણસને રોગ મટી ગયા પછી થોડી નબળાઈ રહી છે તે હવે, નિરોગતાના લક્ષે ખોરાક લેવાથી, થોડાજ વખતમાં ટળી જશે, ને પુષ્ટિ થઈ જશે. (રોગ રાખીને પુષ્ટિનો ખોરાક ખાય તો રોગ વધે છે). તેમ અંતરમાં ભાન થયા પછી પૂર્ણ નિરોગ થવાનો અંતર સ્થિરતારૂપ આનંદનો ખોરાક લઈ પૂર્ણ પુષ્ટ (સર્વજ્ઞપણું) અલ્પકાળમાં થઈ જશે, પણ અવિકારી નિરોગી તત્ત્વના ભાન વિના રાગ વધી જશે. હું વર્તમાન મલિન અવસ્થા પૂરતો નથી પણ વર્તમાનમાં આખો ધ્રુવ સ્વભાવી નિર્મળ છું, એવા જોરે અંશે નિર્મળ નિરોગતા તો પ્રગટી અને તે જ સ્વભાવના જોરે અલ્પકાળે સાક્ષાત્ મોક્ષદશા પ્રગટ થવાની છે; એમ વર્તમાન નિર્મળ અંશ ઉપરથી આખા નિર્મળ મોક્ષને જાણે છે. પણ આત્મામાં ભવની ભ્રાંતિરૂપ, પરમાં ધણીપણું–કર્તાપણું માનવાનો રોગ ટળ્યો નથી, તેને પુણ્યના સંજોગથી નિરોગપણું નહીં આવે.

"આત્મ ભ્રાંતિ સમ રોગ નહિ, સદ્‌ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ;
ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન."

(આત્મસિદ્ધિ)

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પણ પ્રથમમાં પ્રથમ ભાવનિદ્રા અને ભાવ-રોગ ટાળવાનો ઉપાય કરવા જણાવ્યું છે. પોતાને જ્ઞાતા–સાક્ષીપણે

ભૂલી જઈ પરને પોતાનું માનવારૂપ આત્મભ્રાંતિ જેવો જગતમાં કોઈ રોગ નથી. પુણ્ય-પાપ મારાં, પરનાં કામ હું કરી શકું, પર મને મદદ કરે, દેહાદિની ક્રિયા મારે આધીન છે, વગેરે પ્રકારની ઊંધી માન્યતારૂપ રોગ અનાદિનો છે. તેને દૂર કરવા, "સદ્‌ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ" એટલે કે સુજ્ઞાની મેળવવા જોઈએ; અને "ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન," ઔષધમાં પથ્યની વિશેષતા છે, સર્વજ્ઞે કહેલા આશય અનુસાર પોતાનું હિત-અહિત શું તેનો વિવેક અંતરમાં લાવવો તે જ ખરું પથ્ય છે, તે પથ્ય સહિત ઔષધરૂપી સુ વિચાર, ધ્યાન કરતાં કરતાં સ્વરૂપના મહિમામાં ઠરવું તે ચારિત્ર છે, અને સમ્યક્‌ચારિત્ર થતાં પૂર્ણ વીતરાગતા થઈ, નિર્મળ મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થશે જ.

જ્ઞાન અને જ્ઞાનની ક્રિયા, નિશ્ચય-વ્યવહાર, સ્વમાં હોય છે.

કર્મના નિમિત્ત આધીન થતી અશુદ્ધતા દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં ગૌણ છે, વ્યવહાર[1] છે, અભૂતાર્થ[2] છે, અસત્યાર્થ[3] છે. ઉપચાર[4] છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિ શુદ્ધ છે. અભેદ[5] છે, નિશ્ચય[6] છે, ભૂતાર્થ[7] છે, સત્યાર્થ[8] છે, પરમાર્થ છે માટે આત્મા જ્ઞાયક જ છે: તેમાં ભેદ નથી તેથી તે પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત નથી.

'જ્ઞાયક' એવું નામ તેને જ્ઞેયને જાણવાથી આપવામાં આવે છે. સામે જેવો પદાર્થ હોય તેવું જ જ્ઞાન જ્ઞાનમાં થાય છે તો પણ જ્ઞેયકૃત અશુદ્ધતા તેને નથી.

---

૧. પરાશ્રિત ભાવ તે વ્યવહાર

૨. અભૂતાર્થ=ત્રિકાળ ન ટકે તેવો ક્ષણિક ભાવ.

૩. ત્રિકાળ ટકે એવા સ્વરૂપથી વિપરીત તે અસત્યાર્થ.

૪. પરનિમિત્તથી થાય તે ઉપચાર.

૫. અભેદ=જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર એ બધા ગુણ સ્વમા એક સાથે અભેદ છે.

૬. નિશ્ચય=પર નિમિત્તની અપેક્ષા રહિત. સ્વઆશ્રિત તે નિશ્ચય.

૭ ત્રિકાળ ટકનાર તે ભૂતાર્થ.

૮. સત્યાર્થ=નિર્મળ સ્વતંત્રપણે પોતાનો અગ્નિસ્વભાવ.

જ્ઞાનદ્વારા શ્રદ્ધાનું લક્ષ થાય છે, છતાં શ્રદ્ધા શ્રદ્ધાથી (સ્વભાવ ઉપર લક્ષ કરવાથી) પ્રગટે છે, અને શ્રદ્ધાના સમ્યક્પણાને લીધે જ્ઞાનમાં પણ સમ્યક્પણું આવે છે.

શુદ્ધનય (સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનના અંશ) વડે આત્માને પરથી નિરાળો, અખંડ જ્ઞાયકપણે લક્ષમાં લેવો અને એ જ સ્વરૂપે ત્રિકાળી રહે છે તેમ માનવું તે સમ્યક્શ્રદ્ધા છે.

તા. ૭-૭-૪૩.

ત્રિકાળ એકરૂપ નિર્મળ રહે તેને સમ્યક્ સ્વભાવ કહેવામાં આવે છે. જે આત્માનો સ્વભાવ હોય તે તેનાથી દૂર ન થઈ શકે, અને જે દૂર થાય તે (પુણ્ય-પાપ-વિકાર) તેનું સ્વરૂપ નથી.

શરીર, મન, વાણીને કાઢવા પડતાં નથી, કારણકે તે જુદાં જ છે; તે પોતાના કારણે પોતામાં રહે છે, આત્મામાં રહેતાં નથી. વર્તમાન અવસ્થામાં કર્મના નિમિત્તે શુભ-અશુભ વિકારી ભાવ થાય છે તે ભગવાન આત્માનું સ્વરૂપ નથી. જે ભાવ નાશ થાય તેને પોતાનો માનવો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પુણ્ય-પાપનો આદર તે અવિકારીનો અનાદર છે પૂર્ણ કૃતકૃત્ય આનંદ સ્વરૂપે ત્રિકાળ એકરૂપ નિર્મળ જ્ઞાયકપણે રહે તેજ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આ શુદ્ધનયનો વિષય છે.

જેમ પાણીના પ્રવાહમાં પરવસ્તુ (પુલ, નાળાં) ના નિમિત્તે ખંડ પડે તે પાણીના સીધા પ્રવાહનું સ્વરૂપ નથી, તેમ પરસંયોગજનિત શુભાશુભ ભાવવડે આત્મામાં ભેદ પડે તે શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. તે બધા ભેદ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષય છે.

આત્મામાં શું થઈ રહ્યું છે, શું માની રહ્યો છે અને આદરવા યોગ્ય શું છે તે અહીં કહેવાય છે. જગત જે માની રહ્યું છે તેમજ કરી રહ્યું છે તે થોથાં છે. તત્ત્વ સમજ્યા વિના જન્મ-મરણનો અંત આવતો નથી. અનાદિ કાળથી જે ભાવે જીવ ભ્રમણ કરે છે તે બંધન ભાવનો, આત્મ ભાન વડે નાશ ન કરે, તો મિથ્યાશ્રદ્ધામાં અનંતભવ કરાવવાની તાકાત છે. કોઈ કહે આવું ઝીણું ન સમજાય. તેના જવાબમાં કહેવું જોઈએ કે એ સમજ્યે જ છૂટકો છે. સાચું સુખ જોઈતું હોય તો પરથી જુદાપણે ધર્મ સમજવો જોઈશે. આત્મા અરૂપી.

તેના ભાવ અરૂપી, તેથી ન સમજાય એવું ન માનવું, આત્માને યથાર્થ જાણીને, પુણ્ય-પાપની પ્રવૃત્તિથી છૂટીને, સ્વમાં સ્થિર થઈ, અનંત જીવો મોક્ષે ગયા છે જેટલું દરેક આત્મામાં સામર્થ્ય છે તેટલું જ કહેવાય છે. દરેક આત્માની જાત એકજ છે, તેથી સર્વજ્ઞ ભગવાન જેવું સ્વરૂપ કહે છે તેવું જે પ્રગટ કરવા માગે તે સમજીને પ્રગટ કરી શકે છે. કોઈ એકજ આત્મા આવું ભાન કરી શકે, બીજો ન કરી શકે. એવું નથી.

આત્મસ્વભાવ તો સદાય શુદ્ધ જ છે, તેમાંથી વિકાર કે અશુદ્ધતા આવતી નથી. આત્મા તો પર નિમિત્ત રહિત અનંત ગુણની ખાણ છે. પુણ્ય–પાપરૂપ વિકાર, પરસંયોગના લક્ષે, પરમાં ઠીક–અઠીક માનતાં, વર્તમાન અવસ્થામાં (ક્ષણિક) થાય છે.

લોકો કહે કે અમને આત્માનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ નજરે દેખાતું નથી. તો તેને પૂછીએ છીએ કે જગતના જડ પદાર્થમાં સુખ છે એવું નજરે જોઇને કોણે નક્કી કર્યું ? સુખ પરમાં છે એવી કલ્પના કોણે કરી ? ક્યાં કરી ? તેની ખબર નથી. તેનું કારણ જ્ઞાનની મૂઢતા છે. ચૈતન્ય ભગવાન પરથી જુદો, પરના આશ્રય વિનાનો છે તેના ભાન વિનાના જીવ ભલે ઘણા પૈસાવાળા હોય, મોટા હજીરા–બંગલામાં રહેતા હોય, છતાં જેમ ડુંગરની ગુફામાં નોળકોળ આદિ પડયા રહે છે તેવા છે; કારણકે જેને હિત, અહિતનું પરમાર્થે ભાન નથી તે મૂઢ જ છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય અષ્ટપાહુડમાં કહે છે કે જેને આત્માની ખબર નથી તે ચાલતાં મડદાં છે.

જડ આદિ જણાય તે જડમા જણાતું નથી, પણ જ્ઞાનથી જ્ઞાનમાં જણાય છે, જ્ઞાન જ્ઞાનની અવસ્થામાં રહીને જાણે છે. જ્ઞાનમાં પોતાની જ્ઞાનરૂપ અવસ્થા દેખાય છે.

અજ્ઞાની જડમાં, દેહ, ઇન્દ્રિય, સ્ત્રી, ધન આદિમાં સુખ માને છે, તે કલ્પના છે. જડના કટકા કરી તેમાં જોશો તો સુખ કયાંયે દેખાશે નહિ, છતાં અજ્ઞાની મૂઢતાને લીધે પરમાં સુખ છે એમ માને છે, વર્ણ, ગંધ, રસ કે સ્પર્શમાં સુખ જરાય નથી. અજ્ઞાનીએ જોયા વગર અવસ્થી

કલ્પના કરીને સુખ માન્યું છે. મેં કયે ઠેકાણે સુખ નક્કી કર્યું છે તેની પણ તેને ખબર નથી, છતાં અજ્ઞાની તે કલ્પનામાં એવો નિ:સંદેહ થયો છે કે તેનાથી જુદું કાંઈ નક્કી કરવા તૈયાર થતો નથી. શરીર, ઇંદ્રિય, ધન, મકાન આદિ જડને ખબર નથી કે અમે કોણ છીએ, ખબર કરનારો પોતે છતાં કિંમત આંકે પરની. સમ્યગ્દર્શનગુણની ઊંધી અવસ્થાવડે તે પરનો કર્તા-ભોક્તા છે, પરમાં સુખ દુ:ખ છે એવું માની પરમાં નિ:સંદેહ થયો છે; જે ઠેકાણે ભૂલ થાય છે તે ઠેકાણે સુધારવા માટે ગુંલાટ મારે તો નિરાકૂળ, અતીંદ્રિય સુખસ્વભાવ પોતામાં જ છે એમ દેખે. તેમાં કલ્પના કરવી પડતી નથી. અજ્ઞાન એટલે પોતાના નિર્મળ સ્વભાવનું અભાન; તે અજ્ઞાન વડે પરમાં સુખની કલ્પના કરી છે. જેમાં સુખ નથી તેમાં કલ્પના કરી, મંદ આકૂળતાને સુખ માની લે છે.

આત્મામાં શુભ વિકલ્પ ક્ષણિક ભેદરૂપ જણાય છે, તે ઉપચાર છે, એટલે કે પરમાર્થે તે ખોટા છે. દેહ, મન, વાણી સાથે આત્માને કાંઈ સંબંધ નથી. જ્ઞાન, શાંતિ, નિર્મળ સ્વભાવ એકરૂપ છે, તેમાં પર લક્ષે પુણ્ય-પાપ ભાવના ભેદ પડે છે, તે બધા ભેદ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષય છે.

સાચા આત્મતત્ત્વની દૃષ્ટિમાં વિકાર ક્ષણિક અવસ્થા છે, તેથી તે પર્યાયાર્થિક છે; તે પરાશ્રિત છે માટે વ્યવહાર છે, વ્યવહાર છે તે સંયોગજનિત છે, સંયોગ આધીન ભાવ છે તે છાંડવા જોગ છે; એમ ન જાણે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ, અજ્ઞાની છે.

અનંતકાળમાં આ વાત આત્માએ શ્રવણ કરી નથી, તો પછી મનન ક્યાંથી કરે? વ્રત, તપ, દયા આદિના શુભ ભાવો હો કે ચોરી, હિંસા આદિના અશુભ ભાવ હો તે બન્ને વિકાર છે, બંધન છે. (અશુભથી છૂટવા પૂરતો શુભ ભાવ ઠીક છે પણ તેનાથી ધર્મ નથી.) એમ જ્યાંસુધી ન સમજે ત્યાંસુધી પરના કર્તવ્યનું અભિમાન કરી જીવ રખડે છે.

જે અવિકારી, મુક્ત સ્વભાવને પોતાનો સમજે તેને પરવસ્તુની

તૃષ્ણા ઘટયા વિના રહે નહિ, અજ્ઞાની કરી શકે તેથી અનંતગણો શુભભાવ જ્ઞાનીની ભૂમિકામાં થઈ જાય છે. જ્ઞાનીને સંપૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટ ન થઈ હોય, ત્યાંસુધી નીચલી ભૂમિકામાં અશુભથી બચવા માટે શુભભાવ તેને હોય ખરો, પણ જ્ઞાની તેનો ધણી થતો નથી.

રજકણ, દેહાદિની પ્રવૃત્તિ અને પુણ્ય-પાપ તે કોઈ મારું સ્વરૂપ નથી, એવી પ્રથમ શ્રદ્ધા થતાં જ જ્ઞાનીને પરમાં અનંતી આસક્તિનો પ્રેમ ઊડી જાય છે; પછી વિવેક સહિત અશુભ રાગ ઘટાડવા માટે દાનાદિ દ્વારા તે તૃષ્ણા ઘટાડયા વિના રહે નહિ. અજ્ઞાનીએ ધણીપણે કરેલાં પુણ્ય કરતાં જ્ઞાનીનાં પુણ્યની જાત જુદી હોય છે. દેહની અમુક ક્રિયા થઇ માટે પુણ્ય થતું નથી, પણ તે વખતે પોતાના પરિણામ શુભ કરે તો પુણ્ય થાય. અજ્ઞાની ધણીપણે પુણ્યના શુભભાવ કરે તો તેના ફળમાં કદાચ દેવ, મનુષ્ય થાય; પણ પાછો મરીને ઢોર, નારકી, નિગોદ આદિ ચાર ગતિમાં રખડે.

<u>જે ભાવે બંધન થાય તે ભાવે ધર્મ ન થાય</u> હું જુદો, નિર્વિકારી, કર્મના નિમિત્તથી થતા વિકારથી ભિન્ન છું, એવું ભાન જેને નથી તે ધર્મના નામે જ્યાં ત્યાં કર્તાપણાનું અભિમાન કરશે. તે શુભભાવ કરે તેનું અલ્પ પુણ્ય બંધાશે, પણ સાથે મિથ્યાદૃષ્ટિનું મોટું પાપ પણ બંધાશે. અહીં પુણ્ય છોડીને પાપમાં જવું એમ કહેવું નથી, પણ જ્ઞાનીને વિકારી ભાવનું કર્તાપણું—ધણીપણું નથી તે કહેવું છે. જ્ઞાની લાખોનાં દાન કરે, છતાં કોઈ શુભ ભાવમાં તેને ધણીપણું નથી. તે મારૂં કર્તવ્ય નથી, દેહાદિની તથા દાનાદિની ક્રિયાનો હું ધણી નથી, પણ એકલા જ્ઞાનસ્વભાવનો હું ધણી છું, એવી દૃષ્ટિ અંતરમાં થયા વિના, કોઇને આત્મધર્મનો અંશ પણ પ્રગટ થતો નથી.

અહીં એમ જણાવવું છે કે જિનમતનું કથન સ્યાદ્વાદરૂપ છે, તેથી અશુદ્ધનયને સર્વથા અસત્યાર્થ ન માનવો, અશુદ્ધ અવસ્થા નથી એમ ન માનવું; અશુદ્ધતા અજ્ઞાનભાવે છે પણ દ્રવ્યસ્વભાવમાં નથી એમ જાણવું.

આત્મા સ્વભાવે નિર્મળ છે પણ વર્તમાન અવસ્થામાં સાક્ષાત્ નિર્મળ નથી. જો અવસ્થાએ નિર્મળ હોય તો પુરુષાર્થ કરીને રાગ ટાળવાપણું રહે નહિ, અને નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટ હોય તો પ્રત્યક્ષ આનંદ હોય; પણ પ્રત્યક્ષ આનંદ નથી તેથી અવસ્થામાં અશુદ્ધતા છે. તે ટાળવા માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઇએ.

સ્વભાવમાં રાગદ્વેષ નથી, એમ નિર્મળ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવા માટે અને નિર્મળ સ્વભાવને ઉપાદેય માનવા માટે કહેવાય છે. પુણ્ય-પાપનો વિકારીભાવ જીવની અવસ્થામાં થાય છે; કાંઇ જડ-દેહમાં શુભ-અશુભ વિકલ્પો થતા નથી. અશુદ્ધતા પરદ્રવ્યના સંયોગથી આત્મામાં થાય છે, પરમાં થતી નથી.

કેટલાક કહે છે, કે શરીરના ધર્મ શરીરમાં થાય છે; રોગાદિની અવસ્થા દેહમાં થાય છે તે સાચી વાત, પણ રોગ દેખી જે દ્વેષ અને નિરોગતા દેખી જે રાગ આત્મા કરે છે, તે આત્મામાં થાય છે. સંયોગથી સુખદુઃખ થતું નથી. પણ સંયોગમાં ઠીક-અઠીક માની હું રાગી, હું દ્વેષી, એમ જીવ વિકાર કરે છે ને તેથી પરમાં સુખદુઃખની કલ્પના કરે છે. તે અશુદ્ધ અવસ્થા પોતાની માનવારૂપ જે અશુદ્ધનયનો પક્ષ છે તે છોડવા જેવો કહ્યો છે, કારણકે આત્મામાં પરના આશ્રયથી જે પુણ્ય-પાપ વિકાર થાય છે તે મારા છે, એવી અશુદ્ધદૃષ્ટિરૂપ વ્યવહારનું ફળ ચોરાશીના અવતારમાં રખડવાનું છે.

કોઇ કહે, "પાપ છોડીને પુણ્ય તો કરીએને; પછી ધર્મ કરીશું."

હમણાં જ ધર્મ સમજું એવો ભાવ જે નથી કરતો તે કદી સ્વર્ગમાં જશે તો ત્યાં પણ આકુળતા વેદશે; અજ્ઞાનીઓ ત્યાં પણ ઇંદ્રિયોના વિષયની આકુળતાથી અંદર સળગી રહ્યા છે.

વીતરાગદેવ કહે છે કે ભગવાન આત્માનું લક્ષ ચૂકીને જે પુણ્ય-પાપના ક્ષણિક વિકારને પોતાના માને તેને જન્મ-મરણનાં દુઃખ ફળે છે. જેટલું પર લક્ષથી, પરમાં કલ્પનાથી સુખ માન્યું તે સુખ નથી. જ્ઞાનીને આત્માના સુખ પાસે ઇંદ્રનાં પદ પણ સડેલાં તરણાં સમાન છે. જ્ઞાનીને પુણ્યનો મહિમા નથી, આદર નથી. તે તો ગુણ

ફળ્યાનું ફળ છે. પરને, વિકારને, પોતાના માનવારૂપ વ્યવહારનું ફળ સંસાર છે. વિકાર તે જ મારું કર્તવ્ય છે એમ માનનાર આત્મા સંસારમાં ક્લેશ ભોગવે છે.

નિર્વિકારી, પવિત્ર, આનંદઘન ભગવાન આત્મા છે તેને શ્રદ્ધાના વિષયમાં ન લીધો, પુણ્ય-પાપનાં ગાણાં ગાયાં અને વિકાર તથા બંધનનો આદર કર્યો તેને જન્મ, જરા, મરણ રહિતની શ્રદ્ધાની ખબર નથી, તેથી તે પરાશ્રયથી ઠીક-અઠીક માનવારૂપ અજ્ઞાનનું ફળ દુઃખ ભોગવે છે.

પુણ્ય-પાપ, વિકાર મારું સ્વરૂપ નથી, હું પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપી છું, એમ માને ત્યારે દુઃખ મટે છે. એ દુઃખ મટાડવા માટે શુદ્ધનયનો ઉપદેશ મુખ્ય છે. જ્યારે શુદ્ધનય દ્વારા શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણીને નિર્વિકારીદશા પ્રગટ કરે ત્યારે જીવ સુખી થાય છે. માટે શુદ્ધનયનો ઉપદેશ પ્રથમથી જ ઉપયોગી છે. શુદ્ધ સ્વભાવને જણાવનારો ઉપદેશ ખૂબ સાંભળવો.

આત્મા દ્રવ્યસ્વભાવે ત્રિકાળ નિર્મળ છે પણ વર્તમાન અવસ્થામાં પુણ્ય-પાપનો વિકાર તેને નથી થતો એમ સર્વથા એકાંત સમજવાથી મિથ્યાત્વ આવે છે. માટે અપેક્ષાના ભાવને બરાબર સમજી, જે ક્ષણિક વિકાર છે તે તરફનું લક્ષ છોડી, હું અવિકારી અનંતજ્ઞાનાનંદની મૂર્તિ છું, એમ પોતાના પૂર્ણ ધ્રુવ સ્વભાવને લક્ષમાં લેનાર શુદ્ધદૃષ્ટિનું અવલંબન લેવું જોઇએ. પૂર્ણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી અર્થાત્ પૂર્ણ વીતરાગ થયા પછી શુદ્ધનયનું પણ અવલંબન હોતું નથી.

જેમ કોઇ રાજપુત્ર રાજા થવાને લાયક હોય, પણ જ્યાંસુધી વર્તમાનમાં આખા રાજ્યનો માલિક થયો નથી, ત્યાંસુધી તેને વિકલ્પ રહે છે. પણ જ્યારે તે સાક્ષાત્ રાજા થઇને ગાદીએ બેસે અને પોતાની આજ્ઞા વર્તે, ત્યાર પછી હું રાજા છું એવા વિકલ્પ રહે નહિ, તેની ભાવના પણ ન રહે; તેમ શરૂઆતમાં આટલી અવસ્થા મલિન છે તે હું નહિ. પણ હું તો પૂર્ણ છું. શુદ્ધ છું. નિર્મળ છું. એમ નિર્મળ

પડખા તરફ વળવા માટેનું વલણ રહે છે–ભાવના કરે છે, પણ જયારે વસ્તુનું ભાન કરી નિઃશંક થયો, પછી સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાના વિકલ્પો રહે નહિ. નિર્ણય થતાં સમ્યક્શ્રદ્ધા સંબંધી વિકલ્પો રહેતા નથી.

પ્રમાણનું ફળ વીતરાગતા છે. દ્રવ્યસ્વભાવે પવિત્ર છું; અવસ્થાએ જરી મલિનતા છે. સ્વરૂપમાં સ્થિર થતાં તે મલિનતા ટળી નિર્વિકલ્પતા આવે છે અને તેનું ફળ વીતરાગતા છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવો યોગ્ય છે. ગુણસ્થાનની પરિપાટીમાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી તો પ્રમત્ત કહેવાય છે અને સાતમાથી માંડીને અપ્રમત્ત કહેવાય છે. પરંતુ એ સર્વ ગુણસ્થાનોમાં કર્મના નિમિત્તની અપેક્ષા આવે છે, તે અશુદ્ધનયના કથનમાં છે. શુદ્ધનયથી આત્મા નિરપેક્ષ જ્ઞાયક જ છે. ૬.

હવે શિષ્યને પ્રશ્ન થાય છે કે આત્મા અનંત જ્ઞાનમૂર્તિ, પોતાના અનંતગુણથી અભેદ, નિર્મળ, પૂર્ણ અને પરથી જુદો જણાવ્યો, તેની શ્રદ્ધા તે સમ્યક્દર્શન, તે પૂર્ણ સ્વરૂપને પુણ્ય–પાપાદિ પરથી જુદું જાણનાર તે જ્ઞાન અને તેમાં સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર–એ ત્રણેને આત્માના ધર્મ કહેવામાં આવ્યા છે, તે તો ત્રણ ભેદ થયા; એ ભેદરૂપ ભાવોથી આત્માને અશુદ્ધપણું આવે છે કે કેમ?

ઉત્તરઃ–વસ્તુ અભેદ છે, તેમાં ભેદરૂપ લક્ષ કરતાં રાગ (વિકલ્પ) આવે છે, અને વિકલ્પમાં પરની અપેક્ષાથી જેટલી જેટલી અવસ્થાના પ્રકાર પડે તેટલું અશુદ્ધપણું આવે છે. એકમાં અપેક્ષા ભેદ પડે નહિ, જ્યારે બીજી ચીજ જોડે મૂકે ત્યારે આની અપેક્ષાએ નાનું, આની અપેક્ષાએ મોટું, એમ કહેતાં–બીજા વડે જોતાં પરની અપેક્ષા આવે છે એમ ચૈતન્યમૂર્તિ નિર્વિકલ્પ છે, તેમાં રાગદ્વેષ, પુણ્ય–પાપ વિકાર, પ્રમત્ત–અપ્રમત્ત, બંધ–મોક્ષ, એવા ભેદ પરસંયોગની અપેક્ષાએ પડે છે આત્માને એકલો સામાન્યપણે લક્ષમાં લેવામાં આવે તો તે જ્ઞાયક, ચિદાનંદ, ત્રિકાળ નિર્મળ છે, તે એક જ પ્રકાર આવે છે.

આ શું ચાલે છે? એક જ નિરપેક્ષ સ્વભાવભાવપણે આત્મા કેવો છે તેની ઓળખાણ કરવાની વાત ચાલે છે. અમને અઘરું પડે, ન સમજાય એવું માને તે લાયક છતાં અલાયકની વાતો કરે છે

આત્માનું સ્વરૂપ સમજવું સહજ છે, કેમકે તેમાં કષ્ટ નથી. બે ઘડીમાં મોક્ષ લે તેને અઘરૂં કેમ કહેવું? પાંચ લાખનો બંગલો બે ઘડીમાં ન બંધાય, કારણકે તે પરવસ્તુ છે અને પરવસ્તુ આત્માને તાબે નથી, પણ આત્મા ચિદાનંદમૂર્તિ છે એમ સમજી સ્વભાવમાં ઠરે તેને અંતર્મુહૂર્તમાં પૂર્ણ નિર્મળ કેવળજ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જે આત્માની સત્તાની વાત છે તે સહેલી છે.

પ્રશ્નઃ–આત્માનું જ્ઞાન સહેલું છે. તો સમજીને જીવ જલદી કેમ ઠરી જતો નથી?

ઉત્તરઃ–અહીં પ્રથમ પોતાની સ્વાધીનતાની નિર્મળ શ્રદ્ધા કરવાની વાત છે. સાચી અંતર ઓળખાણ થયા પછી તે નિર્મળ શ્રદ્ધાના જોરે જીવ ઠરી જશે અને આત્માના સંપૂર્ણ શુદ્ધસ્વરૂપની શ્રદ્ધા હોવાથી તે અલ્પકાળમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકશે. માટે પ્રથમ સત્યનો આદર કરી તેની રુચિ વધારવી જોઈએ.

“હમણાં નહિ” એવા વાયદા કરે તો તે વાંઝિયો છે; જ્યાં બાર મહિને પાંચ લાખ મળે તેમ હોય ત્યાં એક મહિનામાં તે મળી જતા હોય તો તેની કોઈ ના પાડે? રુચિકર વસ્તુ અલ્પકાળમાં મળી જાય તો તેમાં આનંદ માને છે. એક કલાકમાં પાંચ લાખ કમાણો એવું સાંભળતાં “હેં!” એમ કાળજેથી તે ઊંચો થઈ જાય છે. જેને જેની રુચિ તેને તે સાંભળતાં હરખના સડકા આવે અને તેનું બહુમાન થયા વિના રહે નહિ. પણ આ તો માત્ર સંસારના અનુકૂળ સંયોગની વાત થઈ, તેના ફળમાં શૂન્ય છે કારણકે તેથી આત્મલાભ કંઈ નથી. આત્માની અપૂર્વ વાત, અલ્પકાળે મોક્ષ લેવાનાં ટાણાં તેનો મહિમા સાંભળતાં જ જે હર્ષથી ઊછળે અને કહે કે હું પણ બે ઘડીમાં કેવળજ્ઞાન લઉં એવી પૂર્ણ તાકાતવાળો છું તે જ ખરો જિજ્ઞાસુ છે. પણ કોઈ માની લે કે ઠીક! આપણે હા પાડો, બે ઘડીમાં કેવળજ્ઞાન લઈશું એમ મહારાજશ્રી કહેતા હતા, પણ સમજણનો કાંઈ મેળ નહિ, ચૈતન્યની નિર્મળતા શું, મલિનતા શું તે સમજવું નથી અને કેવળ જોઈએ છે, તે કેમ બને?

જેમ સોલ્જર (સિપાઇ) થવું છે, પણ બંદૂક પકડવાની કળા કેળવી નથી, તો અભ્યાસ વિના કયા દુશ્મનને મારી શકશે? તેમ સ્વભાવ-પરભાવ શું છે, તેની શ્રદ્ધા અને સમ્યગ્જ્ઞાનના વિવેકની કળા કેળવ્યા વિના રાગદ્વેષને કેવીરીતે તોડી શકશે? શાસ્ત્રમાં ૪૮ મિનિટમાં આત્મા કેવળજ્ઞાન પામે છે એમ કહ્યું છે, તે આત્માની અનંત તાકાતની મહિમા માટે કહ્યું છે; અનંત આત્માઓ પૂર્ણ પુરુષાર્થ કરી ૪૮ મિનિટમાં કેવળ પામી ગયા, તો હું પણ એવોજ છું એમ નિર્ણય કરી તેવી ભાવના કરવી જોઇએ.

પરવસ્તુનું ધણીપણું આત્માને ત્રણકાળમાં નથી, તેથી પરવસ્તુમાં તે ધાર્યું કરી શકતો નથી. કદાચ પૂર્વ પુણ્યના નિમિત્તે પોતાની ઇચ્છા મુજબના સંયોગો તેને મળે છે, પણ તેમાં વર્તમાન પુરુષાર્થ કાંઇ કાર્યકારી નથી, જ્યારે આત્મામાં તો પુરુષાર્થ જ કાર્યકારી છે, માટે તેની પ્રાપ્તિ અર્થે અનંત પુરુષાર્થ કરવો જોઇએ.

જેમ સોનું એક છે તેમાં પીળાશ, ચીકાશ, અને વજન એમ ત્રણ ભેદ લક્ષમાં લેવાથી એકરૂપ સોનું લક્ષમાં આવતું નથી, પણ ભેદને ગૌણ કરી એકાકાર સામાન્ય સોનાને જોવાથી તેમાં પીળાશ, ચીકાશ વગેરેના ભેદ દેખાતા નથી; તેમ આત્મામાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એમ ત્રણ ગુણથી જોતાં એકત્વ આત્મસ્વરૂપ લક્ષમાં આવતું નથી, પણ વિકલ્પ થઇ ભેદ લક્ષમાં આવે છે. તે વર્તમાન પર્યાયનું ભેદરૂપ લક્ષ ગૌણ કેમ થાય, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર ત્રણે આત્મામાં એક સાથે છે, તેવા અભેદની શ્રદ્ધા કેમ થાય એવો શિષ્યનો અહીં પ્રશ્ન છે.

આત્મામાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર છે, એમ ત્રણનો વિચાર કરતાં રાગની ખીલી આવી જાય છે, માટે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રને જુદા-જુદા ભેદપણે લક્ષમાં ન લેવા, પણ અવિકારી, નિરપેક્ષ, પૂર્ણ અભેદ સ્વરૂપ લક્ષમાં લેવું તે સાતમી ગાથામાં કહેવાશે.

તા. ૮-૭-૪૩.

અનાદિના અજ્ઞાનીને સમજાવવા માટે આ 'સમયસારજી' છે માટે પ્રથમમાં પ્રથમ આ સમજવાની જરૂર છે, ઉપર ટપકે લઇ લેવું

હોય તો મળે તેવું નથી. દુઃખ જાણે તો દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય સમજે.

આ સાતમી ગાથા સમજવામાં ઘણાને ઊંધા તર્ક ઊઠયા છે. કેટલાક કહે છે, "લ્યો, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર આત્માને નથી એમ કહ્યું છે." પણ શું નથી, તે તેઓ સમજતા નથી, એ ત્રણના વિકલ્પ (ભેદ) આત્મામાં નથી એમ કહ્યું છે. માટે આચાર્ય મહારાજનું જે કહેવું છે તે બરાબર સમજવું જોઇએ. "ગમ પડયા વિના આગમ અનર્થકારક થઇ પડે છે."

ववहारेणुवदिस्सइ णाणिस्स चरित्तदंसणं णाणं ।
णवि णाणं ण चरित्तं ण दंसणं जाणगो सुद्धो ॥७॥

અર્થઃ-જ્ઞાનીને ચારિત્ર, દર્શન, જ્ઞાન-એ ત્રણ ભાવ વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે; નિશ્ચયથી જ્ઞાન પણ નથી, ચારિત્ર પણ નથી અને દર્શન પણ નથી; જ્ઞાની તો એક શુદ્ધ જ્ઞાયક જ છે.

પરથી ભિન્ન, ને સ્વથી એક અભેદ સ્વરૂપે નિરપેક્ષ, નિરાવલંબી હું છું, એમ ન સમજ્યો તે જ મિથ્યાત્વ, અને તે અનંત સંસારનું મૂળ છે.

ધર્મી જીવને નીચલી દશામાં સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ ત્રણ ભેદ વ્યવહારથી-પર નિમિત્તની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવે છે; એક જ વસ્તુમાં એ ત્રણ ગુણો છે, પણ જુદાજુદા ભાગલા નથી. જેમ સોનામાં પીળાશ, ચીકાશ, અને વજન છે પણ તેને "પીળું તે સોનું, તેમાં ચીકાશ છે, વજન છે," એમ એક સાથે રહેલાને જુદાજુદા કહેવા, ભેદ પાડીને સમજાવવું, તે વ્યવહાર છે. તેમ આત્મામાં સત્=ત્રિકાળ હોવાપણું. ચિદ્=જ્ઞાન, આનંદ=સ્વરૂપ રમણતા-સ્થિરતા, એ એક સાથે રહેલા ગુણને જુદાજુદા ભેદ પાડીને

ચારિત્ર, દર્શન, જ્ઞાન પણ વ્યવહાર-કથને જ્ઞાનીને;
ચારિત્ર નહિ, દર્શન નહિ, નહિ જ્ઞાન, જ્ઞાયક શુદ્ધ છે. ૭.

કહેવા તે વ્યવહાર છે. ત્રણ ખાનામાં ત્રણ ગુણના જુદાજુદા ભાગલા નથી. જેમ એક ખાનામાં ધાણા, બીજામાં જીરુ અને ત્રીજામાં હળદર જુદા છે તેમ આત્મામાં ત્રણ ગુણ જુદા નથી છતાં ભેદ પાડીને કહેવું તે વ્યવહાર છે; ત્રણેનું એકરૂપ તે આત્માનું સ્વરૂપ છે, તે નિશ્ચય છે.

કોઈ કહે, " આત્મામાંથી તમે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર કાઢી નાંખ્યા, માત્ર વાતો કરવાનો ધર્મ રાખ્યો !" તો તેને કહેવાય કે તમે અપેક્ષા સમજ્યા નથી. આ તો મોક્ષ પામવાની સમજણ છે. જે યથાર્થ સમજે તે અલ્પકાળે મોક્ષદશા પ્રગટ લાવે. જે અપૂર્વ ભાવે સાંભળે, સમજે તેને અનંત ભવની ભૂખ ભાંગે તેવી આ અદ્‌ભુત વાત છે. ભગવાન આત્માનો મહિમા બતાવનાર સમયસારની અલૌકિક રચના થઇ છે. તેમાં ત્રણકાળ, ત્રણલોકનાં સર્વ સમાધાન છે. જેનાં ભાગ્ય હોય તેને સાંભળવા મળે અને જેને સત્‌નો પ્રેમ હોય અને પુરુષાર્થ હોય તેને અંતરમાં વાત જરૂર બેસી જાય.

પ્રથમ જ પૂર્ણ જ્ઞાયક સ્વરૂપ નિર્વિકલ્પપણે છે, તેની વાસ્તવિક શ્રદ્ધા કરી ગુણના ભેદ પાડવાનો અહીં નકાર કરાવે છે. વિકલ્પ (રાગનો અંશ) મારો નથી. શુભ, અશુભ રાગના ભેદ છે, તેનાથી જુદાનો વિવેક કરી અખંડ જ્ઞાયકનો એકરૂપ નિશ્ચય કરે ત્યાં ભેદરૂપ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર નથી, પણ અનંતગુણનો પિંડ આત્મા છે. તેના અભેદ નિશ્ચય વડે આત્માને લક્ષમાં લેવો, તેવી શ્રદ્ધામાં અને નિર્વિકલ્પ સ્થિરતામાં ભેદનો નિષેધ થઇ જાય છે; પણ ગુણનો નિષેધ થતો નથી

સુખડના લાકડામાં સુંવાળપ, સુગંધ, અને વજન ત્રણ પ્રકાર છે, તેને બીજા પદાર્થથી જુદું ઓળખાવવા માટે ગુણોના ભેદ પાડ્યા છે. સુખડના લાકડામાં પોતાપણે હોવાપણું તે 'અસ્તિ' ધર્મ છે, બીજા-પણે ન હોવાપણું, તે 'નાસ્તિ' ધર્મ છે. એમ તેમાં ઘણા ગુણો છે. તે બધા ગુણો ભેગા હોવા છતાં 'સુખડ સુગંધી છે,' એમ એક ગુણને જુદો પાડી ઓળખાવવો તે વ્યવહાર છે.

જેને નિશ્ચય–વ્યવહારની ખબર નથી, તેઓ આ સાતમી ગાથાનો ખોટો અર્થ કરે છે તેથી તેઓની તે ભૂલ ટાળવા ખુલાસો

કરવામાં આવે છે. લાકડાને બીજાથી જુદું દેખાડવા માટે તેના ગુણો ભેદથી જણાવે છે, છતાં તેમાં ભેદ થતા નથી. તેમ આત્માને પરથી જુદો પૂર્ણ સ્વરૂપે ઓળખાવવા માટે તેના અનંત ધર્મોમાંથી કેટલાક ધર્મો વડે સમજાવાય, જેમકે "શ્રદ્ધા કરે તે આત્મા, સ્વ-પરને જાણે તે આત્મા, અંતર સ્થિરતારૂપ ચારિત્રગુણ તે આત્મા," એ ત્રણે ગુણ દરેક સમયે આત્મામાં એક સાથે છે—અભેદ છે. પણ જે અજ્ઞાની સમજતો નથી તેને એકેક ગુણ જુદા પાડીને સમજાવવું તે વ્યવહાર છે. તેને સમજાવે છે કે જેમ પરનો વિશ્વાસ કરે છે તેમ પુણ્ય-પાપ વિકાર રહિત પોતાનો વિશ્વાસ કરે તેવો ગુણ આત્માનો છે, સ્વપરને જાણનાર પોતાનું જ્ઞાન છે. પુણ્ય-પાપ તથા પરના આશ્રય રહિત આત્મામાં એકાગ્રતા તે ચારિત્ર છે; પણ તેથી ત્રણ ગુણો જુદા થઈ જતા નથી. નિશ્ચયથી જુઓ તો બધા ગુણોનો એક સાથે પિંડ જે જ્ઞાયક છે તેને અભેદપણે જુઓ તો "દર્શન નથી, જ્ઞાન નથી, ચારિત્ર નથી," એટલે કે તે ગુણો જુદાજુદાપણે વિદ્યમાન નથી, પણ અનંતગુણો ભેગા છે. ભેદ પાડીને લક્ષ કરતાં મનના સંબંધે વિકારરૂપ ભેદ પડે છે. તે વિકલ્પના લક્ષવડે અંદરમાં સ્થિર થવાતું નથી એટલે કે અભેદ સ્થિર સ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ થતો નથી.

જો એક સાથે બધા ગુણના અભેદપિંડને અખંડ નિર્મળ દૃષ્ટિથી દેખો તો દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રનાં ભેદ, વિકલ્પ ઉઠતાં નથી. એક સમયમાં ધ્રુવ સ્વભાવી અનંતગુણ સ્વરૂપ અખંડપિંડ આત્મા છે એમ નિશ્ચય સ્વરૂપ અહીં જણાવે છે. આત્મા અખંડ જ્ઞાયક સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં ગુણના ભેદનો નકાર આ સાતમી ગાથામાં કર્યો છે

એક ગુણ જુદો પાડવા ઉપર લક્ષ કરે તો, મનના સંબંધથી વિકલ્પ થતાં નિર્વિકલ્પપણે અભેદ આત્મામાં ઠરી શકાતું નથી. જુદા જુદા ગુણનો વિકલ્પ છોડી, નિર્મળ આખા તત્ત્વ ઉપર લક્ષ કરે તો, "હું દર્શન છું, જ્ઞાન છું, ચારિત્ર છું" એમ એકેક ગુણભેદરૂપ લક્ષ થતું નથી; એટલે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના વિકલ્પરૂપ રાગ ઉપજતો નથી. "હું સ્થિર થવા માગું છું," તેવી વૃત્તિ શુભ રાગ છે. "હું એકલો અખંડ વસ્તુ છું." એમ એકત્વ અનુભવ વખતે દર્શન, જ્ઞાન,

ચારિત્રના ભેદ પાડનાર વિકલ્પ વિદ્યમાન નથી. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય અભેદ છે. અને ત્યાં નિર્વિકલ્પ અનુભવદશા છે.

આ પહેલામાં પહેલું ઝવેરાતના ધંધાની ઉમેદવારી જેવું છે. આત્માની પરીક્ષા કરવા માટે અને પરાધીનતા ટાળવા માટે, પરથી-શુભ અશુભ વિકલ્પથી કેવીરીતે જુદો છે તેને હોંશથી સાંભળવા સમજવામાં ઉભા રહેવું તે ઝવેરીની દુકાને પાણીના કળશીઆ ભરતા ભરતા ઝવેરાતનો ધંધો શીખવા જેવું છે.

જે અભેદ સ્વરૂપમાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના ભેદ પાડી વિકલ્પ કરવામાં રોકાણો તેને અભેદ અનંતગુણનોપિંડ એવા નિર્વિકલ્પ આત્માનું લક્ષ થાય નહિ, અને એવું લક્ષ થયા વિના નિર્મળ શ્રદ્ધા થઈ શકે નહિ. અહીં ચોથું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરવાની વાત કરીએ છીએ; જેને નિર્વિકલ્પ અભેદની શ્રદ્ધા નથી તેને આ વાત કહેવાય છે.

દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના ભેદ પાડવામાં આવે છે તે વ્યવહારરૂપ શુભ વિકલ્પ છે. તે ભેદનો નકાર કરનારા જ્ઞાનીને તો નિશ્ચયે એકપણું છે જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તો એક જ્ઞાયક છે. એટલે ત્રણ ગુણના ભેદ પાડયા વિના, અખંડ જ્ઞાયક ઉપર લક્ષ રાખે છે. કોઇને સોનાની કારીગરીવાળો મોર મળ્યો, તે સોનીને ત્યાં વેંચવા જાય ત્યારે સોની કહે 'અમે તો ગમે તેટલી ઝીણી કારીગરી કોતરી હોય તેની કિંમત ન આપીએ, માત્ર સોનાની કિંમત આપશું. કારણકે અમને કારીગરીની કિંમત નથી;' તેમ આત્મા પરથી નિરાળો રાગદ્વેષ, પુણ્ય-પાપ, મન, શરીર, વાણીથી ભિન્ન છે, તેમાં હું જ્ઞાન, દર્શનવાળો છું, એવા મનદ્વારા ભેદરૂપ વિચારની કારીગરી અંતરમાં નિર્ણય કરવા માટે પ્રથમ જરૂરી હતી, પણ અભેદ લક્ષ વખતે ભેદની (કારીગરીની) કિંમત નથી. પ્રથમ મનદ્વારા ભેદ પાડી આખું સ્વરૂપ ઓળખીને પછી ગુણના વિકલ્પરૂપ ભેદ શમાવી દેવા માટે અભેદના લક્ષે ભેદનો નકાર કરવામાં આવે છે.

માલ લેતી વખતે વિકલ્પ કરે, કિંમત વગેરે નક્કી કરી તોળી લેતાં સુધી વિકલ્પ હોય, પણ પછી ખાવા વખતે તેના વિચાર કરવા

શકાય નહિ. એમ પ્રથમ આત્માને સમજવા માટે "જ્ઞાન છે, શ્રદ્ધા છે, સામાન્ય-વિશેષપણે આત્મા આવો છે" એમ જ્ઞાનદ્વારા વિચારવામાં આવતાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના વિકલ્પ આવે, પણ જ્ઞાન વડે તોલ (નિશ્ચય-માપ) કર્યા પછી, અભેદ નિર્મળાની શ્રદ્ધા કરવા વખતે અને તેમાં ઠરવા વખતે તેના વિકલ્પો હોતા નથી. જેમ માલ તોળવા કાંટો, કાટલાંની જરૂર પડે પણ ખાવા વખતે તે દૂર પડયાં રહે છે, તેમ આત્માનો નિશ્ચય કર્યા પછી એકાગ્ર અનુભવ વખતે ચારિત્ર વિગેરેના વિકલ્પ કરવાની જરૂર નથી. "હું જ્ઞાન છું. તેમાં સ્થિર થાઉં," એવા શુભભાવના વિકલ્પમાં અટકે તો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થતો નથી; વિકલ્પ વડે જ આત્માનું દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર માને તો એવા મનના શુભભાવ આત્મા અનંતવાર કરી ચૂકયો છે. "હું નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ છું, અનંતગુણવડે અભેદ છું" એવી શ્રદ્ધાને અભેદપણે આત્મામાં અનુભવતાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્રના જુદાજુદા ભેદ જાણીને રહેતા નથી. પ્રથમ આત્માની શ્રદ્ધા વખતે આવી એકાગ્રતા થતાં નિર્વિકલ્પ આત્માનો અનુભવ થાય છે અને આગળ વધતાં વિશેષ ચારિત્રમાં એ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પપણું જ અનુભવાય છે. ભેદ પડે તો વિકલ્પ થાય છે. આવું સમજ્યા વિના કોઈ એકાંતમાં એક જગ્યાએ બેસી જાય તો તેટલા માત્રથી તેને આત્માનુભવ થતો નથી. પ્રથમ સત્ય અસત્યનો નિર્ણય થયા પછી અનુભવ થઈ શકે છે.

વ્યવહાર એટલે કાંટા કાટલાં (શુભભાવ) અનંતવાર આત્માએ ફેરવ્યા, પણ પરથી જુદા અવિકારી ચિદાનંદ ભગવાન આત્માને સમ્યક્‌જ્ઞાનના માપમાં લઈ નક્કી કર્યો નહિ.

એક આત્મામાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના ભેદ વિચારવામાં કલ્પ પડે છે, તેમાં મનની અપેક્ષા આવે છે, એવા ભેદ વડે એકાકાર ગુણદૃષ્ટિનો અનુભવ ઉઘડે નહિ અને અંતરમાં અભેદ એકાગ્રતા થાય નહિ.

ટીકા:—આ જ્ઞાયક આત્માનું બંધ પર્યાય (કર્મના સંબંધની અવસ્થા)ના નિમિત્તથી ક્ષણિક અશુદ્ધપણું થાય તે તો દૂર રહો.

(તેને પોતાનું માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પણ 'દયા પાળું, વ્રત આચરું' વગેરે જે જે શુભ વિકલ્પ છે તે અશુદ્ધભાવ (વિકાર) છે, તેને પોતાના માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તે અશુદ્ધપણું તો દૂર રહો,) પણ જ્ઞાયક આત્માના એકપણામાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર પણ વિદ્યમાન નથી, એટલેકે એક વસ્તુમાં ત્રણ ભેદ પડતા નથી. આવું સમજતા નથી તેને ગોટા ઉઠે છે. પોતાની કલ્પનાથી વાંચે તો આગમ પણ અનર્થકારક થઈ પડે છે. સમયસાર પરમ આગમ છે તેમાં બધાં સમાધાન છે. અલૌકિક વાત કરી છે પણ ગુરુગમ વિના સમજાય તેમ નથી. બધા ગુણનો આખો પિંડ આત્મા છે તેમ અભેદ જણાવવા કહ્યું કે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર જુદાપણે વિદ્યમાન નથી, પણ 'ગુણ નથી' એમ કોણે કહ્યું?

ઘી, ગોળ અને લોટનો લાડવો આખો બનાવ્યો, પછી તેમાંથી ઘી, ગોળ અને લોટ જુદા કાઢી નાખો તો તે વસ્તુજ ન રહે, તેમ આત્મામાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની એકતા છે. તેના જુદાજુદા ભેદ પાડી વિચાર વડે કટકા કરવામાં રોકાવું તે ઠીક ન કહેવાય. ગુણના ભેદ વિચાર્યા કરે તો વિકલ્પ થાય, અભેદ અનુભવ થાય નહિ. જેને આત્મ અનુભવનો લાડવો ખાવો હોય તેને ત્રણ ગુણના ભેદ પાડી શુભ વિકલ્પમાં રોકાવું પાલવશે નહિ, બાહ્યનું સ્થૂલ અવલંબન તો નહિ, પણ સૂક્ષ્મ વિકલ્પનોએ અહીં નકાર છે. લોકોને આવું સાંભળવા મળતું નથી, અંતર તત્ત્વનો વિચાર ઘણો ઓછો ચાલે છે. જેનાથી આત્માનો ગુણ પ્રગટે ને સાંભળવા-સમજવા મળતું નથી, પણ જે ભાવે અનંતભવ વધે તેવી ઊંધી માન્યતા અને પરમાં કર્તા ભોક્તાની વાતો માનનાર અને મનાવનારા ઘણા મળે છે.

આત્મામાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વિદ્યમાન નથી એટલેકે જ્યાં અખંડ નિર્વિકલ્પનું લક્ષ કરવું છે, ત્યાં જુદાજુદા ભેદ જણાતા નથી, પણ અનંતગુણનોપિંડ નિર્મળ જ્ઞાયક એક સ્વરૂપે જણાય છે. પરમાર્થે એકત્વ સ્વરૂપમાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ભેદપણે નથી.

અનંતધર્મોવાળા એક ધર્મીમાં જે નિષ્ણાત નથી એવા નિકટવર્તી શિષ્યને, અનંત ધર્મો સ્વરૂપ આત્માને ઓળખાવનારા કેટલાક

ધર્મો વડે, ઉપદેશકર્તા આચાર્યો અભેદના લક્ષે નામથી ભેદ પાડે છે કે સત્–ચિત્–આનંદ (સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર) તેને ધારણ કરનારો તે આત્મા છે, પણ પરમાર્થે આત્મામાં ત્રણ ગુણના જુદાજુદા ભાગલા નથી માટે ભેદ વિદ્યમાન નથી.

પ્રશ્ન:—આત્મા કેવો છે ?

ઉત્તર:—આત્મા અનંતધર્મ એટલે ગુણ સ્વરૂપ છે. જાણવું, શ્રદ્ધવું, વીર્ય, અસ્તિત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, પ્રદેશત્વ, આદિ અનંતધર્મો આત્મામાં એક સાથે છે. એક વસ્તુ અનંતગુણનોપિંડ છે એવા આત્માને જાણવામાં જે શિષ્ય પ્રવીણ નથી તેને કેટલાક ગુણોવડે નામથી ભેદ પાડી વ્યવહાર માત્રથીજ એવો ઉપદેશ આપે છે કે જ્ઞાનીને દર્શન છે, જ્ઞાન છે, ચારિત્ર છે. "નિષ્ણાત નથી એવા નિકટવર્તી શિષ્યને" એટલે કે જે અજ્ઞાની સમજવા માગે છે તેને કહેવાય છે, જ્ઞાની છે તેને તો ખબર જ છે.

કોઈ કહે છે કે તેરમા ને સાતમા ગુણસ્થાનક અને તે ઉપરનાની આ વાત છે. લોકોને સત્ય વાત માંડ સાંભળવા મળે ત્યાં તત્ત્વના વિરોધીઓ આમ ખોટું કહી ભડકાવે છે. આચાર્ય તો કહે છે કે જે શિષ્ય "અનંત ધર્મવાળો આત્મા કેવો છે" તે સમજ્યો નથી પણ નિકટવર્તી છે અર્થાત્ પાત્ર છે (સમજવા માટે નિકટ આવેલો છે) તેને આ કહીએ છીએ. અનંતકાળમાં જે સ્વરૂપ સમજ્યો નથી તે કેવું છે, તેને સમજવાની ધગશવાળો છે તે નિકટવર્તી છે, તેને આ વાત સમજાવાય છે. જે સમજતો નથી તે પૂછે છે; તેને 'તું એકરૂપ અભેદ આત્મા છો' એમ કહી દે તો અનંતધર્મ સ્વરૂપ વસ્તુને તે કદી સમજી શકે નહિ.

પરમાર્થે આત્મા નિર્વિકલ્પ, નિરાવલંબી છે, અનંતગુણનો પિંડ છે, તેની શ્રદ્ધામાં ભેદ પાડવારૂપ વિકલ્પનો પણ અવકાશ નથી, છતાં જે સમજવા માંગે છે તેને ભેદ પાડીને, એકેક ગુણ દ્વારા અભેદ આત્માનું લક્ષ કરાવવા માટે વ્યવહાર માત્રથી ભેદ પાડવો પડે છે.

શ્રીગુરુ કહે છે કે:—અભેદ સ્વરૂપને જીવ લક્ષમાં લઈ શકે તે માટે

ભેદનું કથન કહેવું પડે છે. જેમ અમે સમજીએ છીએ તેમ નિકટવર્તી (સત્ય સમજવાનો કામી) શિષ્ય બરાબર સમજી લેશે. આમ કહેવામાં એવો આશય આવ્યો કે આ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના ભાવ કોઈ ગમે તેની પાસેથી સાંભળે અથવા એની મેળે વાંચે તો સ્વચ્છંદે અપૂર્વ આત્મબોધ પ્રગટે નહિ. એકવાર સાક્ષાત્ જ્ઞાની પાસેથી, ગુરુગમરૂપે સત્સમાગમથી સીધું સાંભળવું જોઈએ. "દીવે દીવો પ્રગટે." ઉપાદાન સત્ ઝીલવા તૈયાર હોય ત્યાં જ્ઞાનીની હાજરી હોય જ.

"બૂઝી ચહત જો પ્યાસ કો, હૈ બૂઝનકી રીત;
પાવે નહિ ગુરુગમ વિના, એહી અનાદિ સ્થિત."

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

જે માણસને ઘણી તૃષા લાગે અને જળ પીવા જાય તો જળ મેળવી લે છે, તેમ સર્વજ્ઞ ભગવાને આત્માને કેવો કહ્યો છે, તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવું છે, તેની જેને ઝંખના છે તે સત્સમાગમ મેળવી લે છે, પણ પોતાની મેળે એકલો શાસ્ત્ર વાંચે તો તેમાંથી તે સમજે નહિ. આ તો મર્મો છે. અબરખના પડમાંથી જેમ પડ નીકળતાંજ રહે તેમ એક એક શબ્દમાંથી ઘણા ઘણા અર્થ નીકળતાં રહે છે.

નિકટવર્તીનો અર્થ "જ્ઞાની પાસે આવીને ઉભો છે" એવો થાય છે. નિકટ બે પ્રકારે છે (૧) ક્ષેત્રે નિકટ, (૨) ભાવે નિકટ. બાહ્યમાં સાક્ષાત્ જ્ઞાની પાસે આવ્યો છે તે ક્ષેત્રે નિકટ અને અંતરથી સમજવાની જેની તૈયારી છે તે ભાવે નિકટ. એકવાર જ્ઞાનીની નજીક થવું જોઈએ, એમાં બીજાથી જ્ઞાનીને જુદા તારવવાનો પોતાનો વિવેક છે. જ્ઞાની મળવા જોઈએ એમ કહેવામાં પરાધીનતા નથી. જે જાતે પાત્ર થયો તેને જ્ઞાનીનો જોગ ન મળે એમ બનેજ નહિ. એ માટે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વારંવાર સત્સમાગમ ઉપર ભાર મૂક્યો છે.

"મારી મેળે તત્ત્વ સમજી લઈશ" એમ માનીશ નહિ; અને તારી તાકાત વિના, કોઈ નિમિત્તથી મળે એમ પણ બનતું નથી. તું સમજ તો નિમિત્તમાં આરોપ થાય. અને તારી પાત્રતા થાય તો તને સમજાવવામાં સદ્‌ગુરુ નિમિત્ત થયા, એમ વ્યવહારથી કહેવાય.

ઘણા જીવોને સત્ સમજવાની તાલાવેલી અંતરથી થાય, ત્યારે સંસારમાંથી ઉન્નતિ ક્રમમાં આગળ વધેલા જ્ઞાની તીર્થંકરપણે જન્મે. તેમના નિમિત્તે જે લાયક જીવ હોય તે સત્યને સમજી લે એવો મેળ થઈજ જાય છે. તીર્થંકર કોઈ માટે અવતાર લેતા નથી, તેમજ કોઈ ઈશ્વર અવતાર લેતા નથી.

તા. ૯—૭—૪૩.

કેટલાક કહે છે કે સમયસારમાં બહુ ઝીણો અધિકાર છે; પણ અનંતકાળ વીત્યા છતાં જેના ભાન વિના જન્મ મરણનાં દુઃખ જીવ ભોગવે છે, તે દુઃખ ટાળવા માટેજ આ વસ્તુ કહેવાય છે.

સંસાર ખાતર ચોવીસે કલાક મજુરી કરે છે જેના ફળમાં સુખ નથી. અનંત જન્મ મરણ કર્યાં તેમાં એક સેકન્ડ પણ આત્માનું ભાન કર્યું નહિ. કોઈ વ્યવહારિક સંસારની કળા આવડે તો તે પૂર્વનો ઉઘાડ છે, વર્તમાન પુરુષાર્થનું તે ફળ નથી, પૂર્વે સત્ય, દયા, દાનના કાંઈક શુભભાવ કર્યા હતા, તેથી જ્ઞાન સંબંધી આવરણ ઓછું આવેલ અને પુણ્ય બંધાયેલ. તેના ફળરૂપે વર્તમાનમાં બુદ્ધિ અને પુણ્યના સંયોગ મળ્યા છે, માટે કોઈ કહે કે અમે સંસારી ડહાપણ બહુ કર્યાં, તેથી પૈસા, બુદ્ધિ વગેરે મળ્યાં છે તો તે વાત ખોટી છે.

સંયોગ મળ્યા તેનાથી સુખ-સગવડતા નથી. પર વસ્તુ આત્મતત્ત્વને કિંચિત્ માત્ર લાભદાયક કે નુકસાનકારક નથી. 'મેં આમ કર્યું માટે આમ થયું' એ માન્યતા ખોટી છે, સંયોગથી જે વર્તમાન જાણપણું થયું છે તે અનિત્ય બોધ છે, તે જાણપણું પાંચ ઇન્દ્રિય તથા મનના ક્ષણિક સંયોગ આધીન હોવાથી ઇન્દ્રિય આદિ સંયોગનો નાશ થતાં, નાશ પામે છે.

પ્રશ્નઃ— ભણવા ન જાય તો જ્ઞાનનો ઉઘાડ કેમ થાય ?

ઉત્તર.— જે પૂર્વનો ઉઘાડ લઈને આવ્યો છે તેને ભણવાની વૃત્તિ આવ્યા વિના રહે નહિ.

પૈસા કમાવાની ઇચ્છા, સંસારીક ભણવાની ઇચ્છા તે નવા અશુભ ભાવ છે. પૈસાની પ્રાપ્તિ અને લૌકિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તે વર્ત-

માન પુરુષાર્થનું ફળ નથી, પણ તે પૂર્વનું ફળ છે; પરંતુ વર્તમાનમાં સ્વતરફ વલણ ફરી ભાન કરે તો તે વર્તમાન નવા પુરુષાર્થથી થઇ શકે છે. બાહ્ય સંયોગની પ્રાપ્તિ થવી તે પૂર્વના પુણ્યને આધીન છે પણ અંતરમાં સાચી સમજણની રુચિનો પુરુષાર્થ કરવો તે પૂર્વ કર્મને આધીન નથી. સંસાર ખાતર જેટલો રાગ કરે છે, તે ઊંધો પુરુષાર્થ છે, તેનું ફળ નવું બંધન છે. બાહ્ય સામગ્રી મેળવવા માટે રાગ, દ્વેષ, મોહ કરે તે વર્તમાન ઊંધા પુરુષાર્થનું ફળ નવું બંધન થાય છે. રાગ દ્વેષ એની મેળે થઇ જતા નથી કે કોઇ પરાણે કરાવતું નથી, પણ પોતે બુદ્ધિપૂર્વક તે કરે છે, તેથી વર્તમાન રાગ દ્વેષ થાય તે ઊંધા પુરુષાર્થ વડે થાય છે.

એ વાત થઇ: (૧) પૂર્વ કર્મના ફળરૂપે બાહ્ય સંયોગની પ્રાપ્તિ અને (૨) તે પ્રત્યે નવો લોહવાટ એટલે રાગદ્વેષની આકૂળતા કરવી (કે જે નવું બંધન છે). હવે ત્રીજી વાત એ છે કે વર્તમાનમાં લૌકિક જ્ઞાનનો ઉઘાડ વધારે દેખાય છે, તે પૂર્વે શુભ ભાવ કરી આવરણ ઓછાં નાખેલ તેનું ફળ છે. પૂર્વનું પ્રાપ્તિરૂપે અંદર પડયું હતું તે અમુક કાળે બહાર દેખાય છે તે વર્તમાન ડહાપણનું ફળ નથી. ડોકટર થવાની કળા માટે વાંદરાંનાં શરીરનાં ભાગો કાપે, દેડકાં કાપે, છતાં તેના ફળ તરીકે કળા ઉઘાડ તથા પૈસા મળે તે કેમ બને?

કસાઇ પાંચ હજાર ગાયો કાપી પૈસા કમાય, લહેર કરતા દેખાય; વકીલો જુઠાં બોલી હજારો પેદા કરે, વેપારીઓ દગા કરી કમાણી કરે; તો વિચારો કે વર્તમાનમાં તેઓ બધા પાપ કરે છે, તો પાપના ફળમાં સગવડતા, બુદ્ધિ કે પૈસા મળે? નહિજ. છતાં લોકો "વર્તમાન પુરુષાર્થ વડે અમે આ મેળવ્યું, બુદ્ધિવાળા થયા," એમ માને છે, તે માન્યતા ખોટી છે. જેના કારણમાં પાપ તેનું ફળ તો પાપ બંધનજ હોય. વર્તમાનમાં તો પૂર્વના નાખ્યાં નીકળે છે.

અનંત કાળમાં આત્મા કોણ અને કેવો તે સમજયો નથી, તેથી તે સમજવું એ અપૂર્વ છે. તેમાં વર્તમાન નવો પુરુષાર્થ કામ કરે છે. તે સમજયા વિના પુણ્ય પાપ અનંતવાર કરી તેના ફળમાં અનંત ભવ

કર્યા. અનંતવાર ધર્મના નામે પુણ્ય કર્યાં, તેના ફળમાં મોટો દેવ અને રાજા થઈ આવ્યો, ઘણી બુદ્ધિવાળો વડો પ્રધાન થઈ આવ્યો, પણ અપૂર્વ તત્ત્વ ન સમજ્યો. યથાર્થ સમજણ માટે એકવાર જ્ઞાની પાસેથી સત્ સાંભળવું જોઈએ.

तत्प्रति प्रीतिचित्तेन येन वार्तापि हि श्रुता ।
निश्चितं स भवेद्भव्यो भाविनिर्वाणभाजनम् ॥

(પદ્મનંદિપંચવિંશતિકા)

જે જીવે પ્રસન્ન ચિત્તથી આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની વાત પણ સાંભળી છે, તે ભવ્ય પુરુષ ભવિષ્યમાં થનારી મુક્તિનું અવશ્ય ભાજન થાય છે. પ્રસન્ન ચિત્તથી એટલે અંતરના ઉમળકાથી, કે 'અહો! સત્સમાગમે આવું કદી સાંભળ્યું નથી.' પોતાની મેળે વાંચીને સમજી લે તેમ નહિ, પણ સાક્ષાત્ જ્ઞાની પાસે શુદ્ધ આત્માની વાત સાંભળીને અંતરમાં નિર્ણય કરે છે તે ભાવિ મુક્તિનો ભાજન થાય છે.

ચારે ગતિમાં ભમતાં સૌથી ઓછા મનુષ્યભવ કર્યા, [કોઈ જીવ શુભ ભાવ ટકાવી રાખે તો ઉપરા ઉપરી વધારેમાં વધાર આઠ ભવ મનુષ્યપણે થાય.] તોપણ જીવ અનંતવાર મનુષ્ય થયો. મનુષ્ય ભવ કરતાં નરકના ભવ અસંખ્ય ગુણા કર્યા, [જે પંચેન્દ્રિય વધ, શિકાર, ગર્ભપાત વગેરે મહા આકરા પાપ કરે, તેનું ફળ નરક ગતિ છે. તે યુક્તિ ઘણીવાર કહેવાય છે. લોકોને દુઃખ દેખાડવા માટે કલ્પના નથી], એ નરકના ભવ કરતાં સ્વર્ગના ભવ અસંખ્ય-ગુણા કર્યા, તે પણ અનંત કર્યા. અને એ સ્વર્ગના ભવ કરતાં ઢોર અને તિર્યંચમાં, એકેન્દ્રિયમાં (વનસ્પતિ વગેરેમાં) અનંતાનંત ભવો કર્યા, એમ સર્વજ્ઞ ભગવાન કહે છે. [પૂર્વે તીવ્ર કપટ, વક્રતા વગેરે કરેલ તેના ફળમાં તિર્યંચને આડાં શરીર મળ્યાં છે.]

પ્રશ્ન:- પૂર્વ ભવ કેમ મનાય ?

ઉત્તર:-આત્મા વર્તમાનમાં છે, છે તો તેની આદિ નથી તેમજ અંત પણ નથી આ ભવ છે તો પૂર્વ ભવ પણ હતોજ. જેમ ઘીનું

માખણ ન થાય તેમ મોક્ષદશા પ્રગટ કરી હોય તો ફરી અવતાર હોય નહિ. આત્મા અનાદિથી સંસાર દશામાં અશુદ્ધ છે. શુભ અશુભ એવા અશુદ્ધ ભાવનું ફળ ચાર ગતિમાં ભ્રમણ છે. અનંત કાળથી પોતાને ન સમજ્યો માટે આત્મા રખડયો છે.

જેમ ડાબલીમાં હીરો હોય તે ડાબલીથી જુદો છે તેમ મન, વાણી, દેહ. અને પુણ્ય પાપ વિકાર આદિથી ભગવાન ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા જુદો છે, દેહરૂપી ડાબલીથી જુદો છે.

આ સાતમી ગાથા જેને બરાબર ન સમજાય તે વિરોધમાં કહે કે આ ગાથામાં તો દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર આત્માને નથી, તો શું આત્મા દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વગરનો એટલે કે જડ છે? વિકલ્પ અને ગુણના ભેદ તે અભેદ આત્માનું સ્વરૂપ નથી, એમ કહ્યું છે, તે લક્ષમાં ન લેતાં 'ગુણને ઉડાડયા છે' એવો કુતર્ક તેઓ કરે છે. પ્રથમ ઘડો અવળો મૂકાયા પછી તેના ઉપર જેટલા ઘડા મૂકાય તે બધા ઊંધા મૂકાય છે, તેમ ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા પરથી ભિન્ન અને પોતાના અનંત ગુણોથી અભિન્ન છે તે જેઓ વાસ્તવિકપણે સમજ્યા નથી તેના જેટલા તર્ક આવે તે બધા ઊંધા આવે.

બાહ્યથી ધર્મ થાય એમ લોકોએ અનાદિથી માન્યું છે, તેનાથી આ જુદી વાત છે. કોઇ આત્મા પરની ક્રિયા કરી શકતો નથી. જ્ઞાની પુણ્ય-પાપ વિકારનો સ્વામી નથી, તેથી તેનો કર્તા થતો નથી, તે પોતાના અવિકારી સ્વભાવનો કર્તા થાય છે. અવિકારીની શ્રદ્ધા વડે વિકારનો નકાર હોવા છતાં પુરુષાર્થની મંદતા છે તેથી પુણ્ય પાપનો ભાવ થાય પણ તેનો ધણી કે કર્તા જ્ઞાની થતો નથી. જે પોતાને વિકારનાં કામ અને દેહાદિ જડની ક્રિયાનો કર્તા માને તેને અવિકારી જ્ઞાયક સ્વરૂપનું ભાન નથી.

આ સમ્યક્ શ્રદ્ધાનો વિષય છે. મુનિપણું, શ્રાવકપણું અને ચારિત્રની યોગ્યતા તો સમ્યક્ શ્રદ્ધા પછીજ આવી શકે, આચાર્ય કહે છે કે જેને સાચી શ્રદ્ધા નથી, તેને સાચું મુનિપણું, શ્રાવકપણું કે ચારિત્ર હોઈ શકે નહિ.

અવિકારી નિરાવલંબી વીતરાગ સ્વભાવની યથાર્થ શ્રદ્ધા અને અંશે સ્વરૂપ સ્થિરતા થયા છતાં નીચલી દશામાં પુણ્ય પાપનો વિકાર થાય ખરો, પણ તેને અખંડ ભાન છે કે મારો જ્ઞાયક સ્વભાવ પુણ્ય-પાપનો નાશક છે, રક્ષક નથી. એવી શ્રદ્ધા પ્રથમ ન કરે ત્યાંસુધી આત્મસ્વભાવ સમજવાની અને પ્રાપ્ત કરવાની લાયકાત પણ નથી.

અહીં કહે છે કે ચિદાનંદ ભગવાન આત્માને ક્ષણિક વિકારી કહેવાની વાત તો દૂર રહો, પણ ગુણગુણીના ભેદનું લક્ષ પણ છોડો. આત્મા સ્વરૂપે અનંતગુણનો અખંડ પિંડ છે, તેમાં અભેદ લક્ષ ન કરે, અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના વિકલ્પવડે ત્રણ ભાગલા ઉપર દૃષ્ટિ રાખે તેને સમ્યગ્દૃષ્ટિ થતી નથી. જેવું પરમાર્થ સ્વરૂપ નિર્મળ છે, તેવું તેનું ભાન ન કરે અને પુણ્ય-પાપની પ્રવૃત્તિમાં વખત ગુમાવી દે તે જીવનના સરવાળા શા? માત્ર લોકોમાં દેખાવ "હો,-હો ને હરિશરણ" કરી ધર્મ માને છે, કોઇ બાહ્ય લૌકિકમાં નીતિવડે બધું માની લે છે, પણ તે કાંઈ અપૂર્વ નથી લીલીવાડી મૂકીને ડોસો ગયા એમ લોકો કહે પણ મમતા લઇને, પૂર્વનાં પુણ્ય બાળીને દુર્ગતિમાં આત્મા ગયો, તે કોઈ વિચારતું નથી. અહો! આવા પરમ સત્યનો મહિમા એકવાર સાંભળે, અંતરથી ભાન કરે, તેને મોક્ષનાં કણસલાં પાકે તેમ છે. અપૂર્વ શ્રદ્ધા વડે જેણે સમ્યગ્જ્ઞાન ન કર્યું તેને મોંઘું મનુષ્યપણું મળ્યું પણ તે વ્યર્થ ગયું.

કવીનાઇન પીવાથી તાવ ઉતરે એવો વિશ્વાસ કવીનાઇન પીધા પહેલાં જીવ કરે છે, તેમ રાગદ્વેષ અજ્ઞાન રહિત હું જ્ઞાયક છું, એવો વિશ્વાસ પ્રથમ કરવો જોઇએ.

કોઈ કહે કે કવીનાઇનથી તાવ ઉતરે છે ત્યારે પરમાણુઓમાં થતો સૂક્ષ્મ ફેરફાર અમે જોઈ શકતા નથી, પણ તેનાથી ઘણાના તાવ ઉતર્યા જાણ્યા છે, તેથી માનીએ છીએ. તેવીજ રીતે વિકારનો સર્વથા નાશ કરીને સંપૂર્ણ નિર્વિકારી શુદ્ધ સ્વરૂપ અનંત આત્માઓએ પ્રગટ કરેલ છે તેથી જ્ઞાની કહે છે કે તમે માનો કે આત્મા રાગદ્વેષ, અજ્ઞાન રહિત માત્ર જ્ઞાયક છે.

વ્યવહારથી કહેવાય કે જ્ઞાનીને દર્શન છે, જ્ઞાન છે, ચારિત્ર છે, પરંતુ પરમાર્થથી જોવામાં આવે તો અનંત પર્યાયોને એક દ્રવ્ય પી[1] ગયું હોવાથી એકરૂપ કિંચિત્ એકમેક મળી ગયેલા આસ્વાદરૂપ, અભેદ જ્ઞાયકપણું જ છે, આત્મામાંથી ગુણ નવો પ્રગટ થતો નથી પણ પર્યાય પ્રગટે છે, જ્ઞાનીને અખંડ દ્રવ્ય ઉપર લક્ષ છે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે પર્યાય છે, વ્યવહાર છે; તે ભેદને ગૌણ કરીને આત્મા અખંડાનંદ, પૂર્ણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રથી અભેદ છે, તેને શ્રદ્ધામાં (લક્ષમાં) લેવો તેજ ધર્મનું મૂળ છે. ગુણમાં ભેદરૂપ વિકલ્પનો રાગ તોડી અંદરમાં એકાગ્રપણે સ્વને લક્ષમાં લે તો બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પ તૂટી પરમાર્થ સ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ અભેદ સ્વાદરૂપે જણાય છે. આવી વાત સાંભળી પણ ન હોય તેથી માણસને એમ લાગે કે અહો! સમ્યગ્દર્શન બહુ મોંઘું કરી નાંખ્યું! લોકોએ કલ્પનાથી, બાહ્યથી સમકિત માન્યું છે. માંહોમાંહે અભિપ્રાય આપે કે તમે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છો, પણ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે તેવું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણ્યા વિનાની શ્રદ્ધા તે સસલાનાં શીંગડાં માનવા જેવી શ્રદ્ધા છે.

આતો "બીજ" રૂપે કહેવાય છે તેનું "પોષણ" કરવા ઘણી વખત સાંભળે અને સમજણમાં મેળ બેસાડે તો "ફળ" આવે.

અહીં નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા કરવાનો અભેદ વિષય શું છે તે જણાવ્યો છે, તે સમજ્યે છૂટકો છે. અહો! અદ્‌ભૂત મહિમા જણાવનાર સમયસાર અમૃતનો કુંડ છે, મીઠા મહેરામણ છે, તેને જાતે જાણે નહિ તો શું થાય! કુંદકુંદાચાર્ય મહારાજે અચિંત્ય મહિમા સ્પષ્ટ કરી જણાવ્યો છે.

"સહેજે સમુદ્ર ઉલસિયો, માંહે મોતી તણાતાં જાય;
ભાગ્યવંતકર વાપરે, એની મોતીએ મૂઠીઓ ભરાય."

જેને સાંભળતાંજ સહેજે ચૈતન્ય રત્નાકર ભગવાનનો મહિમા ઉલસે છે. અંતરથી સમજ્યો તેને અતીન્દ્રિય સ્વાદ આવ્યા વગર રહે નહિ. પોતાની કલ્પનાથી શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્ર વાંચી અંદરથી ખોટા તર્ક ઉઠાવે તો "પાપવંત કર વાપરે, એની શંખલે મૂઠીઓ ભરાય"

---

૧ પી ગયું = તેમાં બધા ગુણ, પર્યાય સમાઈ ગયા.

એક સમયસાર શાસ્ત્ર પાત્રતા લાવી સત્સમાગમે સાંભળે અને પરમાર્થ સમજે તો અનંતભવની તૃષ્ણાની ભૂખ ભાંગે.

જેનો મહિમા ત્રણે કાળ અનંત સર્વજ્ઞ પરમાત્માઓએ ગાયો છે, તેની વાત સાક્ષાત્ સાંભળવા મળી, છતાં અવિકારી, ધ્રુવ સ્વભાવની શ્રદ્ધા ન કરે તે કેમ ચાલે ?

કાચા ચણામાં સ્વાદ ભર્યો છે, એમ જાણી ચણાને શેકે, તો ફરી વાવ્યો-ઊગે નહિ અને સ્વાદ આપે, તેમ આત્મામાં અખંડ આનંદ ભર્યો છે, વર્તમાન અવસ્થામાંથી ભૂલરૂપ કચાશ અને અશુદ્ધતા કાઢી નાખે તો તેનો પ્રગટ સ્વાદ આવે; માટે પ્રથમ અખંડાનંદ પૂર્ણ છું, અવિકારી છું તેની અંતરમાં શ્રદ્ધા કરવી જોઇએ. પૂર્ણ નિર્મળ સ્વભાવની શ્રદ્ધા થતાંજ રાગ દ્વેષ બધા ટળી જાય નહિ પણ અખંડ ગુણની પ્રતીતિના જોરે ક્રમેક્રમે સ્થિરતા થતાં વિકારનો નાશ થશે.

જેમ ચણામાં સ્વાદની ઉત્પત્તિ, કચાશનો વ્યય અને તેનું મૂળ સ્વરૂપે ટકી રહેવાપણું—ધ્રુવપણું છે; તેમ આત્મામાં રાગદ્વેષ રહિત, નિર્મળ સ્વરૂપે છું, એવી શ્રદ્ધાના અપૂર્વ સ્વાદનો ઉત્પાદ, અજ્ઞાનનો વ્યય અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા ધ્રુવ છે; એવી શ્રદ્ધાનો મહિમા સાંભળે, માને તો ભગવાન આત્મા જેવો છે તેવો સમજાય.

તા. ૧૦-૭-૪૩.

જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મામાં જુદાજુદા અનંતગુણો છે, પણ તેનો જુદાજુદો વિચાર કરવાથી એક અખંડ વસ્તુ જાણી શકાય નહિ. ગુણ ગુણીનો ભેદ પાડવામાં રોકાવું તે રાગનો વિષય છે, તેથી તે વડે નિર્વિકલ્પ અનુભવ થઇ શકે નહિ. અખંડ સ્વરૂપના લક્ષ વિના નિર્મળ નિરપેક્ષ વસ્તુ ખ્યાલમાં આવે નહિ અને યથાર્થ જાણ્યા વિના આત્મામાં સ્થિર થઇ શકાય નહિ.

જેમ રાજાને તેના યોગ્ય અધિકારથી ન બોલાવો તો તે જવાબ ન આપે તેમ ભગવાન આત્માને સર્વજ્ઞના ન્યાય અનુસાર જાણીને, અનંત ગુણોથી એકત્વ ઓળખીને, તેનું અભેદપણે લક્ષ કરવામાં ન

આવે તો તે પણ જવાબ ન આપે, અર્થાત્ સાક્ષાત્ નિર્વિકલ્પ અનુભવ ન થાય.

'હું વિકારી છું' એમ માને અથવા ગુણ ગુણીના ભેદનું લક્ષ કરે તો રાગનો વિષય રહે છે.

પ્રશ્ન:— નીચલી દશામાં રાગ તો રહે છે, તો રાગ રહિત દશા કેમ જણાય ?

ઉત્તર:— સમ્યક્દર્શન થતાં જણાય છે. જ્યાંસુધી મનના સંબંધમાં જોડાતો હતો ત્યાંસુધી બુદ્ધિપૂર્વક રાગ રહેતો હતો. તેનું લક્ષ છોડી સ્વમાં અભેદ લક્ષ થતાં બુદ્ધિપૂર્વક રાગ છૂટી જાય છે, ને નિર્વિકલ્પતા થાય છે, તે સમ્યક્દર્શન છે. તે આત્મસાક્ષાત્કાર પ્રથમ ચોથે ગુણસ્થાનકે ગૃહસ્થને થાય છે. ગૃહસ્થ દશામાં રાગ હોવા છતાં આત્મામાં આનંદનો સ્વાદ આવે છે. પ્રથમજ અલ્પજ્ઞ દશામાં જ્ઞાનનો વ્યાપાર જે સ્થૂળ છે, તે પોતાનું જ્ઞાન સૂક્ષ્મ કરી, જ્ઞાનનો વ્યાપાર અંદરમાં સ્વ તરફ વાળીને નિર્મળ, અભેદ સ્વરૂપનું લક્ષ કરે તો ત્યાં બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પ છૂટી જાય છે. એવો કોઈ અચિંત્ય મહિમા ગૃહસ્થ દશામાં થઈ શકે છે, અને તે જન્મ મરણ ટાળવાનો ઉપાય છે.

કોઈ કહે કે "બહુ ઝીણું સમજીને શું કરવું છે ? છેવટે તો ધ્યાન કરવું છે ને ? માટે આપણે પ્રથમજ ધ્યાન કરવા માંડો." પણ સમજ્યા વિના ધ્યાન કોનું કરશે ?

ઘણા કહે "ચિત્ત વૃત્તિનો નિરોધ કરો." પણ તેની વાત દોષવાળી છે. કારણકે તે વાત નાસ્તિથી છે. પોતાની 'અસ્તિ' શું છે, તે પ્રથમ જાણ્યા વિના ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થતો નથી. ઓળખાણ થયા પછી એકાગ્રતારૂપ અંતર વ્યાપારમાં રોકાવું તે સ્વમાં સ્થિરતારૂપ ધ્યાન છે. તેમાં ચિત્તવૃત્તિ સહેજે રોકાઇ જાય છે, તેનો નિરોધ કરવો પડતો નથી. અમારે તો મનને બહારમાં જતું રોકવું છે, એમ પરથી અટકવાની કેટલાક વાત કરે છે, પણ પોતે અસ્તિ શું ? જ્ઞાયક સ્વરૂપમાં ઠરવું તે શું ? તેની જેને ખબર નથી તેનું મન બાહ્ય તરફ જવાનું. પરનો અભાવ ચિંતવે પણ સ્વનો સદ્ભાવ કેવો છે, શું છે ?

તેના ખ્યાલ વિના તે અનિત્ય જાણિક્ક છે; રાગદ્વેષ કાઢવા માગે છે, પણ કોને રાખવો છે, અને તે કેવો છે, કેવો નથી, તે શું કરી શકે છે, શું નથી કરી શકતો, તેની ખબર વિના તે જે કાંઇ માને, જાણે, વર્તે તે ખોટું છે. વસ્તુ સ્વભાવને યથાર્થ જાણ્યા વિના જૈનનો સાધુ અનંતવાર થયો છતાં સંસારમાં રખડયો.

આત્માને સમજ્યા વિના રાગ દ્વેષ ટાળવાનું બનશે નહિ. વસ્તુ યથાર્થ સમજે તો રાગ દ્વેષ સહેજે ટળવા માંડશે. પ્રથમ શ્રદ્ધામાં નિર્વિકારી અખંડની હા આવ્યા પછી બધી વાત યથાર્થપણે જાણી લે છે. સમજ્યો નથી છતાં 'અમે ચિત્તવૃત્તિ નિરોધરૂપ ધ્યાન કરીએ' એમ કોઇ કહે તો તેનું ધ્યાન, લીમડાને મૂઠતાનું ધ્યાન છે તેના જેવું થયું.

"चित्तवृत्ति निरोधो ध्यानम्" તેમાં 'નાસ્તિ'થી વાત થઇ. સર્વજ્ઞનું કહેવું એમ છે કે "एकाग्र चिन्तानिरोधो ध्यानम्" (તત્વાર્થ સૂત્ર અધ્યાય નવમો, સૂત્ર ૨૭) તેમાં અસ્તિથી વાત થઈ. કોઇ એક વિષયમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું તે ધ્યાન છે, આત્મા અખંડ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપી છે, તેના લક્ષે સ્થિર થતાં રાગ ટળી અંદર સ્થિરતા થાય છે અને રાગનો નાશ સહેજે થાય છે. એમ 'અસ્તિ' અને 'નાસ્તિ' બે થઇને અખંડ સ્વરૂપ છે.

અનંતકાળે આ વાત સાંભળવા મળવી મુશ્કેલ છે, તે આ સમયસારમાં સ્પષ્ટ કહેવાય છે. સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર પ્રભુના મુખ કમળથી નીકળેલી વાણી સાંભળીને, આચાર્ય શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય દેવે ચારિત્ર સહિત અંતર દૃષ્ટિથી અનુભવેલી વાત જગત પાસે મૂકીને સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞના ન્યાયના અમૃત રેડી ધર્મના ધોરીઆ વહેવડાવ્યા છે. અનંતકાળની જેને ભૂખ ભાંગવી છે તેણે સત્સમાગમે સાંભળી, જાણીને અવિકારી આત્માને અખંડપણે લક્ષમાં લેવો. મનના સંબંધથી જરા જુદો પડી, ગુણ ગુણીના ભેદનું લક્ષ છોડી અભેદપણે આત્માનો અનુભવ કરવો.

પ્રશ્ન:-આંખ, કાન બંધ કરે તો વિકલ્પ રોકાય ?

ઉત્તરઃ-' અંદર કોણ છે ' તે સમજે અને તેમાં ઠરે એટલે આંખ, કાનનાં કાણાં તરફ લક્ષ ન જાય એટલે તે બંધ થયેલાં જ છે, બંધ કરવા પડતા નથી. ઝાડપાન આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને પણ ઇન્દ્રિયનાં કાણાં નથી, તેથી શું તેને રાગદ્વેષ નથી ? તે જીવોને તો અનંતી જડતાની મુંઝવણ છે.

આત્મા પોતાના અનંત ગુણ પર્યાયનો પિંડ છે, તેને પ્રથમ યથાર્થ જાણે અને જાણ્યા પછી રાગથી જરા જુદો રહી, સ્વભાવમાં એકાગ્ર થાય તો સંકલ્પ-વિકલ્પની આકૂળતા સહેજે ટળે. સત્‌ના લક્ષે અસત્‌ (રાગદ્વેષાદિ) ટળે છે. આત્મા પરથી ભિન્ન છે એમ જાણ્યા વિના પરમાર્થે રાગ ટળે નહિ, એકાંતમાં જઇ પોતાની કલ્પનાથી માને કે મને સંસારનો રાગ નથી, વિકલ્પ નથી પણ પરમાર્થે અંતર અભિપ્રાયમાં તેને રાગદ્વેષ ઘટ્યા નથી, તેથી પરિણામે તે મૂઢ થઈ જશે.

આત્માનું નિર્વિકલ્પ, નિરાવલંબી સહજ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જૈનનો સાધુ થઇ એવો મંદકષાય કર્યો કે કોઇ બાળી મૂકે તોપણ તેના ઉપર ક્રોધ ન કરે; છતાં ભવ ન ઘટ્યો, ધર્મ ન થયો. કારણકે ' હું સહન કરૂં છું ' એવો વિકલ્પ છે તે રાગ છે પણ ધર્મ નથી. પ્રથમ રાગદ્વેષ ઉપર લક્ષ ન કરતાં ' સ્વાભાવિક અસ્તિ ' વસ્તુ ત્રિકાળ શું છે તે જાણવું જોઇએ; તે જાણ્યા વિના પરનો અભાવ કરે તેથી નાસ્તિ પક્ષ (રાગાદિનો નાશ) થઇ શકે નહિ.

' આ બહુ ઝીણું પડે, ન સમજાય ' એમ માનશો નહિ. આ વાત સત્ય છે, ત્રણેકાળ સત્ય છે, અનંતકાળમાં નહિ ઝીલેલી એવી વાત છે. તારો મહિમા જણાવી તારાં હાલરડાં ગવાય છે. ' મારો દીકરો ડાહ્યો, પાટલે બેસી નાહ્યો, મામાને ત્યાં જાશે, ખાજાં જલેબી ખાશે, ' એવાં ગાણાં બાળકને ઉંઘાડવા માટે માતા વખાણરૂપે ગાય છે; તેમ અહીં તને અનાદિની ઉંઘમાંથી જાગૃત કરવા માટે સર્વજ્ઞ ભગવાન ગાણાં ગાય છે કે ' તું આત્મા ચિદાનંદ પ્રભુ છો, પરને આધીન નથી. તું ત્રણે કાળ સ્વાધીન છો. ' આ તારા સ્વભાવરૂપ

ધર્મની જાગૃતિનાં ગાણાં છે. અનંતકાળથી તું તને ઓળખતો નથી. ગુણ-ગુણીના ભેદ વિચારમાં કે શુભ રાગમાં અટકયો, ત્યાં ધર્મ કયાંથી થાય ?

આ સાતમી ગાથામાં પરમાર્થ સ્વરૂપનો પોતામાં અભેદ અનુભવ કેવો છે તે જણાવ્યું છે તેને નહિ સમજનારા ઘણા કુતર્કથી ગોટા ઉડાવે છે. જેણે ખોટું મેળવ્યું હોય તે તેની (ખોટાની) જાહેરાત કરે. અહીં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ પાસેથી જે સનાતન સત્ય મેળવ્યું તેની જાહેરાત જગત પાસે કરી છે કે દરેક વસ્તુ પરથી ભિન્ન અને સ્વથી એકરૂપ છે. આત્માના કોઈ ગુણો જુદા-જુદા નથી, ત્રણે કાળની પર્યાયોને અભેદ કરીને અંતર અનુભવવડે કહે છે કે જ્ઞાનીને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર નથી, એટલે કે તે જુદાજુદાપણે નથી, પણ આખા દ્રવ્ય સ્વભાવમાં તે સમાઇ જાય છે.

દર્શન, જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, ચારિત્ર, વીર્ય, અસ્તિત્વ. કર્તૃત્વ વગેરે બધા ગુણો વસ્તુપણે એક છે છતાં કાર્યભેદે કથંચિત્ જુદા છે. જેમકે શ્રદ્ધાનું કાર્ય પ્રતીત કરવાનું છે, જ્ઞાનનું કાર્ય જાણવાનું છે, આનંદનું કાર્ય આહ્‌લાદ અનુભવવાનું છે, દર્શનનું કાર્ય સામાન્ય પ્રતિભાસ છે, અસ્તિત્વનું કાર્ય હોવાપણું છે. જ્ઞાનવડે બધા ગુણો જુદાજુદા અને કિંચિત્ એકમેક છે, તેમ જણાય છે. બધા ગુણોનો આનંદ જુદા-જુદા છે, છતાં તે બધા ગુણનું એકપણું કેવી રીતે છે તે સમજીને એકત્વને લક્ષમાં લેવાની આ વાત છે: આ સમજણની વિધિ વિના ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં બીજો ઉપાય નથી.

"એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત."

(આત્મસિદ્ધિ ગાથા ૩૬)

તત્ત્વમાં અવિરોધપણે સમજણ પૂર્વકની જે વિચારણા, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન તે જ પુણ્ય-પાપ રહિત અવિકારી સ્વરૂપમાં ઠરવામાં પ્રેરે, તે જ્ઞાનની સ્થિરતારૂપ વ્યવહાર જ્ઞાનીને કહ્યો છે, એ વિધિથી સ્વરૂપને સમજી એકવાર અંતરમાં લક્ષ તો કરી લે! તેમાં વિકાર તો નથી

પરંતુ ગુણ-ગુણીની જુદાઈ પણ નથી. વર્તમાનમાં એવા પૂર્ણ નિર્મળ સ્વભાવનો અનુભવ કરતાં વસ્તુમાં જે અનંતગુણો છે, તે કિંચિત્ ભેગા અને ગુણના સ્વાદભેદે જુદા છે; એક સ્વભાવરૂપે અનુભવવામાં આવતાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના જુદાજુદા પ્રકાર અનુભવમાં આવશે નહિ.

સુખ તો આત્મામાં જ છે તેને બદલે લોકો બાહ્યથી સુખ માને છે, તે માત્ર કલ્પના છે. આ મકાન ઠીક છે, છોકરાં ઠીક છે, સ્ત્રી ઠીક છે, આબરૂ ઠીક છે, એમ કલ્પના વડે સુખ માન્યું છે. અંતરમાં સુખ છે તેની ગુલાંટથી પર નિમિત્તમાં સુખ માન્યું છે, અજ્ઞાનીએ ભ્રમણાથી સુખની કલ્પના કરી છે, લોકો કહે છે તેવું તે માની લે છે. બહારની સગવડતામાં સરખાઇ હોય તેને અજ્ઞાની સુખ માને છે. તે વિકારનું લક્ષ અને ધણીપણું છોડી, મારૂં અનંત સુખ મારામાં અને મારાથીજ છે, મારે અનંત ગુણનું અનંત સુખ છે, એમ જ્ઞાની પોતાના ગુણને અખંડ દ્રવ્યમાં સમાવીને અનંત આનંદને અનુભવે છે. નીચલી દશામાં પ્રગટ આનંદ થોડો છે પણ લક્ષમાં પૂર્ણ છે.

શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, પ્રદેશત્વ, વિભુત્વ, સ્વચ્છત્વ, પ્રકાશકત્વ, અગુરુલઘુત્વ, પ્રભુત્વ, જીવત્વ, ચેતનત્વ વગેરે બધા ગુણોનો સ્વભાવ જુદોજુદો છે, તોપણ વસ્તુપણે એકરૂપ છે.

મનના શુભ ભાવથી જરાક છૂટીને સ્વભાવનું લક્ષ કરતાં બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પ રહેતા નથી તે દશાને અનુભવ કહેવામાં આવે છે, એવા એકરૂપ અનુભવમાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના ભેદ નથી. સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પર્યાય છે, તે પર્યાયના ભેદ ઉપર લક્ષ જવું તે વ્યવહાર છે. તેના (ભેદના) લક્ષે નિર્મળતા ન થાય.

સમયસારની એકેક ગાથા અપૂર્વ છે. અનંતકાળમાં આ વસ્તુનો સ્વભાવ આત્મા સમજ્યો નથી, પણ તેને સમજવા માટે અનંતકાળની જરૂર પડતી નથી. અજ્ઞાનમાં, રખડવામાં અનંતકાળ ગુમાવ્યો પણ સ્વાધીન સ્વનું ભાન કરી મુક્ત થવામાં ઘણો કાળ જોઇતો નથી. અનંત ભવનો અંત કરનાર વાતને ભગવાન કુંદકુંદા-

ચાર્યદેવ જગત પાસે જાહેર કરે છે કે વિકાર અને ગુણનાં પ્રકારના ભેદ રહિત એકલો જ્ઞાયક છું એવી દૃષ્ટિવડે અખંડ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવી તે જ મોક્ષનું મૂળ છે. વ્યવહાર સમજાવવા માટે, બીજા પદાર્થો છે તેનાથી આત્માને જુદો દેખાડવા માટે કથનથી ગુણગુણીના ભેદ પાડે, પણ વસ્તુને અખંડ જ્ઞાયકપણે જોતાં તેના અનંતગુણ એકરૂપ અનુભવમાં આવે છે, તેમાં વિકલ્પ નથી, બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પનો ખ્યાલ પણ નથી, એવી શ્રદ્ધાનું જોર તે પ્રથમજ ધર્મનો ઉપાય છે ને તે જ મુક્તિનું કારણ છે.

ભાવાર્થ:-આ શુદ્ધ આત્માને કર્મ બંધના [૧]નિમિત્તથી અશુદ્ધપણું આવે છે એ વાત તો દૂર જ રહો, નિમિત્તપણે કર્મ બંધનનો અનાદિથી સંયોગે સંબંધ છે, તેમાં જોડાવાથી વર્તમાનમાં વિકાર પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય તે તો દૂર રહો, તેનું તો સમ્યક્દર્શનમાં લક્ષ કરવાનું નથી, પણ તેમાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના પણ ભેદ નથી, કારણકે વસ્તુ અનંતધર્મરૂપ એક ધર્મી છે.

આત્મા અનંત ધર્મસ્વરૂપે હોવા છતાં વસ્તુરૂપે એક છે, પરંતુ અજ્ઞાની જન તેને ભેદરૂપ ધર્મોથી સમજી શકે તેથી, આત્માનું પ્રગટ લક્ષણ જાણી શકાય તેવા અસાધારણ ગુણને, બીજાથી લક્ષણ ભેદરૂપે જણાવવા 'જાણનાર તે આત્મા, શ્રદ્ધા કરે તે આત્મા' એમ વ્યવહારથી ભેદ પાડી કહેવાય છે.

અષાડી અમાસની રાત્રિ હોય, અંધારા ઓરડામાં કોઈ સુતો હોય, ત્રણ ગોદડાં ઓઢયા હોય, આંખો બંધ હોય છતાં સુતા સુતા તે કહે છે કે 'ભારે અંધારૂં છે.' વિચાર કરો કે એ કોણે જાણ્યું? જેણે જાણ્યું તે પોતે જાણનારો જાણનાર સ્વરૂપે છે તે વડે જાણ્યું છે. અંધારાથી અંધારૂં દેખાય નહિ. દેહ, ઇન્દ્રિય અને મન જડ છે, તેનાથી આત્મા જણાતો નથી તેમજ તે વડે આત્મા જાણતો નથી

૧. નિમિત્ત=પર સંયોગની હાજરી.

ઉપાદાન=પોતા વસ્તુની શક્તિ.

પણ જડ શરીર છે તેનાથી આત્મા જુદો છે, તેને ખાસ ગુણે જ્ઞાન વડે ઓળખાવે તો જલ્દી ઓળખાય છે. આત્મા એક માત્ર જ્ઞાન ગુણપણે નથી પણ આત્મામાં એવા તો અનંત ગુણો છે, તે બધાને અજ્ઞાની જાણતા નથી; તેથી બીજા દ્રવ્યમાં ન હોય તેવા અસાધારણ ગુણ વડે આત્માને ભેદ કથનથી ઓળખાવવો પડે છે.

'જ્ઞાનીને દર્શન છે, જ્ઞાન છે, ચારિત્ર છે,' એમ પરમાર્થને જણાવવા પૂરતો કથનવડે ભેદ પાડવો તે વ્યવહાર છે. ગુણ-ગુણીના ભેદ પાડી સમજાવવાની રીત તે વ્યવહાર છે. પરમાર્થથી એટલે ખરેખર જોવામાં આવે તો અનંત ગુણના અભેદ પિંડરૂપે આત્મા હોવાથી બધી પર્યાયોને પી ગયો છે અર્થાત્ દ્રવ્યમાં ત્રિકાળી અનંત પર્યાયો અને અનંત ગુણો એકમેક સમાયેલાં છે તેથી, લક્ષણ અને કાર્ય ભેદે જુદા હોવા છતાં વસ્તુપણે કોઈ ગુણ જુદા નથી.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે, 'પર્યાય પણ દ્રવ્યનો જ ભેદ છે. જાણવાની ક્રિયા કરે તે જ્ઞાન, પ્રતીતિ કરે તે શ્રદ્ધા, તેમાં ઠરે તે ચારિત્ર, એ બધા આત્માનાજ ગુણો છે, અવસ્તુ તો નથી; તો તેને વ્યવહાર કેમ કહી શકાય? પોતાની વસ્તુપણે પોતાના ગુણ પોતાને આશ્રિત છે, તેને નિશ્ચય કહેવો જોઈએ; તેને વ્યવહાર કેમ કહેવાય? શરીર, મન, વાણી તથા રાગદ્વેષને જીવના વ્યવહારથી કહો તે બરાબર, કારણકે જે પરભાવને આશ્રિત છે તેને તો વ્યવહાર કહેવાય, પણ જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, ચારિત્ર કે જે સ્વવસ્તુ આશ્રિત છે તેને વ્યવહાર કેમ કહો છો?'

તેનું સમાધાનઃ-એ ગુણો આત્માના છે એ ખરું છે, પણ અહીં દ્રવ્ય દ્રષ્ટિથી અભેદ નિર્મળ એકરૂપ સ્વભાવ સામાન્ય લક્ષમાં આવે તે રીતે આત્માને જણાવવો છે. અભેદ દ્રષ્ટિમાં ભેદને ગૌણ કહેવાથીજ અભેદ વસ્તુસ્વરૂપ સારી રીતે માલૂમ પડી શકે છે. અનંતગુણથી અભેદ આત્માને એકરૂપ સમજાવવા વખતે ભેદ કથન ગૌણ થઈ જાય છે, તેથી અહીં ગુણગુણીના ભેદને ગૌણ કરીને તે ભેદને વ્યવહાર કહ્યો છે. અહીં એવો અભિપ્રાય છે કે ભેદ પાડનારના લક્ષમાં નિર્વિકલ્પદશા થતી નથી અને સરાગીને વિકલ્પ રહ્યા કરે છે. ગુણના વિકલ્પ કર્યા કરે તો પુણ્ય થાય, પણ નિર્વિકલ્પ અનુભવ ન થાય.

છદ્મસ્થને રાગ રહે છે તેથી ભેદ ઉપર લક્ષ કરવાથી તો રાગમાં રોકાઇ જાય છે, માટે જ્યાંસુધી રાગાદિ મટે નહિ ત્યાંસુધી વર્તમાન અવસ્થાના વિકાર અને ગુણના ભેદને ગૌણ કરી, અભેદ સ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ અનુભવ કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. વીતરાગ થયા પછી ભેદાભેદરૂપ વસ્તુનો જ્ઞાતા થઈ જાય છે. પરાશ્રયના વિકલ્પ કર્યા કરે તો મનના સબંધનો રાગ આવે છે તે હઠથી છોડવા માગે તો છૂટે નહિ, સમજ્યા વિના એકાગ્ર થવા માગે તો મૂઢતા વધી જાય.

અખંડ નિર્મળના લક્ષે નિર્મળ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન પ્રગટે છે, અને પછી નિર્મળ ચારિત્રની પર્યાય ઉઘડે છે. અનંત ધર્મ સ્વરૂપ અખંડ વસ્તુ, તેના ગુણ તથા અનંત પર્યાયનું જ્ઞાન એક સાથે વીતરાગને હોય છે, તેમના જાણપણામાં ક્રમ પડતો નથી; પણ સરાગી જીવ ભેદ ઉપર લક્ષ કરે છે ત્યાં એક પક્ષનો રાગ રહે છે, પ્રથમ તો શ્રદ્ધામાં નિર્વિકલ્પ થયા પછી ચારિત્રમાં વિશેષ સ્થિર ન રહી શકે ત્યારે અ-શુભથી બચવા શુભમાં જોડાય છે, પણ દૃષ્ટિ તો અખંડ સ્વભાવ ઉપરજ રાખે છે; તે અભેદ દૃષ્ટિના જોરે ચારિત્ર પૂર્ણ કરી લે છે.

છઠ્ઠી ગાથામાં ક્ષણિક વર્તમાન અવસ્થામાં વિકારનું લક્ષ છોડી અભેદ સ્વરૂપનું લક્ષ કરવાનું કહ્યું, અને આ સાતમી ગાથામાં ગુણ-ગુણીના ભેદનુ લક્ષ છોડી અભેદ અખંડ જ્ઞાયક સ્વરૂપનું લક્ષ કરાવે છે; એ અભેદ દૃષ્ટિના જોરે ક્રમેક્રમે રાગનો નાશ અને નિર્મળતાની વૃદ્ધિ થઈ કેવળજ્ઞાનની પૂર્ણતા પ્રગટ થાય છે. ૭.

સવારની તથા રાત્રિની ચર્ચામાંથી.

પ્રશ્નઃ- જ્ઞાનીને સમ્યક્‌દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર કેમ નથી ?

ઉત્તરઃ-શ્રદ્ધાનો વિષય ત્રિકાળ નિરપેક્ષ દ્રવ્ય છે, સામાન્ય ધ્રુવ સ્વભાવ અભેદપણે, નિર્મળપણે લક્ષમાં લેવો તે છે; અને નિશ્ચયનો વિષય પણ અભેદ નિર્મળ છે. પણ નિશ્ચયનો વિષય શ્રદ્ધા-સમ્યક્‌ દર્શન-નથી, કારણકે સમ્યક્‌દર્શન તે પર્યાય છે, સમ્યગ્જ્ઞાન તથા ચારિત્ર પણ પર્યાય છે, અને પર્યાયના ભેદ તે વ્યવહારનો વિષય છે. જ્ઞાનીને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વિદ્યમાન નથી કારણકે તે પર્યાય છે,

ખંડ છે, વ્યવહાર નયનો વિષય છે; અને અભેદ દૃષ્ટિમાં-નિશ્ચયમાં-બંધ-મોક્ષ, સાધ્ય-સાધક વગેરે બધી પર્યાય ગૌણ થઇ જાય છે. સામાન્ય-વિશેષપણું એકજ સમયે છે, તેમાં નિશ્ચયના વિષય ઉપર દૃષ્ટિ કરનાર સમ્યક્દૃષ્ટિ છે. એક સમયે એક પર્યાય પ્રગટ હોય. પર્યાયના ભેદ વ્યવહારનો વિષય હોવાથી અભૂતાર્થ છે, અર્થાત્ ત્રિકાળ વિધમાન નથી, તેથી શુદ્ધ નય વડે ભેદને ગૌણ કરાય છે.

સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પર્યાય ઉપરનું લક્ષ તે નિર્મળતાનું કારણ નથી, તેમાં શુભ રાગ થાય પણ રાગનો અભાવ ન થાય. અખંડ દ્રવ્ય સામાન્ય ઉપરની દૃષ્ટિ તે સમ્યક્દર્શન, ચારિત્ર અને કેવળજ્ઞાનનું કારણ છે. સમ્યક્દર્શનનો વિષય અખંડ નિર્મળ સામાન્ય એકરૂપ હોવાથી નિર્મળ પર્યાય ઉઘડી સામાન્યમાં ભળી જાય છે. સામાન્ય નિર્મળના લક્ષે વિશેષ નિર્મળતા ઉઘડે છે, અને ભેદના લક્ષે રાગ રહે છે. 'અખંડના જોરે ચારિત્ર' ઉઘડે છે તે વ્યવહાર છે, ગૌણ છે: વ્યવહાર માત્ર જ્ઞાન કરવા માટે અને ઉપદેશમાં સમજાવવા માટે છે. 'પૂર્ણ નિર્મળ છું' એવી અખંડની દૃષ્ટિજ મોક્ષ આપનારી છે; દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની નિર્મળ પર્યાય અખંડના જોરે ઉઘડે છે. તે પર્યાય સદ્ભુત વ્યવહાર છે, અને તે પણ દૃષ્ટિમાં ગૌણ છે. દૃષ્ટિમાં સાધ્ય-સાધકના ભેદ નથી. સંસાર અને મોક્ષ તે પર્યાયો છે, તે પણ અભૂતાર્થનો વિષય છે તેથી ગૌણ છે.

સમ્યક્દર્શન અને શુદ્ધ આત્મા એક નથી, કેમકે શુદ્ધ આત્મા અનંત ગુણનો અભેદ પિંડ છે અને સમ્યક્દર્શન તો શ્રદ્ધા ગુણની પર્યાય છે, તે નિશ્ચય દૃષ્ટિમાં ગૌણ છે. જ્ઞાની અભૂતાર્થને એટલે ત્રિકાળ વિદ્યમાન ન રહે તે ભેદને મુખ્યપણે લક્ષમાં લેતા નથી.

'અખંડ દ્રવ્ય દૃષ્ટિના જોરે-સ્વની અસ્તિના જોરે-નિર્મળ પર્યાય થાય જ છે,' એવી શ્રદ્ધા તે સમ્યક્દર્શન છે, અને એવી શ્રદ્ધા ભેદના લક્ષે કે વિકલ્પ વડે થતી નથી.

અહીં ફરી પ્રશ્ન ઉઠે છે કે જો એમ છે તો એક પરમાર્થનોજ ઉપદેશ કરવો જોઇએ, વ્યવહારનો આશ્રય શા માટે લેવામાં આવે

છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આઠમી ગાથામાં અદ્ભુત રીતે આપવામાં આવશે.

તા. ૧૧-૯-૪૩.

આઠમી ગાથાની ભૂમિકા.

છઠ્ઠી ગાથામાં વિકારથી જુદો, અભેદ જ્ઞાયક આત્મા કહ્યો, એટલે આત્મા જ્ઞાનાદિ અનંતગુણનો અખંડ પિંડ છે તેને લક્ષમાં લેવા કહ્યું. ક્ષણિક એક અવસ્થા પૂરતો આત્મા નથી તેથી તે ભેદને ગૌણ કરી એક આત્માને નિર્મળ, અસંયોગી અવિકારીપણે લક્ષમાં લેવો તે જ શ્રદ્ધાનો વિષય છે. શરીરાદિના સંયોગ તો આત્માથી ઘણે દૂર છે, તે તરફની આસક્તિતો પ્રથમથીજ ઘટાડવી જોઇએ. દેહાદિ કોઈ સંયોગપણે હું નથી, એનાં કોઈ કાર્ય મારે આધીન નથી. એટલી સમજણ તો આવું સાંભળનારને હોયજ એમ આચાર્યે માની લીધું છે.

પર સાથે આત્માને કાંઈ સંબંધ નથી, પર પોતાથી (આત્માથી) ત્રિકાળ નાસ્તિપણે છે. વર્તમાન વિકારી અવસ્થામાં પણ પરવસ્તુ આત્મામાં નથી. દેહમાં આત્મા નથી પણ નિમિત્તથી દેહીએ તો એક આકાશક્ષેત્રે આત્મા અને દેહાદિ જડ પદાર્થો સંયોગપણે રહેલા છે. છતાં વસ્તુપણે દરેક પરમાણુ તથા દરેક આત્મા જુદે જુદા છે. જે આત્માથી જુદા પડે તે આત્માના હોય નહિ. એવા સ્થૂલ વ્યવહાર મિથ્યાત્વનો ત્યાગ તો સમયસારના જિજ્ઞાસુને હોયજ. કુદેવ, કુગુરુ અને કુશાસ્ત્ર મને કોઈ પ્રકારે હિતકર નથી, દેહાદિ મારૂં સ્વરૂપ નથી, એવું સમજીને, વ્યવહાર ભૂલ છોડીને જ આ પરમાર્થ સ્વરૂપ સમજવા જિજ્ઞાસુ આવ્યો છે.

આચાર્ય મહારાજે તો ભવભ્રમણ ટળી જાય એવી વાત કરી છે. અને તેથી અનાદિની ઊંધી માન્યતા ઉપર તેઓ ઘા મારે છે.

પરવસ્તુ સાથે તો આત્માને સંબંધ નથી પણ પરાશ્રિત ભાવ વડે જે વિકાર થાય છે, તે વર્તમાન અવસ્થામાં આત્મામાં થાય છે, ત્યાં તેવડો જ પોતાને માને, શુભ-અશુભ લાગણીને પોતાનું સ્વરૂપ

માને, તેને શુદ્ધાત્માની શ્રદ્ધા નથી. આત્મા તો અવિકારી, પરમાં કર્તા ભોક્તાપણા રહિત, ચિદાનંદ, નિર્વિકલ્પ જ્ઞાયક છે.

"પર મારૂં નહિ," એ સમજાયા પછી શુભ-અશુભ વિકાર તે પણ મારા નહિ, એમ છઠ્ઠી ગાથામાં સમજાવ્યું, 'હું નિર્મળ છું, પરથી જુદો છું, એકરૂપ જ્ઞાનાનંદ છું, તેમાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર છે,' એવા ગુણ ગુણીના ભેદના વિચારમાં જીવ અટકે તો તેને પોતાનું આખું તત્ત્વ એક સાથે લક્ષમાં આવી શકે નહિ, એમ સાતમી ગાથામાં જણાવ્યું.

અહીં ભેદદૃષ્ટિના વિકાર અને પ્રકાર તરફથી લક્ષ ફેરવી, ગુણ ગુણીના ભેદનું લક્ષ ગૌણ કરી, રાગથી જરા જુદો પડી, નિર્મળ-અભેદ સ્વરૂપની નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા કરાવે છે, સંયોગ રહિત, અસંયોગીનું લક્ષ કરાવે છે; વિકાર રહિત, અવિકારી સ્વરૂપ જણાવે છે; ભેદદૃષ્ટિ રહિત, અખંડ નિર્મળને બતાવે છે. રાગી જીવ ગુણ-ગુણીના ભેદના વિચારમાં અટકે તો રાગ રહિત, ભેદ રહિત વીતરાગ અભેદ સ્વરૂપ શું તે લક્ષમાં આવી શકે નહિ.

પ્રશ્ન:-ત્યારે અમારે ઘર છોડી, ચાલી નીકળવું જોઇએ?

ઉત્તર:-જે અજ્ઞાનથી છૂટવું છે તેનું તો ભાન નથી, અને ઘરથી છૂટવાની વાતો કરે તે ઊંધી દૃષ્ટિ છે, મહામિથ્યાત્વ છે. જેની બુદ્ધિમાં એમ છે કે આ સંયોગી પદાર્થ છોડું, ફલાણું છોડું તો અંદરમાં નિવૃત્તિ આવે, તે નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિ મિથ્યાત્વ શલ્ય છે. પર લક્ષે કદાચિત્ કષાય પાતળા પડે તો પુણ્ય થાય પણ અનાદિની ભૂલ ટળે નહિ. સંયોગથી દૂર થાઉં તો ગુણ થાય એમ જે માને છે તેને પોતાનામાં અનંતગુણ ભર્યા છે તેની શ્રદ્ધા નથી. સંયોગ દૂર થાય તો ગુણ થાય, એવી માન્યતા જુઠી છે. શુભ ભાવની પ્રવૃત્તિ કરૂં તો ગુણ થાય. એવી માન્યતા પણ જુઠી છે.

જે પરલક્ષે, પરની અપેક્ષાથી કાંઇ કરવા માગે છે, તેને નિરાવલંબી, નિરપેક્ષ તત્ત્વ નહિ સમજાય. પ્રથમ સ્વતરફ દૃષ્ટિ કરવી પડશે, કે મારામાં અનંત ગુણો ભર્યા છે, હું અખંડ નિરપેક્ષ, નિર્મળ છું, એવા ગુણના લક્ષે અવગુણની દૃષ્ટિ ફરી જાય છે; સંયોગ એના

કારણે કરે છે. સંયોગે મારો ગુણ રોકયો, માટે સંયોગ છોડું તો મારો ગુણ ઉઘડે, એમ માનવું તે તો તીવ્ર મિથ્યાત્વ છે. શુભ-અશુભ ભાવ કે જે વિકાર છે તે મને ગુણ કરે, એમ જેણે માન્યું તેણે વિકાર અને ગુણને એક માન્યા છે. તું નિર્વિકારી છો, તારા પરમ માહાત્મ્યની વાત તેં કદી સાંભળી નથી, અંદરથી મહિમા આવ્યો નથી. વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રભુએ તારો અનંત મહિમા ગાયો છે, પણ તેં અંતરથી પરમાર્થે કદી સાંભળ્યો નથી.

શ્રીમદે 'પરમશ્રુત-પ્રભાવક મંડળ' સ્થાપીને સમયસારાદિ શાસ્ત્રોનું પ્રકાશન થાય તેમ કર્યું હતું. 'સમયસાર' સૌ વાંચે તે અર્થે શ્રીમદે તેનુ પ્રકાશન કરાવ્યું હતું. સમયસારની છઠ્ઠી, સાતમી, આઠમી ગાથાઓ તો આત્મધર્મના ઝાડને પાંગરવાનાં મૂળ છે.

પરવસ્તુને આત્મા ગ્રહણ કરી શકે કે છોડી શકે, એમ જેણે માન્યું તેણે પરને અને પોતાને એક માન્યા છે. પરવસ્તુ મારે આધીન નથી, તેનું ધણીપણું મારે નથી, વિકાર પણ મારું સ્વરૂપ નથી, એમ એક પછી એક ગુણના ભેદ વિચારે તો પણ અભેદની શ્રદ્ધા પ્રગટે નહિ, તેથી અભેદ નિર્મળની શ્રદ્ધા કરવી તેજ સમ્યગ્દર્શન છે. જ્યાં સમ્યગ્દર્શનરૂપી 'બીજ' નથી ત્યાં વ્રતરૂપી 'વૃક્ષ' ઊગે ક્યાંથી ? સમજ્યા વિનાના વ્રત અને તપ તે બાળવ્રત અને બાળતપ છે. દેહ, મન, વાણીની પ્રવૃત્તિ આત્માને કાંઈ લાભદાયક કે નુકશાનકારક નથી, રાગની પ્રવૃત્તિ આત્માને લાભકારક નથી પણ નુકશાનકારક છે આત્મા અંતરદૃષ્ટિના ભાનમાં આવતાં "રાગનો નાશક છું" એવી પ્રતીતિના જોરમાં પરવસ્તુનો રાગ છૂટી જાય છે. અને રાગ છૂટતાં પરવસ્તુ એના પોતાને કારણે છૂટી જાય છે. પરચીજ હું છોડી શકું છું, એવી પરના ધણીપણાની માન્યતા અનંત સંસારનું મૂળ છે. ત્યાગ સહજ છે, સ્વભાવમાં હઠ ન હોય લોકો તત્ત્વ ન સમજે તેથી તત્ત્વ બીજું ન થાય, જેમ છે તેમજ રહે.

વસ્તુના સહજ સ્વભાવની ઓળખાણ વડે સ્વમાં સ્થિરતા વધે છે, અને પરનો અભાવ થાય છે. અભેદ દૃષ્ટિવડે, અખંડ સ્વ-

ભાવને લક્ષમાં ન લે પણ ગુણ-ગુણી ભેદને લક્ષમાં લે તો દૃષ્ટિમાં રાગ રહે, ને તેથી સમ્યગ્દર્શન થઇ શકે નહિ. હું પરથી જુદો છું એવો વિચાર કરે અથવા 'હું રાગ ટાળું, હું રાગ ટાળું,' એમ કર્યા કરે તો તે પણ રાગ છે. રાગનું વલણ રાખે ત્યાં વીતરાગ સ્વભાવનું નિર્વિકલ્પ લક્ષ થાય નહિ, પણ રાગથી જુદો પડી "હું નિર્મળ છું" એવી દૃષ્ટિના જોરમાં જો આગળ વધ્યે જાય, તો પૂર્ણ નિર્મળ થાય છે. અવિરોધપણે તત્ત્વને જાણી લીધા પછી "અખંડપૂર્ણ નિર્મળ છું" એવા સ્વ લક્ષના જોરે નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ સ્થિરતા (ચારિત્રની નિર્મળતા) સહેજે પ્રગટે છે. અખંડની દૃષ્ટિનું જોર અલ્પકાળમાં મોક્ષ લાવે છે. રાગ ટાળવાનો વિચાર તે નાસ્તિ પક્ષનું વલણ છે. શુદ્ધ દૃષ્ટિ સહિત રાગ ટાળવાનો વિચાર થાય તો ભેદદૃષ્ટિ હોવાથી શુભ ભાવ થાય છે, પણ રાગનો અભાવ થતો નથી.

અહીં તો પ્રથમજ શુદ્ધ અખંડની દૃષ્ટિ કરવા કહ્યું છે, તેમાં શુભ કરવાની વાત તો નથીજ, પણ અંતર સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર તે પણ ગૌણ છે. દૃષ્ટિમાં નિરાવલંબી, અભેદપણું લક્ષમાં લીધા પછી તેના જોરેજ નિરાવલંબી, નિર્મળ ચારિત્ર પ્રગટે છે.

પ્રશ્નઃ–પ્રથમ સરાગ ચારિત્ર અને પછી તેનાથી વીતરાગ ચારિત્ર થાય એમ છે ને?

ઉત્તરઃ–નહિ, રાગ તો વિકાર છે. તેના વડે ચારિત્રને મદદ નથી. ચારિત્ર તો અકષાય સ્વરૂપે છે. અકષાયદૃષ્ટિ ઉઘડયા પછી વ્રત આદિનો શુભરાગ રહે, તેને ઉપચારથી વ્યવહાર ચારિત્ર કહેવાય છતાં તે 'શુભ ભાવનો કરનાર હું છું, અને તે મારું કાર્ય છે, એમ જેણે માન્યું, તેણે ધર્મને અવિકારી, વીતરાગપણે ન માન્યો, પોતાને અવિકારી ન માન્યો તેથી તે દૃષ્ટિ મિથ્યા છે. ચારિત્ર આત્માનો અકષાય ગુણ છે, વ્રતાદિનો શુભરાગ તે વિકારી બંધન ભાવ છે, ચારિત્ર નથી.

આત્મા તો સદાય અરૂપી જ્ઞાતા છે, જાણનાર સ્વરૂપે છે, તેમાં પરનું લેવું-મૂકવું નથી. હું આને આમ રાખું, આને મૂકું, આને

ટકાવી રાખું એવા શુભાશુભ ભાવો કષાય છે, તેથી તે આત્મગુણ-રોધક છે. ચારિત્ર તો અકષાયદૃષ્ટિના જોરથી પ્રગટે છે. 'હું અખંડ છું, નિર્મળ છું ' એવા વિકલ્પ, દૃષ્ટિના વિષયમાં વળવા માટે, પૂર્ણ સ્થિર થયા પહેલાં આવે ખરા, પણ તે સ્થિરતામાં મદદગાર નથી. નિર્મળ અભેદ દૃષ્ટિના જોરે વીતરાગતા થાય છે, પણ 'હું પૂર્ણ છું ' એવા વિકલ્પવડે ચારિત્ર પ્રગટતું નથી. અને શુદ્ધદૃષ્ટિ પણ ઉઘડતી નથી અભેદ નિર્મળના લક્ષે વર્તમાન પર્યાય નિર્મળ થઈ સામાન્યમાં ભળી જાય છે, તેથી ભેદદૃષ્ટિને ગૌણ કરવા કહ્યું છે.

પ્રશ્નઃ-હે પ્રભુ ! તમોએ ભેદરૂપ વ્યવહારને તદ્દન ગૌણ કર્યો, તો પછી એક પરમાર્થનો જ ઉપદેશ આપવો હતો, વ્યવહારના ઉપદેશની શી જરૂર છે ? તેનો ઉત્તર આઠમી ગાથામાં કહે છે.

जह णवि सक्कमणज्जो अणज्जभासं विणा उ गाहेउं ।
तह ववहारेण विणा परमत्थुवएसणमसक्कं ॥ ८ ॥

અર્થઃ-જેમ અનાર્ય (મ્લેચ્છ) જનને અનાર્યભાષા વિના કાંઈ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરાવવા કોઈ સમર્થ નથી તેમ વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ કરવા કોઈ સમર્થ નથી.

અહીં શિષ્યે (પરમાર્થથીજ ગુણ થાય એટલું તો સમજીને) પ્રશ્ન કર્યો છે. તેનો ઉત્તર કહે છેઃ-

જેમ [1]અનાર્ય (મ્લેચ્છ) જનને અનાર્ય ભાષા વિના કાંઈ-પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવવું શક્ય નથી, તેમ વ્યવહાર વિના (સમજાવવા માટે ભેદ કથનરૂપ ઉપદેશ વિના) પરમાર્થને કોઈ સમજી શકે નહિ. જેમ કોઈ અંગ્રેજી ભાષાજ સમજતો હોય તેને તેની ભાષામાં

૧. અનાર્ય = આત્મામાં રમતા નહિ જાણનાર.

ભાષા અનાર્ય વિના ન સમજાવી શકાય અનાર્યને,
વ્યવહાર વિણ પરમાર્થનો ઉપદેશ એમ અશક્ય છે. ૮.

કહો તો જ તે સમજે, તેમ અનાર્યને એટલે પરમાર્થથી અજાણ્યા વ્યવહારી જનને વ્યવહારથી ગુણ-ગુણીના ભેદ પાડીને સમજાવવામાં આવે છે.

જ્યારે કોઈ મ્લેચ્છને કોઈ બ્રાહ્મણ 'સ્વસ્તિ' એવો શબ્દ કહે છે ત્યારે તે મ્લેચ્છ એ શબ્દના વાચ્ય વાચક[1]-સંબંધના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી કાંઈપણ ન સમજતાં બ્રાહ્મણ સામે મેંઢાની જેમ આંખો ફાડીને 'ટગ ટગ' જોઈજ રહે છે ('મેંઢાની જેમ'નો અર્થ 'મેંઢાની જેમ અનુસરવાની સરળતા છે' એટલોજ લેવો). 'સ્વસ્તિ' શું કહે છે તે સમજવાનો આદર છે, જિજ્ઞાસા છે, કંટાળો નથી; આંખો મીંચીને સાંભળતો નથી પણ સમજવાની પૂર્ણ તૈયારી-પાત્રતા-છે અંધ શ્રદ્ધાવાળા અને સત્ય સમજવાની દરકાર વિનાના શ્રોતા ન હોય, તે આ ઉપરથી સમજવાનું છે.

તે મ્લેચ્છ 'સ્વસ્તિ'નો અર્થ સમજવા બ્રાહ્મણ સામે ટગ ટગ જોઈજ રહે છે. બાહ્યમાં ચિત્તને બીજે દોડાવતો નથી. પણ મનને સ્થિર રાખી ઊંડાણમાં 'સ્વસ્તિ' સમજવાની જિજ્ઞાસા છે, બેદરકારી નથી, નિરુત્સાહ નથી. જેમ ઘેટાંને અનુસરવાની ટેવ હોય છે તેમ મ્લેચ્છને બ્રાહ્મણનું શું કહેવું છે તે સમજવાનો ઝુરો ભાવ છે, તેથી આંખો ફાડીને (પ્રેમથી આંખો ઉઘાડી રાખીને) બ્રાહ્મણ સામું તે ટગટગ જોઈજ રહે છે. અંતરમાં એકજ તાલાવેલી છે કે બ્રાહ્મણ કહે છે તેના અર્થને ધીરજથી સમજી લઉં; લૌકિકમાં પણ આટલો વિનય છે.

જેમ પ્રધાન (મંત્રી-વજીર) રાજા પ્રજા વચ્ચે સંધિ કરાવનાર છે તેમ ગણધરદેવ તીર્થંકર ભગવાન અને શ્રોતાઓ વચ્ચે સંધિ કરાવનાર ધર્મ વજીર છે. તે તો બધાને હિત જ સંભળાવે. (કોઇને તીર્થંકર ભગવાનનું સીધું વચન પણ સાંભળવા મળે:) તેમ તે બન્નેની (બ્રાહ્મણ અને મ્લેચ્છની) ભાષા જાણનાર અન્ય કોઈ ત્રીજો પુરુષ અથવા તેજ બ્રાહ્મણ મ્લેચ્છને 'સ્વસ્તિ'નો અર્થ તેની મ્લેચ્છ ભાષામાં સમજાવે કે 'સ્વસ્તિ' શબ્દનો અર્થ 'તારું અવિનાશી કલ્યાણ થાઓ' એવો થાય છે.

---

1 સ્વસ્તિ શબ્દ તે વાચક-અને 'શાશ્વત કલ્યાણ'રૂપ ભાવ તે વાચ્ય

વ્યવહારના ઉપદેશમાં પણ 'સુ+અસ્તિ'નું લક્ષ કરનારનું અવિનાશી કલ્યાણ થાઓ એવા આશીર્વાદ છે. 'તારી પવિત્ર સ્વરૂપ-લક્ષ્મી પ્રગટ થાઓ' એવો તે આશીર્વાદનો ભાવ અર્થ છે.

"સ્વસ્તિ" શબ્દનો એવો અપૂર્વ અર્થ સાંભળતાંજ (તે પાત્ર હતો તેથી) અત્યંત આનંદમય-આંસુઓથી તેનાં નેત્રો ભરાઇ જાય છે. આપણે હર્ષ જાહેર નહિ કરીએ તો તેને સમજાવવાની હોંશ નહિ આવે, તેવી તેમાં કૃત્રિમતા નથી. પણ અહીં મ્લેચ્છને તો "અહો! તમારે આવું કહેવું છે!" એવા અપૂર્વ આદરના હર્ષમાં આંસુથી નેત્રો ભરાઈ જાય છે એવો તે મ્લેચ્છ એ 'સ્વસ્તિ' શબ્દનો અર્થ સમજી જાય છે. એ રીતે વ્યવહારી જનો પણ વાણીના વ્ય-વહાર ઉપરથી પરમાર્થને કેમ સમજી લે છે તે આગળ કહેવાશે.

તા. ૧૨-૭-૪૩

જયારે કોઇ માણસ મ્લેચ્છને મ્લેચ્છની ભાષામાં 'સ્વસ્તિ' એટલે 'તારૂં અવિનાશી કલ્યાણ થાઓ' એવો અર્થ સંભળાવે ત્યારે તે મ્લેચ્છ સ્વસ્તિ શબ્દનો અર્થ જેવો કહ્યો તેવો સમજી જાય છે, હવે તે ઉપરથી સિદ્ધાંતઃ-

જે જીવે સર્વજ્ઞ ભગવાને જે રીતે આત્મા કહ્યો છે તે રીતે આત્માને કદી જાણ્યો નથી, તેવા વ્યવહારી જનને "આત્મા" એવો શબ્દ કહેવામાં આવતાં જેવો "આત્મા" શબ્દનો અર્થ છે તે અ-ર્થના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી, કાંઇપણ ન સમજતાં મેંઢાની જેમ આંખો ફાડીને ટગટગ જોઇજ રહે છે.

ધર્મના નામે પુણ્યમાં રાજી થયો, પૈસા વગેરે બાહ્ય સગવડમાં લોલૂપી બન્યો, જાપ જપવાનું કહે તો તેમ કરે, ('નમો અરિહં-તાણં'ના જાપ જપવાથી પૈસા મળી જતા નથી, પણ ધનની તૃષ્ણા થઇ તે પાપ છે) લોકો ધર્મના ફળમાં સંયોગ માગે છે, તેને પુણ્ય બંધનની મીઠાશ છે, પરથી સુખ ઇચ્છે છે તે પોતાને નમાલો માને છે, તેથી પરાધીનતાનો આદર કરે છે. અમે તો ક્રિયા કરીએ, મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ કરીએ, દેહની કાંઇ ક્રિયા કરે, ચાલે, બોલે,

તેને જ તેઓ આત્મા માને છે પણ દેહાદિ હાલે ચાલે, સ્થિર રહે, બોલે કે ખાય, તે બધી ક્રિયા જડ કરે છે. અંદર પુણ્ય-પાપની લાગણી થાય તે ક્ષણિક વિકારરૂપે પણ આત્મા નથી. વીતરાગે જેવું આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેવું લોકો સમજ્યા નથી. આત્માના ધર્મમાં ઉપાધિનો નાશ છે, આત્માનું ભાન થતાં વર્તમાનમાં પૂર્ણ શાંતિ અને ભવિષ્યમાં પણ નિરાકૂળ પૂર્ણ શાંતિ જીવ પામે છે. આત્મા અખંડ જ્ઞાયક છે, પૂર્ણ આનંદઘન છે, પરથી જુદો છે એવી જેને ખબર નથી, તે વ્યવહારી જન છે; તેને 'આત્મા' એવો શબ્દ કહેવામાં આવતાં તેના અર્થના જ્ઞાનથી અજાણ્યો હોવાથી તે મેંઢાની જેમ[1] આંખો ફાડીને 'આત્મા' શબ્દ કહેનાર જ્ઞાની સામે ટગટગ જોઇજ રહે છે. જ્ઞાની શું કહે છે, તેજ તેને સમજવું છે, હજુ કાંઇ પણ અર્થ સમજ્યો નથી તેથી સમજવા માટે જ્ઞાની સામે આંખો ફાડીને ટગટગ જોઇજ રહે છે, સમજવાની તૈયારી છે, ન સમજ્યાનો કંટાળો નથી. આમાં શરૂઆતમાં તત્ત્વ સાંભળનાર જિજ્ઞાસુ કેવા હોવા જોઈએ તે પણ આવ્યું. તત્ત્વશ્રવણમાં જાગૃતિ અને સમજવાની ધગશ તથા પાત્રતા જોઇએ.

"આત્મા અભેદ છે, સિદ્ધભગવાન જેવો પૂર્ણ છે, તેમાં પુણ્ય-પાપના વિકાર નથી, તે પરનો કર્તા-નથી," એમ જ્યારે જ્ઞાની કહે છે ત્યારે વ્યવહારી જન તેનો આશય સમજી જવા માગે છે. પણ 'આ કાંઇ લવ લવ કર્યા કરે છે, અમે સમજીએ એવી રીતે તો કહેતા નથી' એ પ્રમાણે સામાનો વાંક કાઢ્યા કરે તે પાત્ર નથી, સત્ય સમજવાને લાયક નથી. અહીં ટગટગ જોઇજ રહે છે તેમાં કંટાળો નથી પણ શું કહે છે તે સમજવાનો આદર છે અને 'આત્મા' કહેવામાં તેની ભૂલ છે, એમ ન લેતાં મને નથી સમજાતું તે મારો દોષ છે એમ લેવું જોઇએ. જેને પોતાને સમજવાની રુચિ નથી, તે "આને સમજાવતાં આવડતું નથી" એમ બીજાનો દોષ કાઢે છે, તેને સમજવાનો અવકાશ નથી.

---

૧. ઘેટામાં બીજાને અનુસરવાની ટેવ છે, તેમ જિજ્ઞાસુને સમજવાની સરળતા છે, એવો 'મેંઢાની જેમ'નો આશય લેવો.

મારે સમજવાની ધીરજ રાખવા જેટલો વિનય જોઇએ, હું સમજી શકતો નથી તે મારી જ ખામી છે, હું સમજવાની તૈયારી કરૂં તો જરૂર સમજી શકું, એમ પૂર્ણને સમજવાની પૂર્ણ તાકાત રાખીને તૈયાર થાય, એવા લાયક સાંભળનારા હોવા જોઇએ.

પોતાની મેળે કોઇ શાસ્ત્ર વાંચી ગમે ત્યાંથી આત્મજ્ઞાન પામી શકે નહિ, પણ સાક્ષાત્ જ્ઞાનીની વાણીથી 'આત્મા'નો અર્થ સમજવો જોઇએ, કાને શબ્દો તો સાંભળ્યા પણ સમજ્યો નહિ; પોતાને જ્ઞાનનો ઉઘાડ છે, તેમાં પાત્રતા જોઇએ. પ્રથમ "સત્ શું" તે સમજવાની જિજ્ઞાસા જોઇએ. કષાય પાતળા પાડ્યા છે તે બીજાને દોષ દેવા રોકાય નહિ, પણ મ્લેચ્છની જેમ (મ્લેચ્છની પાત્રતા હતી) પોતામાં દોષ છે, એમ માની સમજવા સરળ થયો છે. પરમાર્થ તત્ત્વ શું તે સાંભળવાનો ઘણો પ્રેમ છે. "આ શું કહેવા માંગે છે" તે સમજવા આંખો ફાડીને ધીરજથી જોવા ઉભો રહે છે એ જીવ લાયક છે એમ જાણવું.

'ટગટગ જોઇજ રહે છે' તેમાં એકજ ભાવ રાખે છે, દેહની સગવડતાના, સંસાર તરફના ભાવ વગેરે બીજા વિચારો આવવા દેતો નથી. કંઇક પોતે પોતા તરફ વળવા માટે કષાય મંદ પાડે છે, સામાને દોષ દેવા માગતો નથી.

પોતે સમજવાનો કામી થઇ ટગટગ જોઇજ રહે છે. આમાં પ્રથમ દેશના લબ્ધિ થતાં પાંચે લબ્ધિનો મેળ બતાવે છે.

૧. ક્ષયોપશમ લબ્ધિઃ–આંખો ફાડીને જોઇજ રહે છે તે ક્ષયોપશમ લબ્ધિ છે; તેમાં હિત સ્વરૂપ શું, તે સમજવાની તાકાત બતાવે છે.

૨. વિશુદ્ધિ લબ્ધિઃ–કષાય પાતળા પાડ્યા ત્યારે તત્ત્વનો વિચાર કરવાની પાત્રતા આવી છે.

૩. દેશના લબ્ધિઃ–આત્મા આખો કેવો છે તે સાંભળ્યું તે દેશના લબ્ધિ છે.

૪. પ્રાયોગ્ય લબ્ધિ:—ટગટગ જોઇજ રહે છે. તેમાં તત્ત્વ સાંભળવામાં એકાગ્ર થતાં કર્મની સ્થિતિનો રસ ઘટાડે છે.

૫. કરણલબ્ધિ:—એ અંતર પરિણામની શુદ્ધતાથી સ્વ તરફ ઢળતો ભાવ છે. તે લબ્ધિ સમ્યગ્દર્શન થવા વખતે હોય છે.

જિજ્ઞાસુ છે તે આંખો ફાડીને ટગટગ જોઇજ રહે છે તેમાં 'એકલા આત્માની જ વાત કરે છે, નીચલી વાત કેમ ન કરે ?' એવા ભાવ તેને આવતા નથી.

કોઇને એમ લાગે છે કે આ તો આત્માની જ માંડી છે, સમાજનું કાંઇ કરવુ, કોઇને મદદ કરવી, બીજું કાંઈ કરવું, એવું કાંઈ કહેતાજ નથી; પણ એવું તો અનાદિકાળથી સાંભળીને પરમાં કર્તાપણું માનીને જીવ રખડે છે. આત્માને ભૂલીને બીજું બધું અનંતવાર કરી ચૂક્યો, છતાં હજી ભવનો થાક નથી, તેને તત્ત્વની વાતનો કંટાળો આવે છે. પાત્રતાવાળો જીવ તો એક આત્માને સમજવા માટે ટગટગ જોઇજ રહે છે, બીજો ભાવ આવવા દેતો નથી.

શાસ્ત્રીય ભાષા—આધ્યાત્મિક પરિભાષા—જે વ્યવહારી જન નથી સમજતો તેને ભેદ પાડી સમજાવે છે. જે અનાર્યને આર્ય ભાષામાં ન સમજાય તેને અનાર્યની ભાષામાં કહેવું પડે છે. 'આત્મા-અખંડ, નિર્મળ છે.' તે આર્યભાષા છે, તેમાં કાંઈ નથી સમજતો તે આંખો ફાડી ટગટગ જુએ છે; તેથી એમ સૂચન થાય છે કે તેને સમજવાની ધગશ છે. જ્યાંસુધી આત્મા ન સમજું ત્યાંસુધી બીજું આવવા ન દઉં, એમ સમજણના વિચારમાં ક્રોધાદિ કષાયો પાતળા પડ્યા છે, અશુભ આવવા દેતો નથી.

અમને સમજાય એવું, ઝટ ઘડ બેસે તેવું તમે કહો એમ પોતે હુકમ કરતો નથી, પણ વિનયથી, ધીરજથી સમજવા માટે જિજ્ઞાસા બતાવે છે. હવે આટલો વિનય છે તો 'આ ભાવે સમજતો નથી તો તે બીજા ભાવે સમજશે' એમ બીજા ભાવવડે સમજાવવાની ઉપદેશકને ભાવના થયા વિના રહે નહિ, એવો મેળ હોય છે. પણ જો સાંભળનાર એમ કહે કે 'અમને સમજાય તેવું કહો' તો તે લાયક નથી.

જે આત્માને નથી જાણતો એવા મિથ્યાદૃષ્ટિને સમ્યગ્દર્શન પામવા માટે સમયસારનો ઉપદેશ છે. અનાદિકાળની ભૂલ ભાંગવી હોય તો આ જ સમજવા જેવું છે, ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવના મુખ-કમળથી નીકળેલું, ને તેને ઝીલેલું તે શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે.

'મારે સમજવું છે' એમ કહેનાર જીવમાં સરળતા, વિનય અને સમજવાની ધગશ છે. એવા જીવને જ્યારે આત્માનું સ્વરૂપ સમજવું છે ત્યારે વ્યવહાર-પરમાર્થ માર્ગ ઉપર સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી મહા-રથને ચલાવનાર સારથી સમાન અન્ય કોઇ આચાર્ય અથવા ઉપદેશક પોતેજ વ્યવહાર માર્ગમાં-વિકલ્પ સહિત છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે-રહીને પરમાર્થનું લક્ષ કરાવવા વ્યવહારથી કહે છે કે પુણ્ય પાપ રહિત નિર્મળ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રને જે હમેશાં પ્રાપ્ત હોય તે 'આત્મા' છે. એવો આત્મા શબ્દનો અર્થ આચાર્ય સમજાવે છે. ત્યારે તુરત જ ઉત્પન્ન થતા અત્યંત આનંદથી જેના હૃદયમાં સુંદર બોધ તરંગો (જ્ઞાન તરંગો) ઉછળે છે. એવો તે વ્યવહારી જન આત્મા શબ્દનો અર્થ સુંદર રીતે સમજી જાય છે.

સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી મહારથને ચલાવનાર મહા સારથી સમાન આચાર્ય છે, એવા સારથીના રથમાં જે બેસે તેને સારથી લઇ જાય છે. જ્ઞાની પાસેથી સત્ સમજવા બેઠો તે જ્ઞાની સાથે જ્ઞાયક સ્વરૂપના રથમાં બેઠો છે. ખરી રીતે, છઠ્ઠા સાતમા ગુણસ્થાનકે વ્યવહાર-પર-માર્થરૂપી માર્ગમાં વર્તતા જે મુનિ છે તેઓ જે કહેવા માગે છે, તે ભાવને જે સમજવા બેઠો તે તેમની સાથેજ બેઠો છે.

જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ અખંડ ઉપર છે, વ્યવહારથી ભેદ પાડી તેઓ સમજાવે છે. સમજનાર પોતે જ્ઞાનીનું કહેલું સમજવા માગે છે, પોતાની કલ્પના વચ્ચે લાવતો નથી, તે પાત્ર જીવ 'આત્માને ભગવાને આવો કહ્યો છે' એમ ભેદ પાડી કહેવામાં આવતાં તુરત પરમાર્થ અભેદ સ્વરૂપને સમજી લે છે.

સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ ભગવાન પાસેથી સાંભળીને ગણધરદેવ જગ-તને સંભળાવે છે. કોઈ જીવ તીર્થંકર ભગવાન પાસેથી સીધું

સાંભળે છે, અહીં ઉપદેશ આપનાર પોતે વ્યવહાર માર્ગમાં રહીને એટલે વ્યવહારમાં આવી સમજાવવા માટે વિકલ્પ દ્વારા ભેદ પાડીને કહે છે, કારણકે પોતે કેવળી નથી, પણ છદ્મસ્થ છે; છતાં માત્ર વ્યવહારમાં જ રહેલા નથી પણ પરમાર્થના અભેદ અનુભવવાળા છે. સાતમા ગુણસ્થાનકે નિર્વિકલ્પતા છૂટતાં તેમને જરા વિકલ્પમાં આવવું પડે છે. તેઓ કહે છે કે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને નિત્ય પામેલો છે તે 'આત્મા' છે.

છોકરાનો, સ્ત્રીનો વિશ્વાસ બેઠો છે, તેનાથી આમ થશે, તેમ થશે એવી કલ્પના અજ્ઞાની કરી રહ્યો છે, અનુકૂળ થવું તે તો પુણ્યાધીન છે, પોતાનાં પુણ્ય ફરે તો કોઇ અનુકૂળતા આપી શકે નહિ. પોતાની માન્યતા મુજબ કાંઇ થતું નથી છતાં પરમાં વિશ્વાસ કરે છે જ્ઞાની કહે છે કે પરમાં વિશ્વાસ કરે છે તેને બદલે તારામાં-સ્વમાં-વિશ્વાસ કર. હું વિકાર નહિ, પુણ્ય પાપ નહિ, દેહ-મન-વાણીની પ્રવૃત્તિને આધીન નહિ એવો અખંડાનંદ આત્મા નિત્ય પોતાની શ્રદ્ધાને પ્રાપ્ત છે: ક્ષણિક પરસંયોગમાં વિશ્વાસ છે તેને તું હમેશાં પ્રાપ્ત નથી કારણકે આત્મા નિત્ય છે, અસંયોગી છે અને સંયોગ ક્ષણિક છે, અસંયોગીને કોઇ પર ચીજ શરણભૂત નથી.

પરમાં અનાદિથી વિશ્વાસ કર્યો છે. હુવે પરથી જુદા અવિકારી પૂર્ણની શ્રદ્ધા કર, પરથી જુદાપણાનું જ્ઞાન કર તથા પર આશ્રય રહિત-રાગ રહિત-સ્વમાં સ્થિરતા કર. સ્વ આશ્રિત દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જે સદાય પામેલો હોય તે 'આત્મા' છે, એમ માત્ર ઉપદેશ કરવા પૂરતો ગુણ ગુણીનો ભેદ પાડયો તે વ્યવહાર કર્યો. એ રીતે જેવો 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ છે તેવો સમજાવે છે. તે સમજતાં જ પાત્ર જીવને અંતરથી બહુમાન આવે છે. કથનમાં ભેદ આવ્યો પણ અભેદને પકડી લે છે ત્યાં ગુરુ શિષ્ય બંનેના સરખા અભિપ્રાય થયા.

'આત્મા પુણ્ય-પાપ, રાગદ્વેષને પ્રાપ્ત છે, પરમાણુ, દેહ વગેરેની ક્રિયાને પ્રાપ્ત છે, શરીર, કુટુંબ, સમાજ વગેરેની ફરજને પ્રાપ્ત છે,' એવો આત્માને કહ્યો નથી, પણ આત્મા તો પરથી જુદો, સ્વમાં એક-

રૂપ જ્ઞાયક જ કહ્યો છે. તેનું લક્ષ કરતાં નિર્મળ પર્યાય ઉઘડે છે, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અખંડ જ્ઞાયકના લક્ષે પ્રગટે છે.

આ વાત જલદી ન સમજાય તો તેનો કંટાળો ન આવવો જોઇએ. નાટક જોવાનો પ્રેમ હોય તે વારવાર જુએ છે, નાચ નખરાંનો પ્રેમ છે તે ફરી ફરી જોવા, સાંભળવા 'વન્સમોર' કરે છે. જેની જેને પ્રીતિ તેને તે કોઇપણ ભોગે ફરી ફરી જોવા માગે છે. ત્યાં એકની એક વાતને ફરી ફરી પરિચયમાં લેતાં કંટાળો આવતો નથી, પણ તેની હોંશ કરે છે. તેની ગુલાંટ મારી, સવળો થઇ, પાત્રતાવાળો જીવ હોય તે ભગવાન આત્માની એકની એક વાત અનેક પ્રકારે સાંભળે, ફરી ફરીને સાંભળે અને બરાબર સમજવાનો પરિચય કરે. અનંત જન્મ મરણના ફેરા ટાળવા માટે સાચી સમજણ સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય નથી. તે સમજવાનો કંટાળો ન હોય પણ ખૂબ આનંદ હોય. નવા નવા ન્યાય સાંભળી વિશેષ દૃઢતા કરી અંતરમાં ઉછળી ઉછળી તેનુંજ મહાત્મ્ય ગાયા કરે.

જેમ માતા પિતા કોઇ વાતમાં હર્ષ કરતા હોય તો પાસેનો નાનો બાળક પણ તેની વાત સમજ્યા વિના હાસ્ય કરે છે, તેમ આત્માની વાત સાંભળી, આશય સમજ્યા વિના દેખા દેખીથી હર્ષ કરે તે પણ બાળક જેવો છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ કરનાર તેના પોતાના ભાવનોજ વિરોધ કરે છે.

અહીં તો એવા લાયક જીવ લીધા છે કે જેઓ આત્માની વાત અપૂર્વ ધગશથી બરાબર સાંભળે અને સમજતાં તુરત જ આનંદ પામે; વાર લગાડે તેવાને લીધા નથી,

આચાર્ય એવું સંભળાવે છે કે સાંભળનારને તુરતજ સ્વતંત્ર સુખનું ભાન થાય. 'દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રને જે નિત્ય પ્રાપ્ત છે તે આત્મા' તેમાં પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ છે, બહારથી કાંઇ મેળવવું નથી.

સંસારનો હર્ષ કેવો આવે છે! પાંચ લાખની લોટરી લાગે તો તેની એવી મીઠાશ લાગે કે તેનો ખૂબ મહિમા ગાય, 'હં! કરો લાપસી' એમ કહી, પોતાનો હર્ષ બહારમાં બતાવે છે. છોકરો નેટ્રિ-

કની પરીક્ષામાં પાસ થાય તેમાં હર્ષ કરે, પણ તે તો દુનિયાની રખડવાની વાતનો હર્ષ છે, અને તે નાશવંત છે.

આત્માનો અચિંત્ય મહિમા સાંભળી તેના બહુમાનથી ઊછળી જાય, 'અહો ! અનંત જ્ઞાનાનંદ રિદ્ધિ મારી પાસે જ છે ! તેમાં કોઈ સંયોગ, કોઈ ક્ષેત્ર, કોઈ કાળ કે વિકારની કોઈ ઉપાધિ નથી ! હું પૂર્ણ અખંડ અવિનાશી છું' એમ સાંભળ્યું અને તેનો બોધ થયો કે તુરતજ અત્યંત આનંદથી તેનું હૃદય કમળ ખીલી ઊઠે છે. આચાર્ય મહારાજ તુરત મોક્ષ થાય એવી અજબ વાત કરે છે, તે સાંભળતાં પાત્ર જીવને તુરત જ સમ્યગ્દર્શન થઈ જાય છે, અપૂર્વ દેશનાલબ્ધિ ઝીલ્યા પછી વચ્ચે અંતર રાખેલ નથી. સમજવા માટે તૈયાર થઈને આવ્યો અને સમજાવતાં ન સમજે એવી વાત અહીં નથી.

જેમ ધોળા, મીઠા સમુદ્રના તરંગ ઉછળી ભરતી આવે તેમ, પ્રથમ કાંઈ નહોતો સમજતો, તે સમજ્યો કે તરતજ નિર્મળ સમ્યગ્જ્ઞાન જ્યોતિનો આનંદ પ્રગટી, વૃદ્ધિ પામી અલ્પકાળમાં કેવળજ્ઞાનની ભરતી આવશે. એમ પૂર્ણ થયા પહેલાં પૂર્ણની હોંશ આવે છે.

તા. ૧૩-૭-૪૩.

સાચું તત્ત્વ સમજનાર સાંભળતાં તુરતજ સમજી જાય છે અને તે સાથેજ સમ્યગ્દર્શન અને આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. આંખો ફાડીને જોઈ રહે છે એટલે કે તેને પુણ્ય-પાપ કે મોટપની પદવી વગેરે બીજું કાંઈ જોઈતું નથી.

"કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહિ મન રોગ"

આત્માનું નિર્મળ પૂર્ણ સ્વરૂપ જેવું જ્ઞાનીએ કહ્યું તેવુંજ પાત્ર જીવ સમજ્યો તેમાં સમજવાની પાત્રતા પોતાનીજ હતી, સમજતાંજ હૃદયમાં સુંદરબોધ-તરંગો તુરતજ ઉછળે છે. તેમાં "કેવળજ્ઞાન પામતાં વાર ન લાગે એવી પૂર્ણ તાકાતનો મહિમા લક્ષમાં લઈને નિર્મળતાની વૃદ્ધિ પામે છે" એવો અર્થ છે. "અમને કેમ સમજાય" તેમ પૂછવાની તેને જરૂર રહે નહિ.

જેમ અનાર્યની ભાષામાં અનાર્યને સમજાવ્યું તેમ વ્યવહારથી ભેદ પાડીને વ્યવહારી જનને તેની ભાષામાં લક્ષ કરાવ્યું. પ્રથમ જે કંઇપણ સમજતો ન હતો તેને સમજાવવાનો આ ઉપદેશ છે. કોઇ કહે છે કે સમયસારમાં સાતમા ગુણસ્થાનવાળા માટે કે કેવળી માટેની વાતો છે. તો તે જુઠું કરે છે.

એ રીતે જગત મ્લેચ્છ ભાષાના સ્થાને હોવાથી, અને અખંડ નિર્મળ આત્માને ગુણના ભેદ પાડી ઓળખાવવો તે વ્યવહાર નય પણ મ્લેચ્છ ભાષાના સ્થાને હોવાને લીધે, પરમાર્થનો પ્રતિપાદક (કહેનાર) હોવાથી વ્યવહાર નય સ્થાપન કરવા યોગ્ય છે; તેમજ 'બ્રાહ્મણે મ્લેચ્છ ન થવું" એ વચનથી તે (વ્યવહાર નય) અનુસરવા યોગ્ય નથી. દેહની ક્રિયાથી, પુણ્યથી કે વિકારથી આત્માને ઓળખાવવો તે તો વ્યવહાર પણ નથી. આત્મા અનંત ગુણનો અખંડ પિંડ છે, તેમાં ગુણના ભેદનો જરા વિકલ્પ કરતાં વ્યવહાર થાય છે; તે ઉપરથી જે પૂર્ણને સમજયો તેને તે વ્યવહાર પરમાર્થને કહેવામાં નિમિત્ત થયો છે.

જે ભાવ જ્ઞાનીને કહેવા છે, તે જ ભાવ સમજવા ઉપર વજન છે. બાહ્યક્રિયા, પુણ્ય, તથા શુભવિકલ્પને અવકાશ નથી. ન સમજાય તેથી કંટાળવું નહિ, આ સમજયા વગર કોઇનો નિવેડો નથી.

આનું ભલું ભુંડું કરી દઉં, પરનું આમ ન થવા દઉં, એવું માનવું તે અનંત સ્વહિંસાનો ભાવ છે. માન્યતામાં ફેર પડે છે પણ વસ્તુમાં કાંઇ ફેર પડતો નથી, અનાદિની ઊંધી માન્યતાને સવળી માન્યતાવડે બદલાવવી પડે છે.

શ્રદ્ધાનો વિષય આખો જ્ઞાયક આત્મા છે એમ આખા આત્માને લક્ષમાં લેવો તે પરમાર્થ છે અને તેને સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના ભેદ પાડીને લક્ષમાં લેવો તે વ્યવહાર છે. સમ્યગ્દર્શન તે નિશ્ચય નયનો વિષય નથી, નિર્મળ, અખંડ પરમાર્થ આત્મા તે નિશ્ચય નયનો વિષય છે. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય તે નિશ્ચય નયનો વિષય છે.

'ગુણ-ગુણીના ભેદનું લક્ષ છોડી, અભેદસ્વરૂપ ખ્યાલમાં લેવું' તે જ પરમાર્થ છે. તેમાં અભેદની શ્રદ્ધા તે પણ પરમાર્થ નથી, કારણકે તે પણ ગુણની એક અવસ્થા છે તેથી વ્યવહાર છે. સાચા દેવ, ગુરુ શાસ્ત્ર વગેરે પણ પરમાર્થનો વિષય નથી.

જુઓ ભાઈ! આ વિષય અનાદિકાળથી જીવોએ સાંભળ્યો નથી, સમજ્યા નથી; સમજે તો દશા ફેરી જાય. શરીર મારૂં છે, તેની ક્રિયા હું કરી શકું છું વગેરે પ્રકારની માન્યતા તે તો વ્યવહાર પણ નથી, પણ માત્ર અજ્ઞાન જ છે. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનો વિચાર અને નવ-તત્ત્વના ભેદવાળી શ્રદ્ધા કરવી તે પણ શુભભાવ છે, તેનો પરમાર્થમાં પ્રવેશ નથી, કારણકે તે અસદ્‌ભુત વ્યવહાર છે. સમ્યક્‌દર્શને અખંડ જ્ઞાયક આખો આત્મા લક્ષમાં લીધો તે પરમાર્થ છે, પણ લક્ષમાં લેનાર સમ્યક્‌દર્શન પરમાર્થ નથી, પણ વ્યવહાર છે–પર્યાય છે, તે નિશ્ચયથી અભૂતાર્થ છે કેમકે તે ત્રિકાળી નથી. ત્રિકાળ ટકનાર અ-ખંડ ધ્રુવ સામાન્ય સ્વભાવ તે પરમાર્થ છે, ભેદ દૃષ્ટિ ગૌણ કરવા છતાં, અભેદ સમજાવતાં વચ્ચે તે વ્યવહાર આવેજ છે, કેમકે એમ ભેદ દ્વારા સમજાવ્યા વિના અભેદ સમજાય નહિ.

ભેદના લક્ષે નિર્મળતા કે સમ્યક્‌દર્શન થતું નથી ભેદના લક્ષે (મોક્ષમાર્ગની પર્યાયના લક્ષે) મોક્ષમાર્ગ પ્રગટતો નથી અને મોક્ષ-માર્ગના લક્ષે મોક્ષ પ્રગટતો નથી. કારણકે તે ઊણી અવસ્થા છે, અને ઊણી અવસ્થા વડે પૂર્ણ અવસ્થા–મોક્ષ–પ્રગટે નહિ.

અવસ્થા ક્ષણિક હોય છે, એક સમયે એક અવસ્થા પ્રગટ હોય છે; ઊણી હોય ત્યારે પૂરી અવસ્થા ન હોય. ઊણી પર્યાય કારણ અને પૂર્ણ પર્યાય કાર્ય, એમ પરમાર્થે થાય નહિ. આત્મા નિર્મળ અખંડ પરિપૂર્ણ છે, તે પૂર્ણતાના જોરે–પૂર્ણ મોક્ષદશા પ્રગટે છે. વર્તમાનમાં પણ દરેક સમયે દ્રવ્યમાં અનંત–બેહદ સામર્થ્ય ભર્યું જ છે, ત્રિકાળી અખંડ આત્મા અનંત ગુણ પ્રાપ્ત છે જ, તેમાં "પ્રાપ્ત કરૂં" તે તો ભેદ છે, શ્રદ્ધાના વિષયમાં ભેદ નથી.

આ જીવે અનાદિથી ભેદ ઉપર લક્ષ કર્યું છે. ભેદ દૃષ્ટિ એટલે

વ્યવહારનું અવલંબન; તે વડે શુભ વિકલ્પ થાય પણ અભેદ નિર્મળનું લક્ષ ન થાય. પરમાર્થ સ્વરૂપને જાણી, ભેદને ગૌણ કરી અખંડ વસ્તુનો મહિમા કરવાથી, અખંડ નિર્મળના લક્ષે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે.

'પીળું તે સોનું' એમ કહેવાય પણ પીળું એટલુંજ સોનું નથી, પણ પીળા ગુણનો ભેદ પાડીને તે પીળાશ દ્વારા બતાવાયેલ આખું સોનું તેજ સોનું છે, એમ ખ્યાલમાં આવે છે. તેવીજ રીતે અખંડ પરમાર્થ સ્વરૂપ આત્માને ઓળખાવવા માટે ભેદ પાડીને કહેવું પડે છે. તે ભેદનું લક્ષ છોડી અભેદ નિર્મળ ઉપર જે જીવ લક્ષ કરે તેને વ્યવહાર નિમિત્તપણે કહેવાય છે. નિશ્ચયથી મોક્ષમાર્ગથી મોક્ષ થતો નથી. અખંડના લક્ષે મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ થાય છે, તે મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ પણ વ્યવહાર છે. મોક્ષ એટલે પૂર્ણ અવસ્થા, તેનું કારણ મોક્ષમાર્ગની ઊણી અવસ્થા નથી, પણ તે પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટ કરવાનું કારણ અખંડ દ્રવ્ય જ છે

ભેદનો આશ્રય તો અજ્ઞાનીને અનાદિનો હતો અને તે ભેદને જ જાણતો હતો, તેને આ રીતે ભેદ દ્વારા અભેદપણું સમજાવ્યું, તેટલો વ્યવહાર વચ્ચે આવે છે; પણ 'બ્રાહ્મણે મ્લેચ્છ ન થવું' એટલે કે, વ્યવહારથી સમજવા માટે ભેદ પાડયો છે પણ ભેદ જ વસ્તુ છે, એમ સમજવું નહિ, અને સમજાવનારે પણ વિકલ્પના ભેદમાં ઊભા ન રહેવું.

આખા ત્રિકાળી સ્વભાવમાં કાંઇ ફેર પડયો નથી, પોતાની માનેલી ઊંધી દ્રષ્ટિથી ફેર દેખાય છે, સત્ સમાગમ વડે ઊંધી દ્રષ્ટિ ફેરવી નાખે તો ત્રિકાળી સર્વજ્ઞ સ્વરૂપ પોતે છે, તેની નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટ કરવાનો માર્ગ અપૂર્વ છે છતાં સમજવા માગે તો કઠણ નથી. જેને પોતાનું હિત કરવાની ઇચ્છા છે, તે કઠણ કઠણ ન કહે, જેને સમજવાની રુચિ હોય તેને સત્ય સમજાવનારા મળ્યા વિના રહે નહિ, જે પોતામાં તૈયારી અને તાકાત ભાળતો નથી તે નિમિત્તને યાદ કરે છે, ખરી રીતે નિમિત્ત તો હાજર હોય જ છે.

નિમિત્તની રાહ જોવી પડે એવી કાંઇ પરાધીનતા નથી. જેમ ગીરમાં અંકુરા ફૂટ્યા તે વધવા માટે થયા છે તો ત્યાં વરસાદ આવ્યા વગર રહેજ નહિ, ઊગવાની તાકાત તેનામાં હતી તે જ પ્રગટી છે, પાણીથી આવી નથી. જો પાણી વડે ઊગવાની તાકાત આવતી હોય તો એકલા પથરા પણ તેના ઉપર પાણી પડવાથી ઊગવા જોઇએ, પણ તેમ થતું નથી. એવી રીતે સાચી જિજ્ઞાસાના અંકુરા ફૂટે (પાત્રતા થાય) અને પૂર્ણ સત્યની દૃષ્ટિ સમજવાની તૈયારી થાય તેને સમજાવનાર મળ્યા વિના રહે નહિ. બહારના સંયોગ પુણ્યને આધીન છે. પુરુષાર્થ કરવામાં પરની રાહ જોવાતી નથી, પરની અપેક્ષા રહિત પોતાની તાકાતની તૈયારી જોવાય છે.

અખંડ નિર્મળની દૃષ્ટિ થયા પહેલાં વિકલ્પનો વ્યવહાર છૂટતો નથી. અભેદ દૃષ્ટિ થયા પછી વ્યવહાર છૂટી જાય છે. પ્રથમ પરથી જુદો આત્માને જાણવો, પછી ક્ષણિક વિકાર ઉપર ન જોવું, નિર્મળ પર્યાયના વિચારમાં ન રોકાવું, અભેદ દૃષ્ટિ માટે પણ ગુણના ભેદ ઉપર લક્ષ ન કરવું, ભેદને ગૌણ કરી અખંડ ઉપર દૃષ્ટિ કરવી. આ બધું પ્રથમ સમજવું પડશે.

ભાવાર્થ:- લોકો શુદ્ધનયને જાણતા નથી કારણકે શુદ્ધનયનો વિષય અભેદ એકરૂપ વસ્તુ છે. એકરૂપ નિર્મળ પૂર્ણ સ્વભાવને જોતાં વર્તમાન અવસ્થાનો વિકાર ગૌણ થઇ જાય છે. સંયોગે થતો વિકાર અને ગુણના ભેદનું લક્ષ ગૌણ કરી, અખંડ આખી વસ્તુને લક્ષમાં લેવી તે શુદ્ધ દૃષ્ટિને અજ્ઞાની જનો જાણતા નથી; તેઓ તો ભેદ દ્વારા ભેદ-વિકારને જ ઓળખે છે. ' બોલે ચાલે તે આત્મા, રાગ કરે તે આત્મા ' એમ તેઓ માને છે, એ સિવાય બીજો અરૂપી આત્મા કેવો હશે તે તેઓ જાણતા નથી.

દેહાદિ-પરની ક્રિયા કોઇ આત્મા કરી શકતો નથી, પણ રાગ દ્વેષનો અજ્ઞાન ભાવે જીવ કર્તા થાય છે, છતાં રાગદ્વેષ સ્વભાવપણે નથી. અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષ ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતા હોવાથી, અવિનાશી આત્માના સ્વભાવના લક્ષવડે ટળવા યોગ્ય છે.

લોકો અશુદ્ધ નયને જ જાણે છે કેમકે તેનો વિષય ભેદરૂપ અનેક પ્રકાર છે; તેથી તેઓ વ્યવહાર દ્વારા જ પરમાર્થને સમજી શકે છે. આ કારણે વ્યવહાર નયને પરમાર્થનો કહેનાર જાણી તેનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. અહીં એમ ન સમજવું કે વ્યવહારનું આલંબન કરાવે છે. વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ એટલે કે બાહ્યમાં કાંઇ ક્રિયા કરીએ તો ધર્મ થાય એમ લોકો માને છે, પણ તે વાત ખોટી છે. જ્યારે સમજનાર સ્વનું અભેદ લક્ષ કરી સમજે ત્યારે ભેદરૂપ વ્યવહારને, પરમાર્થ સમજવામાં નિમિત્ત કહેવાય.

સમજાવવા માટે ભેદ પાડયો તે વ્યવહાર કાંઇ પરમાર્થનું કારણ નથી, કારણકે ભેદ અભેદનું કારણ ન થાય, ખંડ દૃષ્ટિ અખંડનું કારણ ન થાય, ભેદ દૃષ્ટિનો વિષય રાગ છે, રાગ તે વિકાર છે, અને વિકાર વડે અવિકારી ન થવાય.

પરમાર્થ સમજવાની તૈયારી થાય ત્યાં વ્યવહાર હોય છે. એટલે કે અખંડ નિર્મળ પરમાર્થને સમજાવવામાં તે વચ્ચે આવે છે, તેથી એમ ન સમજવું કે વ્યવહાર આદરણીય છે. અહીં તો વ્યવહારનું આલંબન છોડાવી, પરમાર્થે પહોંચાડે છે એમ સમજવું.

છઠ્ઠી ગાથામાં કહ્યું કે એકલો જ્ઞાયક આત્મા છે, તેમાં સમ્યગ્દર્શન-મિથ્યાદર્શન, વિરત-અવિરત, પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત, સકષાય-અકષાય, બંધ-મોક્ષ એવા પર્યાયના ભેદ નથી. છદ્મસ્થને નિર્મળ પર્યાય ઉપર દૃષ્ટિ જતાં અશુદ્ધતા (વિકલ્પ) આવે છે. પર્યાયના (ભેદના) લક્ષે અશુદ્ધતા ટળતી નથી.

પર્યાયના ભેદ ઉપર લક્ષ કરવું તે અભૂતાર્થ છે, તેના લક્ષે વિકલ્પ ઉપજે છે. અને સ્વભાવ એકરૂપ, અખંડ, નિર્મળ, ધ્રુવ છે. તેના લક્ષે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની નિર્મળ પર્યાય ઉઘડે છે. તે નિર્મળ પર્યાય ઉપર લક્ષ કરતાં અશુદ્ધતા-રાગ થાય છે, તેથી નિર્મળ અવસ્થા ઉપર પણ અશુદ્ધતાનો આરોપ કરી દીધો છે.

સાતમી ગાથામાં અખંડ સ્વભાવની દૃષ્ટિનો એકરૂપ વિષય અખંડ જ્ઞાયક પૂર્ણરૂપ આત્મા જણાવવાનો છે, તેમાં ભેદરૂપ ગુણને

વ્યવહાર-અભૂતાર્થ કહ્યા છે. વસ્તુસ્વરૂપ તો અનંત ગુણમય અખંડ છે, ત્રણ જુદા ગુણપણે નથી. આત્મા એક ગુણ જેવડો નથી, વિકારના ભેદ રહિત એકરૂપ વિષય કરવો તે જ્ઞાયક જ છે.

ભાઈઓ! અનંતકાળનું દાળદર ફીટે એવી અપૂર્વ આ વાત છે. બાહ્ય સંયોગ, વિયોગ એ તો પૂર્વની પ્રકૃતિને આધીન છે; એવા સંયોગ વિયોગ તો અનેક પ્રકારના થયા કરે. સંયોગ તો મુનિને સિંહ ફાડી ખાય એવા પણ હોય, તેમાં આત્માને શું? આત્મા તો સદાય જાણનારપણે છે, તેને સંયોગ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.

જે રીતે આત્માનો નિર્મળ સ્વભાવ પરિપૂર્ણ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યો છે તે રીતે જીવે કદી તે સાંભળ્યો નથી, સમજ્યો નથી, અને તેને જાણનારા અનુભવી જ્ઞાનીનો પરિચય પણ કર્યો નથી. આ મનુષ્ય જન્મ અને આત્માની સત્યવાત સાંભળવાનો અવસર ફરી ફરી નહિ મળે. જન્મ મરણની ભૂખ ભાંગવી હોય તો અખંડ, જ્ઞાયક આત્માની વાત રસપૂર્વક સમજવી જોઇએ.

જેમાં સર્વ સમાધાન સ્વરૂપ અનંતસુખ છે, એવો અમૃતનો કુંડ ભગવાન આત્મા વર્તમાનમાં અજ્ઞાનરૂપી આવરણ વડે દેહની ઓથે છૂપાઈ રહ્યો છે. તેની સ્વાધીનતાનો મહિમા સાંભળી, સમજવાની હોંશ ઉછળવી જોઇએ.

ચૈતન્યના અપૂર્વ સ્વભાવને સાંભળવામાં, સમજવામાં કઠણતા માની સમજવાનો કંટાળો ન લાવીશ. સર્વજ્ઞ ન્યાયથી, અનેક પડખાંથી, જેમ છે તેમ, જે વિધિ છે તે વિધિએ અને જેવડા છે તેવડા બરાબર લક્ષમાં લે તે ન્યાલ થઇ જાય, એટલે કે તેને અનંતસુખ મળે. અન્યથા માને તે ઉપાય પણ અન્યથા કરે, અને તેનું ફળ પણ અન્યથા જ આવે, માટે સતને જિજ્ઞાસાથી સમજી લે. ૮.

તા. ૧૪-૭-૪૩.

પરમાર્થ સ્વરૂપ આત્માને ગુણ દ્વારા ભેદ પાડી ઓળખાવવા માટે વ્યવહાર કહ્યો, પણ તે ભેદમાં (ભેદનું લક્ષ કરતાં શુભ રાગ આવે તેમાં) અટકવા માટે વ્યવહાર કહ્યો નથી, પણ ભેદનું લક્ષ

છોડી અખંડ જ્ઞાયકમાં એકાગ્ર લક્ષ કરી અંદર ઠરવાનો ઉપાય બતાવવા માટે છે.

વસ્તુમાં પરમાર્થે કોઈ ગુણના ભાગલા નથી, વિકલ્પ નથી, છતાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ગુણના ભેદ દ્વારા આખા આત્માને બતાવવામાં આવે છે તેટલો વ્યવહાર વચ્ચે આવે છે, તે આદરવા માટે નથી, પણ અભેદમાં એકાગ્ર થઈ છોડવા માટે છે. અભેદની શ્રદ્ધામાં વ્યવહારને પ્રથમ છોડવા જેવો માન્યા પછી ગુણદ્વારા ગુણીનું લક્ષ કરવાના વિચારરૂપે વ્યવહાર આવે તેનું જ્ઞાન જ્ઞાની કરે છે.

આત્મા તો અખંડ, અનંત ગુણનો પિંડ છે, તે જ પરમાર્થ છે. તેને અનાદિકાળથી જે સમજ્યો નથી તેને 'દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જે હમેશાં પ્રાપ્ત હોય તે આત્મા છે' એમ વ્યવહાર માત્રથી ભેદ પાડી સમજાવે છે. સમજનારો અભેદ પરમાર્થને સમજી લે તો પરમાર્થ આશ્રિત વ્યવહાર થયો કહેવાય.

આવી વાત સાંભળવી દુર્લભ છે. તેને સમજવાનો જેને પ્રેમ નથી તે જગતના ઉકરડા ઉથામવામાં હોંશથી રોકાય છે. જેમ વિષ્ટાના ઉકરડામાં સાંઢ (ફાટેલો બળદ) માથું મારી ફેંદયા કરે તેમ સંસારમાં મમતાથી 'ઓહો હો! અમે તો ભારે મોટા થઈ ગયા,' એમ પુણ્ય, આબરૂ વગેરેથી મોટપ માને છે, તેમાં ડહાપણ બતાવે છે, પણ અભેદ ગુણીનું લક્ષ કેમ થાય તે સમજવા માગતો નથી.

શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે ગુણના ભેદથી જણાવનારો વ્યવહાર, પરમાર્થ સ્વરૂપ અખંડ વસ્તુને કહેનારો શી રીતે છે? તેનો ઉત્તર નવમી અને દસમી ગાથામાં કહે છે.

जो हि सुएणहिगच्छइ अप्पाणमिणं तु केवलं सुद्धं ।
तं सुयकेवलिमिसिणो भणंति लोयप्पईवयरा ॥ ९ ॥

શ્રુતથી ખરે જે શુદ્ધ કેવળ જાણતો આ આત્મને,
લોકપ્રદીપકરા ઋષિ શ્રુતકેવળી તેને કહે. ૯.

जो सुयणाणं सव्वं जाणइ सुयकेवलिं तमाहुजिणा ।
णाणं अप्पा सव्वं जह्मा सुयकेवली तह्मा ॥ १० ॥

અર્થઃ—જે જીવ નિશ્ચયથી શ્રુતજ્ઞાન વડે આ અનુભવગોચર કેવળ એક શુદ્ધ આત્માને સન્મુખ થઈ જાણે છે તેને લોકને પ્રગટ જાણનારા ઋષીશ્વરો શ્રુતકેવળી કહે છે; જે જીવ સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે તેને જિનદેવો શ્રુતકેવળી કહે છે, કારણ કે જ્ઞાન બધું આત્મા જ છે તેથી (તે જીવ) શ્રુતકેવળી છે.

આત્મામાં ગુણ ભર્યા પડ્યા છે, તેનું ભાન નહિ હોવાને કારણે લોકો માને છે કે બાહ્યમાં કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરીએ અગર તો શુભ ભાવ ઘણા કરીએ તો ગુણ થાય છે. ભગવાનની પૂજા કરૂં, સ્તુતિ કરૂં, જાપ જપું, કોઈની સેવા કરૂં, તો ગુણ પ્રગટે, એમ જેઓ માને છે તેમને અક્રિય, અખંડ, અવિકારી આત્માનું લક્ષ નથી. અંદરમાં ગુણ ભર્યા છે તેનો વિશ્વાસ નથી તેથી પરલક્ષની પ્રવૃત્તિથી ગુણ પ્રગટે એમ માને છે. હીરાને ડાબલીમાં મૂકો તોપણ તે હીરો જ છે, અને ખુલ્લો મૂકો તો પણ હીરો જ છે, તેમ ભગવાન આત્મા સ્વભાવે પરથી જુદો છે, રજકણ, દેહ, મન, વાણીના સંબંધ રહિત તે અખંડ જ્ઞાયકપણે બિરાજે છે.

આ વિષય ધ્યાન રાખે તો સમજાય તેવો છે. આ કાંઈ રાજારાણીની વાતો નથી, કેટલાક તો તત્ત્વની વાત સાંભળે, પણ બરાબર મનન ન કરે તેથી બહાર જઈને ભૂલી જાય. કોઈ પૂછે કે શું સાંભળ્યું ? તો કહે કે બહુ સારી વાત હતી, આત્માના જ્ઞાનની વાત હતી પણ યાદ નથી; જો વાર્તા કે એવું હોય તો જલદી યાદ રાખી લે. 'એક હતો રાજા, તેને રાણી આવી હતી, પછી ઉપદેશ સાંભળીને બન્નેએ દીક્ષા લીધી, પછી ઉનાળામાં ખરા તાપમાં રેતીમાં તપ કર્યા,

---

શ્રુતજ્ઞાન સૌ જાણે, જિનો શ્રુતકેવળી તેને કહે;
સૌ જ્ઞાન આત્મા હોઈને શ્રુતકેવળી તેથી ઠરે. ૧૦.

ખૂબ પરસેવો વળ્યો, છ મહિના સુધી આહાર ન લીધો, પછી તેને કેવળજ્ઞાન થયું.' એમ બાહ્યની માંડે. પણ શું એનાથી કેવળજ્ઞાન થતું હશે? અંદરમાં સમજે નહિ, નિર્મળ કેવળ તો અંદર જ પડ્યું છે, અખંડ ઉપર દૃષ્ટિ હતી તેના જોરે કેવળજ્ઞાન ઊઘડ્યું છે. બાહ્ય સંયોગો ઉપર મુનિની દૃષ્ટિ નથી. બાહ્યમાં કેટલા પરિષહ છે તે ઉપર જોવાની મુનિને કંઇ પડી નથી, એટલે દેહ ઉપર લક્ષ નથી. અખંડ આનંદમાં ઠર્યા તેથી વીતરાગદશા પ્રગટ થઈ છે, પણ પરિષહ સહ્યા માટે જ્ઞાન થયું, કે શરીર ઉપર સુરજનો ખૂબ તાપ પડ્યો, શરીર સુકાણું, છ માસ રોટલા છોડ્યા તેથી કેવળજ્ઞાન થયું તે વાત ખોટી છે. મુનિને અંતરમાં અખંડ ઉપર દૃષ્ટિ પડી છે, 'અખંડાનંદ જ્ઞાયક છું, શુભ વિકલ્પ પણ મારૂં સ્વરૂપ નથી, હું પર અવલંબન રહિત નિર્મળ છું.' એમ માન્યું, જાણ્યું, તેમાં એકાગ્ર થઈ ઠર્યા તેથી અખંડના લક્ષે-અભેદના જોરે-કેવળજ્ઞાન થયું છે. બાહ્યની કોઇપણ ક્રિયાથી કે પુણ્યાદિની મદદથી મોક્ષ થતો નથી. આવું નગ્ન સત્ય જગત સમક્ષ ઉઘાડું મૂક્યું છે; પરમાર્થની વાત ઘણા ઘણા પ્રકારે અહીં કહેવાય છે.

નવમી તથા દશમી ગાથાના શબ્દાર્થ:-જે જીવ નિશ્ચયથી (ખરેખર) શ્રુતજ્ઞાન વડે (વિકલ્પ નહિ, શબ્દ નહિ પણ ભાવશ્રુત જ્ઞાનનો અંતર ઉપયોગ એટલે જ્ઞાનનો નિર્મળ અંતર એકાગ્રતાનો વ્યાપાર તે વડે) આ અનુભવ[1] ગોચર કેવળ એક શુદ્ધ આત્માને અંતરમાં જોડાઇને અખંડ સ્વરૂપે જાણે છે, તે નિશ્ચયથી શ્રુતકેવળી છે. એમ શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવાન કહે છે.

જેણે નિશ્ચયથી શ્રુતજ્ઞાન (ભાવજ્ઞાન) વડે, અંતર એકાગ્રતાથી આત્મા અખંડ, એકરૂપ જ્ઞાયક ધ્રુવ છે, એમ જાણી લીધું તે પરમાર્થથી (નિશ્ચયથી) શ્રુતકેવળી છે.

'ઝીણું છે માટે નહિ સમજાય' એવી માન્યતા કાઢી નાખજો. સમજવું તે પોતાની સત્તાની વાત છે. આઠ વર્ષની ઉંમરના પણ

---

૧. અનુ+ભવ=અંતરમાં સ્વભાવને અનુસરીને ભવવું-થવું તે અનુભવ

સમજી શકે તેમ છે. પણ પ્રથમથીજ 'નહિ સમજાય' એમ નકાર કરી બેસે તેનું શું થાય! અહીં 'નહિ સમજાય' એવું અસાધકપણું કાઢી નાખ્યું છે, અને પહેલી ગાથામાં જ 'તું પૂર્ણ તાકાતવાળો સિદ્ધ ભગવાન જેવો જ છો' એમ સ્થાપન કર્યું છે. અનંત જીવો આત્માને સમજીને સિદ્ધ થયા છે માટે દરેકને આત્મા સમજાય તેવો છે. ન સમજાય તેવું કંઈ નથી. સહાય જાણવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે કોને ન જાણે?

ગાથા ૧૦.

વ્યવહાર શ્રુતકેવળી=જેઓ ગુણગુણીના ભેદથી પરમાર્થમાં જવા વિચારે છે, સમકિતી–જ્ઞાની–ને પોતાના આત્માના જ્ઞાન વડે અખંડને લક્ષમાં લઈ પૂર્ણને પહોંચી વળવાનો વિકલ્પ ઊઠે છે, અને જે નિશ્ચયમાં ઠરવા માટે સ્વરૂપ સન્મુખ વિચારનો પ્રવાહ વાળે છે તેમને જિનદેવો 'વ્યવહાર શ્રુતકેવળી' કહે છે.

'નિશ્ચયભાવશ્રુત'રૂપ થઈ ઠર્યો નથી, પણ ઠરવા માટે 'જ્ઞાન છું, દર્શન છું, નિર્મળ છું' એવા વિકલ્પ આખા આત્મા તરફ કરે છે તે અલ્પ શ્રુતજ્ઞાનનો વિકલ્પ સર્વશ્રુતજ્ઞાનરૂપ અખંડ આત્મવસ્તુને ખ્યાલમાં લઈ તેમાં ઠરવા માગે છે તેથી તે 'વ્યવહાર–શ્રુતકેવળી' છે.

અખંડના લક્ષે ભેદ વિચારમાં રહેવું. તે વ્યવહાર છે. પરની ભક્તિ, પર અવલંબનના વિચાર તે અહીં વ્યવહાર નથી.

આત્મા અખંડ નિર્મળ છે એવો આખા આત્માને લક્ષમાં લેવાનો વિચાર જે જ્ઞાનીને છે તે પણ વ્યવહાર સર્વ શ્રુતજ્ઞાની છે. આચાર્ય કહે છે કે જે અખંડ જ્ઞાનાનંદ આત્માને સર્વજ્ઞના ન્યાયથી બરાબર જાણી શ્રુતજ્ઞાનને અખંડમાં મેળવી આખા આત્માને પકડવા માગે છે, તેમાં ઠરવા માગે છે તેને દ્રવ્યશ્રુતનો ભલે અલ્પ ભાગ હોય, છતાં તે પૂર્ણ સ્વવિષયને પકડીને તેમાં જ ઠરવા માગે છે તેથી વ્યવહાર 'શ્રુતકેવળી' છે. અને જે પરમાર્થ જાણી અખંડ લક્ષે ઠર્યો તે 'પરમાર્થ શ્રુતકેવળી' છે.

આત્માને જાણવાનો રાગમિશ્રિત વિચાર જેના જ્ઞાનમાં વર્તે છે,

તે સિવાય જેને બીજું કાંઇ જોઇતું નથી તે પોતાના સ્વરૂપમાં નિર્વિ-કલ્પ થઇ જવાનો હોવાથી વર્તમાનમાં દ્રવ્ય નિક્ષેપથી (વ્યવહારથી) શ્રુતકેવળી છે. પરમાર્થનો આશ્રય કર્યો તે બધાયને પરમાર્થ પ્રગટે છે.

'અખંડ જ્ઞાયક નિર્વિકલ્પ છું, નિર્મળ છું' એવો વિચાર તે મનદ્વારા વર્તતું જ્ઞાન છે, તોપણ જ્ઞાન પોતાનું જ છે, રાગનું નથી. પર તરફનું રાગરૂપ જ્ઞાન નથી, પણ કેવળ આત્મા તરફ તે જ્ઞાન વર્તે છે; માટે તે પરમાર્થને જણાવનાર છે. પૂરા શ્રુતકેવળીને પણ આત્મા જ પકડીને ઠરવું છે, તેમ અધૂરા શ્રુતજ્ઞાનમાં અખંડ આત્માને જ્ઞાનમાં સમાવી દેવાનો વિચાર જેને વર્તે છે તેવા અલ્પજ્ઞને સર્વ શ્રુતજ્ઞાન છે, કેમકે તે અલ્પ હોવા છતાં પણ આખું કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે તેવું છે.

બધા સમકિતી આત્માનો જ વિચાર કરે છે. ભેદથી ખસી અંતર અનુભવ તરફ વળે છે, તે બધાને અલ્પ ઉઘાડમાં પણ શ્રુત-કેવળી કહેવાય છે, કારણ કે જે સ્વરૂપ સન્મુખ થયા તેનું બધું જ્ઞાન આત્મા જ છે. જ્ઞાયક સ્વભાવને જ જે લક્ષમાં લેવા માગે છે તેણે નિશ્ચયથી ભલે આત્માને પકડયો નથી, તે ઠર્યો નથી તોપણ ભવિષ્યમાં શ્રુતકેવળી થશે તેથી તેને પણ વર્તમાનમાં વ્યવહારથી શ્રુતકેવળી કહ્યો છે

જ્ઞાનનું અખંડ આત્મા તરફ ઢળવું થાય છે માટે વિચારરૂપ સર્વ શ્રુતજ્ઞાન-બધું જ્ઞાન આત્માનુંજ છે તેથી શ્રુતમાં પૂરું છે એમ કહી દીધું. અભેદપણે ઠર્યો નથી માટે વ્યવહાર કહ્યો છે. નવમી ગાથામાં નિશ્ચય પરમાર્થ કહ્યો, અને દસમી ગાથામાં વ્યવહારથી કહ્યું છે; બંનેની સંધિ કરી આચાર્યે અમૃત રેડયાં છે.

ટીકા:-પ્રથમ, 'જે નિર્મળ જ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુતથી કેવળ શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તે પરમાર્થે શ્રુતકેવળી છે.' પ્રથમ ઠરવા માટે અંદર સ્વતરફ વલણનો વિકલ્પ તો આવે જ, પછી જ્યારે અભેદને સ્વવિષય કરી અંદરમાં ઠરે ત્યારે સર્વજ્ઞ ભગવાન તેને નિશ્ચયથી શ્રુતકેવળી કહે છે, તે પરમાર્થ છે.

જે 'આત્માને' પૂર્ણ નિશ્ચયપણે જાણવાના પ્રયત્નમાં વર્તે છે,

તેને અખંડ પ્રત્યે વલણવાળો બધો ભાવ છે એટલે આત્માને પકડવા માટે વિચાર આવે છે તે પણ આત્મ સન્મુખ હોવાથી વ્યવહાર શ્રુત-કેવળી છે. કારણકે કેવળ પરમાર્થમાં પહોંચવા માટે જ તેનું પ્રયોજન હોય છે. સ્વ તરફના વલણવાળો, પરમાર્થ પકડવા માટેનો, ભાવ અધૂરો હોવા છતાં પૂર્ણને પકડનાર હોવાથી શ્રુતમાં પૂરો છે એટલે વ્યવહારનયથી શ્રુતકેવળી છે.

અહીં બે પક્ષ લઈ પરીક્ષા કરીએ:–ઉપર કહેલું સર્વજ્ઞાન* આત્મા છે કે અનાત્મા?

સાચી સમજણ કરી વાસ્તવિક અનુભવ કરવા માટે વિકલ્પથી છૂટી અંદર ઠરવા માટેની જે વિચાર શ્રેણિ ચાલે છે તે આત્મા છે, કારણકે તે જ્ઞાન રાગનું નથી, જડ ઇન્દ્રિયોનું નથી, પરનું નથી, પર તરફ ઢળતું નથી; પણ આત્મા તરફ વળ્યું છે, આત્માને જ જાણે છે, તેથી તે જ્ઞાન આત્માનું જ છે.

હવે આ શ્રુતજ્ઞાન જો અનાત્મા તરફ વળતું હોય તો બરાબર નથી, તે બતાવે છે.

જે જ્ઞાન અનાત્મા તરફ વળતું હોય તે વ્યવહાર નથી. પ્રથમ આત્મા તરફનું જ્ઞાન શું, તે સમજ્યા વિના અનાત્માનું જ્ઞાન શું, તે સમજાય નહિ.

અહીં આત્માને પકડવાની અમુક તૈયારીવાળું છે તે, અને સત્ સમાગમવડે સર્વજ્ઞના ન્યાય અનુસાર બરાબર સમજ્યા પછી અંતરમાં અનુભવ સહિત સ્વ તરફ ઠરવા માટેનું સ્વવલણવાળું જ્ઞાન છે તે, સર્વ જ્ઞાન આત્માનું છે.

સર્વ જ્ઞાનને અનાત્મરૂપ જડના પક્ષમાં ગણવામાં આવે તે ઠીક નથી, કારણકે અચેતન–જડ આકાશાદિ પાંચ દ્રવ્યો છે તેનું જ્ઞાન સાથે તાદાત્મ્ય બનતું જ નથી (કેમકે તે પાંચ અચેતન દ્રવ્યોમાં

---

*જ્ઞાનનો વિચાર જે પરમાર્થ સ્વરૂપ આત્મા તરફ વળે છે તે બધા વિચાર-રૂપ જ્ઞાન

જ્ઞાન લક્ષણ નક્કી થઈ શકતું નથી.) આ સર્વજ્ઞાન તો આત્મા સાથે તાદાત્મ્યપણું કરવા માટે છે, સ્વને જાણવાના વિચારમાં પ્રવર્તતું જ્ઞાન છે, પણ પર વિષયો તથા રાગાદિ અનાત્મા તરફનું લક્ષ કરવા માટે નથી.

પુણ્ય પાપ વિકારનો કર્તા છું, દેહાદિની ક્રિયા હું કરું છું, એવા વિચાર અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય તરફ ઢળે તે અજ્ઞાન છે, જડ-અનાત્મામાં જ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી. પણ એકલા જ્ઞાયક સ્વભાવ તરફના વિચાર કરે છે તે વડે આત્માને જાણવામાં આવે છે, તેથી આત્માનો પક્ષ સિદ્ધ થાય છે. પરમાર્થને જાણવાના વિચારરૂપ વર્તતું સર્વ જ્ઞાન, તેનું તાદાત્મ્યપણું જાણનારસ્વરૂપ જ્ઞાયક આત્મા સાથે સિદ્ધ થાય છે, તેથી સર્વ શ્રુતજ્ઞાન પણ આત્મા જ છે. આમ નક્કી થવાથી જે આત્માને જાણી તેમાં ઠરવાની તૈયારીવાળું જ્ઞાન કરે છે તે પુણ્ય-પાપનો પક્ષ ઉભો કરતો નથી, પણ સંયોગ તોડી અસંયોગી નિર્મળ આત્માનો પક્ષ નિત્ય ઉભો કરે છે.

અખંડ તત્ત્વસ્વરૂપમાં ઠરવા માટે જે વિચાર વર્તે છે, તે સર્વ જ્ઞાનનો પક્ષ આત્મા તરફ ઢળવાનો છે: સ્વરૂપ સન્મુખના શ્રુતજ્ઞાનના વિચાર તે પણ આત્મા જ છે. આમ હોવાથી જે આત્માને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે, અને તે પરમાર્થ છે.

હવે અહીં વ્યવહાર શ્રુતકેવળી કહેવામાં બે પ્રકાર છે તે કહે છે:-

(૧) સર્વજ્ઞના ન્યાય અનુસાર આત્માને જાણ્યો છે, અને તેમાં અખંડલક્ષે ઠરવા માટે તદ્દન સન્મુખ થયો છે પણ યથાર્થ અનુભવથી નિર્વિકલ્પ ઠરીને નિશ્ચય શ્રદ્ધા વડે અભેદ પરમાર્થનો વિષય કર્યો નથી, છતાં પૂર્ણને પહોંચી જવાનો વિચાર વર્તે છે તે અધૂરો ભાવ, પૂર્ણના લક્ષે પૂર્ણનું કારણ ગણીને વ્યવહારે શ્રુતકેવળી કહ્યો છે.

(૨) જેણે યથાર્થપણે અંતરમાં અખંડનું લક્ષ કરી અનુભવ તો કર્યો છે, અને ફરી ભાવશ્રુતજ્ઞાનના અંતર ઉપયોગમાં આવવા, અખંડ સ્વભાવની દૃષ્ટિના જોરથી અંદર એકાગ્ર થઈ ઠરવાના વિચારમાં વર્તે છે, સાથે મનના સંબંધનો અલ્પરાગ વર્તે છે, તે

તરફ વલણ નહિ કરતાં, અંતરમાં ઠરવા માટે અખંડનો વિચાર કરે છે, તે પણ વ્યવહાર શ્રુતકેવળી છે.

પરમાર્થ શ્રુત અખંડ આત્મા છે. તેમાં ઠરવા માટે, પૂર્ણ નિર્મળભાવ પ્રગટ કરવા માટે, વિચારમાં ભેદ પડે છે, પણ લક્ષ તો અભેદ-પરમાર્થ તરફ ઢળવાનું જ છે. ગુણ-ગુણીના ભેદ પાડી અખંડ જ્ઞાયક તરફ ઢળનાર, અખંડ જ્ઞાયકને કહેનાર વ્યવહાર, અંદરમાં ઠરતાં પહેલાં વચ્ચે આવે છે, તે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનનો અધૂરો ભાવ, વ્યવહારમાં પૂરો શ્રુતકેવળી છે.

જેને અનુભવ વડે આત્મામાં ઠરવું છે, અને પૂર્ણ પરમાર્થને પહોંચવું છે તેને ગુણ-ગુણીના ભેદ વડે, અભેદમાં જવાનું આ વ્યવહારનય બતાવે છે, પણ તે વ્યવહાર બીજું કાંઈ કહેતો-કરતો-નથી.

અભેદના લક્ષે પરમાર્થ ઊઘડે છે, પણ પરમાર્થમાં જતાં તેનો વિચાર કરવામાં નિમિત્તરૂપે જ્ઞાનનો વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી, તે અપેક્ષાએ 'જે સર્વ શ્રુત જ્ઞાનને જાણે છે, તે શ્રુતકેવળી છે,' એવો જે વ્યવહાર તે પરમાર્થમાં સ્થિર થવામાં વચ્ચે પોતાને દૃઢપણે સ્થાપિત કરે છે. પરમાર્થનું પ્રતિપાદન સવિકલ્પથી થવું અશક્ય છે તેથી વ્યવહાર દૃઢપણે આવ્યા વિના રહેતો નથી. સર્વજ્ઞના ન્યાય અનુસાર નય-પ્રમાણ અને નિક્ષેપ વડે નવતત્ત્વ તથા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વરૂપ જાણી, પરમાર્થરૂપ અખંડને ખ્યાલમાં લઈ તેના તરફ એકાગ્ર પકડ થવી જોઈએ; જેવો છે તેવો જાણ્યા વિના પૂર્ણ આત્મા લક્ષમાં આવે નહિ; માટે આત્માને પરમાર્થ સ્વરૂપે જેવો છે તેવો કહેનાર સર્વશ્રુતરૂપ વ્યવહાર દૃઢપણે આવે છે.

શ્રુતરૂપ ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન પણ માત્ર આત્માનુભવ કરવા માટે છે. જે કાર્ય માટે જ્ઞાન કરવું છે, તે જ કાર્ય અધૂરું શ્રુતજ્ઞાન કરે છે, માટે તે સર્વ શ્રુત છે. આત્માને પકડવા માટે નવતત્ત્વના યથાર્થ સ્વરૂપરૂપ થોડો કે ઘણો ગમે તે વિચાર હોય તો પણ તેને વ્યવહારે સર્વ શ્રુત કહેવામાં આવે છે.

અહો! શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે આ સમયસાર શાસ્ત્રની અદ્ભુત ટીકા કરી યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ગજબ અમૃત રેડયાં છે, મોક્ષના મોક્ષ આ સમયસારજીમાં ઉતારી દીધા છે.

તા. ૧૫-૭-૪૩.

અનંતકાળે સાંભળ્યો નથી એવો અપૂર્વ વિષય છે. કોઇનો એકનો એક છોકરો પરણતો હોય, પાંચ પચીસ હજાર ખરચવા હોય તેનો કેવો હર્ષ કરે છે! તે હર્ષના મલાવા કરે છે, તેમ આ ભગવાન આત્મા, પરથી નિરાળો, નિર્મળ, ત્રિકાળી અખંડ જ્ઞાયક સ્વરૂપે છે તેને સર્વજ્ઞ ભગવાને જેવો કહ્યો છે તેવો સાંભળવા મળે તો લાયક જીવને હર્ષનો પાર ન રહે, સમજણમાં વિરોધ આવે નહિ; પણ અનાદિથી જેણે બીજું માન્યું છે, અને તેનો દૃઢ આગ્રહ છે તેને સત્ય સાંભળવું નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ કરનારા જીવ અનંત કાળે ઇયળ પણ ન થાય એવા નિગોદમાં (અનંત જન્મ મરણના સ્થાનમાં) જાય છે.

પ્રશ્નઃ-કોઇ કહે આ શું ઝીણી વાત કર્યા કરો છો?

ઉત્તરઃ-ઝીણી વાત છે, પણ હિતકારી છે. વળી તે તારી જ છે, ને તેથી તને ન સમજાય એમ બને નહિ. જેવા સિદ્ધ ભગવાન છે તેવા જ બધા આત્મા છે, તું પણ તેવો જ સ્વતંત્ર અને પૂર્ણ છો: એમ દરેક આત્મામાં સિદ્ધપરમાત્માપણું સ્થાપીને સમયસારની શરૂઆત કરી છે, અને છઠ્ઠી, સાતમી ગાથામાં તો અદ્ભુત વાત કરી છે.

ભાઇ રે! સંસારના કામમાં તને હરખ આવે, અને આ મોંઘાં સત્યને સમજવાનાં ટાણાં મળ્યાં, વળી અનંત જન્મ મરણ ટાળી અલ્પકાળે મોક્ષ લાવે એવી અપૂર્વ વાત સાંભળી અંતરથી હર્ષ ન આવે, તો જીવનની શું સફળતા! એમ તો જગતમાં કીડા, કાગડારૂપે ઘણાં જન્મે મરે છે. જેનો કાળ સત્યની સમજણ વગરનો જાય છે, તેનાં જીવન કીડા કાગડાના જીવન જેવાં સમજવાં.

એકવાર સત્ય સાંભળી અંતરથી સમજી, હા લાવે, તો અનંત

પરિભ્રમણનો અંત આવે છે. આ ઊંચી ભૂમિકાવાળા માટે કહેવાતું નથી, તેમજ કેવળજ્ઞાની માટે પણ નથી, ચારિત્રનો વિષય હજી દૂર છે, આ તો પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન કેમ થાય તેની વાત ચાલે છે. જેવું તત્ત્વ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યું છે, તેવું જ જાણે તો કાંઇ ભ્રમણા રહે નહિ, બધાં પડખાંથી વિરોધ ટાળી સત્યને સમજે તો અંદરથી ભણકાર ઊઠે કે 'બસ! હવે ભવ નથી.' એવું ભાન થવા માટે જ આચાર્ય કહે છે.

પરની ક્રિયા કોઈ આત્મા વ્યવહારે પણ કરી શકતો નથી; કર્તાપણાનો ભાવ કરે તે પણ અભૂતાર્થ છે. આત્મા તો પરથી ત્રિકાળ જુદો, અખંડ જ્ઞાયકપણે છે; શરીર, મન, વાણી અને પુણ્ય-પાપની પ્રવૃત્તિ તથા કર્મપણે નથી. રાગદ્વેષના વિકારી ભાવ તે ત્રિકાળી જ્ઞાયક આત્માનો સ્વભાવ નથી, માટે પર છે અને તેથી ટાળી શકાય છે.

જેમ સુખડનું લાકડું ઓળખાવવા 'સુગંધ તે લાકડું,' એમ એક ગુણને કથનમાં જુદો પાડી બતાવાય છે ત્યાં સુખડ અને સુગંધમાં ભેદ પડ્યો તે વ્યવહાર, અને અખંડ સુખડ સમજવી તે પરમાર્થ; તેમ આત્મા અનંત ગુણનો પિંડ છે, ત્યાં 'જ્ઞાન તે આત્મા, શ્રદ્ધા કરે તે આત્મા, સ્થિરતા કરે તે આત્મા,' એમ વ્યવહારથી ભેદ પાડી અખંડ આત્મા સમજાવ્યો છે. ગુણભેદકથન તે વ્યવહાર છે, તે ઉપરથી અભેદ આત્માને સમજી લે તો તેમાં જે વ્યવહાર થયો તે નિમિત્તરૂપ નીવડે છે. એવો વ્યવહાર પરમાર્થમાં શી રીતે આવે છે? તેનો જવાબ આવે છે.

પ્રથમ ભાવશ્રુતજ્ઞાન દ્વારા જુએ તો આત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ, અખંડ આનંદકંદ છે. જેવા અશરીરી સિદ્ધ પરમાત્મા છે તેવા જ દરેક આત્મા છે; કોઇ આત્મામાં પરમાર્થે ફેરક (નાના–મોટાપણું) નથી. પણ પરમાં વિશ્વાસ કરી પોતાની ઊંધી માન્યતાથી ફેરક માન્યો છે. પરની ક્રિયા હું કરી શકું, પુણ્ય-પાપ વિકારનો કર્તા છું એમ પરને પોતાનું માની, પોતાના એકરૂપ જ્ઞાયકસ્વભાવને ચૂક્યો છે. તેથી પરનો કર્તા નહિ પણ જ્ઞાયક જ છું, અને પરના અવલંબને ગુણ ન થાય એ વાત અંતરમાં બેસવી કઠણ લાગે છે.

લોકોએ બાહ્યથી ગુણ માન્યા છે, તેથી અંદરમાં ગુણ છે તેનો વિશ્વાસ થતો નથી. તેઓ કહે છે કે જો અંદર ગુણ ભર્યા જ હોય તો ગુણ પ્રગટ કરવાનું અમને કેમ કહો છો? માટે અમને તો એમ સમજાયું છે કે ગુણ માટે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ જોઇએ.

શું થાય! અનાદિથી બાહ્ય ઉપર દૃષ્ટિ પડી છે, તેથી બધું બાહ્યથી જોઇને નક્કી કરે છે, ખરીરીતે તો નક્કી કરનારો અંદરથી નક્કી કરી, પરમાં કલ્પના કરે છે. પર ઉપરની દૃષ્ટિથી માને છે કે મેં આટલા જીવની દયા પાળી, આ વાંચ્યું, પૂજા કરી, ભક્તિ કરી, દાન કર્યું, ઊઠબેસ કરી વંદના કરી, વગેરે બાહ્ય ક્રિયાથી ગુણ થયો માને છે; પણ અંદર આત્મા અક્રિય, અનંત ગુણનો પિંડ છે, તેમાં અંતર્મુખ અભેદદૃષ્ટિ કરી અનાદિથી કદીપણ જોયું નથી.

પ્રશ્નઃ-વાતો કર્યે ધર્મ થતો હશે? ક્રિયા તો જોઇએ જ. જો આત્મા અત્યારે પવિત્ર હોય તો અમને સમજાવો છો શા માટે?

ઉત્તરઃ-લોકો ક્રિયા ક્રિયા કરે છે પણ કઇ ક્રિયા તે સમજતા નથી. ગુણ પ્રગટ કરવા માટે બાહ્ય ક્રિયા જોઇએ, એમ નથી. દેહાશ્રિત પ્રવૃત્તિ માત્ર આત્માનું સ્વરૂપ નથી, તે આત્માને આધીન નથી. દેહની ક્રિયાથી ધીમેધીમે આત્મગુણ ઊઘડશે એમ જે માને છે તેને અંદરના અનંત અવિકારી ગુણની શ્રદ્ધા નથી. આત્માની ક્રિયા આત્મામાં થાય છે તે અહીં બતાવાય છે. જે અંતરંગ પરમાર્થને સમજતો નથી તેને અંદર લક્ષ કરાવે છે, 'જો આ વિશ્વાસ કરે છે તે આત્મા છે. પરથી લાભ હાનિ માની જે પરમાં વિશ્વાસ કરે છે તેને સ્વ તરફ વાળ, પર ચીજની તારામાં નાસ્તિ છે, તું સત્ય શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર વગેરે અનંત ગુણનો પિંડ છો,' એમ ભેદથી અભેદનું લક્ષ કરી ગુણગુણીની એકતા કરે છે, તે આત્માની અરૂપી ક્રિયા છે. ત્યાં અખંડ આત્મા પ્રથમ શ્રદ્ધામાં આવે છે અને રાગથી જરા જુદો પડી નિર્વિકલ્પ આનંદ આવે છે, તે આત્માની ક્રિયા છે. આ માત્ર વાતો નથી, આ તો યથાર્થ અંતરની ક્રિયા છે. એવો મહિમા જેને આવે છે તે કહે છે કે 'અહો! આવો અખંડ સ્વભાવ અંદર જ છે,

તેને હું બહાર શોધતો હતો. આવા વસ્તુસ્વભાવને પ્રાપ્ત કરવા માટે બહારના કોઈ સાધનની કે શુભ વિકલ્પની પણ જરૂર પડતી નથી. એવા નિર્મળ ભાવશ્રુત જ્ઞાનથી કેવળ શુદ્ધ આત્માને જ તે જાણે છે. તે શ્રુતકેવળી છે, તે જ પરમાર્થ છે. કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં આત્માના સ્વભાવ ભાવને જાણનારો હોવાથી શ્રુતકેવળી છે.

અંદર અભેદ સ્વરૂપના લક્ષે ગુણદ્વારા ગુણીને જાણીને તેમાં એકાગ્ર થયો, તેથી તે પરમાર્થ શ્રુતકેવળી છે.

જેમ 'સાકર' શબ્દનું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે, પછી 'સાકર' પદાર્થ આવો છે એમ જાણ્યું તે શ્રુતજ્ઞાન છે, તેમ 'આત્મા' શબ્દનું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે, અને 'આત્મા' અખંડ, નિર્મળ, એકરૂપ જ્ઞાયક વસ્તુ છે એવો ખ્યાલ કર્યો તે શ્રુતજ્ઞાન છે; તેમાં બહારનું કોઈ સાધન નથી, એકલા જ્ઞાને જ તેમાં કામ કર્યું છે. જેમ સાકરનો સ્વાદ લેતી વખતે બીજા સ્વાદનું લક્ષ નથી, તેમ મનના જોડાણના બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પથી જરા છૂટી એકરૂપ આત્માને અંતરલક્ષમાં લીધો અને ઠર્યો ત્યારે અંદરમાં નિરાકુળ શાંતિ છે, તે વખતની 'પરમાર્થશ્રુત'ની આ વાત છે.

શ્રુતથી સાકર પદાર્થ જાણ્યો હતો, (સાકર જુદી ચીજ છે) તેમ સ્વ વલણવડે ભાવશ્રુતમાં અખંડ વસ્તુને ખ્યાલમાં લેતાં 'આત્મા આવો જ છે' એવા અભેદ લક્ષથી ઠરે છે, ત્યારે અખંડ આનંદ આવે છે, આવી દશા ચોથા ગુણસ્થાને પણ હોય છે.

કોઈ કહે: કેવળજ્ઞાનની-તેરમી ભૂમિકાની-આ વાત છે, તો તેમ નથી. સમયસારમાં આ સમ્યગ્દર્શનની જ વાત છે; એમાં પરમાર્થે ઠર્યો તેને ભાવશ્રુત ઉપયોગ નીચલી દશામાં છે, તોપણ પૂર્ણના કારણરૂપે છે, તેથી શ્રુતકેવળી પરમાર્થે છે.

ભાઈ રે! અનંતકાળની મોંઘી જે વાત કહેવાય છે, તે સમજવાનો ઉત્સાહ થવો જોઈએ. જેમ માતેલો સાંઢ ઉકરડા ઉથામે ને ધૂળ, રાખ, વિષ્ટા આદિ કચરો પોતાના જ માથે નાંખે, રાડાં, રાખ આદિના મોટા ઉકરડામાં માથું મારી ફૂંફાડા મારે અને માને કે મેં

કેવું જોર કર્યું ! કેટલું બધું તોડયું ! ફીંદયું ! પણ સાંઢનું તે તોફાન મફતનું છે, તેમ સંસારનાં કામ અમે કાંઇક કરી નાંખીએ, એવા અભિમાનનું મફતનું તોફાન કરી તેમાં હર્ષ માને છે. અજ્ઞાન ભાવમાં સંસારના ઉકરડા ઉથામવાનું જોર કરી જગત ઉછાળા મારે છે, પણ તેમાં કાંઇ હાથ આવતું નથી. અંદર જ્યાં માલ ભર્યો છે, ત્યાં ડાહ્યું કરી જીવ માથું મારતો નથી.

આત્મા એકરૂપ જ્ઞાયક, ધ્રુવ, ટંકોત્કીર્ણ વસ્તુ છે, તેને વિવેકનું માથું મારી જાગ્રત કરવો છે. અનાદિકાળથી અજ્ઞાનમાં ઉછાળા માર્યા, હવે તે પરની મમતામાં ઊંધી રહેવું પાલવશે નહિ.

પ્રથમ તો સર્વજ્ઞના ન્યાયથી વિરોધ વગરનું સાચું જ્ઞાન મેળવીને તે જ્ઞાન દ્વારા આત્મામાં ઠરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે જ્ઞાન જ સર્વશ્રુત છે, કેમકે સર્વ આગમ-શાસ્ત્રોનું રહસ્ય આખા આત્માને જાણીને ઠરવું તે છે, માટે અધૂરી દશામાં પૂર્ણને પહોંચવાનો અભિપ્રાય વર્તે છે, તેથી તેને સર્વશ્રુત જે દ્વાદશાંગ તેનું રહસ્ય આવી ગયું છે. ઠરવાના વિચાર વખતે રાગનો અંશ છે, પણ ઠરવાની તદ્દન સન્મુખ થયેલું જ્ઞાન છે તે જ ઠરવાનું કારણ છે, તેથી તેને સર્વશ્રુત કહી દીધેલ છે.

જે કાર્ય ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતકેવળી કરે તેજ કાર્ય શ્રુતજ્ઞાની પણ કરે છે. તેણે બાર અંગનું રહસ્ય જાણ્યું છે. એ આશયથી સર્વશ્રુતજ્ઞાન વડે આત્મા જ જાણવા માટે ભેદ પાડી વિચાર કરે, પણ તેમાં ઠર્યો નથી, તે વ્યવહાર શ્રુતકેવળી છે અને જ્યારે ઠર્યો તે પરમાર્થ શ્રુતકેવળી છે.

આ વસ્તુ ઝીણી છે, ગુરુગમથી સમજવા જેવી છે. આતો પ્રથમમાં પ્રથમ પાયાની જ વાત છે. આચાર્યે પીંખી પીંખીને તત્ત્વ સમજાવ્યું છે. અહો ! આ સમજે તો અંદરથી આત્મ ભગવાનનો અપૂર્વ ભણકાર આવે, અને આ સમજ્યા વિના બીજું બધું કર્યું તે થોથાં છે. સાંસારિક વ્યવહારમાં દયા, સેવાની વાત તો અંતર-માર્ગથી દૂર છે જ; પણ ધર્મના નામે જેટલાં કર્તવ્ય, પુણ્ય, દયા,

દાન, પૂજા, પ્રભાવના, મહાવ્રત વગેરે કર્યાં તે પણ પરમાર્થ વગર એકલાં થોથાં જ છે, આવું જે પરમ સત્ય તે જ ત્રણેકાળના સર્વજ્ઞોએ કહ્યું છે. તેને જે બરાબર સમજે તેને અંતર તત્ત્વનો મહિમા આવે જ.

'સર્વશ્રુત' માં અજબ ગંભીર અર્થ છે. પંચેન્દ્રિય ઢોરમાં પણ અલ્પજ્ઞને શ્રુતકેવળીપણું છે, તેને પણ પરમાર્થ ભાવશ્રુત–આત્માનો અભેદ ઉપયોગ–થાય છે. નવતત્ત્વનાં નામ પણ તેને ન આવડે છતાં ભાવમાં–આશયમાં–તેને સર્વશ્રુત હોય છે; ઢોરમાં પણ જ્ઞાનીપણું હોય છે. પૂર્ણમાં ઠરવાના વિચારમાં જે વર્તે છે, તે તિર્યંચ, મનુષ્ય વગેરે બધા શ્રુતજ્ઞાનીને 'સર્વશ્રુત' વ્યવહારથી કહેવાય છે.

જ્ઞાનગુણને પ્રધાન કરીને (મુખ્ય કરીને) આત્માને 'જ્ઞાયક' કહેવાય છે. જ્ઞાનગુણ પોતે સવિકલ્પ છે, એટલે કે તે પોતાને અને પરને જાણનાર છે અને જ્ઞાન સિવાય બીજા કોઇ ગુણમાં સ્વ-પરને જાણવાનું સામર્થ્ય નથી, જેથી જ્ઞાન સિવાય બધા ગુણો નિર્વિકલ્પ છે.

અહીં તો અંતર પરિણામની ધારા જોવાની સૂક્ષ્મ વાત છે, શુભભાવ ઉપર બીલકુલ વજન નથી. કોઇ કહે 'અમારા શુભભાવને ઉડાડે છે;' પણ ભાઇરે! અહીં તત્ત્વ સમજવામાં, તેના વિચારમાં જે શુભ ભાવ સહેજે આવે છે તેવા ઊંચા શુભભાવ ક્રિયાકાંડમાં નથી. અરે! એક કલાક ધ્યાન રાખી તત્ત્વને સાંભળે તો પણ શુભભાવની ટંકશાળ પડે અને શુભભાવની સામાયિક થઇ જાય. તો પછી જો ચૈતન્યની જાગૃતિ લાવી નિર્ણય કરે તો તેની તો વાત જ શી! તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ ન કરે અને જ્ઞાનીને શું કહેવું છે તે સાંભળે તો તેમાં શુભ રાગનું જે પુણ્ય બંધાય તેના કરતાં પરમાર્થના લક્ષ સહિત સાંભળનારને ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યના શુભભાવ થઇ જાય છે. તત્ત્વ સાંભળવામાં શુભભાવ રાખે તો પણ આવું શુભ સાંભળવાનો જોગ ફરી મળે, પણ તે પુણ્યની કિંમત શી? પુણ્યથી માત્ર સાંભળવાનું મળે પણ તેમાં જાતને ભેળવીને સત્યનો નિર્ણય ન કરે તો થોથાં છે. પુણ્યથી ધર્મ થાય એમ માને, અંતર ગુણમાં તેની મદદ માને તેનો

તો નિષેધ હોયજ. પુણ્યબંધન વિકાર છે, તેને ધર્મ માને તેનો ત્રણે કાળના જ્ઞાનીઓ નિષેધ કરે છે. પુણ્ય વિકાર છે તેનાથી અવિકારી આત્મધર્મ થતો નથી માટે પુણ્યનો નિષેધ કહ્યો છે, પણ તેથી પુણ્ય છોડી પાપમાં જવાનું કહ્યું નથી; અશુભથી બચવા પૂરતો શુભભાવ જ્ઞાનીને પણ હોય છે પણ તેનાથી ધર્મ થશે એમ માનીને કોઈ શુભ-ભાવ કરે, તો તેનાથી કોઈ કાળે અવિકારી આત્માને કાંઈ ગુણ થાય નહિ.

કદી આવું સાંભળવાની ધગશ કરી નથી, લૌકિકમાં તો પુણ્ય–પાપ કરવાની વાતો સાંભળવાનું મળે અને અહીં માંડમાંડ ધર્મ સાંભળવા આવે ત્યાં આવું ઝીણું આવે, એટલે 'આપણને નહિ સમજાય,' એમ આગળથી જ બંધવાળી દે છે. લૌકિક કળામાં તો જરાય અજાણ્યો રહેતો નથી.

લૌકિકમાં દેશકાળ મુજબ કાયદા ફરે પણ આ તો પરમાર્થની વાત છે, સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞથી આવેલી વાત છે, તેના કાયદા ત્રણકાળ, ત્રણલોકમાં કોઈથી ફરે તેમ નથી.

મોંઘું તત્ત્વ કહીને, અનંતકાળે દુર્લભ વસ્તુ કહીને, આત્માનો મહિમા બતાવીને અભ્યાસ કરવા કહ્યું છે. તેની ઓળખાણનો મહિમા લાવી તેમાં ઠરવાની વાત ચાલે છે. તે સ્વભાવમાં મોંઘું નથી.

જેમ સ્વપ્ન વખતે 'આ સ્વપ્નું છે' એમ કહી શકાય નહિ, અને કહેતી વખતે સ્વપ્નું હોય નહિ, તેમ અભેદ અનુભવ વખતે વિકલ્પથી કહી શકાય નહિ, અને વિકલ્પ હોય ત્યારે કેવળ પરમાર્થનો અનુભવ હોય નહિ. પરમાર્થનું લક્ષ તો અખંડના લક્ષે જ થાય છે, વચ્ચે ભેદવિચાર હોય ખરા, પણ તે ભેદથી અભેદનું લક્ષ થતું નથી. અભેદના લક્ષે ભેદનો અભાવ કરે ત્યારે અભેદ પરમાર્થ પકડાય છે. ભેદથી અભેદને પકડાય એમ તો ઉપચારથી કહ્યું છે.

નિર્મળ ગુણની અવસ્થાના ભેદ માત્ર વ્યવહારનો વિષય હોવાથી અભૂતાર્થ છે. ભેદરૂપ વ્યવહાર પરમાર્થમાં મદદ કરે નહિ. પરમાર્થનું લક્ષ કરી તેમાં ઠરે ત્યારે વ્યવહાર છૂટે. પછી જેટલું અંતરમાં સ્થિ-રતાનું વલણ ટકાવે તેટલો ભેદ ક્રમેક્રમે ટળતો જાય છે.

ભાવાર્થ:—જે વિકલ્પ તોડીને ભાવશ્રુતજ્ઞાન દ્વારા અભેદરૂપ જ્ઞાયકમાત્ર શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે એ તો પરમાર્થ (નિશ્ચય કથન) છે. વળી જે સર્વશ્રુતરૂપ જ્ઞાનને જાણે છે, અભેદ આત્માને જાણવાના વિચારમાં વર્તે છે, તે બધું જ્ઞાન પણ આત્મા તરફ ઢળતું હોવાથી તેણે આત્માને જ જાણ્યો છે કારણકે જ્ઞાન છે તે આત્મા જ છે; તેથી જ્ઞાન-જ્ઞાનીનો ભેદ કહેનારો જે વ્યવહાર તેણે પણ પરમાર્થ જ કહ્યો, બીજું કાંઈ કહ્યું નથી.

વળી પરમાર્થનો વિષય તો કથંચિત્ વચનગોચર પણ નથી. પરમાર્થને કહેવામાં વ્યવહાર નિમિત્ત થાય છે, તેથી અભેદનું લક્ષ કરનારને વ્યવહાર નય જ પ્રગટપણે આત્માને સમજાવવામાં નિમિત્ત છે એમ જાણવું. ૯-૧૦.

૧૧ મી ગાથાની ભૂમિકા.

તા ૧૬-૭-૪૩.

આ અગીઆરમી ગાથા અદ્ભુત છે.

અનંતકાળથી રઝળતાં જીવે આત્માનો સ્વભાવ જેવો છે તેવો જાણ્યો નથી. બાહ્ય પદાર્થના નિમિત્ત વિનાનો નિરૂપાધિક ગુણ તે સ્વભાવ. તેને યથાર્થપણે જાણ્યા વિના વ્રત કે ચારિત્ર સાચાં હોઈ શકે નહીં. ગુણ એટલે રજોગુણ, તમોગુણ કે સત્ત્વગુણ કહે છે તે અહીં નથી, પણ જે આત્મસ્વભાવ છે તે ગુણ છે. આત્મા અનાદિથી પરમાનંદ નિર્વિકલ્પ વીતરાગી વિજ્ઞાન છે. વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતો પુણ્ય-પાપનો શુભ-અશુભ ભાવ થાય છે તે કર્મના નિમિત્તાધીન થતો વિકારી ભાવ છે, પણ સ્વભાવ ભાવ નથી.

આત્મા અખંડ જ્ઞાન-આનંદની મૂર્તિ છે, તે જેવો સ્વાધીન અને પૂર્ણ છે તેવો યથાર્થ લક્ષમાં ગ્રહણ કરે તો સહજ આનંદ આવ્યા વિના રહે નહીં.

જેમ કાચા ચણામાં સ્વાદ ભર્યો છે અને વર્તમાન કચાશના કારણે વાવ્યાથી તે ઊગે છે. કચાશને લીધે સ્વાદ જણાતો નથી છતાં

તેમાં મીઠાશ ભરી છે. શેકવાથી તે મીઠાશ પ્રગટ થાય છે. ચણાનો ખરેખર ઊગવાનો સ્વભાવ નથી, જો તેનો ઊગવાનો નિત્ય સ્વભાવ હોય તો શેકાયા પછી પણ તે ઊગવો જોઈએ. વળી ચણામાં સ્વાદ ભર્યો જ હતો, તે ચણાથી પ્રગટયો છે; રેતી, અગ્નિ કે તાવડાના બાહ્ય સાધનથી તે ચણાનો સ્વાદ આવ્યો નથી. જો બહારના સાધનથી સ્વાદ આવતો હોય તો કાંકરાને પણ શેકવાથી સ્વાદ આવવો જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી અંદર સ્વભાવમાં હોય તો જ ગુણ પ્રગટે છે.

ભગવાન આત્મા દેહ, મન, વાણી, ઇન્દ્રિયો વગેરે જડ વસ્તુઓથી જુદો છે, તેમ જ અંદર જે તૈજસ અને કાર્મણ એવાં રજકણોનાં બનેલાં બે શરીર છે તેનાથી પણ જુદો છે. તે નિત્ય જ્ઞાન આનંદની મૂર્તિ છે, તેની ખબર વિના જે અનાદિનો અજ્ઞાની છે તેને આનંદનો સ્વાદ આવતો નથી. વિકાર પુણ્ય-પાપ મારાં, એ વિકારરૂપ કચાશને લીધે સંસારની દુઃખરૂપ તુરાશ (કષાય, આકુળતા) નો સ્વાદ તેને આવે છે. વિકાર તે મારો સ્વભાવ નથી, હું અવિકારી છું, એમ અવિકારી સ્વભાવને નહિ જોતાં જે અજ્ઞાની રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપની ક્રિયાથી આત્માનો સ્વભાવ ઉઘાડવા માગે છે, પુણ્ય-પાપ વિકારની મદદથી ગુણ માને છે, તેને આત્માનો નિર્મળ માર્ગ ખ્યાલમાં આવતો નથી. દેહની પ્રવૃત્તિથી કે કોઈ બાહ્ય સાધનથી ધર્મ નથી. ધર્મ ધર્મીમાં છે. તેને પ્રગટ કરવાનો ઉપાય સમ્યક્ શ્રદ્ધા, સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તે વડે અજ્ઞાન નાશ પામે છે. જેમ ચણો શેકવાથી ફરી ઊગતો નથી કારણ કે ઊગવાનો તેનો સ્વભાવ નથી, તેમ એકવાર અજ્ઞાનનો નાશ કર્યા પછી આત્માનો જન્મ-મરણ સ્વભાવ ન હોવાથી તે ભવભ્રમણમાં જાય નહિ. (અલ્પ ભવ હોય તો તે પરમાર્થ દ્રષ્ટિમાં ગણાય નહિ.) ભવભ્રમણનું કારણ પુણ્ય-પાપને પોતાનાં માનવાં અને પરમાં મમતા કરવી તે છે. આત્માનો તે મૂળ સ્વભાવ નથી. પુણ્યપાપ તો પરલક્ષે, કર્મના નિમિત્ત આધીન થવાથી થાય છે. અજ્ઞાની અજ્ઞાનવડે પરને બંધનું નિમિત્ત બનાવે છે. એ અજ્ઞાનનો નાશ નિત્ય અખંડ જ્ઞાયક સ્વભાવના ભાનવડે થાય છે. અજ્ઞાનનો

નાશ થાય છે તેથી આત્માનો નાશ થતો નથી, આત્મા તો ત્રિકાળ ટકનાર અખંડિત દ્રવ્ય છે. તેથી આચાર્ય ભગવાન પ્રથમ સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરવા આત્માનો અખંડ સ્વભાવ બતાવે છે, તેને પરથી તથા વિકારથી ભિન્ન જાણી તેની શ્રદ્ધા, તેનું જ્ઞાન અને તેમાં રમણતા કરાવવા અલૌકિક રીતે સમયસારજીની રચના કરી છે.

જ્ઞાન, આનંદ, શ્રદ્ધા, વીર્ય (આત્મબળ), અસ્તિત્વ (ત્રિકાળ હોવાપણું), વસ્તુત્વ (પ્રયોજનભૂત સ્વાધીન સ્વભાવપણું, કાર્ય કરવામાં પોતાનું સમર્થપણું), પ્રદેશત્વ (પોતાનો સ્વતંત્ર આકાર, પહોળાપણું) આદિ અનંત ગુણના પિંડપણે આત્મા છે. ગુણના ભેદ પાડયા વિના અખંડ તત્ત્વ સમજાવી શકાતું નથી તેથી વ્યવહારે ભેદ પાડી કહે કે 'જો, વિશ્વાસ કરે છે તે ભગવાન આત્મા છે.' પરમાં વિશ્વાસ કરે છે કે કાલે કદાચ પાપનો ઉદય આવશે તો શું થશે? માટે પૈસા વગેરે સંઘરી રાખો. એમ પરનો વિશ્વાસ કરનાર ભલે આત્માનો વિશ્વાસ નથી કરતો, પણ અપ્રગટપણે પૂર્વ કર્મનું અસ્તિપણું સ્વીકારે છે, તેથી આત્માનું અસ્તિપણું પણ પૂર્વે હતું, એમ તેમાં અપ્રગટપણે સ્વીકારાઈ જાય છે.

પૂર્વે કોઈ પાપના ભાવ કર્યા હોય તો પ્રતિકૂળતા આવે એમ, જો કે હજી કોઈ પ્રતિકૂળતા ભાળી નથી કે આવી નથી તોપણ, તેનો વિશ્વાસ કરે છે. જડ કર્મને કાંઈ ખબર નથી કે અમે કોણ છીએ, અને કેવું ફળ આવશે; પણ અજ્ઞાની પોતાને ભૂલી પરમાં પોતાની અગવડતા કે સગવડતા માની બેઠો છે. આત્મા ધ્રુવ છે, સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે, પરસંયોગ આધીન નથી, તેને કોઈ સંયોગની જરૂર પડે નહિ, ગમે ત્યારે સ્વભાવનો વિશ્વાસ કરવો હોય તો કરી શકે છે; તેને કોઈ કર્મો નડતાં નથી. જે પરનો વિશ્વાસ કરતો હતો તે પોતાના ગુણને સમજ્યા પછી પોતાના નિત્ય સ્વભાવનો વિશ્વાસ કરે છે.

જ્ઞાનગુણ આત્માનો સ્વાધીન ગુણ છે. જેમ મકાન બાંધવું હોય તો પ્રથમ તેના પ્લાન (આકાર) દોરી મકાન બંધાયા પહેલાં તેનું જ્ઞાન કરી લે છે; તે જ્ઞાન પોતામાં કર્યું કે મકાનમાં? પોતામાં

કર્યું તો જ્ઞાન સ્વાધીન કે પરાધીન? તારું જ્ઞાન પરાધીન નથી, તું નિત્ય જાણનાર સ્વરૂપે છો, તારું જ્ઞાન તારામાં જ નિત્ય પ્રાપ્ત છે.

ચારિત્ર તે આત્માનો ત્રિકાળી ગુણ છે. પરમાં ઠીક-અઠીકની કલ્પના કરી, પુણ્ય-પાપરૂપ વિકારી લાગણીનું વર્તન થાય છે તે ચારિત્ર ગુણની ઊંધી અવસ્થા છે. જે નિત્ય નિર્વિકારીપણે ટકે એવું શુદ્ધ વર્તન તે ચારિત્રગુણની નિર્મળ અવસ્થા છે. આત્મા તે ચારિત્રગુણ સ્વભાવપણે ત્રિકાળ રહેલો છે. આ પ્રમાણે આત્મામાં ત્રણ ગુણના ભેદ પાડી જુદા બતાવ્યા, પણ વસ્તુમાં તે ત્રણ ગુણો જુદા જુદા નથી, એક સાથે આત્મામાં છે; છતાં અજ્ઞાનીને એકલો 'આત્મા' ભેદ પાડ્યા સિવાય કહે તો તે સમજી શકે નહીં તેથી વ્યવહારથી ભેદ પાડી, જે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રને નિત્ય પ્રાપ્ત છે તે 'આત્મા' છે, એમ મુખ્ય ત્રણ ગુણોથી ભેદ પાડી સમજાવે છે: પરમાર્થે વસ્તુમાં ભેદ નથી.

શરીર, મન, વાણીની પ્રવૃત્તિ આત્મા કરે છે એમ કહેવું તે તો વ્યવહાર પણ નથી, તેમ જ એકલો શુભ રાગ તે પણ વ્યવહાર નથી. આત્મા અખંડ જ્ઞાન-આનંદમય, પરમાર્થસ્વરૂપ, નિર્વિકલ્પ, અભેદ છે, તેને ગુણના નામ ભેદ પાડી સમજાવવો તે જ વ્યવહાર છે.

'હું જ્ઞાયક છું, નિર્મળ છું' એવા વિચારમાં મનના સંબંધનો શુભરાગ થઈ આવે છે, તે શુભરાગ આદરણીય નથી, પણ અખંડ વીતરાગી એકરૂપ જ્ઞાયક વસ્તુ જે પોતાનો આત્મા, તે જ પરમાર્થ વસ્તુ આદરવા યોગ્ય છે, તે પરમાર્થના અભેદ અનુભવ વખતે વ્યવહારના વિકલ્પો છૂટી જાય છે.

ગમે તેવા ઉગ્ર પુરુષાર્થ સહિત અભેદ આત્મામાં ઠરવા જાય તો પણ અંતર્મુહૂર્ત જેટલો કાળ છદ્મસ્થને વચ્ચે વ્યવહાર આવ્યા વિના રહે નહીં.

દેહ વડે લેવું-મૂકવું તથા ખાવું-પીવું વગેરે દેહની બધી પ્રવૃત્તિ દેહના જ પરમાણુઓ કરે છે. જડની શક્તિ જડથી પ્રવર્તે છે, છતાં 'હું કરું છું' એવા અજ્ઞાન ભાવ જે કરે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિપણું

અનંત સંસારનું મૂળ છે. પર ચીજના કોઇ કાર્યનો કર્તા જીવ વ્યવહારથી પણ નથી, છતાં અજ્ઞાની કર્તાપણું માને છે. જડ દેહાદિ કોઇપણ ચીજમાં આત્માનો વ્યવહાર હોઇ શકે નહિ.

પ્રશ્ન:—ત્યારે ભગવાને કહેલો વ્યવહાર કયો ?

ઉત્તર:—આત્મા અનંતગુણનો અખંડપિંડ, ત્રિકાળ ટકનાર, ધ્રુવ સ્વરૂપ છે, તેને સત્સમાગમવડે બરાબર જાણ્યા પછી અભેદ દૃષ્ટિ કરી તેમાં ઠરવા જતાં વચ્ચે વિકલ્પ સહિત જ્ઞાનની વિચારણા આવે છે તે વ્યવહાર છે. અભેદમાં સ્થિર થવા જતાં તે ભેદરૂપ વ્યવહાર વચ્ચે આવે છે ખરો, પણ તે ભેદ અભેદનું કારણ નથી, અભેદનું લક્ષ જ અભેદ સ્થિરતાને લાવે છે, ત્યારે તે વ્યવહારને નિમિત્ત કહેવાય છે.

હવે વળી એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે:-પહેલાં એમ કહ્યું હતું કે વ્યવહારને અંગીકાર ન કરવો, પણ જો તે પરમાર્થને સમજાવવામાં તથા ઠરવામાં નિમિત્ત નીવડે છે તો એવા વ્યવહારને કેમ અંગીકાર ન કરવો ? પરથી ભિન્નપણે એક અખંડ વસ્તુમાં લક્ષ કરવા 'હું જ્ઞાન છું, હું દર્શન છું' એવા ભેદ પાડવા તે વ્યવહાર છે, એવો ભેદરૂપ વ્યવહાર તે અભેદરૂપ પરમાર્થમાં નિમિત્ત કેવી રીતે થાય છે ?

ઉત્તર:—પ્રથમથી જ ભેદને છોડવા યોગ્ય છે એમ જાણીને અખંડ તત્ત્વને દૃષ્ટિમાં લે તો વચ્ચે આવેલો વ્યવહાર નિમિત્ત થાય છે. [નિમિત્ત એટલે શરૂઆતમાં હાજર હોય અને પરિણતિ વખતે જેનો અભાવ થાય તે.] શુભ વિચાર નિમિત્તરૂપે પ્રથમ હાજર હોય છે પણ તેના અવલંબનવડે કાર્ય થતું નથી. ટેકાથી આઘો ખસે, (વ્યવહારનું અવલંબન છોડે) ત્યારે અભેદના લક્ષે પરમાર્થને પહોંચે છે. જેમ કોઇ ઝાડની ઊંચી ડાળી પકડવા માગતું હોય તે નીચેના ટેકાને છોડી કૂદકો મારે તો જ ડાળ પકડાય છે, ત્યાં ટેકાની હાજરીને નિમિત્ત કહેવાય; પણ જો ટેકાને જ વળગી રહે અને કૂદકો ન મારે તો ડાળ પકડાય નહિ, અને ટેકાને નિમિત્ત પણ કહેવાય નહિ. તેમ આત્મા અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપે છે, તે ભેદ પાડ્યા વગર પકડી શકાય

તેવો નથી, તેથી પ્રથમમાં પ્રથમ અખંડ વસ્તુ સમજવા માગે તો એકેક જુદા ગુણનો વિચાર આવે છે, તે વ્યવહાર છે.

લોકો કહે છે કે 'સમયસારમાં વ્યવહારને ઉડાડ્યો છે.' પણ તે કઈ અપેક્ષાએ ? વ્યવહાર અસત્યાર્થ છે તે ભૂતાર્થને જાણનાર જ સમજી શકે છે. તે વાત અહીં કહેવાય છે. આ વાત અનંત કાળમાં જીવ સમજ્યો નથી એવી અપૂર્વ છે. અંતરની તૈયારીથી એકવાર સમજે તો મોક્ષ થયા વિના રહે નહિ. પરમાર્થને જાણતાં વચ્ચે જ્ઞાનાદિના ભેદ પડે તે વ્યવહાર છે. લોકોએ બાહ્ય ક્રિયામાં વ્યવહાર વગેરે માન્યું છે પણ તે બધું ધર્મથી જુદું છે. અંતરનો અપૂર્વ ધર્મ ધીરજથી સમજવા માગે તો સમજી શકાય તેવો છે. વર્તમાનમાં તો સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાનનો આશય લગભગ ભૂલાઈ ગયો છે; પક્ષાપક્ષીના જોરે જિનશાસન પીંખાઈ રહ્યું છે. પરમ સત્ય શું તે સાંભળવા મળવું દુર્લભ થઈ પડ્યું છે. તે બધાનું કારણ પોતાની પાત્રતાની ઓછપ છે, અને તેથી લોકો પરમાર્થમાં વચ્ચે આવતો વ્યવહાર સમજે નહિ અને વિરોધ કરે. ગુણમાં વિચાર દ્વારા ભેદ પાડી અખંડને સમજવું તે વ્યવહાર છે, બીજો વ્યવહાર નથી, એમ અહીં આચાર્યદેવ કહે છે, હવે તે વ્યવહાર પણ અભૂતાર્થ છે તેમ આ અગિયારમી ગાથામાં કહેશે.

સંસારમાં પણ જે ગોઠ્યું તેનો મહિમા સૌ ગાય છે. બાપા લીલી વાડી મૂકતા ગયા. આપણી બધી ચિંતા મટાડતા ગયા એમ માની દુનિયા ગોઠ્યાનાં વખાણ કરે છે, પણ તેમાં આત્માનું જરાપણ હિત નથી. મરનારો તો તેની મમતા સાથે લઈને ગયો છે. લોકો બોલે છે કે 'જેને બાળા તેને શા દુકાળા ?' સંસારમાં જે વસ્તુમાં પ્રીતિ છે તેમાં મોળું સંભારતો નથી. જેમાં પ્રીતિ છે તેનો વિશ્વાસ કરે છે; નાનો છોકરો ઠીક દેખાય તો વખાણ કરે કે 'ભારે હોશિયાર છે, કુટુંબનું દળદર કાઢશે.' એમ પ્રીતિથી કહે; પણ ભવિષ્યમાં ચાકરી નહિ કરે અને લાકડી મારશે તો ? એવું રાગને વશે સાંભરતું નથી. સંસારની સંયોગી (અનિત્ય) ચીજ છે તેનો વિશ્વાસ કરે છે

તેને પલટાવી અંતરમાં એકવાર શ્રદ્ધા કર કે મારામાં બધા ગુણ પૂર્ણ તાકાતપણે ભર્યા છે. હું તો જ્ઞાતા–સાક્ષી જ છું. રાગ-દ્વેષ, મમતાપણે હું નથી, એવી અંતરથી શ્રદ્ધા લાવી વાસ્તવિક પૂર્ણ તત્ત્વને યથાર્થ જાણે, તો વર્તમાનમાં જ નિશ્ચય થાય છે કે હવે સંસારમાં રખડવાનો નથી. એક બે ભવમાં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરીશ જ.

જ્ઞાન પોતાનો સ્વભાવ છે. પચાસ–સાઠ વર્ષ પહેલાંની વાત યાદ કરવી હોય તો તે સંભારવા જ્ઞાનમાં ક્રમ પાડવો પડતો નથી. જેમ કાપડના પચાસ તાકા ઉપરાઉપર ખડક્યા હોય તેમાંથી નીચેનો તાકો કાઢવો હોય તો ઉપરના તાકા ફેરવ્યા પછી જ નીચેનો તાકો નીકળે, તેમ જ્ઞાનમાં ક્રમ પડતા નથી. પચાશ વર્ષ પહેલાંની વાત યાદ કરવા માટે વચલા ઓગણપચાસ વર્ષની વાતને સંભારવી પડતી નથી, કારણ કે જ્ઞાન સદાય જાગૃત જ છે. જે રીતે ગઇ કાલની વાત યાદ આવે છે તેજ રીતે જ્ઞાનમાં પચાસ વર્ષ પહેલાંની વાત યાદ આવી શકે છે. જ્ઞાનમાં કાળભેદ પડતો નથી, કાળને ખાઇ જાય એવો અરૂપી, જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા છે. જ્ઞાનમાં અનંત સામર્થ્ય છે, તેથી પચાસ વર્ષ પહેલાંની વાત પણ ઝટ યાદ આવી શકે છે, તેમાં ક્રમ પાડવો પડતો નથી કે બહારમાં લંબાવું પડતું નથી. અનંતકાળથી પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ જ રહ્યો છે, જ્ઞાન તાજું ને તાજું રહે છે, જ્ઞાન કરવામાં કોઇ પણ વખતે પરસંયોગ, પરક્ષેત્ર કે પર કાળ કોઇનો આશ્રય લેવો પડતો નથી.

જ્ઞાન અરૂપી છે તેથી જ્ઞાન ગમે તેટલું વધી જાય તો પણ તેનું વજન લાગતું નથી. પચાસ વર્ષો સુધીમાં ઘણાં પુસ્તકો જાણ્યાં, માટે જ્ઞાનમાં ભાર વધી જતો નથી; એ રીતે જ્ઞાનનું વજન નથી માટે અરૂપી છે.

જ્ઞાન શુદ્ધ અવિકારી છે, જ્ઞાનમાં વિકાર નથી. જુવાનીમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ખૂબ સેવ્યા હોય, વિકારી ભાવોથી ભરેલી, કાળા કોયલા જેવી જિંદગી ગાળી હોય, પણ પછી જયારે તે જ્ઞાનમાં યાદ કરે ત્યારે જ્ઞાન સાથે તે વિકાર થઇ આવતો નથી તેથી જ્ઞાન પોતે શુદ્ધ

અવિકારી છે. જો વિકારી હોય તો પૂર્વ વિકારનું જ્ઞાન કરતાં તે વિકાર પણ સાથે આવવો જોઇએ એટલે કે જ્ઞાન કરતી વખતે આત્મા વિકારી થઈ જવો જોઇએ પણ તેમ થતું નથી. આત્મા પોતે શુદ્ધ અવસ્થામાં રહીને વિકારનું જ્ઞાન કરી શકે છે, અવસ્થામાં પરના અવલંબનથી ક્ષણિક વિકાર થાય છે તેને અવિકારી સ્વભાવના ભાનવડે સર્વથા તોડી શકાય છે. નાશ થઇ શકે તે આત્માનો સ્વભાવ હોય નહીં તેથી વિકાર આત્માનો સ્વભાવ નથી.

આ રીતે જ્ઞાનમાં ત્રણ શક્તિ કહી:—

૧. જ્ઞાનમાં કાળભેદ નથી. ૨. જ્ઞાનને વજન નથી. ૩. જ્ઞાન શુદ્ધ અવિકારી છે. જ્ઞાનનું આ સ્વરૂપ સમજવા જેવું છે.

શિષ્યનો પ્રથમનો પ્રશ્ન છે કે-પ્રભુ! જ્ઞાનમાં ભેદરૂપ વ્યવહાર આત્માને અખંડપણે સમજાવવામાં નિમિત્ત થાય છે, તો તેને કેમ અંગીકાર ન કરવો? તે પ્રશ્નનો જવાબ અગિયારમી ગાથામાં કહે છે.

ववहारोऽभूयत्थो भूयत्थो देसिदो दु सुद्धणओ।
भूयत्थमस्सिदो खलु सम्माइट्ठी हवइ जीवो ॥११॥

અર્થ:—વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે અને શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે એમ ઋષીશ્વરોએ દર્શાવ્યું છે; જે જીવ ભૂતાર્થનો આશ્રય કરે છે તે જીવ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. ૧૧.

ત્રિલોકનાથ પરમાત્માએ કહેલા કથન અનુસાર ભગવાન કુંદ-કુંદાચાર્યદેવ જગત ઉપર અપાર કરૂણા કરી જગતનું મહાન દાળદર (અજ્ઞાન) ટાળવા માટે સાચી શ્રદ્ધા કોને કહેવી તે અને તેનો પ્રથમમાં પ્રથમ શો ઉપાય છે તે કહે છે.

વ્યવહારનય અભૂતાર્થ દર્શિત, શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે;
ભૂતાર્થને આશ્રિત જીવ સુદૃષ્ટિ નિશ્ચય હોય છે. ૧૧.

કોઇ કહે કે સમયસારમાં તો સાતમા ગુણસ્થાનની અને ઉપરની ભૂમિકાવાળા માટેની વાત છે, તો તેમ નથી; તેનો ખુલાસો આ અગિયારમી ગાથામાં છે.

મોક્ષમાર્ગમાં પ્રથમમાં પ્રથમ શું જોઇએ? તેનો ઉત્તર એ જ છે કે, સર્વજ્ઞના ન્યાય અનુસાર શુદ્ધ આત્માની યથાર્થપણે શ્રદ્ધા. સમ્યક્‌દર્શન વિના સમ્યગ્જ્ઞાન કે સમ્યક્‌ચારિત્ર ન જ હોય, માટે ધર્મનો પ્રથમ ઉપાય સમ્યક્‌દર્શન જ છે, અને તે જ આ અગિયારમી ગાથામાં કહે છે.

શુદ્ધનયનો વિષય ત્રિકાળ એકરૂપ પરમાર્થ છે, માટે ભૂતાર્થ છે, અને વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે. આત્મા અરૂપી, જ્ઞાયકસ્વભાવી, ધ્રુવ છે. મન, વાણી, દેહ તથા ઇન્દ્રિયોથી સદાય જુદો છે, દેહની કોઇ પ્રવૃત્તિનો કર્તા આત્મા નથી. દેહ તો સંયોગી ચીજ, પરમાણુનો બનેલો નાશવાન (-જુદા જુદા પરમાણુઓ વીખરાય જાય તેવો) પિંડ છે. જેમ પાણી અને કાંકરા એક જગ્યાએ રહ્યા તેથી એકરૂપ ન થઇ જાય તેમ દેહ સાથે એક ક્ષેત્રે ક્ષણિક સંયોગપણે આત્મા રહ્યો, છતાં તે દેહથી ભિન્ન જ છે.

અખંડ જ્ઞાયક વસ્તુ ત્રિકાળી એકરૂપ આત્મા તે જ ભૂતાર્થ છે. રાગની મલિન અવસ્થા અને ગુણ ગુણીના ભેદ પાડનાર જ્ઞાનની અવસ્થા તે પણ ધ્રુવ નથી માટે અભૂતાર્થ છે. રાગ અભૂતાર્થ એટલે ક્ષણિક છે, ત્રિકાળ ટકનાર નથી. સ્વરૂપમાં ઠરે તો રાગનો નાશ થઇ જાય છે, પણ જ્ઞાન ગુણનો કદી નાશ થતો નથી તેથી રાગ અભૂતાર્થ છે.

ભંગરૂપ વ્યવહાર આત્માની સાથે કાયમ રહેનારો નથી, માટે તે પણ અભૂતાર્થ છે. અને શુદ્ધ આત્મા ત્રિકાળ ટકનારો જ્ઞાયક તે જ *ભૂતાર્થ છે. તેને શ્રદ્ધાના લક્ષમાં લેવો. જે જીવ ભૂતાર્થનો આશ્રય કરે છે તે જીવ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

---

* (ભૂત+અર્થ)=ભૂત=નિત્ય ટકતો, છતો+અર્થ=પદાર્થ-વસ્તુ

ટીકા.

ભૂતાર્થ દૃષ્ટિવાળો જીવ જ્ઞાની છે. ભૂતાર્થ અખંડ સ્વભાવ ધ્રુવ છે તે જ આદરવા યોગ્ય છે, અને વ્યવહાર તો વર્તમાન ભેદ-રૂપ-વિકારરૂપ છે, ક્ષણિક છે; તેથી આદરવા યોગ્ય નથી.

અખંડ પદાર્થનું લક્ષ કરતાં વચ્ચે ભેદ વિચારમાં શુભ વિકલ્પ થઇ આવે છે, તે પુણ્યભાવ છે, બંધનભાવ છે, અસ્થાયી છે તેથી અભૂતાર્થ છે, એટલે આદરવા યોગ્ય નથી.

નિશ્ચય આત્મામાં અને વ્યવહાર જડમાં એમ ન હોય, પર ચીજ સાથે આત્માને કાંઇ સંબંધ નથી. શરીરની કોઈ પ્રવૃત્તિ તથા બાહ્યની કોઈ ક્રિયા આત્માને આધીન નથી, કારણ કે પરવસ્તુ સ્વ-તંત્ર છે, તે કોઇને આધીન નથી.

બધું ન્યાયથી કહેવાય છે, સમજ્યા વગર માની લ્યો એમ કોઈ કહેતા નથી. વિચાર કરો તો બે તત્ત્વો એક બીજાથી તદ્દન જુદાં છે.

આત્મામાં એકેક સમયની વર્તમાન અવસ્થા પૂરતો જે પર સંયોગ આધીન વિકાર છે તે પણ પર છે, કારણ કે આત્મા ટકે ત્યાં સુધી તે ટકનાર નથી. તેથી પુણ્ય-પાપ વિકાર હોવાથી તે અભૂતાર્થ છે. એ જ રીતે આત્માનો વિચાર કરતાં ગુણ-ગુણીના ભેદરૂપ વિચાર, વિકલ્પ અને અધૂરી અવસ્થાના ભેદ તે પણ વ્યવહારનયનો અસ્થાયી વિષય હોવાથી અભૂતાર્થ છે; અને ત્રિકાળી એકરૂપ ટકનાર વસ્તુ શુદ્ધજ્ઞાયક આત્મા તે ભૂતાર્થ છે. તેને જ ગ્રહણ કરી તેની શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. આ પહેલામાં પહેલો મોક્ષનો પાયો છે, આત્માના મોક્ષનું ખાતમુહૂર્ત છે, એમ સર્વજ્ઞ ભગવાન કહે છે.

જેમ મેડી ઉપર જતાં વચ્ચે દાદરનાં પગથિયાં આવે છે તે છોડવા માટે છે, પગ રાખી મૂકવા માટે નથી. પ્રથમથી જ ખ્યાલમાં છે કે પગ મૂકું છું તે ઉપાડવા માટે છે, તેમ જે અનાદિથી અજ્ઞાની છે તેને પરથી જુદા અખંડ પરમાર્થસ્વરૂપ આત્મા સમજાવતાં વચ્ચે

ભેદ આવે છે તે કાઢી નાંખવા માટે છે, રાખવા માટે નથી. સમજનારને પોતાને પણ જેટલા વિકલ્પો છે તેનો આદર નથી એમ અભેદ પરમાર્થ તરફ લક્ષ પ્રથમથી જ રાખવું જોઇએ. જેની પરમાર્થ ઉપર દૃષ્ટિ નથી તે પુણ્યમાં કે ભેદમાં જ રોકાઈ જાય છે. તે ત્રિકાળી નથી, અભૂતાર્થ છે; અભૂતાર્થ ભૂતાર્થનું કામ કરે નહિ, શુદ્ધનયનો વિષય ભૂતાર્થ છે તેથી અખંડ ધ્રુવ જ્ઞાયક નિર્મળ સ્વભાવને પ્રથમ જ્ઞાનમાં ગ્રહણ કરવો.

હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે–આત્મા અરૂપી નજરે દેખાતો નથી, તેને કેમ માનવો ? તેનો ખુલાસો–સ્ત્રી, ધન, પુત્ર, આબરૂ વગેરેમાં સુખ છે એવું માન્યું છે તે શેમાં જોઇને માન્યું છે ? પરમાં જોઇને નક્કી કર્યું નથી, આંખ વડે સુખ દેખાતું નથી, છતાં માને છે. ' સુખ આમાં છે. ' એવી કલ્પના કોણે કરી ? જેણે નક્કી કર્યું તે નક્કી કરનારો જ આત્મા છે. મારી મને ખબર નથી એમ કોણે જાણ્યું ? તે જાણનારો સદા જાણનાર સ્વરૂપે છે, અરૂપી સાક્ષીપણે છે, પણ પોતે પોતાની દરકાર કરી નથી, તેથી જાણતો નથી. સમજવાની ધગશ હોય તો પોતાનું સત્ત્વ પોતે જ છે, તે જરૂર સમજાય તેવું છે.

જ્ઞાની કહે છે કે ' કાલે છોકરો મોટો થઇ જશે, પછી મોટો પગાર લાવશે, એવો પરના ક્ષણિક સંયોગનો આશ્રય કરે છે, તેને છોડી દઇને અંદર પૂર્ણ સુખસ્વભાવ છે ત્યાં લક્ષ કરીને ઠર ! તો સિદ્ધ પરમાત્માના ગુણોનો અંશ ઊઘડી પૂર્ણના લક્ષે તું પણ પરમાત્મા થઇ જઇશ ! '

પરને માનતાં વિકારથી પરાધીનતા આવે છે. સ્વને માનવામાં વિકારની પરાધીનતા નથી. વિકાર (પરાધીનતા) વિનાની દૃષ્ટિનો વિષય ત્રિકાળી જ્ઞાયક અખંડ આત્મા છે, તે નિર્મળ એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવ જ આદરણીય છે, એવી જેને શ્રદ્ધા છે તે ધર્મી જીવ સમકિતી છે.

તા. ૧૭–૭–૧૯૪૨.

આજે અષાડ વદી એકમ છે. સનાતન જૈન ધર્મમાં અષાડ વદી ૧ એટલે બેસતું વર્ષ છે. પૂર્ણિમા એટલે પૂર્ણમાસ, ત્યારે મહિનો

પૂરો થાય છે, અમાસ એટલે અર્ધમાસ ત્રિકાળ નિયમ પ્રમાણે આજે બેસતું નવું વર્ષ છે.

આજે મહાવીર ભગવાનની દિવ્ય ધ્વનિનો પ્રથમ દિવસ છે, તેમને વૈશાખ સુદ દસમે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું હતું, તે વખતે ઇન્દ્રોએ સમવસરણની અદ્દ્ભુત રચના કરેલી, તેને ધર્મસભા કહેવાય છે. ત્યાં એકી સાથે અનેક દેવ–દેવીઓ, મનુષ્યો, તિર્યંચો ધર્મ સાંભળવા આવે છે, એવી ધર્મસભાની રચના તો થઈ, પણ (કેવળજ્ઞાન થયા પછી) છાંસઠ દિવસ સુધી ભગવાનના મુખથી વાણી ન છૂટી. હોઠ બંધ હોય છે; સર્વાંગેથી ' ૐકાર ' એવી એકાક્ષરી દિવ્યધ્વની છૂટે છે, તેનો એવો અતિશય છે કે તેને સાંભળનારા પોતપોતાની ભાષામાં પોતાની યોગ્યતા મુજબ સમજી જાય છે, દિવ્યધ્વનિનો મહાનયોગ તીર્થંકર ભગવાનને તેરમી ભૂમિકામાં સહજ હોય છે. ત્રણકાળ ત્રણ-લોકના સર્વ પદાર્થોને એક સાથે એક સમયમાં-જાણ્યા કરે તેવું અખંડ જ્ઞાન તેમને વર્તે છે.-

' હું પૂર્ણ થાઉં અને બીજા ધર્મ પામે ' એવા અખંડ ગુણના બહુમાનની ભૂમીકામાં (શુભરાગમાં) તીર્થંકર ગોત્ર કર્મ બંધાય છે. તીર્થંકર થવા પહેલાના ત્રીજે ભવે તે કર્મ બંધાય છે.

મહાવીર પ્રભુને કેવળજ્ઞાન દશા પ્રગટી પણ છાંસઠ દિવસ સુધી ધ્વનિ ન છૂટી, તેનું કારણ એ હતું કે તે વખતે સભામાં ભગવાનની વાણી ઝીલી શકે એવો મહાન પાત્ર જીવ કોઇ હાજર ન હતો. ધર્મ-સભામાં હાજર રહેલા ઇન્દ્રે વિચાર્યું તો માલુમ પડયું કે ભગવાનની વાણી ઝીલી શકે એવો સર્વોત્કૃષ્ટ પાત્ર જીવ આ સભામાં હાજર નથી. તેવો પાત્ર જીવ ઇન્દ્રભૂતિ છે એમ તેણે પોતાના અવધિજ્ઞાનથી નક્કી કર્યું; તેથી તેઓ નાના બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને ઇન્દ્રભૂતિ (ગૌતમ) પાસે ગયા. તેમનામાં (ગૌતમમાં) તીર્થંકર ભગવાનના વજીર થવાની એટલે કે ગણધર પદવીની યોગ્યતા હતી; પણ તે વખતે યથાર્થભાન ન હતું. હજારો શિષ્યોની વચ્ચે તેઓ યજ્ઞ કરતા હતા; ત્યાં બ્રાહ્મણના વેશમાં જઈ ઇન્દ્રે કહ્યું કે ' તમારે વાદ કરવો

હોય તો મહાવીર પ્રભુ પાસે ચાલો, ગૌતમે કહ્યું ચાલો. ગૌતમ મહાવીર પ્રભુ પાસે જવા નીકળ્યા, માનસ્થંભ પાસે પહોંચતાં જ તેમનું માન ગળી ગયું, તે માનસ્થંભ ઓળંગીને ગૌતમ જ્યાં ધર્મ સભામાં દાખલ થયા કે તરત જ ભગવાનની વાણી છૂટી. ગૌતમને આત્મભાન થયું. નિર્ગ્રંથ મુનિપદ પ્રગટ્યું, તે સાથે મનઃપર્યય જ્ઞાન થયું અને ગણધર પદવી મળી. ગણધરપદ મળ્યા પછી તેમણે આજની જ મિતિએ રાત્રિના આગલા પાછલા બે પહોરના એક એક અંતર્મુહૂર્તમાં જ બાર અંગ અને ચૌદપૂર્વની રચના કરી, તે સત્શ્રુતની રચનાનો દિવસ અને સર્વજ્ઞની દિવ્યધ્વનિ પ્રથમ છૂટ્યાનો દિવસ આજનો જ છે. ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ સમજવાને પાત્ર જીવ થાય ત્યારે તેના નિમિત્તરૂપ વાણી મળ્યા વિના રહે નહીં. ઝાડ ઊગવાના હોય ત્યારે વરસાદ ન પડે એવું બને નહીં.

આ વાત કોઈને ન બેસે, ન માનવામાં આવે તેથી અસત્ય ન થઇ જાય. આ વાત આમ જ છે, તે ન્યાયથી યુક્તિથી અને આગમથી વગેરે બધા પ્રમાણથી નક્કી થઈ શકે છે.

આત્માના અખંડ સ્વભાવને લક્ષમાં લેવો તે જ પ્રથમ ધર્મ છે. તેના વિના બીજું બધું જીવ અનંતવાર કરી ચૂક્યો. એક સેકંડમાં કરોડો રૂપીઆ પેદા કરે તેવો રાજા પૂર્વે અનંતવાર થઇ ગયો છે. તે કાંઈ અપૂર્વ નથી, પણ ચિદાનંદ આત્માની યથાર્થ ઓળખાણ કરવી તે જ અપૂર્વ છે.

વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ અને પરમાર્થને ભૂતાર્થ કહ્યો તેમાં બધા ભેદરૂપ પર્યાયનો નકાર કર્યો. બંધ અને મોક્ષ પર્યાય એવા ભેદ અને દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની પર્યાય તે ક્ષણિક છે; અખંડ એકરૂપ ત્રિકાળી ધ્રુવપણે ટકનાર નથી. અખંડ જ્ઞાયક સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોતાં નિર્મળ પર્યાય અભેદ સ્વભાવમાં સમાઈ જાય છે, પરમાર્થમાં જુદા ભેદ રહેતા નથી, અને ક્ષણિક રાગનો ભાગ પણ ટળી જાય છે. વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે પણ સર્વથા અભાવરૂપ નથી.

'હું જ્ઞાન છું' એવો વિચાર ભેદ પડે તે રાગનો ભાગ, કર્મના

સંબંધમાં વિકારી ભાવ વર્તમાન અવસ્થા પૂરતો ક્ષણિક છે, ભેદ-દૃષ્ટિનો ક્ષણિક વિષય એટલે વ્યવહાર તે ત્રિકાળ વિદ્યમાન નથી.

શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, નિંદા, પ્રશંસા વગેરે કોઇપણ પર પદાર્થ તરફ લક્ષ કરી, તેમાં ઠીક અઠીકની વૃત્તિ કરવી તે પરવિષય છે; અને આત્માના સ્વભાવ તરફ લક્ષ કરી, વિકલ્પ ભેદરહિત ત્રિકાળી અખંડ જ્ઞાનાનંદ આત્માને માની તેમાં જ ઠરવું તે સ્વવિષય છે. તે સ્વવિષય જ ભૂતાર્થ દૃષ્ટિ એટલે સાચી દૃષ્ટિ છે.

અજ્ઞાન ભાવ અને પુણ્ય-પાપના ભાવ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, એમ જાણી શ્રદ્ધામાંથી પ્રથમ જ તે ભાવો છોડવા જેવા છે, પણ અંતરમાં ઠરવા માટે જે શુભ વિકલ્પ થાય તે પણ છોડવા જેવા છે, આત્માના અખંડ સ્વભાવમાં ભેદ પડે તે પણ અભૂતાર્થ છે, મલિન ભાવ છે. તેથી તે આદરણીય નથી ત્રિકાળ એકરૂપ નિર્મળ જ્ઞાયક સ્વભાવ આત્માનો છે, તે ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે, પરમાર્થ છે, ને તેથી તે આદરવા યોગ્ય છે.

બંધ અને મોક્ષ તો અવસ્થાદૃષ્ટિથી છે, તેમાં પર નિમિત્તના સંયોગના હોવા-નહોવાની અપેક્ષા આવે છે. તેના તરફ લક્ષ કરવા જતા રાગ થઇ આવે છે, એ વિકારપણે હું નથી પણ અનાદિ અનંત ધ્રુવ અખંડ નિર્મળ સ્વભાવપણે છું એવી દૃષ્ટિ તે શુદ્ધ નય છે. અને તે દ્વારા પૂર્ણ અભેદ આત્માની શ્રદ્ધા થાય છે. આવી દૃષ્ટિ ગૃહસ્થ-દશામાં પ્રગટ કરી શકાય છે.

પ્રથમ વ્યવહારની ક્રિયા જોઇએ, એમ ભેદની કડાકૂટમાં લોકો ધર્મ માની રોકાઇ જાય છે, તેથી અંતરનો પરમાર્થ દૂર રહી જાય છે. આત્મા તો પરમાં કર્તા-ભોક્તાપણા વિનાનો અરૂપી આનંદઘન ભગવાન છે, સદાય જાણનાર સ્વરૂપે છે, પરમાં ઠીક અઠીક કરવાપણે નથી. આત્મામાં શું ભાવ વર્તે છે તે જોવાની ખબર નથી, તેથી બહારથી નક્કી કરે છે. ધર્મના બહાને ધર્મ કરૂં છું એમ અનાદિનું અભિમાન કર્યું છે. પણ ધર્મ એટલે પરનિમિત્ત રહિત આત્માનો પૂર્ણ સ્વાધીન સ્વભાવ છે, આવું જાણપણું આત્માએ અનંતકાળમાં કર્યું નથી,

કર્યું હોય તો પૂર્ણ પવિત્ર સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થયા વગર રહે નહીં. અખંડ પૂર્ણ સ્વભાવનું યથાર્થ લક્ષ કરવાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે.

જેમ બીજ આખા ચંદ્રનો અંશ છે તે ત્રણ પ્રકાર બતાવે છેઃ

(૧) બીજ આખા ચંદ્રને બતાવે; (૨) બીજ બીજને બતાવે એટલે કે કેટલી નિર્મળતા છે, તે બતાવે; (૩) આવરણ કેટલું બાકી છે, તે પણ બતાવે; તેમ આત્મભાન થતાં સમ્યગ્જ્ઞાન કળારૂપ બીજ (૧) હું પૂર્ણ નિર્મળ પરમાત્મા જેવડો જ છું એમ આખા ધ્રુવ સ્વભાવને બતાવે; (૨) સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનશ્રદ્ધાની તાકાત અને સ્વ-પરની જુદાઈ બતાવે; અને (૩) આવરણ અને વિકારભાવ કેટલો છે તે પણ બતાવે.

વ્યવહારમાં ભેદ દૃષ્ટિનો આશ્રય હોવાથી રાગ ઉપજે છે, તેના ફળરૂપે સંસારમાં જન્મ મરણ થાય છે; પણ અખંડ જ્ઞાનાનંદની પૂર્ણ પવિત્ર દશા સ્વરૂપ મોક્ષ તે (ભેદના અવલંબને) પ્રગટે નહીં વ્યવહારના બધા ભેદ અભૂતાર્થ છે, રાગ તો અસદ્ભુત વ્યવહારનો વિષય છે. વર્તમાન દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની અધૂરી પર્યાય પણ સદ્ભૂત વ્યવહાર છે. બંધ મોક્ષ પણ પર્યાય છે, તેનું લક્ષ કરવાથી પુણ્ય-પાપના ભેદરૂપ વિકલ્પ ઊપજે છે. પૂર્ણ અખંડને જાણતાં વચ્ચે શુભ વિકલ્પ રૂપ વ્યવહાર આવ્યા વિના રહેતો નથી, પણ તે શુભરાગ વિકાર છે. તેનાથી આત્માને કાંઇ ગુણ થતો નથી. માટે તે આદરવાયોગ્ય નથી, ગુણગુણીના ભેદ શરૂઆતમાં સમજવા માટે આવે ખરા, પણ વસ્તુ જાણ્યા પછી લક્ષમાં લેવા જેવા નથી એટલે કે અભેદની દૃષ્ટિમાં તે ગૌણ થઇ જાય છે. ભેદનું લક્ષ છોડી અભેદનું લક્ષ ન કરે અને માત્ર વ્યવહારમાં જ રોકાઇ રહે તો અખંડ ચિદાનંદનું લક્ષ થઈ જ્ઞાન ઠરતું નથી.

અનાદિથી આત્મા જાણ્યો નથી. ત્યાં પ્રથમ પાત્રતા માટે તત્ત્વનો વિચાર કરવાં જેટલી ચિત્તશુદ્ધિ તો હોવી જ જોઇએ, પણ તેવા શુભભાવ તો આત્માએ અનંતવાર કર્યા છે, તે બધો પુણ્ય ભાવ છે, આત્મધર્મનો ભાવ નથી. તેથી તે છોડવા લાયક છે, એમ પ્રથમથી જ જાણવું જોઇએ.

શરૂઆતમાં શુભ ભાવ હોય અને જ્ઞાન થયા પછી પણ નીચલી દશામાં શુભ ભાવ રહે છે, પણ તે પરસંયોગ આધીન ક્ષણિક ભાવ છે. અભૂતાર્થ છે, તેથી આદરવા યોગ્ય નથી. આત્માનો સ્વભાવ ત્રિકાળ એકરૂપ જ્ઞાયકપણે રહેનાર ધ્રુવ છે, તે જ આદરવા યોગ્ય છે.

જેમ પ્રબળ કાદવના મળવાથી પાણીનો એકરૂપ સહજ નિર્મળ (સ્વચ્છ) સ્વભાવ ઢંકાઇ ગયો છે, પણ ટળી ગયો નથી. પાણી સ્વભાવે તો નિત્ય હળવું, પથ્ય અને સ્વચ્છ જ છે, પણ કાદવના સંયોગથી વર્તમાન અવસ્થામાં મેલું દેખાય છે. જેને જળના નિર્મળ સ્વભાવની ખબર નથી, મેલના સંયોગ વખતે પણ પૂર્ણ સ્વચ્છ સ્વભાવ જળમાં છે તેવી જેને શ્રદ્ધા નથી એવા પાણી અને કાદવની જુદાઇનો વિવેક નહિ કરનારા ઘણા જીવો તો મલિન જળનો જ અનુભવ કરે છે. તેમ પ્રબળ કર્મના મળવાથી આત્માનો સહજ એક જ્ઞાયકભાવ ઢંકાઈ ગયો છે. પણ ટળી ગયો નથી. આત્મા સ્વભાવે તો પરથી ભિન્ન, જ્ઞાયક, સ્વતંત્ર, નિર્મળ જ છે, પણ કર્મના સંયોગથી તે વર્તમાન અવસ્થામાં મલિન ભાસે છે. જેને આત્માના સહજ નિર્મળ એક જ્ઞાયક સ્વભાવની ખબર નથી, ક્ષણિક વિકારી અવસ્થા વખતે પણ પૂર્ણ નિર્વિકારી સ્વભાવ આત્મામાં છે તેવી જેને શ્રદ્ધા નથી, એવા ઘણા જીવો તો પુણ્ય-પાપ, રાગ-દ્વેષ, દેહાદિને પોતાનું સ્વરૂપ માનનારા અજ્ઞાની છે. તેઓને પરથી ભિન્ન આત્માનો વિવેક નહિ હોવાથી પરને પોતાના સ્વરૂપે માને છે.

જેમ એક માણસ ઘણા માણસ વચ્ચે ઉભો રહેવા છતાં તેને શંકા પડતી નથી કે હું બધારૂપે થઇ ગયો હોઇશ તો? તેમ જડ પરમાણુ આંધળા અચેતન છે, તેની સાથે તું એકરૂપ થઈ ગયો નથી તું તને ભૂલીને અજ્ઞાન વડે રાગમાં રોકાય છે ત્યારે જડના સંયોગથી તને બંધનનો આરોપ આવે છે; પણ તું તે વિકારનો નાશક છો. અગ્નિ જેમ સર્વને બાળે છે તેમ ચૈતન્ય મૂર્તિ આત્મા સર્વ વિકારનો નાશ કરે છે.

કોઈ કહે:-'સો ઉંદર મારીને બિલાડી પાટે બેઠી' એવી કહેવત અહીં લાગુ પડે કે નહીં? તેનું સમાધાન-'કાલનો પાપી આજે ધર્મી થઈ શકે છે' ભૂતકાળમાં ગમે તેટલાં પાપો કર્યાં હોય છતાં જે સમજવા તૈયાર થયો તે અપૂર્વ ભાન કરી જ્ઞાની થઇ શકે છે. જેણે મહા અધર્મ કર્યા હોય, ભૂતકાળમાં જાુઠાના થોક સેવ્યા હોય તેને વર્તમાનમાં ધર્મ ન થઈ શકે એમ નથી. જે ભાવે બંધન કર્યું તે ઉત્કૃષ્ટ ઊંધા ભાવનો કરનાર પણ પોતે જ હતો. જો તે સવળો પડે તો હવે ઉત્કૃષ્ટ નિર્વિકાર સ્વતંત્ર સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરી બધી અશુદ્ધતાને તોડવાની બેહદ શક્તિ પ્રગટ કરી શકે છે. જે આત્મા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ કષાયોમાં વીર્ય જોડે છે, તેનું આત્મબળ હીણું પડી જાય છે, પણ જો પલટો ખાય તો બંધનના વિકારી ભાવોના બળ કરતાં અવિકારી સ્વભાવનું બળ અનંતુ છે તે પ્રગટે છે, એ બળની જાગૃતિથી બે ઘડીમાં કઠિયારા પણ કેવળ જ્ઞાન પામ્યા છે. આગનો એક તણખો પણ કરોડો મણ ઘાસ બાળવાની શક્તિવાળો છે. આ ઉપરથી કોઈ એમ માને કે, ત્યારે આપણે હમણાં ખૂબ પાપ કરી લઇએ અને પછી ક્ષણમાં તે બધાંનો નાશ કરીને કેવળ લઈશું', પણ એમ કદી ન થાય.

જેને બંદુક પકડતાં ન આવડે, તેનો અભ્યાસ ન હોય તે દુશ્મન સામે વખત આવ્યે શું કરશે? તેમ જેને વર્તમાનમાં સત્‌ની રુચિ, વિવેક અને સત્‌શાસ્ત્રનો અભ્યાસ નથી તે મરણ વખતે સમભાવ શી રીતે રાખશે?

જેને પ્રથમ અનીતિનો ત્યાગ ન હોય, લૌકિક સજ્જનતા ન હોય તેને માટે તો ધર્મ છે જ નહિ.

કોઇ કહે:-'અમારે ઘણી પ્રવૃત્તિ છે, પૂર્વનાં ઘણા કર્મો છે, તે અમને ધર્મ કરવા દેતા નથી' અરે! કર્મ તો પર ચીજ છે, તારા સ્વભાવમાં તે છે જ નહિ. જે તારામાં નથી તે તને શું નુકશાન કરે! લાખો વર્ષથી પાણી અગ્નિ ઉપર ગરમ થાય છતાં અગ્નિને ઓલવવાની તાકાત પાણીમાં દરેક સમયે છે. જો ગુલાંટ મારે તો જેનાથી

પોતે ગરમ થયું હતું તેનો જ તે પાણી નાશ કરી નાખે. તેમ આત્મા પ્રબળ કર્મના સંયોગ સાથે ઊંધી માન્યતા વડે રાગ-દ્વેષના વેગમાં આવ્યો હોય તો પણ સત્સમાગમ વડે આત્માનો મહિમા જાણી ક્ષણમાં રાગ-દ્વેષ, અજ્ઞાનનો નાશ કરી શકે છે. અનાદિ કાળથી જે ધર્મ સમજ્યો નથી તેને ધર્મ સમજવામાં લાંબા કાળની જરૂર પડતી નથી, તે પણ ક્ષણમાં સત્ય પુરુષાર્થ દ્વારા ધર્મ સમજી શકે છે,

વ્યવહારમાં જે વિમોહિત ચિત્તવાળા એટલે જે પાપના વિકારને પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. પુણ્યથી ધીમે ધીમે ધર્મ થશે એમ માને છે, એકલા આત્માથી કાંઇ ધર્મ થાય નહિ પણ કોઇ પરનું અવલંબન જોઇએ એમ માને છે. તે પોતામાં કાંઇ તાકાત નથી એમ માને છે. પોતામાં જે ધર્મની 'નાસ્તિ' માને છે તે ધર્મની 'અસ્તિ' બહારથી લાવશે કયાંથી? આ પ્રથમમાં પ્રથમ ધર્મની વાત ચાલે છે. આમાં શુભ છોડી પાપમાં જવાનું નથી કહેતા; લૌકિક સજ્જનતા, નીતિ વગેરે પાત્રતા તો હોય જ, પણ તેનાથી અવિકારી સ્વભાવને લાભ નથી. ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય કરી, તેના ફળમાં અનંતવાર નવમી ગ્રૈવેયકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો; પણ તેનો નકાર કરી, વિકાર રહિત પૂર્ણ સ્વભાવી આત્માની શ્રદ્ધા ન કરે, સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય ન કરે તે પરમાર્થે મૂઢ જીવ છે.

અનાદિથી બાહ્ય પ્રવૃત્તિ ઉપર નજર છે તેથી અનાદિનું માનેલું દેખે ત્યાં સંતોષ થઇ જાય કે 'મેં આ મૂકયું, લીધું, આનો ત્યાગ કર્યો માટે મને કાંઇક ગુણ થશે.' પણ અંદર શક્તિમાં બેહદ ગુણથી અખંડ ભર્યો છું, પૂર્ણ છું, એનો વિચાર કરતો નથી. પ્રથમ શ્રદ્ધામાં નિરાવલંબી વીતરાગ જ્ઞાયક સ્વભાવને પૂર્ણપણે માન્યા પછી, સમ્યગ્દર્શન થયા પછી પણ ચારિત્રની અસ્થિરતા જેટલો મોહ બાકી રહે છે; પણ પરમાર્થ દૃષ્ટિમાં તે નથી, કારણકે તેને ટાળનાર નિર્મળ દૃષ્ટિનો વિવેક સદાય જાગૃત હોવાથી અલ્પકાળમાં બાકીના રાગનો પણ નાશ કરશે.

કાદવ મિશ્રિત મલિનતા હોવા છતાં પ્રથમથી જે સ્વચ્છ જળનો

વિશ્વાસ કરે છે તેને જળની બધી મલિનતા ટાળવાની દૃષ્ટિ પ્રથમથી જ ઊગડી છે. પછી મલિનતા ટાળતાં કદાચિત્ વાર લાગે. પણ એકરૂપ નિર્મળતા પ્રાપ્ત કરવાની રુચિ, મલિનતા રહેવા દેશે નહિ. જ્યાંસુધી એકલા પુણ્ય-પાપના વિકારને જ આત્માનો સ્વભાવ માને છે અને શુભભાવથી ગુણ માને છે ત્યાંસુધી નિર્મળ સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ થાય નહીં, અને વાસ્તવિક રીતે અશુદ્ધતા ટાળવાનો ઉપાય સૂઝે નહીં. બંધ માર્ગને મોક્ષમાર્ગ માનીને જે અજ્ઞાની લોકો વ્યવહાર-વ્યવહાર કરે છે, અને 'અમારે વ્યવહાર રાખવા જેવો છે' એમ જે વ્યવહારને જ પકડી બેઠા છે તેને આચાર્ય દેવે 'વ્યવહાર મૂઢ' કહ્યા છે.

ભાઈ રે! તું વીતરાગી પ્રભુ ભૂતાર્થ છો. પરાશ્રયથી થતા ક્ષણિક વિકારી ભાવને પોતાના માની જે આદરવા યોગ્ય માને છે અને તેનાથી ગુણ માને છે, તે અવિકારી આત્મ સ્વભાવનો ઘાત કરે છે.

તા. ૧૮-૭-૪૩

અવિકારી દ્રવ્ય સ્વભાવને જોનારી દૃષ્ટિ તે શુદ્ધ દૃષ્ટિ છે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે; અને વિકારને પોતાનું સ્વરૂપ માને, પર ચીજથી શુભ વિકારથી ધર્મ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. દેહ વગેરે પરમાણુની ધૂળ તે અચેતન સંયોગી વસ્તુ છે, તે સંયોગી વસ્તુ જ્ઞાયક સ્વરૂપે નથી, અને આત્મા તે જડરૂપે નથી, તેથી પરની સાથે આત્માને કાંઈ સંબંધ નથી, પરની કોઈ ક્રિયા આત્મા કરી શકતો નથી.

इच्छा निरोधः तपः એ ખરા તપની વ્યાખ્યા છે. ઈચ્છાનો ત્યાગ અર્થાત્ ઈચ્છાની નાસ્તિ એટલે કે વિકારનો નાશ એ જ તપ છે, એવો તેનો અર્થ છે. જ્યારે અવિકારી નિત્ય અસ્તિ (હોવા) રૂપ જ્ઞાયક તત્ત્વની જીવ પ્રતીત કરે ત્યારે તે વિકારનો નાશ કરી શકે.

આ તો મહામંત્રો છે. કોઈને સર્પ કરડ્યો હોય, અને પછી તે બીલમાં ચાલ્યો ગયો હોય ત્યારે ગારુડી એવી કલમો મંત્ર ભણી મોકલે કે સામાના નશીબ હોય તો સર્પ બહાર આવી વિષ ચૂસી

જાય. (આમાં તે મંત્રની કીંમત નથી કરવી, પણ સિદ્ધાંત સમજવા માટે તે દૃષ્ટાંતનો અંશ લેવાય છે.) તે મંત્ર વડે તો આયુષ્ય હોય તો જ વિષ ઉતરે, પણ ત્રિલોકનાથ પરમાત્માએ સમ્યગ્દર્શનરૂપી એવો મહામંત્ર આપ્યો છે કે જે અનાદિથી અજ્ઞાનરૂપી સર્પ વડે ચૈતન્ય ભગવાન આત્માને ચડેલું (પર ભાવમાં મમતાપણાનું) ઝેર જરૂર ઉતારી જ નાખે છે.

તે સમ્યગ્દર્શન કોઇના કહેવાથી કે આપવાથી મળતું નથી. પોતે અનંત ગુણનો પિંડ સર્વજ્ઞ ભગવાને જેવો કહ્યો તેવો છે, તેને સર્વજ્ઞના ન્યાય અનુસાર સત્સમાગમ વડે બરાબર ઓળખે અને અંદર અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવનો અભેદ નિશ્ચય કરે તે જ સમ્યગ્દર્શન-આત્મસાક્ષાત્કાર છે; તેમાં કોઈ પર વસ્તુની જરૂર પડતી નથી. આટલાં પુણ્ય કરૂં, શુભ રાગ કરૂં, તેનાથી ધીમે ધીમે સમ્યગ્દર્શન થશે, એ વાત ખોટી છે. કોઈ બાહ્ય ક્રિયા કરે, જાપ કરે, હઠયોગ કરે તો તેનાથી કદી પણ સહજ ચૈતન્ય આત્મ સ્વભાવ પ્રગટે નહિ, ધર્મ થાય નહિ; ધર્મ તો આત્માનો સહજ સુખદાયક સ્વભાવ છે.

પ્રશ્નઃ-કોઈ કહે 'ધર્મ તદ્દન સહેલો કરી દીધો, બહારમાં કાંઈ કરવાનું કહ્યું નહિ'!

ઉત્તરઃ-ધર્મ એટલે અનંત સુખ સ્વરૂપ આત્માનો નિત્ય સ્વભાવ; તે અનંત સુખ સ્વરૂપ પ્રગટ થવાના કારણમાં કષ્ટ છે એમ જે માને તે સાચો ધર્મ સમજ્યો નથી. ધર્મ તો આત્માનો સ્વભાવ છે, તેથી કષ્ટપદ નથી. લોકો બહારથી માપ કાઢે છે કે છ મહિના આહાર છોડ્યો ધર્મમાં આકરા પરિષહ સહન કરવા પડે છે એમ જે ધર્મમાં દુઃખ માને છે તેણે ધર્મને કલેશરૂપ માન્યો છે; પણ ધર્મ કલેશરૂપ નથી. આત્માના અણાહારી જ્ઞાન સ્વભાવના આનંદમાં લીન થતાં જ્ઞાનીને છ મહિના આહાર સહેજે છૂટી જાય અને દેહ સૂકાય તે ઉપર દૃષ્ટિ પણ ન જાય. અખંડ સ્વરૂપની શાંતિમાં સહેજે ઇચ્છા રોકાઇ જાય, તેનું નામ તપ, તેમાં કષ્ટ નથી પણ અવિકારી આનંદ છે.

બાહ્ય તપ, પરિષહ વગેરે ક્રિયાથી માને કે મેં સહન કર્યું, તેથી મને ધર્મ થયો, પણ તેની બાહ્યમાં દૃષ્ટિ છે, તેથી ધર્મ નથી. જેને શરીર ઉપર પ્રીતિ છે તેને શરીરમાં અગવડતા આવતાં દ્વેષ થાય છે જ્ઞાનીને શરીર ઉપર રાગ નથી. તેમને તો અનુકૂળ પ્રતિકૂળ સંયોગો જ્ઞેય માત્ર છે. ઘણાં કષ્ટથી ધર્મ થાય એમ ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં બને નહિ.

સહજ સ્વભાવી આત્માનો ધર્મ અહીં ન્યાય આપીને કહે-વાય છે. જેમ અજ્ઞાની, જેને નિર્મળ જળ સ્વભાવની ખબર નથી તે તો કાદવ મિશ્રિત જળને મેલું માને છે, તે મલિન જળને જ પામે છે, પણ જળનો નિર્મળ સ્વભાવ જાણનારા તો પોતાના હાથથી નિર્મળી ઔષધિ નાખીને પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા નિર્મળ જળનો જ અનુભવ કરે છે, તેમ જ્ઞાનાનંદ આત્મા સહજ જ્ઞાયક સ્વરૂપ ચૈતન્ય જ્યોતિ છે, તે અનાદિ કર્મના સંયોગથી ઢંકાઈ રહ્યો છે તેથી મલિન ભાસે છે. કર્મે મેલો કર્યો નથી, પણ પોતે ઊંધી દૃષ્ટિથી અશુદ્ધપણે પોતાને રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય, પાપનો કર્તા માને છે અને પોતાને રાગી-દ્વેષી માની તે વિકારી ભાવને પોતાના માને છે, એમ માનનારા વ્ય-વહાર મૂઢ છે કેમકે તેમને સ્વભાવની ખબર નથી.

અરે ! દેવોને પણ દુર્લભ એવો મનુષ્ય દેહ મળ્યો, તેમાં અનંતભવનો અંત આવે એવી અપૂર્વ શ્રદ્ધા વડે, એક-બે ભવમાં જ અખંડાનંદ પૂર્ણ મોક્ષ સ્વભાવની પ્રગટ પ્રાપ્તિ થવાની છે એવો નિઃસંદેહપણે અંતરમાં કોલકરાર ન કરે તો જેમ કુતરા, કીડા વગેરે ભાન વગર મરે છે તેમ આત્માનું ભાન કર્યા વગરનું મનુષ્ય જીવન એળે જાય છે. આત્માનું અપૂર્વ ભાન કરવું તે જ મનુષ્ય જીવનનું ખરેખરું કર્તવ્ય છે. સાચી શ્રદ્ધા હોય તેને ભવના અંતની શંકા જ ન થાય.

'જહાં શંકા ત્યાં ગણ સંતાપ, જ્ઞાન તહાં શંકા નહિ સ્થાપ;
પ્રભુ ભક્તિ ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પ્રભુ મેળવવા ગુરુ ભગવાન.'

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

જ્યાં શંકા છે ત્યાં જ્ઞાન નથી અને જ્યાં સાચું જ્ઞાન છે ત્યાં શંકા રહેતી નથી. પુરુષાર્થ વડે તે સાચું જ્ઞાન સ્વભાવમાંથી મેળવે છે ત્યાં ગુરુ નિમિત્તરૂપ હોય છે. સ્વાધીન મોક્ષ સ્વભાવની યથાર્થ શ્રદ્ધા થતાં, બંધનની માન્યતા છૂટીને, વિકાર રહિત, ભવ રહિત અબંધ, ધ્રુવ સ્વભાવી છું એમ અંતરથી નિઃસંદેહ ખાત્રી થાય છે. ઘણાં કર્મ આવરણ તૂટયાં, અમુક ઢીલાં થયાં, અને બાકીનાં અલ્પ-કાળમાં ટાળી પૂર્ણ પરમાત્મ દશા પ્રગટ કરીશ, એવી નિઃશંક શ્રદ્ધા આત્મામાં થઇ શકે છે.

આત્મામાં અનંત સ્વાધીન ગુણો ભર્યા છે તે નહિ જોતાં બાહ્યથી–કર્મના નિમિત્તમાં જોડાવાથી–પર ઉપર દૃષ્ટિથી–અભેદમાં જે ભેદ પડે છે, પુણ્ય–પાપ ભાવ થાય છે, તેને જ આત્માનું સ્વરૂપ માને છે, પુણ્યથી ઠીક થયું માને છે, તે જીવને વિકારી ભાવનો આદર હોવાથી અવિકારી આત્માનો આદર નથી. પુણ્ય તો શુભરાગ છે, તેનો આદર કરવો તે મહામૂઢતા છે. તે ક્ષણિક ટકનાર ભાવોનો આશ્રય કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

સ્વતંત્રતાના દ્વાર ખોલનાર અને પરતંત્રતાની બેડી તોડનાર પરમાર્થ ભાવ છે. મારો સ્વભાવ પૂર્ણ પવિત્ર સિદ્ધ પરમાત્મા સમાન શુદ્ધ છે. તે ધ્રુવ સ્વભાવને જ ભૂતાર્થદર્શીઓ શુદ્ધનય વડે પોતાનું સ્વરૂપ માને છે, શુદ્ધનય અનુસાર બોધ થવા માત્રથી પરથી ભિન્ન એકમાત્ર જ્ઞાયકપણે પોતાને જ અનુભવે છે. ભગવાન આત્મા સદાય અક્રમ, અરૂપી, અવિકારી, નિર્મળ જ્ઞાનમૂર્તિ છે તેને પરમાર્થ ધ્રુવપણે જોનારા જ્ઞાનીઓ ભેદરૂપ, ક્ષણિક વિકારપણે જોતા નથી.

આ સમજતાં વાર લાગે તો મુંઝાવું નહિ, પણ ધીરજ રાખી સમજવા પ્રયત્ન કરવો. જો પ્રથમથી જ નહિ સમજાય એમ માનીને સમજવાનો પુરુષાર્થ ન કરે તો ફરી અનંત કાળ સાચી સમજણ કરવાનાં બારણાં બંધ કરે છે. ભૂલ વર્તમાન એક સમય પૂરતી છે, ત્રિકાળી સ્વભાવ ભૂલરૂપે થઇ ગયો નથી, માટે સમજીને ભૂલ ટાળવી જોઇએ.

ભૂતાર્થદર્શી (શુદ્ધદૃષ્ટિથી જોનારા) ને 'હું એકલો નિર્મળ

છું, ધ્રુવ છું' એવો વિવેક હોવાથી પોતાના પુરુષાર્થદ્વારા જ્ઞાનજ્યોતિથી શુદ્ધનય અનુસાર બોધ થાય છે. તે બોધમાત્રથી નિર્મળ ધ્રુવ સ્વભાવનું ભાન તથા આત્મા અને કર્મની જુદાઇનો વિવેક ઉત્પન્ન કરે છે. પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવેલ સહજ એક જ્ઞાયક સ્વભાવપણાને જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ શુદ્ધનય વડે અનુભવે છે, આ સમ્યગ્દર્શન છે.

કોઇ કહે:-સમયસારમાં બી એ. અને એલ. એલ. બી. જેવી ઊંચી ભૂમિકાની વાત છે; તો તેમ નથી. જે સાચું આત્મહિત કરવા માગે તેને માટે પ્રથમ ઉપાયની વાત છે. બધા જીવો સિદ્ધ પરમાત્મા સમાન છે. તું પણ સિદ્ધ સમાન છો પછી તું નહિ સમજ તો શું જડ સમજશે ?

કોઇ કર્મની રાડ નાખે છે કે કર્મે મારી નાખ્યા, કર્મ માર્ગ આપે તો ધર્મ સૂઝેને ! પણ ભાઇ ! તે કર્મ તો જડ, આંધળાં, ભાન વગરનાં છે, તેને ખબર નથી કે અમે કોણ છીએ-ક્યાં છીએ. પરમાર્થે તને તેનું બંધન નથી, પણ તારી ઊંધી માન્યતાનું બંધન છે. ભૂલ રહિત ત્રિકાળી નિર્મળ પૂર્ણ સ્વભાવને જોઇ, સવળી માન્યતા કર તો તારાથી અશુદ્ધતા નાશ પામવા યોગ્ય છે, અભૂતાર્થ છે એટલે કે નિત્ય ટકનાર સ્વભાવમાં તે નથી.

અખંડ ચૈતન્યજ્યોત ત્રિકાળી નિર્મળ એકરૂપ આનંદ-મૂર્તિ છું. એમ શુદ્ધ પરમાર્થ દૃષ્ટિ વડે પોતાને અખંડ જ્ઞાયક વીતરાગી સિદ્ધ પરમાત્મા જેવો જે અનુભવે છે, તે જ પોતાનું ધ્રુવ સ્વરૂપ માને છે, ને તેથી પરનું-વિકારનું ધણીપણું કરતો નથી.

દૃષ્ટિ નિર્મળ કર્યા પછી શુભ ભાવ થાય ખરો, પણ તેનો આદર નથી; તેને ભાન છે કે વર્તમાન પોતાની નબળાઇના કારણે શુભ ભાવ થાય છે પણ તે મારો સ્વભાવ નથી, મારો સ્વભાવ તો શુદ્ધ વીતરાગ છે, અને એ સ્વભાવની દૃષ્ટિના જોરે તેને સ્વભાવમાં વિકારનો નકાર વર્તે છે.

જેમ કોળીનાં ગંદાં છોકરાં ઘરના આંગણે રમવા માટે આવી

ગયા હોય, તેમને જોઈને 'આ મારો વંશ રાખનારા આવ્યાં' એમ પોતાપણાની માન્યતા થતી નથી, પણ આ મારા ઘરનાં નથી, એમ જાણીને આંગણામાંથી તેમને બહાર કાઢી મૂકે છે; તેમ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન આત્મામાં રાગદ્વેષની સંકલ્પ-વિકલ્પવાળી વૃત્તિ પોતાની નબળાઈને કારણે દેખાય છે, તેનો સ્વભાવની પૂર્ણતાની દૃષ્ટિના જોરે નકાર કરે છે.

અંતરમાં શુભ અશુભ ભાવોમાં હેય બુદ્ધિ હોવાથી અને વર્તમાનમાં ત્રિકાળી અખંડ નિર્મળ પૂર્ણ સામર્થ્યપણે છું તેવા સ્વભાવનો આદર હોવાથી શુદ્ધ નયવડે પોતામાં પૂર્ણ અખંડ દૃષ્ટિનું ભાન એટલે સમ્યગ્દર્શન થાય છે, તે જ પૂર્ણ મુક્તિના મહેલમા પ્રવેશ કરવાનું પ્રથમ દ્વાર છે.

અહીં શુદ્ધનય નિર્મળી ઔષધિના સ્થાને છે જેઓ અંતર નિર્મળદૃષ્ટિ (શુદ્ધનય) નો આશ્રય કરે છે, તે સમ્યક્ અવલોકન કરનારા હોવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. તે સિવાય શુભાશુભ ભાવનો આશ્રય કરનારા ભેદરૂપ વ્યવહારના પક્ષપાતી, વ્યવહારમૂઢ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ છે

પુણ્યથી ધર્મ થશે; પુણ્ય તો ધર્મની શરૂઆત છે, પુણ્ય વળાવીઓ છે, ધર્મનું સાધન છે, ગુણ માટે બાહ્ય ક્રિયા જોઈએ એમ વિકારથી-બંધનભાવથી-અવિકારી અબંધ સ્વભાવ પ્રગટ થશે એમ માનનારા તથા દેહની ક્રિયા તથા પુણ્ય-પાપની ક્રિયાનો હું કર્તા છું, પરથી મને લાભ-નુકશાન થાય છે, પરના અવલંબને ગુણ થાય છે, એવા અજ્ઞાનરૂપ અભિપ્રાયને માનનારા સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી.

આવું બધું સમજ્યા કરતાં જેને જગત ઠીક ગણે છે, અને તેવું કરવું લોકોને ઠીક લાગે છે કોઈ કહે રૂા. ૫૦૦૦) ખરચો, તો 'કલ્યાણ' થઈ જાય, પણ એવું 'કલ્યાણ' તો અનંતવાર જીવે કર્યું, પણ તેથી ધર્મ થયો નથી. આવો સૂક્ષ્મ અંતરનો સ્વભાવ જીવ સમજ્યો નથી, બહારથી સારૂં દેખાય તેમાં ધર્મ માની સંતોષાઈ ગયો છે કહેનારા પણ ઘણા મળે કે "ભાઈએ 'સારે' પરમાર્થના કામ કર્યાં. હવે ભાઈનું 'કલ્યાણ' થઈ જશે." પણ "જો પૈસાથી ધર્મ થતો હોય

તો નિર્ધનને ધર્મ થાય નહિ” પૈસા આપ્યા તે પુણ્યનું કારણ નથી, પણ અંદરમાં પૈસા પ્રત્યેનો રાગ ઘટાડે તો પુણ્ય થાય. લોકોમાં આબરૂ ખાતર પૈસા આપે અને ધર્માદા કરૂં છું એમ માને તો પૈસા આપ્યા છતાં પરના અભિમાનના કારણે પાપ થાય. પૈસા આપે તો જ પુણ્ય થાય એવું નથી. પૈસા તો પર-જડ વસ્તુ છે, દેહાદિની પ્રવૃત્તિ થઈ તેથી, કે પૈસા આપવાથી પુણ્ય થયું એમ માનવું તે ખોટું છે. પૈસા તો સામાના પુણ્યને કારણે અને જડની અવસ્થાના કારણે તે કાળે ફરવાના હતા. પરના કારણે પુણ્ય નથી પણ કષાય મંદ પાડે તો પુણ્ય થાય. અંતર તત્ત્વની ઓળખાણ કરે અને તૃષ્ણા-રાગરહિત અવિકારી ‘હું કોણ છું’ તેનું યથાર્થ ભાન કરે તે ધર્મ છે. તે સ્વભાવને જાણ્યા વગર શુભભાવથી દાન દેતાં તૃષ્ણા ઘટાડી શકે, પણ ત્યાં પરમાર્થે તૃષ્ણા ઘટી નથી વર્તમાન તૃષ્ણા ઘટાડી દેખાય, પણ દૃષ્ટિ તો પર ઉપર પડી છે તેથી ભવિષ્યમાં પુણ્યના ફળમાં મૂઢ થઈ જશે.

પરાશ્રિત એવા વ્યવહારમાં જેને ઉપાદેય બુદ્ધિ છે, વિકારના કર્તવ્યને જે ઠીક માને છે, તેનું કોઈ રીતે હિત થતું નથી. માટે નિરાવલંબી, નિરપેક્ષ જ્ઞાયક સ્વભાવને અનુસરવાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. શુદ્ધનયથી નિરાવલંબી પૂર્ણ નિર્મળ સ્વભાવને માનનારાઓએ વ્યવહાર નય અનુસરવા યોગ્ય નથી.

આ ગાથામાં સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ બહુ સાદી ભાષામાં, અલૌકિક રીતે, સ્વચ્છ પાણી અને કાદવના દૃષ્ટાંતે-સર્વે-નાનું બાળક પણ સમજે તેમ, સમજાવ્યું છે. વારંવાર સાંભળી મનન કરે તો ગમે તે વ્યક્તિ ભગવાન આત્મા નિર્મળ જ્ઞાયક છે તેનો અનુભવ જાતે કરી શકે છે

પ્રશ્નઃ-પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ અભૂતાર્થ-અસ્થાયી કેમ કહો છો?

ઉત્તરઃ-પુણ્ય-પાપના ભાવો ક્ષણિક સંયોગાધીન કરેલા હોવાથી ફરી જાય છે તેથી અભૂતાર્થ-અસ્થાયી છે. જેમ ઘણા માણસો વચ્ચે બરડા ધનો જોઈ કોઈને રૂા. ૫૦૦૦) આપવાનો શુભભાવ થઈ જાય

તેથી મંડાવે, વળી ઘરે જઇને વિચાર ફરી જાય; તેથી જ્યારે કોઈ ઉઘરાણી કરવા આવે ત્યારે રૂા. આપવાની પોતાની દાનત ન હોય એટલે સામાનો વાંક કાઢે કે તમારી સંસ્થા બરાબર ચાલતી નથી તેથી હાલ આપવાનો ભાવ નથી, એમ તૃષ્ણા રાખીને જશ લેવો છે. પણ તૃષ્ણા ઘટાડવી નથી. સામાની સંસ્થા સારી ચાલે કે ન ચાલે તેનાથી તારી તૃષ્ણામાં ફેર પડવાનો નથી, પણ તું જ્યારે તૃષ્ણા ઘટાડવા માગે ત્યારે ઘટાડી શકે છે.

આમાં સિદ્ધાન્ત એટલો છે કે પુણ્ય-પાપના ભાવો ક્ષણિક છે. વ્યવહાર તો સંયોગાધીન કરેલા હોવાથી ફરી જાય છે, તેથી અસ્થાયી અભૂતાર્થ છે; અને પુણ્ય-પાપ વિનાનો જ્યારે અખંડ નિર્મળ સ્વ-ભાવ છે, તે ત્રિકાળી છે તેથી ભૂતાર્થ છે તેને પરમાર્થ દ્રષ્ટિથી લક્ષમાં લ્યે તો નિત્ય સ્વભાવનો નિશ્ચય ફરે નહીં.

શુદ્ધનય અનુસાર બોધ થવા માત્રથી સ્વપરની જુદાઇનો વિવેક અને શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થવા લાગે છે. આમાં સાધન તો 'શુદ્ધનય અનુસાર બોધ થવા માત્રથી' કહ્યું, બીજું કાંઇ પરનું અવલંબન, ક્રિયા કે શુભ વિકલ્પ વગેરે કહ્યું નથી.

ભાવાર્થ

ભાવાર્થ:-અહીં વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ અને શુદ્ધ નયને ભૂતાર્થ કહ્યો છે, પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ આત્મા જ અખંડ વસ્તુ છે, તેના લક્ષથી ખસી પર સંયોગના લક્ષે પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ થાય છે ત્યારે અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવમાં ખંડ-ભંગ પડી જાય છે જેમ નદીનો પ્રવાહ અખંડ છે પણ વચ્ચે નાળાં આવતાં તેના પ્રવાહમાં ખંડ પડી જાય છે તેમ ત્રિકાળી જ્ઞાયક ચૈતન્ય સ્વભાવ એકરૂપ જ છે તેમાં વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થા પુરતા કર્મના નિમિત્તાધીન શુભાશુભ ભાવ થાય છે, તે વ્યવહાર છે, તે વ્યવહારનો વિષય ભેદ અનેકાકાર છે. તેનો આશ્રય કરનાર શુભાશુભ વિકારને દ્રષ્ટિનો વિષય બનાવનાર મિ-થ્યાદ્રષ્ટિ છે.

શુદ્ધનયનો વિષય અભેદ એકાકારરૂપ નિત્ય દ્રવ્ય છે, તેની દ્રષ્ટિમાં ભેદ દેખાતો નથી. નિર્મળ અખંડ સ્વભાવની દ્રષ્ટિ કર્યા પછી પણ ચારિત્રમાં ઊણપને લીધે શુભવૃત્તિ થાય તે વ્યવહારનો વિષય છે. વ્યવહારનો ભેદ એક સમય પૂરતો છે, તેથી ભૂતાર્થ દ્રષ્ટિમાં ભેદરૂપ વ્યવહાર અસત્યાર્થ–અવિદ્યમાન છે.

'ભેદરૂપ વ્યવહાર અવિદ્યમાન છે' એમ કહ્યું, તેથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે ભેદરૂપ કાંઈ વસ્તુ જ સર્વથા નથી. અવિદ્યમાન છે એટલે કે સ્વભાવમાં નથી; વળી અસત્યાર્થ કહ્યો તોપણ વસ્તુપણે છે ખરો, પણ સ્વભાવમાં નથી. પરના અવલંબન રૂપ શુભાશુભ વિકાર જો વર્તમાન અવસ્થામાં પણ ન જ હોય તો પુરુષાર્થ કરી, વિકારને ટાળી, અવિકારી નિર્મળ થાઉં, એવો અવકાશ જ રહે નહિ. વર્તમાન અવસ્થામાં વિકાર છે પણ જ્ઞાની તે વર્તમાન ભેદદ્રષ્ટિ જોતા નથી.

તા. ૧૯–૭–૧૯૪૩

જેને પોતાનું હિત કરવું છે, તેણે સત્સમાગમે યથાર્થ વસ્તુને જાણી, ભેદને ગૌણ કરી, એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવ ભૂતાર્થનું લક્ષ કરવું. જેને અનંત ભવનું દુઃખ ટાળવું હોય અને સચ્ચિદાનંદમય પૂર્ણ સુખરૂપ સ્વાધીન તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું હોય તેને માટે આ વાત કહેવાય છે.

સુખ સ્વભાવમાં જ છે. પોતાના સ્વભાવને જાણ્યા વિના અનંતવાર ઢોર, કીડા વગેરેના ભવ જીવ કર્યા કરે છે. વર્તમાનમાં જો કોઈને 'ગધેડા જેવો' કહો તો ખીજાયો કરે, પણ જ્યાં સુધી અંતરમાં જે વિકારી ભાવોને સેવે છે તેનો સમ્યક્ જ્ઞાન વડે નાશ ન કરે ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાન ભાવમાં ગધેડાના અનંત ભવો કરવાનું સામર્થ્ય ભર્યું છે.

જો પોતામાં ભૂલરૂપ ઊંધી માન્યતા ન હોય તો તે ભૂલના ફળરૂપે આ અવતાર (જન્મ મરણ) ન હોય, વળી જો તે ભૂલ સાધારણ હોય તો આટલા ભવ ન હોય; પણ તે ભૂલ અસાધારણ છે. પોતાને પોતાની જ ભ્રાંતિ છે. તે ભૂલને, આત્મસ્વભાવની પૂર્ણ

સ્વાધીનતા કબુલી, ટાળવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે ભૂલરૂપ ઊંધા ભાવમાં અનંત ભવ ઊભા જ છે.

જેમ જળને મલિનપણે જ માનનારાને સ્વચ્છ મીઠા જળનો અનુભવ થતો નથી પણ તે મેલું જ જળ પીએ છે. તેમ આત્મા જ્ઞાનાનંદમૂર્તિ, પરથી જુદો છે; તે પોતાનું સ્વાધીનપણું ભૂલીને પુણ્ય પાપ વિકારને પોતાપણે માને, તે મલિન ભાવ અને તેનુ ફળ ભવ-ભ્રમણની આકૂળતા જ અનુભવે છે.

એકલી ચીજમાં સ્વભાવે વિકાર ન થાય, પણ તેમાં નિમિત્ત-રૂપ બીજી ચીજ હોય તો જ નિમિત્ત તરફ લક્ષ જતાં વિકાર થાય. આત્મામાં વિકાર થવામાં નિમિત્તરૂપ બીજી ચીજ જડ કર્મ છે, તે જડકર્મના સંબંધનો પોતામાં આરોપ કરી, જીવ રાગ દ્વેષ કરે છે.

જડકર્મ અને બાહ્ય સંયોગી વસ્તુના અનેક પ્રકાર છે. તે બાહ્ય વસ્તુના આશ્રયથી પૂજા, ભક્તિ, વ્રત, તપ, દાન વગેરે અનેક પ્રકારના શુભભાવ તથા હિંસા, ચોરી અસત્ય વગેરે અનેક પ્રકારના અશુભભાવ થાય છે. તે શુભ અને અશુભ બંને બંધન ભાવ છે, પણ તેથી પુણ્ય છોડી દઇને પાપ કરવાનું કહેતા નથી. અહીં તો પુણ્ય-પાપની હદ કેટલી છે તે વાત ન્યાયથી જાણવા માટે કહેવાય છે; કારણ કે પુણ્યથી ધર્મ થાય એટલે કે વિકારથી-બંધન ભાવથી-અવિકારી મુકત આત્માનો ધર્મ થાય એવું માનનારા અને મનાવ-નારા ઘણા છે. અહીં તો જન્મ મરણ કેમ ટળે, વર્તમાનમાં આત્મ સાક્ષાત્કાર કેમ થાય તે અવિરોધીપણે કહેવાય છે.

સાક્ષાત્ ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર પ્રભુ શ્રી સીમંધર ભગવાન પાસેથી જે સનાતન સત્ય શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય લાવ્યા, તેની અદ્‌ભુત રચના સમયસાર શાસ્ત્રરૂપે થઇ, તે જ અવિરોધી તત્ત્વ અહીં કહેવાય છે.

ભાઇ રે! અલ્પ આયુષ્ય! તેમાં અપૂર્વ સમજણનાં ટાણાં મળ્યાં ત્યારે નહિ સમજ તો ફરી અનંતકાળે આવાં ઉત્તમ ટાણાં મળવા દુર્લભ છે. જેમ પિતા પુત્રને કહે-'ભાઈ! આ બે મહિના ખરી મોસમ છે, માટે કમાવાની બાબતમાં કાળજી રાખ;' તેમ

આચાર્ય ભગવાન જગતને કરુણાથી કહે છે કે અનંતભવનો અલ્પ કાળમાં નાશ કરવાનાં ટાણાં મળ્યાં છે, તેથી કાળજી રાખી આત્મ સ્વરૂપને યથાર્થ ઓળખી લે, ચૂકીશ તો ફરી આવાં ઉત્તમ ટાણાં નહિ મળે.

અશુભ ભાવ છેદવા માટે શુભભાવના અવલંબનનો નિષેધ નથી, પણ અહીં તો આત્માનું નિર્મળ ચિદાનંદ અખંડાનંદ સ્વતંત્ર-પણું જીવે સાચા ગુરુગમથી પૂર્વે અનંતકાળમાં કદી સાંભળ્યું નથી, માન્યું નથી કે અનુભવ્યું નથી. તે અપૂર્વ તત્ત્વની વાત કહેવાય છે.

બાહ્યમાં સુધારો કરો, વ્યવહાર સુધારો એવી લૌકિક વાતો તો જગતમાં અનાદિથી ચાલે છે, તે અપૂર્વ નથી, પણ અહીં તો આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે જે પુણ્ય-પાપના વિકારી ભાવોને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે, તેનાથી ગુણ માને છે, શુભમાં અને પુણ્યમાં હોંશુ કરે છે, તેનો આદર કરે તેને અવિકારી ભગવાન આત્માનો આદર નથી, પણ અનાદર જ છે; તેને પરમાર્થ સાક્ષી સ્વરૂપ આત્માની ખબર નથી, તેથી પરનો આશ્રય કરી અભૂતાર્થ એવા વ્યવહારને પોતાનો માને છે. ત્યારે ભૂતાર્થદર્શી-સમ્યગ્દૃષ્ટિ તો પોતાની બુદ્ધિથી નાખેલા શુદ્ધ-નય અનુસાર બોધ થવા માત્રથી સ્વભાવને અનુભવે છે. આમાં જાતથી પુરુષાર્થ કર્યો તેને જ અંતરંગ સાધન કહ્યું. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તો દિશા બતાવી અળગા રહે છે. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર પણ પર ચીજ છે, તેને આધીન તારો અંતર-ગુણ નથી.

'હે ભગવાન ! મને તારજો.' એમ કહેનારે પોતાનામાં તાકાત નથી એમ માન્યું, એટલે કે પોતાને ઓશિયાળો માન્યો. પરમાર્થે નિત્ય સ્વાવલંબી છું એમ યથાર્થ સમજ્યા પછી વ્યવહારે ભગવાનનું નામ લઈ કહે કે 'તું મને તારજે' તે જુદી વાત છે; પણ જે પોતાને તાકાત વગરનો માની 'દીન ભયો પ્રભુ પદ જપે, મુક્તિ કહાંસે હોય ?' મારામાં તાકાત નથી, તું મને તાર ! એમ રાંકો થઈ પ્રભુ-પ્રભુ કરે તો મુક્તિ ક્યાંથી થાય ? ન થાય. ભગવાન તો વીતરાગ છે તેને કોઈ પ્રત્યે રાગ નથી, તેમ કોઈ કોઇને તારી શકતું નથી. હું

સ્વાવલંબી પૂર્ણ છું તેવા સ્વભાવના ભાનથી અજ્ઞાન ટાળી, હું ભગવાન થાઉં એવી જેને શ્રદ્ધા નથી, તે રાંકો થઈ પર પાસેથી મુક્તિની આશા રાખે છે. ભગવાનને કહે છે, "હે ભગવાન! તમે તારી દેજો," તેનો એવો અર્થ થયો કે તેં જ મને અત્યારસુધી રખડાવી મારી નાંખ્યો, તેં જ મને દુઃખી કર્યો એમ ઉલટો તે ભગવાનને ગાળો દે છે. તે ખરેખર વીતરાગની સ્તુતિ કરતો નથી પણ તેને રાગી માનીને તેની અસ્તુતિ કરે છે, એટલે કે રાગની જ પૂજા અને રાગની જ ભક્તિ કરે છે.

'હે ભગવાન તું ભૂલ ટાળ, તું મને તારી દે તું મને મુક્તિ આપી દે.' એમ તે કહે છે, એટલે કે મેં તો ભૂલ કરી જ નથી; મારે રાગ-દ્વેષ ટાળવા જ નથી, તું મને તારી દે કે તું મને મુક્તિ આપી દે, એવો ભાવ તેમાં અપ્રગટ રીતે આવ્યો. ભગવાન કોઈને તારી દે કે ભગવાન રાગ-દ્વેષનો નાશ કરી દે એમ ત્રણ કાળમાં કયારેય બને નહિ.

જેમ લૌકિકમાં વૃદ્ધનાં પુણ્ય ખાઈએ છીએ એમ વિનયથી વ્યવહારની બોલણી છે, પણ વૃદ્ધનાં પુણ્ય પોતે નથી ભોગવતો એમ મનમાં સમજે છે. તેમ જ્ઞાની સર્વજ્ઞ વીતરાગને ઓળખીને 'बोहि दयाणं' તરણ-તારણ છો એમ વિનયથી વ્યવહારથી-ઉપચારથી કહે છે. પણ અંદરમાં તે સમજે છે કે મારી જ ભૂલથી હું રખડયો અને મારી ભૂલ હું જ ટાળી સ્વતંત્ર સ્વભાવના ભાન વડે સ્થિર થઈ વીતરાગ થઈ શકું છું. જો દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રથી કોઈ તરી જાય તો તેવો જોગ દરેકને અનંતવાર થયો છે છતાં મુક્તિ થઈ નથી, માટે નિમિત્તથી કોઈનું કાર્ય થતું નથી.

સમજજો ભાઈ! સમજવા જેવી આ વાત છે. આ વાત ફરી ફરી સાંભળવા મળવી દુર્લભ છે. સમજવામાં તો પોતાની જાતની તૈયારી જોઈએ. જેમ 'સાકર' શબ્દ સાંભળવાથી કે કોઈને સાકર ખાતાં જોવાથી સાકરનો સ્વાદ આવી શકે નહિ, પણ જાતે સાકર લઈ મોઢામાં મૂકી તેના સ્વાદનો અનુભવ કરે તો સાકરનો યથાર્થ સ્વાદ

લક્ષમાં આવે; તેમ ભગવાન આત્મા જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા સાક્ષીરૂપે છે, તેની વાત સાંભળવાથી કે તેનો અનુભવ કરનારા કોઈ જ્ઞાનીને જોવાથી સ્વભાવનો નિરાકૂળ સહજ આનંદ આવી શકે નહિ, પણ સત્સમાગમથી જાતે જાણીને પછી નિત્ય અસંયોગી પૂર્ણ સ્વરૂપને જ્ઞાનમાં દૃઢ કરીને, અંદરમાં સ્વાશ્રય શુદ્ધનયથી અભેદ સ્વભાવનો અનુભવ કરે તો વિકલ્પ ભેદરહિત એકાકાર શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના આનંદનો સ્વાદ અનુભવવામાં આવે.

ત્રણે કાળના જ્ઞાનીઓએ આ જ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ કહ્યું છે; તેની પ્રાપ્તિ માટે બાહ્ય કોઈ સાધનનું અવલંબન છે જ નહિ. આવું નિરપેક્ષ તત્ત્વ વીતરાગનો માર્ગ છે, તેનો વિરોધ કરનારાઓને તત્ત્વની ખબર નથી. અનંત શુદ્ધતાથી ઊંધો પડયો તે અશુદ્ધતામાં અનંતો છે, અને સવળો પડયો તે સ્વભાવની તાકાતમાં અનંતો છે. વિકારમાં અનંતી ઊંધાઇ કરે તે પણ સ્વતંત્ર છે, એની પાત્રતા વિના અનંત તીર્થંકર પ્રભુઓનો સાક્ષાત્ ઉપદેશ પણ તેને નિમિત્ત થઈ શકે નહિ. એક તત્ત્વ બીજાને નિમિત્ત થઈ શકે નહિ. જો બીજાને આધારે સમજાતું હોય તો સ્વતંત્રતા ન રહી. તત્ત્વનો વિષય ભલે જ્ઞાની પાસેથી જ સંભળાય પણ પોતાની જાતની તૈયારી વિના સમજાય નહિ.

પરસંયોગના આશ્રયથી થયેલો શુભભાવ ક્ષણમાં બદલી અશુભ ભાવ થઈ નરક-નિગોદમાં ખેંચી જશે. માટે અખંડ નિર્મળ સ્વભાવનો આશ્રય કર, તે નિત્ય ટકશે; કોઇ કાળે કે કોઇ સંયોગે ટળશે નહિ.

'પોતાના પુરુષાકાર દ્વારા' કહીને આચાર્યે અદ્ભુત અમૃત રેડયાં છે. કોઈ કહે-કર્મ નડે, કાળ પાકે ત્યારે ધર્મ થાય, કાંઈક સાધન મળે ત્યારે ધર્મ કરીએ; એમ કહેનાર બધાનો નિષેધ કરી, એકલા આત્માથી સ્વાશ્રયથી ગમે તે ક્ષેત્રે-ગમે તે કાળે ધર્મ થાય, એમ આચાર્ય કહે છે. સ્વભાવ તો જ્યારે જુઓ ત્યારે પોતે નિત્ય એકરૂપ જ્ઞાનાનંદ શાંતિપણે જ છે, પર નિમિત્તના ભેદ રહિત નિર્વિકાર વીતરાગ જ્ઞાનમૂર્તિ છે.

અહો ! શું તત્ત્વ આ અપૂર્વ ગ્રંથમાં ભર્યું છે, એકેક ગાથામાં અપૂર્વ અમૃત રેડ્યાં છે. આવી અપૂર્વ વાત જ્યાં ત્યાં સાંભળવા મળતી નથી. તેથી કોઇને નવી લાગે, પૂર્ણ શ્રદ્ધા ન બેસે તો પણ ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં આ સત્ય વાત ફરે તેમ નથી. ન સમજાય તો પરિચય કરી અવિરોધ સ્વભાવને સમજીને માન્યે જ છૂટકો છે.

રૂપીઆ કમાવા હોય ત્યાં કોઈ સંયોગ કે કાળની રાહ જુએ નહિ, પણ ધર્મમાં આમ જોઇએ ને તેમ જોઇએ, એમ બહાનાં બનાવે. જેને આત્માની રુચિ થઇ તે વાયદા કરે નહિ, કાળદોષ કે ક્ષેત્રદોષ બતાવે નહિ. અનંત જન્મ-મરણરૂપ ભવના ત્રાસથી મુક્ત થવાનો ઉપાય સાંભળવા મળે અને તૈયાર ન થાય તેને આત્માની રુચિ નથી.

નિર્વિકાર દૃષ્ટિને ભૂલીને બાહ્ય પ્રવૃત્તિને જ ધર્મ માનનારા અંતરના સત્ય ધર્મને ન ઓળખે તો વસ્તુનો જે નિરાવલંબી સ્વાશ્રિત માર્ગ છે તે ત્રણ કાળમાં ફરે તેમ નથી. પુણ્યથી-શુભથી, દેહની ક્રિયાથી એમ પરાશ્રયથી ધર્મ માનનારાને સર્વજ્ઞ ભગવાને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહ્યા છે, એમ શ્રીકુંદકુંદાચાર્યે દાંડી પીટીને જગતને જાહેર કર્યું છે, સત્ય ગોપવ્યું નથી, કે મોટી સભામાં આવી વાત ન થાય એવું નથી.

જેમ કોઈ પોતાને ઘેર પાંચ શેર સોનું લાવે, તેને જોઇને જ સ્ત્રીને સંતોષ થઇ જાય છે કે આ સોનામાંથી ભવિષ્યમાં દાગીના કરાવવાના છે. તે દાગીનાની બધી અવસ્થા-કારીગરી વર્તમાનમાં સોનામાં ભરી છે. સોનામાં ઘરેણાંરૂપ થવાની પૂરી શક્તિ છે એવો વિશ્વાસ વર્તમાનમાં છે; તેમ ચૈતન્ય આત્મા અખંડ જ્ઞાનાનંદની મૂર્તિ છે, તેને ત્રણેકાળની બધી અવસ્થા અને અનંત ગુણના પિંડરૂપ વસ્તુપણે વર્તમાનમાં લક્ષ કરી અભેદ ધ્રુવપણે જુઓ તો તેમાં કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંતસુખ, અનંતવીર્ય વગેરે બધી નિર્મળ અવસ્થા વર્તમાનમાં જ શક્તિપણે પ્રાપ્ત છે, તે કેમ પ્રગટ થશે તેની અખંડ ધ્રુવ દૃષ્ટિવાળાને ચિંતા રહેતી નથી. અખંડ પરમાર્થની દૃષ્ટિના જોરમાં નિર્મળ પર્યાય ઊઘડી એકરૂપ

સામાન્ય સ્વદ્રવ્યમાં ભળી જાય છે. તેથી ત્રિકાળી એકરૂપ જ્ઞાયક આત્માને જોનાર અખંડ ધ્રુવ દૃષ્ટિમાં કોઈ અવસ્થાના ભેદ કે પ્રકારનો વિકલ્પ ઊઠતો નથી; એવો આત્મદર્શનરૂપ શ્રદ્ધાનો અભેદ વિષય તે પરમાર્થ છે, તે જ ભૂતાર્થ–સત્યાર્થ કહેવા યોગ્ય છે.

જો આત્મા એકાન્ત નિત્ય જ હોય અને અવસ્થાથી બદલવાનો સ્વભાવ જ ન હોય તો દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય કરવાનું અને સાચી સમજણ કર એમ કહેવાનું વૃથા ઠરે. પણ આત્મા એકાન્તપણે અભેદ નથી, તેમાં પરાશ્રયે અજ્ઞાન ભાવે વર્તમાનમાં રાગ–દ્વેષ થાય છે અને અવિકારી સ્વભાવના ભાન વડે અંદર સ્થિર થઈને રાગ ટાળીને નિર્મળ અવસ્થારૂપ ભેદ પણ વ્યવહારથી આત્મામાં છે.

રાગ–દ્વેષ વિકાર ત્રિકાળી જ્ઞાયકશક્તિરૂપ વસ્તુમાં નથી, પણ વર્તમાન અવસ્થામાં છે. જો વર્તમાન અવસ્થામાં પણ (સંસારી જીવોને) વિકાર ન હોય તો 'તું સમજ, રાગ–દ્વેષ ટાળી પૂર્ણ નિર્મળતા પ્રગટ કર' એમ વિકાર ટાળવાનું કેમ કહી શકાય?

શુદ્ધ પરમાર્થ દૃષ્ટિનો વિષય અભેદ છે એમ કહેવામાં આખા દ્રવ્યને પરથી ભિન્ન અને સ્વથી અભિન્ન કહેવાની અપેક્ષા છે; પણ વર્તમાન અવસ્થામાં ભેદવસ્તુપણું તથા વિકારમાં પરનિમિત્તની હાજરી એ કાંઈ વસ્તુ જ ન હોય તો જેમ વેદાંતમતવાળાઓ ભેદરૂપ અનિત્યને દેખી અવસ્તુ માયા સ્વરૂપ કહે છે અને સર્વવ્યાપક એક અભેદ નિત્ય શુદ્ધ બ્રહ્મને વસ્તુ કહે છે એવું ઠરે અને તેથી સર્વથા એકાંત શુદ્ધ નયના પક્ષરૂપ મિથ્યાદૃષ્ટિનો જ પ્રસંગ આવે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગે પૂર્વાપર વિરોધ રહિત પરથી ભિન્ન અવિકારી સ્વરૂપ ભેદ–અભેદપણે કહ્યું છે; તેને મધ્યસ્થ–શાંત દૃષ્ટિ કરી, અવિરોધી સત્ય સ્વીકારી, તેનો ન્યાયથી આદર કરી, અંતરમાં ઓળખવા જેવું છે.

એક કૂટસ્થ બ્રહ્મ માનવામાં શું દોષ આવે છે, તે હવે બતાવવામાં આવે છે:—

૧. જો વસ્તુ એક જ હોય અને બીજી વસ્તુ ન હોય તો સમજાવનાર અને સમજનાર એવો ભેદ રહેતો નથી, ભેદ તો પ્રત્યક્ષ છે છતાં ભેદને ભ્રમ માને તો જાણનારનું જ્ઞાન ખોટું ઠરે.

૨. ક્ષેત્રથી બધું સર્વવ્યાપક હોય તો પણ ઉપરનો દોષ આવે છે.

૩. કાળથી આત્મા નિત્ય જ હોય અને વર્તમાન અવસ્થાથી બદલવું ન થતું હોય એટલે જો એકાંત નિત્ય બ્રહ્મ વસ્તુ હોય તો અશુદ્ધતા ટાળી શુદ્ધતા પ્રગટ કરવાનું રહે નહિ.

૪. ભાવથી જો બધાં આત્મા એક શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ પૂર્ણ જ્ઞાન-ગુણ માત્ર હોય, અને કર્મ-શરીરાદિનો સંબંધ ન હોય એટલે કે ભેદ રહિત, કાર્ય-કારણ રહિત હોય વગેરે એકાન્ત માનવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિરૂપ અજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગનો નિર્દોષ ઉપદેશ અપેક્ષાપૂર્વક યથાર્થ ધર્મોને કહેનારો છે. એક એક વસ્તુ પરથી ભિન્ન અને પોતાથી અભિન્ન છે, તેમાં નિત્ય-અનિત્ય, ભેદ-અભેદ, શુદ્ધ-અશુદ્ધ એવા જે પ્રકાર છે તે પ્રકારે માનવા તે અનેકાન્ત છે. એક વસ્તુમાં વસ્તુપણાની નિપજાવનારી પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓનું પ્રકાશવું તે અનેકાંત છે.

આત્માને અવિકારી કહેતાં તેમાં વિકારની અપેક્ષા આવે છે. વિકાર અને અવિકાર બંને એક ભાવ નથી, પણ બે છે. ખરા ત્રિકાળી સ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષ વિકાર નથી, પણ અવસ્થામાં નિમિત્તાધીન વિકાર છે. જો અવસ્થામાં પણ વિકાર ન હોય તો સંસારનાં દુઃખ કોણ ભોગવે? દેહ-ઇન્દ્રિયોને સુખદુઃખની ખબર નથી. એ કારણે દરેક આત્મા જુદા અને જડ પરમાણુઓ જુદા જ છે. જીવને વિકાર થવામાં નિમિત્તરૂપે બીજી ચીજ છે એમ ન માને, અને વસ્તુપણે બધા થઈને એક આત્મા માને, ક્ષેત્રથી સર્વવ્યાપક (જડમાં પણ) માને, કાળથી એકાન્ત નિત્ય કુટસ્થ માને, ગુણથી નિત્ય બ્રહ્મરૂપ અભેદ માને, ભાવથી તદ્દન શુદ્ધ, વર્તમાન અવસ્થામાં પણ વિકાર રહિત માને તો એવા એકાન્તવાદીને પૂછવું જોઈએ કે રાગ-દ્વેષની આકુળતા કોણ કરે છે?

જો કોઈ કહે, 'પ્રારબ્ધ સુખી દુઃખી કરે છે, સુધારે બગાડે છે; તથા ઇન્દ્રિયના વિષયોને ઇન્દ્રિય જ ભોગવે છે; તેમાં અમારે શું ?' તો શરીર ઉપર અગ્નિનો ડામ દઈ જો, કેવો સમભાવ રહે છે ? દોષ (રાગ-દ્વેષ) કરે પોતે અને આરોપ ઢોળે બીજા ઉપર! પ્રારબ્ધ અને ઈશ્વર બધું કરાવે છે, સુધારવું અને બગાડવું તેને આધીન છે, એમ માનવું તે મૂઢતા છે, અવિવેક છે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગના માર્ગમાં વિકલ્પને અવિદ્યમાન કહેવાનો હેતુ એ છે કે વિકલ્પ છે તે ટળી શકે છે, કારણ કે તે સંયોગ આધીન છે. તે વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થામાં છે, તે સિવાય અખંડ ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવ વર્તમાનમાં પર નિમિત્તના ભેદ રહિત પૂર્ણ નિર્મળ છે, તે પરમાર્થના લક્ષે વિકાર ટળી શકે છે; તેથી અભૂતાર્થ કહ્યો છે..

ત્રિકાળી ભૂતાર્થ ધ્રુવ સ્વભાવને મુખ્યપણે લક્ષમાં લઈ તેમાં અભેદ પરમાર્થ દૃષ્ટિનું જોર ન કરે તો વર્તમાન વિકારી અવસ્થા ટળી શકે નહિ. તેમ આત્મા સર્વથા ભૂલ જ કરતો નથી એમ માને તો ભૂલ-વિકાર ટાળવાનો ઉપાય કરે નહિ ને ભૂલ ટળે નહિ. વિકલ્પ તોડવા માટે અભેદનું અવલંબન કહ્યું છે. નિર્મળ નિર્વિકલ્પ અભેદનો વિષય કરનાર શ્રદ્ધાનું અખંડ લક્ષ કરવા માટે, તથા અખંડ ગુણમાં સ્થિરતા-એકાગ્રતા કરવા માટે, અખંડ ગુણરૂપ વસ્તુ ઉપર જોર કરે તો વિકલ્પ છૂટી નિર્વિકલ્પ દશાનો અનુભવ થાય છે; તે અપેક્ષાથી કહ્યું છે કે ભેદ-અભેદપણે વસ્તુને સમજી અખંડ નિર્મળ જ્ઞાયક ધ્રુવ સ્વભાવમાં અભેદ લક્ષ કરે તો વિકલ્પની પકડ છૂટી, ભેદનું લક્ષ ગૌણ થવાથી, રાગ-દ્વેષ ટળી જાય છે. ત્યાં રાગ-દ્વેષ ટાળું, પુરુષાર્થ કરું એવા વિકલ્પ કરવા પડતા નથી.

તા. ૨૦-૭-૪૩.

ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર પ્રભુએ વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ કહ્યો છે કારણ કે સંયોગાધીન શુભાશુભ વિકારી ભાવ ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતો છે, તેનો પક્ષ અને તેના ભેદનું લક્ષ રાખવાનું ફળ સંસાર જ છે. અભેદ સ્વભાવના લક્ષે વિકારી ભાવ ટળી શકે છે, જે ટળી શકે છે તે અભૂતાર્થ છે.

કર્મના સંયોગથી શુભાશુભ વિકાર થાય તેને તો પોતાના માનવા નહિ, પણ ગુણ–ગુણીના ભેદ ઉપર પણ લક્ષ કરવું નહિ, અને ત્રિકાળી ધ્રુવ એકરૂપ નિર્મળ સ્વરૂપને અભેદપણે લક્ષમાં લેવું તે શુદ્ધનય છે.

જેમ પાણી સ્વભાવે ઊનું નથી, વર્તમાન અવસ્થામાં અગ્નિના નિમિત્તે ભલે ઉષ્ણ છે, પણ તે ઉષ્ણપણું પાણીનો વાસ્તવિક સ્વભાવ નથી, એમ વિશ્વાસ કરે તો પાણીને શીતળ કરવાનો પુરુષાર્થ કરી ઠંડું પાણી મેળવી શકે છે. અગ્નિના નિમિત્તે પાણી ઊનું થાય છે એમ ન માને અને અગ્નિને પણ ન માને તેમજ પાણીની ઉષ્ણ અવસ્થા પર સંયોગથી થઈ છે તે ટળી શકે છે એમ ન માને તો તેને પાણીના વાસ્તવિક શીતળ સ્વભાવની ખબર નથી. પાણીને જે ઊનું જ માને તે તેને ઠંડું કરવાનો ઉપાય નહિ કરે, પણ પાણીનો ઠંડો સ્વભાવ ઊના વખતે પણ ટકી રહેનાર છે એમ જાણે તો વર્તમાન અગ્નિના સંયોગે ઉષ્ણ અવસ્થાનું લક્ષ ગૌણ કરીને, આખા શીતળ સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ કરે. ઊની અવસ્થા વર્તમાન પૂરતી છે તેનું જ્ઞાન કરે અને તે ઊની અવસ્થા વખતે પણ પાણીમાં શીતળતા ભરી છે, એમ બંને પ્રકાર માની ઊના પાણીને ઠારે તો શીતળ સ્વભાવ જ રહે છે. એમ પાણીના શીતળ સ્વભાવને જાણવું તે પરમાર્થદૃષ્ટિ (નિશ્ચયદૃષ્ટિ) છે, અને અગ્નિના નિમિત્તે પાણી વર્તમાન ઉષ્ણ છે એમ પરની અપેક્ષાથી જાણવું તે વ્યવહાર છે.

ભગવાન આત્મા વીતરાગી જ્ઞાનઆનંદનો ઘન છે. તેની વર્તમાન અવસ્થામાં કર્મના સંયોગ આધીન પોતે થાય છે ત્યારે અજ્ઞાની રાગ–દ્વેષ, પુણ્ય–પાપનો કર્તા હું, વિકાર મારું સ્વરૂપ છે એમ માને છે તેથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે; પણ જે સ્વાશ્રયી દૃષ્ટિવડે વર્તમાન નિમિત્તાધીન વિકારનું લક્ષ ગૌણ કરી, ત્રિકાળી એકરૂપ નિર્મળ ધ્રુવ સ્વભાવને, વર્તમાન પૂર્ણ સામર્થ્યરૂપ અભેદપણે જાણે તે પરમાર્થદૃષ્ટિ છે. એ રીતે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી આત્મા શુદ્ધ છે, સ્વઆશ્રિત સ્વભાવે તો ત્રિકાળી (વર્તમાનમાં પણ) શુદ્ધ છે. અને પરાશ્રયરૂપ વ્યવહારથી વર્તમાન અવસ્થામાં અશુદ્ધ પણ છે, એમ એક વસ્તુમાં બે પ્રકાર

માનવા તે સ્યાદ્વાદ છે. જો બધું એક જ હોય-શુદ્ધ જ હોય અને વર્તમાન અવસ્થામાં (સંસારી જીવોને) ભૂલ-અશુદ્ધતા ન હોય તો 'સમજણ કર, ભૂલ ટાળ, રાગ ટાળી નિર્મળ થા' એવા ઉપદેશની જરૂર જ ન રહે.

વ્યવહાર નય અભૂતાર્થ છે તેનો અર્થ એમ નથી કે વર્તમાન અશુદ્ધ અવસ્થા સર્વથા ખોટી છે. જે વસ્તુ છે તેનો સર્વથા નાશ થતો નથી, પણ મૂળ વસ્તુપણે ટકીને દરેક વસ્તુ પોતાની અવસ્થા બદલ્યા કરે છે. અવસ્થાનું દરેક ક્ષણે બદલવાપણું દેખી તેને ભ્રમ-માયા કોઇ કહે તો તે ખોટું છે. દોરડીમાં સર્પની માન્યતા તે ભ્રાંતિ છે એમ કહેનારે દોરડી જુદી, તેમાં સર્પની કલ્પના કરનારો જુદો, તથા સર્પ જુદો એમ ત્રણ જુદી ચીજ છે એમ સ્વીકારવું જ પડે.

દરેક ચીજ જુદી જુદી છે. રાગ-દ્વેષ કરવામાં પરાશ્રયરૂપ બીજી વસ્તુની હાજરી હોય છે, એક કરતાં વધુ વસ્તુ હોય તો જ ભ્રાંતિ થાય અને ત્યારે જ બીજી વસ્તુ નિમિત્ત કહેવાય.

જેમ એકલું સોનું પોતાના કારણે અશુદ્ધ નથી, પણ બીજી ધાતુના આરોપથી વર્તમાન અવસ્થામાં તે અશુદ્ધ કહેવાય છે; તેમ આત્માને વિષે અનાદિ કાળથી એકેક સમયના પ્રવાહરૂપે વર્તમાન વર્તતી અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિ થવાનું મૂળ કારણ પોતાનું અજ્ઞાન છે, અને જોડે નિમિત્તરૂપ કર્મ તે બીજી ચીજ છે: એમ પરાશ્રયથી વિકાર થાય તેને પોતાનું સ્વરૂપ માનવું તે અજ્ઞાન છે. 'પુણ્ય-પાપ, રાગ-દ્વેષ વર્તમાનમાં છે જ નહિ, ઇન્દ્રિયોનો વિષય ઇન્દ્રિયો જ ભોગવે છે,' એમ પોતાને અખંડ સાક્ષી-બ્રહ્મરૂપ જ એકાન્તે માને તો પણ અજ્ઞાની-સ્વચ્છંદી કહેવાય. ભેદ વસ્તુ જ નથી, મલિનતા આત્માની અવસ્થામાં વ્યવહારે પણ નથી એમ નક્કી ક્યાંથી કર્યું? ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, વાસના, રાગ-દ્વેષ છે તેથી તો વર્તમાનમાં દેખાય છે; જો તે સર્વથા ન જ હોય, રાગ-દ્વેષ-આકુળતા વર્તમાન અવસ્થામાં પણ ન જ હોય તો અતીન્દ્રિય આનંદની પ્રગટતા હોવી જોઇએ, પણ વર્તમાન અવસ્થામાં તેમ નથી, સ્વભાવમાં શક્તિરૂપે અનંત આનંદ છે, પણ વર્તમાનમાં તે આનંદ

પ્રગટરૂપે નથી; જો વર્તમાનમાં પૂર્ણ નિર્મળ આનંદ પ્રગટ હોય તો કાંઇ પુરુષાર્થ કરવાની, સાચી સમજણ કરવાની કે રાગ-દ્વેષ ટાળવાની એવી કોઈ વાતને અવકાશ રહેતો નથી.

અનંતકાળમાં કદી પણ એક સેકન્ડ માત્ર સત્ય તત્ત્વનો ખ્યાલ ઘણા જીવોએ કર્યો નથી. ડુંગરમાં વીજળીથી પડેલી ફાટ ફરીથી સંધાય નહિ, તેમ જો એકવાર અનાદિનું પોતાનું અજ્ઞાન ટાળી ધ્રુવ વસ્તુનું ભાન કરે તો ગ્રંથિભેદ કરે એટલે કે રાગ-દ્વેષની પકડરૂપ મિથ્યા ગાંઠનો નાશ કરે. રાગ-દ્વેષરૂપ વિકાર, પરનું કર્તવ્ય અને દેહાદિની ક્રિયાનું સ્વામિત્વ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. તેનો સ્વાશ્રયવડે નાશ કરી, ત્રિકાળી નિર્મળ નિરપેક્ષ અખંડ સ્વભાવના લક્ષે સમ્યગ્જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે તો ફરી કદી પણ અજ્ઞાન થાય નહિ એટલે કે આત્મા અને રાગ-દ્વેષ એક છે એમ કદી મનાય નહિ.

વસ્તુદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો આત્મા ધ્રુવપણે ટકી રહે છે, તે અપેક્ષાએ 'નિત્ય' છે. અને વર્તમાન પર્યાયદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો ક્રમેક્રમે અવસ્થા બદલવાનો સ્વભાવ છે, તે અપેક્ષાએ 'અનિત્ય' છે; એમ બધા ગુણ નહિ માનતાં એક જ ગુણને માને અથવા બધામાં એક બ્રહ્મરૂપ વસ્તુની સત્તાથી અભેદપણું માને તો તે એકાંતિક મિથ્યા માન્યતા છે.

સર્વજ્ઞના ઉપદેશમાં એક પક્ષરૂપ કથન નથી એટલે સર્વથા એકાંત શુદ્ધ જ કે એકાંત અશુદ્ધ અથવા નિત્ય કે અનિત્ય એમ સર્વથા એકાંત ન કહેતાં, પ્રયોજનવશ મુખ્ય-ગૌણદૃષ્ટિ કરી એકેક સ્વભાવને યથાર્થ જણાવે છે. આત્મા ત્રિકાળી દ્રવ્યદૃષ્ટિએ શુદ્ધ છે અને વર્તમાન અવસ્થામાં પરાવલંબનરૂપ વિકાર કરે છે તેટલો એક એક સમયની અવસ્થાપણે અશુદ્ધ પણ છે. એમ સ્વ-આશ્રિત સ્વભાવ તે નિશ્ચય અને પરાશ્રિત ભેદ તે વ્યવહાર; એ બન્ને પ્રકાર જાણવા જોઈએ.

'હું રાગી-દ્વેષી છું, પુણ્ય કરવા જેવાં છે, દેહની ક્રિયા કરીએ તો ગુણ થાય' એમ અજ્ઞાનરૂપ વ્યવહારની પકડ એટલે

પરાવલંબનનો મિથ્યા આગ્રહ સંસારી જીવોને અનાદિથી છે. નિર્વિકારી અભેદ જ્ઞાનસ્વભાવનું ભાન કર્યા પછી પણ વર્તમાન અવસ્થામાં શુભ ભાવરૂપ રાગ દેખાય ખરો, પણ તેને રાખવા જેવો કે આદરવા જેવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ માને નહિ, શુભ-અશુભ વિકારનું ધણીપણું-કર્તાપણું માનવું તેને સર્વજ્ઞ ભગવાને મિથ્યાદર્શનશલ્ય કહ્યું છે.

'સ્વતંત્રપણે કરે તે કર્તા અને કર્તાનું ઇષ્ટ તે કર્મ.' જેણે દેહાદિ પરવસ્તુની ક્રિયાનો કર્તા તથા પુણ્ય-પાપ વિકારનો કર્તા આત્માને માન્યો, તેની માન્યતા વિકારી છે. તે વિકારનો પોતે (માનનારો) કર્તા છે, અને વિકાર તે કર્તાનું કર્મ (કાર્ય) છે. જેઓએ અવિકારી નિર્મળ સ્વભાવને શ્રદ્ધામાં કબૂલ્યો નથી તેઓ અનાદિ કાળથી વિકારી કર્તવ્યનો ઉપદેશ આપનારા છે.

'જ્ઞાનીનું ઇષ્ટ કર્મ જ્ઞાનભાવ છે,' તેથી આત્મા જ્ઞાનનો જ કર્તા છે. તે સદાય પોતાના અરૂપી જ્ઞાનસ્વભાવપણે જાણનાર સ્વરૂપે હોવાથી જ્ઞાન સિવાય બીજું કાંઇ કરી શકતો નથી. એવા સ્વભાવનું ભાન જેને નથી તે અજ્ઞાન ભાવે પરનો કર્તા-દેહાદિની ક્રિયાનો કર્તા છું, એમ માને છે. પુણ્યનો ટેકો જોઇએ એવા અશુદ્ધ વ્યવહારની પક્કડ કરનારા મિથ્યાદૃષ્ટિઓનો સંસારપક્ષ અનાદિનો ચાલ્યો આવે છે અને અનંતકાળ ચાલવાનો જ; તથા તેવો ઉપદેશ દેનારા અને સાંભળનારા પણ ઘણા હોય છે.

બહારથી કંઇ કરવાની વાત જેમકે આટલી શારીરિક ક્રિયા કરો, જાપ કરો, ધ્યાન કરો તો ધર્મ થશે, તે જીવોને ઝટ બેસી જાય છે. વળી આ લીધું-મૂક્યું એ નજરે દેખાય એમ માને છે, અને અનાદિનો તે પરિચય છે, તેથી તે બાહ્યની વાતોનો મેળ અનાદિની જૂઠી માન્યતાના જુના ખાનામાં જીવો ઝટ ગોઠવી દે છે. અને તેનાથી જુદી બીજી વાત સાંભળે કે પુણ્યથી-શુભભાવથી ધર્મ ત્રણ કાળમાં ન થાય, પુણ્ય તે વિકાર છે, વિકારથી અવિકારી ધર્મ કદી ન થાય, ત્યાં તો હાય હાય! અમારા વ્યવહારના મીંડાં વળી જાય છે! પૈસાવાળાને દાનાદિના અભિમાનના મીંડાં વળે, અને દેહ ઉપર

દૃષ્ટિવાળાને તેની માનેલી ક્રિયાનાં મીંડાં વળે, એમ બધાને ધડાકા લાગે પણ સત્ય કેમ છુપાવાય ?

જ્યાં હોય ત્યાં વ્યવહારના ઝગડા અને જેનાથી જન્મ મરણ ટળે એવા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ દેખાય છે. સૌ પોતાના ભાવે સ્વતંત્ર છે. વ્યવહારના ઝગડા અનાદિથી સંસાર પક્ષમાં છે અને અનંતકાળ રહેશે.

શ્રી આનંદઘનજી કહે છે કે:—

'પરમારથ પંથ જે કહે, તે રંજે એક તંતરે;
વ્યવહારે લખ જે રહે, તેહના ભેદ અનંત રે.'

પરમાર્થસ્વરૂપ આત્માને અવિરોધપણે સમજનારા અને તેનો ઉપદેશ આપનારા વીરલ જ હોય છે. પરાશ્રયરૂપ વ્યવહારનો પક્ષ–દેહની ક્રિયા આપણે કરીએ તો થાય, સમાજમાં આમ સુધારો કરીએ, આમ થવા ન દઇએ, હવે વાતો કરવાનો વખત નથી, કર્યા વિના બેસી રહે કાંઈ ન થાય એમ માનનારા અને કહેનારા અનાદિથી ઘણાં છે. કેમ જાણે પર ચીજ પોતાને જ આધીન હોય અને પોતે પરને જ આધારે હોય! પર મારૂં કાર્ય કરી શકે એમ માન્યું તેણે પોતાને નમાલો માન્યો છે, તેને સ્વાધીન અનંત શક્તિનો વિશ્વાસ નથી, તેથી પરાશ્રયરૂપ વ્યવહાર જોઇએ. વ્યવહાર કરવા જેવો છે. શુભભાવરૂપ વિકાર કર્યા વિના અવિકારી ન થવાય એવી ઊંધી માન્યતારૂપ મિથ્યા આગ્રહની પકડ જીવને અનાદિની છે, અને તેવા ઉપદેશકો દ્વારા એ વાતનું પોષણ મળ્યા કરે છે જેના વાવેતર કર્યાં બી વડે થાય તેના ફળમાં આંબાની મીઠી કેરીની આશા કેમ રાખી શકાય ?

સર્વજ્ઞ ભગવાને પણ, અશુભથી છૂટી પરમાર્થ વસ્તુ સમજવામાં વચ્ચે આવે તેવા, શુભ વ્યવહારનો ઉપદેશ શુદ્ધનયમાં હસ્તાવલંબન (સહાયક) જાણી બહુ કર્યો છે; પણ એનું ફળ સંસાર જ છે. અંતર તત્ત્વની સૂક્ષ્મ વાત સમજે નહિ અને જ્યાં બાહ્યમાં વ્રત-તપ આદિ શુભ ભાવની પ્રવૃત્તિની વાત આવે ત્યાં એ...અમારો વ્યવહાર આવ્યો ! એમ જીવ ગેલા થઈ જાય છે. બાહ્ય પ્રવૃત્તિ

રહિતની શ્રદ્ધા અને સ્થિરતા શું, વિકલ્પ વિનાનો, મનના સંબંધ વિનાનો અંદરનો ધર્મ શું તે કદી સાંભળ્યું નથી તો સમજે તો ક્યાંથી?

ભાઈઓ! અનંત ભવનાં દુઃખ-દાળદર ટાળે એવી સમજણનાં ઉત્તમ ટાણાં આ મનુષ્ય ભવમાં મળ્યાં છે, ફરી ફરી આવો અવસર મળતો નથી. તું પ્રભુ! તારી કરુણા તને ન આવે! જન્મ-મરણની પરાધીનતાનો અનહદ ત્રાસ! બસ થયું! હવે સંસાર ન જોઈએ. રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાન રહિત સત્ સ્વરૂપ છે તેને જ સમજવું, તેમાં જ ઠરવું, તે સિવાય બીજું કાંઇ જોઇતું નથી; એવો નિર્ણય કરી, પૂર્વની માન્યતાના આગ્રહની પક્કડ, યથાર્થ સમજણ વડે છોડીને, નિર્દોષ સત્સમાગમથી સ્વરૂપ સમજવું. તારી તૈયારી વિના, અંદરની ધગશ વિના શું થાય? અશુભથી બચવા શુભનો ઉપદેશ જિનવાણીમાં આવે છે, પણ તે શુભની મર્યાદા પુણ્યબંધન પૂરતી છે.

વ્યવહાર તે ભેદ પાડવા માટે નથી, પણ પરમાર્થસ્વરૂપ વીતરાગી નિર્વિકલ્પ જ્ઞાયક સ્વરૂપ છે તેને પકડી, તેમાં ઠરવા માટે છે એવું ધ્યેય પ્રથમથી જ હોવું જોઇએ. પર નિમિત્તના ભેદ રહિત અંતરમાં વસ્તુ પરિપૂર્ણ છે. એમ સમજે તો વચ્ચે આવેલો વ્યવહાર (શુભભાવ) તે ઉપચારથી નિમિત્તરૂપે હાજર હતો એમ કહેવાય, પણ શુભરાગ તો સંસાર જ છે; શુભના ફળમાં મોટો દેવ થાય કે રાજા થાય અને અશુભના ફળમાં નરકમાં નારકીપણે થાય; તે બંને સંસારપક્ષે સરખા છે, માટે શુભભાવરૂપ વ્યવહારથી પણ આત્માને ગુણ નથી. આમ જાણ્યા છતાં વ્યવહાર આવશે ખરો, પણ તેનાથી ધર્મ માને તો શ્રદ્ધા ખોટી છે.

પ્રથમ ભૂમિકામાં પણ સાધારણ સજ્જનના સારા આચરણ તો હોય જ; બ્રહ્મચર્યની પ્રીતિ, અનીતિ ત્યાગ, સત્યનો આદર વગેરે હોય જ, પણ તે અપૂર્વ નથી; એવું તો અનંતવાર ચિત્તશુદ્ધિનું કાર્ય કરી તેમાં જ સર્વસ્વ માની જીવ અટકી ગયો છે; છતાં તેનો (શુભનો) નિષેધ નથી, કારણ કે જે તીવ્ર ક્રોધ, માન, માયા, લોભમાં ઊભો છે તેને તદ્દન અવિકારી સચ્ચિદાનંદ ભગવાન આત્માની વાત તો અંદર

કેમ બેસે? ન જ બેસે. માટે પ્રથમ અવિરોધી તત્ત્વ સમજવાની પાત્રતા માટે, શુભ વ્યવહારના આંગણામાં આવવું જોઈએ; પણ શુભમાં જ અટકી તેની અપેક્ષા રહિત નિર્મળ અવિકારી સ્વભાવની શ્રદ્ધા ન કરે તો ચિત્તશુદ્ધિના શુભ વ્યવહાર કે જે જીવ અનંતવાર કરી ચૂક્યો છે તેનું ફળ સંસાર જ છે.

નિરાવલંબી તત્ત્વની દૃષ્ટિ થયા પછી, વીતરાગ ન થઈ શકે ત્યાંસુધી, અશુભથી બચવા માટે, શુદ્ધદૃષ્ટિના લક્ષ સહિત વ્રત, તપ, પૂજા, ભક્તિ, પ્રભાવના વગેરે શુભભાવ સંબંધી પ્રવૃત્તિમાં જ્ઞાની પણ જોડાય છે; પરંતુ તે શુભભાવમાં જ જેઓ ધર્મ માને અથવા તેના વડે ગુણ ઊઘડે એવું માને તે સંસારમાં રખડે છે.

શુદ્ધનયનો પક્ષ તો કદી જીવને આવ્યો નથી. પરનો આશ્રય; ઉપાધિ કે વિકાર મારામાં નથી, હું અવિનાશી અખંડ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છું એવી શુદ્ધનયથી શુદ્ધ સ્વભાવની દૃઢતા અનંતકાળમાં જીવે કદી કરી નથી. પરનિમિત્તના સંબંધ રહિત એકલો સ્વતંત્રપણે પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છું, એવી શ્રદ્ધાનું જોર કદી અંતરમાં આવ્યું નથી.

આચાર્ય કહે છે કે પ્રભુ! તારી વાત તને ન સમજાય તે કેમ બને! અંદર પરમાર્થે હિત-અહિતનો નિર્ણય કદી કર્યો નથી, તેનો ઉપદેશ પણ બહુધા મળતો નથી, ક્યાંક ક્યાંક પરમાર્થનો ઉપદેશ છે. પણ જગતનો મોટો ભાગ બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં, પુણ્યની શુભ ક્રિયામાં જ ધર્મ માને છે. 'આ જગ્યાએ પાંચ હજાર રૂપીઆ ખરચી નાંખો તો ધર્મ થશે, સંઘ કાઢો તો મોટી ધર્મ પ્રભાવના થશે' એમ બહારમાં પૈસાદિથી ધર્મ મનાવી દે એટલે જડનો કર્તા આત્માને ઠરાવી દે છે, પણ બહારની એકે ક્રિયા કે કોઈ સંયોગ-વિયોગ આત્માને આધીન નથી, કારણ કે બંને દ્રવ્યો જુદે જુદાં છે. અનંત પુદ્‌ગલ પરમાણુઓ બધા સ્વતંત્ર છે અને આત્મા પણ સ્વતંત્ર છે, એક બીજાનું કાંઇ કરી શકે નહિ.

ઉપસંહાર.

કોઈ કહે:—આવું માને તો દાન, સેવા, ધર્માદા દવાખાનાં

આદિ કાર્યો કોઈ કરશે નહિ. પણ ક્યાં કોઈ કરી શકે છે? તે તો જે કાળે જેમ થવા યોગ્ય છે તેમ થયા જ કરે છે, તેમાં અજ્ઞાની 'મેં કર્યું' એમ માને છે. તૃષ્ણા (પર ઉપરની મમતા) ઘટાડવાનો શુભભાવ જેવો જ્ઞાનીને થાય છે, તેવો અજ્ઞાની કરી શકતો નથી. બાહ્યના સંયોગ પ્રમાણે તૃષ્ણા વધે કે ઘટે એમ નથી, પણ પોતાના ભાવમાં પોતાથી જ તૃષ્ણાનો વધારો કે ઘટાડો થાય છે.

આ ઝીણી વાત સમજાય નહિ તેથી કોઈ કહે કે જો પૈસાથી ધર્મ બતાવી દો તો હમણાં પચીસ હજાર ખરચી નાંખીએ; (બાકી પોણી પચીસ લાખ તો રહેશે!) પણ તેમાં તો પર વસ્તુ મારી છે, મેં બીજાને આપી, એમ પરનું ધણીપણું રાખી કર્તા થાય છે. જ્યાંસુધી તે પરમાં કર્તાપણાની માન્યતા ન છોડે ત્યાંસુધી તે અજ્ઞાનભાવ–બંધનભાવ છે. કેટલાક કહે છે કે 'હું આસક્તિ વિના, ફળની ઇચ્છા વિના આ ક્રિયા કરૂં છું,' પણ તેણે પરનું કરી શકું એમ માન્યું તે જ પર ઉપરની અનંતી આસક્તિ છે.

જ્ઞાનીને શુભ રાગનો પણ આદર નથી, છતાં ઊંચા પ્રકારનો શુભરાગ થાય છે. પરમાણુ માત્ર મારૂં નથી એવી ભાવના હોય ત્યાં તીવ્ર તૃષ્ણા હોય જ નહિ. ગૃહસ્થદશામાં જ્ઞાની હોય ત્યારે તે દાન, પૂજા, પ્રભાવના વગેરેમાં, સ્વભાવના ભાન સહિત તૃષ્ણા ઘટાડી સ્વભાવનો સંતોષ વધારશે, તેવું અજ્ઞાની કદી કરી શકશે નહિ. અજ્ઞાનીને પરનું ધણીપણું છે, તેથી પાંચ હજાર ખર્ચશે તો 'મેં ખર્ચ્યા' એમ પરના અભિમાનથી ગાણાં ગાયા કરશે, પણ જ્ઞાની તૃષ્ણા ઘટાડે ત્યારે કોઇ તેને કહે કે 'તમે ભારે દાન કર્યું.' તો માને કે મને જડનો ધણી બનાવે છે, તે ગાળ દીધા જેવું છે. પૈસા મારા હતા જ નહિ, તે તેના કારણે ગયા. તે જડની ક્રિયા થઇ, તે માત્ર મેં તો જાણ્યું છે.

હું નિર્મમત્વ જ્ઞાતા–દ્રષ્ટાપણે-જાણનારસ્વરૂપે છું, તૃષ્ણારહિત સ્વભાવના લક્ષે તૃષ્ણા ઘટાડી, રાગ ઓછો કરી સમતા કરી, તે ભાવ મારો હતો. એ રીતે જ્ઞાની કોઈ બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં ધણીપણું

માનતા નથી, પરની ક્રિયાને પોતાનું કર્તવ્ય માનતા નથી. અશુભ ટાળતાં શુભભાવ રહે તે પણ મારા ભાવ નથી, એ રીતે ધર્મી તો અવિકારી ધર્મનો જ કર્તા રહે છે, વિકારનો કર્તા કદી થતો નથી.

કેટલાક કહે છે કે-આપણે બહુ ઝીણું સમજી ઊંડા ઊતરવાનું શું કામ છે, રાગ-દ્વેષ ટાળવા છે ને ! તો જેના ઉપર રાગ થતો હોય તે વસ્તુનો ત્યાગ કરો, એટલે રાગ પણ ટળી જશે. પણ ભાઈ ! રાગ રહિત નિરાવલંબી તત્ત્વના અસ્તિ સ્વભાવને યથાર્થ જાણ્યા વિના 'ત્યાગ કરો, રાગ ટાળો ' એમ કહેનાર નાસ્તિથી (સ્વલક્ષ વગર-પરલક્ષથી) અનિત્ય સંયોગ આધીન દૃષ્ટિ કરી ઉપડયા છે તેને ખરેખર રાગનો અભાવ નહિ થાય, બહુ તો મંદકષાય કરે તો પુણ્ય બાંધે. પર લક્ષે રાગ ઘટાડવા માગે છે એટલે બાહ્ય ક્રિયાથી ગુણ માને છે કે આમ કર્યું, આટલો ત્યાગ કર્યો, આટલી પ્રવૃત્તિ કરી માટે આટલા ગુણ થયા; પણ શું તારામાં ગુણ નથી? અંદરમાં પૂર્ણ શક્તિરૂપ અનંત ગુણો ભર્યા છે તેનો વિશ્વાસ કર તો તે અખંડ ગુણોના જોરે નિર્મળતા પ્રગટે.

નિરાવલંબી ધ્રુવ એકરૂપ પરમાર્થ જ્ઞાનસ્વરૂપની દૃઢતારૂપ સ્વાશ્રયનો પક્ષ જીવે કદી કર્યો નથી. લોકોને અંતરંગ સૂક્ષ્મ તત્ત્વની રુચિ નહિ તેથી બાહ્યની વાતો સાંભળવા ઘણાં ભેગા થાય, પણ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વાત જલદી સમજે નહિ. " શુભ કરણી વિના-પુણ્યનો ટેકો લીધા વિના ધર્મ ન થાય, પુણ્ય તો જોઈએ, સાધનની સગવડતા વગર ધર્મ થાય નહિ, ' એવી પરાશ્રયની વાતો ઘેર ઘેર સાંભળવા મળે છે: પણ તે બધા લૌકિક વ્યવહારનાં મીંડાં વાળી ગુણ-ગુણીના વિચાર કરતાં મનના સંબંધે શુભ વિકલ્પ થાય તે પણ મારો નહિ એમ વ્યવહારને ગૌણ કરી એકલો અખંડ પરમાર્થ ધ્રુવ સ્વભાવ લક્ષમાં લેવાનો ઉપદેશ બહુ વીરલ છે, કયાંક કયાંક જ છે. તેથી ઉપકારી શ્રી ગુરુએ એવા શુદ્ધનયના ગ્રહણનું ફળ મોક્ષ જાણીને તેનો ઉપદેશ મુખ્યતાથી દીધો છે.

અશુભભાવથી બચવા માટે તો શુભનું અવલંબન બરાબર

છે, પણ તે શુભ ભાવ વડે ધર્મ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં થાય નહિ. અહીં તો માન્યતાને બદલાવવાનો ઉપદેશ છે. ધર્મ તો આત્માનો અવિકારી સ્વભાવ છે, તે સ્વભાવને ગુરુગમથી જાણી, સાચી સમજણનો અભ્યાસ કરી, ખોટી માન્યતા છોડી, વિકારનો કર્તા નથી, પુણ્યના શુભ વિકલ્પ મારા સ્વભાવમાં નથી તેમ જ તે મારું કર્તવ્ય પણ નથી એમ માનીને તથા નિર્મળ પર્યાયના ભેદનું લક્ષ ગૌણ કરી, અખંડ જ્ઞાયક ધ્રુવ સ્વભાવને શ્રદ્ધાના લક્ષમાં લેવો તે શુદ્ધનયનો વિષય છે, અને તેનું ફળ મોક્ષ છે. શુદ્ધનયનો આશ્રય કરવાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. આ વાત શ્રાવક અને મુનિ થયા પહેલાંની છે.

હું આત્મા તો અખંડ જ્ઞાયક જ છું પરનો સ્વામી કે કર્તા-ભોક્તા નથી, શુભ કે અશુભ વિકારમાત્ર કરવા જેવો નથી, એવું સ્વભાવનું અપૂર્વ ભાન ગૃહસ્થ દશામાં થઈ શકે છે. મોટો રાજા હોય કે સામાન્ય માણસ હોય, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય, વૃદ્ધ હોય કે આઠ વર્ષનું બાળક હોય પણ બધાય પોતપોતાના સ્વભાવે સ્વતંત્ર પૂર્ણ પ્રભુ છે, તેથી અંદરમાં સ્વભાવનું ભાન બધા કરી શકે છે.

જ્યાં સુધી જીવ વ્યવહારમગ્ન છે, અને બાહ્ય સાધનથી ધર્મ માને છે, ક્રિયાકાંડની બાહ્ય પ્રવૃત્તિથી ગુણ માને છે, ત્યાં સુધી પરથી જુદો અવિકારી અખંડ જ્ઞાયક આત્મા નિરાવલંબી છે, એવું પૂર્ણ શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનશ્રદ્ધાનરૂપ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ તેને થઈ શકતું નથી.

આ વાતનું ખાસ શ્રવણ-મનન કરવું જોઈએ, અને પરમાર્થ નિર્મળ વસ્તુનું નિરંતર બહુમાન થવું જોઈએ. જાતની દરકાર, ધગશ, પુરુષાર્થ વિના અપૂર્વ ફળ આવે નહિ. (ગાથા ૧૧ પૂરી)

ગાથા બારમીની ભૂમિકા.

જે પરમાર્થે આદરવા યોગ્ય નથી છતાં પરમાર્થમાં જતાં વચ્ચે આવી જાય છે તે વ્યવહારનય કોઈ કોઈને કોઈ કાળે પ્રયોજનવાન છે, એમ અહીં કહે છે.

પર નિમિત્તના ભેદ રહિત એકરૂપ અખંડ વસ્તુને લક્ષમાં લેવી

તે નિશ્ચય (પરમાર્થ) છે, અને વીતરાગ અવિકારી પૂર્ણ શુદ્ધ દૃષ્ટિના અભેદ વિષયના જોરમાં રાગ ટાળી અંશે અંશે અંદરમાં સ્થિરતા-લીનતા કરવી તે વ્યવહાર છે. શુભભાવ અસદ્ભુત વ્યવહાર છે અને અંશે જે નિર્મળતા વધે તે સદ્ભુત વ્યવહાર છે. નિશ્ચયનો વિષય એકરૂપ શ્રદ્ધા કરવાનો છે, તેમાં સાધક-સાધ્ય એવા નિર્મળ પર્યાયના ભેદ નથી.

પૂર્ણ નિર્મળ દશા પ્રાપ્ત થયા પહેલાં થોડો કાળ વ્યવહાર આવ્યા વિના રહેતો નથી, આ પ્રમાણે જો ન માને તો તેને સાધકભાવની ખબર નથી. કોઇપણ યથાર્થ ભાન સાથે જ અંતર્મુહૂર્તમાં ધ્યાનમાં ઠરીને, કેવળજ્ઞાન પામે તો તેમાં પણ વચ્ચે નિર્મળતાના ઘોલન-મનનનો સૂક્ષ્મ વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર આવ્યા વિના રહે નહિ.

અભેદસ્વભાવી દ્રવ્યનું જોર તે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની શરૂઆતનું અને પૂર્ણતાનું કારણ છે. જેને મોક્ષે જતાં વાર લાગે તેઓ અકષાયદૃષ્ટિ સહિત શુભ રાગમાં એટલે કે પૂજા, ભક્તિ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરેમાં રોકાય છે, તેટલા પૂરતો વ્યવહાર કોઈ કોઇને કોઈ વખતે હોય છે, પણ તે વીતરાગતાને કારણભૂત છે એમ કહ્યું નથી. 'કોઈ વખતે' એમ કહેવાનો આશય એ છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ભાનની ભૂમિકામાં નિરંતર ધ્યાનમાં રહી શકતા નથી તેથી આ વ્યવહાર આવ્યા વિના રહેતો નથી; પણ જ્યારે અભેદ સ્વવિષય કરી ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયના વિકલ્પથી જરા છૂટીને અંદરમાં એકાગ્ર (સ્વભાવમાં લીન) થાય તે વખતે તે શુભભાવરૂપ વ્યવહાર નથી એટલે અભેદ દૃષ્ટિમાં સ્થિરતા વખતે ભેદરૂપ વિકલ્પો છૂટી જાય છે. જ્યારે અંદર સ્વરૂપમાં લીનતા-સ્થિરતા છે ત્યારે વ્યવહાર નથી; નિશ્ચયદૃષ્ટિમાં વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે.

તા. ૨૧-૭-૪૩.

સમ્યગ્દર્શનનો વિષય અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવ છે. તેના યથાર્થ ભાનપૂર્વક આત્મા જ્યારે એકાગ્ર થાય છે ત્યારે અભેદ આનંદનો અનુભવ થાય છે; સિદ્ધ પરમાત્મા જેવો અતીન્દ્રિય આનંદનો અંશે સ્વાદ તે વખતે હોય છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુણ્ય-પાપનાં કર્તવ્યને પોતાનાં માનતો નથી. હું પુણ્ય-પાપના શુભાશુભ વિકારનો નાશક છું, જડ પરમાણુ માત્ર મારૂં નથી, હું પરનો ધણી નથી; પુણ્ય-પાપ રાગાદિનો કર્તા પરમાર્થે હું નથી એવું અંતરથી સ્વભાવનું અખંડ ભાન ગૃહસ્થ દશામાં પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે.

શુભવૃત્તિ ઊઠે તે આત્માને ગુણકારી નથી, મદદગાર નથી; પણ સમ્યગ્દર્શન થયા પહેલાં અને સમ્યગ્દર્શન થયા પછી ચારિત્રમાં સ્થિર થયા પહેલાં અશુભ ભાવોને ટાળવા માટે શુભ ભાવોનું અવલંબન આવે છે તેને વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે.

કુદેવ, કુગુરુ, કુશાસ્ત્ર અને તેમના કહેલા મિથ્યા ધર્મની શ્રદ્ધાનો ત્યાગ અને સુદેવ, સુગુરુ, સતશાસ્ત્ર અને સર્વજ્ઞ વીતરાગે કહેલા ધર્મનો આદર પ્રથમ હોવો જોઇએ. સાચા તરફની ભક્તિ ન જાગે ત્યાંસુધી પરમાર્થ સ્વભાવનો મહિમા આવે નહિ. પ્રથમ તૃષ્ણા-મમતાનો ઘટાડો કરી રાગની દિશાની ગુલાંટ મારવી જોઇએ. તીવ્ર ક્રોધાદિ કષાય મંદ પાડી, સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ઓળખાણ કરી, તે પ્રત્યે બહુમાન લાવી, રુચિપૂર્વક શ્રવણ-મનનવડે અંદર સ્વાધીન પરમાર્થનો વિચાર કરવો; એટલો શુભભાવ પ્રથમ જે ન કરે તેને સમ્યક્દર્શન ન થાય, પણ તેથી શુભભાવ સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે એમ સમજવું નહિ.

સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તથા નવતત્ત્વની ઓળખાણ અને તે તરફ શુભભાવનું વલણ કરી રાગ પાતળો પાડી અંતરના આંગણે આવ્યા વિના સમ્યક્દર્શન ન થાય, પણ એ શુભભાવથી-ચિત્તશુદ્ધિથી પણ સમ્યક્દર્શન થતું નથી. સમ્યક્દર્શન થતાં પહેલાં શુભ વ્યવહાર આવે ખરો પણ શ્રદ્ધામાં તેનો અભાવ કરે તો જ સમ્યક્દર્શન પ્રગટે છે, અને સમ્યક્દર્શન પ્રગટે ત્યારે શુભને ઉપચારથી નિમિત્ત કહેવાય છે.

અજ્ઞાની ધણીપણું રાખીને પરનો કર્તા થાય છે, અને જ્ઞાની 'હું પરનું કાંઈ કરી શકતો નથી' એમ સાક્ષીભાવે માત્ર જ્ઞાતા રહે છે. સમ્યક્દર્શન થયા પછી જ્ઞાની જ્યારે નીચલી ભૂમિકામાં વધારે કાળ સ્વરૂપમાં સ્થિર રહી શકે નહિ ત્યારે વિકલ્પ દશામાં

અશુભથી બચવા તત્ત્વના વિચાર, શ્રવણ, મનન વગેરેમાં અને સંસારના વિકલ્પમાં પણ ક્યારેક જોડાય છે, તોપણ હું આ શુભાશુભ પ્રવૃત્તિનો કર્તા છું, તેનાથી મને ગુણ થશે, એમ કદી માનતો નથી.

જેને અંતરંગ તત્ત્વને સમજવાની હોંશ નથી, તે 'મારાથી આ નહિ સમજાય' એમ પોતાને શક્તિહીન માને છે પણ સર્વજ્ઞ ભગવાને સાક્ષાત્ જ્ઞાનમાં બધા જીવોને સિદ્ધ સમાન જોઇને 'તું પણ મારા જેવો સિદ્ધ છો' એમ કહ્યું છે, માટે મારાથી નહિ સમજાય એ એ ભાવ કાઢી નાખવો.

"સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય."

અનાદિકાળનું અજ્ઞાન ટાળી એક સમયમાં સમજી શકે તેવી તાકાત દરેક જીવમાં દરેક સમયે છે; પણ તે પ્રગટ કરવા માટે પૂર્વનો માનેલો ઊંધો આગ્રહ છોડી દેવો જોઇએ.

નાળિયેરમાં ઉપરના ટોપા, છાલાં, કાચલીથી ટોપરું જુદું છે, તેમજ ટોપરા ઉપરની રાતપ તે પણ કાચલી તરફનો ભાગ છે; વાસ્તવિક ટોપરું નથી. માત્ર અંદર ધોળો મીઠો ગોળો તે જ ટોપરું છે. તેમ સ્થૂળ દેહરૂપી ટોપા, તૈજસરૂપી છાલાં, કાર્મણરૂપી કાચલી તે આત્માનાં નથી; અને વર્તમાન રાગ-દ્વેષરૂપી રાતપ તે પણ પર તરફની છે, આત્માની નથી. ભગવાન આત્મા તો જ્ઞાન, આનંદ અનંતગુણનો રસકંદ છે, ત્રિકાળી એકરૂપ અખંડ જ્ઞાનશક્તિથી પૂર્ણ છે, એવી શ્રદ્ધા ન કરે ત્યાંસુધી ધર્મનો અંશ નથી. જ્યાંસુધી નાળિયેરમાં લીલાપણું છે ત્યાંસુધી અંદરનો ગોટો તદ્દન છૂટો પડતો નથી અને ત્યાંસુધી કાચલી તરફની ચીકાશને ગૌણપણે લક્ષમાં રાખવી પડે છે; તેમ શુદ્ધ દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં પૂર્ણ કૃતકૃત્ય પરમાત્મા છું એવા અખંડ તત્ત્વનો વિષય શ્રદ્ધામાં લીધો, પણ તે સાથે જ રાગદ્વેષ સંપૂર્ણપણે ટળી જતા નથી; કારણકે ચારિત્રની અપેક્ષાએ કચાશ છે, તેથી ઠરી શકે નહિ, ત્યાં શુભભાવનું અવલંબન લેવું પડે છે તેથી તેને અસદ્ભૂત વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે, તે વ્યવહાર રાગ છે અને તેથી વીતરાગતા થતી નથી.

સમ્યગ્જ્ઞાન થતાંની સાથે જ જીવ પૂર્ણ નિર્મળ થઇ જતો નથી. વિકલ્પ વચ્ચે આવે છે માટે પૂર્ણ નિર્મળતા પ્રગટ કરવાની ભાવના કરવી, સ્થિરતાની વૃદ્ધિ કરવી એવો જે વ્યવહાર-સાધકભાવ તે પૂર્ણ થતાં પહેલાં ન રહે તેમ થતું નથી.

પરમાર્થને લક્ષમાં લેવો તે નિશ્ચય અને તેને પહોંચવાની અંતરની ભાવનારૂપ પ્રયત્ન તે વ્યવહાર છે.

सुद्धो सुद्धादेसो णायव्वो परमभावदरिसीहिं ।
ववहारदेसिदा पुण जे दु अपरमे ट्ठिदा भावे ॥१२॥

અર્થઃ—જે શુદ્ધનય સુધી પહોંચી શ્રદ્ધાવાન થયા તથા પૂર્ણ-જ્ઞાન-ચારિત્રવાન થઇ ગયા તેમને તો શુદ્ધ (આત્મા) નો ઉપદેશ (આજ્ઞા) કરનાર શુદ્ધનય જાણવા યોગ્ય છે; વળી જે જીવો અપરમભાવે-અર્થાત્ શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાન-ચારિત્રના પૂર્ણ ભાવને નથી પહોંચી શક્યા, સાધક અવસ્થામાં જ-સ્થિત છે તેઓ વ્યવહારદ્વારા ઉપદેશ કરવા યોગ્ય છે.

જે શુદ્ધનય સુધી પહોંચી પૂર્ણ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ થઇ ગયા તેને તો શુદ્ધનય જ પ્રયોજનવાન છે કેમકે તેને પૂર્ણ થવાનો વિકલ્પ રહ્યો નથી; પણ જેણે પૂર્ણ નિર્મળની શ્રદ્ધા કરી છે, અને જે સાધકદશારૂપ મધ્યમભાવને અનુભવે છે તેને રાગ ટાળી અંશે અંશે સ્થિરતા વધારવાનો વ્યવહાર પ્રયોજનવાન્ છે.

પુણ્ય તે શુભભાવ છે, પાપ તે અશુભભાવ છે, તે બંને (શુભ અશુભ) અશુદ્ધભાવ છે; તે રહિત નિર્મળ, શુદ્ધ અખંડાનંદની શ્રદ્ધા કરી પૂર્ણ ધ્રુવ સ્વભાવનો વિષય (લક્ષ) જેઓએ કર્યો છે, પણ

દેખે પરમ જે ભાવ તેને શુદ્ધનય જ્ઞાતવ્ય છે;
અપરમ ભાવે સ્થિતને વ્યવહારનો ઉપદેશ છે. ૧૨.

જેઓ પૂર્ણ ચારિત્રદશાને પહોંચ્યા નથી, મધ્યમદશા (ચોથાથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક સુધી)માં વર્તે છે, તેઓ સ્વરૂપમાં ઠરી ન શકે ત્યારે તેમને શુભભાવરૂપ વ્યવહાર હોય છે, પણ તે શુભભાવના અવલંબન-વડે ગુણ ઊઘડતો નથી. પરમાર્થની રુચિથી જ આગળ વધાશે એવી માન્યતાથી ગુણ ઊઘડે છે. મન, વાણી, દેહ તથા પુણ્યના શુભભાવની અપેક્ષા રહિત સમ્યક્‌દર્શન થયા પહેલાંની આ વાત છે, સમ્યક્‌દર્શન થયા પહેલાં પણ આવો અભિપ્રાય જોઈશે.

તત્ત્વનું યથાર્થ ભાન થઈ અંતરમાં અંશે સ્થિરતા ઊઘડી તેને શ્રાવકની પાંચમી ભૂમિકા કહે છે. શુદ્ધદૃષ્ટિના જોરે ત્રણ કષાયની ચોકડીનો અભાવ કરી અંદર ચારિત્રની વિશેષ સ્થિરતા પ્રગટ કરે તે મુનિદશા છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે હોય છે; અને તેનાથી વિશેષ સ્થિરતા, એકાગ્રતા, નિર્વિકલ્પ ધ્યાનદશા સાતમે (અપ્રમત્ત) ગુણસ્થાનકે મુનિને હોય છે, તે વખતે બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પ નથી, ' હું અનુભવ કરૂં છું, આનંદ લઉં છું ' એવો વિકલ્પ નથી; અંદર સ્વરૂપનો અખંડ આનંદ અનુભવે છે. તે જ્યારે સવિકલ્પદશામાં હોય ત્યારે (છઠ્ઠે ગુણ-સ્થાનકે) તત્ત્વનું મનન, શિષ્યને ઉપદેશ દેવો, શાસ્ત્ર રચવાં વગેરે શુભ વ્યવહાર તથા આહારાદિ સંબંધી વિકલ્પ વચ્ચે આવી જાય છે.

જેઓ પૂર્ણ વીતરાગી થયા તેઓને વ્યવહાર નથી, વિકલ્પ નથી; પણ છદ્મસ્થને પૂર્ણ નિર્મળ દશા માટે ધ્યાન કરતાં, તેમાં સીધો એકાગ્ર ન રહી શકે ત્યારે શુભભાવરૂપ વ્યવહાર આવી જાય છે. જેમ મેડી ઉપર જવાના લક્ષે ચોથા પગથિયે જાય ત્યારે દૃષ્ટિ મેડી ઉપર પડે અને મેડીમાં શું શું છે તે દેખાય અને તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય; પણ મેડી ઉપરની વસ્તુનો સાક્ષાત્ પૂર્ણ અનુભવ થાય નહિ ત્યાં, મેડીએ જતાં વચ્ચેનાં પગથિયાં છોડવા માટે જ અંગીકાર કરે છે. તેમ ગુણશ્રેણીમાં ચોથે ગુણસ્થાને આવતાં આત્માની જ્ઞાન-દર્શન-સુખ સમૃદ્ધિની યથાર્થ શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન થાય છે અને પૂર્ણ સ્વભાવના લક્ષે અંશે અનુભવ થાય છે, પણ પૂર્ણ સાધ્યદશાએ પહોંચવાનો વ્યવહાર બાકી રહે છે, ચોથે ગુણસ્થાને પૂર્ણ અખંડ સાધ્ય વસ્તુની

સીધી-સાચી દૃષ્ટિ તો થઈ ગઈ, પણ હજી તે પૂર્ણ સાધ્ય દશાને પ્રગટપણે પહોંચ્યો નથી, ત્યાં વચ્ચે અસ્થિરતાના ભેદોને ઓળંગવા માટે શુભ વ્યવહારનો ટેકો આવ્યા વિના રહેશે નહિ. પણ તે બધા ભેદ (મલિનતાના ભાવો અને નિર્મળતાના અંશો) છોડવા જેવા છે; એમ પ્રથમથી જાણ્યું હતું તેથી તે થવા વખતે પણ તેમ જ જાણે છે. દૃષ્ટિ અખંડ નિશ્ચય ઉપર છે, તેમાં વચ્ચે સાધકભાવના અને વિકારના જે ભેદ પડે છે તે ભેદરૂપ વ્યવહાર અભેદનું કારણ નથી. સ્થિરતારૂપ ચારિત્રની નિર્મળ અભેદ દશા તે ભેદથી (વ્યવહારથી) પ્રગટે નહિ, પણ અખંડના જોરે નિર્મળતા વધે છે. જ્યારે અનંત આનંદનો રસકુંડ ભગવાન આત્મા છે તેની યથાર્થ શ્રદ્ધા કરી, વિકલ્પથી છૂટી અંદર ઠરે ત્યારે પૂર્ણનું લક્ષ થતાં જ પૂર્ણની જાતનો અંશે આનંદ અનુભવમાં આવે છે.

જેવો સિદ્ધ ભગવાનને અતીન્દ્રિય પૂર્ણ આનંદ પ્રગટ છે તેવી જ જાતના આનંદનો અંશ ચોથી ભૂમિકામાં સમ્યક્દર્શન થતી વખતે જ આવે છે. ત્યાર પછી પણ કોઈ કોઈ વખતે ચોથા-પાંચમા ગુણસ્થાનકે અનુભવ કરતાં-અભેદ એકાકાર થતાં તેવો આનંદ અંશે આવે છે.

જેમ કોઈને વારસામાં મહેલ મળ્યો છે, તેનો તે માલીક થયો છે; હવે વાપરવા માટે કચરો કાઢી સાફ કરે એટલી વાર છે. તેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને પૂર્ણ અખંડ નિર્મળ કેવળજ્ઞાનનો વારસો મળ્યો છે, ત્રિકાળી ધ્રુવ અખંડ જ્ઞાનનો સ્વામી થયો છે એટલે શ્રદ્ધામાં નિરાવલંબી નિર્મળ પરિપૂર્ણ છું તેનો નિશ્ચય કર્યો છે, પણ તે અનુસાર સ્થિર ન થઈ શકે ત્યાંસુધી ક્રમેક્રમે મલિનતા (રાગદ્વેષરૂપી કચરો) ટાળવા અખંડ દૃષ્ટિના જોરવડે સ્થિરતા કરવાનું બાકી રહે છે; તેમાં નિર્મળતાના અંશો વધે તે તથા શુભભાવ વચ્ચે આવે તે બધો વ્યવહાર છે. આખા ધ્રુવ સ્વભાવને અક્રિયપણે પૂર્ણ સ્વરૂપે લક્ષમાં લેવો તે નિશ્ચય છે.

ટીકા:—જે પુરુષો છેલ્લા પાકથી ઊતરેલા શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન વસ્તુના ઉત્કૃષ્ટ ભાવને અનુભવે છે તેમને પ્રથમ, દ્વિતીય આદિ અનેક

પાકોની પરંપરાથી પકાવવામાં આવતા અશુદ્ધ સુવર્ણ જેવા અધૂરા સાધક ભાવની જરૂર નથી. શુદ્ધ સુવર્ણની શ્રદ્ધા કરનારને પ્રથમથી જ ખ્યાલમાં છે કે સોનું તાંબાપણે કે કોઈ પરધાતુપણે થયું નથી, વર્તમાન અવસ્થામાં પર-ધાતુના આરોપથી અશુદ્ધપણું કહેવાય છે, તે વખતે પણ સોળ-વલા સોનાના શુદ્ધ સ્વભાવની ઉત્કૃષ્ટતા ઉપર લક્ષ રાખીને મલિનતા કાઢી નાખે છે. તે સુવર્ણ પૂરેપૂરું નિર્મળ (સોળવલું) થયા પછી ભઠ્ઠીના પાકરૂપ વ્યવહારની જરૂર રહેતી નથી; તેમ શુદ્ધ આત્માનું ભાન થયા પહેલાં વર્તમાન અધૂરી અવસ્થા વખતે, ત્રિકાળી પૂર્ણ ધ્રુવ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરી પૂર્ણ નિર્મળતા પ્રગટ કરવા માટે, ધ્યાનરૂપી અગ્નિદ્વારા અંતરમાં એકાગ્ર થવું પડે છે તે વ્યવહાર છે. દેહની ક્રિયામાં, પુણ્યમાં-એકલા (શુદ્ધના લક્ષ વગરના) શુભરાગમાં વ્યવહાર નથી, પણ અવિકારી અખંડની શ્રદ્ધાના જોરમાં વિકલ્પ તૂટી અંદર શુદ્ધ સ્થિરતાના અંશો વધે છે, તે ચારિત્ર સદ્ભૂત વ્યવહાર છે. શ્રદ્ધાના નિશ્ચય અભેદ વિષયમાં બધા ભેદનો નિષેધ છે.

નિશ્ચય શુદ્ધ અખંડ જ્ઞાયકસ્વભાવ અવિકારી પૂર્ણ છે, તેની શ્રદ્ધા કરી તેમાં સ્થિર થઇને પૂર્ણ વીતરાગ થઇ ગયા તેઓ ઉત્કૃષ્ટ સુવર્ણના અનુભવની જેમ પૂર્ણ અભેદ રાગરહિત-વીતરાગ છે; પણ જેને પૂર્ણની શ્રદ્ધા તો છે પણ ચારિત્ર નથી, તેઓને પૂર્ણ નિર્મળ દશા જે પોતાની સ્વવસ્તુમાં જ શક્તિપણે છે તે પ્રગટ કરવા માટે, ચારિત્રની સ્થિરતા કરવાનો વ્યવહાર ધ્યાન, વિચાર, મનનરૂપે રહે છે.

જેમ શુદ્ધ સુવર્ણ પ્રાપ્ત થયા પછી ચૌદ-પંદરવલા સોનાની અપેક્ષા નથી તેમ જેને પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થઈ છે તેને અધૂરા નિર્મળ અંશોના ભેદની પણ જરૂર નથી.

પૂર્ણ અચલિત એકસ્વભાવરૂપ એક ભાવ કેવળજ્ઞાની વીતરાગને તો પ્રગટ થઈ ગયો છે; તેમણે પણ શ્રદ્ધામાં પ્રથમ તો આવા પૂર્ણ નિર્મળ સ્વભાવને લક્ષમાં લીધો હતો, તેમની માન્યતામાં પુણ્ય-પાપના વિકારનું કર્તાપણું-આશ્રયપણું ન હતું. પ્રથમથી જ વ્યવહારનો આદર ન હતો, પછી પૂર્ણ દશા થતાં નિમિત્તરૂપે પણ

નથી; છતાં સાધક ભાવમાં વચ્ચે વ્યવહારનું બળપૂર્વક અવલંબન આવી જાય છે તે વાત આગળ કહેશે.

તા. ૨૨-૭-૪૩.

આત્મા નિરપેક્ષ નિર્વિકારી ધ્રુવ વસ્તુ છે, તેમાં બંધ-મોક્ષ આદિ અવસ્થાભેદ તથા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ ગુણભેદ લક્ષમાં ન લેવા અને ત્રિકાળી ધ્રુવ પૂર્ણ સ્વરૂપ વર્તમાનમાં પણ અખંડ છે એવી શ્રદ્ધા કરવી તે શરૂઆતનો મુખ્ય ધર્મ છે; પછી પૂર્ણ સ્થિરતા કરવામાં જેટલી ભૂમિકાની નિર્મળતા વધે તેને તે પ્રમાણે જાણવું તે વ્યવહાર છે.

જે પુરુષો પહેલા-બીજા-ત્રીજા વગેરે અનેક પાકોની પરંપરાએ પાકવાવાળા અશુદ્ધ સુવર્ણ સમાન વસ્તુના જે અનુત્કૃષ્ટ મધ્યમભાવ-સાધકભાવની સ્થિરતા-ને અનુભવે છે તેમને છેલ્લા પાકથી ઉતરેલા શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનરૂપ ઉત્કૃષ્ટ સાધ્યભાવનો અનુભવ હોતો નથી.

'રાગ ટાળી સ્થિરતા કરું' તેમાં મનનું જોડાણ અને પરની અપેક્ષા આવે છે, તે અશુદ્ધ અવસ્થા વર્તમાનમાં થાય છે; રાગનું અમુક અંશે ટળવું અને અમુક અંશે રહેવું તથા અંશે સ્થિરતાની વૃદ્ધિ થવી તે વ્યવહાર છે. જુદી જુદી ભૂમિકા મુજબ અનેક પ્રકારે અને પૂર્વ અવસ્થાથી જુદા જુદા ભાવરૂપે જેણે જુદા જુદા (ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ) એકેક ભાવસ્વરૂપ અનેક ભાવો દેખાડ્યા છે એવો વ્યવહારનય, વિચિત્ર અનેક વર્ણમાળા સમાન હોવાથી, જાણેલો તે કાળે *પ્રયોજનવાન છે.

એ રીતે નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયનો વિષય જેમ છે તેમ જાણવો પ્રયોજનવાન છે. જેમકે ચૌદમા ગુણસ્થાનથી નીચેના ગુણ-

*પ્રયોજન = પ્ર+યોજન.-પ્ર = વિશેષે, અવસ્થાના ભેદ; યોજન = યોજવું, જોડાવું. અખંડ વસ્તુના આશ્રયમાં જેટલા અવસ્થાના ભેદ પડે તેમાં જ્ઞાનને જોડવું તે પ્રયોજન. ત્રિકાળી દ્રવ્ય સાથે વર્તમાન અવસ્થાની સંધિ કરવી તે પ્રયોજન છે.

સ્થાને મલિનતા તથા નિર્મળતાના અંશો જેટલા પ્રમાણમાં છે તેટલા પ્રમાણમાં તેને જાણવા તે વ્યવહારનય છે, અને પર નિમિત્તના ભેદ રહિત ત્રિકાળી એકરૂપ અક્રિય આત્માને પૂર્ણ સામર્થ્યરૂપ અખંડ જાણવો તે નિશ્ચયનય અથવા પરમાર્થ છે. તેને શુદ્ધદૃષ્ટિ વડે લક્ષમાં લઇને ભેદને ગૌણ કરી પૂર્ણરૂપ વસ્તુને ધ્રુવપણે શ્રદ્ધાનો અભેદ વિષય બનાવવો તે સમ્યક્‌દર્શન છે.

સમ્યક્‌દર્શન ગુણની અવસ્થા છે માટે તે પણ વ્યવહાર છે. પૂર્ણના લક્ષે અંશે અંશે સ્થિર થવા માટે રાગ ટાળવાના વિકલ્પ ઊઠે-ભેદ પડે તે અસદ્‌ભૂત વ્યવહાર છે. પર ચીજમાં કે દેહાદિની ક્રિયામાં આત્માનો જરાપણ વ્યવહાર નથી. શુભ રાગને આદરણીય માનવો તે અજ્ઞાન છે.

અપૂર્વ પરમાર્થની શ્રદ્ધા તે બહુ દુર્લભ વસ્તુ છે, છતાં જે સમજવા તૈયાર થાય તેને તો સુલભ છે. પરમાં કર્તા-ભોક્તાપણા રહિત સર્વજ્ઞના ન્યાયાનુસાર યથાર્થ તત્ત્વને જાણીને યથાર્થ શ્રદ્ધા કરે તે જ વખતે અંતરમાં અપૂર્વ આનંદ આવે છે. 'હું આત્મા છું, હું અપૂર્વ આનંદ વેદું છું' એવા વિકલ્પ પણ બુદ્ધિમાંથી ખસી જાય છે ત્યારે આત્માનુભવ સહિત નિશ્ચય સમ્યક્‌દર્શન થાય છે અને ત્યારે અપૂર્વ આહ્‌લાદનો અનુભવ થાય છે.

ભાઈ! આવો વસ્તુસ્વભાવ અનંતકાળમાં જાણ્યો નથી, જેટલું જાણ્યું તે બધું પરનું જાણ્યું. પરથી કદી કોઇને લાભ-અલાભ થાય નહિ, પુણ્ય, દયા, દાનાદિની શુભ લાગણી ઊઠે તે પણ આત્માને કાંઈ લાભકારક નથી. ઊલટો તે ભાવને પોતાનો માનવાથી સંસારમાં રખડવાનો લાભ થાય છે! એકાદ દિવસમાં બધું સમજી લેવાય તેવું નથી, જેને સંપ્રદાયનો પક્ષ છે તેને તો આ વાત સાંભળવી પણ કઠણ પડે છે.

ભગવાન આત્મા અરૂપી સદાય જ્ઞાન આનંદનો પિંડ છે. તેના ગુણો પણ અરૂપી છે અને પર્યાયો પણ અરૂપી છે. તેમાં પર વસ્તુનો ગ્રહણ-ત્યાગ કોઇ પ્રકારે નથી. આત્મા ત્રણેકાળે પરથી જુદો છે, પરનો

કર્તા નથી એવી જેને ખબર નથી તે ' હું પરનું કાંઈ કરી શકું અને પર મારું કરી શકે ' એમ માને ખરો, પણ તેમ કદી બનતું નથી: કારણકે દરેક ચીજ એક બીજાથી ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં જુદી જુદી છે. જુદી ચીજ પરનું કાંઇ કરી શકે નહિ. દરેક આત્મા પોતાના ભાવમાં સવળું કે અવળું જાણવું અને માનવું તે કરી શકે છે, તે સિવાય આત્મા બીજું કાંઇ કરી શકતો નથી.

આત્માએ પરને કાંઈ પકડયું નથી કે છોડવું પડે ! માત્ર પર-પદાર્થને હું ગ્રહું છું, હું મૂકું છું, પરથી મને ગુણ થાય છે એવી ઊંધી માન્યતા અને રાગ-દ્વેષનું અજ્ઞાનભાવે ગ્રહણ કર્યું છે, તેથી સ્વલક્ષ કરી સમ્યક્ જ્ઞાનભાવે તે અજ્ઞાનભાવ છોડવો તે જ જીવની ક્રિયા છે. દેહની ક્રિયા આત્માને આધીન નથી, છતાં દેહની ક્રિયા હું કરી શકું એમ જેણે માન્યું તેણે દેહ અને આત્માને એક માન્યા છે.

પરના કર્તા-ભોક્તાપણા રહિત અખંડ જ્ઞાન આનંદથી પૂર્ણ છું, પરમાણુમાત્ર મારું નથી, વિકાર મારા સ્વભાવમાં નથી, એવા નિર્મળ ધ્રુવ સ્વભાવનું શ્રદ્ધા વડે ગ્રહણ કરતાં મનના સંબંધથી જરા છૂટી અંદરમાં ઠર્યો ત્યાં મિથ્યાશ્રદ્ધા અને મિથ્યાજ્ઞાનનો યથાર્થ ત્યાગ (વ્યય) અને નિર્મળ સમ્યક્દર્શનનો ઉત્પાદ થાય છે (પ્રગટે છે). તે (સમ્યક્દર્શન) વિના વ્રત, તપ, ચારિત્ર સાચાં હોય નહિ ' દુનીઆના માનેલાં ' વ્રત, તપ સંસાર ખાતે છે. મન, વાણી, દેહની ક્રિયાથી પુણ્ય-પાપ કે ધર્મ નથી, પોતે ભાન સહિત તૃષ્ણા-રાગ ઘટાડે, કષાય પાતળા પાડે તો પુણ્યબંધન થાય પણ ધર્મ ન થાય, તેથી કાંઈ શુભ છોડી અશુભમાં જવાનું કહેતા નથી.

આત્મા અરૂપી સૂક્ષ્મ છે. તેનો બધો વિષય અંતરમાં છે, બાહ્ય પ્રવૃત્તિ આધીન તેનું કોઈ કાર્ય નથી, શુભભાવ પણ વિકાર છે તેનાથી અવિકારી ગુણ ઊઘડે નહિ. આવું જ સ્વરૂપ ત્રણે કાળે હોવા છતાં અજ્ઞાનીને તેની માનેલી અનાદિની ઊંધી માન્યતાની પકડ છોડવી નથી, અને સ્વભાવની વાત સાંભળતાં અને વિચારમાં લેતાં પરસેવો વળી જાય છે; પણ જેને સુખ-શાંતિ જોઈતાં હોય તેને તો જેટલું

બહારથી માન્યું છે તે બધાનાં મીંડાં મૂકવાં પડશે. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ જોતાં ત્રણકાળની ઊંધી માન્યતાનાં સવળી દૃષ્ટિમાં મીંડાં મૂકાય છે.

સમ્યક્‌દર્શનનો વિષય તે પરમાર્થ છે, પણ સમ્યક્‌દર્શન એટલે શ્રદ્ધાગુણની નિર્મળ અવસ્થા તે વ્યવહાર છે. પૂર્ણ અખંડને લક્ષમાં લેવું તે પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય છે. સ્થિરતાના ભેદ પડે તેને જાણવા તે વ્યવહાર છે, બીજો વ્યવહાર નથી. લોકો પરચીજમાં, શરીર વગેરેની ક્રિયામાં તથા પુણ્ય વગેરેને વ્યવહાર માની તેનાથી નિશ્ચય ઊઘડે એમ માને છે તે અજ્ઞાન છે. અંદર શુભભાવની વૃત્તિ ઊઠે તે તો સ્વભાવમાં મદદગાર નથી, પણ નિર્મળ પર્યાયના ભેદ પડે તેની મદદથી પણ મોક્ષમાર્ગ નથી; માત્ર અખંડ દ્રવ્યના આશ્રયથી મોક્ષ-માર્ગ છે. આ વાત જીવે કદી સાંભળી નથી માટે નવી લાગે, કઠણ પડે; પણ પરાવલંબનથી ગુણ થાય, શુભ-રાગના વ્યવહારથી નિશ્ચય ધર્મ થાય એમ માનનારા સ્વગુણનો ઘાત કરનારા છે. અમુક ચીજનો ત્યાગ કરીએ તો ગુણ ઊઘડે એમ જે માને છે તેને અંદરમાં પોતાના પૂર્ણ ગુણની તાકાતનો વિશ્વાસ નથી. ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં વ્યવહારથી પરમાર્થ ઊઘડે નહિ.

પરમાર્થશ્રદ્ધા થયા પછી ગુણની નિર્મળતાની વૃદ્ધિ અનુસાર જે ગુણસ્થાને જેવી સ્થિતિ ત્યાં તેવો વ્યવહાર આવી જાય છે. પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી સ્થિરતા કરવી બાકી રહે તે પણ વ્યવ-હાર છે. અભેદની દૃષ્ટિ સહિત ગુણની નિર્મળતાના ભેદ પડે તે વ્ય-વહાર છે. દેહની ક્રિયામાં, પુણ્યમાં કે ક્યાંય બહારમાં વ્યવહાર નથી.

બાહ્યથી માનેલાની પકડ, સમજીને છોડયા વિના પરમાર્થરૂપ અંતરતત્ત્વની અપૂર્વ વાત જગતને રુચશે નહિ, પણ આ સમજ્યા વિના ધર્મ નથી. વીતરાગનો ધર્મ તો આ જ છે. વીતરાગને વાડો રાખવો નથી, વીતરાગને કોઈનો પક્ષ નથી. સર્વજ્ઞ વીતરાગ કહે છે કે વ્યવહાર તો પર અપેક્ષાએ થતા ભેદને ગ્રહણ કરે છે તેથી તે ભેદ વડે ગુણની નિર્મળતા થતી નથી. પર નિમિત્તના ભેદ રહિત પરિ-પૂર્ણ નિર્મળ અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવને જાણવો તે નિશ્ચય છે, અને

ચૌદ ગુણસ્થાન સુધીના જેટલા ભેદ પડે તે પરમાર્થરૂપ નથી એમ જાણવું તે વ્યવહાર છે.

'અમુક પ્રવૃત્તિ કરવી તે વ્યવહાર' એવો વ્યવહારનો અર્થ નથી, પણ 'પર્યાયના ભેદને યથાર્થ જાણી લેવા' તે વ્યવહારનય* છે. જે નિર્મળતા વધે છે તે જ્ઞાનનો વિષય છે; તે ખંડખંડરૂપ અવસ્થાના ભેદ જોવાથી, છદ્મસ્થને વિકલ્પ થયા વિના રહેતા નથી. એવો વ્યવહાર છદ્મસ્થને વચમાં આવે ખરો, પણ જ્ઞાની તેને દૃષ્ટિમાં આદરણીય માનતા નથી.

શુદ્ધ પારિણામિક ભાવ કહો, અખંડ જ્ઞાયક વસ્તુ કહો અથવા પરમાર્થ સ્વભાવ કહો તે બધું એક જ છે. તે અખંડની નિર્મળ શ્રદ્ધા અને નિર્મળ દશા અખંડ પરમાર્થના જોરથી ઊઘડે છે. ભેદના લક્ષથી, વિકલ્પથી, શુભભાવથી અથવા કોઇપણ પ્રકારના વ્યવહારથી નિશ્ચયદૃષ્ટિ (પરમાર્થસ્વભાવ) ઊઘડે નહિ.

કોઈ કહે:–પ્રથમ ભૂમિકા તો તૈયાર કરવી જોઇએ ને?

પણ એ પ્રશ્નની જરૂર જ નથી. લૌકિકમાં પણ ખાનદાન કહે છે કે, સ્વપ્નમાં પણ કુશીલનું સેવન ન હોય, અમુક અનીતિ, અસત્ય, પરસ્ત્રીગમન, ચોરી વગેરે અમારા કુળમાં ન હોય, એમ જેને લૌકિક સજ્જનતાનો મહિમા છે તેને પણ અમુક તુચ્છ વૃત્તિઓનો વિકાર સહેજે છૂટી ગયો હોય છે. ધર્મી જીવ તો લોકોત્તર ખાનદાન છે; લોકોત્તર પરમાર્થમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધ પરમાત્માની જાતનો જ, તેમના જેવો જ છું એવી શ્રદ્ધામાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવનો મહિમા થતાં, અમુક રાગદ્વેષના ભાવો તો સહેજે છૂટી જાય છે.

મારો સ્વભાવ, મારી આત્મજાત પૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવને પામેલા પરમાત્મા જેવી છે. હું અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ અને બેહદ આત્મબળ વગેરે અનંત ગુણોનો અખંડ પિંડ છું. તે શક્તિના

---

*નય=યથાર્થપણે જાણેલા પદાર્થમાંથી એક પડખાને મુખ્ય અને બીજા પડખાને ગૌણ કરીને જાણનારું જ્ઞાન.

જોરમાં ભ્રાંતિનો નાશ અને કેટલાક રાગદ્વેષનો સહેજે ઘટાડો થઇ જાય છે.

પર લક્ષે ગમે તેટલું કરે તો રાગદ્વેષ મોળા પડે પણ આત્મભાન વગર સર્વથા અભાવ થાય નહિ. અનંતકાળ વીત્યો તેમાં ઘણા આકરાં સાધન અનંતવાર કર્યાં પણ પરમાર્થ સમજ્યો નહિ. અંધારૂં કાઢવા માટે સાંબેલાં કે સૂપડાંની જરૂર ન પડે પણ પ્રકાશ જ જોઇએ, તેમ અજ્ઞાનરૂપી મહા અંધકાર ટાળવા માટે સમ્યગ્જ્ઞાનનો પ્રકાશ જ જોઇએ.

કોઇ કહે:–શુભ ભાવથી કેમ આગળ ન વધાય ?

તેનું સમાધાન:–અનંતવાર શુભ ભાવ કર્યાં છતાં અંશમાત્ર પણ ધર્મ ન થયો. જેમ ઝાડનું મૂળિયું સલામત રાખીને પાંદડાં તોડે તો અલ્પકાળે ફરી પાંગરે, તેમ અજ્ઞાનરૂપી મૂળિયું સલામત રાખી રાગ–દ્વેષ ઘટાડયા એમ માને, પણ પરમાર્થે રાગદ્વેષ ઘટયા નથી.

અખંડ દૃષ્ટિનો જ ખરો મહિમા છે, વિકાર નહિ–ભેદ નહિ ત્રિકાળી ધ્રુવ અખંડ સ્વભાવને લક્ષમાં લેતાં મોક્ષપર્યાય પણ તેના પેટામાં આવી જાય છે, તેથી બંધ–મોક્ષના ભેદ પણ શ્રદ્ધાના અખંડ વિષયમાં નથી, પણ વ્યવહારે તો બંધ–મોક્ષ છે. જો ન જ હોય તો બંધ ટાળી મુક્ત થવાનો ઉપદેશ ખોટો ઠરે. દૃષ્ટિ શુદ્ધ થયા પછી દૃષ્ટિના અખંડ લક્ષના જોરે રાગ ટાળીને સ્થિરતા થયા જ કરે છે.

એ રીતે તીર્થ અને તીર્થફળની વ્યવસ્થા છે. મોક્ષનો ઉપાય (સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ અધૂરી પર્યાય) તે તીર્થ અને પૂર્ણ નિર્મળ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ તે તીર્થફળ છે. પરમાર્થરૂપ નિશ્ચયવસ્તુમાં, મોક્ષનો માર્ગ અને મોક્ષ એમ બે ભંગ પડયા તે વ્યવહાર છે અને અખંડ વસ્તુસ્વરૂપ લક્ષમાં લેવું તે નિશ્ચય છે.

તા. ૨૩–૭–૪૩.

સર્વજ્ઞ ભગવાને એક વસ્તુમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંને કહ્યા છે.

ચણાને શેકવામાં આવતાં કચાશનો નાશ અને સ્વાદનો ઉત્પાદ

થાય છે, અને બધી અવસ્થામાં ચણાનું ધ્રુવપણું છે તેમ આત્મામાં ભૂલરૂપી કચાશ અને દુઃખરૂપી તુરાશ અજ્ઞાનભાવે અવસ્થાદૃષ્ટિથી છે. પણ જેને તે ભૂલ અને દુઃખ મટાડવાં છે તેણે ભૂલ અને વિકાર રહિત આત્માના ધ્રુવ સ્વભાવનું ભાન કરી તેમાં એકાગ્ર થવું. આથી ઊણી અવસ્થાનો ક્રમેક્રમે નાશ અને પૂર્ણ નિર્મળ અવસ્થાની ઉત્પત્તિ* થાય છે, અને તે બધી અવસ્થામાં આત્મા તો એકરૂપ ધ્રુવપણે ટકી રહે છે. [1]અજ્ઞાન અને [2]દુઃખની અવસ્થા વખતે પણ આત્મામાં પૂર્ણ જ્ઞાન–આનંદસ્વભાવ ભર્યો છે તે સ્વભાવમાં અજ્ઞાન અને દુઃખનો નાશ કરવાની તાકાત દરેક ક્ષણે છે. તે નિરપેક્ષ અખંડ નિર્મળ સ્વભાવમાં અભેદ દૃષ્ટિનું જોર કરતાં વિકારી અવસ્થાનો નાશ અને અનુપમ આનંદની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. વર્તમાન અવસ્થા વખતે પણ ત્રિકાળી પૂર્ણ શક્તિ ધ્રુવપણે ભરી છે તેમાં દુઃખ કે ભૂલ નથી. ભૂલ અને વિકારરૂપ અવસ્થા તો વર્તમાન એકેક સમય પૂરતી (પ્રવાહરૂપે અનાદિની) છે. નિત્ય અખંડ શુદ્ધ સ્વભાવના લક્ષે તે ભૂલ અને વિકારનો નાશ થઈ શકે છે.

ભેદને જાણનાર તે વ્યવહાર છે, પરમાર્થમાં તે ભેદ આદરવા યોગ્ય નથી. વ્યવહારથી પરમાર્થ પકડાતો નથી, એકરૂપ અભેદ પરમાર્થનો નિશ્ચય કર્યો તેના જોરે જે નિર્મળ પર્યાય ઊઘડે છે તે જ પુરુષાર્થરૂપ વ્યવહાર છે, બહારમાં ક્યાંય વ્યવહાર નથી. જગતને રુચે કે ન રુચે પણ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં આ વાત ફરે તેવી નથી.

અહો ! આ અપૂર્વ વાત સમજાય તેની તો વાત જ શી ! પણ જેને પ્રેમથી સાંભળવા મળે તેનાં પણ અહોભાગ્ય છે. હીરો સરાણે ચડે તેની તો કિંમત ઘણી છે જ, પણ તેની જે રજ ખરે તેની પણ ઘણી કિંમત ઊપજે છે. વીતરાગના માર્ગમાં એકલા પરમ તત્ત્વનાં જ ગાણાં છે. કોઈ યથાર્થ ન સમજે પણ સાંભળવામાં હોંશ

---

* મોક્ષ–આત્માની છેલ્લામાં છેલ્લી પૂર્ણ નિર્મળ અવસ્થા; અથવા વિકારથી સર્વથા મુક્ત થતાં કર્મબંધનથી છૂટી જવું તે.

૧ અજ્ઞાન–પોતાના વાસ્તવિક સ્વભાવનું અભાન

૨ દુઃખ–પોતાના સુખગુણની ઊંધી અવસ્થારૂપ વિકાર

પૂર્વક રાગદ્વેષપણે અનેક વિકારમાં બદલવું થાય છે તે જ સંસાર* છે. સ્ત્રી, ધન, પુત્ર, શરીર વગેરે પરમાં આત્માનો સંસાર ન હોય, પણ તેમાં મારાપણાની બુદ્ધિ તે સંસાર છે. સંસાર તે આત્માની વિકારી અવસ્થા છે અને મોક્ષ તે આત્માની પૂર્ણ નિર્મળ અવસ્થા છે. જે સંસાર–મોક્ષ આદિ ત્રણે કાળની બધી અવસ્થાનો અભેદ પિંડ છે તે જ અનંત ગુણનો પિંડ આત્મા છે. તેના અભેદ લક્ષે સમ્યક્દર્શન પ્રગટ થાય છે. તે પરમાર્થ સ્વરૂપમાં અભેદ નિશ્ચયરૂપ શ્રદ્ધા તે વ્યવહાર છે. તે શ્રદ્ધાદ્વારા અભેદ સ્વરૂપ તરફ એકાકાર દૃષ્ટિનું જોર કરતાં સ્વસંવેદન વધે છે અર્થાત્ અંતર અનુભવરૂપ આનંદનો ભોગવટો વધતો જાય છે

પુણ્ય–પાપ રહિત સ્વાવલંબી નિર્મળ દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રની અવસ્થા પ્રગટવી તે વ્યવહાર છે, તીર્થ છે; અને અભેદ સ્વભાવની દૃષ્ટિના જોરે અંતરગુણની નિર્મળતા દ્વારા પૂર્ણ નિર્મળ કેવળજ્ઞાનનું પ્રગટ થવું તે તીર્થનું ફળ છે. એ રીતે પુણ્ય-પાપના ભાવ રહિત મોક્ષનો માર્ગ અને મોક્ષ બંને વ્યવહાર છે.

સમ્યક્દર્શન પણ અવસ્થા છે કારણકે તે પ્રતીતિ ગુણની પર્યાય છે, તેથી તે વ્યવહાર છે. રાગદ્વેષ, સંકલ્પ-વિકલ્પનું વેદન કરવાપણે મારૂં સ્વરૂપ નથી, હું અખંડ જ્ઞાયકપણે એકાકાર ધ્રુવ છું, એવી અભેદદૃષ્ટિના જોરે અભેદ સ્વસંવેદનરૂપે નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટે છે, તે અવસ્થા વ્યવહાર છે. વળી સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ ત્રણ અવસ્થા દ્વારા નિર્મળ મોક્ષ અવસ્થા પ્રગટી એમ કહેવું તે વ્યવહારથી છે કારણકે મોક્ષમાર્ગ એટલે અધૂરી પર્યાયથી મોક્ષ પ્રગટતો નથી પણ તેનો અભાવ થયે મોક્ષ પ્રગટે છે. સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ કારણ અને મોક્ષ તેનું કાર્ય એ તો વ્યવહાર થયો. મોક્ષનું નિશ્ચય કારણ તો દ્રવ્ય છે. પૂર્ણ અખંડ દ્રવ્ય ઉપરના જોરે મોક્ષદશા પ્રગટ થાય છે, તે અખંડ સામર્થ્યરૂપ વસ્તુનો જ મહિમા

---

*સંસાર=संसरति इति संसारः એકરૂપ ન રહેતાં જુદા પ્રકારે ભમણ કરવું તે; સમ્યક્ સ્વભાવથી ખસી જવું તે.

છે, તે અખંડનું લક્ષ કરવું તે નિશ્ચય-અભેદદૃષ્ટિ છે. નિશ્ચયનો વિષય નિરપેક્ષ અખંડ ધ્રુવ વસ્તુ છે.

આવી વાત અનાદિથી ક્યાંય સાંભળી ન હોય અને અનાદિથી જે માનતો આવ્યો છે તેનાથી જુદી જાતના ભાવ આવે તે ક્યાં બેસાડવા! જેમ દુકાનમાં હળદર આદિ મસાલાનાં ઘણાં ખાનાં ભર્યાં હોય અને હળદરની જાતના જ મસાલા આવે તો તે જ ખાનામાં ભરી દે પણ હળદરથી જુદી જાતનો હોય તેવો ઉંચા પ્રકારનો માલ આવે તો તેને રાખવા માટે જુનાં મસાલાનાં ખાનાં ખાલી કરવા પડશે એમ જલદી નિર્ણય કરી નાખે છે; તેમ અપૂર્વ આત્મધર્મ માટે અનાદિની ઊંધી માન્યતાનાં ખાનાં ખાલી કરવાનો પુરુષાર્થ જોઈશે. આત્મા અનાદિ અનંત છે. તેની શરૂઆત નથી કે છેડો નથી. તે છે જ ને ત્રણેકાળ સ્વતંત્રપણે ટકી રહે છે. તેને કોઈ કાળે-કોઈ ક્ષેત્રે-કોઈ ભાવે પરસત્તાને આધીન થવાપણું નથી. સંયોગને જાણનારો સદા અસંયોગી જાણનારસ્વરૂપે છે. તેને જાણ્યા વિના જેટલું કરે તે બધું થોથાં છે.

અનાદિથી કદી યથાર્થ વસ્તુનો વિચાર કર્યો નથી. 'હું છું' તો મારા સ્વરૂપને સમજવાનો, પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય પણ હોવો જ જોઈએ-છે જ. દરેક આત્મામાં પૂર્ણ સ્વરૂપ સમજવાની, ઝીણામાં ઝીણી વાત ગ્રહણ કરવાની અને પરમાત્મપણું-સિદ્ધદશા પ્રગટ કરવાની તાકાત દરેક સમયે ત્રિકાળ છે, છતાં ઊંધી માન્યતાનાં મૂળ ઘાલ્યાં છે તેથી તે માનતો નથી. પોતાનું સ્વરૂપ સમજવું પોતાને જ અઘરું લાગે એમ બને નહિ; પણ રુચિ નથી, અનાદિનો પોતાના સ્વરૂપનો અણઅભ્યાસ અને પરનો પ્રેમ હોવાથી અઘરું માને છે.

જ્યાં પૂર્ણ સ્વરૂપ નિશ્ચયનો આશ્રય હોય ત્યાં ભેદરૂપ વ્યવહાર આવે છે. વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચય આવે છે તે વાત ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં સાચી નથી. નિશ્ચય પરમાર્થની શ્રદ્ધા પહેલાં અને શ્રદ્ધા પછી શુભભાવરૂપ વ્યવહાર હોય છે ખરો, પણ તેનાથી નિર્મળતા પ્રગટતી નથી. અનંત ગુણનો પિંડ, નિર્વિકારી આનંદનો કંદ છું

એમ પૂર્ણનું લક્ષ કરતાં, નિર્મળ અખંડનો મહિમા આવતાં સમ્યક્‌દર્શન પ્રગટ થાય છે. અને તે સમ્યક્‌દર્શન સાથે અંશે દરેક ગુણની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે.

પરમાર્થદૃષ્ટિનો વિષય આખી વસ્તુ છે. તે ખ્યાલમાં આવ્યા વિના વ્યવહાર સાચો હોય નહિ. વ્યવહારનો વિષય અવસ્થા છે તે સદાય ટકનાર નથી તેથી આદરણીય નથી. માત્ર જ્યાં જેમ હોય તેમ ત્યાં જાણવું તેટલું વ્યવહારનું પ્રયોજન છે. પૂર્ણ ઉપર જોર આવે છે તેથી અધૂરી નિર્મળ પર્યાય પૂર્ણ થઈ જાય છે. જેમ સોનાના પિંડમાં ઊંચી ઝીણી કારીગરીરૂપે થવાની શક્તિ છે એમ બરાબર જાણ્યા પછી તે પ્રગટ થશે કે નહિ, તેની ચિંતા કરવી પડતી નથી. તેમ અખંડ ધ્રુવ આત્માને યથાર્થપણે જાણ્યો કે હું સર્વજ્ઞ ભગવાન જેવો જ છું અને તેમના જેવી જ બધી શક્તિ મારામાં પણ છે; અને તે પૂર્ણ દશા મારાથી જ પ્રગટ થશે એમ યથાર્થ જાણ્યા પછી શુદ્ધ સ્વભાવ કેમ ઊઘડશે તેની ચિંતા રહેતી નથી. ત્રિકાળી બેહદ સામર્થ્યનો પિંડ છું, એના જોરે નિર્મળ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની અવસ્થા ઊઘડે છે. તે અવસ્થાને અખંડના આશ્રયપૂર્વક જાણવી તે નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિ છે.

આ બધી અંતરના અરૂપી ધર્મની વાત છે. જે અંતર માર્ગનું રહસ્ય પામ્યા હોય તે જાણે અથવા તે પામવાનો પ્રયાસ કરે તે જાણે; બીજા ન જાણે

આત્મા પરનિમિત્તના ભેદ રહિત અનંતગુણોનો પિંડ અનાદિ અનંત એકરૂપ છે. તેની સંસારઅવસ્થા (ભૂલ અને અશુદ્ધતા) અનાદિ સાંત છે, મોક્ષઅવસ્થા સાદિ અનંત છે. એમ એક અખંડ તત્ત્વમાં બંધ-મોક્ષ, મલિનતા-નિર્મળતા, એમ બબ્બે પડખાંના ભેદરૂપ અવસ્થાને જોનારી દૃષ્ટિને ગૌણ કરી, ત્રિકાળી ધ્રુવ એકાકાર પૂર્ણ વસ્તુનું નિર્મળ અભેદ લક્ષ કરતાં તેના જોરમાં નિર્મળ સમ્યક્‌દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ ઊઘડે છે, અને તે અખંડના જોરે ક્રમેક્રમે વધતાં પૂર્ણ નિર્મળ મોક્ષદશા ઊઘડે છે. તે બંને વ્યવહાર છે. મોક્ષ-

દશા ઊઘડયા પહેલાં શુદ્ધદૃષ્ટિપૂર્વક, અશુભથી બચવા શુભનું અવલંબન આવે છે તે અસદ્‌ભૂત વ્યવહાર છે. હવે તે (વ્યવહાર અને નિશ્ચય) બંને નયોની જરૂર બતાવે છે. કહ્યું છે કે:—

"जइ जिणमयं पवज्जह ता मा ववहारणिच्छए मुयह ।
एकेण विणा छिज्जइ तित्थं अण्णेण उण तच्चं ॥"

અર્થ:—ભગવાન કહે છે કે હે ભવ્ય જીવો! જો તમે જિનમતને પ્રવર્તાવવા ચાહતા હો તો અખંડ પરમાર્થદૃષ્ટિ અને તેના આશ્રયે અવસ્થામાં ભેદ પડે તેને જાણનાર વ્યવહારદૃષ્ટિ-એ બંને (વ્યવહાર અને નિશ્ચય) નયોની અવિરોધી સંધિ ન છોડો; કારણકે વ્યવહારનય વિના તો તીર્થ-વ્યવહારમાર્ગનો નાશ થઇ જશે અને નિશ્ચયનય વિના તત્ત્વ (વસ્તુ) નો નાશ થઈ જશે.

કોઈ કહે: મારે 'સારૂં' (કલ્યાણ) કરવું છે તો તેનો એવો આશય થયો કે જેમાં બૂરાઇનો અંશ ન આવે પણ સંપૂર્ણ સારૂં રહે, નિત્ય ટકે, તેના ઉપાયમાં કોઇ બીજાનો આશ્રય લેવો પડે નહિ, એવું હોય તે યથાર્થ હિત-'સારૂં' કહેવાય.

જેને હિત કરવું છે તે અહિતરૂપ વર્તમાન અવસ્થા છે તેને બદલવા માગે છે અને હિતપણા સહિત અવસ્થા પ્રગટ કરી તેમાં ટકવા માગે છે. કારણ કે પોતાની અવસ્થા વિકારરૂપે-અહિતપણા સહિત-ન હોય તો અહિતપણા રહિત હિતપણું હોવાની અપેક્ષા ક્યાંથી આવે? 'એકલા હિતને' ઇચ્છનારો છું એટલે હિત છે તે ટકી રહેશે અને તે હિતમાં વિરોધરૂપ અહિતપણું બધું કાઢી નાખીશ એમ નિત્ય ટકનાર અને અવસ્થા બદલનાર એમ બે અપેક્ષા (નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બંને નયોની દૃષ્ટિ) આવી. જેણે આત્માનો નિર્મળ સ્વભાવ પ્રગટ કરવો છે તેણે આ બે નયો (જ્ઞાનની બે અપેક્ષા) જાણવી જોઇએ.

કોઈ કહે: 'મારે ભૂલ અને વિકાર ટાળવાં છે.' જે ટળી શકે છે તે પોતાના સ્વભાવમાં નથી અને જેનો નાશ કરવા માગે છે તે

રાખવા યોગ્ય ત્રિકાળી સ્વભાવથી વિરોધી છે. એનો અર્થ એમ પણ થયો, કે નિત્ય એકરૂપ ટકી રહે તે સારૂં છે-રાખવા યોગ્ય છે, અને વિરોધભાવ ટાળવા યોગ્ય છે, એમ ધ્રુવ સ્વભાવના આશ્રયથી અવિરોધી ભાવનો ઉત્પાદ અને વિકારી ભાવનો વ્યય કરવો તે હિત કરવાનો ઉપાય છે.

વસ્તુમાં ત્રિકાળ સુખ છે, તેને ભૂલી વિકારનાં દુ:ખોને અનુભવતો હતો તેને બદલે અવિકારી નિત્ય સ્વભાવના લક્ષે ભૂલ ટાળી ભૂલરહિત સ્વભાવમાં સ્થિર રહેવાનો અનુભવ કરતાં દરેક સમયે અશુદ્ધતાનો નાશ અને નિર્મળતાની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે વીતરાગનો માર્ગ પ્રવર્તાવવા ચાહતા હો તો નિશ્ચય-વ્યવહાર બંને અપેક્ષા લક્ષમાં રાખવી પડશે.

ઉત્પાદ-વ્યય તે વ્યવહાર અને એકરૂપ ધ્રુવવસ્તુ તે નિશ્ચય-એ બંને આત્મામાં છે. પરદ્રવ્યમાં-દેહની ક્રિયામાં કે પુણ્યમાં વ્યવહાર અને આત્મામાં નિશ્ચય એમ બંને જુદી જુદી વસ્તુમાં નથી.

અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવના અભેદ વિષયપણે યથાર્થ શ્રદ્ધા કરે તેમાં ખોટી શ્રદ્ધાનો નાશ, સમ્યક્‌દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિર્મળ સ્થિરતાની અંશે ઉત્પત્તિ અને અખંડ વસ્તુ ધ્રુવ જેમ છે તેમ અખંડ અને ખંડને જાણનાર બે નયો વીતરાગી સ્વભાવ પ્રગટ કરવા માટે જાણવા જોઇશે. નિત્ય એકરૂપ વસ્તુના ભાન અને આશ્રય વિના બદલીને રહેવું શેમાં? માટે પરમાર્થરૂપ ધ્રુવ નિશ્ચયને ન જાણો તો વસ્તુનો નાશ થઇ જશે, અને વસ્તુનો નાશ માનવાથી અવસ્થાનો પણ નાશ થશે. વળી વર્તમાન અવસ્થા જેમ છે તેમ ન જાણો, તો વ્યવહારનયનો વિષય-પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષમાર્ગ તેનો લોપ થઇ જશે. કારણકે અખંડ વસ્તુનું લક્ષ વર્તમાન પર્યાયવડે થાય છે અને પર્યાયનું સુધરવું દ્રવ્યના લક્ષે થાય છે. પર્યાય તો વર્તમાન વર્તનરૂપ અવસ્થા છે, તેને જેમ છે તેમ ન જાણો તો વ્યવહારધર્મ-મોક્ષમાર્ગનો લોપ થાય.

તા. ૨૪-૭-૪૩.

આત્મા અનાદિ અનંત વસ્તુ છે, પરથી ભિન્ન અને પોતાના

અનંત ગુણ અને ત્રણેકાળની અવસ્થાથી અભિન્ન છે. તેમાં ક્ષણેક્ષણે અવસ્થા બદલાયા કરે છે. જો અવસ્થા બદલાય નહિ તો દુઃખરૂપ અવસ્થા ટાળી સુખ થઈ શકે નહિ. બધા પ્રાણી આનંદ-સુખ શોધે છે (ઇચ્છે છે), પણ તે ક્યાં છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનો શું ઉપાય છે તેની ખબર નથી. સુખ અને સુખનો ઉપાય પોતામાં જ છે પણ તેની સાચી શ્રદ્ધા નથી. પરમાં કલ્પનાથી સુખ માન્યું છે પણ ખરી-રીતે પરના આશ્રયથી સુખ હોઈ શકે નહિ. સૌને કાયમ ટકે તેવું સુખ જ જોઇએ છે, કોઇને દુઃખ કે અધૂરું સુખ જોઈતું નથી. અનંત-કાળથી સુખ માટે સૌ પ્રયત્ન કરે છે તેથી સુખનું ક્યાંક હોવાપણું સ્વીકારે તો છે જ, અને તે મેળવવાનો ઉપાય પણ પોતાની કલ્પના અનુસાર કરે છે. બીજાને મારીને, હેરાન કરીને, અપમાનના પ્રસંગમાં મરણ કરીને (શરીર જતું કરીને) પણ આવેલ અગવડતાનો નાશ કરવા માગે છે. પ્રથમ મરણ મહા ત્રાસદાયક માનતો પણ કોઈ અના-દરના કે બાહ્ય પ્રતિકૂળતાના પ્રસંગ બનતાં તેનાથી દૂર થવા હવે જીવવામાં દુઃખ માનીને મરણને સુખનું કારણ માને છે. એ રીતે જગતના પ્રાણીઓ કોઇપણ રીતે સુખ મેળવવા ઝાવાં નાખે છે તેથી સુખને અને સુખના ઉપાયને તો હોવાપણે સ્વીકારે છે; પણ વાસ્તવિક સુખ શું છે, તે ક્યાં છે અને કેમ પ્રગટે તેની ખબર નથી તેથી દુઃખી જ રહ્યા કરે છે.

અહીં નિશ્ચય અને વ્યવહાર કઇ રીતે આવે છે તે કહેવાય છે.

લોકો ધર્મના નામે બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં વ્યવહાર માને છે. પુણ્ય કરીએ, શુભભાવ કરીએ તો ગુણ થશે એમ માને છે. પણ આત્મા જ અનંત ગુણનું ધામ-પૂર્ણ સુખનું સત્તાસ્થાન છે તેમાં જોતા નથી. સુખ માટે મૃત્યુ ઇચ્છનારો અજ્ઞાનભાવે વર્તમાન બધા સંયોગથી છૂટવા માગે છે. તેથી પરવસ્તુ વિના એકલો રહું તો સુખ છે એમ કલ્પી એકલો રહી સુખ લેવા માગે છે. માટે પોતામાં એકલામાં જ પોતાનું સુખ છે એમ કબૂલે છે. તેથી પરના આશ્રય વિના જે સુખ રહે તે ખરું સુખ છે એમ અર્થ નીકળે છે. આ ઉપરથી ત્રણ વાત નક્કી થાય છે:—

(૧) સુખ છે, (૨) સુખનો ઉપાય છે, (૩) પરના આશ્રય વિના પોતે એકલો પૂર્ણ સ્વાધીન સુખપણે-સુખસ્વરૂપે ટકનારો છે. એમ હોવા છતાં પોતાને ભૂલી બીજેથી સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. સુખની પૂર્ણ પ્રગટ દશા તે મોક્ષ છે અને પૂર્ણ સુખ પ્રગટ કરવાનો ઉપાય તે મોક્ષમાર્ગ છે.

આનંદ આત્મામાં છે તેની ખબર ન હોવી તે અજ્ઞાનભાવ છે; અને જ્ઞાન-આનંદ મારામાં જ છે, પરના સંબંધથી મારા જ્ઞાન-આનંદ નથી એવી શ્રદ્ધા હોવી તે જ્ઞાનભાવ છે.

એકલા તત્ત્વમાં (પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં) વિકાર (પુણ્ય-પાપના શુભાશુભ ભાવ) ન હોઈ શકે; પણ આત્માને જોડે કર્મ-જડ રજકણનું નિમિત્ત છે તે પરના અવલંબનથી વર્તમાન વિકાર થાય છે. અશુભ ભાવ છોડી તૃષ્ણા ઘટાડવા માટે શુભભાવ બરાબર છે, પણ તે શુભભાવથી અવિકારી આત્માનો ધર્મ ન થાય. આત્મ સ્વરૂપ યથાર્થ સમજે નહિ અને આંખો મીંચે તો અંધારૂં દેખાય, બાહ્યમાં જડની પ્રવૃત્તિ દેખાય, પૈસા દઉં તો ધર્મ થાય, પરમાર્થ થાય એમ અજ્ઞાની માને. પણ પૈસા તો જડ છે, તેનું ધણીપણું રાખવાનો ભાવ વિકારી છે. જડ વસ્તુ જીવને આધીન નથી. ધણીપણે જે રાગ અને પુણ્યનાં કામ કરે છે તેને અરૂપી, અતીન્દ્રિય, સાક્ષીસ્વરૂપ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા સ્વભાવનું ભાન નથી. પ્રથમથી જ કોઈ પડખે વિરોધ ન આવે તેવી દૃઢ શ્રદ્ધાવડે સર્વજ્ઞના ન્યાયાનુસાર અખંડ પૂર્ણ વસ્તુનો નિર્ણય આત્મામાં કરવો જોઇએ; તે વિના પરનું કર્તાપણું-ધણીપણું માન્યા વિના રહે નહિ.

મોક્ષરૂપી ફળ માટે નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય એ બે અપેક્ષા જાણવી જોઇએ. દહીં વલોવીને માખણ કાઢવું હોય તો રવૈયા ફેરવવાને દોરડું એક હોય, તેના છેડા બે હોય; તેમાં જ્યારે એક છેડો ખેંચે ત્યારે બીજો છેડો નાખી દેવો પાલવે નહિ, બીજી તરફનો છેડો ખેંચે ત્યારે પ્રથમનો ફેંકી દેવાય નહિ. એક સાથે બંને છેડા ખેંચવા જાય તો કામ થાય નહિ, એક સાથે બંને છેડા છોડી દે તોપણ કામ

થાય નહિ; પણ એક એંચતા બીજાને ઢીલો કરે તો રવૈયો ફરે, દહીં વલોવાય ને પછી માખણ નીકળે; તેમ ભગવાન આત્મા અનાદિ અનંત છે, પોતાના અનંતગુણરૂપ શક્તિથી એકરૂપ છે તેને અભેદ ધ્રુવપણે જાણવો તે નિશ્ચય છે. તે નિશ્ચયવડે અખંડ વસ્તુનું જોર દેવું હોય ત્યારે વિકાર અને નિર્મળ અવસ્થાના ભેદો ગૌણ થઈ જાય છે. અવસ્થા વિના દ્રવ્યનું લક્ષ થાય નહિ અને વસ્તુના લક્ષ વિના અવસ્થા નિર્મળ થાય નહિ.

અગિયારમી ગાથામાં ત્રિકાળી અખંડ સ્વભાવની મુખ્યતા હોવાથી અને અવસ્થાના જેટલા ભેદ પડે તે ક્ષણિક હોવાથી અભૂતાર્થ કહી વ્યવહારનયની ગૌણતા કરી હતી, પણ જો અવસ્થાનો નકાર કરે તો વિકારનો નાશ અને અવિકારી નિર્મળ અવસ્થાનું પ્રગટ થવું એ કેમ બને? મોક્ષમાર્ગમાં બે પ્રકાર જે જે ભૂમિકામાં જેવા હોય તેવા ન જાણે તો જ્ઞાનની ભૂલ અને જ્ઞાનની ભૂલથી વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેમાં ભૂલ આવે, તેથી સાચો પુરુષાર્થ થાય નહિ એટલે જિનમાર્ગ (વીતરાગતા) નો નાશ થાય. એટલે ભગવાને કહ્યું કે નિર્મળ આનંદની પૂર્ણ અવસ્થા પ્રગટ કરવા માગતા હો તો બંને અપેક્ષા લક્ષમાં રાખજો.

જો વર્તમાનમાં વિકાર ન હોય તો દુઃખનું વેદન કોને? દેહને કાંઇ ખબર નથી, જાણનારે પોતાની વર્તમાન અવસ્થામાં ભૂલ અને વિકાર જે પરસંબંધથી કર્યાં છે તે ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતાં છે. વિકાર એ અવિકારની ઊંધી દશા છે. એક સમયે એક અવસ્થામાં વિકાર અને અવિકાર બંને ન હોય. વર્તમાન અવસ્થા પૂરતો વિકાર અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવના લક્ષે ટળે છે. વિકારનો નાશ અને અવિકારી અવસ્થનું થવું તેને જાણનાર વ્યવહારદૃષ્ટિ અને નિત્ય અખંડ વસ્તુનું લક્ષ તે નિશ્ચયદૃષ્ટિ, તે બંને પ્રયોજનવાન છે.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંને અંદર અરૂપી તત્ત્વમાં છે, તેને જાણ્યા વિના નિર્મળતાનો પુરુષાર્થ થાય નહિ. અખંડ તત્ત્વના-આશ્રયપૂર્વક-જાણવામાં હેય-ઉપાદેયનો વિવેક કરનાર જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે,

પૂર્ણ નિર્મળ થતાં ભેદ રહિત કેવળજ્ઞાન-આખું જ્ઞાન પ્રમાણ થાય છે. જેમ માખણ તૈયાર થતાં રવૈયાના બે છેડા પકડવાનું કામ પતી જાય છે તેમ પૂર્ણ વીતરાગતારૂપ કેવળજ્ઞાન થતાં પૂર્ણ પ્રમાણ થયું, ત્યાં બે નયોના ભેદ નથી; તેમાં નિશ્ચય-વ્યવહારના બે પડખાં ગૌણ-મુખ્ય નથી.

પૂર્ણ વીતરાગ દશા નથી ત્યાં વચ્ચે શુભભાવરૂપ વ્યવહાર આવ્યા વિના રહે નહિ, તે શુભ ભાવ અસદ્‌ભૂત વ્યવહાર છે; તે વસ્તુમાં નથી પણ પરઅવલંબનથી નવો થાય છે. અખંડ નિર્મળના લક્ષે જેટલી સ્થિરતા થાય છે તે સદ્‌ભૂત વ્યવહાર છે. નિશ્ચયદૃષ્ટિમાં ભંગની અપેક્ષા નથી. આત્મા અખંડ ધ્રુવ એકાકાર જ્ઞાયક છે એવા અકષાય ભાવના લક્ષે અમુક અંશે નિર્મળ ભાવ પ્રગટે છે, તે સાથે જેટલો શુભભાવ થાય છે તેને ઉપચારથી ગુણમાં નિમિત્ત કહેવો તે અસદ્‌ભૂતવ્યવહાર થયો; પણ જેને યથાર્થ નિરાવલંબી ગુણની દૃષ્ટિ નથી તેનો શુભભાવ ઉપચારરૂપ વ્યવહાર પણ નથી.

અશુભથી બચવા માટે શુદ્ધસ્વરૂપ સન્મુખ રહીને શુભભાવ પોતાની ભૂમિકા મુજબ જ્ઞાનીને થાય પણ તેનાથી ગુણ માને નહિ. રાગ ટળ્યો તેટલો ભાવ નિર્મળ થયો એમ જાણે છે. શુભભાવમાં જોડાવું તે રાગ ટાળવાનો ઉપાય છે એમ તે કદી માનતો નથી. અખંડ નિર્મળ સ્વભાવ ઉપર નિર્મળ શ્રદ્ધાનું જોર કરવાથી, અભેદમાં એકાગ્ર દૃષ્ટિથી ઢળવાથી નિર્મળ પર્યાય ઊઘડે છે એમ તે માને છે. શુભની પ્રવૃત્તિથી રાગ પાતળો પડે પણ અભાવ થાય નહિ. શુભ પ્રવૃત્તિ તે ધર્મનો સાચો ઉપાય નથી, પણ નિવૃત્ત સ્વરૂપના અભેદ લક્ષે ટકવું તે સાચો ઉપાય છે. અંતર વિષયનો મેળ બાહ્યની કોઈ પ્રવૃત્તિ સાથે નથી. ગુણ ગુણથી પ્રગટે છે તેની વિધિ અંતર-તત્ત્વદૃષ્ટિવાળા જ જાણે.

ભાવાર્થ:—લોકમાં સોનાના સોળ વાલ પ્રસિદ્ધ છે. પંદર-વલા સુધી તેમાં પર સંયોગની કાલિમા રહે છે તેથી તાંબાના ઉપચારથી સોનું અશુદ્ધ કહેવાય છે; અને તાપ દેતાં દેતાં છેલ્લા તાપથી ઊતરે

ત્યારે સોળવલું શુદ્ધ સુવર્ણ કહેવાય છે. જે જીવોને સોળવલા સોનાનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન તથા પ્રાપ્તિ થઇ તેમને પંદરવલા સુધીનું કાંઇ પ્રયોજનવાન નથી અને જેમને સોળવલા શુદ્ધ સોનાની પ્રાપ્તિ નથી થઈ તેમને ત્યાંસુધી પંદરવલા સુધીનું પણ પ્રયોજનવાન છે. એવી રીતે આ જીવ નામનો પદાર્થ છે તે પુદ્‌ગલના સંયોગથી અશુદ્ધ અનેકરૂપ થઈ રહ્યો છે. તેના, સર્વ પર દ્રવ્યોથી ભિન્ન, એક જ્ઞાયકપણામાત્રનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન તથા આચરણરૂપ પ્રાપ્તિ–એ ત્રણે જેમને થઇ ગયાં તેમને તો પુદ્‌ગલસંયોગજનિત અનેકરૂપપણાને કહેનારો અશુદ્ધનય કાંઇ પ્રયોજનવાન (કોઈ મતલબનો) નથી; પણ જ્યાંસુધી શુદ્ધભાવની પ્રાપ્તિ નથી થઇ ત્યાંસુધી જેટલું અશુદ્ધનયનું કથન છે તેટલું યથાપદવી પ્રયોજનવાળું છે. જે જીવોને સોળવલા શુદ્ધ સુવર્ણની જેમ પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત છે તેને શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્રના ભેદોને જાણવાનું રહ્યું નથી, તેનું જ્ઞાન થઇ ગયું છે.

આત્મામાં ઉન્નતિક્રમની ચૌદ ભૂમિકા છે. તેમાં ધર્મની શરૂઆત ચોથી ભૂમિકાથી નિર્વિકલ્પ અનુભવ સહિત, શ્રદ્ધાવડે પૂર્ણ સ્વરૂપ આત્માનું ભાન થતાં, થાય છે. પછી અખંડ નિર્મળ વસ્તુના લક્ષના જોરમાં નિર્મળતા ક્રમેક્રમે વધીને પૂર્ણ નિર્મળ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે ત્યાં પૂર્ણરૂપ સ્વવસ્તુમાં પૂર્ણ નિર્મળ પર્યાયની એકતા થઇ અખંડ પ્રમાણ થયું. પછી નિશ્ચય-વ્યવહારની ગૌણતા–મુખ્યતાના ભેદ રહેતા નથી.

શેરડીમાં રસ છે પણ કૂચાના સંયોગને જોતાં રસ જુદો દેખાતો નથી, છતાં રસ અને કૂચા જુદા છે તેવા જ્ઞાનના જોરે રસ અને કૂચા જુદા પાડે છે; તલમાં જે ખોળ છે તે તેલનું સ્વરૂપ નથી છતાં તેમાં વર્તમાનમાં તેલ છે એમ જાણે તો પછી તેલના લક્ષે ખોળને જુદો પાડે; તેમ ભગવાન આત્માને પુદ્‌ગલ કર્મના સંયોગથી અવસ્થામાં રાગ–દ્વેષ અજ્ઞાનના વિકારી ભાવ થાય છે તે વર્તમાન એકેક સમય પૂરતા છે અને અંદર અખંડ સ્વભાવ પૂર્ણ અવિકારી ધ્રુવ છે તેમ જાણે તો વિકાર ટાળી શકે. ભેદના લક્ષે રાગ થાય છે અને અખંડ ગુણના લક્ષે રાગ ટળે છે.

આ=અનાદિ અનંત એકાકાર જ્ઞાન-આનંદ સ્વરૂપ છે તેની મર્યાદામાં, ચરણ=ચરવું, જામવું, ટકવું એવો આચરણનો અર્થ થાય છે. પુણ્ય-પાપના ભેદ રહિત અકષાય ભાવની સ્થિરતાને સર્વજ્ઞ ભગવાને ચારિત્ર કહ્યું છે એવું સમજ્યા વગર માત્ર બાહ્ય પ્રવૃત્તિને ચારિત્ર માની લ્યે, વ્યવહાર વ્યવહાર કર્યા કરે પણ સમજે નહિ કાંઇ, તેને ધર્મ ક્યાંથી થાય ?

તા. ૨૫-૭-૪૩.

સ્ફટિકમાં જેમ પોતાની યોગ્યતાથી[૧] રાતી કાળી ઝાંઈ દેખાય છતાં તે તેનો મૂળ સ્વભાવ[૨] નથી, તેમ આત્મામાં પુણ્ય-પાપરૂપ અવસ્થા થવાની અજ્ઞાન ભાવે યોગ્યતા છે. તે વિકારી અવસ્થા આત્મામાં થાય છે, તેનો કર્તા અજ્ઞાની જીવ પોતે છે, તેમાં પર ચીજ નિમિત્ત કહેવાય છે. હું રાગી, હું દ્વેષી, પરનો કર્તા એવી માન્યતા-ભૂલ કરવાની યોગ્યતા-જીવમાં ન હોય અને પર નિમિત્ત પરાણે ભૂલ કરાવે તેમ બને નહિ.

ક્ષણિક વિકાર મારો સ્વભાવ નથી, દેહાદિ કોઇ પર ચીજ મારી નથી, હું તો ત્રિકાળી એકરૂપ જ્ઞાયક છું, વિકારનો નાશક છું એવી શ્રદ્ધા તે સમ્યક્દર્શન છે.

મારામાં કર્મનું આવરણ નથી, તે જડ કર્મ તેની જડ અવસ્થાપણે તેના ક્ષેત્રમાં છે, તેના આશ્રયે થતો વિકાર પણ પરમાર્થે મારો નથી, અજ્ઞાન ભાવે તેનો કર્તા થયો હતો, મારો સ્વભાવ ત્રિકાળ અવિકારી છે એવા સ્વભાવના ભાનમાં પર નિમિત્તનો ભેદ-વિકાર દેખાતો નથી. આત્મા જોડે એક આકાશક્ષેત્રે બીજી ચીજ છે તેના નિમિત્તે પોતાની યોગ્યતાથી ભૂલના કારણે પુણ્ય-પાપના ભાવો વર્તમાન અવસ્થા પૂરતા થાય છે તે મારા છે,-કરવા જેવા છે એમ જે માને છે તેને આત્મા વિકારનો નાશક સદાય અવિકારી સ્વભાવે છે એવી શ્રદ્ધા નથી. મારા સ્વભાવમાં ઊણપ નથી, વિકાર નથી, પરનો

---

૧ યોગ્યતા = ક્ષણિક અવસ્થા જેને બદલી શકાય

૨ સ્વભાવ = પર નિમિત્તના આશ્રય વિના એકરૂપ ટકી રહે તે.

સંયોગ નથી, મારો સ્વભાવ કોઇને આધીન નથી, એવી સ્વતંત્ર ધ્રુવ સ્વભાવની શ્રદ્ધા થતાં નિર્વિકલ્પ અનુભવ સહિત અખંડ ધ્રુવ દૃષ્ટિમાં પૂર્ણનું ભાન થાય છે.

આ સાચી સમજણ વિના, દૃષ્ટિમાં પરિપૂર્ણ સ્વભાવ યથાર્થપણે લક્ષમાં આવ્યા વિના, નિર્મળ સ્વભાવના લક્ષે વિકારી અવસ્થાનો નાશ, નિર્વિકારી અવસ્થાનો ઉત્પાદ (તે વ્યવહાર) અને અવિનાશી ચૈતન્ય વસ્તુ ધ્રુવ છે (તે નિશ્ચય) એવી વ્યવહાર-નિશ્ચયની અવિરોધી સંધિ થઇ શકે નહિ.

કોઇ રજકણની ક્રિયા મારી નથી, આંગળી હલાવવી તે પણ આત્માને આધીન નથી, પરચીજનું કોઈ કાર્ય કોઈ આત્મા વ્યવહારથી પણ કરી શકતો નથી, કારણ કે દરેક આત્મા અને દરેક જડ વસ્તુ ભિન્નભિન્ન છે, સ્વતંત્ર છે. દરેક વસ્તુમાં અવસ્થાનું ઉપજવું, બદલવું અને વસ્તુપણે ટકી રહેવું (ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય) પોતાથી છે. કોઇના આધારે કોઇની ક્રિયા નથી. કોઇને કોઇથી લાભ-નુકસાન થઇ શકતું નથી. પરના અવલંબનથી આત્મામાં થતો વિકારી ભાવ ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતો છે, તે આત્માનો ધ્રુવ સ્વભાવ નથી. હું વિકારનો નાશક અને ગુણનો રક્ષક છું એવા યથાર્થ ભાન વિના પૂર્ણ સ્વરૂપની પ્રતીતિરૂપ સમ્યક્‌દર્શનની આત્માનુભવ સહિત પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેઓ બહારની પ્રવૃત્તિથી અને બહારમાં જ ધર્મ માની બેઠા છે તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ કરે છે, કારણકે પરથી ભિન્ન અવિકારી પરમાર્થ સ્વરૂપનું અનાદિથી વિસ્મરણ છે અને પરનું સ્મરણ છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલી વસ્તુ અનાદિના અણઅભ્યાસે સમજવી દુર્લભ થઈ પડી છે; સ્વભાવે સહજ છે. જાતે તૈયાર થઇ સમજવા માગે તો દુર્લભ નથી. પુણ્ય-પાપની લાગણી ક્ષણેક્ષણે બદલાયા કરે તે આત્માનો ધ્રુવ સ્વભાવ નથી, એવા અવિકારી સ્વભાવનું ભાન થયા પછી વીતરાગ ન થાય ત્યાંસુધી જ્ઞાની શુભાશુભ ભાવમાં જોડાય છતાં અંતરથી તેનો કર્તા થતો નથી અને તે ભાવને કરવા જેવા માનતો નથી.

જ્યાંસુધી આત્મા પરથી નિરાળો, અખંડ જ્ઞાયક અસંગ છે તેની પરમાર્થે યથાર્થ શ્રદ્ધા-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિરૂપ સમ્યક્‌દર્શનની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાંસુધી તો જેમનાથી યથાર્થ ઉપદેશ મળે છે એવાં જિનવચનોનું સાંભળવું, ધારણ કરવું જરૂરી છે. પણ જેને શ્રવણ કરવું નથી અગર શ્રવણ કર્યા પછી સત્ય-અસત્યની તુલના જેને કરવી નથી તે સાચો ઉપદેશ કયો, એમ શી રીતે નક્કી કરશે? પ્રથમ આટલી તૈયારી વિના તે સત્યનો જિજ્ઞાસુ નથી, શોધક (ઇચ્છક) પણ નથી.

જગતના બધા ધર્મ, બધા દેવ, બધા ગુરુ સાચા છે એમ માનવું તે સત્ય અને અસત્યને સરખાં માનવારૂપ મૂઢતા છે, અવિવેક છે. માટીની તાવડી લેવી હોય ત્યાં બરાબર પરીક્ષા કરીને લ્યે, બજારની કોઈ ચીજ લેવી હોય તો જે આપે તે લઇ લેતો નથી; તો પરમ હિતસ્વરૂપ આત્મા છે તેને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણતાં અનંત ભવની ભૂખ ભાંગે છે તેમાં અજાણ્યો કેમ રહે છે? અપૂર્વ વસ્તુ સમજાવવામાં સાચા નિમિત્ત કોણ હોઈ શકે તેની પ્રથમ યથાર્થ ઓળખાણ કરવી જોઇએ. જે શ્રોતા યથાર્થ વસ્તુ સમજવાની દરકાર કરતા નથી, મધ્યસ્થ રહી શોધકપણે સત્ય શું તેની તુલના કરતા નથી અને ગમે તેવો ઉપદેશ સાંભળે તેમાં હા એ હા કર્યા કરે તે ધજાની પૂંછડી જેવા છે.

જેમ ચોમાસામાં બાળકો ધૂળના ઘર કરે તે રહેવાના કામમાં આવે નહિ તેમ ચૈતન્ય અવિનાશી સ્વભાવ શું છે તે સમજ્યા વિના પોતાની ઊંધી માન્યતા અનુસાર શુભ વિકલ્પથી, બાહ્ય ક્રિયાથી, પુણ્ય-પાપમાં ધર્મ માને-મનાવે, પણ તેનાથી અનિત્ય, અશરણ અને દુઃખ-રૂપ સંયોગ જ મળે, તે અસંયોગી શાશ્વત શાંતિનો લાભ મેળવવાના કામમાં આવે નહિ. માટે જે સુખસ્વરૂપ આત્મા છે તેની ઓળખાણ પોતે જાતે નક્કી કરવી પડશે. અવસ્થામાં ભૂલ કરનારો હું છું, ભૂલને-દુઃખને જાણનારો તે 'હું' ભૂલ-દુઃખરૂપે નથી, સંયોગી અવસ્થા બદલે છે પણ હું બદલીને કોઈમાં ભળી જતો નથી કે નાશ

પામતો નથી. ભૂલ અને વિકારી અવસ્થાનો નાશ, અભ્રાંત-અવિકારી અવસ્થાની ઉત્પત્તિ અને ત્રિકાળી એકરૂપ ટકનારો હું ધ્રુવસ્વરૂપ છું, એ ઉપદેશ પૂર્વાપર વિરોધ રહિત છે કે નહિ તેનો નિર્ણય જિજ્ઞાસુએ બરાબર કરવો.

ઘણા લોકો માને તેથી ખોટાને સાચું કહેવાય નહિ. 'અમારી દેવી જેવું જગતમાં કોઈ મોટું નથી' એમ વાઘરી પણ કહે છે. પોતાની માનેલી વસ્તુને કોણ હલકી કહે? દુકાનદાર પોતાના માલને ઊંચો કહી વખાણ કરે પણ ત્યાં પરીક્ષા કર્યા વગર એકને બદલે બીજો માલ લઈ જતા નથી, પૂરી ઓળખાણ કરીને લે છે. તેમ જેનાથી યથાર્થ ઉપદેશ મળે તેવાં વીતરાગી વચન કોને કહેવાય, તેમાં શું કહે છે તેની પરીક્ષા કરવી. વીતરાગના વચનમાં કોઈ પડખે વિરોધ આવે નહિ. દરેક તત્ત્વો ભિન્ન અને સ્વતંત્રપણે છે એમ તે જણાવે છે. ભૂલ અને વિકાર વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થામાં અનાદિથી સમયે સમયે જીવ કરતો આવે છે. તે ભૂલ અને વિકાર ત્રિકાળી શુદ્ધ સ્વભાવના લક્ષે સ્વાધીનપણે ટાળી શકાય છે. રાગ-દ્વેષની અવસ્થા જાણી, રાગદ્વેષ રહિત અવિનાશી સ્વરૂપ જાણ્યું અને તેની શ્રદ્ધાવડે રાગ ટાળવાનો ઉપાય કરી વીતરાગદશા પ્રગટ કરી; તેમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર બનેની અપેક્ષા આવી. આ રીતે એક તત્ત્વમાં બે પ્રકાર છે છે તેની જેને ખબર નથી તેને વીતરાગનાં વચનની યથાર્થ ઓળખાણ નથી.

પ્રથમ યથાર્થ ઉપદેશ ક્યાંથી મળે છે તેની ઓળખાણ કરવી પડશે, તેની પરીક્ષા કરવી પડશે. પોતાને અપૂર્વ તત્ત્વ સમજવાની જિજ્ઞાસા થાય ત્યાં સાચું સમજાવનારા મળે જ, સમજાવનારની રાહ જોવી પડતી નથી. કદી જ્ઞાનીનો જોગ ન મળે તો ખરી અંતર ધગશવાળા જીવને પૂર્વ ભવના સત્સમાગમનો અભ્યાસ યાદ આવે. ઉપદેશ સાંભળ્યો માટે સમજ્યો એમ નથી, પણ જ્યારે સમજવાની તૈયારી હોય ત્યારે ઉપદેશનુ નિમિત્ત હાજર હોય છે. પોતે સમજે ત્યારે નિમિત્ત ઉપર આરોપ કરી તેને ઉપકારી કહેવાય છે. જો માત્ર

સાંભળવાથી જ્ઞાન થતું હોય તો બધાને થવું જોઈએ. ઘડા સાથે ઘીનો સંયોગ હોય તેથી ઘીનો ઘડો (ઘીનાં આરોપથી) વ્યવહારે બોલાય, પાણીના સંયોગે પાણીનો કળશો કહેવાય; છતાં ઘડો માટીનો અને કળશો પિત્તળનો છે. તેમ જેનામાં સત્ય સમજવાની તાકાત હતી તે સમજ્યો ત્યારે જોડે સંયોગ હતો તેનાથી ધર્મ પામ્યો એમ વિનયથી વ્યવહારે આરોપ કરી બોલાય છે. જો નિશ્ચયથી એમ માની લે તો બે તત્ત્વ જુદાં છે તેમ ન માન્યું. જન્મ-મરણનાં દુ:ખ અને પરાધીનતાનો ત્રાસ લાગે, અનિત્ય સંયોગો કોઈ મને શરણ નથી એમ શ્રદ્ધામાં આવે ત્યારે શરણભૂત વસ્તુ શું છે, સત્ શું તે જાણવાની અંતરથી તાલાવેલી-ધગશ ઉપડે, એ રીતે અપૂર્વ સત્ શું તે જાણવા તૈયાર થયો ને સત જાણ્યું ત્યારે જે જ્ઞાનીનો સંયોગ થયો તેને નિમિત્ત કહેવાય.

પ્રશ્ન:—સમજનાર સાંભળ્યા વિના યથાર્થ-અયથાર્થ ક્યાંથી નક્કી કરે?

ઉત્તર:—આત્માની પાત્રતા હોય ત્યાં સાંભળવાનું મળે જ, પણ યથાર્થ-અયથાર્થ નક્કી કરનાર આત્મા પોતે જ છે. એકવાર જાતથી જાગે તો સંદેહ રહે નહિ, મુક્ત થવાની તૈયારી થઈ, અનંતકાળનાં જન્મમરણના ભાવનો નાશ અને અવિકારી મોક્ષભાવની ઉત્પત્તિની શરૂઆત થઈ ચૂકી, ત્યાં સંદેહ રહે નહિ. હું નિત્ય સ્વપણે છું, પરપણે નથી તો પર મને લાભ કે નુકસાન કરી શકે નહિ. હું સ્વતંત્ર છું, પૂર્ણ સામર્થ્યપણે છું, તેમાં પરાધીનતા નથી એવો નિ:સંદેહ વિશ્વાસ જેણે કર્યો તેને ભવ નથી. પણ જેને ભવનો સંદેહ ન ટળે તેને નિ:સંદેહ સ્વભાવનો સંતોષ અને સર્વ-સમાધાનરૂપ શાંતિ પ્રગટે નહિ. યથાર્થ વસ્તુનું ભાન થયા પછી ચારિત્રની અલ્પ અસ્થિરતા રહે છે પણ સ્વભાવમાં અને પુરુષાર્થમાં સંદેહ રહેતો નથી.

અજાણ્યા સ્થાનમાં આંધળો હોય તેને પગ ઉપાડી ગતિ કરવાનું જોર આવતું નથી કારણ કે તેને બહાર નીકળવાનું આ બાજુ હશે કે કાંઈ આડું હશે એમ શંકા રહ્યા કરે છે.

માંથી આવે તેમાં પોતે જ કારણ છે. યથાર્થનો નિર્ણય કરવાની પોતાની તૈયારી થઈ ત્યાં તેવું જ નિમિત્ત હાજર હોય. સમજ્યા પછી ઉપચારથી વિનય કરી બોલે કે:—

"શું પ્રભુ ચરણ કને ધરૂં ? આત્માથી સૌ હીન,
તે તો પ્રભુએ આપિયો, વર્તું ચરણાધીન."

(આત્મસિદ્ધિ–પદ ૧૨૫)

એ પ્રમાણે જેને ગુણ ઉઘડયા છે તે સત્‌ની ઓળખાણનું બહુમાન લાવી તેનો મહિમા ગાય છે કે હે પ્રભુ ! તમે ન્યાલ કર્યો, તમે તારી દીધો. પણ અંદરમાં જાણે છે કે મારાથી હું તરનારો અને તરવાનો ઉપાય પણ મારામાં જ છે, છતાં નિમિત્ત ઉપર આરોપ કરી તેનું બહુમાન કરે છે. તેમાં પોતાની જ સ્વતંત્રતાની જાહેરાત છે.

શાસ્ત્રમાં વ્યવહારથી ઘણું કથન આવે તે ઘીના ઘડા અને પાણીના કળશાની જેમ વ્યાવહારિક ટુંકી બોલણી છે, તેમાં પરમાર્થ જુદો છે. કોઈ દ્રવ્ય પરસત્તાને આધીન નથી. જે અનાદિ કાળથી સત્ સ્વરૂપ સમજ્યો નથી તે પણ જ્યારે સમજવા તૈયાર થાય ત્યારે સત્ સમજાવનાર નિમિત્ત હાજર હોય જ. જ્યારે જાતે અંદર લક્ષ કરી પોતે પોતાથી સમજે ત્યારે પરવસ્તુ નિમિત્ત માત્ર છે છતાં ઉપકારી કહેવાય. સમજવા વખતે નિમિત્તને અને સાંભળવા તરફના રાગને ભૂલીને, અંદરમાં સ્વલક્ષથી જ સમજ્યો છે, એનું કારણ પોતે અનંત શક્તિરૂપ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે.

આ રીતે યથાર્થ જિનવચન–વીતરાગવચનથી સમજવું તેમાં સમજનારનો ભાવ તે પોતાના ઉપાદાનનો છે. તે પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા સાચા ઉપદેશનું કોણ નિમિત્ત છે તેનો નિર્ણય કરે છે, તે સાચા પુરુષાર્થથી જાતની અપૂર્વ જાગૃતિ કરે છે. કોનું વચન સત્ય માનવું તે પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ. જે કાંઈ સાંભળવાનું મળે છે તે પૂર્વના પુણ્યનું ફળ છે. પુણ્ય પર વસ્તુ છે, તે તો પર વસ્તુનો સંયોગ આપે પણ તેનાથી ધર્મ થાય નહિ. વર્તમાનમાં સત્ય સાંભળવાની જિજ્ઞાસા કરે તથા સંસાર તરફનો રાગ છોડી સત્સમાગમ કરે, સાચું સાંભળવા

જાઉં એવી સત્‌ તરફની રુચિ તથા શુભ ભાવ કરવા તે પૂર્વના પુણ્યનું ફળ નથી, પણ વર્તમાનનો નવો પુરુષાર્થ છે. વર્તમાનના અશુભભાવ બદલીને નવા પ્રયત્નથી શુભભાવ કરી શકાય છે. ધર્મ સાંભળવા તરફની વૃત્તિ તે પણ શુભભાવ છે. અશુભભાવ બદલાવી નવો શુભભાવ કરે તેનાથી નવાં પુણ્ય બંધાય છે તો પણ તે કાંઇ અપૂર્વ નથી કારણ કે પુણ્ય તો અનંતવાર કર્યાં છે. પણ આ ઉપદેશ યથાર્થ છે કે નહિ અને તેનો કહેવાનો આશય શું છે તે બરાબર સમજી વસ્તુનો યથાર્થ નિર્ણય કરવો તે વર્તમાનમાં કરેલો અપૂર્વ પુરુષાર્થ છે.

તા. ૨૬–૭–૪૩.

૧૧–૧૨ મી ગાથાની ટીકામાં કેટલીક અપેક્ષાઓ આવે છે તેનું વિવેચન:—

અગિયારમી ગાથામાં કહ્યું કે સમ્યક્‌દર્શનનું લક્ષ અખંડ ધ્રુવ વસ્તુ ઉપર છે. તેના જોર વડે સમ્યક્‌દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર અને મોક્ષની અવસ્થા થાય છે. તે અવસ્થા છે, ભેદ છે. જેમ પાણીનો સહજ સ્વચ્છ સ્વભાવ ઢંકાયો એમ કહેવું તે વ્યવહાર–ઉપચાર માત્ર છે, સ્વભાવમાં ફેર પડે નહિ; અવસ્થા ઢંકાય અને અવસ્થા ઊઘડે, છતાં પાણીનો સ્વભાવ ઢંકાયો તેમ પર્યાયના ઉપચાર માત્રથી કહ્યું. તેમ પ્રબળ કર્મના મળવાથી સહજ એક જ્ઞાયકભાવ ઢંકાઈ ગયો છે એમ ઉપચારથી બોલાય, પણ સહજ ભાવ નિત્ય એકરૂપ સ્વભાવ છે તેમાં ઢંકાવા–ઊઘડવાની અપેક્ષા પરમાર્થે નથી; માત્ર અવસ્થામાં મલિનતા–નિર્મળતાના ભેદ પડે છે જે વર્તમાન અવસ્થા પરસંયોગ આધીન થઈ છે તેવો પોતાને જે માની લે છે તેને અખંડ સહજ ધ્રુવ સ્વભાવ કેવો છે તેની ખબર નથી. સહજ વસ્તુસ્વરૂપનું જેને ભાન નથી તેનો આખો આત્મા ઢંકાઈ ગયો એમ પર્યાયદૃષ્ટિએ કહ્યું; ત્રિકાળી વસ્તુનું જેને ભાન થયું તેની નિર્મળ પર્યાય ઊઘડી તેને દ્રવ્ય ઊઘડયું એમ ઉપચારથી કહ્યું એક જ્ઞાયકભાવ પ્રકાશમાન છે એવો અનુભવે છે એમ કહ્યું તે ત્રિકાળી જ્ઞાયકભાવનો વર્તમાન પર્યાયમાં અનુભવ થયો તે અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી કહ્યું છે. જેને નિર્મળ

પ્રશ્ન:—કોઈ માર્ગ બતાવે ત્યારે ચાલે ને?

ઉત્તર:—બીજો તો માત્ર દિશાનું સૂચન કરે કે તમારા નાકની દાંડી તરફ સીધા ચાલ્યા જાઓ. એ સાંભળીને પોતાને તેની સજ્જનતાનો વિશ્વાસ આવે ત્યારે જ તે દિશામાં નિ:શંકપણે ડગલાં ભરે છે. તેમ ઉપદેશ સાચો સાંભળે છતાં જે જાતે નિ:સંદેહ ન થાય તેનું અંતરનું બળ નિર્મળ સ્વભાવ તરફ વળે નહિ. 'બહુ ઝીણું સમજીને, ઊંડા ઊતરીને શું કામ છે? આપણને જે કોઈ કરવાનું કહે તે કર્યા કરો, એમ કરતાં કરતાં કોઈ દિવસ ગુણ થઈ જશે' એમ તે માને છે. પણ પોતાનો સ્વાધીન પૂર્ણરૂપ સ્વભાવ શું છે તે જાણીને તેમાં નિ:સંદેહ દૃઢતા કરે નહિ ત્યાંસુધી સ્વભાવમાં ઠરવાનું કામ થઇ શકે નહિ.

પ્રશ્ન:—કોઈ ખાત્રીથી કહે ત્યારે માનીએ ને?

ઉત્તર:—પોતાને અંદરથી ખાત્રીનો સંતોષ થયો અને પોતાને જે ગોઠયું તે માને, ત્યારે નિમિત્તમાં આરોપ કરીને કહે કે મેં આનાથી માન્યું છે. પણ ખરી રીતે માનનારે પોતાના ભાવથી જે ગોઠયું તે જ માન્યું છે. જેમ કોઈ પૈસાવાળાનાં વખાણ કરતો દેખાય તે ખરી રીતે સામાનાં વખાણ કરતો નથી પણ પોતાને કાળજામાં પૈસાની મોટપ લાગી છે તે ગોઠયાનાં ગાણાં ગાય છે; તેમ પોતાને અંતરથી વાત બેસે ત્યારે હું સામાથી સમજ્યો એમ (ઘીનો ઘડો કહેવાની જેમ) નિમિત્તમાં આરોપ કરી બોલાય છે.

અનાદિથી જે સત્ય સ્વરૂપને જાણતો નથી તેણે સત્ સમજવાની જિજ્ઞાસાપૂર્વક તૈયારી કરી, જેનાથી યથાર્થ ઉપદેશ મળે તે વીતરાગ વચનામૃતોનું સાંભળવું, ધારણ કરવું એમ કહ્યું, તેમાં સત્ ઉપાદાન હોય ત્યાં સત્ નિમિત્ત હાજર હોય છે એવો મેળ બતાવ્યો છે. ખોટો ઉપદેશ સત્ સમજવામાં નિમિત્ત ન થાય. સત્સમાગમનું માહાત્મ્ય બતાવવા માટે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું છે કે, "બીજું કાંઈ શોધમા. માત્ર એક સત્પુરુષને શોધીને તેના ચરણકમળમાં (*આજ્ઞામાં)

*આજ્ઞા=જેવો સ્વતંત્ર સ્વભાવ છે તેનું (આ=મર્યાદા, જ્ઞા=જ્ઞાન) જ્ઞાન.

સર્વભાવ અર્પણ કરી દઇ વર્ત્યો જા. પછી જો મોક્ષ ન મળે તો મારી પાસેથી લેજે. ” ત્રણે કાળના જ્ઞાનીઓએ જે રીતે નિઃશંક સ્વભાવનું ભાન કર્યું, કરે છે અને કરશે તે અનુસાર જે નિઃશંક થઇને ચાલ્યો જાય તે પાછો ફરે જ નહિ, મોક્ષ જ પામે; કોઇને પૂછવા જવું પડે નહિ, એવી ખાત્રી આપે છે.

જેને સત્‌ની યથાર્થ ધગશ થઇ તેને સાચો ઉપદેશ મળ્યા વિના રહે નહિ. જેમ જંગલમાં જે અંકૂરા વધવા માટે ઊગ્યા તેને વરસાદનું નિમિત્ત મળ્યા વગર રહે નહિ તેમ જેણે અંતર સ્વભાવથી પૂર્ણ સત્‌ને પ્રાપ્ત કરવાની પૂર્ણ તૈયારી કરી તેને અનુકૂળ નિમિત્ત (નિમિત્તના સ્વતંત્ર કારણે) હાજર હોય જ. કોઇને તૈયાર થયા પછી નિમિત્ત માટે રોકાવું પડતું નથી એવો ત્રિકાળી નિયમ છે. આવું વસ્તુતત્ત્વ સ્વતંત્ર છે. નિમિત્તની સંયોગરૂપે હાજરી માત્ર છે પણ તે હાજરી વસ્તુને કિંચિત્ મદદ કરી શકે નહિ, કારણ કે દરેક વસ્તુ સદાય ભિન્ન ભિન્ન છે અને પૂરેપૂરી સ્વતંત્ર છે. સ્વતંત્ર વસ્તુને કોઈ બીજી વસ્તુની મદદ હોય નહિ.

આવા તત્ત્વજ્ઞાનનો જે વિરોધ કરે છે તે વનસ્પતિ આદિમાં એકેન્દ્રિયપણે ઉત્પન્ન થઇ તુચ્છ દશાને પામે છે, અને તેમાં જ અનંતકાળ સુધી અનંત જન્મમરણ કરે છે. સત્‌નો વિરોધ કરવાથી ચૈતન્યશક્તિ અત્યંત હીણી થઈ ઢંકાઈ જાય છે, અનંતકાળે તે ઇયળપણે પણ ઉત્પન્ન નહિ થાય.

જેઓને સત્ સિવાય બીજું કાંઈ જોઇતું નથી, માત્ર જ્ઞાનીએ કહેલ વિધિથી સ્વતંત્ર સત્ જ સમજવું છે અને મોક્ષ જ જોઇએ છે તેવા યથાર્થ જિજ્ઞાસાના અંકૂરા જેને અંતરથી ફૂટ્યા છે તેઓને સત્ય ઉપદેશકનો સમાગમ મળે જ.

અમુક ઉપદેશમાં યથાર્થપણું છે કે નહિ તેનો યથાર્થ નિર્ણય કરવામાં આત્મા પોતે જ કારણ છે; કોઇને આધીન નથી એવું અકારણ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે, કારણ કે પોતે અનાદિ અનંત સત્ સ્વરૂપે જ છે. પોતાની દરકાર કરે તો સત્ સમજાય—સમજવાની ધગશ જાત-

માંથી આવે તેમાં પોતે જ કારણ છે. યથાર્થનો નિર્ણય કરવાની પોતાની તૈયારી થઈ ત્યાં તેવું જ નિમિત્ત હાજર હોય. સમજ્યા પછી ઉપચારથી વિનય કરી બોલે કે:—

"શું પ્રભુ ચરણ કને ધરૂં ? આત્માથી સૌ હીન,
તે તો પ્રભુએ આપિયો, વર્તું ચરણાધીન."

(આત્મસિદ્ધિ–પદ ૧૨૫)

એ પ્રમાણે જેને ગુણ ઉઘડયા છે તે સતની ઓળખાણનું બહુમાન લાવી તેનો મહિમા ગાય છે કે હે પ્રભુ! તમે ન્યાલ કર્યો, તમે તારી દીધો. પણ અંદરમાં જાણે છે કે મારાથી હું તરનારો અને તરવાનો ઉપાય પણ મારામાં જ છે, છતાં નિમિત્ત ઉપર આરોપ કરી તેનું બહુમાન કરે છે. તેમાં પોતાની જ સ્વતંત્રતાની જાહેરાત છે.

શાસ્ત્રમાં વ્યવહારથી ઘણું કથન આવે તે ઘીના ઘડા અને પાણીના કળશાની જેમ વ્યાવહારિક ટૂંકી બોલણી છે, તેમાં પરમાર્થ જુદો છે. કોઈ દ્રવ્ય પરસત્તાને આધીન નથી. જે અનાદિ કાળથી સત સ્વરૂપ સમજ્યો નથી તે પણ જ્યારે સમજવા તૈયાર થાય ત્યારે સત સમજાવનાર નિમિત્ત હાજર હોય જ. જ્યારે જાતે અંદર લક્ષ કરી પોતે પોતાથી સમજે ત્યારે પરવસ્તુ નિમિત્ત માત્ર છે છતાં ઉપકારી કહેવાય. સમજવા વખતે નિમિત્તને અને સાંભળવા તરફના રાગને ભૂલીને, અંદરમાં સ્વલક્ષથી જ સમજ્યો છે, એનું કારણ પોતે અનંત શક્તિરૂપ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે.

આ રીતે યથાર્થ જિનવચન–વીતરાગવચનથી સમજવું તેમાં સમજનારનો ભાવ તે પોતાના ઉપાદાનનો છે. તે પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા સાચા ઉપદેશનું કોણ નિમિત્ત છે તેનો નિર્ણય કરે છે, તે સાચા પુરુષાર્થથી જાતની અપૂર્વ જાગૃતિ કરે છે. કોનું વચન સત્ય માનવું તે પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ. જે કાંઈ સાંભળવાનું મળે છે તે પૂર્વના પુણ્યનું ફળ છે. પુણ્ય પર વસ્તુ છે, તે તો પર વસ્તુનો સંયોગ આપે પણ તેનાથી ધર્મ થાય નહિ. વર્તમાનમાં સત્ય સાંભળવાની જિજ્ઞાસા કરે તથા સંસાર તરફનો રાગ છોડી સત્સમાગમ કરું, સાચું સાંભળવા

જાઉં એવી સત્ તરફની રુચિ તથા શુભ ભાવ કરવા તે પૂર્વના પુણ્યનું ફળ નથી, પણ વર્તમાનનો નવો પુરુષાર્થ છે. વર્તમાનના અશુભભાવ બદલીને નવા પ્રયત્નથી શુભભાવ કરી શકાય છે. ધર્મ સાંભળવા તરફની વૃત્તિ તે પણ શુભભાવ છે. અશુભભાવ બદલાવી નવો શુભભાવ કરે તેનાથી નવાં પુણ્ય બંધાય છે તો પણ તે કાંઇ અપૂર્વ નથી કારણ કે પુણ્ય તો અનંતવાર કર્યાં છે. પણ આ ઉપદેશ યથાર્થ છે કે નહિ અને તેનો કહેવાનો આશય શું છે તે બરાબર સમજી વસ્તુનો યથાર્થ નિર્ણય કરવો તે વર્તમાનમાં કરેલો અપૂર્વ પુરુષાર્થ છે.

તા. ૨૬-૭-૪૩.

૧૧-૧૨ મી ગાથાની ટીકામાં કેટલીક અપેક્ષાઓ આવે છે તેનું વિવેચન:—

અગિયારમી ગાથામાં કહ્યું કે સમ્યક્‌દર્શનનું લક્ષ અખંડ ધ્રુવ વસ્તુ ઉપર છે. તેના જોર વડે સમ્યક્‌દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર અને મોક્ષની અવસ્થા થાય છે. તે અવસ્થા છે, ભેદ છે. જેમ પાણીનો સહજ સ્વચ્છ સ્વભાવ ઢંકાયો એમ કહેવું તે વ્યવહાર-ઉપચાર માત્ર છે, સ્વભાવમાં ફેર પડે નહિ; અવસ્થા ઢંકાય અને અવસ્થા ઊઘડે, છતાં પાણીનો સ્વભાવ ઢંકાયો તેમ પર્યાયના ઉપચાર માત્રથી કહ્યું. તેમ પ્રબળ કર્મના મળવાથી સહજ એક જ્ઞાયકભાવ ઢંકાઈ ગયો છે એમ ઉપચારથી બોલાય, પણ સહજ ભાવ નિત્ય એકરૂપ સ્વભાવ છે તેમાં ઢંકાવા-ઊઘડવાની અપેક્ષા પરમાર્થે નથી; માત્ર અવસ્થામાં મલિનતા-નિર્મળતાના ભેદ પડે છે જે વર્તમાન અવસ્થા પરસંયોગ આધીન થઈ છે તેવો પોતાને જે માની લે છે તેને અખંડ સહજ ધ્રુવ સ્વભાવ કેવો છે તેની ખબર નથી. સહજ વસ્તુસ્વરૂપનું જેને ભાન નથી તેનો આખો આત્મા ઢંકાઈ ગયો એમ પર્યાયદૃષ્ટિએ કહ્યું; ત્રિકાળી વસ્તુનું જેને ભાન થયું તેની નિર્મળ પર્યાય ઊઘડી તેને દ્રવ્ય ઊઘડયું એમ ઉપચારથી કહ્યું. એક જ્ઞાયકભાવ પ્રકાશમાન છે એવો અનુભવે છે એમ કહ્યું તે ત્રિકાળી જ્ઞાયકભાવનો વર્તમાન પર્યાયમાં અનુભવ થયો તે અપેક્ષા લક્ષમાં રાખી કહ્યું છે. જેને નિર્મળ

પર્યાયનો અનુભવ નથી તેને પોતાની અખંડ વસ્તુનો અનુભવ નથી એમ કહ્યું.

ભૂતાર્થનયને આશ્રિત સમ્યક્દૃષ્ટિ છે; વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે એટલે કે બંધ-મોક્ષ અવસ્થા, સમ્યક્ અને મિથ્યાજ્ઞાનની અવસ્થા, અશુદ્ધ અને શુદ્ધ એવા અવસ્થાના ભેદ તે વ્યવહારનયનો ક્ષણિક અને અનેકરૂપ વિષય છે. તે ભેદના લક્ષે નિર્મળતા પ્રગટતી નથી. અલ્પજ્ઞને ભેદ ઉપર લક્ષ જતાં રાગ થયા વિના રહેતો નથી; અને અનંત શક્તિરૂપ અખંડ વસ્તુ ધ્રુવ છે-ભૂતાર્થ છે તેનો વિષય કરતાં નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ થાય છે, વિકલ્પ ટળી જાય છે. તેથી વિકલ્પ અને ભેદરૂપ ક્ષણિક ભાવને અભૂતાર્થ કહ્યા છે. ભૂતાર્થ એટલે નિત્ય ટકનાર વસ્તુનો વિષય કરતાં નિર્મળ શ્રદ્ધા અને નિર્મળ જ્ઞાનરૂપ અવસ્થા પ્રગટી તેથી ઉપચારથી સહજ જ્ઞાયકભાવ વસ્તુ પ્રગટી એમ કહ્યું.

કોઇ એક તળાવમાં લીલફૂગનાં ગોદડાં (જાડાં પડ) છવાયેલાં હતાં. ત્યાં લીલફૂગમાં ફાટ પડતાં એક કાચબો કે જે પાણી નીચે રહેતો હતો તે ઉપર આવ્યો અને આકાશ તરફ જોયું ત્યાં પહેલી વખત જ તારામંડળ તથા વચ્ચે ઝળહળતો પૂનમનો ચંદ્રમા એવો કુદરતનો ઝાકઝમાળ દેખાવ જોયો. ચંદ્ર જોતાં કાચબાને થયું કે અહો ! આ ચંદ્ર આજે નવો ઊગ્યો, આવું કદી જોયું ન હતું એમ એ કાચબાની દૃષ્ટિએ ચંદ્રમા નવો ઊગ્યો છે તેમ આત્મા પરથી નિરાળો, અવિકારી, ત્રિકાળી પૂર્ણ છે એમ જાણ્યું; આત્મદ્રવ્યસ્વરૂપ પરમ અદ્ભુત છે એમ કદી જાણ્યું ન હતું તેથી આખો આત્મા નવો જાણ્યો એમ કહેવાય. અહીં ભેદવિજ્ઞાન સહિત શુદ્ધનયવડે અખંડ ત્રિકાળી પૂર્ણ સ્વરૂપનું લક્ષ કરતાં અખંડ જ્ઞાયકસ્વભાવ વર્તમાન અવસ્થામાં જણાતાં પર્યાયનો અનુભવ થયો છે તેને આખો જ્ઞાયકસ્વભાવ જણાયો એવા અર્થનું કથન સમજવું.

જેમ કાચબાએ કદી ચંદ્ર જોયો ન હતો, તે બીજા કાચબા-ઓને વાત કરે કે મેં આજે આખો ચંદ્રમા નજરે જોયો. પણ કોઈ

દિવસ ચંદ્રની વાત પણ સાંભળી ન હોય, કદી સમજ્યા ન હોય એવા તેના કુટુંબીજનો કહે કે તારી વાત ખોટી છે, આ નવું ક્યાંથી લાવ્યો? ચંદ્ર નવો નથી પણ કાચબાની દૃષ્ટિ તેના ઉપર ન હતી, તેની દૃષ્ટિ ચંદ્ર ઉપર નવી પડી તેથી નવો ચંદ્ર જોયો એમ કહે છે. ચંદ્રને જોનાર કાચબાની વાત બીજા કાચબા માનતા નથી. આત્મા સ્વભાવે અસંગ, મુક્ત જ છે, પણ અવસ્થાદૃષ્ટિથી અવરાણો કે ઊઘડ્યો એવી પર નિમિત્તના ભેદની અપેક્ષા છે તે વ્યવહાર છે. ખરી રીતે તો પોતાની અજ્ઞાન અને વિકારરૂપ અવસ્થાથી હીણું પરિણમન કર્યું તે આવરણ છે. પરથી અવરાણો અને આખો આત્મા અવરાણો એમ કહેવું તે ઉપચાર માત્ર છે; તેવી જ રીતે ઉપચારથી બોલાય છે કે;—

"શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું? આત્માથી સૌ હીન,
તે તો પ્રભુએ આપિયો, વર્તું ચરણાધીન."

હે પ્રભુ! તમે તો મને આખો આત્મા આપ્યો એમ વિનયથી કહે છે, પણ આત્મા કોઈથી અપાતો હશે કે તેની પર્યાય અપાતી હશે! કોઇ કોઇને આપી શકે નહિ છતાં અહીં ઉપચારથી કહે છે કે હે પ્રભુ! આપે મને અખંડ આત્મા આપ્યો. તેમ વર્તમાન અવસ્થાથી અખંડના લક્ષે પર્યાય ઊઘડી તેને બદલે આખો દ્રવ્યસ્વભાવ પ્રગટ્યો એમ કહ્યું, તે ભાનરૂપ ઊઘડેલી નિર્મળ અવસ્થામાં, તેના વિષયરૂપ અખંડ વસ્તુનો આરોપ કરી, આખી વસ્તુ નવી ઊઘડી એમ અપેક્ષાથી કહેવાયું છે.

જે શુદ્ધનય સુધી પહોંચેલા છે, (અહીં બારમી ગાથામાં શુદ્ધનયનો વિષય કેવળજ્ઞાન પર્યાય લીધી છે, પણ ખરી રીતે શુદ્ધનયનો વિષય અખંડ-પૂર્ણ વસ્તુ છે.) જે પુરુષો છેલ્લા પાકથી ઊતરેલા શુદ્ધ સુવર્ણ સમાન ઉત્કૃષ્ટ ભાવને (કેવળજ્ઞાનને) અનુભવે છે, (શક્તિરૂપે પૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવ તો હતો પણ શુદ્ધનયદ્વારા અખંડને લક્ષમાં લઇ ભાન કરી સ્થિર થઇને જેઓ છેલ્લી અવસ્થારૂપ પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનને અનુભવે છે) તેઓને તો શુદ્ધનયનો વિષય અધૂરો રહ્યો

નથી, પણ તેનું ફળ વીતરાગતા જ અનુભવે છે. કેવળજ્ઞાન તો અખંડ પ્રમાણરૂપ છે, તેમાં નયનો ભેદ પડતો નથી તેથી તેને વ્યવહારનયનો વિષય ગણ્યો નથી; છતાં કેવળજ્ઞાન જ્ઞાનગુણની અવસ્થા છે તેથી વ્યવહાર છે.

સોનાને પ્રથમ-દ્વિતીય આદિ પાકોથી (અગ્નિના તાપથી) પકવવામાં આવતાં, અવસ્થા શુદ્ધ થતાં સોનું શુદ્ધ થયું કહેવાય છે, તેમ અહીં શુદ્ધનયે અચલિત એકસ્વભાવરૂપ એક ભાવ પ્રગટ કર્યો તેમ કહ્યું. ત્યાં વસ્તુ તો શુદ્ધ હતી પણ શુદ્ધનયવડે અખંડનું લક્ષ કરતાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્રની ક્રમે ક્રમે પૂર્ણ પર્યાય ઊઘડી, તે અપેક્ષાએ આખો આત્મા પ્રગટ કર્યો એવો શુદ્ધનય કેવળજ્ઞાન સમાન હોવાથી જાણેલો પ્રયોજનવાન છે. (અહીં પૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી તેમાં આખી વસ્તુનો આરોપ છે.) શુદ્ધનયને કેવળજ્ઞાનનો વિષય કરનાર કહ્યો અને વળી સૌથી ઉપરની એક પ્રતિવર્ણિકા સમાન (સોળવલા શુદ્ધ સુવર્ણની જેમ) કેવળજ્ઞાન સમાન કહ્યો; એમ કેવળજ્ઞાનરૂપ વિષય પ્રગટ્યો તે અને વિષય કરનાર બંને સરખા કહ્યા, તેમાં કેવળજ્ઞાનનું લક્ષ કરનાર શુદ્ધનયને કારણ ગણી તેનું કાર્ય (શુદ્ધનયનું ફળ) વીતરાગતા-કેવળજ્ઞાન થયું તેનો કારણમાં આરોપ કરી કેવળજ્ઞાનની અખંડ અવસ્થાને શુદ્ધનય કહી દીધો. શુદ્ધનય તે જ્ઞાનનો અંશ છે, તે દ્વારા અખંડ કેવળજ્ઞાન થયું તે તેનો (શુદ્ધનયનો) પ્રગટ થયેલો વિષય છે તેનો ઉપચાર કરી વિષય પ્રગટ્યો તેને શુદ્ધનય કહી દીધો.

(૧) દ્રવ્ય પ્રગટતું નથી, પણ પર્યાયદ્વારા દ્રવ્યના લક્ષે નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટે છે છતાં સ્વઆશ્રયથી નવી અવસ્થા પ્રગટી તેને દ્રવ્ય પ્રગટ્યું એમ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી કહ્યું છે. જેમકે વસ્તુનું યથાર્થ ભાન થયું ત્યારે આખી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઇ એમ કહેવાય છે.

(૨) શુદ્ધનયનો વિષય અખંડ દ્રવ્ય હોવા છતાં કેવળજ્ઞાન પર્યાયને શુદ્ધનયનો વિષય ઠરાવ્યો તે પણ ઉપચારથી છે. પર્યાયના અનુભવને ઉપચારથી દ્રવ્યનો અનુભવ કહ્યો છે.

(૩) શુદ્ધનયે જે કેવળજ્ઞાનને પોતાનો વિષય બનાવ્યો તેને શુદ્ધનયના ફળરૂપે (વિકલ્પ રહિત ઊઘડેલા ભાવને) શુદ્ધનય કહી દીધો. કેવળજ્ઞાનમાં વિકલ્પ–ભેદ નથી એ અપેક્ષાએ જો કે કેવળજ્ઞાન પ્રમાણ છે તોપણ તેને શુદ્ધનય કહી દીધો.

(૪) કેવળજ્ઞાન પર્યાય છે, વ્યવહારનો વિષય છે છતાં પ્રમાણ (પૂરું જ્ઞાન) ની અપેક્ષાએ શુદ્ધનયનો વિષય કહી દીધો.

કહેવાની પદ્ધતિ જુદી છતાં તેમાં અપેક્ષાનો મેળ કેમ છે તે કહેવાય છે:–શુદ્ધનયને કેવળજ્ઞાનમાં અનુભવે છે એમ કહ્યું પણ ત્યાં અનુભવ તો આખા પ્રમાણ જ્ઞાનનો છે, તેમાં દ્રવ્ય કે પર્યાયનો વિષય કરનારું ક્રમરૂપ જ્ઞાન નથી તેથી કેવળજ્ઞાનમાં નય નથી. નય તો અધૂરા જ્ઞાનમાં હોય છે છતાં ત્યાં શુદ્ધનય જાણેલો પ્રયોજનવાન છે, એટલે તે સંબંધી જ્ઞાન અખંડ થઇ ગયું છે, કોઇમાં યોજાવું (જોડાવું) બાકી રહ્યું નથી, કેવળજ્ઞાનરૂપ આખું સ્વરૂપ શું છે તે જણાઇ ગયું છે, કાંઈ વિશેષ જાણવાનું રહ્યું નથી તે જ પ્રયોજન છે. કેવળજ્ઞાન પ્રમાણ પ્રગટ્યું છે, નય પ્રગટ્યો નથી, પણ નયનો વિષય અખંડ દ્રવ્યમાં અભેદપણે જોડાઈ ગયો છે.

વળી કેવળજ્ઞાન પ્રમાણ છે છતાં તેને શુદ્ધનયનો વિષય કહ્યો. કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધદશા પ્રગટી તે વ્યવહાર છે તેને શુદ્ધનયનો વિષય પ્રગટ્યો એમ કહ્યું એટલે પર્યાય ઊઘડી તેને દ્રવ્ય ઊઘડ્યું એમ કહ્યું; એ રીતે યથાર્થ વસ્તુના ભાનની પ્રાપ્તિ થઇ તેને વસ્તુની–જ્ઞાયક સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થઇ એમ કહેવામાં ભાનરૂપ પ્રગટેલી પર્યાયમાં પૂર્ણ વસ્તુનો વિષય કર્યો છે, કેમકે દ્રવ્યનું લક્ષ કરનારી પર્યાય સ્વદ્રવ્યના આશ્રયથી નવી પ્રગટી છે તેમાં દ્રવ્ય પ્રગટ્યું અથવા સહજ એક જ્ઞાયકસ્વભાવ પ્રગટ્યો એમ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી કહેવાય છે. દ્રવ્યનો અનુભવ તો હોઈ શકતો નથી પણ અનુભવ તો પર્યાયનો છે, વસ્તુને વેદાતી નથી. પોતા તરફ અવસ્થા વાળે તો ઠીક–અઠીકના ભેદરૂપ આકૂળતાનું વેદન થાય નહિ; પણ પર લક્ષે ઠીક–અઠીક માની હું સુખી–હું દુઃખી એમ કલ્પના કરીને આકૂળતા વેદે છે. શુભઅશુભ-પુણ્યપાપની લાગણી તે આકૂળતા છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાનનો ઉપદેશ તલવારની ધાર જેવો છે. તે દ્વારા જે યથાર્થ વસ્તુ સમજે તે ભવનાં બંધન (રાગદ્વેષ–અજ્ઞાન) કાપી નાખે. અનંતકાળથી સત્ય સમજ્યો ન હતો; તે જ્યારે સમજ્યો ત્યારે અખંડ ધ્રુવ વસ્તુના લક્ષે, નિર્મળ પર્યાય ભાનભાવે ઊઘડી તેનો અભેદ સ્વવિષય અખંડ આત્મા હોવાથી, તેના ભાનની પ્રાપ્તિને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઇ એમ કહેવાય છે. વળી કહેવાય છે કે, આખા આત્માનો અનુભવ કર્યો ત્યાં આખા આત્માનો અનુભવ થતો નથી પણ વર્તમાન વર્તતી અવસ્થાનો અનુભવ છે એમ સમજવું.

આત્મામાં શક્તિરૂપે સદાય ધ્રુવપણે અનંત ગુણો છે. ગુણ ઊઘડ્યો એમ કહેવાનો અર્થ ગુણની નિર્મળ પર્યાય ઊઘડી એવો થાય છે. શાસ્ત્રમાં પર્યાયનો ગુણમાં આરોપ, ગુણનો દ્રવ્યમાં આરોપ કરીને કહેવાની પદ્ધતિ હોય છે. અખંડ વસ્તુને ઓળખાવવી હોય તો સામો સમજનાર આત્મા વર્તમાન અવસ્થા દ્વારા સમજે છે અને વર્તમાન ઊઘડતી અવસ્થા દ્રવ્યના લક્ષે દ્રવ્યથી સુધરે છે.

બારમી ગાથામાં ચારિત્રનો જઘન્યભાવ પાંચમા ગુણસ્થાનથી લીધો છે. અનુત્કૃષ્ટનો અર્થ મધ્યમ છે. શરૂઆતનો ચોથા ગુણસ્થાનનો જઘન્ય અંશ અહીં લેવો નથી. અંશે જઘન્યભાવ સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર તો સમ્યક્દર્શન થતાં જ ચોથા ગુણસ્થાને આવી ગયું; કારણ કે સામાન્ય એકલું (વિશેષ વગરનું) હોય નહિ. પ્રથમ–દ્વિતીય–ચતુર્થ આદિ પાકોની પરંપરા એટલે સમ્યક્દર્શન પછી અંતર સ્થિરતારૂપ એકાગ્રતાની વૃદ્ધિની શરૂઆત પાંચમા પછી છઠ્ઠા–સાતમા ગુણસ્થાનથી લઇને પૂર્ણ વીતરાગ ન થાય ત્યાંસુધી મધ્યમ ભાવની ભૂમિકા છે.

યથાર્થ અનુભવ સહિત સ્વઆશ્રિત અભેદ લક્ષ કર્યું ત્યાં વિકલ્પનો ખ્યાલ નથી. પછી વિકલ્પ આવે છે ત્યારે સાધકભાવનો વ્યવહાર આવે જ છે. હજી ચારિત્રની નબળાઇરૂપ વર્તમાન અવસ્થા ઊણી છે, તેથી પૂર્ણ નિર્મળ દશાને પહોંચવાનો વ્યવહાર (સાધકભાવ અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ) છે, તેનો અનુભવ પૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ ભાવને પામ્યા પહેલાં રહે જ છે.

તા. ૨૭-૭-૪૩.

જ્યાંસુધી પૂર્ણરૂપ શુદ્ધ આત્માની યથાર્થ શ્રદ્ધાની પ્રાપ્તિરૂપ સમ્યક્‌દર્શનની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાંસુધી યથાર્થ ઉપદેશ જેનાથી મળે તેવાં જિનવચનોનું સાંભળવું એ જરૂરનું છે. યથાર્થપણાનું લક્ષ થવું તેમાં કોઇ નિમિત્ત.કારણની અપેક્ષા નથી. યથાર્થ સ્વરૂપનો અંશ સ્વલક્ષે ઊગ્યો ત્યારે યથાર્થ ઉપદેશ પોતાંના ભાવે કબૂલ્યો કહેવાય; તેમાં શ્રવણ કારણ નથી. સાંભળવા તરફનો શુભરાગ છે તે પણ સમ્યક્‌દર્શનનું કારણ નથી. જેમનાથી યથાર્થ ઉપદેશ મળે, તે યથાર્થ ઉપર વજન છે. યથાર્થનું કારણ સ્વદ્રવ્ય પોતે જ છે. ઉપદેશ મળે છે તે તો સંયોગી શબ્દો છે, અને તેમાં આશયરૂપ જે યથાર્થ ઉપદેશ છે, એટલે કે પોતાનું યથાર્થપણું-અસંગ જ્ઞાયક અવિકારીપણું-લક્ષમાં આવ્યું. તે સ્વાશ્રિત લક્ષ નિમિત્તથી થતું નથી; નિમિત્ત અને સાંભળવાનો રાગ ભૂલીને, સ્વતરફ ઢળ્યો અને આ વસ્તુ યથાર્થ છે એમ જ્ઞાન કર્યું તે યથાર્થનો નાનામાં નાનો અંશ છે; રાગથી જરા છૂટી યથાર્થ નિઃસંદેહપણાની પ્રગટ રુચિ થઈ ત્યાં સ્વવિષયથી સમ્યક્‌દર્શન થાય છે, પણ નિમિત્ત કાંઈ કરતું નથી.

ધર્મ સમજવા માટે પ્રથમ વ્યવહાર આવે છે તે શું, તે અહીં કહેવાય છે. સાંભળવાથી પાત્રતા આવતી નથી, કારણકે સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ ભગવાન પાસે જઇને ઘણીવાર સાંભળ્યું છે છતાં સમજ્યો નથી. પણ જ્યારે તત્ત્વનો જિજ્ઞાસુ થઈ શું કહેવાય છે તેનો યથાર્થભાવ પોતાના યથાર્થપણાથી સમજ્યો ત્યારે અહો ! અપૂર્વ વસ્તુ છે, હું પૂર્ણ છું, નિરાવલંબી, અવિકારી, અસંયોગી, જ્ઞાયક છું; જાણનાર સ્વરૂપે છું, વિકલ્પ સ્વરૂપે નથી એમ અંદરમાં સ્વલક્ષથી ભાન કર્યું ત્યારે વાણીમાં જે યથાર્થપણું કહેવું છે તે પોતાથી નક્કી કર્યું.

સમ્યક્‌ત્વ થવા પહેલાં પાંચ લબ્ધિઓ હોય છે, તેમાં યથાર્થ ઉપદેશ તે દેશનાલબ્ધિ છે. તેનો નિયમ એવો છે કે એકવાર પાત્ર થઈ સત્સમાગમે અખંડ જ્ઞાન આનંદ છું, અસંગ અવિકારી છું એવા શુદ્ધનયનો ઉપદેશ જ્ઞાની પાસેથી સાક્ષાત્ કાને પડવો જોઇએ. તેમાં

પરાધીનતા નથી પણ જ્યાં ઉપાદાન તૈયાર થાય ત્યાં સાચા ઉપદેશનો સંયોગ હોય જ.

આઠમી ગાથામાં પણ પાંચ લબ્ધિના રૂપમાં વાત હતી. "આંખો ફાડીને ટગટગ જોઇ જ રહે છે," તેમાં ક્ષયોપશમ, દેશના, પ્રાયોગ્ય અને વિશુદ્ધ એ ચાર લબ્ધિ છે; અને "અત્યંત આનંદથી સુંદર બોધતરંગ ઊછળે છે," તે પાંચમી કરણલબ્ધિ છે.

યથાર્થપણું શું, આશય શું વગેરે વિકલ્પ, ઉપદેશ સાંભળતાં, યથાર્થપણું સમજવા પહેલાં, ઊઠે છે તે વ્યવહારરૂપ ભેદ છે. પણ વસ્તુસ્વભાવનું યથાર્થ લક્ષ કર્યું તે અકારણ છે. સંયોગ તરફનું વલણ ભૂલ્યો અને સ્વ-આશ્રયમાં નક્કી કરવા જરા થભ્યો તેમાં પોતાનું જ કારણ છે.

ઉપાદાનમાં તૈયારીનો જેવો પુરુષાર્થ હોય તેવું નિમિત્ત (એના કારણે) હાજર હોય. કોઇ કોઇને આધીન નથી, બંને (નિમિત્ત અને ઉપાદાન) સ્વતંત્ર છે. સત્ સમજવાની તૈયારી કરી તેને એવાં પુણ્ય તો હોય જ કે યથાર્થનો વિચાર કરતાં યથાર્થ સંયોગ મળે.

નિમિત્ત વિના ન થાય, પણ નિમિત્તથી થાય નહિ. નિમિત્તથી સમજ્યો એમ નિશ્ચયથી માને તો આશયમાં મોટો ફેર છે, એવો સ્વતંત્ર ઉપાદાન-નિમિત્તનો મેળ છે. પણ તેનો અર્થ પરમાર્થે જેવો છે તેવો જ સમજવો જોઇએ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું છે કેઃ—

"બૂઝી ચહત જો પ્યાસકો, હૈ બૂઝનકી રીત,
પાવે નહિ ગુરુગમ વિના, એહી અનાદિ સ્થિત.
એહિ નહિ હે કલ્પના, એહિ નહીં વિભંગ,
કયિ નર પંચમ કાળમેં, દેખી વસ્તુ અભંગ."

સાક્ષાત્ જ્ઞાની પાસેથી સાંભળવું જ જોઇએ. તે કલ્પના નથી, પણ જેના ઉપાદાનમાં સત્‌ની તૈયારી થઇ તેને એવું નિમિત્ત સાક્ષાત્ મળે છે. તૃષાતુર પાણી ઇચ્છે છે અને પાણીની ધગશ થઇ ત્યારે તેની લાયકાત હોય તો પાણી મળ્યા વગર રહે નહિ. તેમ અંતર પરમાર્થ-

તત્ત્વ સમજવાની અપૂર્વ ધગશ થઇ, સત્‌ની જ તાલાવેલી લાગી ત્યાં સત્‌ ઉપદેશનું નિમિત્ત એના સ્વતંત્ર કારણે હાજર હોય. પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુના આશયો સમજી સ્વલક્ષ કરે તે યથાર્થ તત્ત્વનું રહસ્ય આ કાળે પણ પામે, એમ ઉપાદાન અને નિમિત્તનો સહજ સંયોગ થાય જ એવો અનાદિકાળથી નિયમ છે. અંદર યથાર્થપણું છે તેના આદરથી સત્‌ની વાત રૂચી છે તે પોતાના ભાવથી રૂચી છે, પરથી નહિ

પ્રશ્ન:—આમાં વ્યવહાર શું ?

ઉત્તર:—જેમનાથી ઉપદેશ સાભળ્યો તેમના ઉપર શુભરાગથી ભક્તિ-બહુમાન થાય છે. કુદેવ, કુગુરુ, કુશાસ્ત્ર અને ખોટા આચરણનો આદર ટાળી રાગની દિશા બદલાવે છે. સસારનાં સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, આબરૂ, કુટુંબ તથા દેહાદિ ઉપરનો રાગ ઘટાડી, સંસાર પક્ષના રાગ કરતાં અધિક રાગ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર અને ધર્મ સંબંધી રહે છે. જેટલો અશુભરાગ ઘટાડે છે તેટલો શુભ રાગ થાય છે ત્યાં શુભ રાગનો પણ નકાર કરી યથાર્થ તત્ત્વ સમજે તો શુભભાવને વ્યવહાર કહેવાય પણ તે શુભરાગની મદદથી યથાર્થપણું આવ્યું નથી. અશુભથી બચવા માટે શુભરાગ કરે પણ એકલો રાગને રાગ જ રહે અને યથાર્થ કાંઇ પણ ન કરે તો રાગથી બંધાએલું પુણ્ય પણ અલ્પકાળે છૂટી જાય.

જિનવચનોના આશયનો વિચાર કરતાં જો યથાર્થતાનો અંશ પ્રગટ કરે અને સ્વતરફ અંશે વલણ કરે તો તે યથાર્થપણાને નિશ્ચય કહેવાય ઉપદેશ સાંભળ્યો તથા સાંભળવાનો શુભ રાગ કર્યો તેને વ્યવહાર (ઉપચારથી નિમિત્ત) કહેવાય.

આમાં 'યથાર્થ'ના ગૂઢ અર્થની વાત છે, તે સમજવા જેવી છે. ઉપાદાનથી કામ થયું, નિમિત્તથી નથી થયું; પણ નિમિત્તની હાજરી હતી. મનથી આત્માનો ખૂબ વિચાર કર્યો તેથી યથાર્થ ભાન થયું એમ નથી. આત્મા તો મન, વાણી, દેહ, શુભરાગ અને તેના અવલંબનથી જુદો-પેલેપાર-છે. તેને ગ્રહણ કરવાનો વિષય ગંભીર છે. એક વસ્તુને બીજી કોઇ વસ્તુ સાથે પરમાર્થે સંબંધ નથી. પણ અજ્ઞાનથી પર સાથે સંબંધ માન્યો છે. સ્વતંત્ર સત્‌ સ્વભાવને પરથી

ગુણ થયો એમ માન્યું તેણે પરને અને આત્માને એક થયા માન્યાં, પોતામાં તાકાત નથી એમ માન્યું. તો "નથી" તે ક્યાંથી લાવશે? યથાર્થપણું એટલે પરાધીનપણું નહિ, પણ પૂર્ણ સ્વાધીનપણું છે. તેમાં ઊણપ, હીણપ કે વિકારીપણું નથી.

સાક્ષાત્ ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર અને તેમની દિવ્યધ્વનિ તે પણ પર ચીજ છે. સાંભળનાર અને સમજનારને તેનો નિમિત્ત માત્ર સંયોગ છે. તે સાંભળવા સંબંધીનો રાગ પરાશ્રિત વિકારભાવ છે. તેનાથી અસંયોગી, અવિકારી તત્ત્વને ગુણ કેમ થાય? નિમિત્ત ઉપર દૃષ્ટિ રાખે તો નિમિત્તના લક્ષે થયેલું જ્ઞાન સંયોગ આધીન થયું. સંયોગ અને રાગ ક્ષણિક છે. ક્ષણિક સયોગના (પર વસ્તુના) આશ્રયથી જે પરાવલંબી જ્ઞાન થાય તે પણ નાશવાન છે.

લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે, કોઈ બીજાની મદદથી ગુણ થશે, કોઈ આપી દે, કોઈના આશીર્વાદથી કલ્યાણ થઈ જાય; એમ પરથી આત્માના ગુણ ઇચ્છે છે પણ પોતાની જાતની અનંત તાકાતનો ભરોસો નહિ કરે તો સત્સમાગમમાં ઊભો રહીને શું કરશે? પરથી કોઇને ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં લાભ કે નુકસાન થઈ શકતું નથી. જો પોતાની જાતની દરકાર કરી, સત્‌નો આદર લાવી, સત્સમાગમ કરે તથા સત્ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો આદર ટકાવી કુદેવ, કુગુરુ અને કુશાસ્ત્રનો આદર જરાપણ ન થવા દે તો તેને સત્‌ના નિમિત્ત તરફના શુભરાગમાં યથાર્થ ઉપદેશ સાંભળતાં જ્યારે સ્વ તરફની પકડરૂપે અંતરમાં સત્‌ની હા આવી, યથાર્થપણું ગ્રહણ કર્યું ત્યારે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનો શુભ રાગ તથા ઉપદેશ નિમિત્ત કહેવાય.

જિનવચન સાંભળી તેના આશયને ગ્રહણ કર્યા પછી યથાર્થની ધારણા થાય છે. જેમનાથી યથાર્થ ઉપદેશ મળે એવાં વીતરાગ વચનોનું સાંભળવું એમ કહ્યું ત્યાં સ્વાધીન વીતરાગપણા ઉપર વજન છે. કોઈનું તત્ત્વ કોઇને આધીન થઇ ઊઘડે એમ બતાવનાર વીતરાગનાં વચન નથી. આમાંથી તો ઘણા ઘણા સિદ્ધાંત નીકળે છે. દરેક આત્મા તથા આત્મા સિવાય દરેક અચેતન-જડ વસ્તુ તે બધી અનાદિ

અનંત સ્વતંત્ર વસ્તુ છે, કોઈના દ્રવ્યગુણપર્યાય કોઈને આધીન નથી. કોઈએ કોઈના ગુણને કે કોઈ અવસ્થાને કરી નથી, કરતું પણ નથી. દરેક વસ્તુની બધી શક્તિ સ્વતંત્રપણે સદાય ભરેલી જ છે, તે શક્તિ પ્રગટ કરવા માટે કોઈ સંયોગ, કોઈ ક્ષેત્ર, કોઈ કાળ કે કોઈના આશ્રયની જરૂર નથી. ગુણ માટે કોઈ નિમિત્તની રાહ જોવી પડતી નથી. પોતાના ગુણની બીજા પાસેથી આશા રાખવી તે પોતાને નમાલો માનવા જેવું છે. વીતરાગને તો નિસ્પૃહતા છે, તે બધાને પૂર્ણ સ્વતંત્ર પ્રભુપણે જાહેર કરે છે.

કોઈ કહે-હું તને સમજાવી દઉં તો તેણે સામાને પરતંત્ર કહ્યો, તેની સ્વતંત્રતા લૂંટી. લોકોને પરોપકારની વાતો કરનારા બહુ સારા લાગે છે પણ પોતાનો ઉપકાર કે અપકાર પોતાના ભાવે પોતામાં જ થાય છે. તે પર સંયોગથી થયા કહેવા તે ઘીનો ઘડો કહેવા જેવું વ્યવહાર માત્ર વચન છે તેથી પરમાર્થે તદ્દન ખોટું છે. લોકો વ્યવહારમાં ઘીના સંયોગે રહેલા માટીના ઘડાને ઘીનો ઘડો કહે છતાં તેનો ખરો અર્થ સમજી લે છે. એવી રીતે શાસ્ત્રમાં કોઈ જગ્યાએ ઉપદેશમાં નિમિત્તથી વાત આવે પણ તેનો પરમાર્થ જુદો હોય છે કોઈનાથી કોઈનું કાર્ય થતું નથી એમ સમજણમાં તારવી લેવું જોઈએ.

જે વિચારે છે કે સત્ જેનો સ્વતઃ સ્વભાવ છે એવી પૂર્ણ વસ્તુને જે સમજનારા છે તેઓનો અભિપ્રાય મારે તારવી લેવો જોઈએ, જેવું તેઓ સમજ્યા તેવું મારે પણ સમજવું છે એમ પોતાને ગ્રહણ કરવાના આદરભાવે સત્સમાગમ કરે તો તે સત્સમાગમ વ્યવહારે નિમિત્ત કહેવાય.

સત્સમાગમમાં સ્વતંત્ર સત્‌ની જાહેરાત થાય છે કે અનંત આત્મા દરેક પરથી જુદા છે. હું સદાય પોતાપણે છું, અને પરપણે નથી તેમજ પર મારાપણે ત્રિકાળ નથી. દરેક ચીજમાં પોતાના આધારે સ્વતંત્રપણે ટકીને અવસ્થાથી બદલવું થાય છે. દરેક સમયે વર્તમાન અવસ્થાનો વ્યય થવો (બદલવું થવું), નવી અવસ્થાનો ઉત્પાદ થવો અને વસ્તુનું પોતાપણે ત્રિકાળ ટકી રહેવું એમ દરેક વસ્તુ પોતાના દ્રવ્ય-

ગુણ-પર્યાયપણે છે, પરપણે નથી. સત્સમાગમ અને કેવળીની વાણી પણ પર ચીજ છે, મારી ચીજ નથી; તે તેનાપણે સત્ છે અને પરપણે અસત્ છે.

દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર વીતરાગસ્વરૂપ છે, તેઓ શું કહે છે તે સાંભળી પોતાની યથાર્થ અસ્તિની હા પાડવામાં યથાર્થના અંશનું જોર પરમાર્થ તરફ વળે છે. ત્યાં સત્ તથા સાચા નિમિત્તનું બહુમાન હોવાથી અશુભ રાગ ટળી દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તરફના શુભ ભાવ થયા વગર રહેશે નહિ.

"સત્તાસ્વરૂપ*" (પં. ભાગચંદજીકૃત) માં અર્હંતનું સ્વરૂપ જાણી ગૃહીત મિથ્યાત્વ ટાળવાનું સ્વરૂપ બહુ સારી રીતે સમજાવેલ છે. પરમાર્થ તત્ત્વના વિરોધરૂપ એવા કુદેવ, કુગુરુ, કુશાસ્ત્રને ઠીક માનવા તે ગૃહીત મિથ્યાત્વ છે. હું પરનો કર્તા છું, કર્મથી રોકાયેલો છું, પરથી જુદો-સ્વતંત્ર નથી, શુભરાગથી મને ગુણ થાય છે એવી જે ઊંધી માન્યતા અનાદિથી છે તે અગૃહીત અથવા નિશ્ચયમિથ્યાત્વ છે. તે નિશ્ચયમિથ્યાત્વ ટાળવા પહેલાં જે ગૃહીત (પરથી ગ્રહણ કરેલું) મિથ્યાત્વ અથવા વ્યવહારમિથ્યાત્વ છે તે ટાળવું જોઈએ.

એકેન્દ્રિય વનસ્પતિ આદિથી મન વિનાના પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને કુદેવ, કુગુરુ આદિ ખોટાના આગ્રહની પકડ નથી, પણ જ્યારે જીવ સંજ્ઞી (મનવાળો) પંચેન્દ્રિય થયો ત્યારે વીતરાગે કહેલાં તત્ત્વોથી વિરોધી એવા કુદેવ, કુગુરુ, કુશાસ્ત્રને માન્ય કર્યાં. વ્યવહારમાં પણ વિરોધી માન્યતા કે ફલાણાને માનીએ તો સંતાન થાય, શીતળાને માનીએ તો મરે નહિ, અમુક દેવ રક્ષણ કરે એવી એવી ઊંધી માન્યતાનાં લાકડાં તો દૂર રહો, પણ લોકોત્તર વીતરાગ ધર્મના નામે ઉપદેશ આપનારા કે જેઓ સર્વજ્ઞ ભગવાનથી વિરુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ઉપદેશ કરે છે, પરિગ્રહ સહિત મુનિપણું માને છે, તે બધા ગૃહીત મિથ્યાત્વની પકડવાળા છે, તેમનો વિનય છોડવો જોઈએ; તેમાં દ્વેષ નથી પણ સાચાનો જ આદર છે.

---

* આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

ધર્મના નામે ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય બાંધીને અનંતવાર નવમી ગ્રૈવેયક સુધી જે જીવ જઈ આવ્યો તેણે નગ્ન દિગંબર મુનિપણું અને પાંચ મહાવ્રતાદિ ચોકખાં પાળ્યાં તથા ગૃહીત મિથ્યાત્વ છોડયું હતું; પણ શુભરાગથી ગુણ થાય એવા પરાશ્રયરૂપ વ્યવહારની સૂક્ષ્મ પકડથી તેને નિશ્ચય મિથ્યાત્વ રહી ગયું. પરથી જુદો, નિરાવલંબી, અવિકારી છું એવી સ્વતંત્ર સ્વભાવની વાત તેને અંતરથી રુચી નહિ તેથી તેનું ભવભ્રમણ ટળ્યું નહિ.

જન્મ-મરણ ટાળનાર અખંડ ગુણસ્વરૂપ છું એવી રુચિથી સત્નો આદર તે યથાર્થ છે તે નિશ્ચય, અને ઉપદેશ તે વ્યવહાર છે. યથાર્થની દેશના ઝીલનારે યથાર્થને ગ્રહણ કર્યું ત્યાં પ્રથમ શરૂઆતનો અંશ (યથાર્થનો અંશ) નિરાવલંબીપણે ઊઘડે છે તે યથાર્થ ચારિત્રરૂપ નિર્મળ ભાવનું કારણ છે.

જેનાથી જન્મમરણ અને ભ્રાંતિનો નાશ થાય એવા યથાર્થ જિન-વચનોનું સાંભળવું, ધારણ કરવું તથા તેમનાં કથનના આશયનો નિર્ણય કરી એવી દૃઢતા કરવી કે કોઈ કુતર્કવાદી ધર્મના નામે અન્યથા કહે તો તેનો તુરત જ નકાર કરે. પરથી, શુભભાવથી, શુભરાગની ક્રિયાથી એમ બહારથી ગુણ બતાવે, શુભ કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે ગુણ ઊઘડશે વગેરે જૂઠા તર્કથી કોઈ કહે તો તેનો નકાર કરે; અને નિત્ય સત્ય વસ્તુના બોધને એવો દૃઢપણે ધારી રાખે કે કાળાન્તરે કોઇપણ સંયોગમાં પોતે સંશયમાં ન પડે.

મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ છે.

(૧) અવગ્રહ: વસ્તુના બોધનું પકડવું.

(૨) ઈહા: વસ્તુ શું છે તે નક્કી કરવા વિચારવું.

(૩) અવાય: આ વસ્તુ આમ જ છે, અન્યથા નથી; એવો નિર્ણય કરવો.

(૪) ધારણા: જે જ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થમાં કાળાન્તરમાં સંશય તથા વિસ્મરણ ન હોય.

એમ નિત્ય સ્વભાવ આશ્રિત જે સ્વતત્ત્વની ધારણાથી ધાર્યું તે સત્‌ના નિર્ણયની અસ્તિ કરી છે તેને તેનાથી વિરોધી અસત્ વાત સાંભળે તેની નાસ્તિ આવે છે એટલે કે નકાર થાય છે. એ રીતે યથાર્થ વસ્તુ શું છે તેનો બોધ મતિજ્ઞાનમાં ધારણ કરી રાખે.

યથાર્થ નિઃસંદેહ થઈ તત્ત્વ ન જાણે ત્યાંસુધી તો વારંવાર તે જ વાત અસ્તિ–નાસ્તિપૂર્વક સાંભળે, અને અસ્તિ તરફ વજન રાખી લક્ષ ટકાવે ત્યાં સહેજે શુભ રાગ થઈ જાય છે. લોકો કહે છે કે 'શુભ વ્યવહાર ન રાખીએ, શુભ રાગ ન કરીએ તો ધર્મ શી રીતે કરવો?' પણ અસ્તિ સ્વભાવ તરફ લક્ષ અને વજન આપ્યું ત્યાં રાગની દિશા બદલી જ જાય.

અહીં જે વસ્તુ સાંભળી છે તેને અવિરોધીપણે એવી દઢ કરે કે તેમાં કોઇ કાળે સંશયરૂપ વિરોધ ન આવે; એમ સારી રીતે પરિચય કરીને, વિરોધ ટાળીને અવિરોધી તત્ત્વ સારી રીતે સમજવું, અને પરમાર્થ તત્ત્વ શું અને તેને કહેનારા સત્ દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર તથા નવતત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ શું છે તે જાણવું જોઇએ; કારણ કે તે શરૂઆતથી જ પ્રયોજનભૂત તત્ત્વ છે.

જેમ દેશાવરમાં માલની લેવડ–દેવડ કરવા આડતિયો રાખ્યો હોય તેણે કોઇને છેતર્યા નથી, તેમજ આપણને પણ તે છેતરતો નથી એવા પ્રકારનો વિશ્વાસ, તેની સાથેના થોડા પરિચય બાદ, બેસી ગયા પછી લાંબા વખત સુધી તેના પ્રત્યે શંકા ન આવે; તેમ સાચા દેવ-ગુરુ–શાસ્ત્રને અવિરોધપણે જાણતાં તેમાં કોઈ પડખે વિરોધી તત્ત્વ નથી, એમ થોડા પરિચયથી નક્કી થતાં, કોઈ ખોટા ત્યાગી–સાધુનો વેષધારી, ગમે તેવી યુક્તિથી વિરોધભાવે ધર્મની દલીલો કરે તોપણ સ્વતત્ત્વમાં અને દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રમાં જરાપણ શંકા ન થાય તેમજ તેને મૂંઝવણ પણ ન થાય. પણ જેને સત્યની કિંમત નથી, સત્યની શ્રદ્ધા નથી તે તો કહે કે 'અમે શું કરીએ? ત્યાગી સાધુ અમને યુક્તિથી દલીલ કરી જેવું સમજાવે અથવા જેવું કહે તેની હા પાડવી પડે છે.' પણ તેમાં પોતાનું આખું સ્વતંત્ર તત્ત્વ લૂંટાઈ જાય છે તેની તેને ખબર

નથી. માટે સદ્‌ગુરુની બરાબર પરીક્ષા કરવી જોઇએ; અમને ખબર ન પડે એમ કહેવું તે અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાન તે કાંઇ બચાવ નથી.

સદ્‌ગુરુને યથાર્થ ઓળખ્યા પછી તેમના પ્રત્યે સાચી ભક્તિ થાય છે. જેમનાથી યથાર્થ વસ્તુનું શ્રવણ મળ્યું છે તેમના પ્રત્યે ભક્તિનો શુભરાગ રહે જ, તત્ત્વની યથાર્થ સમજણ કર્યા પછી પણ તેનું વિશેષ દૃઢતાથી ઘૂંટણ કરવા વારંવાર રુચિથી સાંભળે અને તે સાચા નિમિત્તને ઉપકારી જાણી તેનું બહુમાન વારંવાર કર્યા કરે. તેમાં પરમાર્થે તો પોતાના ગુણનું બહુમાન છે પણ વ્યવહારે સત્ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને યથાર્થના કહેનારા જાણી તેમના તરફ ભક્તિ, વિનય, બહુમાન આવે છે, એટલે ભક્તિનો શુભ-રાગ થયા વિના રહેતો નથી. અવિકારી યથાર્થ સ્વભાવનું લક્ષ છે, તેનું ઘોલન છે, તેના જોરે જેટલો રાગ ઘટે છે તેટલો પોતાને ગુણ માને છે, અને જે રાગ રહ્યો તેને બંધનું કારણ જાણી બધો રાગ છોડવા જેવો અંતરથી માને છે. જે કોઈ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તરફનો શુભ રાગ છે તેને રાખવા જેવો માને, તે શુભ રાગને ગુણ માને અથવા તેને કરવા જેવો માને તો તે વીતરાગ પ્રત્યેનો રાગ નથી, પણ રાગનો રાગ છે. કારણકે તે રાગમાં 'રાગનો નાશક છું' એવા વીતરાગપણાના ગુણની પ્રતીતિ નથી.

તા. ૨૮-૭-૪૩

આત્માને પર સંબંધ રહિત, અવિકારી, પૂર્ણ નિર્મળ, સ્વતંત્ર બતાવે એવો વીતરાગ ઉપદેશ હોય. આત્મા જોડે જે સંયોગી કર્મ (એક ક્ષેત્રે) છે તેનાથી આત્મા બંધાયો નથી પણ પરમાર્થે પોતાની ભૂલના બંધનભાવથી બંધાયો છે. બંધ અને મોક્ષ તે કોઇની પરાધીનતાથી નથી, પણ આત્માના ભાવથી છે. અહીં એવાં યથાર્થ વચનો છે કે નહિ, એમ શ્રવણ કરનારે પોતાની જાતની તૈયારી અને ઉપદેશની પરીક્ષા કરવાની જવાબદારી લેવી પડશે.

કોઈ પરથી ગુણ થાય કે બીજો સમજાવે તો તત્ત્વ પ્રગટે એવું પરાધીન અને શક્તિહીન આત્માનું સ્વરૂપ નથી તત્ત્વનું શ્રવણ કરવા તરફનો ભાવ તે પણ શુભ વિકલ્પ-શુભ રાગ છે. તે પર સંયોગથી

અને રાગથી અસંયોગી અવિકારી વીતરાગ સ્વરૂપ ઊઘડે નહિ, પણ સ્વતંત્ર યથાર્થપણું શું છે તેનો અંશ જાતે ઊછળીને પ્રગટ કરે ત્યારે ઉપદેશ અને તે સાંભળવા તરફના શુભ રાગ ઉપર આરોપ કરી તેને નિમિત્ત કહેવાય છે.

જે વચનો આત્માને પરથી બંધનવાળો બતાવે, તેનો અર્થ એવો થયો કે પર મુક્ત કરે ત્યારે આત્મા મુક્ત થાય; એમ હોય તો આત્મા પરાધીન અને શક્તિહીન થયો. જે શક્તિહીન હોય-પરાધીન હોય તે જુદું સ્વતંત્ર તત્ત્વ ન કહેવાય. બધા આત્મા કોઈ પરમાત્માનો અંશ છે, બધા મળી એક બ્રહ્મરૂપ નિત્ય વસ્તુ છે એમ કહેવાથી સ્વાધીન સત્તાનો અભાવ ઠરે છે અને તેમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે કારણ કે સંસારમાં રહીને પણ દરેક આત્મા દુઃખ એકલો જ ભોગવે છે.

કોઈ કહે: "દેહથી મુક્ત થાય ત્યારે આત્મા એક પરમાત્માની સત્તામાં ભળી જાય છે." જો એમ હોય તો દુઃખ ભોગવવામાં એકલો અને સુખ દશામાં કોઇની સત્તામાં ભળી જનારો હોય તો તેમાં સ્વતંત્રતા રહી જ ક્યાં? માટે તે માન્યતા ખોટી છે. એ રીતે યથાર્થ સ્વતંત્ર સ્વરૂપમાં વિરોધરૂપ માન્યતાઓ ટાળી યથાર્થ પરિપૂર્ણ સ્વતંત્ર વસ્તુનો નિર્ણય કરવા માટે આત્મામાંથી નિશ્ચયનો અંશ પ્રગટ કરવો પડે છે. અવિકારી નિરાવલંબી અસંગ સ્વભાવની શ્રદ્ધા તે વિકારનો નાશ કરનાર છે; એવું યથાર્થ બતાવનાર કોણ છે તેનો નિર્ણય કરનાર પણ આત્મા જ છે.

પ્રથમ ઉપદેશ સાંભળતાં પરમાર્થની અપ્રગટ રુચિ કરી છે, તે ઉપદેશમાં યથાર્થપણું કેવા આશયનું છે, કઈ રીતે હું અસંગ, અવિકારી, નિરાવલંબી છું, તે પરમાર્થે સાંભળીને નિરાળા સ્વતત્ત્વ તરફનો વલણરૂપ નિશ્ચયનો અંશ તે પરમાર્થે શ્રદ્ધાનું કારણ છે.

હું પરથી બંધાયો નથી, પર મને બગાડી કે સુધારી શકે નહિ, રજકણ તથા રાગથી નિરાળો છું, માત્ર અજ્ઞાનથી (મારી ભૂલથી) બંધાણો હતો. વિકાર ક્ષણિક છે, તે મારું નિત્ય સ્વરૂપ નથી. હું નિત્ય જ્ઞાયક છું એવો અપ્રગટ આશય અંતરમાં વળે છે ત્યાં ભાવબંધન ટાળવાનો ઉપાય અંશે શરૂ થયો છે. અવ્યક્ત રુચિ યથાર્થ

તત્ત્વ તરફ શરૂ થઈ ત્યારે સાંભળવાનુ અવલંબન છોડી સ્વતરફ લક્ષ કર્યું અને સત્‌નો સ્વીકાર કરવારૂપે યથાર્થની હા પાડી, તેટલું અયથાર્થથી જુદાપણું તારવવાની યથાર્થ જાતની જવાબદારી આવી. આ રીતે શ્રવણ થતાં પોતાના ભાવે જાતથી લાભ કાઢયો છે; રાગથી ગુણ થયો નથી. પર ઉપર લક્ષ રહે ત્યાં રાગનો વિષય છે, તે રાગ તો વિકાર છે. હું રાગરૂપે નથી, જ્ઞાનરૂપે છું, એમ અવિકારી અસંગપણું ઉપદેશમાં કહેવા માગે છે, એવો અભિપ્રાય અંતરલક્ષે તે નક્કી કરે છે.

અહો! આ વસ્તુ જ નિરાળી છે, પૂર્ણ છે, અવિકારી છે એમ યથાર્થને જે ભાવે નક્કી કરતો જાય છે તે ભાવ યથાર્થ નિશ્ચયનો અંશ હોવાથી યથાર્થ નિર્વિકલ્પ પરમાર્થનું કારણ છે. પણ રાગથી, પરથી કે સાક્ષાત્ ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર પ્રભુની વાણીથી અંશમાત્ર પરમાર્થ ધર્મ ન થાય. પણ પરાવલંબન છૂટી અંતર નિર્ણય કરે કે તેઓ કહે છે તે આમ જ છે એમ સમજ્યો ત્યારે દેવ, ગુરુ ઉપર બહુમાન આવે છે, અને તેની ભક્તિ કરે છે. તેમાં ગુણની ભક્તિ છે એટલે યથાર્થ સ્વતંત્ર તત્ત્વની ઓળખાણ સહિત ગુણરૂપે થવાનું લક્ષ છે. રાગદ્વેષ, અજ્ઞાન પરાશ્રયથી થાય છે, ક્ષણિક છે, તે મારૂં સ્વરૂપ નથી એમ ગુણની પ્રતીતિથી રાગદ્વેષ–અજ્ઞાનનો નાશ કરે તે જિન (જીતનાર) છે. આમાં ઘણા અર્થ આવ્યા કે વિકાર જીતવા યોગ્ય છે, તેને જીતનાર અવિકારી છે; વિકાર ક્ષણિક એક સમયની અવસ્થા પૂરતો છે અને તેનો નાશ કરનાર સ્વભાવ વિકાર રહિત ત્રિકાળ ટકનાર છે. વિકારમાં અનંતકાળ ગયો પણ એક સમય માત્રમાં તે વિકાર અવસ્થા પલટાવી અનંત અવિકારી શુદ્ધ શક્તિ પ્રગટ કરી શકે એવું બેહદ સામર્થ્ય સ્વભાવમાં છે. વિકારી અવસ્થામાં અનંતો વિકાર પરના આશ્રયે કરતો હતો તે ટાળી જ્યારે સ્વતંત્ર સ્વાશ્રયવડે ધ્રુવ સ્વભાવમાં વળ્યો ત્યારે અનંત અવિકારી ભાવ પોતામાં હતો તે જ અંદરથી પ્રગટ્યો; તે પરથી આવ્યો નથી વિકાર થવામાં અનેક પ્રકારનાં નિમિત્ત હોય છે, શુભરાગ પણ પર લક્ષે થાય છે. પર ચીજની મારામાં નાસ્તિ છે. પર વડે ત્રણ કાળમાં મને ગુણ કે દોષ થઈ શકે નહિ અને હું પરને કાંઈ કરી શકું નહિ

શુભરાગ પણ વિકાર છે, વિકારથી અવિકારી ગુણને મદદ થાય નહિ, એવું પૂર્ણ સ્વતંત્રપણું બતાવનાર યથાર્થ જ્ઞાની છે. પોતામાં યથાર્થની હા લાવનાર, સમજાવનાર વીતરાગી ગુરુને ઉપકારી નિમિત્ત ગણી, શુભરાગરૂપ ભક્તિભાવ ઊછાળ્યા વિના નહિ રહે. હજી રાગદશા છે તેને કુદેવ, કુગુરુ, કુશાસ્ત્ર તરફ ન વાળતાં સુદેવ, સુગુરુ, સુશાસ્ત્ર પ્રત્યે ઓળખાણનું બહુમાન કરી શુભ ભક્તિ અને વિનય તેમના તરફ વાળે છે.

એમ સમ્યક્‌દર્શન પામ્યા પહેલાં સાચા નિમિત્ત તરફનો શુભ વ્યવહાર હોય જ, પણ જો બીજો સમજાવી દે કે પરથી સમજ્યો એમ માને તો પોતે પરાધીન ઠર્યો, ત્રણકાળમાં આત્મા પરાધીન નથી, તેને કોઇ પર મદદ કરી શકતું જ નથી.

પરમાર્થ જિન સ્વરૂપ બતાવનાર વીતરાગી ગુરુ કોણ છે, જીતવું શું, જિતનાર કોણ, અવગુણનો નાશ કરી ગુણપણે સદાય ટકનારો કેવા સ્વરૂપે છે, એનો યથાર્થ નિર્ણય ન કરે, અને સાંભળ્યા કરે તો કોઈ આપી દે તેમ નથી. પોતે જેવો ભાવ કરે તેવું ફળ મળે છે. હું નિરાવલંબી અવિકારી સ્વતંત્ર છું, અસંગ છું એના ભાન વગર પુણ્યપાપ કરીને ચોરાશીનાં જન્મમરણ અનંતવાર કર્યાં. ધર્મના નામે શુભ ભાવે ઘણી ક્રિયા કરી અનંતવાર દેવલોકમાં ગયો. પાપવડે કાંઇ દેવલોકમાં ન જવાય પણ પુણ્યવડે જ જવાય, તેથી તે પુણ્યના શુભ ભાવ નવા (અપૂર્વ) નથી. અપૂર્વ શું છે એવી યથાર્થ સમજવાની ધગશ કરે તો યથાર્થ સત્ સમજાવનાર વીતરાગી ગુરુને ઓળખી લે અને તેનો આદર કરે, પણ જાતની તાકાત કબૂલી જાતે સમજે નહિ તેને નિમિત્ત સમજાવી શકે નહિ. જે સમજ્યો તે પોતાવડે સમજ્યો ત્યારે પોતાની ઓળખાણનું બહુમાન કરવા ગુરુને ઉપકારી ગણી વિનય કરે છે; સમજ્યા પછી, રાગ ટળે નહિ ત્યાંસુધી, સત્‌નાં નિમિત્તો તરફ શુભ રાગ રહે જ. મારું સ્વરૂપ કેવું છે તે સમજવાની રુચિ હોય તેણે મુમુક્ષુ રહીને સત્સમાગમ શોધવો, સત્‌ની ઓળખાણ થતાં સવારની સંધ્યા જેવો શુભરાગ દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર પ્રત્યે

થયા વિના રહે નહિ, કારણકે તેમાં સ્વલક્ષે ચિદાનંદ સૂર્યનો અખંડ-અનંત પ્રકાશ પ્રગટ થવાનો છે.

વીતરાગનાં વચનનુ ધારી રાખવું એટલે તેઓ શું કહે છે તે યથાર્થ સમજવું. પરવસ્તુથી, પુણ્યપાપથી ધર્મ ત્રણકાળમાં ન થાય. પરની મદદથી આત્માના ગુણ ન ઊઘડે. પરથી કાંઇપણ લાભ-નુકસાન ન થાય કારણકે દરેક ચીજ ત્રિકાળ જુદી છે. લાભ-અલાભ પોતાના ભાવવડે થાય છે. આવી પ્રતીતિ ગૃહસ્થ અને ત્યાગી બંનેને માટે છે. પરથી, પૈસા વગેરેથી પુણ્ય નથી પણ તૃષ્ણા ઘટાડે તો પોતાના ભાવથી પુણ્ય થાય છે. પરની હિંસા તે પાપનું કારણ નથી પણ પોતાનો હિંસારૂપ પ્રમાદભાવ છે તે જ ખરી રીતે હિંસા છે, પોતાના જ ગુણનો ઘાત છે. આમાં સ્વતંત્ર તત્ત્વનો નિર્ણય થાય છે. વીતરાગ-માર્ગમાં કોઈ પક્ષપાત નથી. વીતરાગ તો સર્વને વસ્તુપણે સ્વતંત્ર જાહેર કરે છે.

કોઇની કૃપાથી સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વને ગુણ પ્રગટે એવું પરાધી-નપણું બતાવનાર વીતરાગનાં વચન નથી પુણ્યથી, શુભરાગથી અથવા શરીરાદિ કોઇ પર વસ્તુથી ગુણ થાય, આત્માનો ધર્મ થાય, આત્માના ગુણ માટે તેવો વ્યવહાર કરવો જોઇએ એમ કહેનાર વીતરાગનાં વચનો નથી. પુણ્ય-પાપ અને ધર્મ પોતાના ભાવ અનુસાર જ થાય છે.

સંસારમાં પર માટે કોઈ કાંઇ કરતું નથી. સારા સાડલા, ઘરેણાં વગેરે સ્ત્રી માટે કોઈ લાવતું નથી પણ પોતાને સ્ત્રી પ્રત્યે મમતા છે, રાગ પોષવાના વિષય જેને બનાવ્યા છે એવાં સ્ત્રી આદિ (રાગનાં રમકડાં) માં સરખી શોભા ન હોય તો પોતાને ગોઠતું નથી. જ્યારે પોતાનો માનેલો દેખાવ આવે ત્યારે આંખ ઠરે છે તેથી જે કાંઇ કરે છે તે પોતાના રાગને પોષવા માટે કરે છે; તેમજ છોકરાને ભણાવે, પરણાવે તથા તેના નામે બેંકમાં રૂપીઆ મૂકે તે તેના (છોકરાના) માટે નથી પણ પોતાને તે સંબંધી મમતામાં તે સિવાય સમાધાન થતું નથી તેથી પોતે તેના નામે મમતા પોષવાની બધી ચેષ્ટા પોતાના જ રાગના પોષણ માટે કરે છે. ઘરમાં, સમાજમાં આવો મોભો, આવી આબરૂ રહે તો ઠીક એવો રાગ એક સરખો

ટકાવી રાખવા માટે પરનું હું ઠીક રાખું, એવા ભાવ કરી પોતાની મોટપનો રાગ પોષવા ખાતર તે બધી ચેષ્ટા કરે છે. પર પ્રત્યેની ફરજ કોઇ બજાવતું નથી, પણ ઊંધી દૃષ્ટિથી પરમાં પોતાના રાગનો આરોપ કરે છે, એટલે તે પર વસ્તુને પોતાના રાગનો વિષય બનાવી તેની રુચિ અનુસાર બધું ગોઠવું કરવા માગે છે. હવે તે ભાવની ગુલાંટઃ—

અરે ! જન્મમરણ વગેરે બધી પરાધીનતા છે. આત્મા પરથી નિરાળો છે તે જ આદરવા જેવો છે, એમ જેને પરમાર્થમાં પ્રીતિ થઇ તે યથાર્થની રુચિ પોષવામાં નિમિત્તકારણ સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને શોધે અને તેની ભક્તિ કર્યા વિના રહે નહિ. ભગવાનની ભક્તિ ભગવાનને સારું લગાડવા માટે નથી. સત્‌ની ઓળખાણ પછી પૂર્ણ ગુણનું બહુમાન હોવાથી વીતરાગની ભક્તિ ઊછળ્યા વિના રહેતી નથી.

હું સ્વતંત્ર, અવિનાશી, પૂર્ણ પરમાત્મા જેવો છું, વિકલ્પ કે પરમાણુ માત્ર મારા સ્વરૂપમાં નથી, એવું બતાવનાર શ્રી જિનગુરુ અને જેઓ પ્રગટ પરમાત્મા થયા છે તેમના પ્રતિમા પ્રત્યે, પોતાના ગુણના સ્મરણ માટે તથા અશુભ ભાવથી બચવા માટે, બહુમાન, સ્મરણ, ભક્તિ વગેરે હોય છે. તે દેવ, ગુરુ ખાતર કોઈ કરતું નથી પણ વિનયથી દેવની ભક્તિ આદિ બોલાય છે. જેમ કોઇ માણસ રાજાના વખાણ કરે છે તેમાં પોતાને તેવું રાજાપણું ગોઠ્યું છે તે ખાતર કરે છે, તેમ જન્મમરણનો અંત કેમ થાય તે બતાવનારાની ઓળખાણ થતાં તેમના બહુમાનમાં ભક્તિ ઊછળ્યા વિના રહેતી નથી.

પૈસાદારને ત્યાં એકના એક પુત્રનાં લગ્ન માંડ્યા હોય ત્યારે તેનો વૈભવ અને હોંશ ઊછળ્યા વિના રહે નહિ, ('દૃષ્ટાંતનો એક અંશ સિદ્ધાંતમાં લાગુ પડે) તેમ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ તરફ અપ્રગટ લક્ષ થયું છે પણ હજી નિશ્ચય અનુભવ સહિત સમ્યક્‌દર્શન પ્રગટ કર્યું નથી, ત્યાં પણ અહો ! નિર્દોષ વીતરાગી ગુરુ મારી સ્વતંત્રતા જાહેર કરનારા છે, મને મોક્ષ દેનારા છે એમ ખૂબ વિનય-પૂર્વક બહુમાનથી ભક્તિ કર્યા વિના રહે નહિ.

જેને પરમાર્થની રુચિ પુષ્ટ કરવી છે તે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર

તરફ શુભરાગ કરી, યથાર્થ ગુરુ કોણ છે તેની પ્રથમ ઓળખાણ કરે છે. શ્રીગુરુ પરમાર્થસ્વરૂપને બતાવનારા છે. (નિશ્ચયથી તો આત્મા જ પોતાનો ગુરુ છે.) વળી તેઓ સિદ્ધ અને અર્હંત કેવળજ્ઞાની પરમાત્મા કેવા હોય તેનું સ્વરૂપ શિષ્યને બતાવે છે તેથી આત્માનું ભાન થાય છે. માટે પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ વિશેષ ઉપકારી છે. તેથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આત્મસિદ્ધિમાં કહ્યું છે કેઃ-

"પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ સમ નહિ, પરોક્ષ જિન ઉપકાર;
એવો લક્ષ થયા વિના, ઊગે ન આત્મવિચાર."

સદ્‌ગુરુના પ્રત્યક્ષ ઉપકારનો નિર્ણય કર્યા વિના આત્માનો વિચાર ખરેખર ઊગે નહિ. પરોક્ષ ઉપકારી શ્રી જિન કેવા હતા અને તેઓને શું કહેવું હતું તે બતાવનાર પ્રત્યક્ષ શ્રીસદ્‌ગુરુ જ છે. આખો સ્વભાવ બતાવનાર સાક્ષાત્ શ્રીસદ્‌ગુરુને ઓળખે નહિ, તેનું બહુમાન કરે નહિ તો જેઓ પૂર્ણાનંદ પરમાત્મા થઈ ગયા તેમનું સ્વરૂપ જાણી શકે નહિ; તેમનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પરમાર્થસ્વરૂપ સમજે નહિ; તેથી સાક્ષાત્ જ્ઞાનીને ઓળખી તેનો વિનય કરવાનું પ્રથમ કહ્યું છે. જો સાક્ષાત્ ઉપકારી શ્રી ગુરુનો વિનય ન કરે તો પોતાનાં પરિણામ જોતાં ન આવડ્યા, તે વિવેકની ભૂલ પોતાની છે. સાક્ષાત્ જ્ઞાનીને જે ન ઓળખે, તેમનો વિનય ન કરે, અને પરોક્ષ જિન ભગવાનના ગુણને નામે ભક્તિ-પૂજામાં જ રોકાઇ રહે તેને અપૂર્વ આત્મવિચાર ઊગે નહિ.

સાક્ષાત્ ગુરુથી યથાર્થપણું માનવામાં અસત્‌ને ન માનવાની જવાબદારી અને યથાર્થને ધારણ કરવાની તૈયારી પોતાની છે, તેથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીને પરમ ઉપકારી (પોતાની ઓળખાણના ભાવે) કહે છે. જેમ્ લૌકિકમાં બધા કહે છે કે અમારી દુકાનનો માલ ઉત્કૃષ્ટ છે તેમ પોતાના માનેલા ધર્મને અનેક દલીલોથી કોઈ સત્ કહે તો જે અસત્ છે તે કાંઇ સત્ થઇ જાય નહિ.

મને કોઇ બીજો સમજાવી દે, બીજો તારી દે, પુણ્યાદિ પરની મદદ મળે તો ધર્મ થાય એમ પરથી ધર્મની આશા રાખનાર સત્‌નો

જિજ્ઞાસુ નથી. પણ જેને જાતથી સુધરવું છે, પરથી કાંઇ નક્કી કરવું નથી એમ જાતની જવાબદારીથી સત્‌ની જિજ્ઞાસામાં જે યથાર્થપણું લાવે તે સત્‌નો સાચો શોધક છે. તે જ્ઞાનીને બરાબર ઓળખી લે છે. આની પાસે અવિરોધી સત્ છે, આ જ યથાર્થ જ્ઞાની છે એવો યથાર્થ નિર્ણય કર્યા વિના ભગવાનની પ્રતિમા પાસે ભક્તિ કરે તો તે એકલા રાગની ભક્તિ કરે છે. જેને સાચા ગુરુની અને પૂર્ણાનંદ પરમાત્માની ઓળખાણ છે તેને પૂર્ણનો મહિમા હોવાથી નિર્વિકારી શાંત વીતરાગ મૂર્તિને જોઇ, પોતામાં પૂર્ણની રુચિનું સ્મરણ લાવી, વીતરાગી દેવ-ગુરુ પ્રત્યે બહુમાનથી ભક્તિમાં તે ઊછળી જાય છે; તેમાં સત્‌ની રુચિ ઘોળાય છે અને બાહ્યમાં સાચા નિમિત્તનું બહુ-માન-ભક્તિ કરે છે. આવો શુભરાગ એક તો પૂર્ણ વીતરાગને હોય નહિ અને બીજા અજ્ઞાની-અવિવેકીને હોય નહિ. જ્યાંસુધી અરાગી પૂર્ણ તત્ત્વની રુચિ છે અને રાગ ટળ્યો નથી ત્યાંસુધી જ્ઞાનીને અનેક પ્રકારનો રાગ રહે છે અને તેથી રાગનાં નિમિત્ત પણ અનેક પ્રકારનાં હોય છે, તેમાં સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પ્રત્યેની ભક્તિનો શુભરાગ મુખ્યપણે રહે છે. જિન પ્રતિમા શુભભાવમાં નિમિત્ત છે તથા વીત-રાગનું સ્મરણ કરવામાં નિમિત્ત છે એમ જેઓ નથી માનતા તેમને પૂર્ણ સાધ્ય, શરૂઆત અને વચ્ચેનો મોક્ષમાર્ગ કેવો હોય અને કઈ રીતે પમાય તેની ખબર નથી.

સાધકદશામાં હજી રાગ છે ત્યાં શુભ રાગનાં નિમિત્તનો આદર, બહુમાન રહે જ. જેને રજકણના પણ રાગરહિત, વિકલ્પ રહિત, પૂર્ણ વીતરાગ સ્વરૂપની ઓળખાણની રુચિ છે તેને સત્‌ની રુચિનું ઘોલન કરવામાં વીતરાગી જિન પ્રતિમા નિમિત્ત થાય છે, એમ જાણીને પૂર્ણ વીતરાગનું માહાત્મ્ય ગાય છે. સાક્ષાત્ પરમાત્મા પૂર્ણ વીતરાગ થઇ ગયા તેના વિચારમાં પોતાને રુચિ છે; તેના વિરહમાં, તેમનું સ્મરણ કરવામાં જિન વીતરાગ ભગવાનની મૂર્તિ નિમિત્ત થાય છે. પોતાના અભિપ્રાયમાં પર ચીજ લાભ-અલાભનું કારણ નથી પોતાની રુચિ અને વલણ અનુસાર હિત-અહિતરૂપભાવ પોતાથી પોતે જ કરી શકે છે. તે પ્રમાણે જે ન સમજે અને ભગવાનની મૂર્તિ પાસે જ

બેસી રહે તથા સ્વતંત્ર નિરાવલંબી અકષાય દ્રષ્ટિવડે પોતાના સ્વ-રૂપની સંભાળ ન કરે તો ભગવાન કાંઇ આપી દે તેમ નથી.

સમ્યક્દર્શન થયા પહેલાં પણ વીતરાગી વચનોનું શ્રવણ, જિન પ્રતિમાના દર્શન, પૂજા, પ્રભાવના વગેરે શુભ ભાવમાં જીવે પ્રવર્તવું યોગ્ય છે, કેમકે પાપથી બચવા શુભ ભાવ બરાબર છે, અને યથાર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટિ થયા પછી પણ જ્યારે નિર્વિકલ્પ સ્થિરતામાં આત્મા ટકી શકતો નથી ત્યારે યથાર્થ દેવગુરુની ભક્તિ અને સાચા ઉપદેશનું શ્રવણ વગેરે શુભભાવનું અવલંબન અશુભ ભાવથી બચવા માટે આવ્યા વિના રહે નહિ; પણ દ્રષ્ટિમાં તે શુભ-રાગનો પણ આદર નથી. માત્ર અખંડ નિર્વિકારી ગુણનું જ બહુમાન છે. તે પૂર્ણ અવિકારીની રુચિ આત્માને આગળ વધારે છે.

ચાર જ્ઞાનના ધણી શ્રીગણધરદેવ પણ નિરંતર નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં સ્થિર રહી શકતા નથી તેથી અશુભમાં ન જવા માટે, વિશેષ જ્ઞાનનું મનન કરવા સાક્ષાત્ તીર્થંકર પ્રભુનો ઉપદેશ વારંવાર સાંભળે છે તથા તેમની પદવી અનુસાર શુભભાવમાં (છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં હોય છે ત્યારે) પણ પ્રવર્તે છે. ગૃહસ્થોને તો અશુભ રાગનાં નિમિત્તો ઘણાં છે તેથી અશુભ રાગથી બચવા માટે વારંવાર યથાર્થ તત્ત્વનો ઉપદેશ તથા ઉપર કહ્યો તે શુભ વ્યવહાર અંગીકાર કરવો જોઇએ, પણ તે શુભરાગની હદ પુણ્ય બંધન જેટલી છે; તેનાથી ધર્મ નથી. તોપણ પરમાર્થની રુચિમાં આગળ વધવા માટે વારંવાર ધર્મનું શ્રવણ, મનન કરવું પડે છે. જેને સંસારની રુચિ છે તે નાટક સીનેમા વારંવાર જુએ છે, નોવેલો વારંવાર વાંચે છે-સાંભળે છે, નવું હોય તે જલદી જાણી લે છે; તેમ જેને ધર્મ તરફ રુચિ છે તે ધર્માત્મા યથાર્થ તત્ત્વનો વારંવાર પરિચય કરી, અશુભથી બચવા અને સ્વરૂપ તરફનું સ્થિર વલણ રાખવા, વારંવાર શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય કરે છે, ઉપદેશ સાંભળે છે, જિન પ્રતિમાના દર્શન, પૂજા, ગુરુભક્તિ વગેરે શુભ-ભાવમાં જોડાય છે અને રાગ ટાળવાની દ્રષ્ટિ રાખી તેમાં વર્તે છે. વિશેષ રાગ ટાળવા માટે પરદ્રવ્યનું અવલંબન છોડવારૂપ અણુવ્રત, મહાવ્રતાદિનું ગ્રહણ કરી સમિતિ-ગુપ્તિ રૂપ પ્રવર્તન, પંચપરમેષ્ઠીનું

ધ્યાન, સત્સંગ, શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરે કરે છે. તે બધું અશુભથી બચવા અને વિશેષ રાગરહિત ભાવ તરફ વળવા માટે છે.

વ્રતાદિના શુભભાવ તે આસ્રવ છે; અવિકારી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને નિર્વિકલ્પ સ્થિરતાનો ભાવ તે બંધ રહિત નિરાસ્રવ છે. દૃષ્ટિમાં પૂર્ણ વીતરાગી નિરાવલંબીપણું છે, અને વર્તમાન અવસ્થામાં જેટલું પર-દ્રવ્યનું અવલંબન છોડી નિરાવલંબી સ્વરૂપમાં રાગ રહિત સ્થિરતા રાખે તેટલો ચારિત્રભાવ છે. તત્ત્વજ્ઞાન યથાર્થ હોવા છતાં ગૃહસ્થ-દશામાં સ્ત્રી, કુટુંબ, ધન, દેહાદિ તરફ અશુભભાવ હોય છે. યથાર્થ ભાન થતાં જ ત્યાગીપણું બધાને હોતું નથી, માટે અશુભ અવલં-બનરૂપ પાપરાગથી બચવા માટે અને પુણ્ય-પાપ રહિત અખંડ સ્વભાવ તરફ વલણ વધારવા માટે, અકષાય નિર્મળ દૃષ્ટિનું જોરદાર ઘોલન કરતાં, વિશેષ રાગ તૂટીને જે અણુવ્રત, મહાવ્રતના શુભભાવ આવે છે તેને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગમાં વ્રત કહેવાય છે. પરવસ્તુને છોડવી-મૂકવી તેવો વ્રતનો અર્થ નથી. પરવસ્તુને છોડવી-મૂકવી એવો વ્યવહાર આત્મામાં ત્રણકાળમાં નથી. કોઇ પણ અપેક્ષાએ પરચીજનું લેવું-મૂકવું આત્માને આધીન નથી; કારણકે આત્મા સદાય અરૂપી છે. દૃષ્ટિના જોરમાં જે પરવસ્તુ તરફનો રાગ છૂટ્યો તે પરવસ્તુનો આત્માએ ત્યાગ કર્યો એમ વ્યવહારે બોલાય છે જ્યાં પરવસ્તુના અવલંબનરૂપ રાગ ન રહ્યો ત્યાં પરવસ્તુનો સંયોગ તેના સ્વતંત્ર કારણે છૂટી જાય છે. પરંતુ કર્તાપણું કે ધણીપણું આત્માને કોઇ પ્રકારે નથી, આવું જેને ભાન નથી તે દેહાદિ પરાશ્રિત પ્રવૃત્તિમાં કે રાગમાં જોડાઇને અટકે છે.

પરવસ્તુ છૂટી માટે રાગ છૂટ્યો અથવા દેહની, પુણ્યની આટલી પ્રવૃત્તિ થઈ માટે ગુણ થયો એમ જે માને છે તેને જુદા આત્મતત્ત્વના સ્વતંત્ર ગુણની પ્રતીતિ નથી. તત્ત્વદૃષ્ટિ સહિત રાગ ટાળતાં રાગનું નિમિત્ત પરવસ્તુ પોતાને કારણે છૂટે છે. શુભાશુભ રાગનું નિમિત્ત પામી જડ રજકણો પુણ્ય-પાપરૂપે એની મેળે એના કારણે જુનાં કર્મ સાથે બંધાય છે; અને રાગરહિત સ્વરૂપમાં જેટલી સ્થિરતા કરી તે વીતરાગ ભાવનું નિમિત્ત પામી જડ રજકણો તેના કારણે છૂટે છે. એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય છે, પણ કોઇની

અવસ્થા કોઇને આધીન નથી, માટે દેહાદિની પ્રવૃત્તિથી જ્ઞાની પોતાના પરિણામનું માપ કાઢતા નથી. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ અખંડ ગુણ ઉપર છે તેના જોરે રાગ ટળ્યો તેટલો ગુણ માને છે. રાગ અને પરદ્રવ્ય કાંઇ મારું નથી એમ પરનું કર્તાપણું અને ધણીપણું છોડી, એકરૂપ અવિકારી જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવનું ધણીપણું રાખે છે. દૃષ્ટિમાં (શ્રદ્ધામાં) પર તરફના રાગની આસક્તિ છૂટ્યા પછી ચારિત્રની સ્થિરતાના બળવડે વિશેષ રાગનો ત્યાગ કરે તો ગૃહસ્થદશા છૂટી બાહ્યમાં પંચમહાવ્રતાદિ શુભ વ્યવહાર સહિત નગ્ન દિગંબર મુનિપદ અને અંતરંગમાં ઘણો રાગ ટાળી ભાવ મુનિપદ ગ્રહણ કરે; પણ યથાર્થ દૃષ્ટિ છતાં વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઇના કારણે જે વિશેષ રાગ ઘટાડી શકતો નથી તે ગૃહસ્થદશામાં રહીને અમુક રાગ ઘટાડી, અકષાય દૃષ્ટિ સહિત, અંશે સ્વરૂપસ્થિરતા ટકાવે છે. તેને અશુભ રાગમાં ન જવા માટે દાન, પૂજા, ભક્તિ, પ્રભાવના, અણુવ્રત આદિ શુભભાવનો વ્યવહાર આવ્યા વિના રહે નહિ. ખરી રીતે અકષાય, અખંડ જ્ઞાયકદૃષ્ટિના જોરમાં અશુભ રાગ ટળી વ્રતાદિના શુભ ભાવ થઈ જાય છે. વ્રતાદિ શુભભાવ તે સંવર નથી, ધર્મ નથી પણ આસ્રવ છે. પણ તે શુભભાવનો વ્યવહાર અશુભરાગ ટાળવામાં નિમિત્ત નીવડે છે અને રાગ ટળતાં જે નિર્મળતા થઇ તેનો શુભરાગમાં આરોપ કરી વ્રતાદિને વ્યવહારે (ઉપચારથી) મોક્ષમાર્ગ કહે છે; પણ નિરાવલંબી અવિકારીનું જો ભાન ન હોય તો ઉપચારથી પણ વ્યવહાર ન કહેવાય.

જ્ઞાનીને નીચલી દશામાં પ્રશસ્ત રાગ થયા વિના રહેતો નથી પણ દૃષ્ટિમાં તે શુભરાગનો પણ કર્તા થતો નથી. જે કોઇ રાગનું ધણીપણું રાખી તે શુભરાગ કરવા જેવો માને છે, તેનાથી ગુણ માને છે તેને રાગનો આદર છે, પણ નિરાવલંબી વીતરાગી ગુણનો આદર નથી.

તા ૨૯-૭-૪૩.

શુભ વ્યવહારનો દૃષ્ટિમાં અભાવ કરી (ધણીપણું છોડી), શુભ રાગ પણ કરવા જેવો નથી એમ માની, પરમાર્થે અખંડ સ્વભાવી છું એવું સ્વભાવનું જોર કરવું તે પરમાર્થશ્રદ્ધાનું કારણ છે.

શુભાશુભ વૃત્તિ ઊઠે તેનું કર્તાપણું માને તે અજ્ઞાની છે. જ્ઞાની તો રાગાદિનો જ્ઞાતા છે, રુચિપણે વિકારનો કર્તા નથી પણ નાશક છે. વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઇથી રાગ રહે છતાં તેનું ધણીપણું નથી, તેનો આદર નથી. તદ્દન નિર્વિકલ્પપણે ઠરી શકતો નથી તેથી અશુભમાં ન જવા માટે શુભભાવનું અવલંબન આવે છે.

કોઇ એમ માને કે, હું સમજીને શુભભાવ કરૂં છું માટે મને શુભભાવથી સમ્યક્દર્શન થશે, તેનાથી આગળ વધાશે તો તે માન્યતા તદ્દન વિપરીત છે, ગુણનું ખૂન કરવા જેવી છે. શુભભાવ છોડી 'અશુભમાં જવાનું કોઇ જ્ઞાની કહેતા નથી.

સમ્યક્દર્શન થયા પછી પણ શુભ વ્યવહાર આવે છે, અને વિષય-કષાયનો અશુભ રાગ ટાળીને, અકષાયદૃષ્ટિના જોરથી સ્વરૂપ-સ્થિરતા વધતાં, પાંચમે ગુણસ્થાને બાર વ્રતની શુભ વૃત્તિ આવ્યા વિના રહે નહિ, એ રીતે રાગ છેદતાં છેદતાં શુભ રાગ રહી જાય છે; ત્યાં પરદ્રવ્યનું અવલંબન છોડવા માટે અણુવ્રત, મહાવ્રત સહજ આવે છે. દેખાદેખી કે હઠથી જે કરે છે તથા પોતે વ્રત કરે છે એમ માને છે તેને માત્ર વ્રતનું અભિમાન છે.

ધીરો થઈ, મધ્યસ્થ થઇ સર્વજ્ઞ વીતરાગનું શું કહેવું છે તે સમજવું જોઇશે. સંસાર તો અનંતકાળ રહેવાનો જ છે. પોતાની દરકાર કરી સત્‌ની ધગશ કરે કે હવે ભવ ન જોઇએ, પર કાંઇ જોઈતું નથી, સત્ય છે તે જ સમજવું છે એવો જેને ભાવ છે તેને સત્ સમજાય છે. સત્ સત્‌થી પ્રગટે છે, કોઇ ક્રિયાકાંડથી કે બહારની પ્રવૃત્તિથી પ્રગટે નહિ; અંધકાર ટાળવા પ્રકાશ જ જોઇએ, તેમ અજ્ઞાન ટાળવા માટે યથાર્થ જ્ઞાન જ જોઇએ.

નિર્મળ દૃષ્ટિ પછી રાગ ટાળતાં શુભરાગ રહ્યો તે અસદ્‌ભૂત-વ્યવહાર છે અને જેટલી નિર્મળ સ્થિરતા થઈ તે સદ્‌ભૂતવ્યવહાર છે. અસંગ, અવિકારી ધ્રુવ અખંડ જ્ઞાયકસ્વરૂપી આત્મા છે તેની શ્રદ્ધા કરવી તે નિશ્ચય છે. શ્રદ્ધાના અખંડ વિષયમાં નિર્મળ પર્યાયરૂપ મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષનો પણ ભેદ નથી; એવી શુદ્ધ નિરાવલંબી

દૃષ્ટિના જોરમાં નિર્મળ પર્યાય ઊઘડે તે સંવર-નિર્જરા છે. વ્રતાદિનો શુભ વ્યવહાર તે આસ્રવ છે-બંધનું કારણ છે, કારણ કે એકરૂપ જ્ઞાયક સ્વભાવમાં પર તરફનું ઉત્થાન થાય તે સ્વઆશ્રિત ગુણનો અવિકારી ભાવ નથી. શુદ્ધમાં ન ઠરી શકે ત્યાં શુભનું અવલંબન ન હોય તો અશુભમાં જાય. પુણ્ય-પાપ રહિત અવિકારી નિરાવલંબી સ્વભાવની દૃઢતા સહિત વિકારના નાશની પ્રતીતિરૂપ અખંડ ગુણનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન ન હોય ત્યાંસુધી વ્રત-ચારિત્ર સાચાં હોય નહિ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું છે કેઃ-

"લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન."

(આત્મસિદ્ધિ-પદ ૨૮)

મધ્યસ્થ થઈ સર્વજ્ઞ વીતરાગે કહેલું અવિરોધી તત્ત્વ સમજે નહિ અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં ધર્મ માને, શુભ વિકારથી ગુણ માને, પણ દેહની ક્રિયાથી તો કાંઇ પુણ્ય થાય નહિ. જો શુભભાવ હોય તો પાપાનુબંધી પુણ્ય બાંધે. સાથે મિથ્યાદર્શન શલ્યની પુષ્ટિ કરી, તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ કરી, પુણ્યની સ્થિતિ પૂરી કરી અનંતકાળ માટે નિગોદમાં જાય.

નિમિત્તની હાજરી માત્ર હોય છે પણ તે નિમિત્ત મને કાંઇ મદદગાર નથી, પુણ્યથી-શુભથી ગુણ નથી એવી અવિકારી પૂર્ણ સ્વભાવની અવિરોધી શ્રદ્ધા જેને નથી તે સમકિતી નથી, તો તે શ્રાવક કે મુનિ તો હોય જ ક્યાંથી?

જો સારાં નિમિત્તથી ગુણ થતો હોય તો તેવો ઉત્કૃષ્ટ સંગ અનંતવાર થયો છે છતાં કોઇને પરના આશ્રયથી ગુણ કેમ ન થયો? જેણે સ્વાવલંબી તત્ત્વની દૃષ્ટિ કરી, નિમિત્તનો અને રાગનો શ્રદ્ધામાં અભાવ કર્યો તેણે ગુણની પ્રતીતિએ ગુણ પ્રગટ કર્યો છે. જે યથાર્થ સમજ્યો તે ખરી રીતે પોતાથી સમજ્યો છે, છતાં તે ગુરુનું બહુમાન કર્યા વિના રહે નહિ. સત્સમાગમમાં રહીને તે એમ માને છે કે મારી જેટલી તૈયારી હશે તેટલી શક્તિ મારાથી ઊઘડશે. અશુભથી બચવા

માટે શુભભાવ નિમિત્ત છે; તે શુભરાગથી મને લાભ નથી પણ જેટલી મારા સ્વરૂપમાં સ્થિરતા-નિરાકૂળતા રહે તેટલો મને લાભ છે. એમ જાણવા છતાં જ્યાંસુધી નિર્વિકલ્પ સ્થિરતાપણે ઠરી શકે નહિ ત્યાંસુધી શાસ્ત્રાભ્યાસ અને વિશેષ જ્ઞાન માટે ઉપદેશશ્રવણ કરે, ઇન્દ્રિયસંયમમાં વિશેષતા કરે વગેરે શુભભાવમાં જોડાય છતાં તેનાથી ગુણ થશે એમ માને નહિ. અવિકારી તત્ત્વની રુચિ અને તેના જોરે રાગ ટળ્યો, સ્થિરતા વધી તેનાથી ગુણ માને.

શાસ્ત્ર તો પોતાની તૈયારી હોય તો દિશા બતાવે છે. જો પાનાંથી કે શાસ્ત્રોથી જ્ઞાન થાય તો શું આત્મામાં જ્ઞાન ન હતું? આત્મા અનંત જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય વગેરે અનંત ગુણોની શક્તિનો અખંડ પિંડ દરેક સમયે પૂર્ણ છે, તેની યથાર્થ ઓળખાણ કરી, અશુભથી બચવા માટે રાગને મંદ કરી વ્રત, ભક્તિ આદિ શુભનું અવલંબન લેવાય છે, તેટલા પૂરતો શુભભાવ બરાબર આવે છે, પણ તે ધર્મમાં મદદગાર નથી.

વ્યવહારનયને કથંચિત્ અભૂતાર્થ કહ્યો છે; કર્મના નિમિત્તમાં જોડાવાથી જે રાગ થાય છે તે સર્વથા અવિદ્યમાન નથી. જો અવસ્થાને સર્વથા અસત્ય માને તો પુરુષાર્થ કરવાનો રહે નહિ. અશુભ રાગ ટાળવા શુભભાવરૂપ વ્યવહાર પુરુષાર્થથી થાય છે, એની મેળે થતો નથી. ભૂતાર્થ-શુદ્ધદૃષ્ટિના ભાનમાં, અખંડની રુચિના જોરમાં, સ્થિરતા કરતાં રાગ ટળી જાય છે, તે અપેક્ષાએ રાગને અભૂતાર્થ કહ્યો છે; અથવા અભૂતાર્થ એટલે આત્માના સ્વભાવમાં નથી. અહીં શુભભાવને અસદ્‌ભૂતવ્યવહારનયનો વિષય કહ્યો છે. આત્માનું સ્વરૂપ નથી માટે અસદ્‌ભૂત અને અવસ્થામાં કર્મના સંયોગથી થાય છે તે એક સમયની અવસ્થા પૂરતો થાય છે, પણ નિત્ય ટકનાર નથી માટે વ્યવહાર છે.

અખંડ-ધ્રુવ સ્વભાવના લક્ષે સ્થિરતાના અંશો વધે છે તે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની અવસ્થા સદ્‌ભૂત છે અથવા આત્મામાં શક્તિપણે અનંત નિર્મળ ગુણો છે તે અખંડના લક્ષે 'નિર્મળતાના અંશો

પ્રગટ્યા તેથી શક્તિમાંથી વ્યક્ત થયેલ પર્યાય તે સદ્દભૂત છે; અને અખંડ સ્વભાવના લક્ષે ભેદ પડે છે તેથી તે વ્યવહાર છે.

અકષાયદૃષ્ટિ ન હોય અને એકલા શુભરાગરૂપ મહાવ્રતાદિ હોય તેને અસદ્દભૂતવ્યવહાર પણ ન કહેવાય. શુભભાવ બંધન છે તોપણ અશુભભાવ છોડવા માટે શુભભાવ બરાબર છે એમ ન માને અને શુભભાવ છોડી દે તો, હજુ વીતરાગ તો થયો નથી તેથી, પાપ બાંધી નરકાદિ ગતિમાં થઈ પરંપરાએ તે નિગોદમાં જશે.

શુભભાવ કરતાં કરતાં હળવે હળવે પણ ગુણ થતો નથી. શુભાશુભ રાગ મારું સ્વરૂપ નથી, હું નિરાવલંબી જ્ઞાયક છું એવી દૃષ્ટિ કરી પ્રથમ રાગનો શ્રદ્ધામાં અભાવ કરે અને પૂર્ણ નિર્મળ જ્ઞાયકસ્વભાવને જ આદરણીય માને તો અંતરમાં યથાર્થ તરફની રુચિ હોવાથી સમ્યક્દર્શન પ્રગટે છે.

બારમી ગાથામાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી શુભ વ્યવહાર કેવો હોય, તેની ક્રમેક્રમે ભૂમિકા અનુસાર વાત કહી છે. સાતમા ગુણસ્થાને વ્રતાદિનો શુભ વ્યવહાર પણ નથી; બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પ છૂટી અખંડ રુચિમાં લીનતા-એકાગ્રતા હોય છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનથી જ ત્રણ કષાય-ચોકડીનો અભાવ થાય છે, તેથી સાતમા અને તે ઉપરના ગુણસ્થાનના મુનિને ઉપદેશ જ હોઈ શકે નહિ. આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે ચોથા-પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાને ગુણની રુચિમાં વીતરાગી ઉપદેશ સાંભળવાના સહજ શુભભાવ હોય છે. જેને આ ખબર નથી તે બાહ્યની પ્રવૃત્તિને ગુણનું સાધન માની તેમાં રોકાઈ જાય છે. બાહ્યની પ્રવૃત્તિથી અંતર પરિણામ સુધરે નહિ કેમકે કોઈની અવસ્થા કોઈને આધીન નથી. ગૃહસ્થદશામાં પરવસ્તુના સંયોગો ઘણા છે, પણ તે સંયોગથી ભાવ બગડતા નથી. પોતે તેમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કલ્પના વડે અશુભભાવ કરી રહ્યો છે; તે બદલાવી શુભભાવ પોતાના પુરુષાર્થવડે થાય છે, શુભભાવ એની મેળે થતો નથી.

જેને સમ્યક્દર્શનની ખબર નથી, સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કોણ છે, તે જન્મમરણ ટાળવાનો ઉપાય સમજવામાં કઈ રીતે નિમિત્ત

નીવડે છે, તેની જેને ખબર નથી તથા સાચા તરફ વલણનો શુભ-ભાવ જેને કરવો નથી તે પોતાના પરિણામને ભૂલે છે; તે એકલાં પાપ કરી નરક અને પરંપરાએ નિગોદ એકેન્દ્રિયમાં જાય છે. તત્ત્વ-જ્ઞાનનો વિરોધ કરે તે નિગોદને જ પ્રાપ્ત થઇ સંસારમાં રખડે છે.

નિગોદ:—એક ઇન્દ્રિયધારી, બટાટા વગેરે કંદમૂળમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવ છે. રાઈની કટકી જેટલા ભાગમાં અસંખ્યાત શરીરો હોય છે અને એવા એક શરીરમાં અનંત જીવો છે, તે તીવ્ર મૂઢતા-આકુળતાવડે એક શ્વાસોશ્વાસમાં અઢારવાર જન્મે-મરે છે. તેને નારકીના જીવ કરતાં પણ અનંતગણું અધિક દુ:ખ છે. બાહ્યનો સંયોગ તે દુ:ખ નથી, પણ અજ્ઞાન અને આકૂળતા દુ:ખ છે. પૂર્વે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ કરેલો તેથી જ્ઞાનની અનંતી શક્તિ ઘટાડી, ગુણની અનંત હીણી દશાને પામ્યા, તેમાં આકૂળતાનું દુ:ખ છે. જ્ઞાયકસ્વરૂપમાં સાવધાની તે સુખ અને વિકારી ભાવમાં સાવધાની તે દુ:ખ છે.

લોકો બહારના સંયોગ ઉપરથી સુખ-દુ:ખનું માપ કરે છે તે જૂઠું છે. પાસે લાખો રૂપીઆનો સંયોગ હોય, શરીર નિરોગી હોય પણ અંદરમાં ધાર્યાથી કાંઇ વિરૂદ્ધતાની ખટક લાગી હોય, અપમાન થયું હોય, ભાઈઓમાં વાંધો પડ્યો હોય, સ્ત્રી કહ્યું માને નહિ તે બહારમાં કહી શકાય નહિ, તેનો ઊકળાટ કરી અંદરમાં અનેક કલ્પના કરી આકુળતામાં બળે છે. બહારમાં અનુકૂળ સંયોગ દેખાતા હોય છતાં માન્યતામાં આકુળતાનું દુ:ખ ખટકે છે માટે બહારના સંયોગથી સુખ-દુ:ખ નથી; જો ભ્રમણા છોડી જ્ઞાન કરે તો સુખી થાય. કોઇને બહારમાં પ્રતિકૂળતાનો સંયોગ હોય છતાં હું પરથી જુદો, પર સાથે મારે કાંઇ સંબંધ નથી, હું પવિત્ર જ્ઞાનાનંદપણે છું, પર ચીજ મને લાભ-નુકસાનનું કારણ નથી એમ શાંત જ્ઞાનસ્વભાવને દેખે તો ગમે તે દેશ કે ગમે તે કાળમાં દુ:ખ નથી. નરકમાં પણ સંયોગ તે દુ:ખ નથી. ભ્રમથી પરમાં ઠીક-અઠીક માનવાની બુદ્ધિ જ દુ:ખ છે. નરકમાં પણ આત્માનું ભાન કરી શાંતિને વેદી શકે છે, કારણકે આત્મા પોતાના અનંત આનંદગુણથી કોઇ કાળે, કોઈ ક્ષેત્રે

ખાલી નથી. તે સદાય પોતામાં જ રહે છે, પર ક્ષેત્રે આત્મા ગયો એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે.

એકેન્દ્રિયપણું પામેલા જીવોએ પૂર્વે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉગ્ર વિરોધ કરેલો તેથી એની અવસ્થા અનંતી હીણી થઈ છે; ત્યાં તીવ્ર કષાય અને મોહની તીવ્રતામાં અનંતી મૂંઝવણને ભોગવે છે. શરીર પ્રત્યે મોહ તે દુઃખ છે, શરીર તે હું નહિ એમ સ્વાધીન અવિનાશી પૂર્ણ સ્વરૂપનું ભાન કરી સ્વભાવ તરફ જેટલો ઢળે તેટલા અંશે દુઃખનો અનુભવ થાય નહિ.

શુદ્ધનયનો વિષય સાક્ષાત્ શુદ્ધ આત્મા છે. તેને પ્રથમ યથાર્થ રીતે જાણી પૂર્ણ નિર્મળ સ્વરૂપની શ્રદ્ધા કર્યા પછી, પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી, ભૂમિકા અનુસાર પ્રયોજનભૂત અવસ્થા જાણવી જોઈએ. સરાગ અને વીતરાગ અવસ્થા જેવી હોય તે પ્રમાણે જાણવી તે વ્યવહાર, અને પૂર્ણ અખંડ સ્વરૂપને જાણવું તે નિશ્ચય; એ બંનેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરે તે સાચા જ્ઞાનને પ્રમાણ કહેવાય છે, પણ તે પરોક્ષ પ્રમાણ છે. રાગનો ભાગ મને મદદગાર નથી, તે છોડવા જેવો છે; મારો અખંડ જ્ઞાયક ધ્રુવ સ્વભાવ મદદગાર છે એમ પ્રથમ શ્રદ્ધામાં આવ્યા પછી નિશ્ચય અને વ્યવહાર એટલે અખંડ વસ્તુ અને ભેદરૂપ અવસ્થા તે બનેનું જ્ઞાન કરે છે. વ્યવહારથી નિશ્ચય પ્રગટે નહિ પણ નિશ્ચયમાં વ્યવહાર ગૌણપણે આવી જાય છે, પણ તે વ્યવહાર નિશ્ચયમાં મદદગાર નથી.

લોકોને 'વ્યવહાર'ની યથાર્થ સમજણ નથી તેથી વ્યવહારથી ધર્મ માને છે, તે ખોટું છે. જ્યાં યથાર્થ નિશ્ચય વસ્તુદૃષ્ટિ છે ત્યાં રાગ ટાળતાં શુભ રાગ રહે અને નિર્મળ અવસ્થાના અંશો વધે, તેને જેમ છે તેમ જાણવું તે વ્યવહાર છે. શુભરાગરૂપ વ્યવહારથી હળવે હળવે પરમાર્થ પમાય એવી શ્રદ્ધા ત્રણકાળમાં સાચી નથી.

વ્યવહારદૃષ્ટિ-નિમિત્તાધીનદૃષ્ટિ-રાગદૃષ્ટિ તેનો આશ્રય કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, નિરાવલંબી નિત્ય સ્વભાવદૃષ્ટિ એટલે ભૂતાર્થદૃષ્ટિ-નિશ્ચયદૃષ્ટિ તેને આશ્રિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, એ વાત અગિયારમી ગાથામાં રાખીને બારમી ગાથામાં નિશ્ચયના યથાર્થ આશ્રયમાં ક્યાં ક્યાં કેવી અવસ્થા હોય છે, તે વ્યવહારનું જ્ઞાન કરવા જણાવ્યું છે. જો અવ-

સ્થાને ભૂલીશ તો નિર્મળતા કરવાનો પુરુષાર્થ નહિ થાય, અને જો અવસ્થા ઉપર-વ્યવહાર ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખીશ તો નિર્મળ અવસ્થા નહિ થાય. નિશ્ચયનું લક્ષ નહિ રાખ તો નિરાવલંબી અખંડ ગુણની પ્રતીતિનો નાશ થશે.

નિરપેક્ષ, નિર્વિકારી જ્ઞાયકસ્વભાવને યથાર્થ ન્યાયથી લક્ષમાં લીધો તેના જોરે વિકારનો નાશ થાય છે, પણ વિકારના લક્ષે કે નિર્મળ અવસ્થાના લક્ષે રાગનો નાશ થતો નથી. આવી શ્રદ્ધારૂપ યથાર્થ સ્વરૂપનો નિશ્ચય જેને હોય છે તેને તો વર્તમાન અવસ્થાનો બરાબર વિવેક હોય જ; છતાં અહીં વ્યવહારનયનો વિશેષ ખુલાસો કરવા માટે ઉપદેશમાં વ્યવહારથી કહેવું પડે કે, તું અશુભ રાગ છોડવા માટે શુભભાવનો ટેકો લે. વળી બીજો આશય એ છે કે કોઈ અગિયારમી ગાથાનો આશય ન સમજે અને એકલું અખંડ તત્ત્વ છે, અવસ્થા નથી એમ માની વ્યવહારનું જ્ઞાન ન કરે તો પુરુષાર્થ કરી શકે નહિ માટે નિશ્ચય અને વ્યવહારની અવિરોધી સંધિથી મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ બંને ગાથામાં સમજાવ્યું છે

આ સમજ્યા વિના વ્યવહારની પકડ કરે તો તત્ત્વની શ્રદ્ધાનો નાશ થાય, અવસ્થાના પ્રકાર ન જાણે તો મોક્ષમાર્ગનો નાશ થાય; એટલે જે કોઈ વ્યવહાર ન માનતો હોય તેને ચોખવટથી સમજાય તે માટે આ બારમી ગાથા છે.

તા. ૩૦-૭-૪૩.

પરના આશ્રયથી થતો અજ્ઞાનભાવ વર્તમાન અવસ્થા પૂરતો ક્ષણિક છે, અને તેનો નાશ કરનાર સ્વભાવભાવ ત્રિકાળી ટકનાર ભૂતાર્થ છે. તે નિરાવલંબી અસંગ અવિકારી જ્ઞાયક સ્વ સ્વભાવને જીવે અનાદિથી જાણ્યો નથી, તેથી વર્તમાન અવસ્થામાં વિકારમાં તે ટક્યો છે. શરીર, મન, વાણી તો પર છે, તેની સાથે આત્માને કાંઈ પણ સંબંધ નથી. આત્મા અવિકારી જ્ઞાયક એકરૂપ વસ્તુ છે તેમાં પરના સંબંધરૂપ વિકલ્પવૃત્તિનું ઉત્થાન થાય તે વિકાર છે. પછી તે દયા, દાન, પૂજા, ભક્તિ વગેરેનો શુભ રાગ હોય કે હિંસા, ચોરી, વગેરેનો અશુભભાવ હોય, પણ તે બંને વિકાર છે. તે ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતા હોવાથી બદલાવી (નાશ કરી) શકાય છે. દોષ (વિકાર)નો

નાશ, નિર્મળ અવસ્થાનું ઉપજવું અને તે નિર્મળ અવસ્થાને ધારણ કરનારો નિત્ય ધ્રુવ છે. તે નિત્ય એકરૂપ ટકતો ન હોય તો વિકાર ટાળું અને વિકાર રહિત સુખી થાઉં એમ કહેવું જ બને નહિ સ્વતંત્ર એટલે વિકાર રહિત, પરાશ્રય રહિત એકરૂપ નિર્મળ પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદપણે રહેવું એ જ સ્વભાવભાવરૂપ મોક્ષ છે. પૂર્ણ નિર્મળ–પવિત્ર દશા તે મોક્ષ છે અને તેના કારણરૂપે ઊણી નિર્મળ દશા તે મોક્ષમાર્ગ છે.

વિકારી અશુદ્ધભાવ જીવની વર્તમાન અવસ્થામાં નવા થાય છે, પણ તે પોતાનો સ્વાશ્રિત ધ્રુવ સ્વભાવ નથી. હું અવિકારી પૂર્ણ છું, પરના કારણે મારું બગડવું–સુધરવું થતું નથી માટે હું સ્વતંત્ર છું; એમ ત્રિકાળી પવિત્ર સ્વભાવનો નિશ્ચય કરી અખંડ સ્વાશ્રિત દૃષ્ટિના જોરે ક્ષણિક વિકારનો નાશ થઈ શકે છે, અને નિર્મળ અવસ્થા શક્તિરૂપે છે તે પ્રગટ થઇ શકે છે. એમાં બે પક્ષ આવી ગયા, હું પૂર્ણ છું તે નિશ્ચય અને તેની વર્તમાન અવસ્થાના વિકાર–અવિકારરૂપ બે ભંગને જોવા તે વ્યવહાર; તે ભેદ ઉપર દૃષ્ટિ રાખતાં વિકલ્પ થાય છે અને કાયમી નિત્ય અખંડ ભૂતાર્થ સ્વભાવ ઉપર લક્ષ કરતાં રાગનો ભેદ છૂટી જાય છે અને અવસ્થા નિર્મળ થઈ દ્રવ્યમાં ભળી જાય છે.

શ્રદ્ધાના લક્ષે પૂર્ણ દશા ઊઘડે નહિ, કારણકે શ્રદ્ધા તો આત્માના ગુણની પર્યાય છે. તે ઊણી અવસ્થાના જોરથી પૂર્ણ નિર્મળ મોક્ષદશા ઊઘડે નહિ, પણ સર્વ શક્તિના પૂર્ણ સામર્થ્યરૂપ સ્વવસ્તુ તરફ જોરદાર એકાગ્રતા કરતાં પ્રથમ અધૂરી નિર્મળ અવસ્થા અને પછી પૂર્ણ નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટે છે.

એકરૂપ સ્વભાવ ઉપર યથાર્થ નિશ્ચયની દૃષ્ટિનું જોર આપતાં ભ્રમણા અને વિકારી અવસ્થાનો નાશ, નિઃશંક સમ્યક્દર્શન અને અંશે નિર્મળતાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને વસ્તુ એકરૂપ ધ્રુવ રહે છે. વર્તમાન અવસ્થા જે થાય તેને જોનારી વ્યવહારદૃષ્ટિ ગૌણ કરી નિર્મળ, નિરપેક્ષ, નિરાવલંબી, અસંગ, એકરૂપ સદૃશ સ્વભાવને

અખંડપણે લક્ષમાં લેવો તે સમ્યક્‌દર્શન છે. શ્રદ્ધાનો વિષય અભેદ છે, પણ જેવી અવસ્થાઓ થાય તેમ તેને જ્ઞાનથી ન જાણે તો જ્ઞાનમાં ભૂલ થાય અને જ્ઞાનમાં ભૂલ થતાં દ્રષ્ટિમાં ભૂલ થાય; માટે આખા નિર્મળ નિરપેક્ષ સ્વભાવને જોવો તે નિશ્ચય અને અવસ્થાને જોવી તે વ્યવહાર, એમ બંનેને એક વસ્તુમાં જાણે તે જ્ઞાન પ્રમાણ છે. વિકાર ઉપાદેય નથી, જાણવા માત્ર છે.

આ રીતે અગિયારમી અને બારમી ગાથામાં નિશ્ચય અને વ્યવહારની અવિરોધી સંધિ શી રીતે છે તે ચોથા કળશમાં કહે છે.

उभयनयविरोधध्वंसिनि स्यात्पदांके
जिनवचसि रमंते ये स्वयं वांतमोहाः ।
सपदि समयसारं ते परं ज्योतिरुच्चै-
रनवमनयपक्षाक्षुण्णमीक्षन्त एव ॥ ४ ॥

અર્થ:—નિશ્ચય અને વ્યવહાર-એ બે નયોને વિષયના ભેદથી પરસ્પર વિરોધ છે; એ વિરોધને નાશ કરનારું 'સ્યાત્' પદથી ચિહ્નિત જે જિન ભગવાનનું વચન તેમાં જે પુરુષો રમે છે (પ્રચુર પ્રીતિ સહિત અભ્યાસ કરે છે) તે પુરુષો પોતાની મેળે (અન્ય કારણ વિના) મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયનું વમન કરીને આ અતિશયરૂપ પરમજ્યોતિ પ્રકાશમાન શુદ્ધ આત્માને તુરત જ દેખે છે. કેવો છે સમયસારરૂપ શુદ્ધ આત્મા? નવીન ઉત્પન્ન થયો નથી, પહેલાં કર્મથી આચ્છાદિત હતો તે પ્રગટ વ્યક્તિરૂપ થઈ ગયો છે. વળી કેવો છે? સર્વથા એકાંતરૂપ કુનયના પક્ષથી ખંડિત થતો નથી, નિર્બાધ છે.

પરાશ્રિતપણે થતો ભાવ એક પ્રકારનો ન હોય, તેથી આત્મામાં ભૂલ થાય તે પણ અનેક પ્રકારની હોય; અને આત્માનો ધ્રુવ સ્વભાવ એક પ્રકારનો છે.

નિર્મળ અવસ્થાનો કર્તા-ભોક્તા આત્મા વ્યવહારે છે. વ્યવહારનો વિષય ભેદરૂપ હોવાથી, નિશ્ચયનયના અભેદ વિષયથી, તેનો

વિષય વિરોધરૂપ છે; છતાં વ્યવહાર છે તેનો નકાર નથી પણ તેનું લક્ષ અભેદ દૃષ્ટિમાં ગૌણ છે.

પરલક્ષે જે શુભાશુભ વૃત્તિ કરે છે, એટલે કે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શમાં રાગવડે ઠીક-અઠીક ભાવે લક્ષ કરતાં તેમાં જે લીનતા થાય છે તે વિષય છે. ધર્મના નામે પરમાં ઠીક-અઠીક વૃત્તિ થાય તે પણ પર વિષયમાં-રાગમાં જાય છે. પરસંયોગ તથા રાગાદિરૂપે હું નથી, પણ ત્રિકાળ એકરૂપ જ્ઞાયક છું એમ સ્વલક્ષ કરે તો ભૂલ અને મલિન અવસ્થાનો નાશ અને યથાર્થ ભાન સહિત નિર્મળ શ્રદ્ધા અને અવિકારી ભાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. (પ્રાપ્તિ થાય છે એટલે સ્વમાં શક્તિ હતી તે સ્વભાવના જોરે વ્યક્ત થાય છે.)

અવસ્થા છે તેને જેમ છે તેમ જાણવી જોઈએ. વસ્તુ તદ્દન અખંડ એકરૂપ ધ્રુવ હોય અને તેમાં અવસ્થાનું બદલવું ન હોય-કૂટસ્થ હોય તો વિકારનો તથા ભ્રાંતિનો નાશ અને અવિકારી અવસ્થા પ્રગટ થઈ શકે નહિ; છતાં બને અપેક્ષાના પ્રકારની જેને ખબર નથી તેને એક તત્ત્વનું જ્ઞાન કરવામાં ખંડ-અખંડરૂપ બે વિષયના ભેદથી બે અપેક્ષામાં પરસ્પર વિરોધ લાગે છે, પણ એ વિરોધનો નાશ કરનાર સ્યાત્પદ લક્ષણવાળી વીતરાગની સ્યાદ્વાદવાણી ન્યાયથી સ્વતંત્ર વસ્તુને અવિરોધપણે નક્કી કરે છે. જે અપેક્ષાએ વસ્તુ નિત્ય છે તે જ અપેક્ષાએ વસ્તુ અનિત્ય નથી, પણ વસ્તુદૃષ્ટિથી નિત્ય અને અવસ્થાદૃષ્ટિથી અનિત્ય છે વિકાર મારૂં સ્વરૂપ નથી, વિકારનો હું નાશક છું, એમ અવિકારના લક્ષે ભેદદૃષ્ટિને (વ્યવહારને) ગૌણ કરી પૂર્ણ અખંડ વસ્તુને લક્ષમાં ન લે તો ત્રિકાળી એકરૂપ સ્વભાવનો આશ્રય થતો નથી; અને અવસ્થા છે તેને ન માને તો પુરુષાર્થ થાય નહિ, કારણ કે વસ્તુનું લક્ષ અવસ્થા દ્વારા થાય છે અને વસ્તુને આશ્રિત નિર્મળતા ઊઘડે છે.

જો વ્યવહારનયનો વિષય અવસ્થા ન હોય તો તું રાગદ્વેષ ટાળી નિર્મળ થા, ભ્રાન્તિ છોડી અભ્રાન્ત થા એવો ઉપદેશ ખોટો ઠરે સંસારઅવસ્થા વખતે પણ આત્મામાં ત્રિકાળી વસ્તુસ્વભાવની દૃષ્ટિથી શુદ્ધપણું જ છે, અને પર સંબંધે વર્તમાન અવસ્થાદૃષ્ટિથી

અશુદ્ધપણું છે. સર્વજ્ઞ ભગવાને જે અપેક્ષાદૃષ્ટિથી જે રીતે વસ્તુ વર્ણવી હોય તે રીતે વસ્તુને જાણે તો મોહનો અવશ્ય નાશ થાય છે. આ વાત સમજવા માટે પ્રેમથી જે ધ્યાન રાખી સાંભળશે તે ઊંચાં પુણ્ય બાંધશે અને જે સમજશે તે ન્યાલ થઈ જશે.

આત્મા પરથી, વિકારથી પરમાર્થે જુદો છે, નિરાવલંબી પૂર્ણ છે, એનો મહિમા સાંભળી વસ્તુનું બહુમાન લાવે, અંદરથી ઊછળીને હા પાડે કે, અહો ! આ વાત અપૂર્વ છે ! એવી સહજ હા, યથાર્થના ઘોલણની આવે તો સ્વભાવ તરફ વલણ થયા વિના રહે નહિ. કોઇને આ જલદી ન સમજાય તોપણ તેનો આદર લાવી આ શું કહેવાય છે એમ સમજવાની જિજ્ઞાસા રાખે તો મન એવું એકાગ્ર થાય કે જબ્બર પુણ્ય બાંધે, અને તેના ફળમાં આવું સાંભળવાનો જોગ ફરી ફરી મળે. યથાર્થ સાંભળવાનું મળ્યું છે એમ જે જાણે છે તે પુણ્ય માટે સાંભળતા નથી. જે અપેક્ષાએ, જે ન્યાયથી વસ્તુસ્થિતિ કહેવાય છે તેમાં શબ્દ આઘો-પાછો સમજાય તો મેળ નહિ બેસે.

સ્યાત્ પદથી ચિહ્નિત જે શ્રી જિન ભગવાનનું વચન છે તે અનેકધર્મસ્વરૂપ સ્વતંત્ર આત્મવસ્તુને પરથી ભિન્ન અને પોતાના જ્ઞાનાદિ અનંતગુણો તથા પર્યાયોથી અભિન્ન બતાવે છે. નિત્ય અભેદ વસ્તુસ્વભાવને મુખ્ય બતાવે ત્યારે વર્તમાન અનિત્ય અવસ્થાનું લક્ષ ગૌણ સમજવું, એમ બે અપેક્ષાથી અવિરોધી વસ્તુને સર્વજ્ઞ વીતરાગની સ્યાદ્વાદવાણી બતાવે છે.

જેઓ વસ્તુને એકાંત અખંડ શુદ્ધરૂપ માની અવસ્થાને ઊડાડે છે તેઓ અવસ્થાને નથી જાણતા, તેથી તેમનું જ્ઞાન ખોટું ઠરે છે, અવસ્થા બદલે છે છતાં તે ભ્રમ છે એમ કહેનારો પોતે જ ભ્રમરૂપ ઠરે છે. અશુદ્ધતા પોતાના ધ્રુવ સ્વભાવમાં નથી, પણ વર્તમાન ઊણી અવસ્થામાં વિકાર નથી એમ માને તો વિકાર ટાળવાનો પુરુષાર્થ થઇ શકે નહિ.

સર્વજ્ઞ વીતરાગની વાણીના ન્યાયથી જે બે (નિશ્ચય અને વ્યવહાર) નયોદ્વારા યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય કરી એકરૂપ

સ્વાધીન વસ્તુને જાણે કે નિશ્ચયદૃષ્ટિથી ત્રિકાળી એકરૂપ નિર્મળ છું, પૂર્ણ છું, અને વ્યવહારદૃષ્ટિથી વર્તમાન અવસ્થા આવી છે અને જે પરાશ્રયથી વિકારી અને સ્વલક્ષે નિર્મળ પર્યાય ઊઘડે તે અવસ્થા મારામાં થાય છે એમ બંને નયોને જાણે અને એકને મુખ્ય તથા બીજાને ગૌણ કરી વસ્તુને લક્ષમાં લે તો યથાર્થપણું નક્કી થાય છે.

ખોટા વ્યવહારના ભેદને પકડવાની વાત તો ઘેરઘેર સંભળાય છે. પુણ્ય-પાપનો કર્તા છું, શુભ વિકારથી મને ગુણ થશે, દેહની ક્રિયા અમે કરી શકીએ, પરનું સુધારી-બગાડી દઈએ એવો લોક-વ્યવહાર આત્માને શીખવવો પડતો નથી, તેનો તો અનાદિથી પરિચય છે. પણ ચિદાનંદ નિર્વિકારી ધ્રુવ છું, વિકારનો કે પરનો કર્તા-ભોક્તા નથી, મલિન અવસ્થારૂપ મારો સ્વભાવ નથી એમ જાણી ભેદને ગૌણ કરી, યથાર્થ શુદ્ધદૃષ્ટિના વિષયનું જ્ઞાન કરનારા અને તેનો ઉપદેશ આપનારા બહુ વિરલ છે.

વળી કોઈ આત્માને સર્વથા અખંડ-અવિકારી માનીને અવસ્થાના ભેદ ઉડાડે છે અર્થાત્ પરાવલંબનથી અનિત્યપણે થતા પરિણામ સર્વથા જડના જ છે, ઇન્દ્રિયો પોતાના (ઇન્દ્રિયના) વિષયને ભોગવે છે, હું નથી ભોગવતો એમ જે માને છે તે સ્વચ્છંદી છે ને તેથી સંસારમાં રખડે છે. જડ ઇન્દ્રિયવિષયને આત્મા ભોગવી શકતો નથી છતાં પોતે પોતાને ભૂલીને પરમાં સુખ કલ્પે છે, અને પરમાં ઠીક-અઠીકપણું માની રાગમાં એકાગ્ર થઈ આકુળતાને વેદે છે. જડમાં વિકાર નથી પણ આત્મા પોતે વિકારીભાવથી વિકારી અવસ્થાને ધારણ કરે છે; તે વિકારમાં પરવસ્તુ નિમિત્ત હોય છે. રાગની વૃત્તિ પરલક્ષે થાય છે તે નિત્ય સ્વભાવના લક્ષે ટળે છે માટે જે ટળે છે તે અભૂતાર્થ છે, મારા ધ્રુવ સ્વભાવમાં તે નથી, એમ જાણી અભેદ સ્વભાવને લક્ષમાં લેવો તે સાચી દૃષ્ટિનો વિષય છે

સર્વજ્ઞની વાણીના ન્યાય અનુસાર યથાર્થ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવા માટે નિશ્ચય અને વ્યવહારના અવિરોધી ન્યાયમાં જે પુરુષો (આત્માઓ) રમે છે, એટલે પ્રચુર પ્રીતિ સહિત-ખરેખરી તીવ્ર રુચિ સહિત અભ્યાસ કરે છે તે જ્યાં જ્યાં જે જે અપેક્ષાના ભાવનું

કથન હોય ત્યાં ત્યાં તે જ પ્રમાણે સમજે છે, અને બીજા ભાવની અપેક્ષા ગૌણ સમજે છે.

નિશ્ચયથી સ્વભાવને જોવો અને વ્યવહારથી અવસ્થાને જેમ છે તેમ જાણવી એવો યથાર્થ વસ્તુનો નિર્ણય કરવા માટે તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સંસારની રુચિ ખાતર ઉજાગરા કરે, નોવેલો વાંચે, ચોપડા વાંચે; પણ સર્વજ્ઞ વીતરાગના શાસ્ત્રમાં શું કથન છે, ખરૂં હિત કેમ થાય તેની દરકાર નહિ. તેને માટે કોઈ કોઇને પૂછતું નથી, સંભારતું નથી. છોકરો બાપને પૂછે નહિ કે તમે મરીને ક્યાં જશો? તમે ખરૂં હિત શું સમજ્યા? કારણકે દેખનારો પોતે પણ બધું બહારમાં માને તેથી અંતરમાં જાણનાર સ્વરૂપે કોણ છે તેને દેખે નહિ, જાણે નહિ. દેહ ઉપર રાગ છે તેથી ખબર પૂછે કે કેન્સર થયું છે તે કેમ છે? એમ બીજાની ખબર પૂછે, પણ અનાદિકાળથી પોતાને જ અજ્ઞાનરૂપી કેન્સર થયું છે, જન્મ-મરણનું કારણ ઊંધી માન્યતાનો મોટો રોગ છે તેને માટે કોઈ પૂછે નહિ. બજારમાંથી માલ લાવતાં દરકાર કરે કે છેતરાતો નથી ને! કારણ કે ઘેર તે બાબત પૂછનારા છે; પણ અંતરમાં ભૂલની દરકાર કોણ કરે? કોણ પૂછે? બાપનું ભલું કેમ થાય તેની છોકરાને ખબર નથી અને છોકરાનું ભલું કેમ થાય તેની બાપને ખબર નથી. મરીને ઢોર, કાગડા કે નરકમાં જઇશું, માટે અપૂર્વ સમજણ કરવાનો આ ખરો અવસર છે એમ પોતાને દરકાર થાય તો પોતાને જે ગોઠ્યું તેનું બીજાને આમંત્રણ આપે, પણ અનાદિથી દેહાદિ બહારના સંયોગને જ આત્મા જોતો આવે છે અને તેને તે ગોઠે છે તેથી તેને વારંવાર સંભાળે છે, છોકરો મરી ગયો એમ માની રડે છે પણ દેહના પરમાણુ કે આત્મા તેમાંથી કોઇનો નાશ થતો નથી, માત્ર અવસ્થા બદલે છે. સંયોગથી સુખ-દુઃખ માન્યું છે તેથી અસંયોગીપણું ગોઠતું નથી. દેહ ઉપર રાગ છે તેથી દેહની સગવડમાં જે સંયોગને અનુકૂળ માને તેનો આદર કરી રાગ કરે, અને જે સંયોગને પ્રતિકૂળ માને તેનો અનાદર કરી દ્વેષ કરે; બધું પોતાના ભાવમાં જ કરે છે. પરમાં કાંઇ કરી શકતો નથી છતાં પરનું કરવાની આકુળતા થાય છે તે જ દુઃખ છે. સંયોગથી સુખ

નથી પણ સુખ તો પોતાની સ્વાધીન સત્તામાં જ છે તે કઇ રીતે પ્રગટ થાય, એમ કોઇ આત્માની નાડી જોવા માગતું નથી.

પોતાને સાચા ધર્મની રુચિ હોય તો તેની ભાવના ભાવે અને ધર્મ પ્રત્યે રાગ આવે. અનંતા ભાવમરણ ટાળવાં હોય તો આ સમજયે છૂટકો છે, તે સમજવા માટે ખૂબ કાળજી હોવી જોઇએ. સાચું સાંભળવાનો પ્રેમ જાગ્યો તેને સ્વપ્નાં પણ તેવાં જ ઘોલનનાં આવે. બીજી ચિંતા છોડી માત્ર એક આત્માની જ રુચિમાં તેઓ રમણતા કરે.

નિશ્ચય-વ્યવહારના અવિરોધી પડખાંનું જ્ઞાન નક્કી કરી, સર્વજ્ઞના ન્યાયવચનથી; યથાર્થ તત્ત્વનો વારંવાર જે અભ્યાસ કરે છે તેને મિથ્યાત્વરૂપ મોહ (પરમાં સુખ-દુઃખની બુદ્ધિ, કર્તાપણારૂપ અજ્ઞાન અને તેનું નિમિત્ત મોહકર્મ) સ્વયં નાશ પામે છે. પોતાના અખંડ સ્વભાવમાં વાસ્તવિક રુચિથી એકાગ્ર થતાં અયથાર્થ શ્રદ્ધાનું નિમિત્ત કારણ દર્શનમોહનું સ્વયં વમન (નાશ) થઈ જાય છે. જેનું વમન કર્યું તેને ગ્રહણ કરવા કોઈ માગે નહિ.

બીજ ઊગી તે વધીને પૂનમ થયે જ છૂટકો, તેમ યથાર્થ પૂર્ણ સ્વભાવના લક્ષે સમ્યક્‌દર્શનનો નિર્મળ અંશ પ્રગટયો તે પૂર્ણ નિર્મળ થયા વિના રહે જ નહિ, અખંડપૂર્ણ નિર્મળ સ્વભાવી હું છું એવી રુચિના જોરથી વારંવાર જે યથાર્થ અભ્યાસ કરે છે તે અસ્તિના જોરમાં મિથ્યાત્વમોહકર્મ અને તેમાં જોડાણરૂપ ઊંધી માન્યતાનું વમન કરીને, પોતાના ધ્રુવ સ્વભાવના મહિમાથી પૂર્ણ અતિશયરૂપ, પરમ જયોતિ નિર્મળ જ્ઞાયકરૂપ પૂર્ણ પ્રકાશમાન એવા પોતાના શુદ્ધ આત્માને તુરત જ દેખે છે.

તા ૩૧-૭-૪૩

નિશ્ચયથી એટલે કે નિત્ય સ્વભાવદૃષ્ટિએ જોતાં આત્મા અખંડ શુદ્ધ છે, અને વર્તમાન અવસ્થાદૃષ્ટિએ જોતાં પરસંબંધે થતો વિકાર (પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ) પણ છે. અજ્ઞાનભાવે આત્મા

વિકારનો-રાગદ્વેષનો કર્તા છે, અને જ્ઞાનભાવે અજ્ઞાન તથા વિકારનો નાશક છે. પરમાર્થે આત્માનો સ્વભાવ ત્રિકાળી એકરૂપ શુદ્ધ જ છે.

આવું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના લૌકિક બધી નીતિ પાળે કે ધર્મના નામે પુણ્ય બાંધે, પણ તેથી પરમાર્થતત્ત્વને કાંઇ લાભ થાય નહિ. બાહ્યની કોઇ ક્રિયાથી પુણ્ય થતું નથી પણ અંતરમાં શુભભાવ રાખે, અભિમાન ન કરે, તૃષ્ણા ઘટાડે તો પુણ્ય બંધાય પણ તેથી ભવ ઘટે નહિ. અજ્ઞાન પૂર્વકના શુભભાવમાં પાપાનુબંધી પુણ્ય બાંધી તેના ફળમાં કદી દેવ થાય, પણ અજ્ઞાનને લીધે ત્યાંથી મરીને ઢોર અને પછી નરકાદિ પર્યાયમાં રખડે. અહીં તો ભવ ન રહે તેવી વાત છે.

કેવો છે સમયસારરૂપ શુદ્ધ આત્મા? નવીન ઉત્પન્ન થયો નથી, પ્રાપ્તની જ પ્રાપ્તિ છે. અખંડ સ્વભાવના લક્ષ વડે, સ્વવસ્તુમાંથી યથાર્થ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ ચણાનો સ્વાદ સ્વભાવે મીઠો છે પણ વર્તમાન અવસ્થામાં કચાશને લીધે તે અપ્રગટ છે. કાચા ચણાને (પૂરો માની) ખાય તો ખરો સ્વાદ ન આવે. ચણાની વર્તમાન કાચી અવસ્થા પ્રગટ છે અને અંદર સ્વાદવાળો ગુણ શક્તિપણે છે એમ એક ચણામાં બંને પ્રકારને ન જાણે તો ચણાને શેકીને સ્વાદ પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરે; તેમ ભગવાન આત્મા ચિદાનંદ નિત્ય એકરૂપ છે, તેમાં વર્તમાન અવસ્થામાં રાગદ્વેષ-અજ્ઞાનરૂપ કચાશ છે અને શક્તિપણે નિરાકુળ આનંદના સ્વાદવાળો પૂર્ણ સ્વભાવ છે તે બંને પ્રકારને જાણે અને આખા અખંડ ધ્રુવ જ્ઞાયકસ્વભાવના લક્ષે જોર કરતાં જેવો શુદ્ધ પૂર્ણ સ્વભાવ છે તેવો જ પ્રગટે છે, યથાર્થનું ભાન થતાં ઊંધી માન્યતારૂપ અવસ્થાનો નાશ અને સાચી માન્યતાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને વસ્તુ તો ધ્રુવપણે ટકનાર છે જ.

પ્રશ્ન:—ગુણ માટે અમારે શું કરવું?

ઉત્તર:—તું પોતે જ ગુણને જાણનારો ગુણસ્વરૂપ છો તેની સમજણ કરવી. આત્માના જ્ઞાનની સમજણ અને જ્ઞાનની સ્થિરતા-

રૂપ ક્રિયા કરવી. દેહની ક્રિયા કે પરનું કાંઇ કાર્ય આત્મા કરી શકતો નથી.

મધ્યસ્થ થઈ આ વસ્તુ જેમ છે તેમ સમજવી. પુણ્ય-પાપાદિનો અંશ મેળવ્યા વિના અવિકારી જ્ઞાયકસ્વભાવની દૃષ્ટિ ચોકખી કરવી અને વ્યવહારનયનો વિષય જેમ છે તેમ જાણી, તેને ગૌણ કરી, નિર્મળ અખંડ સ્વભાવના લક્ષે એકાગ્ર થવું એ જ શરૂઆતનો-પૂર્ણ નિર્મળતા પ્રગટ કરવાનો ઉપાય છે. પોતાને ભૂલી પરને વિષય બનાવી રાગ-દ્વેષ તથા અજ્ઞાનરૂપ પરિણામ કર્યાં તે જ અજ્ઞાન ભાવનું કાર્ય છે. ઊંધી માન્યતાથી પોતાનું પરથી જુદાપણું ભૂલી ગયો છે અને તેથી આખો આત્મા અજ્ઞાનથી ઢંકાઇ ગયો એમ કહ્યું; પણ મારા સ્વભાવમાં વિકાર નથી, વિકાર પર સંબંધે વર્તમાન એકેક સમયની અવસ્થા પૂરતો થાય છે તેનો સ્વભાવના જોરે નાશ થઈ શકે છે; એમ નિત્ય સ્વભાવના લક્ષે એકાગ્ર થતાં, જેને ઢંકાયેલો માન્યો હતો તે પ્રગટ થયો એટલે તેનું યથાર્થ ભાન પ્રગટ થયું.

આત્માનો સ્વભાવ કોઈ પર ચીજથી રોકાણો-બંધાણો નથી, છતાં જયાંસુધી અવસ્થામાં જેવો વિકાર હોય તેવું જ એક જડ કર્મ નિમિત્ત હોય છે અને તેનાથી વ્યવહારે આત્મા બંધાયો એમ કહેવાય છે; પણ જડ વસ્તુ આત્મામાં ત્રણ કાળમાં નથી. દરેક વસ્તુ પરથી નાસ્તિ સ્વરૂપે છે, જે પોતામાં છે જ નહિ તે શું નુકસાન કરશે? પરનું-કર્મનું બંધન ટળે તો સુખી થાઉં, બંધન આવે તો દુઃખી થાઉં એ દૃષ્ટિ ઊંધી છે. વિકાર કરવાની આત્માની યોગ્યતા છે ત્યાં નિમિત્તરૂપે જડ કર્મ તેના સ્વતંત્ર કારણે હાજર હોય છે, આત્મા પોતા તરફ લક્ષ રાખે તો પોતામાં વિકાર થાય નહિ, પણ જ્યારે પોતે પોતાને ભૂલી પરનું લક્ષ કરે ત્યારે વિકાર થાય છે તેમાં જડ કર્મ નિમિત્ત થાય છે. તે વિકાર વર્તમાન એક અવસ્થા પૂરતો છે. સ્વભાવનું લક્ષ કરે તો બીજી ક્ષણે વિકારી અવસ્થા બદલી અવિકારી અવસ્થા પ્રગટ કરી શકે છે. અંદર સ્વભાવમાં ગુણની પૂર્ણ શક્તિ ભરી છે, તેને માટે બહારમાં કાંઇ કરવું પડતું નથી. જેમ લીંડી-પીપરમાં તીખાશની તાકાત ભરી છે તે ઘૂંટવાથી તેમાંથી જ પ્રગટે છે. વર્તમાનમાં તીખાશ પ્રગટ નથી છતાં તેની શક્તિનો ભરોસો કરે

કે આમાં વર્તમાનમાં પૂર્ણ ચોસઠ પહોરી તીખાશ શક્તિરૂપે ભરી છે તે શરદી ટાળી દેશે. એમ પ્રથમ ભરોસો કરે છે, પછી ઘૂંટીને તીખાશ મેળવે છે; તેમ આત્મામાં વર્તમાન અધૂરી અવસ્થા વખતે પણ અનંત જ્ઞાન, અનંત આનંદ વગેરે અનંત ગુણોની પૂર્ણ અખંડ શક્તિ ભરી છે તેનો વિશ્વાસ કરી તેમાં એકાગ્ર થતાં તે પ્રગટે છે. સ્વ સ્વભાવનો વિશ્વાસ ન કર્યો એટલે કે દેહ તે હું, રાગદ્વેષ મારાં કામ છે એમ અજ્ઞાનવડે આત્માના સ્વભાવને ઢાંકી દીધો અને માન્યું કે આવો પૂર્ણ હું નથી; પણ યથાર્થસ્વભાવવડે પૂર્ણ સ્વભાવનું ભાન કર્યું ત્યારે કહેવાય કે શુદ્ધ આત્મા પ્રકાશમાન થયો, પ્રગટ થયો.

વળી શુદ્ધ આત્મા કેવો છે? સર્વથા એકાંતરૂપ કુનયના પક્ષથી ખંડિત થતો નથી, નિર્બાધ છે. સર્વથા એક પક્ષથી આત્માને નિત્ય કૂટસ્થ જ માને તો રાગદ્વેષની વિકારી અવસ્થા બદલી શકે નહિ; જો કોઈ ક્ષણિક સંયોગ પૂરતો જ આત્માને માને તો પાપનો ભય રહે નહિ, નાસ્તિક સ્વચ્છંદી થઈ જાય. પણ દ્રવ્યસ્વભાવની દૃષ્ટિથી નિત્ય શુદ્ધ અખંડ સ્વતંત્ર વસ્તુપણે જાણે અને વ્યવહારદૃષ્ટિથી ભેદરૂપ અવસ્થા જાણે, એ રીતે યથાર્થપણે આત્માનું ભાન કરે તો એકાન્ત પક્ષનું ખંડન કરી શકે છે.

ભાવાર્થ:—સર્વજ્ઞ વીતરાગની સ્યાદ્વાદવાણી અવિરોધી સ્વરૂપ જણાવનાર છે. વસ્તુમાં બે અપેક્ષા (નિશ્ચય અને વ્યવહાર) ને જેમ છે તેમ ન જાણે તો એક વસ્તુમાં ભેદ–અભેદપણું બંને માનવામાં વિરોધ લાગે છે. પણ વીતરાગની વાણી કથંચિત્ વિવક્ષાથી વસ્તુ-સ્વરૂપ કહીને વિરોધ મટાડી દે છે.

સત્ = હોવાપણું:–દરેક આત્મા પોતાપણે ત્રિકાળ છે.

અસત્ = નાસ્તિ. નહિ હોવાપણું:—દરેક આત્મા પરપણે અસત્ છે, એટલે પરની અપેક્ષાએ આત્મા નથી, અસત્ છે.

આ પ્રમાણે જે રીતે તત્ત્વ છે તે રીતે અવિરોધદૃષ્ટિથી ન જાણે તો યથાર્થ નિઃસંદેહતાની શાંતિ ન આવે અને સ્વરૂપમાં ઠર-વાની તાકાત આવે નહિ.

પ્રશ્ન:—સતપણું અને અસતપણું બંને એક જ વસ્તુમાં કેમ હોય?

ઉત્તર:-એક જ વસ્તુમાં સત્-અસત્પણું એક સાથે રહેલું છે. જેમકે લાકડું લાકડાપણે છે અને લોઢાપણે નથી; એમ દરેક વસ્તુ પોતાપણે સત્ અને પરપણે અસત્ છે. વસ્તુને સ્વતંત્રપણે જોતાં તે વસ્તુ જ એમ જણાવે છે કે હું પરપણે નથી

પ્રશ્ન:—વસ્તુ સત્ છે એમ અસ્તિ જ રાખો, અસત્નું-નાસ્તિનું શું કામ છે?

ઉત્તર:—જો પરથી જુદાપણું-અસત્પણું માનો તો જ દરેક વસ્તુનું સ્વતંત્ર સત્પણું, નિત્યપણું, અસંયોગીપણું સિદ્ધ થાય છે. પોતાપણે હોવું અને પરપણે ન હોવું એવો સત્-અસત્પણાનો ગુણ દરેક વસ્તુમાં એક સાથે રહેલો છે, અને પરવસ્તુનું પોતાપણે ન હોવું, પોતાનું પરવસ્તુપણે ન હોવું એવો બધી વસ્તુનો સ્વભાવ છે.

જે પણે પોતે છે તેવો પોતાને ન જોયો, ન માન્યો ત્યારે દેહ ઉપર દ્રષ્ટિથી પુણ્ય-પાપ, રાગ-દ્વેષ મારા છે અને હું દેહાદિરૂપે છું, હું દેહાદિની ક્રિયા કરું છું એમ પરમાં પોતાપણું માન્યું છે. બોલે, ચાલે, દેખાય તે બધી જડની ક્રિયા છે તેને બદલે હું તે જ છું એમ અનાદિથી પરમાં પોતાપણું માનતો આવે છે, છતાં આત્મામાં વિકાર પેસી ગયા નથી કે ગુણ ઘટી ગયા નથી: વર્તમાન એકેક સમયની અવસ્થામાં ભૂલ અને વિકાર કરતો આવે છે સ્વાધીન અસ્તિ સ્વભાવ જાણે તો ભૂલ અને વિકારનો નાશ કરી નિર્મળ દશા પ્રગટ કરી શકે.

દરેક વસ્તુ પોતાપણે છે, પરપણે નથી. પોતે પરપણે અસત્ છે, પર ચીજ બીજી ચીજમાં (આત્મામાં) અસત્ છે, માટે કોઇ તારે આધીન નથી, તું કોઇની અવસ્થાનો કર્તા નથી. કોઇ એક વાક્ય કહેતાં, તેમાં બીજી અપેક્ષાનું જ્ઞાન આવે છે; એક કહો તો બીજાની અપેક્ષા આવી, નિત્ય કહો તો અનિત્યની અપેક્ષા આવે છે. દરેક વસ્તુ એક બીજાથી જુદી છે. એક આત્મામાં નિત્યપણું, અભેદપણું, એકપણું, શુદ્ધપણું કહેતાં તેમાં અનિત્યપણું, ભેદપણું, અનેકપણું અને અશુદ્ધપણું-તેની અપેક્ષા આવે છે. તેથી પરથી ભિન્નપણે એકેક આત્મામાં નિશ્ચયદ્રષ્ટિ તથા વ્યવહારદ્રષ્ટિથી બે પ્રકાર જોવામાં આવે છે.

પર ચીજપણે આ ચીજ નથી, એમ કહેતાં પરની અપેક્ષા આવે છે. માટે પર ચીજ તેનાપણે છે, પર સ્વરૂપપણે નથી. કોઇ

નથી સમજતો ત્યારે સમજાવનાર તેનાથી અનેરો છે. આત્મા દેહાદિ સંયોગ વિનાનો છે તેની ના પાડનાર વર્તમાનમાં ના પાડે તોપણ તે સંયોગ વિનાનો જ છે. જે રીતે અનંત જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનનો સ્વભાવ સમજી પુરુષાર્થ કરી મોક્ષ પામ્યા, તેવી જ રીતે શ્રદ્ધા ન કરે, અવિરોધી વસ્તુ ન સમજે તો સ્વભાવની શાંતિ મળે નહિ. 'આ સત્ છે' એમ કહેતાં જ તેમાંથી 'આ પરપણે નથી' એવો અર્થ નીકળે છે, એ રીતે અસ્તિમાં પરની નાસ્તિ આવી જાય છે.

કોઈ એકાન્ત પક્ષ પકડી કહે કે એક હોય તેને અનેકપણે ન કહેવાય. એક વસ્તુમાં બે વિષયનો વિરોધ છે, તો તે વિરોધ સમ્યક્‌જ્ઞાન મટાડે છે. જેમ સોનામાં પીળાશ, ચીકાશ, વજન, સુંવાળપ વગેરે અનેક ગુણો તથા તે બધા ગુણોની અવસ્થા એક સાથે છે, તોપણ તેને અનેક ગુણરૂપ તથા અવસ્થારૂપ દેખો તો સોનું અનેકરૂપ છે અને આખું સોનું જ સામાન્યપણે લક્ષમાં લ્યો તો એકરૂપ છે; તેમ આત્મા તેના અખંડ સ્વભાવપણે એક રૂપ છે અને જ્ઞાનાદિ ગુણો તથા અવસ્થાપણે અનેકરૂપ છે. એક-અનેકપણે આખા તત્ત્વને ન જાણે તો યથાર્થપણુ ખ્યાલમાં આવે નહિ, અને યથાર્થનો પુરુષાર્થ પણ પ્રગટે નહિ

વસ્તુ સત્ છે એમ જાણવું તે નિશ્ચયદૃષ્ટિ અથવા દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે; અસત્-પરપણે નથી તે વ્યવહારનયનો વિષય છે.

એકપણું:—ત્રિકાળી અનંત ગુણ તથા અવસ્થારૂપ અખંડ પિંડ એકાકાર વસ્તુપણે દેખો તો નિશ્ચયદૃષ્ટિથી આત્મા એકરૂપ છે.

અનેકપણું:—વ્યવહારદૃષ્ટિથી અનંતગુણપર્યાયપણે અનેકરૂપ છે.

નિશ્ચયથી તેનું લક્ષ કરીને પૂર્ણ એકપણાના લક્ષે ઠરતાં સંસારની વિકારી અવસ્થાનો નાશ, મોક્ષની અવિકારી અવસ્થાનો ઉત્પાદ અને વસ્તુ એકરૂપ ધ્રુવ ટકી રહે છે. એમ યથાર્થપણે સમજે છે તે એકાન્ત પક્ષનો વિકલ્પ અને વિરોધ મટાડી એક વસ્તુમાં એક-અનેકપણાનું જ્ઞાન એક સાથે કરી લે છે, પરમાં પોતાનું એકપણું માનતો નથી.

નિત્યપણું:—આત્મા ચિદાનંદ એકરૂપ ટકી રહે છે એમ વસ્તુદૃષ્ટિએ નિત્ય છે.

અનિત્યપણું:—દરેક દ્રવ્ય ટકીને સમયે સમયે અવસ્થા બદલે છે તેથી અવસ્થાદૃષ્ટિએ અનિત્ય છે.

જે અપેક્ષાએ નિત્યપણું છે, તે અપેક્ષાએ અનિત્યપણું નથી. એમ નિત્યપણું અને અનિત્યપણું એટલે વસ્તુથી ટકવાપણું અને અવસ્થાથી બદલવાપણું એ બે થઈને એક સ્વરૂપ છે. જો તદ્દન એકરૂપ અખંડ હોય તો વિકારી અવસ્થા બદલાવી અવિકારી થઈ શકે નહિ. કર્તા, કર્મ કે ક્રિયા કાંઈ રહે નહિ. જો વસ્તુ અનિત્ય જ હોય તો નિત્યપણાના આધાર વગર અનિત્યપણું કહી શકાય નહિ.

અભેદપણું:—દરેક આત્મા પોતાના વસ્તુસ્વભાવથી અભેદ છે. આત્મા અને ગુણમાં પ્રદેશભેદ નથી.

ભેદપણું:—વ્યવહારદૃષ્ટિથી આત્મામાં ભેદપણું છે. નામ, સંખ્યા, લક્ષણ અને પ્રયોજનથી ભેદ પાડવામાં આવે છે.

(૧) નામભેદ (સંજ્ઞાભેદ)–આત્મા જ્ઞાનપણે છે એમ વસ્તુ અને ગુણના નામભેદ ન પાડે તો આત્મા કઈ રીતે જણાવે? માટે અખંડ સ્વરૂપ જણાવવા નામભેદ પડે છે.

(૨) સંખ્યાભેદ—આત્મા એક છે તેમાં જ્ઞાનાદિ અનેક ગુણો છે એમ સંખ્યાભેદ છે પણ પ્રદેશભેદ નથી.

(૩) લક્ષણભેદ—અનંતગુણને ધારણ કરવા તે આત્માનું લક્ષણ છે. જ્ઞાનનું લક્ષણ જાણવું, શ્રદ્ધાનું લક્ષણ પ્રતીત કરવી, ચારિત્રનું લક્ષણ ટકવું, વીર્યનું લક્ષણ આત્મબળનું ટકાવી રાખવું, વગેરે અનંત ગુણો છે, તેનાં લક્ષણ (કાર્ય) જુદાં જુદાં છે તેથી લક્ષણભેદ છે. પર્યાયનું લક્ષણ દરેક સમયે અવસ્થાથી બદલવું તે છે.

(૪) પ્રયોજનભેદ—આત્માનું પ્રયોજન આત્મદ્રવ્યનું કાર્ય કરવું તે છે જ્ઞાનનું પ્રયોજન હિતાહિતનો નિર્ણય કરી હિતપણે વર્તવું, ચારિત્રનું પ્રયોજન રાગદ્વેષપણે ન થતાં નિર્મળ સ્થિરતાપણે રહેવું, વગેરે.

એ રીતે એક વસ્તુમાં અભેદપણું-ભેદપણું, નિશ્ચય-વ્યવહાર બંને દૃષ્ટિથી જેમ છે તેમ જાણે તો એક પક્ષનો વિરોધ મટી જાય છે.

શુદ્ધપણું:—પર નિમિત્તની અપેક્ષા રહિત, નિત્ય સ્વભાવને જોનારી નિશ્ચયદૃષ્ટિથી દેખો તો આત્મા શુદ્ધ જ છે.

અશુદ્ધપણું:—પર નિમિત્તની અપેક્ષાથી વર્તમાન અવસ્થામાં અશુદ્ધતા, (પુણ્ય-પાપ, રાગ-દ્વેષરૂપ) ક્ષણિક વિકારીભાવ જીવમાં થાય છે. પરને પોતાનું માની રાગદ્વેષનો કર્તા છું, શુભાશુભ ભાવ કરવા જેવા છે એવી ઊંધી માન્યતા તે અશુદ્ધ અવસ્થા છે, અને તે જ સંસાર છે.

પરસંયોગ આધીન વિકારભાવનું કર્તા-ભોક્તાપણું વ્યવહારથી અજ્ઞાની જીવને છે; પણ વિકાર મારું સ્વરૂપ નથી, સ્વભાવના ભાન વડે સ્થિરતાથી તે વિકાર ટાળી શકાય છે. સંયોગાધીન વિકારી અવસ્થા વર્તમાનમાં છે તેમ જાણવું તે વ્યવહારનયની અપેક્ષા છે. પોતે જ્યારે વિકારી ભાવ કરે ત્યારે વિકાર થાય છે. તે વિકાર ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતો છે. નિત્યસ્વભાવની દૃષ્ટિથી જે તેનો ધણી થતો નથી, તેને પોતાનો સ્વભાવ માનતો નથી તે જ્ઞાની છે. અવસ્થાદૃષ્ટિને ગૌણ કરી એકરૂપ યથાર્થ વસ્તુસ્વભાવને લક્ષમાં લે તો નિશ્ચય સમ્યક્‌દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ અપૂર્વ આત્મભાન થાય છે અને એકાંત પક્ષની માન્યતા ટળી જાય છે.

વસ્તુસ્વભાવ યથાર્થ સમજે તો તેનું બહુમાન આવ્યા વિના રહે નહિ. ઇયળ જેવું બેઇંદ્રિય પ્રાણી પણ શરીર ઉપરની મમતાના જોરે, પત્થર નીચે દબાયેલો ભાગ તૂટી જાય છતાં પત્થરના દબાણથી છૂટી સ્વતંત્ર રહેવા માગે છે; તેમ જેણે પરથી ભિન્નપણે અસંયોગી જ્ઞાનસ્વરૂપને જ પોતાનું માન્યું તે ઊંધી માન્યતા અને પરાવલંબનરૂપ વિકારનું દબાણ રહેવા દે નહિ. જેને પોતાનું માન્યું તેને પૂરેપૂરું સ્વતંત્ર રાખવા માગે છે. ત્રિકાળી નિર્મળ અસંગ છું એમ શુદ્ધ સ્વતંત્ર સ્વભાવની દૃષ્ટિના જોરે, વર્તમાન સંયોગાધીન વિકારી વલણથી અને ઊંધી દૃષ્ટિથી પોતે પોતાને બચાવી લે છે. શુદ્ધ સ્વ-

તંત્ર જ્ઞાનાનંદપણે છું, તેની ખબર ન હતી ત્યારે પોતે ક્યાંક બીજે અશુદ્ધપણે કે સંયોગપણે પોતાને માનતો હતો. પોતાની હયાતી નિત્ય ટકવારૂપ ન માને તો સુખ માટે કોઇ પ્રયત્ન પણ કરે નહિ. જેને અવગુણ જોઇતા નથી તે અવગુણ ટાળવાની તાકાતનું લક્ષ કરી અવગુણ ટાળી, ગુણપણે સ્વતંત્ર રહેવા માગે છે.

વિકાર કરીએ તો તેના કારણે ગુણ ઊઘડે એમ માનવું જેમ ખોટું છે તેમ પુણ્ય-પાપની લાગણીમાંથી પુણ્યની લાગણી વધારું તો ગુણ થાય એમ માનવું તે પણ ખોટું છે. પાપમાં ન જવા માટે, અશુભ રાગથી બચવા માટે શુભભાવ કરે તે બરાબર છે પણ તેનાથી પવિત્ર ગુણ ઊઘડે તે માન્યતા ખોટી છે; કારણકે જે ભાવે બંધન થાય તે ભાવે અવિકારી ગુણ ન થાય.

જે કોઇ વ્યવહારનય એટલે અવસ્થાદૃષ્ટિનો આશ્રય કરે છે તે વસ્તુસ્વભાવ અખંડ નિર્મળ અનંતશક્તિથી પૂર્ણ છે તેને ભૂલે છે, તેથી રાગનો અભાવ કરવાનો તેને પુરુષાર્થ થાય નહિ. તે જો અશુભ રાગ ટાળે તો વર્તમાન પૂરતો રાગ પાતળો પડે, પરમાર્થે શુભભાવથી રાગ ઘટતો નથી. નિશ્ચય અખંડ નિર્મળ વસ્તુમાં પૂર્ણ શક્તિ જેમ છે તેમ ઓળખી, અવસ્થાને ગૌણ કરી, અખંડ સ્વભાવના લક્ષનું જોર કરે તો રાગનો સહેજે અભાવ થાય છે અને નિર્મળ આનંદની વૃદ્ધિ થાય છે, વિરોધમાત્ર ટળી જાય છે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગની વાણીમાં કથંચિત્ વિવક્ષાના ભેદથી એકએક વસ્તુમાં (એક અપેક્ષા મુખ્ય કરીને અને બીજી અપેક્ષા ગૌણ કરીને) સત્પણું, એકપણું, નિત્યપણું, અભેદપણું, શુદ્ધપણું ઇત્યાદિ નિશ્ચયદૃષ્ટિની અપેક્ષાનો વિષય અને અસત્પણું, અનેકપણું, અનિત્યપણું, ભેદપણું, અશુદ્ધપણું ઇત્યાદિ વ્યવહારદૃષ્ટિની અપેક્ષાનો વિષય આવે છે. બંને મળીને આખી વસ્તુનું જ્ઞાન કરે તો પ્રમાણજ્ઞાન-સાચું જ્ઞાન થાય છે. સાચામાંથી સાચું આવે છે. એ રીતે વીતરાગની વાણીના ન્યાયથી જાણતાં વિરોધી અભિપ્રાય ટળી જાય છે. વીતરાગની વાણીમાં ખોટાની કલ્પના પણ નથી

પરદ્રવ્યના આશ્રયરૂપ વલણ કરવાથી પુણ્ય-પાપની વિકારી અવસ્થા થાય છે તે વ્યવહારદૃષ્ટિ મુખ્ય કરવાની જરૂર નથી; તેને ગૌણ કરી અનાદિ અનંત એકરૂપ નિર્મળ, અસંગ, અવિકારી, નિરાવલંબી પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવને નિશ્ચયદૃષ્ટિથી લક્ષમાં લેવો, તે સ્વાશ્રિત અખંડ દૃષ્ટિથી સ્વભાવનું વારંવાર મનન કરવું તે જ પ્રયોજનભૂત-મુખ્ય કરવા જેવું-કહ્યું છે. પરાશ્રિત વ્યવહારનો પક્ષ તો અનાદિથી સંસારનો મોટો ભાગ આદરી રહ્યો છે. રાગદ્વેષનાં કાર્ય કરવા જેવાં છે, પર ચીજ અને શુભભાવનું ધણીપણું રાખી આપણે વ્યવહાર ન છોડવો જોઈએ એમ માને છે, અને પુણ્ય કરો, દેહની ક્રિયા કરો તો ધર્મ થશે એમ કહેનારની વાતની જલદી હા પાડે છે અને માને છે કે આપણે દેવ થઈ સુખ પામીશું; એમ બાહ્ય સંયોગ ઉપર જેની દૃષ્ટિ પડી છે તેને પુણ્યમાં મીઠાશ લાગે છે, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અવિરોધી સત્‌ની તેને ખબર નથી; તત્ત્વનો દ્વેષ અને વિકારનો આદર તેનું ફળ એકેન્દ્રિયમાં જવારૂપ છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે આ અગિયારમી તથા બારમી ગાથામાં જે અપેક્ષાથી જે રીતે કહેવાયું છે તે સમજીને જે અખંડ જ્ઞાનાનંદ-સ્વરૂપ નિશ્ચયસ્વભાવને મુખ્ય કરી ભેદરૂપ વ્યવહારની દૃષ્ટિ ગૌણ કરશે, તેના બધા વિરોધરૂપ સંસારનો નાશ થઈ જશે.

જેણે હું પરનું કાંઈ કરી શકું છું એમ માન્યું તેણે પરવસ્તુને પરાધીન માની અને પર મારું કરી દે તેમ માનવામાં પોતે પણ નમાલો-પરાધીન ઠર્યો. કોઈ કોઈની આશા ન રાખે એવાં બધાં તત્ત્વ સ્વતંત્ર છે. બધા આત્મા પણ સ્વતંત્ર છે, પોતાની અનંત શક્તિથી દરેક આત્મા પૂર્ણ છે. આ પ્રમાણે જાણે નહિ અને ઉપચારથી ઘડાને 'ઘીનો ઘડો' જેમ લૌકિકમાં બોલાય તેમ આણે આનું ભલું કર્યું, ઉપકાર કર્યો વગેરે વ્યવહારની લૌકિક ભાષા બોલાય, તેનો અર્થ એ ભાષાના શબ્દોને જ વળગી રહીને કરે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ભગવાન આચાર્યદેવ કહે છે કે હું પરનો કર્તા-ભોક્તા, વિકાર મારું કાર્ય એવી ઊંધી દૃષ્ટિ છોડી અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવને મુખ્ય કર અને વ્યવહારના ભેદ-વિકારની દૃષ્ટિ છોડ! પર ચીજ તારાપણે નથી તેથી પરના

લક્ષે થતા વિકાર (પુણ્ય-પાપના શુભાશુભ ભાવ) તે પણ તારા નથી, તારામાં ટકનાર નથી; માટે તે વ્યવહારનો વિષય ભેદરૂપ વિકાર જરૂરનો નથી તેથી તેમાં રોકાવું નહિ. એકરૂપ ધ્રુવ વિષય જરૂરનો છે તેને મુખ્ય કરી, અખંડ સ્વભાવનું વારંવાર જોર લાવી પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવને મુખ્ય કરી, શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકદૃષ્ટિ[1] કરવી તેને નિશ્ચય કહે છે; અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયને શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકદૃષ્ટિએ પર્યાયાર્થિકનય[2] અથવા વ્યવહાર કહે છે.

તારામાં વિકાર થાય છે તે અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય.

તારી પર્યાયમાં વિકાર થાય છે તે પર્યાયાર્થિકનય.

પરાશ્રયથી વિકાર થાય છે માટે વ્યવહારનય.

આવા વીતરાગના કહેલાં ન્યાયવચનો દ્વારા જે અવિરોધી તત્ત્વનો અભ્યાસ કરે છે તે લાયક જીવ શુદ્ધ આત્માને પામે છે, યથાર્થ દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરે છે, સાચું ભાન પ્રગટ કરે છે. આ બધો વિષય અંતરનો છે, તેમાં નયનો વિષય સૂક્ષ્મ છે તે અહીં સાદી ભાષામાં કહેવાય છે; પણ જે અંતરથી દરકાર કરે નહિ, યાદ રાખી તેનું મનન કરે નહિ તે સમજી શકે નહિ. જો ધ્યાન રાખી સમજે તો ઘણા પ્રકારની ઊંધી માન્યતાના ગોટા ઊડી જાય તેમ છે. શરીરમાં કોઈ રોગ આવે તો તેને ટાળવાની દરકાર કરે છે, તેમ આત્માને અનાદિકાળથી આકુળતારૂપ રોગ થયો છે તેને દૂર કરવાની અપૂર્વ રીત અહીં કહેવાય છે, તેની દરકાર કરવા જેવી છે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગના કહેલા અવિરોધી ન્યાયથી જેમ કહેવાય છે તેમ સમજણ કરવી, યથાર્થપણું સાંભળીને જાતે યથાર્થપણું નક્કી કરવું અને પૂર્ણ નિર્મળ અખંડ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવને નિશ્ચય-

---

૧. દ્રવ્યાર્થિક = [દ્રવ્ય+અર્થ] દ્રવ્ય=વસ્તુ, અર્થ=પ્રયોજન. વસ્તુને દ્રવ્યસ્વભાવે જણાવવી તે દ્રવ્યાર્થિકનય.

૨. પર્યાયાર્થિક = પર્યાય (અવસ્થા)ને જણાવવાનું પ્રયોજન તે પર્યાયાર્થિકનય છે.

દૃષ્ટિના જોરથી મુખ્ય કરી તેનું મનન કરવું; વર્તમાન વિકારી અવસ્થા કે જે આત્મામાં છે, જડમાં નથી તેને જાણવી અને અવસ્થાદૃષ્ટિને ગૌણ કરવી, એવા પ્રયોજનને જાણી અવસ્થા અને અખંડ વસ્તુ બંનેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરી, અંદર નિર્મળ ધ્રુવ સ્વભાવની રુચિથી તેની દૃઢતાનો અભ્યાસ વધારવો. તે રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં રમણતા કરવાથી મોહનો નાશ થઈ સ્વભાવનું ભાન થવાથી નિર્મળદશાનો અનુભવ થાય છે.

આ સમજ્યા વિના છૂટકો જ નથી. ઉપરથી (બહારથી) માને કે હું સમજ્યો છું, આપણને સમભાવ છે, બૂરું કરવું નથી, સારું જ કરવું છે એમ મન મનાવે; પણ સર્વજ્ઞ વીતરાગના ન્યાયાનુસાર સારું શું તે નક્કી ન કરે તો ઊંધી માન્યતા ક્યાં પોષાઈ રહી છે તેની ખબર પડે નહિ. જેમ નાનો છોકરો હોય તેને ઉનાળાની ગરમીમાં પાતળો ઝાડો થાય તે ચાટે અને ઠંડું લાગે તેથી રાજી થાય, તે અજ્ઞાનતા જ છે; તેમ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન અવિકારી આત્મા મનના વિકલ્પોથી જુદો છે તેને ભૂલી પોતાની કલ્પના (ઊંધી માન્યતા) થી માનેલા ધર્મને નામે, પોતાનું હિત કરવાના નામે, શુભભાવ (ચૈતન્ય સ્વભાવના ગુણના વિકારરૂપ વિષ્ટા) થી ઠીક માની, તેને સારું માની સંતોષાઈ જાય છે અને માને કે, આનાથી કાંઈક સારું થશે; તે વિષ્ટાને સારી જાણનાર બાળકની જેમ અજ્ઞાની છે. સર્વજ્ઞના ન્યાયથી, સત્સમાગમથી પૂર્વાપર વિરોધ રહિત ખરું હિત શું છે તેની પરીક્ષા ન કરે તે અજ્ઞાનતા છે, અને અજ્ઞાનતા તે બચાવ નથી.

સંસારની રુચિ ખાતર બુદ્ધિનું મંથન કરી રહ્યો છે, તેમાં (સંસારમાં) સારું–ખરાબ નક્કી કરી શકે છે, પણ જો તેની રુચિ બદલાવી પોતાની જ રુચિ કરે અને આ જ ખરું હિત છે તે બરાબર નક્કી કરે તો સાચું હિત થાય માટે પરીક્ષા કરવી, પણ આંધળી શ્રદ્ધાથી માની લેવું નહિ.

તા. ૧–૮–૪૩.

સમયસારમાં જે ન્યાયો આવે છે તે મહા મોંઘા છે, આ કાળે આવી યથાર્થ વાત કાને પડવી દુર્લભ છે. આ નિવૃત્તિનો માર્ગ છે.

અપૂર્વ આત્મધર્મમાં સંસારની નાસ્તિ છે, તે ધર્મની રુચિમાં આખો સંસાર ઊડાડી દેવો છે. અપૂર્વ સ્વભાવની રુચિમાં સંસારની રુચિ પોષાય નહિ.

લોકોત્તર પાત્રતા વિના અંતરના સૂક્ષ્મભાવ સમજાય નહિ અને વસ્તુનું બહુમાન આવે નહિ. અનંતકાળથી પરમ તત્ત્વનો સંગ અને પરિચય કર્યો નથી અને જ્યાં માંડમાંડ યથાર્થ તત્ત્વ સમજવાનું ટાણું આવે ત્યાં તેની પ્રીતિ કરે નહિ; તેનું કારણ તેને સામાજિક-લૌકિક મોહ ગોઠયો છે ને તેથી તેમાં રોકાઈ રહે છે.

જન્મ-મરણ કેમ ટળે તેની જાતે દરકાર કરી પોતાનું સુધારી લેવાનું ટાણું છે; બધાને ભેગા લેવાનો કે પરમાં રોકાવાનો વખત નથી. આ તો પરમ અધ્યાત્મ વિષય છે, તેમાં જીવે ખૂબ કાળજી રાખવી જોઇએ. બીજું ભૂલીને તત્ત્વનો પરિચય કરવા અત્યંત નિવૃત્તિ જોઇએ. તત્ત્વની ભાષા જ અતિ ગૂઢ હોય છે, તેનો ભાવ ઘણો ગંભીર હોય છે. યથાર્થ પાત્રતા વિના યથાર્થ સમજણ બેસે નહિ. પાત્રતા ન હોય તેને તો આ બધી વાતો અદ્ધર અદ્ધરની લાગ્યા કરે અને વસ્તુનો મહિમા આવે નહિ.

નિર્દોષ વીતરાગના વચનમાં જે પુરુષ રમણ કરે છે, અભ્યાસ કરે છે તે યથાર્થપણે શુદ્ધ આત્માને પામે છે; અન્ય સર્વથા એકાંત પક્ષવાળા યથાર્થ સ્વરૂપને પામતા નથી. કોઇ આત્મવસ્તુને સર્વથા એકપક્ષથી જ માને છે, આત્મા તદ્દન અખંડ શુદ્ધ છે, અવસ્થામાં પણ વિકાર નથી અથવા અવસ્થા જ નથી, એકલું નિત્યપણું જ છે. રાગ-દ્વેષ વિકાર જડ કર્મની પ્રકૃતિ કરે છે અને ભોગવે છે એમ કહેનારની વાત ખોટી છે.

આત્માના ધ્રુવ સ્વભાવમાં પુણ્ય-પાપના વિકાર પેસી ગયા નથી તે વાત સાચી, પણ વર્તમાન અવસ્થામાં વિષયભોગરૂપ તૃષ્ણા, રાગ-દ્વેષ પોતે કરે છે તે ન માનતાં પર ઉપર ઢોળે છે, તેને સામાન્ય ત્રિકાળી એકરૂપ શુદ્ધદ્રવ્યપણું અને વિશેષ વર્તમાન અવસ્થાપણું બંને

થઇને આખી વસ્તુ છે તેનું યથાર્થ ભાન પ્રાપ્ત થતું નથી. કોઇ ત્રિકાળી નિત્યપણું જ માને અને વર્તમાન અનિત્ય અવસ્થાનું બદલવું છે તે ન માને તો તેવું સ્વરૂપ નથી એટલે તેની માન્યતા ખોટી છે.

મરચાં અને મરીની તીખાશનું અંતર જ્ઞાનમાં જણાય, પણ તેના સ્વાદનું વર્ણન વાણીમાં સંતોષકારક રીતે કહી શકાય નહિ; તેમ અખંડ ધ્રુવ જ્ઞાનાનંદ અવિકારી એકાકાર સ્વભાવ લક્ષમાં લીધો તેમાં સહજ નિર્મળ અવસ્થાનો આનંદ પ્રગટે છે, તેનો ભેદ પાડવો પડતો નથી છતાં તે જ્ઞાનમાં જણાય છે. વર્તમાન અવસ્થા ઉપર ભેદદૃષ્ટિ કરતાં રાગદ્વેષ-વિકલ્પ થાય છે, તેમાં શુભભાવ કરે તો મંદ આકુળતા અને પાપભાવ કરે તો તીવ્ર આકુળતાનો સ્વાદ આવે છે, તેનું અંતર જ્ઞાની જાણે છે. ઠરવાનું લક્ષ કરતાં વ્યવહારના ભેદ વચ્ચે આવે છે છતાં તેને મુખ્ય કરતા નથી. એ રીતે અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવની શ્રદ્ધાનું જોર કરતાં ક્રમેક્રમે નિર્મળ અવસ્થા વધતી જાય છે અને રાગ ઘટતો જાય છે. શુદ્ધનયનું ફળ વીતરાગતા છે, એકલા ભેદરૂપ વ્યવહારમાં અટકનાર અશુદ્ધદૃષ્ટિનું ફળ સંસાર છે; જ્ઞાની તેનો આદર કરતા નથી.

બાહ્યના કોઈ પદાર્થનું શરણ-આશ્રય લેવાથી ગુણ ઊઘડે તેમ નથી. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના શરણથી પણ અંતરતત્ત્વને ગુણ થાય નહિ. દેવ, ગુરુ વીતરાગ છે, તારાથી પરપણે છે, તારામાં તે નાસ્તિ-પણે છે; જે પોતાનું હોય તે કામ આવે, મન અને મનના સંબંધે જોડાણથી વિચાર કરવામાં વિકલ્પ આવે છે, પણ તે તરફનું લક્ષ ભૂલે ત્યારે સ્વાશ્રય અખંડ દૃષ્ટિ થાય છે. આવો પરમ અદ્ભુત અંતરનો માર્ગ છે, તે યથાર્થ સમાગમે અપૂર્વ પાત્રતાથી જાગ્રત થઇ સમજવો જોઇએ. શ્રવણ પછી યથાર્થ શું તેનું મનન કરવું તે લાભનું કારણ છે. ભવના ભયથી છૂટી નિર્ભય સતનું શરણ જેને જોઇતું હોય, અવિકારી અવિનાશી સ્વતંત્રતાનો પાયો નાખવો હોય તેણે પ્રથમ-થી જ કોઇ પડખે વિરોધ ન રહે એવી યથાર્થની શ્રદ્ધા કરવી પડશે, ત્યાર પછી જ ચારિત્ર હોઇ શકે.

લૌકિક સંસારના વ્યવહાર સાથે આ વાતનો મેળ નથી. અખંડ સત્ વસ્તુને સમજતાં વિચારમાં ભેદ પડે છે છતાં તેની મદદ નથી, તેનાથી ગુણ થતો નથી. અખંડના યથાર્થ લક્ષે અખંડનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર આવે છે. ભેદરૂપ વ્યવહાર ગૌણ થઇ જાય છે પણ જ્ઞાનમાં ભેદરૂપ અવસ્થા ખ્યાલ બહાર જતી નથી. આ બન્ને પ્રકારનું સાચું જ્ઞાન કરવા ખૂબ મનન જોઇએ. આ રીતે બાર ગાથા સુધીમાં આખા સમયસારની ભૂમિકા થઇ. જેમ વૃક્ષના રક્ષણ માટે થડની આસપાસ ઓટલો બાંધવામાં આવે છે તેમ આત્માના સારને સંક્ષેપમાં સમજવા માટે આચાર્યદેવે ઓટલા રૂપ ભૂમિકા કહી. વિશેષરૂપ પડખાંથી દૃઢપણે સમજાવવાનો અધિકાર હવે પછી કહેશે.

કોઇ કહે:—સમયસારમાં તો મુનિઓને માટે ઉપદેશ છે, બહુ ઊંચી ભૂમિકાની વાત છે.

ઉત્તર:—તેમ નથી, પણ પ્રથમ ધર્મની શરૂઆતની જ વાત છે, વીતરાગ માર્ગના એકડામાં એકડો છે.

હવે આચાર્ય શુદ્ધનયને પ્રધાન કરી નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે. જીવ-અજીવ આદિ નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાને વ્યવહારથી સમકિત કહ્યું છે. નવતત્ત્વના ભેદ-વિકલ્પ રહિત એકરૂપ, અખંડ, જ્ઞાનસ્વરૂપ પૂર્ણ વસ્તુને શુદ્ધદૃષ્ટિ વડે જાણવાથી વિકલ્પ તૂટીને અખંડના લક્ષે સમ્યક્દર્શન થાય છે, છતાં વચ્ચે નવતત્ત્વના ભેદ પાડનાર શુભ વિકલ્પનો વ્યવહાર આવે છે પણ તે કાંઇ મદદગાર નથી. એકરૂપ યથાર્થપણું નક્કી કરવા માટે ભેદરૂપ વ્યવહારનયની મુખ્યતામાં શુભ વિકલ્પોથી નવ તત્ત્વોને જાણવા તેને વ્યવહારસમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. તે નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

(૧) જીવ:—જીવ=આત્મા, તે સદાય જાણનારો, પરથી જુદો ને ત્રિકાળ ટકનારો છે. જ્યારે પરનિમિત્તના શુભ અવલંબનમાં જોડાય છે ત્યારે શુભભાવ (પુણ્ય) થાય છે, અશુભ અવલંબનમાં જોડાય

છે ત્યારે અશુભભાવ (પાપ) થાય છે; અને જ્યારે સ્વાવલંબી થાય છે ત્યારે શુદ્ધભાવ થાય છે.

(૨) અજીવ:—જેમાં ચેતના–જાણપણું નથી તેવાં દ્રવ્યો પાંચ છે. તેમાં ધર્મ–અધર્મ–આકાશ અને કાળ તે ચાર અરૂપી છે ને પુદ્‌ગલ રૂપી–વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ સહિત છે.

અજીવ વસ્તુઓ આત્માથી જુદી છે તેમજ અનંત આત્માઓ પણ એક બીજાથી સ્વતંત્ર–જુદા છે. પર સંયોગ રહિત એકલું તત્ત્વ હોય તેમાં વિકાર થાય નહિ; પર તરફ વલણ કરતાં જીવને પુણ્ય-પાપની શુભાશુભ વિકારી લાગણી થાય છે. જીવ જ્યારે રાગાદિ કરે ત્યારે જડ કર્મની ઝીણી ધૂળ જે ક્ષણિક સંયોગ સંબંધે છે તે નિમિત્ત થાય છે.

(૩) પુણ્ય:—દયા, દાન, ભક્તિ, પૂજા, વ્રત વગેરેના ભાવ જીવને થાય તે અરૂપી વિકારી ભાવ છે તે ભાવપુણ્ય છે, અને તેના નિમિત્તે જડ પરમાણુઓનો જથ્થો સ્વયં (પોતાના કારણે–પોતાથી) એક ક્ષેત્રાવગાહ સંબંધે જીવની સાથે બંધાય છે તે દ્રવ્યપુણ્ય છે.

(૪) પાપ:—હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અવ્રત વગેરેના અશુભ-ભાવ તે ભાવપાપ છે અને તેના નિમિત્તે જડની શક્તિથી પરમાણુ-ઓનો જથ્થો સ્વયં બંધાય તે દ્રવ્યપાપ છે.

પરમાર્થે પુણ્ય–પાપ મારું સ્વરૂપ નથી. આત્મામાં ક્ષણિક અવ-સ્થામાં પર સંબંધે વિકાર થાય છે તે મારાં નથી.

(૫) આસ્રવ:—વિકારી શુભાશુભભાવપણે અરૂપી અવસ્થા જીવમાં થાય તે ભાવઆસ્રવ અને નવાં કર્મ રજકણોનું આવવું (આત્મા સાથે એક ક્ષેત્રે રહેવું) તે દ્રવ્યઆસ્રવ છે.

(૬) સંવર:—પુણ્ય–પાપના વિકારીભાવ (આસ્રવ) ને આ-ત્માના શુદ્ધભાવદ્વારા રોકવા તે ભાવસંવર છે અને તે અનુસાર નવાં કર્મ બંધાતાં અટકે તે દ્રવ્યસંવર છે.

(૭) નિર્જરા:—અખંડાનંદ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવના લક્ષના જોરે સ્વરૂપસ્થિરતાની વૃદ્ધિ વડે અશુદ્ધ (શુભાશુભ) અવસ્થાનો અંશે નાશ કરવો તે ભાવનિર્જરા અને તેનું નિમિત્ત પામીને જડ કર્મનું અંશે ખરી જવું તે દ્રવ્યનિર્જરા છે.

(૮) બંધ:—આત્માનું રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપના ભાવમાં અટકી જવું તે ભાવબંધ છે અને તેના નિમિત્તે પુદ્ગલનું તેની શક્તિથી કર્મરૂપ બંધાવું તે દ્રવ્યબંધ છે.

(૯) મોક્ષ:—અશુદ્ધ અવસ્થાનો સર્વથા-સંપૂર્ણ નાશ થઈ પૂર્ણ નિર્મળ પવિત્ર દશાનું પ્રગટ થવું તે ભાવમોક્ષ અને નિમિત્ત કારણ દ્રવ્યકર્મનો સર્વથા નાશ (અભાવ) તે દ્રવ્યમોક્ષ છે.

આ પ્રમાણે જેવું નવતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે તેવું શુભભાવથી વિચારે છે તે શુદ્ધનું લક્ષ હોય તો વ્યવહારસમકિત છે. વ્રતાદિના શુભભાવને સંવર-નિર્જરામાં ગણે તો આસ્રવતત્ત્વની શ્રદ્ધામાં ભૂલ આવે. વ્યવહારશ્રદ્ધામાં કોઇ પડખે ભૂલ ન આવે એમ નવભેદમાંથી *શુદ્ધનય વડે એકરૂપ અખંડ જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્માને તારવી લેવો તે પરમાર્થશ્રદ્ધા-સમ્યક્દર્શન છે. ધર્મને નામે લોકોમાં પોતાનું માનેલું સમકિત બીજાને કહે છે-આપે છે પણ તેવું સમકિત હોઈ શકે નહિ કારણ કે કોઇનો ગુણ તથા ગુણની અવસ્થા કોઇ બીજાને આપી શકાતી નથી.

પ્રથમ વ્યવહારશ્રદ્ધામાં કોઈપણ પડખે વિરોધ ન આવે એવી સમજણ કરવી જોઇએ. જેઓ ખોટા દેવ, ખોટાં ગુરુ કે ખોટાં શાસ્ત્રથી હિત માને છે, શંકર, હનુમાન, સુરધન આદિ દેવ-દેવલાંની માનતા માને છે, તેથી છોકરાં થશે, ધન મળશે, રોગ ટળશે એવી એવી માન્યતામાં રહે છે તેને તો તીવ્ર તૃષ્ણાનું પાપ છે. બાહ્ય સગવડ-અગવડનો સંયોગ તો પૂર્વનાં પુણ્ય-પાપ અનુસાર મળે છે, દેવી-દેવલાં કોઈ

---

*વર્તમાન અવસ્થાના ભેદને લક્ષમા ન લેતાં (ગૌણ રાખીને) ત્રિકાળી એકરૂપ વીતરાગ સ્વભાવને અભેદપણે લક્ષમા લેવો તે શુદ્ધનય છે.

અગવડ કે સગવડ કરવા સમર્થ નથી. આવો વિશ્વાસ પોતામાં લાવે તો વ્યવહારે શુભભાવ છે તેનાથી પુણ્ય બંધાય છે. વીતરાગે કહેલા સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને તેનું સ્વરૂપ ઓળખીને માને ત્યારે શુદ્ધનું લક્ષ હોય તો વ્યવહારે સાચી શ્રદ્ધા કહેવાય, તે પણ ખરી રીતે નિમિત્ત માત્ર છે. કોઇને તારવા કોઇ સમર્થ નથી.

શુભભાવરૂપ નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાથી નિશ્ચયસમ્યક્દર્શન થાય નહિ, છતાં પ્રથમ નિશ્ચયસ્વરૂપની યથાર્થતા જાણવા માટે શુભ વિકલ્પ આવે ખરા; પણ સમ્યક્દર્શન અને ધર્મ તો તેનાથી જુદી ચીજ છે. જેમ મેડી ઉપર જતાં વચ્ચે પગથિયાં આવે છે પણ તેનાથી ઉપર જવાતું નથી, જ્યારે પગથિયાં છોડે (છોડવાની દૃષ્ટિએ પગ મૂકે) ત્યારે ઉપર જવાય છે; તેમ યથાર્થ વસ્તુનો નિર્ણય કરવા શ્રવણ-મનન વડે અનેક પડખાંથી વિચાર કરવા શુભભાવ પ્રથમ આવે તેમજ અશુભથી બચવા માટે દયા, દાન, વ્રત, તપ, પૂજા, ભક્તિ વગેરે શુભભાવ આવે પણ તે કર્મના નિમિત્ત તરફના જોડાણનો ભેદ છે. નવતત્ત્વના ભેદ વિચારવા તે પણ મનના સંબંધે થતા શુભભાવના વિકલ્પ છે, અખંડ સ્વભાવ નથી. નવતત્ત્વના ભેદથી-વિકલ્પથી આત્માનો વિચાર કરવો તે શુભરાગ છે, વ્યવહાર છે તેમાં ધર્મ નથી.

વસ્તુ ત્રણેકાળે આમ જ છે. સત્ય ફરે તેમ નથી પણ જેને સત્ય સમજવું હોય તેણે ફરવું પડશે. પૂર્વે અનંતકાળમાં અનંતવાર વ્યવહારના વિકલ્પો જીવે કર્યા છે, ભગવાને કહેલી વ્યવહારશ્રદ્ધા અભવી જીવ પણ કરે છે, પણ તે ભેદથી ગુણ થતા નથી.

જે અજ્ઞાની પ્રથમ સમજવા માગે છે તેને 'એકલો આત્મા,' 'અખંડ આત્મા' એમ કહેવાથી સમજી શકે નહિ, તેથી તેને સમજાવવા વ્યવહારથી નવતત્ત્વના ભેદ પાડી વિકલ્પ વડે અખંડનું લક્ષ કરાવે છે. હું જીવ છું, અજીવ નથી, પુણ્ય-પાપ મારું સ્વરૂપ નથી, એ પ્રમાણે નવતત્ત્વોના શુભ વિકલ્પરૂપ શ્રદ્ધાના ભેદમાંથી આત્માનું એકપણું તારવી, ત્રિકાળી એકરૂપ ટકનાર જ્ઞાયકપણે પૂર્ણ સ્વભાવને શુદ્ધનયથી શ્રદ્ધાના લક્ષમાં લેવો તે સમ્યક્દર્શન છે.

સમજનારો સામી વસ્તુથી કે વિકલ્પ કરે તેનાથી સમજતો નથી પણ પોતાથી સમજે છે. જે જાણે છે તે જીવ છે તેમાં પરપણે ન થનાર અનંત ગુણની અનંત તાકાત છે, તેનો વિશ્વાસ કરનારને શુભભાવની પ્રધાનતા નથી. તત્ત્વનો વિચાર કરતાં જેટલા ભેદ પડે તે ભેદમાંથી અભેદ વસ્તુ તરફ ઢળીને અભેદપણું નક્કી કરતો જાય છે, તે પરથી કે મનદ્વારા નક્કી કરતો નથી પણ પોતે જાણનારો હોવાથી જાતે નક્કી કરે છે. જ્યાંસુધી મનના સંબંધે શુભ વિકલ્પથી શ્રદ્ધા કરે છે ત્યાંસુધી નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન નથી, પણ જ્યારે વિકલ્પનો શ્રદ્ધામાં અભાવ કરી, અખંડ સ્વભાવના લક્ષે વ્યવહારના ભેદને ગૌણ કરી, એકરૂપ વસ્તુનું એકાગ્ર લક્ષ કરી, અભેદ સ્વરૂપનો અનુભવ કરે ત્યારે નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન થાય છે.

શુભભાવ તે રાગ છે. રાગદ્વારા આત્માને માનવો તે પુણ્યરૂપ શુભભાવનો વ્યવહાર છે, ધર્મ નથી. જીવાદિ તત્ત્વની શુદ્ધતાને લક્ષે શ્રદ્ધા તે વ્યવહાર સમકિત છે.

વ્યવહાર એટલે એકનો બીજામાં ઉપચાર. બિલાડીને વાઘ કહેવી તે ઉપચાર છે. જેણે કદી વાઘ જોયો નથી તેને સમજાવવા બિલાડીમાં વાઘનો ઉપચાર કરી વાઘપણે ઓળખાવે છે, પણ બિલાડી તે ખરેખર વાઘ નથી. જેને ઉપચારનું-વ્યવહારનું ભાન નથી તે બિલાડીને જ ખરેખરો વાઘ માની લે છે; તેમ સર્વજ્ઞ ભગવાને અખંડ આત્માની ઓળખાણ કરાવવા ઉપચારથી-વ્યવહારથી નવતત્ત્વના ભેદ કહ્યા છે. તે નવતત્ત્વના વિકલ્પવાળી શ્રદ્ધાના ભેદને જ યથાર્થ આત્માનું સ્વરૂપ માની બેસે તેને વ્યવહારની પણ ખબર નથી. વ્યવહાર કોઈ પર ચીજમાં કે દેહાદિની ક્રિયામાં નથી. કોઇ જીવ શરીરાદિ પરચીજની ક્રિયાનો કે પરચીજનો વ્યવહારે પણ કર્તા નથી. આત્મા પરની અવસ્થાપણે કે પરપણે ત્રણકાળમાં થઈ શકતો નથી. અજ્ઞાની પુણ્ય-પાપના વિકારી શુભાશુભ ભાવનો કર્તા છે જ્ઞાનીને અખંડ સ્વભાવનું ભાન હોવા છતાં વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઇથી રાગ થાય પણ તેનો ધણીપણે કર્તા થતો નથી.

જે જીવ સાચાં તત્ત્વોનો વિચાર કરે છે અને યથાર્થ સ્વભાવને નક્કી કરવા માગે છે તેને નવ તત્ત્વોની શ્રદ્ધા નિમિત્તપણે નીવડે છે; પણ નિર્વિકલ્પ એકાકાર ધ્રુવપણે જ્ઞાયકવસ્તુની નિર્મળ શ્રદ્ધા ન કરે તો શુભભાવ માત્ર પુણ્ય હોવાથી તે બાહ્ય ફળ આપી છૂટી જાય છે. વ્યવહારનય આશ્રિત નિમિત્તના સંબંધની વૃત્તિ ઊઠે તેની શુભરાગ પૂરતી મર્યાદા છે, પણ ભેદનો નિષેધ કરી શુદ્ધ અખંડ વસ્તુની યથાર્થ દૃષ્ટિથી અંદરમાં ઠરે તો, ભેદનું લક્ષ ગૌણ થઇ એકાકાર પૂર્ણ સ્વભાવના લક્ષે નિર્મળ શ્રદ્ધા પ્રગટે, ત્યાં ઉપચારથી નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા વ્યવહારે નિમિત્ત કહેવાય. નિશ્ચયશ્રદ્ધા ન હોય ત્યાં શુભવ્યવહારરૂપ શ્રદ્ધાને નિમિત્ત પણ ન કહેવાય.

નવતત્ત્વના ભેદને જાણનારો આત્મા જ્ઞાયકપણે ત્રિકાળી અખંડ છે. શુભાશુભ વિકલ્પની વૃત્તિ ઊઠે તેનો જ્ઞાયકસ્વભાવમાં અભાવ છે. હું અસંગ એકરૂપ જ્ઞાયક છું, એમ નિર્વિકારી નિરાવલંબી નિરપેક્ષ સ્વભાવને અખંડ સ્વરૂપે શ્રદ્ધાનો વિષય બનાવે તો યથાર્થ સમ્યક્‌દર્શન થાય છે. અનંતકાળમાં નહિ પ્રગટેલી એવી શ્રદ્ધા યથાર્થના જોરે પ્રગટે છે અને નવતત્ત્વના ભેદ તથા પર નિમિત્તનો બુદ્ધિપૂર્વક ખ્યાલ છૂટી જાય છે. એવી યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિમાં શું આવે છે તે જણાવવા માટે ત્રણ શ્લોક કહે છે.

પ્રથમ શ્લોકમાં કહે છે કે વ્યવહારનયને કથંચિત્ પ્રયોજનવાન કહ્યો તોપણ તે કાંઇ વસ્તુભૂત નથી, મદદગાર પણ નથી; કારણ કે નિશ્ચય પરમાર્થના અનુભવમાં તે છૂટી જાય છે માટે અભૂતાર્થ છે.

પ્રશ્નઃ—ઘડીમાં વ્યવહારની હા અને ઘડીમાં ના, ખરું શું સમજવું ?

ઉત્તરઃ—જે અપેક્ષાએ ‘હા’ છે તે અપેક્ષાએ ‘હા’ અને જે અપેક્ષાએ ‘ના’ છે તે અપેક્ષાએ ‘ના’ જેમ છે તેમજ કહેવાય છે. વસ્તુ સ્વભાવે ત્રિકાળ એકરૂપ અખંડ છે તેની નિશ્ચયથી હા, અને વર્તમાન અવસ્થામાં પર સંબંધે વિકાર થાય છે અને સ્વભાવના લક્ષે નિર્મળ અવસ્થા થાય છે તેની વ્યવહારથી ‘હા’; અખંડ

સ્વભાવને ધ્રુવ એકાકાર જોનાર નિશ્ચયના જોરે સ્વભાવમાં વિકલ્પ-રાગદ્વેષ નથી, નિમિત્તાધીન થાય છે માટે 'ના'; ભૂતાર્થદ્રષ્ટિમાં વ્યવહારના ભેદ નથી.

કોઈ કહે:—રાગદ્વેષ, અજ્ઞાન જડ પ્રકૃતિ કરાવે છે.

ઉત્તર:—પોતે તેનો કર્તા થઇને જડ કર્મને માથે ઢોળે છે, પણ જડ તો આંધળાં-અચેતન છે તેને કાંઇ ખબર નથી. આપણે તો જ્ઞાતાદ્રષ્ટા જ છીએ અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઇન્દ્રિયો ભોગવે છે એમ કોઇ માને તો તેમ નથી. ભોગવવાનો વિકારી ભાવ તો પોતે જ કરે છે એટલે કે દોષ કરે પોતે અને નાખે બીજા ઉપર, એવું પોપાબાઇનું રાજ્ય વીતરાગ માર્ગમાં નથી.

જ્યાં ગુણ છે ત્યાં ગુણની ઊંધી અવસ્થા (વિકાર) થઇ શકે છે અને વિકારનો નાશ પણ ત્યાં જ થઇ શકે છે. મારામાં વિકાર નથી, અવસ્થા પણ નથી; હું તો શુદ્ધ જ છું એમ માનનાર બંને પડખાંને સમજ્યો જ નથી. ત્રિકાળી સ્વભાવ અને વર્તમાન અવસ્થા બંનેને જેમ છે તેમ માની સ્વભાવને મુખ્ય કરે તો અવિકારી સ્વભાવનો આનંદ પ્રગટે.

સમ્યક્દર્શન પહેલાં સતદેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ઓળખાણ, શ્રદ્ધા, પૂજા, ભક્તિ તથા તત્ત્વનો વિચાર વગેરે શુભભાવો આવે છે યથાર્થમાં જતાં વચ્ચે વ્યવહારનો ટેકો દ્રઢપણે આવી જાય છે તે ખેદ છે, તે સારભૂત વસ્તુ નથી. હવે તે ૩૫ કલશ કહે છે:—

व्यवहरणनयः स्याद्यद्यपि प्राक्पदव्या-
मिह निहितपदानां हंत हस्तावलंबः ।
तदपि परममर्थं चिच्चमत्कारमात्रं
परविरहितमंतः पश्यतां नैष किंचित् ॥ ५ ॥

આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે જે વ્યવહારનય છે તે જો કે આ પહેલી પદવીમાં (જ્યાંસુધી શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થઇ હોય

ત્યાંસુધી) જેમણે પોતાનો પગ માંડેલો છે એવા પુરૂષોને, યથાર્થ સ્વરૂપનો આવેરોધ નિર્ણય કરવા માટે, અરેરે ! હસ્તાવલંબ તુલ્ય કહ્યો છે, તોપણ જે પુરૂષો ચૈતન્ય-ચમત્કારમાત્ર, પરદ્રવ્યભાવોથી રહિત (શુદ્ધનયના વિષયભૂત) પરમ 'અર્થ'ને અંતરંગમાં અવલોકે છે, તેની શ્રદ્ધા કરે છે તથા તદ્રૂપ લીન થઇ ચારિત્રભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેમને એ વ્યવહારનય કાંઇપણ પ્રયોજનવાન નથી.

યથાર્થ વસ્તુનો નિશ્ચય કરી જ્ઞાનમાં ઠરે નહિ ત્યાંસુધી વ્યવહારનય હસ્તાવલંબ તુલ્ય કહ્યો છે, ખરેખર તેનું અવલંબન નથી. મેડી ઉપર જતાં વચ્ચે કઠોડા ઉપર હાથ આવે છે અને દાદરા ઉપર પગ મૂકે છે, પણ તે છોડવા માટે છે; તેમ યથાર્થ સ્વરૂપનો વિરોધ રહિત નિર્ણય કરવા માટે શુભ વિકલ્પમાં રોકાવું પડે છે તે વ્યવહાર છે, પણ અરેરે ! ખેદ છે, નિમિત્તાશ્રિત ભેદમાં અટકવું પડે તેનો ખેદ છે. પરમાર્થમાં જતાં વચ્ચે તત્ત્વના વિકલ્પનું આંગણું આવે છે ખરું, પણ તે વડે આગળ વધાતું નથી. પોતાના જોરથી જ્યારે પોતે તેને ઉલંઘી જાય છે ત્યારે ત્યાં વિકલ્પનો અભાવ તે નિમિત્ત કહેવાય. મેડી ઉપર ચઢનાર કૂદકો મારી પગથિયું છોડી દે ત્યારે છૂટ્યું તેને નિમિત્ત હતું એમ કહેવાય; તેમ અનાદિથી પરાશ્રયરૂપ વ્યવહારની પકડથી રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપ પરનું ધણીપણું-કર્તાપણું માનતો હતો, ત્યાંથી ગુલાંટ મારી અખંડ અવિકારી નિરાવલંબી સ્વભાવનું જોર કરતાં, વિકલ્પનો અંશ તૂટી પ્રથમના ત્રણ ગુણસ્થાનને ઓળંગી સીધો ચોથા સમ્યક્દર્શન ગુણસ્થાને જાય છે.

વિકારનો નાશક સ્વભાવ નિત્ય એકરૂપ જ્ઞાયકપણે છે, વિકારમાં અટકે તેવું તેનું સ્વરૂપ નથી. આચાર્યદેવ કહે છે કે, જીવને પરમાર્થમાં જ જવું છે તોપણ નવતત્ત્વના તથા ગુણ-ગુણીના ભેદવિચાર અને શુભ વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર આવ્યા વિના રહેતો નથી છતાં તે કાંઇ પ્રયોજનવાન નથી. જેમ માલ લેતી વખતે માલની જાત નક્કી કરે, ભાવ નક્કી કરે, પછી તોલ કરાવે એમ બધું લેતી વખતે કરવું પડે પણ માલ મળ્યા પછી સ્વાદ લેવા વખતે કાંટો, કાટલાં કે ભાવ (કીંમત) સાથે રાખવાં પડતાં નથી; તેમ પરમાર્થસ્વરૂપ આત્માનો

નિર્ણય કરવા માટે પ્રથમ જીવાદિ નવતત્ત્વ શું છે તે જાણવાનો તથા વિકલ્પ રહિત સાચું તત્ત્વ કેવું છે તેનું માપ કરવાનો વિચાર ગુરુગમે બરાબર કરવો પડે પણ તેના એકરૂપ અનુભવ-સ્વાદ માટે નવતત્ત્વ અને માપ લેવાના વિકલ્પો એ બધું છોડી દેવું પડે છે. કારણ કે તે શુભ વિકલ્પથી આત્માનુભવ પ્રગટ થતો નથી.

તા. ૨-૮-૪૩.

વાસ્તવિક સમ્યક્દર્શન તે જ ધર્મની પ્રથમ શરૂઆત છે. પ્રથમ અધૂરી અવસ્થામાં નવતત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન ન કરે તો આત્માનો પૂર્ણ સ્વભાવ જણાય નહિ જીવાદિ નવતત્ત્વોને જેમ છે તેમ શુદ્ધતાના લક્ષે જાણવા તે વ્યવહાર છે. અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ અને બંધ તદ્દન છોડવા જેવા છે, તથા શુદ્ધ જીવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ વ્યવહારે આદરવા જેવા છે. આવો વ્યવહારૂ યથાર્થ વિવેક કરે ત્યારે શુભભાવ થાય છે. નવતત્ત્વોને યથાર્થ રીતે જાણે તો તે સમ્યક્-દર્શન માટે હસ્તાવલંબ-ટેકો છે. ટેકાથી સમ્યક્દર્શન થતું નથી પણ પુરુષાર્થથી થાય છે. આવું ન સમજે તે ધર્મની નજીક પણ નથી, આવું સમજ્યા વગર ધર્મ નથી. યથાર્થ સમજણ હોય તો જાણે કે સમ્યક્દૃષ્ટિને તેના પદ અનુસાર પુણ્યભાવ થાય પણ એના વડે અવિ-કારી આત્માનો ધર્મ થાય નહિ. ધર્મ તો મન-ઇન્દ્રિયોથી પેલેપાર (તદ્દન ભિન્ન) માત્ર અંતર જ્ઞાનદૃષ્ટિથી અનુભવગમ્ય છે. તેનું ભાન કરવાથી બહારની દૃષ્ટિ અને દશા બદલાઇ જાય છે. ભાન કરવું તે પ્રથમમાં પ્રથમ કર્તવ્ય છે-તે ચોથું ગુણસ્થાન સમ્યક્દર્શન છે. તેનાથી જ ધર્મની, આનંદની શરૂઆત થાય છે. ત્યાર પછી શ્રાવક અને મુનિપણાની દશા આવે છે અને અંશે અંશે નિર્મળતા-સ્વરૂપસ્થિરતા થાય છે, તે તો ઊંચી વાત છે.

સુખની શરૂઆત કરવા માટે પ્રથમ સાચું જ્ઞાન કરવું પડે છે. નિરાકુળ સ્વાધીન સુખસ્વરૂપ આત્માને જાણવા માટે પ્રથમ નવ-તત્ત્વના યથાર્થ ભેદ જાણવા પડે છે. તે વિકલ્પ રાગનો અંશ છે. નવતત્ત્વને ગુરુગમે યથાર્થ જાણે ત્યારે પરમાર્થસ્વરૂપની નજીક થાય છે. તે જીવ સ્વરૂપના આંગણે આવી ઊભો છે, ઘરમાં-સ્વભાવમાં

દાખલ થયો નથી, સ્વભાવની ઋદ્ધિ જુદી જ છે પ્રથમથી જ તે બધા વિકલ્પોને છોડવા જેવા જાણી સાચી રીતે નવતત્ત્વને ન જાણે તો નિર્વિકલ્પ અનુભવ સહિત અખંડ તત્ત્વની શ્રદ્ધા થતી નથી, સ્વપરની જુદાઇનો વિવેક કરનાર યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી અને અંતર રમણતારૂપ ચારિત્ર થતું નથી.

નિર્વિકલ્પ પૂર્ણ પરમાર્થ સ્વભાવ પ્રગટ કરવા માટે, તે સંબંધી જ્ઞાન કરવા નવતત્ત્વના વિચારમાં રોકાવું પડે છે તેનો પણ આચાર્યને ખેદ છે. પણ જેને સાચા દેવ-ગુરુ-તત્ત્વ કોણ અને ખોટા કોણ, તેની જ ખબર નથી તેઓની તો વાત જ અહીં નથી. જે સાચા દેવ-ગુરુનું સ્વરૂપ વિપરીત માને છે, પુણ્યથી ધર્મ માને છે, પાપથી બચવા માટે જે પૂજા-ભક્તિ વગેરેના શુભભાવ થાય છે તે પુણ્યબંધનના કારણને (આસ્રવ તત્ત્વને) ગુણનું કારણ માને છે અથવા પાપની અશુભ લાગણીને ધર્મ માને છે, આકુળતામાં સુખ માને છે, તેવા અજ્ઞાનીને તો નવતત્ત્વની વ્યવહારે પણ ખબર નથી.

દેહ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી ક્રિયાકાંડ-તપસ્યા કરે, તેમાં પોતે કષ્ટ સહન કર્યું માને, કષ્ટનો કરે ખેદ અને તેમાં ધર્મ માને કે અહો! ધર્મ બહુ કઠણ, વેળુના કોળિયા જેવો છે. અમે ઘણું કષ્ટ વેઠયું માટે બહુ ધર્મ થયો એમ ધર્મને કષ્ટદાયક માને પણ ખેદ થયો તે તો અશુભભાવ છે, આર્તધ્યાન છે, પાપ છે. જીવનો અંતરંગ મહિમા ન દીઠો, ખરું શુભ શું તેની ખબર ન પડી ત્યારે સમજ્યા વિના તપશ્ચર્યા, ઉપવાસ આદિમાં જ વળગી રહે અને તેમાં ખેદ-અણગમો-અરુચિ થાય તેને ધર્મ માને! આકુળતા શું અને નિરાકુળતા શું તેના ભાનવિના, હઠથી-કષ્ટથી અશુભભાવથી ક્રિયાકાંડમાં ધર્મ માને, ઘણું કષ્ટ હોય તો ધર્મ થાય એમ માને; પણ ધર્મ તો આત્માનો પૂર્ણ નિરાકુળ સ્વભાવ છે, તેમાં દુઃખ હોય નહિ અને જ્યાં દુઃખ છે ત્યાં ધર્મ નથી. ધર્મ સુખશાંતિ દેનાર હોય કે દુઃખદાતા હોય, અને તે પોતામાં હોય કે પરમાં, તેની પણ જેને ખબર નથી તે પર ઉપર જુએ છે અને શરીર ઘણું સૂકાયું માટે ધર્મ થયો માને છે.

બાહ્યમાં દુઃખ ઉપર અણગમો કરીને ઊલટો અશાતા વેદનીય કર્મ બાંધે છે.

આત્માના જે ભાવથી શુભાશુભ વિકારની લાગણી અટકે તે સંવર છે. પાંચ મહાવ્રતાદિના શુભભાવ તે આસ્રવ (નવા બંધનું કારણ) છે. તેમાં જેણે ધર્મ માન્યો છે તેને વ્યવહારે પણ નવતત્ત્વની ખબર નથી. પાપમાં ન જવા માટે શુભભાવ બરાબર છે; પણ તે શુભ વિકારથી હળવે હળવે સમ્યક્‌દર્શન વગેરે ગુણ થશે તે વાત ત્રણેકાળે ખોટી છે.

જેને યથાર્થ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ–આત્મસાક્ષાત્કાર કરવો છે, નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધાના લક્ષે ઠરવું છે તેણે પ્રથમ તો નવતત્ત્વને, દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રને યથાર્થપણે જાણવાં પડશે; પણ તે જ વખતે ખ્યાલ રાખવો પડશે કે તે વિકલ્પથી (ભેદના લક્ષથી) સમ્યક્‌દર્શન પ્રગટતું નથી. વ્યવહારરૂપ ભેદ તે અભેદનું કારણ ન થાય. સાચું હિત શું તેની જેને કશી ખબર નથી, નવતત્ત્વનાં નામ પણ આવડતાં નથી તેને સ્વરૂપનું ભાન કે આત્માનો ધર્મ ક્યાંથી થાય ?

મનના સંબંધે વિકલ્પથી નવતત્ત્વનો યથાર્થ વિચાર કર્યા પછી, અવસ્થાના ભેદનું લક્ષ ગૌણ કરી, પૂર્ણરૂપ શુદ્ધાત્મા તરફ ઢળીને, મનથી પણ જરા જુદો પડી અખંડની શ્રદ્ધાના વિષયમાં ઠરે અને નિરાવલંબી, અસંગ, અવિકારી જ્ઞાયકસ્વરૂપમાં તદ્રુપ એકપણાની શ્રદ્ધા લાવે તે યથાર્થ સમ્યક્‌દર્શન છે; જન્મ–મરણનાં દુઃખ ટાળવાનો આ એક જ ઉપાય છે. વિપરીત દૃષ્ટિ ટાળ્યા પછી, સ્થિર ન થઈ શકે ત્યાંસુધી, અશુભથી બચવા માટે, નવતત્ત્વ સંબંધી વિશેષ જ્ઞાનની નિર્મળતા કરવા શુભભાવમાં અટકવું પડે છે, પણ તે ભેદનો આદર કરીને જ્ઞાની અટકતા નથી. આગળ કહેશે કે એકલા નવતત્ત્વની ભેદરૂપ શ્રદ્ધા તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વિકલ્પની મદદ વિના ચિદાનંદ પૂર્ણ સ્વરૂપને યથાર્થ પ્રતીતિપૂર્વક ન માને ત્યાંસુધી શુભ વિકારની શ્રદ્ધા છે, પણ અવિકારી અખંડ સ્વભાવની શ્રદ્ધા નથી.

પ્રથમમાં પ્રથમ આ સમજવા જેવું છે. સંસારની કાળજી કરે છતાં સરવાળે મીંડાં છે, પ્રથમથી જ શૂન્ય હોવાથી સરવાળા પણ શૂન્ય

જ આવે પણ તેના હરખનો પાર નહિ અને જેનાથી અવિનાશી હિત થાય તેની દરકાર નહિ !

આચાર્ય ભગવાને પરમ અદ્‌ભુત રહસ્યને જાહેર કરી દીધું છે. આ અપૂર્વ ચીજ શું છે તેનો જેને ખ્યાલ નથી તે તેનો વિચાર ક્યાંથી કરશે ? કાળજીપૂર્વક તત્ત્વનો અભ્યાસ ન કરે તો ઠરવાનાં ઠેકાણાં ક્યાંય નથી, માત્ર રખડવાનાં છે. યથાર્થ સમ્યક્‌દર્શન અનંતકાળમાં એક સેકંડમાત્ર પ્રગટયું નથી, વસ્તુનો યથાર્થ નિર્ણય કરવા માટે તેનો વધારે વખત અભ્યાસ અને સાચું શ્રવણ જોઈએ. એકાદ વખત અર્ધું સાંભળીને ચાલ્યા જાય તેને બંને અપેક્ષાનો મેળ બેસશે નહિ, પોતાની બુદ્ધિથી એક અપેક્ષાએ પકડે તો ખરું રહસ્ય શું છે તે સમજાય નહિ. જેમ સીડી ઉપર ચડતાં કોઈ નાના બાળકને કોઈ બાઈએ કહ્યું કે 'પડીશ તો મરીશ'. તે બાળકની માએ 'મરીશ' એટલું જ સાંભળ્યું અને પેલી બાઈ સાથે કજિયો માંડયો કે મારા છોકરાને મરવાનું કેમ કહ્યું ? પણ પેલી બાઈએ તો કહ્યું કે તમે પૂરું સાંભળ્યું નથી. મેં તો 'પડીશ તો મરીશ' કહ્યું એમાં તો તારા છોકરાને જીવવાનું કહ્યું, પણ તમે પૂરું ન સાંભળ્યું તે ભૂલ તમારી જ છે; તેમ પૂર્વાપર વિરોધ રહિત સર્વજ્ઞ વીતરાગનાં વચનોમાં શું કથન છે તે આખી વાત સાંભળી, ન્યાયની સંધિથી સમજે નહિ અને એક પડખાંની વાત પકડે તો વિરોધ ઊઠે જ.

જેને વ્યવહાર તત્ત્વની પણ કાંઈ ખબર નથી, પુણ્ય-પાપરૂપ આસ્રવને જે સમજે નહિ તે તેનાથી જુદાં એવાં સંવર-નિર્જરારૂપ ધર્મને પણ સમજે નહિ. પ્રથમ વ્યવહાર શ્રદ્ધામાં જ ભૂલ હોય ત્યાં પરમાર્થના આંગણા નજીક આવી શકે જ ક્યાંથી ? શુભ આસ્રવ-ભાવ પણ પરમાર્થે છોડવા યોગ્ય છે, નવતત્ત્વના ભેદવિકલ્પો પર-માર્થદૃષ્ટિએ ઓળવા જેવા છે. નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાને પરમાર્થ કહેતા નથી છતાં વચ્ચે હસ્તાવલંબ તુલ્ય આવી જાય છે તેથી તેમાં રોકાવાનો પણ ખેદ છે. જો શુભ વિકલ્પના ભેદ પાડયા વગર સીધું જ પર-માર્થમાં જવાતું હોય તો વ્યવહારમાં રોકાવાની કાંઈ જરૂર નથી પણ તેમ થતું નથી.

ભાવાર્થ:—આત્માની નિર્મળ શ્રદ્ધા થયા પછી નવતત્ત્વના વિકલ્પરૂપ વ્યવહારનું કાંઇ પ્રયોજન નથી. નિશ્ચય શ્રદ્ધા સાથે અંશે સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર પ્રગટયું. પછી અશુદ્ધનય કાંઇ પણ પ્રયોજનકારી નથી. વ્યવહારે નવતત્ત્વ જાણી શુભભાવ કરે અને તે શુભ વ્યવહારમાં અટકી રહે તો તેને પરમાર્થે કાંઇ લાભ નથી.

હવે નિશ્ચય સમ્યક્‌ત્વનું સ્વરૂપ કહે છેઃ—

एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो व्याप्तुर्यदस्यात्मनः
पूर्णज्ञानघनस्य दर्शनमिह द्रव्यांतरेभ्यः पृथक् ।
सम्यग्दर्शनमेतदेव नियमादात्मा च तावानयं
तन्मुक्त्वा नवतत्त्वसंततिमिमामात्मायमेकोस्तु नः ॥ ६ ॥

સર્વજ્ઞ વીતરાગનું શું કહેવું છે તેનું રહસ્ય ખોલીને આચાર્યદેવે જગત પાસે જાહેર કર્યું છે. કોઇને આ વાત બેસે અથવા ન પણ બેસે. સૌ પોતાના ભાવમાં અવળું-સવળું કરવા સ્વતંત્ર છે. સતની હા અગર ના પાડવામાં સૌ સ્વતંત્ર છે. પ્રભુ ! તારી અશુદ્ધતાની અવળાઇ પણ બડી (મોટી) છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે લખ્યું છે કે "ભગવાન પરિપૂર્ણ સર્વગુણસંપન્ન કહેવાય છે, તથાપિ એમાં ય અપલક્ષણ કાંઇ ઓછાં નથી." એમ આત્માને સંબોધીને પુરુષાર્થ ઉપાડવા કહેલ છે.

કોઇ કર્મના સંયોગમાં જોડાઇને રાગદ્વેષ મારા છે, કરવા જેવા છે, હું પરનો કર્તા છું એમ માને અને અવિકારી શુદ્ધ તત્ત્વનો નકાર કરે તો તેને હા પડાવવા કોઇ સમર્થ નથી. ઊંધો પડયો પણ પૂરો સ્વતંત્ર છે. જેમ કોઇ બાળક પાસેથી લાકડાનું ચુસણિયું બીજા છોકરાએ લઇ લીધું તેથી તે ઊંહુના ઊંકારે ચડયો, પછી પેંડા આપ્યે પણ છાનો ન રહે, તેનું ચુસણિયું લાવી આપે છતાં છાનો રહે નહિ: કારણ કે પોતાનું રોવું કયાંથી શરૂ થયું તેની તેને ખબર નથી. તેમ ચિદાનંદ ભગવાન આત્મા પુણ્ય-પાપથી નિરાળો છે, પુણ્યથી પણ આત્માનો ધર્મ નથી, આત્માનો આનંદ પ્રગટે તેની શ્રદ્ધા જુદી છે,

તે સાંભળતાં નકારે ચડ્યો તેનું પુણ્ય-પાપનું કર્તાપણું, પરંતુ ધણી-પણું રાખવાની માન્યતારૂપ અજ્ઞાન (સ્વભાવનો નકાર) છોડાવવા જ્ઞાનીઓએ પુણ્ય-પાપરહિત પરમાર્થની વાત કરી, છતાં તેને સત્ય કે અસત્યની ખબર જ નથી, ક્યાં ભૂલ કરી છે તેની ખબર નથી તેથી તેનો વિરોધ (નકાર) તેના ભાવમાંથી મટે નહિ. જેમ (ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં) બાળકને બાપ ગમે તેટલું-ગમે તે રીતે કહે, સમજાવે પણ તે ન માને, પછી તેની મેળે છાનો રહી જાય; તેમ ઊંધા પડેલા આત્માને અનંતા જ્ઞાની સમજાવે પણ માને નહિ, તેનો પોતાનો સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ હોય તો જ સમજે.

આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે અમે કોઈ બીજાને માટે કહેતા નથી, પણ અમારી રુચિનાં આમંત્રણ છે, સત્ ગોઠ્યું તેની જાહેરાત છે, કોઈનો વિરોધ નથી. જેમ ઘેર કોઈ મહેમાન આવે તેને પોતાના શૉખની ઉત્તમ ચીજ હોય તે જ જમવા વખતે પીરસે છે તેમ જ્ઞાનીઓ જગત પાસે નિસ્પૃહ કરુણાથી સત્‌ની જાહેરાત કરે છે કેમ કે તે જ તેમના શૉખની ચીજ છે. સત્‌ની કીમત કોઈ બીજાને ગોઠે કે ન ગોઠે તેના ઉપર તેમની દૃષ્ટિ નથી, પણ તેઓ તો પોતાને ગોઠ્યાનાં ગાણાં ગાય છે.

પરદ્રવ્યોથી તથા પુણ્ય-પાપના વિકારી ભાવોથી ભિન્ન આત્માના ત્રિકાળી પૂર્ણ અખંડાનંદ સ્વરૂપને એકરૂપ શ્રદ્ધાના લક્ષમાં લેવાની રીત જાણી, વ્યવહારદૃષ્ટિ ગૌણ કરી, એકરૂપ અખંડ સ્વભાવના લક્ષે ખોટી માન્યતાનો નકાર અને યથાર્થ માન્યતાનો સ્વીકાર તથા અખંડ જ્ઞાયક પરમાનંદપણે પૂર્ણ છું એમ ધ્રુવ સ્વભાવનો યથાર્થ શ્રદ્ધામાં સ્વીકાર તે સમ્યક્‌દર્શન છે.

ભગવાન આત્માને પરદ્રવ્યથી સદાય જુદો દેખવો, પરસંબંધ રહિત-વિકાર રહિત માનવો એટલે કે આબરૂ, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, મન, વાણી, દેહ તથા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરે બધાય પોતાથી જુદાં છે, પુણ્ય-પાપના વિકાર પણ પોતાના સ્વભાવરૂપ નથી; એમ સર્વથા પરથી જુદો એકરૂપ શુદ્ધ આત્માને માનવો, શ્રદ્ધામાં લેવો તે જ

નિયમથી* સમ્યક્દર્શન છે. જ્યારે અન્યથી પોતાને જુદો માન્યો એટલે કોઇ સાથે ત્રણ કાળમાં સંબંધ નથી એમ માન્યું ત્યારે પરથી લાભહાનિ થઇ શકે નહિ એવી શ્રદ્ધા થવાથી, પરવસ્તુની પળોજણની ભ્રમણાથી છૂટી એકલા સ્વાધીનપણામાં જ (સ્વભાવમાં જ) ઠરવાનું રહ્યું. પુણ્ય-પાપનું ધણીપણું છૂટી ગયું, (અખંડ ગુણની પ્રતીતિમાં વિકારની નાસ્તિ છે) કોઇ સાથે સેળભેળ કરવાપણું ન રહ્યું, કોઇમાં કર્તાપણાની માન્યતા ન રહી, તેથી અનંતો રાગદ્વેષ તો ટળી ગયો અને અંશે નિરાકુળ આનંદ પ્રગટ થયો; એવા એકરૂપ નિરાવલંબી આત્માની જ પ્રતીતિ કરવી તે ધર્મની શરૂઆતનું મૂળ-સમ્યક્દર્શન છે.

ભગવાન આત્મા પરથી તો જુદો છે પણ પોતાપણે કેવો છે? સદાય પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપનારો છે, રાગાદિમાં રહેતો નથી. પોતે જ્ઞાન, દર્શન, આનંદથી પૂર્ણ ત્રિકાળ એકરૂપ ધ્રુવપણે ટકીને, પોતાના ગુણપણે રહીને, પોતાના ગુણોની અવસ્થામાં વ્યાપનારો-રહેનારો છે. તેને પરથી જુદો અવિકારી જ્ઞાનાનંદપણે માનીને, પરમાં કર્તા-ભોક્તાપણા રહિત માનવો તે જ શરૂઆતથી આત્માને લાભ-દાયક છે,

વળી કેવો છે આત્મા? શુદ્ધનયથી એકપણામાં નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. શુદ્ધનયવડે તત્ત્વના નવ ભેદમાંથી એક જ્ઞાયક સ્વરૂપે અખંડપણે આત્માને લક્ષમાં લઇને પોતાના ત્રિકાળી ધ્રુવપણામાં નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે. ગુણો છે તો અનંત, પણ અખંડની શ્રદ્ધામાં ભેદવિકલ્પ છોડી દેવામાં આવે છે. જેમ સોનામાં પીળાશ-ચીકાશ વગેરે અનેક ગુણો એક સાથે છે, પણ સોનું જ વેચાતું લેનાર સોનીને તેના જુદા ગુણની, કારીગરી વગેરે અનેક પ્રકાર ઉપર લક્ષ નથી. તે તો માત્ર એકલા સોનાને જ લક્ષમાં લે છે, તેમાં જ બધી અવસ્થા તથા ગુણોની શક્તિ વર્તમાનમાં એક સાથે છે તેમ જુએ છે. તેવી રીતે આત્મામાં જ્ઞાન, આનંદ વગેરે અનંત ગુણો અને ત્રણેકાળની પોતાની બધી અવસ્થાની શક્તિ વર્તમાનમાં જ એક સાથે છે. ભેદને લક્ષમાં નહિ લેતાં અખંડ ધ્રુવ એકરૂપ પૂર્ણ સ્વભાવને લક્ષમાં લેવો,

* નિયમ કોઇ કાળે ફરે નહિ, ફરે તો નિયમ કહેવાય નહિ

તેમાં કોઇ નિમિત્તની અપેક્ષા મેળવવી નહિ તે જ સાચો ધર્મ—સમ્યક્-દર્શન છે. આમાં એમ ન આવ્યું કે તમે અમારું માનો તો જ સમકિત થાય ! પણ તમે જાતે નક્કી કરી તમારું જે સ્વતંત્રપૂર્ણ એકત્વસ્વરૂપ છે તેને તમારાથી જ માનો ત્યારે સમ્યક્દર્શન થાય છે. દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્ર અને વીતરાગની સાક્ષાત્ વાણી તે પણ પરવસ્તુ છે. તું એના આશ્રયરહિત પૂર્ણ છો એવા એકરૂપ અખંડ સ્વભાવની પ્રતીતિ તારાથી જ થાય છે.

પરમાણુમાત્ર મારું નથી, રાગદ્વેષ મારું કર્તવ્ય નથી, હું પરનો કર્તા–ભોક્તા નથી પણ અખંડ જ્ઞાયક છું એવું યથાર્થ ભાન (સમ્યક્-દર્શન) ગૃહસ્થદશામાં (સધન કે નિર્ધન ગમે તે અવસ્થામાં) થઇ શકે છે. ગૃહસ્થદશાના અનેક સંયોગો વચ્ચે ઊભો હોય છતાં પોતાના અવિકારી સ્વભાવનું ભાન હોઇ શકે છે. તે રાગ ટાળી વિશેષ સ્થિરતા કરે તો મુનિ થઇ શકે છે પણ વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઇને જાણે છે અને અંતરથી ઉદાસ રહી પરાવલંબનનો બધો રાગ છોડવા માગે છે. તે સંસારમાં રહ્યા છતાં સંસારના સંયોગમાં બેઠો નથી પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ—જ્ઞાનાનંદ સાક્ષીપણે આત્મામાં જ—બેઠો છે. જેમ ઢેઢ લોકોના મેળામાં વાણિયો વેપાર કરવા ગયો હોય તેને એવી શંકા ક્યારેય પણ પડતી નથી કે હું આ બધા ઢેઢ સાથે સેળભેળ થઇ ગયો હઇશ ! તેને નિઃશંકપણે નિર્ણય છે કે હું દશાશ્રીમાળી* વાણિયો જ છું; તેમ હું આત્મા, પુણ્ય–પાપ વિકારનો નાશક, સ્વરૂપનો રક્ષક, અખંડ અવિકારી સ્વભાવનો ધણી છું, વિકલ્પ–સંયોગનો ધણી નથી, સંયોગમાં એકરૂપ થઇ જતો નથી. એવી યથાર્થ શ્રદ્ધા થયા પછી વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઇથી રાગદ્વેષમાં જોડાય છતાં પરમાર્થે વીતરાગી અબંધ જ છે. આત્મા ઢેઢ–ભંગી કે વાણિયો નથી તેમ જ આત્મા સધન કે નિર્ધન નથી, આત્મા તો માત્ર જ્ઞાયક-સ્વભાવી જ છે.

---

* શ્રીમાળી = શ્રીનો માળી, શ્રી = પૂર્ણ પવિત્ર કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મી, તેનો માળી = ધણી, પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માની યથાર્થ દશાને પ્રગટ કરનાર; એવો શ્રીમાળીનો આધ્યાત્મિક અર્થ થાય છે.

પરથી ભિન્નપણે સિદ્ધ પરમાત્મા સમાન પૂર્ણ પવિત્ર આત્મામાં પરમાર્થે એકપણામાં નિર્ણય કરવો તેને ભગવાને સમ્યક્‌દર્શન કહ્યું છે. એકવાર અવિકારી અખંડના જોરે અંશે નિર્મળ દશા જેમ પ્રગટી તે વારંવાર નિર્મળ એકત્વસ્વભાવમાં એકાગ્રતાનું જોર કરી પૂર્ણ નિર્મળદશા પ્રગટ કરે છે.

વળી તે પરથી જુદો આત્મા કેવો છે? પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદઘન છે, તેમાં વિકલ્પ–પુણ્યપાપનાં કોતરાં પેસી શકે નહિ. જેમ લોખંડની એરણમાં ખીલી પેસી શકે નહિ તેમ નિરપેક્ષ, એકરૂપ જ્ઞાનઘન આત્મામાં પુણ્યપાપની ક્ષણિક વૃત્તિ પેસી શકે નહિ. વિકલ્પનું ઉત્થાન નિમિત્તાધીન અવસ્થાથી થાય છે તે ગૌણ છે, ત્રિકાળી એકરૂપ દ્રવ્ય-સ્વભાવી પરમાર્થમાં વિકારના કર્તાપણાનો લેશમાત્ર અવકાશ નથી.

પ્રથમ શ્રદ્ધામાં પૂર્ણ છું, કૃતકૃત્ય પરમાત્મા જ છું એવી પ્રતીતિના જોરમાં કોઈ વિકારની પ્રવૃત્તિનું ધણીપણું થવા દેતો નથી, છતાં શુભાશુભ વૃત્તિ વર્તમાન પુરુષાર્થની મંદતાના કારણે થાય ખરી, અશુભથી બચવા માટે શુભમાં જોડાય છે પણ તેનાથી ગુણ માનતો નથી. શ્રદ્ધામાં દરેક વિકારનો (પરાવલંબનનો) નકાર છે. જેમ અગ્નિ ઉધેઈનો નાશક છે–રક્ષક નથી; સૂર્યનો સ્વભાવ અંધકાર ઉત્પન્ન કરવાનો નથી; તેમ મારો અખંડ જ્ઞાયકસ્વભાવ એકરૂપ સળંગ જાણનારસ્વરૂપે છે, કોઈમાં ઠીક-અઠીક કરી અટકવારૂપે નથી. એવા વીતરાગી ગુણની પ્રતીતિના જોરમાં રાગનું ધણીપણું–કર્તાપણું નથી, છતાં પુરુષાર્થની નબળાઈના કારણે રાગ થાય ખરો, તેને જાણી લે છે પણ કરવા જેવો માનતો નથી. વિકલ્પ તોડી સ્થિર થવા માગે છે અને અખંડ સ્વભાવના જોરે અંતરમાં ઢળવું તે જ તેનો ઉપાય છે એમ માને છે. વિશેષ સ્થિરતા થતાં અશુભરાગ તૂટીને વ્રતાદિ સહજ આવે છે, તેમાં રાગ ટળે તેટલો જ ગુણ માને છે, રાગ રહે છે તેનો જરાપણ આદર નથી.

તા. ૩–૮–૪૩.

સર્વજ્ઞ વીતરાગે કહેલા ન્યાય અનુસાર નવતત્ત્વને જાણી પરથી

અને વિકારથી આત્મા જુદો છે, તેને શુદ્ધનયથી જાણવો તે સમ્યક્‌દર્શન અનંતકાળમાં કદી જીવે પ્રગટ કર્યું નથી. તેના વગરના પુણ્યભાવમાં મિથ્યાદર્શનનું મહાપાપ બંધાય. ભક્તિ, પૂજા, દાન, વ્રત, તપ વગેરેમાં રાગનો ઘટાડો કરે તો પુણ્ય બંધાય અને તેના ફળમાં કદી મોટો રાજા કે હલકી જાતનો દેવ થાય; હિંસા, જૂઠું, અબ્રહ્મચર્ય વગેરે અશુભભાવ કરે તો પાપ બાંધે અને ઢોર, નરક વગેરે ગતિમાં ભમે. પુણ્ય-પાપ ઉપાધિ રહિત અવિકારી અસંગ એકરૂપ સ્વભાવની શ્રદ્ધા અને સ્વપરના ભેદરૂપ જ્ઞાન વિના સાચું ચારિત્ર હોઇ શકે નહિ અને વીતરાગ ચારિત્ર વગર કેવળજ્ઞાન કે મોક્ષ હોય નહિ.

વળી જેટલું સમ્યક્‌દર્શન છે તેટલો જ આત્મા છે. જેટલામાં ગળપણ છે તેટલામાં સાકર છે તેમ પૂર્ણરૂપ શુદ્ધ આત્માને લક્ષમાં લેનાર સમ્યક્‌દર્શન, જેવડો આત્મા છે તેવડું જ છે કારણ કે તે (સમ્યક્‌દર્શન) આત્માનું જ નિર્મળ પરિણામ છે. નિરાવલંબી શુદ્ધાત્માની શ્રદ્ધાનો ભાવ આત્મામાં આત્માના આધારે છે, મન, વાણી, દેહ કે પુણ્યપાપની શુભાશુભ વૃત્તિના આધારે નથી. કોઇ માત્ર શાસ્ત્રથી આત્માની વાત મનમાં ધારી લે તો તે પણ સમ્યક્‌દર્શન નથી. પૂજા, ભક્તિ, વ્રતાદિ તથા નવતત્ત્વના શુભભાવની વૃત્તિ કરે તે પણ સંયોગાધીન ક્ષણિક ભાવ છે, કૃત્રિમ ભાવ છે, તે શાશ્વત અકૃત્રિમ અવિકારી એકરૂપ જ્ઞાયકસ્વભાવના નથી. કાંઇપણ કરવા-મૂકવાની હા-ના રૂપ જેટલી વૃત્તિ ઊઠે તે બધો ઉપાધિ ભાવ છે, તે ઉપાધિભાવના ભેદ રહિત સાચી શ્રદ્ધા આખા આત્માના સ્વરૂપમાં ફેલાયેલી છે, આત્માથી જુદી નથી. એવા નિરૂપાધિક શુદ્ધ-પૂર્ણ સ્વભાવનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો તેને સર્વજ્ઞ ભગવાન સમ્યક્‌દર્શન કહે છે.

આચાર્યદેવ પ્રાર્થના કરે છે કે "આ નવતત્ત્વની પરિપાટીને છોડી, એક આ આત્મા જ અમને પ્રાપ્ત થાઓ." બીજે રોકાવું પાલવતું નથી. આ નવતત્ત્વના વિચારમાં મન સંબંધે વિકલ્પ કરવા રોકાવું તે પણ ઠીક નથી. નવતત્ત્વના વિકલ્પથી પાર પડે તેવું આત્માનું સ્વરૂપ નથી. સમજ્યા વિના પોતાની કલ્પનાથી શાસ્ત્ર વાંચે અથવા

ગમે તેટલા બીજા પ્રયત્ન કરે પણ અંતરનો માર્ગ ગુરુગમ વિના હાથ આવે નહિ. યથાર્થ નિઃસંદેહ જ્ઞાન પોતે કરે ત્યારે પોતાથી થાય છે પણ એકવાર યથાર્થ ગુરુગમ જોઇએ.

આત્મામાં એકલો આનંદ ભર્યો છે. તેની શ્રદ્ધામાં યથાર્થ સમજણપણે ઠરવું તે નિર્વિકલ્પ ચારિત્રની ક્રિયા છે. તેમાં જ આનંદ છે. જેણે કષ્ટમાં ધર્મ માન્યો છે તે કહે છે કે "દેહે દુઃખં મહા ફલં," એટલે કષ્ટ વેઠો તો ગુણ થઇ જશે. ઉપવાસ તો રેતીના કોળિયા છે એમ જે કહે છે તેને ઉપવાસ ઉપર અરુચિ છે. તે અરુચિ (દ્વેષ) ભાવને ભગવાને આર્તધ્યાન કહ્યું છે. શરીરમાં પ્રતિકૂળતા ન ગોઠે, ક્ષુધા-તૃષાથી કે શરીરના કષ્ટથી ધર્મ થયો એમ જે માને છે તેણે પાપને ગુણ માન્યો છે. ત્યાં નવતત્ત્વની વ્યવહારે પણ શ્રદ્ધા નથી. જે ધર્મ કરતાં કષ્ટ માને છે તેને નિરાકુળ સ્વભાવ પ્રત્યે અણગમો લાગ્યો તે દ્વેષ છે અને દ્વેષ તે પાપ છે, તેનાથી ધર્મ નથી, પુણ્ય પણ નથી.

પ્રશ્ન:—આટલાં આટલાં કષ્ટ સહ્યાં તોપણ ધર્મ ન થાય?

ઉત્તર:—ભાઇ રે! દેહની ક્રિયાથી ધર્મ તો નથી જ પરંતુ પુણ્ય-પાપ પણ નથી. પોતે પોતાનાં પરિણામ સુધારે, જેટલો કષાય પાતળો પાડે તેટલો શુભભાવ થાય ને તે ભાવથી પુણ્ય છે પણ ધર્મ નથી. પર સંબંધી વિકલ્પ તોડી સ્વરૂપમાં ઠરવું તે નિરાકુળ સ્થિરતા છે ને તેમાં જ સુખ છે. પરથી કોઇને કષ્ટ નથી પણ પર ઉપર જેટલો રાગ કરે તેટલું દુઃખ છે.

પ્રશ્ન:—તપશ્ચર્યા કરવી નહિ, લાડવા ખાવા અને મોક્ષે જવું એ શી રીતે બને?

ઉત્તર:—લાડવા કોઇ (આત્મા) ખાઇ શકતો જ નથી. અજ્ઞાની તે લાડવા ઉપરના રાગની આકુળતા ભોગવે છે અને જ્ઞાની નિરાકુળ સ્વભાવના લક્ષે પોતાના પરિણામનું માપ કાઢે છે. શરીરની અગવડ કે સગવડ ઉપર તેનું લક્ષ જ નથી. અખંડ સ્વભાવની રુચિના ઘોલનમાં આહારની ઇચ્છા સહેજે તૂટી જાય છે, એમ ઇચ્છાનો નિરોધ કરી સ્વરૂપમાં લીનતા થવી તેને ભગવાને તપ કહ્યું છે અને તેવું

તપ જે મોક્ષનું કારણ છે. તેને જે કોઈ દુઃખદાતા માને તો તે ધર્મના સ્વભાવમાં અનાદર કરે છે. તેને શ્રી જિનરાજે કહેલા નવતત્ત્વની વ્યવહારે પણ શ્રદ્ધા નથી.

અહીં આચાર્યદેવ કહે છે કે સાચા નવતત્ત્વની પરિપાટીની પડમાં રોકાવું પોસાતું નથી. પરમાર્થતત્ત્વ સમજવા તૈયાર થઈને આવ્યો તેને એટલી વ્યવહારશ્રદ્ધાની ખબર હશે જ એમ માની લીધું છે. અહીં તો વ્યવહારના ભેદને ઓળંગી જવાની વાત છે. એટલા વ્યવહારતત્ત્વથી અને પુણ્યથી ધર્મ મનાવનાર કુશાસ્ત્રો ઘણાં છે. જેમ કોલેજવાળા સમજી લે છે કે અહીં ભણવા આવનાર એકડાથી મેટ્રિક સુધી તૈયાર થયા પછી જ આવ્યા છે, તેમ અનંતાં જન્મમરણ ટાળવા માટે જે પરમાર્થતત્ત્વની નજીક આવ્યો તેને નવતત્ત્વના સાચા જ્ઞાનની ખબર તો હોવી જ જોઈએ. આ ધર્મમાર્ગની એકડામાં એકડાની વાત છે. પ્રથમ તો ખરો એકડો તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે.

સમયસારમાં બહુ ઊંચા ક્લાસની વાત છે, એમ કહી તે સમજવાની કે તેનો પરિચય કરવાની કેટલાક ના પાડે છે, પણ પ્રથમમાં પ્રથમ ધર્મનું મૂળ પરમાર્થ સમકિત શું તે પૂર્વાપર વિરોધ રહિત સમજવું હોય તેને માટેની આ વાત છે.

અનંતકાળમાં સ્વરૂપની ઓળખાણ સિવાય બીજું બધું આત્મા કરી ચૂક્યો. પૂર્વે કદી ન સમજાયેલું એવું પરમાર્થસ્વરૂપ કેવું છે તે જ સમજવા માટે જે આવ્યા છે તેને આચાર્યદેવ કહે છે કે સાચા નવતત્ત્વના શુભ વિકલ્પની પ્રવૃત્તિથી છૂટી આ જ્ઞાનાનંદ અવિકારી આત્માની પ્રાપ્તિ થાઓ, પરથી ભિન્ન અને સ્વથી અભિન્ન સ્વભાવનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો.

ભાવાર્થઃ—સર્વ સ્વાભાવિક તથા નૈમિત્તિક પોતાની અવસ્થારૂપ ત્રિકાળી ગુણપર્યાયના ભેદોમાં વ્યાપનારો આ આત્મા એકાકાર જ્ઞાયકપણે શુદ્ધનયથી જણાવ્યો છે, તેને સર્વ અન્ય દ્રવ્યોથી તથા અન્ય દ્રવ્યના નિમિત્તે થતા વિકારી ભાવોથી જુદો દેખવો અને —

અનુભવ સહિત યથાર્થપણે શ્રદ્ધવો તે નિયમથી સમ્યક્દર્શન છે. ભગવાન આત્મા પરથી નિરાળો ત્રિકાળ સ્વભાવે નિર્મળ જ છે, વર્તમાન એકેક સમયની અવસ્થામાં કર્મના સંયોગની અપેક્ષાએ અશુદ્ધતાનો અંશ છે, તેને જોનારી વ્યવહારદૃષ્ટિને ગૌણ કરી ત્રિકાળી એકાકાર સામાન્ય જ્ઞાયકસ્વભાવને શુદ્ધનયથી પોતાના એકત્વમાં નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ નિઃશંકપણે શ્રદ્ધવામાં આવ્યો છે, અને તે જ જન્મમરણ ટાળવાના ચોક્કસ ઉપાયરૂપ પ્રથમ ગુણ છે.

નવતત્ત્વના વિચાર મનમાં થાય તે વિકલ્પમાં અટકીને આત્માને અનેકભેદરૂપ કહી સમ્યક્દર્શનને અનેક ભેદરૂપ વ્યવહારનય કહે છે ત્યાં વ્યભિચાર (દોષ) આવે છે, એકરૂપ નિયમ રહેતો નથી. આત્મા એકસ્વભાવી છે તેને નવતત્ત્વમાં રોકવો અર્થાત્ એક તત્ત્વને અનેક-તત્ત્વમાં રોકવું તે વ્યભિચાર છે.

અહીં એમ કહેવું છે કે અવિરોધપણે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અને નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાના ભેદ જાણ્યા પછી પણ તેના અનેક પ્રકારમાં શુભરાગથી રોકાવું પડે તે ગુણ નથી પણ નિર્દોષ એકરૂપ સ્વભાવનો નિશ્ચય કરી તેમાં શુદ્ધનયથી શ્રદ્ધાના નિર્મળ વિષયમાં રોકાવું તે ગુણ છે. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર પણ પરચીજ છે, તેના આશ્રયે તેમ જ નવતત્ત્વના શુભ વિકલ્પમાં રોકાવાથી એકરૂપ નિર્વિકલ્પ અનુભવ થતો નથી, પણ પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદ નિર્વિકારી ત્રિકાળી સ્વભાવનું લક્ષ કરી અંતરમાં ઢળે તો અભેદ શાંત આનંદનો અનુભવ થાય છે. પરાવલંબનથી તથા શુભરાગથી ગુણ ઊઘડે એવો જેને ભાવ છે તેને ધર્મની શરૂઆત પણ નથી.

સમયસારમાં તો પ્રથમ ધર્મની શરૂઆતની વાત છે. જે અનાદિનો અત્યંત અપ્રતિબુદ્ધ-તદ્દન અજ્ઞાની છે તે પરમાર્થસ્વરૂપનું રહસ્ય જાણી શકે તે માટે પહેલે જ ધડાકે પરમાર્થ સમ્યક્દર્શનની વાત કરી છે. સમયસારમાં દરેક વાત સ્પષ્ટ કરી છે, જે યથાર્થ સમજે તેની બધી ભ્રમણાના ભૂક્કા ઊડી જાય અને જેવો પરમાનંદ પૂર્ણ સ્વાધીન સ્વભાવ છે તેવો જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રણે કાળે મનુષ્યપણું મહાદુર્લભ, તેમાં પાંચે ઇન્દ્રિયોની પૂર્ણતા અને ઉત્તમ ધર્મનું શ્રવણ દુર્લભ, એવાં મોંઘાં ટાણાં પ્રાપ્ત થયાં ત્યારે જન્મમરણ ટાળવાનો ઉપાય નહિ કરે તો ફરી અનંતકાળે આવાં ટાણાં નહિ મળે. સંસારના કામમાં પણ દીકરાને બાપ કહે કે ભાઈ, મોસમના ખરે વખતે નહિ રળે તે કેમ ચાલે? આ બે મહિનામાં બાર મહિનાના રોટલા પેદા કરવા છે; તેમ આચાર્યદેવ કહે છે કે હવે સર્વ અવસર આવી ચૂક્યો છે, ક્ષણ લાખેણી જાય છે માટે આત્મકલ્યાણ કરી લે. આવો મનુષ્યભવ મળ્યો ત્યારે અપૂર્વ શ્રદ્ધા નહિ કરે તો મળેલું બધું એળે જશે, માટે પ્રથમ પૂર્વાપર વિરોધ રહિત, આત્માની યથાર્થ ઓળખાણ કરવી. આ તો પ્રથમ ભૂમિકાની રીત કહેવાય છે.

શુદ્ધનયની હદે પહોંચતાં અથવા પવિત્ર સ્વભાવની મર્યાદામાં પહોંચતાં, નવતત્ત્વના ભેદરૂપ વ્યવહાર ગૌણ થઈ જાય છે. વિકલ્પના આશ્રયરૂપ દોષમાં અટકવાનું રહેતું નથી; પરમાર્થદૃષ્ટિમાં એકરૂપ નિશ્ચયનો નિયમ રહે છે.

કેવો છે શુદ્ધનયનો વિષયભૂત આત્મા? પૂર્ણ જ્ઞાનઘન છે. સર્વ લોકાલોકને એક સાથે સહજ જાણનાર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જેમ અરીસામાં જેટલું જણાય તે તેની સ્વચ્છતાની તાકાત છે, પર ચીજ અરીસામાં પેઠી નથી; તેમ આત્મા તો અરૂપી પૂર્ણ જ્ઞાયકસ્વભાવી છે. જેનો સ્વભાવ જાણવું છે તે કોને ન જાણે? ક્યારે ન જાણે? સર્વને જાણે ને એક સમયે જાણે. માટે હું પૂર્ણ જ્ઞાયક છું, કિંચિત્ ઊણો નથી, મારો સ્વભાવ વિકારી કે ઉપાધિમય નથી. આવા સ્વાધીન આત્માની ઓળખાણ થતાં અનાદિની ખોટી માન્યતાનો નાશ થઈ નિર્મળ શ્રદ્ધા પ્રગટ થાય છે. શ્રદ્ધા તે કાંઈ આત્માથી જુદો પદાર્થ નથી,—આત્માનાં જ પરિણામ છે, તેથી આત્મા જ છે. માટે સમ્યક્દર્શન છે તે આત્મા છે, અન્ય નથી.

આ સમજ્યા વિના ધર્મના નામે જેટલું કરે તે બધું થોથાં નીવડે છે, કારણ કે જે ભાવે ભવ થાય તે ભાવે ભવનો નાશ કદી

ન થાય. જે ભાવે પુણ્ય-પાપના વિકારી ભાવનો નાશ થાય તેવી શ્રદ્ધા અને સ્થિરતારૂપ અવિકારી ભાવથી ધર્મની શરૂઆત થાય છે. ક્ષણે ક્ષણે ભયંકર ભાવમરણ કરી ઊંધા ભાવે અનંત ભવ કર્યા છતાં તને તારી દયા નથી આવતી! હવે ભવ નથી કરવા એમ અંતરથી ઊગે તો ભવરહિત અવિનાશી અસંયોગી સ્વતંત્ર સ્વરૂપ ઓળખવાનો પુરુષાર્થ કરે, પણ જેને પરભવની શ્રદ્ધા જ નથી, આત્મા નિત્ય હશે કે કેમ, આત્મા એકલો રહે તેમાં શું સુખ, એમ હજી તો સાધારણ આસ્તિકતાના ઠેકાણાં નથી, વર્તમાન સંયોગને જ માને છે, મર્યા પછી ભલે ગમે તે થાય એવી માન્યતાવાળાને આચાર્યદેવ કહે છે કે તું પ્રભુ છો, તારી ઊંધી માન્યતાથી તારા ગુણમાં ક્ષયરોગ થયો છે, અને તારા સ્વભાવના વિરોધભાવે ચોરાશીના અવતારમાં રખડે છે તેનો ખેદ થવો જોઈએ. મારે કાંઈ પણ જગતનું જોઈતું નથી, કોઈ સાથે સંબંધ નથી એમ જાણી અસંગ અવિકારી સ્વાધીન સ્વભાવની શ્રદ્ધા કર.

અહીં એટલું વિશેષ જાણવું કે નય છે તે શ્રુતજ્ઞાન-પ્રમાણનો અંશ છે, તેથી શુદ્ધનય પણ શ્રુતપ્રમાણનો જ અંશ થયો. ત્રિકાળી ટકતો સામાન્ય એકરૂપ સ્વભાવ અને વર્તમાન અવસ્થા બંને થઈ આખી વસ્તુ છે તે પ્રમાણે ખ્યાલમાં લેવું તે અધૂરી અવસ્થામાં 'પરોક્ષ પ્રમાણ' અથવા શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણ કહેવાય છે, અને કેવળજ્ઞાનરૂપ પૂર્ણ અવસ્થાને 'પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ' રૂપ જ્ઞાન કહેવાય છે.

જેમ કોઈ પુરુષ સો વર્ષનો છે તેને વર્તમાન રોગી-નિરોગી અવસ્થાના ભેદપણે ન જોતાં એકરૂપ સો વર્ષનો છે એમ જોવું તે શુદ્ધનય અથવા નિશ્ચયદૃષ્ટિ છે, તે નિશ્ચય તરફનું લક્ષ ગૌણ કરી વર્તમાન અવસ્થા જોવી તે વ્યવહારનય છે અને તે બે અપેક્ષાના ભેદ ન પાડતાં પુરુષને જાણવો તે શ્રુતપ્રમાણ છે. તેમ આત્મામાં ત્રિકાળ ટકનાર જ્ઞાયક એકરૂપ ભાવને જોવો તે નિશ્ચયનય, અખંડ પડખાનું લક્ષ ગૌણ કરી વર્તમાન અવસ્થાને જોવી તે વ્યવહારનય અને ત્રિકાળી અખંડ સ્વરૂપ અને વર્તમાન અવસ્થા તે બંને પડખાંનું એકસાથે અખંડ વસ્તુપણે જ્ઞાન કરવું તે પ્રમાણ એટલે શ્રુત-

પ્રમાણ કહેવાય છે. એક પડખાનું જ્ઞાન તે નયજ્ઞાન છે અને બંને પડખાનું એક સાથે જ્ઞાન તે પ્રમાણજ્ઞાન છે.

પ્રશ્ન:—કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે આત્મા કેવો જણાય?

ઉત્તર:—જેવો અહીં છે તેવો જ ત્યાં છે. અહીં પરોક્ષ પ્રમાણરૂપ શ્રુતજ્ઞાનમાં સારી રીતે આગમ-શાસ્ત્રદ્વારા પોતે પોતાને જાણી શકે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયમાં સુખ માન્યું છે તે પરમાં ક્યાંય જોઇને માન્યું નથી, મનગમતાં મિષ્ટાન્ન આદિના રસમાં મીઠાશ માને છે તે સ્વાદ પરથી નક્કી કર્યો નથી. સુખ ક્યાં નક્કી કરું છું તેની નક્કી કરનારને જ ખબર નથી. પરમાં સુખ છે એવી કલ્પના તો પોતે જ અંદરથી ઉભી કરેલી છે, એ અરૂપી ભાવ આંખે દેખાતો નથી છતાં અનાદિથી તેનો એવો દૃઢ અભ્યાસ છે કે તેમાં શંકા કરતો નથી. પરમાં સુખ નથી પણ પોતે ઊંધો પડી કલ્પનાથી મિષ્ટાન્ન આદિ જડ વસ્તુના સ્વાદમાં સુખ માન્યું છે. તે જ્ઞાનની ઊંધી અવસ્થા છે. પર તરફની દૃષ્ટિ ફેરવી સ્વ તરફ દૃષ્ટિ કરે તો પોતે પોતાનો નિર્ણય કરી શકે. સરાગ અવસ્થામાં આત્માને પરોક્ષ શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણથી જેવો જાણે છે તે જ સ્વરૂપે કેવળજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે, માત્ર બંનેમાં નિર્મળતા-મલિનતાનો ભેદ છે.

પ્રશ્ન:—વર્તમાન પ્રત્યક્ષ અનુભવ શી રીતે છે?

ઉત્તર:—અંધ મનુષ્ય સાકરને નજરે તો ન જોઇ શકે પણ દેખતો માણસ જેવો સ્વાદ લઇ શકે તેવો જ અંધ પણ લઈ શકે છે; તેમ વર્તમાનમાં પરોક્ષજ્ઞાની પોતાના આખા આત્માને અનંત શક્તિરૂપ પ્રત્યક્ષ ન દેખે તોપણ તેનું જ્ઞાન તો કરી જ શકે છે. યથાર્થ શ્રદ્ધા વખતે બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પ રહિત સ્વમાં એકાગ્ર થાય છે ત્યારે અને ત્યારપછી જ્યારે જ્યારે એવા અનુભવમાં ઠરે ત્યારે ત્યારે-કેવળજ્ઞાની પોતાના આનંદનો પૂર્ણ સ્વાદ અનુભવે છે તે જ જાતના-આનંદનો અંશે સ્વાદ શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગ વખતે લઇ શકે છે. વીતરાગના કહેલાં શાસ્ત્રજ્ઞાનથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાની આત્માને પૂર્ણપણે શુદ્ધનયથી પરોક્ષ જાણે છે અને અખંડ સ્વભાવમાં એકાગ્ર થતાં બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પથી

છૂટી સમ્યક્‌દર્શનની નિર્મળ અવસ્થાની ઉત્પત્તિ થતાંની સાથે જ આત્માના નિરાકુળ આનંદનો અંશ અનુભવાય છે.

તા. ૪-૮-૪૩.

ધર્મમાં પ્રથમ ધર્મ સમ્યક્‌દર્શન છે. ધર્મ આત્માનો સ્વભાવ છે, તે ક્યાંય બહારથી આવતો નથી. શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્ર અવિકારી ગુણ આત્મામાં છે. કર્મના નિમિત્તાધીન શુભાશુભ વિકાર તે આત્માનો મૂળ સ્વભાવભાવ નથી. આત્માનો અવિકારી અખંડ મૂળ સ્વભાવ જે ભાવ વડે મનાય તે ભાવ નિર્મળ સમ્યક્‌દર્શન છે.

'દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ.' નિમિત્તાધીન જેને ઊંધી દૃષ્ટિ છે તેને વિકારી અવસ્થાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટ થતી નથી, એવું મિથ્યાદૃષ્ટિનું ફળ છે. સમ્યક્‌દૃષ્ટિ તો ત્રિકાળ ધ્રુવ અખંડ સ્વભાવને લક્ષમાં લે છે. સાચું જ્ઞાન છે તે અવિકારી સ્વભાવને અને વર્તમાન એકેક સમય પૂરતી થતી વિકારી ઊણી અવસ્થાને યથાર્થપણે જાણે છે, પણ તેમાં વિકારને રાખવા ઇચ્છતો નથી. જેવી જેની દૃષ્ટિ તેવી તેની પર્યાય (સૃષ્ટિ) થાય છે. મારો સ્વભાવ ત્રણેકાળ પૂર્ણ નિર્મળ શાશ્વત અનંત શક્તિથી ભરેલો છે તેની પ્રતીતિના જોરમાં એક સમયમાં પૂર્ણ આનંદ પ્રગટ કરવાની તાકાત છે, તેની યથાર્થ 'હા' પાડનાર કેવળી થઈ જાય છે, કારણ કે અવિકારી પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનઘન છું એવી પૂર્ણ સ્વભાવની શ્રદ્ધાના જોરમાં પૂર્ણ સ્વભાવને પહોંચે એવી ક્ષણેક્ષણે નિર્મળ પર્યાય ઊઘડે છે. પ્રથમ યથાર્થ સ્વરૂપનું બહુમાન કરી તેના લક્ષની રુચિ લંબાવે તો યથાર્થપણું પ્રગટ થયા વિના રહે નહિ.

જ્ઞાની રાજ્યાદિમાં બેઠો હોય, બહારમાં ઘણી પ્રવૃત્તિ હોય છતાં આત્માનું યથાર્થ ભાન હોવાથી સ્વભાવની નિઃસંદેહતામાં વર્તે છે. વર્તમાન નબળાઈથી શુભાશુભ રાગમાં જોડાય છે છતાં તેને આદરણીય માનતો નથી, પુણ્ય-પાપની ક્રિયામાં ધણીપણું-કર્તાપણું માનતો નથી. નિરાવલંબી અવિકારી સ્વભાવ ઉપર જ તેની દૃષ્ટિ છે તેથી નિર્મળતાની ઉત્પત્તિ ક્રમેક્રમે થયા કરે છે. જેને વર્તમાન

પર્યાય ઉપર દૃષ્ટિ છે, શુભાશુભ વિકારમાં કર્તાપણાની દૃષ્ટિ છે, બાહ્યની પ્રવૃત્તિ પોતાની માને છે, તે કદી મુનિ થઈ ધ્યાનમાં બેઠો હોય છતાં તેને પરમાં કર્તાપણાની બુદ્ધિ હોવાથી દરેક સમયે અશુદ્ધતાની ઉત્પત્તિ અને ગુણની અવસ્થાનો નાશ થઈ રહ્યો છે.

શુભાશુભ વિકારી ભાવને પોતાના માનવા તે વ્યવહારનયાભાસ છે. આખા આત્માનું લક્ષ કરવું તે પ્રમાણ છે. એક વસ્તુને એક પડખેથી લક્ષમાં લઈ બીજા પડખાને ગૌણ કરવું તે નય છે. અખંડ શુદ્ધ પડખે જોવું તે શુદ્ધનય–નિશ્ચય નય, અને મલિન ઊણી અવસ્થાનું પડખું જોવું તે વ્યવહારનય, એ બંને નયો શ્રુતપ્રમાણરૂપ આખા જ્ઞાનના એક એક અંશ–ભાગ છે. સમ્યક્‌શ્રુતજ્ઞાનદ્વારા અવસ્થાને અને ત્રિકાળી પૂર્ણ સ્વભાવને એક સાથે જ્ઞાનમાં માપી લેવા તે શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણ છે. શુદ્ધનય પણ શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણનો અંશ છે. શ્રુતપ્રમાણ છે તે પરોક્ષ પ્રમાણ છે કારણ કે વસ્તુને સર્વજ્ઞ વીતરાગનાં વચનરૂપ આગમ દ્વારા જાણી છે; તેથી આ શુદ્ધનય સર્વ દ્રવ્યોથી જુદા, આત્માની સર્વ પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત, પૂર્ણ ચૈતન્યકેવળજ્ઞાનરૂપ–સર્વ લોકાલોકને જાણનાર, અસાધારણ ચૈતન્યધર્મને પરોક્ષ દેખાડે છે. શ્રુતજ્ઞાનમાં આત્મા પ્રત્યક્ષ ન દેખાય પણ વ્યવહારે તે પ્રત્યક્ષનું કારણ છે. શુદ્ધનયથી સ્વઆશ્રિત લક્ષે અવિકારી ધ્રુવ એકાકાર સ્વભાવને માનવો તે સમ્યક્‌દર્શન છે.

આ સમજવા જેવી વાત છે. એક આત્માની સાચી સમજણના અભાવે અનંતકાળ વીત્યો તેમાં ઢોર, નારક આદિનાં ઘોર દુઃખો અનંતવાર ભોગવ્યાં. હવે અનંતકાળે દુર્લભ એવો મનુષ્યભવ મળ્યો છે, છૂટવાનાં ટાણાં આવ્યાં છે માટે બરાબર મનન કરવું. અત્યારે અમારી પાસે સાધન નથી, નિવૃત્તિ નથી એમ કોઈ કહેતો હોય તો તે ખોટું છે. અત્યારે જ સર્વ અવસર છે કારણકે આત્મા વર્તમાનમાં અંતરના સર્વ સાધનથી પૂરો છે. અંતર સાધનથી જ બધું થઈ શકે છે. દેહ, મન, વાણીની પ્રવૃત્તિપણે આત્મા થઈ ગયો નથી, નરકમાં ભયંકર અગવડતાના સંયોગમાં રહ્યા છતાં આત્મામાં કોઈ અગવડતા આવી ગઈ નથી, એવું ભાન કરી ત્યાં પણ અગવડ-

તાના સંયોગ હોવા છતાં, આત્મા શાંતિ ભોગવી શકે છે. અનંત જન્મમરણનો નાશ કરનાર યથાર્થ સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરવું તે જ મનુષ્યજીવનનું ખરું કર્તવ્ય છે; મોક્ષનું બીજડું તે જ છે.

શુદ્ધનય પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનસ્વરૂપને પરોક્ષ દેખાડે છે. પ્રથમ પરોક્ષ ભાન ન કરે તો પ્રત્યક્ષ ભાન પણ થાય નહિ. જે નજરે જોવું તેજ માનવું એમ કહેનારનો મત નાસ્તિક છે. અનુભવથી તો પ્રત્યક્ષ છે તેમ જ્ઞાનીઓ કહે છે પણ સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે માનું એમ કહેનાર તે નાસ્તિક જ છે, કારણ કે પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ થયા પછી માનવાનું શું બાકી રહે ?

આ સમયસારશાસ્ત્રમાં કોઇ વસ્તુનો સ્વભાવ બાકી નથી; "ગ્રંથાધિરાજ ! તારામાં ભાવો બ્રહ્માંડના ભર્યા." જગતની જેટલી ઊંધી માન્યતા છે તે બધી અને સ્વભાવ તરફની સવળી બાજુ તે સંબંધી બધા જ પ્રશ્નોનો ખુલાસો આ મહાન ગ્રંથમાં છે. ધીરજથી અપૂર્વ પાત્રતા વડે સાંભળે અને ક્રમે ક્રમે શ્રવણ-મનનની પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરે તો અઘરૂં નથી. અત્યારે તો લોકોએ બાહ્ય ક્રિયામાં અને પુણ્ય-પાપની પ્રવૃત્તિમાં ધર્મ માની-મનાવી વીતરાગનું શાસન વીંખી નાખ્યું છે, અને સમયસારમાં અંતરતત્ત્વની જે પ્રથમની વાત સમ્યક્દર્શન માટેની કહી છે તેને ઊંચી ભૂમિકાની વાત માને-મનાવે છે; માટે તટસ્થપણે વિચારવું.

પ્રશ્ન:—બધું બુદ્ધિમાં બેસે ત્યારે મનાય ને ?

ઉત્તર:—કોઇ શાહુકારને ત્યાં રૂા. પચાસ હજાર વ્યાજે મૂકવા હોય, અને ત્યાં જઈ કહે કે તમારી મૂડી કેટલી છે તે માટે તમારા ચોપડા બતાવો, ઘરના દાગીના તથા આબરૂ કેટલી છે વગેરે નજરે બતાવો તો તમારે ત્યાં મારા રૂપીઆ વ્યાજે મૂકું. એમ કહેનારને શાહુકાર ચોક્ખું સંભળાવી દે કે અમારે તારા રૂપીઆની જરૂર નથી, ચાલતો થા. જો તે શાહુકારના મુનીમને ઓળખી ધીરજથી પૂછે તો તે પણ કહે કે કોઇ બધું બતાવી દે એમ બને નહિ, પણ તું જાતે આવીને દુકાને બેસ. હુંડીઓ કેવી ચાલે છે તે આબરૂ જો:

તે પ્રમાણે થોડા દિવસ પરિચય કરી જાણકાર થા, પછી તને તારાથી વિશ્વાસ આવે તો રૂપીઆ મૂકજે. પછી તે પ્રમાણે કરતાં વિશ્વાસ આવે તો રૂપીઆ મૂકે, છતાં સંસારના વિશ્વાસમાં ક્યાંક ફેર પડે, પણ પરમાર્થમાં સત્‌માંથી સત્ જ આવે, તેમાં ફેર ન પડે. કોઈની રિદ્ધિ નજરે જોઉં તો જ વિશ્વાસ કરૂં પણ એમ કદી બને નહિ; તેમ આત્મામાં કેટલી ઋદ્ધિ ભરી છે તે દેખાડો પછી હું માનું, તો તે કદી કામ આવે નહિ. પણ વિચાર કરે કે જે વસ્તુ છે તે નિત્ય હોય, જાણકસ્વભાવને કોઈ રોકી શકે નહિ, કોઈ આપી શકે નહિ, તેથી સ્વભાવ સ્વતંત્ર છે. જેનો સ્વભાવ સળંગ જાણવાપણે છે તે ઊણો, હીણો કે પરમાં અટકનારો હોય નહિ એમ જ નક્કી થાય છે. જ્ઞાયકરૂપે અરૂપી આત્મા અને તેનું અરૂપી જ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણથી બરાબર જાણી શકાય છે, જેઓને અલ્પ પણ ઊણી અવસ્થા કે વિકાર નથી તેવા પૂર્ણ કેવળજ્ઞાની પણ છે એમ નિર્ણય કરવા ધારે તો નક્કી થઈ શકે છે. માટે સત્‌સમાગમમાં રહી, પરિચય કરી, ધ્યાન રાખી સાંભળવું અને અંતરથી સમજણ કરવી જોઈએ.

જે વસ્તુ નિત્ય છે તેમાં પૂર્ણ સ્વાધીન તાકાત ભરી છે. જો સ્વાધીનપણે પૂર્ણ તાકાત ન હોય તો તે વસ્તુ જ નથી. જે 'છે' તેને 'નથી' કેમ કહેવાય? 'છે' તે સ્વાધીન છે, તેને પરાધીન કેમ કહેવાય? પોતે નિત્ય જેવો છે તેવો પોતાને જાણવો અને પરપણે–ઉપાધિપણે નથી એમ જાણવું જોઈએ. એ રીતે ત્રિકાળી પૂર્ણ એકપણાનો નિર્ણય કરી, અલ્પ જ્ઞાનમાં પૂર્ણજ્ઞાનની શ્રદ્ધા કરે તો પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાની થઈ શકે.

જેમ શાહુકારની પેઢીમાં હુંડીની પતાવટ વગેરેમાં કોઈ વિરોધ ન દેખે, પછી તેના ઘરની બધી વાત જાણ્યા પહેલાં તેનો વિશ્વાસ કરે છે તેમ કેવળજ્ઞાનીનાં વચનના અવિરોધી ન્યાયરૂપ આગમનો સત્‌સમાગમ વડે પરિચય કરી, શ્રવણ કરી પોતાને અવિરોધી તત્ત્વનો એક ન્યાય બેઠો તેને પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ પોતાના આત્મામાં થાય છે. તે શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણ પરોક્ષ છે છતાં પ્રત્યક્ષ સ્વભાવની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, તેમ જાણી આ છદ્મસ્થ–મતિશ્રુતજ્ઞાની જીવ વીતરાગના

કહેલાં આગમને પ્રમાણ કરી, શુદ્ધનયે જણાવેલા અવિકારી પૂર્ણ આત્માનું શ્રદ્ધાન કરે તે નિશ્ચય સમ્યક્‌દર્શન છે.

જ્યાંસુધી કેવળ (એકલા) વ્યવહારનયના વિષયભૂત નવતત્ત્વના વિચારમાં જીવ રોકાય ત્યાંસુધી સમ્યક્‌દર્શન થાય નહિ. નિમિત્ત આધીન અવસ્થામાં શુભાશુભ વિકારીભાવ વડે પોતાને ગુણ થાય એમ માને, કે નવતત્ત્વના શુભરાગને પોતાનો માને તો તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિપણું ટળે નહિ. સર્વજ્ઞ ભગવાન કહે છે કે જેટલા શુભાશુભ ભાવ છે તે બધાય વ્યવહારના પક્ષમાં જાય છે. પછી તે નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા હોય તો પણ તે કેવળ વ્યવહારનો પક્ષ હોવાથી ત્યાં મિથ્યાદૃષ્ટિ જ છે. પૂર્ણ સ્વભાવની યથાર્થ શ્રદ્ધા પછી ધર્માત્માને, ઠરી ન શકે ત્યાં, નવતત્ત્વના વિચારની શુભવૃત્તિ ઊઠે પણ તેનો અંતરથી આદર તેને હોતો નથી. તેથી આચાર્યે કહ્યું છે કે નવતત્ત્વોની પરિપાટીને છોડી શુદ્ધનયનો વિષયભૂત એક આત્મા જ અમને પ્રાપ્ત હો; બીજું કાંઇ અમે ચાહતા નથી. આ વીતરાગ અવસ્થાની પ્રાર્થના છે, કોઇ નયપક્ષ નથી. જો સર્વથા નયોનો પક્ષપાત જ થયા કરે તો મિથ્યાત્વ જ છે.

અહીં કોઇ પ્રશ્ન કરે કે—આત્મા ચૈતન્ય છે એટલું જ અનુભવમાં આવે તો એટલી શ્રદ્ધા તે સમ્યક્‌દર્શન છે કે નહિ? આટલું બધું સમજવાની તકલીફ શા માટે? બે અપેક્ષાનું જ્ઞાન કરવું, વળી પ્રમાણ કરવું, તેમાં વળી પાછી અવસ્થાદૃષ્ટિ ગૌણ કરવી અને નિશ્ચયદૃષ્ટિ મુખ્ય કરવી, આટલું બધું સમજ્યા કરતાં 'આત્મા ચૈતન્ય છે' એટલું માનવામાં નિર્મળતાની ઉત્પત્તિ અને મલિન અવસ્થાનો નાશ કરનાર સમ્યક્‌દર્શન આવ્યું કે નહિ?

તેનું સમાધાનઃ—આત્માને ચૈતન્ય તો નાસ્તિક મત સિવાય બધા માને છે; જો એટલી જ શ્રદ્ધાને સમ્યક્‌દર્શન કહેવામાં આવે તો તો સૌને સમ્યક્ત્વ સિદ્ધ થઇ જશે. સર્વજ્ઞ વીતરાગે ત્રણકાળ ત્રણલોકનું યથાર્થ સ્વરૂપ સાક્ષાત્ જ્ઞાનથી જાણીને, જેવું સ્વતંત્ર પૂર્ણ આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તેવું જ સત્સમાગમે જાણી, સ્વભાવથી નક્કી કરી તેવું જ શ્રદ્ધાન કરવાથી સાચું સમ્યક્ત્વ થાય છે. સર્વજ્ઞના જ્ઞાનને

કબૂલનારે એમ નક્કી કર્યું કે અલ્પજ્ઞ જીવ અધૂરી અવસ્થા વખતે પણ સર્વજ્ઞ પરમાત્માપણેપૂર્ણ થવાની તાકાતવાળા છે, મારા જ્ઞાનગુણની એક સમયની અવસ્થામાં ત્રણકાળ ત્રણલોકને એક સાથે જાણવાનું બેહદ સામર્થ્ય છે. પૂર્ણને કબૂલનારો પૂર્ણને પહોંચવાની તાકાત દરેક સમયે ધરાવે છે. પરોક્ષ જ્ઞાનમાં પણ યથાર્થ નિર્ણય આવે કે આ વસ્તુ વર્તમાનમાં પણ સ્વતંત્ર ત્રિકાળી અખંડ અવિકારીપણે પરિપૂર્ણ છે, એવું શુદ્ધનયથી જાણવું તે નિશ્ચય સમકિત થવાનું કારણ છે.

પણ સર્વજ્ઞ વીતરાગ કોણ, તેઓએ શું કહ્યું, સાચા નવતત્ત્વ અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ શું તેની જ જેને ખબર નથી તેની તો વાત જ શું કરવી ? સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે તો તેમનું કહેલું પોતે બરાબર સમજી શકે, જાણી શકે છે. જેવો સર્વજ્ઞ ભગવાનનો પૂર્ણ સ્વભાવ છે તેવો જ પરમાર્થે દરેક આત્માનો સ્વભાવ છે. એવી શ્રદ્ધા શુદ્ધનયના આશ્રયે થાય છે એમ ચોથા શ્લોકમાં ટીકાકાર આચાર્ય કહે છેઃ—

अतः शुद्धनयायत्तं प्रत्यग्ज्योतिश्चकास्ति तत् ।
नवतत्त्वगतत्वेपि यदेकत्वं न मुंचति ॥ ७ ॥

ત્યાર બાદ શુદ્ધનયને આધીન જે સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન, પર-નિમિત્તના વિકારી ભાવોથી ભિન્ન તથા મનના વિકલ્પથી પેલેપાર એવી ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર આત્મજ્યોતિ છે તે પ્રગટ થાય છે કે જે વર્તમાન અવસ્થામાં નવતત્ત્વના વિકલ્પોમાં વ્યવહારથી અટકતાં અનેક પ્રકારે દેખાય છે છતાં શુદ્ધનયથી જોતાં પોતાના એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવને છોડતી નથી. આત્માને આ રીતે પરિપૂર્ણ છે તેમ માને અને ન્યાયથી બરાબર જાણી શુદ્ધનય વડે પૂર્ણ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરે તો વિકારનો નાશ, નિર્મળ અવસ્થાની ઉત્પત્તિ અને અલ્પકાળમાં મોક્ષ પ્રગટ કરવાનું સાચું કારણ એવું નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન પ્રગટ થાય છે. ૧૨.

તા. ૫-૮-૪૩.

ભૂમિકા.

સાચા નવતત્ત્વના વિકલ્પથી છૂટી નિર્મળ એકસ્વભાવીપણું

શુદ્ધનયથી જાણવું તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે એમ આ તેરમી ગાથામાં કહેશે.

ધર્મ–આત્માનો નિર્મળ સ્વભાવ–આત્મામાં જ સ્વાધીનપણે છે તે બહારથી કે કોઇ બહારની મદદથી આવતો નથી, કોઇ પણ પરથી, શુભવિકલ્પની મદદથી આત્માનો અવિકારી ધર્મ પ્રગટે તેવો નથી; અજ્ઞાની પરસંયોગાધીન વિકારી અવસ્થાનો કર્તા થઇ, પોતાને ભૂલીને દેહાદિ તથા રાગાદિપણે, પરની ક્રિયા કરનારપણે પોતાને માને છે; પણ પરમાર્થે આત્મા તે સર્વથી જુદો છે, દરેક સમયે અનાદિ અનંત પૂર્ણ છે, સ્વતંત્ર છે.

આત્મામાં અનંત ગુણો ભરેલા છે તેનું યથાર્થ ભાન કરી, વિકારી ભાવનો ત્યાગ કરીને નિર્મળ નિરાકુળ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવને પ્રગટ કરવાનું કહ્યું છે. જે થઇ શકે છે તે જ કહેવામાં આવે છે. આત્મા બહારનું કાંઇ કરી શકતો નથી માટે તે કહેવામાં આવતું નથી. આત્મા પોતામાં જ અનંતો પુરુષાર્થ કરી શકે છે, બહારમાં કાંઇપણ કરી શકતો નથી.

જે કોઈ આત્મા પોતાનું સારું (કલ્યાણ) કરવા માગે છે તે સ્વાશ્રિત હોય તો જ કરી શકે. બહારથી જો મેળવવું પડે તો પરાધીન કહેવાય. આત્માનો ધર્મ સ્વાધીન પોતામાં જ છે. મન, વચન, કાયામાં આત્માનો ધર્મ નથી, અંદર જડકર્મનો સંયોગ છે તેમાં પણ નથી. પરચીજ આત્માને વ્યવહારે પણ મદદગાર નથી. આત્માના સ્વાધીન ગુણો કોઇ લઇ ગયું નથી તેથી કોઇ આપી શકે તેમ નથી. પુણ્ય–પાપનો સંયોગ અને પુણ્ય–પાપના શુભાશુભ વિકારી ભાવ તેનાથી અવિકારી આત્મધર્મ પ્રગટે એમ જે માને છે તેને આત્માના સ્વતંત્રગુણની શ્રદ્ધા નથી; તે પોતાને ઓશિયાળો અને માલ વિનાનો પરાધીન માને છે.

આત્મામાં શક્તિપણે બધા ગુણો દરેક સમયે પૂર્ણ છે, પણ માન્યતામાં ફેર પડયો છે તેથી બાહ્ય દૃષ્ટિ વડે પરથી ગુણ માને છે. પરમાં ઠીક–અઠીકપણું માન્યું તે જ માન્યતાનો ફેર છે. અંદરમાં કાંઇ

ગુણ નથી તેમ જેણે માન્યું તેનો અનંત સંસાર છે, અને બધા ગુણો અંતરમાં છે તેમ જેણે માન્યું તેની દૃષ્ટિ અંતરમાં જાય છે ત્યારે ત્યાં એકાગ્રતા થાય છે એટલે ગુણની અવસ્થા નિર્મળ થયા કરે છે ને અવગુણની અવસ્થાનો નાશ થયા કરે છે.

પૂર્ણ નિર્મળ સ્વરૂપ આત્માની પ્રતીતિ વિના જે પરથી ધર્મ માને, દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રથી ધર્મ માને, શરીર, પૈસા વગેરે જડથી ધર્મ માને તેની ઊંધી માન્યતા છે ને તેમાં અનંતા ભવ કાગડા, કુતરા, નારકી વગેરેના પડ્યા છે.

પરમાર્થદૃષ્ટિ દ્વારા યથાર્થ સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરવું તે જ ખરું કર્તવ્ય છે. તે સમ્યક્દર્શનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કહેવાય છે. તે પરમ અદ્ભુત, અલૌકિક, અચિંત્ય છે. લોકોએ અનંતકાળમાં નહિ માનેલું, નહિ જાણેલું અને નહિ અનુભવેલું એવું સ્વરૂપ છે. તેનું રહસ્ય શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવને સર્વજ્ઞ પરમાત્મા પાસેથી મળેલું અને પોતે જાતે અનુભવેલું તેને અહીં તેરમી ગાથામાં કહે છે.

જેને અંતર સ્વભાવના ગુણની પ્રતીતિ બેસતી નથી; બહારમાં કાંઈક કરું તો ગુણ થાય, મન, વાણી, દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર આદિ સંયોગી પરવસ્તુથી આત્માનો સ્વભાવ ઊઘડે એમ જે માને છે તેણે જીવ અજીવને એક માન્યા છે. તેને અસંયોગી સ્વાધીન આત્મસ્વરૂપની શ્રદ્ધા નથી. જેવા સિદ્ધ પરમાત્મા દેહાદિ સંયોગથી રહિત અનંતગુણોથી પોતાના પૂર્ણ સ્વભાવપણે છે તેવા જ દરેક જીવ સદાય પરમાર્થે અનંત ગુણોથી પૂર્ણ છે, સ્વતંત્ર છે. એકેન્દ્રિયમાં કે નિગોદદશામાં પણ સ્વભાવે તો પૂર્ણ પ્રભુ જ છે.

અંતરના અનંત ગુણથી પૂર્ણ છું, અસંયોગી છું, અવિનાશી છું, સ્વતંત્ર છું, પરથી જુદો છું એમ સ્વભાવને ભૂલીને પરથી રાજી થાઉં, પરને રાજી કરું, કોઈની મહેરબાનીથી લાભ થઈ જાય એમ જે પરથી ગુણ માને છે તેને સ્વતંત્ર આત્મા શું, ધર્મની શરૂઆતનો એકડો (સમ્યક્દર્શન) શું તેની ખબર નથી. પુણ્ય-પાપના વિકારી ભાવ કે મન, વાણી; દેહની મદદથી પોતાને ગુણ થાય એમ જે

માને છે તેણે અનિત્ય સંયોગમાં શરણ માન્યું છે. કોઇનો આધાર જોઇએ એમ માન્યું એટલે પોતામાં કાંઇ તાકાત નથી એમ માન્યું છે. એ ઊંધી માન્યતા જ અનંત સંસારમાં રખડવાનું બીજડું છે.

જેવા પૂર્ણ ગુણ સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્મામાં છે તેવા જ પૂર્ણ ગુણ મારામાં પણ છે એવી શ્રદ્ધાના જોરમાં મલિનતાનો નાશ અને નિર્મળતાની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે સિવાય કોઇ બીજો ઉપાય કહેતા હોય તો તે પાખંડ છે, સંસારમાં રઝળવાનો ઉપાય છે.

નિર્મળ સ્વભાવની પ્રતીતિ કર્યા પછી સમ્યગ્જ્ઞાન વડે વર્તમાન વિકારી અવસ્થા, સંયોગનું નિમિત્ત વગેરે જેમ છે તેમ જાણે છે, પણ તેનું કર્તાપણું કે ધણીપણું માને કે શુભરાગને મદદગાર માને તો તે જ્ઞાન સાચું નથી. શુદ્ધનયથી એકરૂપ પૂર્ણ ધ્રુવ સ્વભાવી છું એવી પ્રતીતિ કર્યા વિના સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટે નહિ કારણ કે દૃષ્ટિની ભૂલ વડે જ્ઞાનની અને ચારિત્રની ભૂલ અનાદિથી ચાલી આવે છે.

સાચા નવતત્ત્વના વિચારરૂપ વિકલ્પ તે શુભભાવ છે તેને જેમ છે તેમ જાણવો તે વ્યવહાર છે, પણ તે અવિકારી એકરૂપ સ્વભાવને મદદગાર નથી. નિરાવલંબી એકરૂપ પૂર્ણ છું એવી યથાર્થ શ્રદ્ધાનું જોર હોય તો સાચા નવતત્ત્વના શુભભાવના વ્યવહારને નિમિત્ત કહેવાય: પણ એકલા શુભભાવની શ્રદ્ધારૂપ નવતત્ત્વમાં ઉભો હોય તો વ્યવહારનયાભાસ કહેવાય.

જગતની મીઠાશ. ધન, મકાન, પુત્ર, આબરૂ આદિ તથા રોગ, આબરૂ આદિ પુણ્ય-પાપના સંયોગોમાં આત્માનું જરાપણ હિત નથી. તે બધું જળોજથ્થા છે. વિકારી લોહી પીને જળો મોટી થયેલી દેખાય છે પણ થોડીવારમાં મરી જાય છે તેમ પુણ્યપાપના સંયોગોથી માનેલી મોટપ ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે. ભગવાન ચિદાનંદ આત્માને તે વડે જરાપણ શોભા માનવી તે શરમ છે.

જે અવિનાશી હિત પ્રગટ કરવું છે તે જો શક્તિપણે સ્વભાવમાં જ ન હોય તો પ્રગટી શકે નહિ. નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિએ ઘર ઘાલ્યાં

છે તેથી એમ માન્યું છે કે મને કોઇ બીજું સુખ આપી દેશે. આ ઊંધી શ્રદ્ધા તે જ સંસાર છે, બહારમાં સંસાર નથી.

આત્મા પૂર્ણ પરમાત્મા જેવો જ છે, તેમાં કોઇ પર વસ્તુ કે રાગદ્વેષ પેસી ગયાં નથી. શુભાશુભ વિકારરૂપ ભૂલ સ્વભાવમાં નથી પણ પરલક્ષે ઊંધી માન્યતાના પુરુષાર્થથી ઉત્પન્ન થયેલી ક્ષણિક વિકારી અવસ્થા છે. ભૂલ રહિત ત્રિકાળી અખંડ સ્વભાવના લક્ષે એક ક્ષણ માત્રમાં અનાદિની ભૂલ ટાળવાનું સામર્થ્ય દરેક સમયે છે.

હવે નિશ્ચય સમકિતના સ્વરૂપની ગાથા કહે છે.

भूयत्थेणाभिगदा जीवाजीवा य पुण्णपावं च ।
आसवसंवरणिज्जरबंधो मोक्खो य सम्मत्तं ॥ १३ ॥

અર્થઃ—ભૂતાર્થ નયથી જાણેલ જીવ, અજીવ, વળી પુણ્ય, પાપ તથા આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવતત્ત્વ સમ્યક્ત્વ છે.

અહીં સમ્યક્ત્વની વાત ચાલે છે. શ્રાવકના વ્રત અને મુનિપણું તે સમ્યક્ત્વ પછી જ હોય છે. નિશ્ચય પરમાર્થરૂપ સમ્યક્ત્વ વિના જેટલા ક્રિયા–કાંડ, વ્રત, તપ કરે તે બધા બાળવ્રત અને બાળતપ છે એમ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યું છે. શુભભાવ પણ વિકારી (આસ્રવ) ભાવ છે તેનાથી આત્માને કાંઇ પણ લાભ થતો નથી. જ્ઞાનીને પણ મહાવ્રતાદિના શુભભાવથી ગુણ નથી, પણ અવિકારી અખંડ સ્વભાવના લક્ષે જેટલી સ્થિરતા ઉઘડે છે તેટલો ગુણ છે. જ્યાંસુધી બધો રાગ ન ટળે, વીતરાગ ન થાય ત્યાં સુધી અશુભમાં ન જવા માટે વ્રતાદિના શુભભાવ આવ્યા વિના રહે નહિ, પણ જ્ઞાની તેને પોતાના સ્વભાવના માનતા નથી. જે શુભભાવથી ગુણ માને તેને સ્વતંત્ર સ્વભાવના ગુણની શ્રદ્ધા નથી.

ભૂતાર્થથી જાણેલ જીવ, અજીવ, વળી પુણ્ય, પાપ ને
આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ તે સમ્યક્ત્વ છે. ૧૩.

પ્રશ્ન:—આત્માના ગુણનો ફાલ ક્યાંથી પાંગરે ?

ઉત્તર:—સ્વભાવ આશ્રિત સમ્યક્‌દર્શનરૂપ બીજથી, અને સમ્યક્‌દર્શનથી કરેલી અખંડ સ્વલક્ષની સ્થિરતાથી; પણ શુભભાવ-થી કે કોઇપણ વિકારથી અવિકારી આત્માને ગુણ કદી પણ થાય નહિ. ગુણ તો સ્વભાવમાં જ છે, ગુણ ઉઘડતા નથી પણ ગુણની પર્યાય ઉઘડે છે તેને 'ગુણ ઉઘડયા' એમ વ્યવહારે બોલાય.

જડ કર્માધીન જે પુણ્ય-પાપની ક્ષણિક વૃત્તિ ઊઠે તે અભૂ-તાર્થ છે, નવતત્ત્વના વિકલ્પ પણ અસ્થાયી ક્ષણિક ભાવ છે તેથી તે અભૂતાર્થ છે, સ્વભાવમાં ટકનાર નથી. નવતત્ત્વના ભેદ તથા સર્વ વિકારી અવસ્થાના ભેદને ગૌણ કરી નિત્ય એકરૂપ જ્ઞાયક સ્વભાવને લક્ષમાં લેનાર દૃષ્ટિને શુદ્ધનય અથવા ભૂતાર્થ દૃષ્ટિ કહેવાય છે.

નવતત્ત્વનો મનદ્વારા વિચાર કરવો તે શુભ રાગ છે. તે શુભ વિકલ્પ પરિપૂર્ણ યથાર્થ તત્ત્વ સમજવામાં વચ્ચે નિમિત્તપણે આવ્યા વિના રહેતો નથી, પણ તે વિકલ્પનો અભાવ કરી, ક્ષણિક વિકારી અંશને ગૌણ કરી, શુદ્ધનય વડે એકરૂપ અખંડજ્ઞાયકસ્વભાવી આત્માને જાણી તેની શ્રદ્ધા કરે તે સમ્યક્‌દર્શન છે. સ્વભાવના જોરે નિશ્ચય એકત્વની શ્રદ્ધા થાય છે ત્યાં નવતત્ત્વના વિચારની પ્રથમ હાજરી હતી તેથી તે નિમિત્ત કહેવાય છે.

પોતે જ પૂર્ણ કલ્યાણ સ્વરૂપ સ્વતંત્ર છે, તે સ્વભાવના લક્ષે નવતત્ત્વના ભેદ છોડી નિર્મળ એકપણાની શ્રદ્ધામાં ટકવું તેને સર્વજ્ઞ ભગવાને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે.

ટીકા:—જીવાદિ નવતત્ત્વોને શુદ્ધનયથી જાણે અને જાણ્યા પછી વિકલ્પને ગૌણ કરી, સ્વભાવ તરફ ઢળીને એકરૂપ સ્વભાવને જાણે તે નિયમથી સમ્યક્‌દર્શન છે. આ ધર્મનું પ્રથમ સોપાન છે તે વિના વ્રત, તપ, પૂજા, ભક્તિ આદિ શુભભાવમાં રાગ પાતળો પાડે, તૃષ્ણા ઘટાડે તો પુણ્ય થાય, પણ તેથી આત્માનો ધર્મ અંશ માત્ર પણ ઉઘડે નહિ. આગળ ૩૯ મી ગાથામાં આચાર્ય ભગવાન કહેશે કે શુભાશુભભાવ (અધ્યવસાન) ને જે આત્માનું સ્વરૂપ માને છે તે મૂઢ છે.

અંદર ભૂતાર્થ* (ત્રિકાળી પદાર્થ) નિત્ય પૂર્ણ શક્તિથી ભર્યો છે તેનો જ મહિમા લાવી, તેનું જ લક્ષ કરી, અંદરમાં ન ઢળે અને એકલા નવતત્ત્વના વિચારમાં રોકાય તેને પુણ્ય થાય; પણ અનંત ગુણો સ્વરૂપ દ્રવ્યની શ્રદ્ધા થતી નથી. નવતત્ત્વના વિચાર કરતાં કરતાં અંદર ગુણ ઉઘડી જશે એમ અજ્ઞાની માને છે, પણ શુભ-ભાવ વડે આત્માનો સ્વભાવ ત્રણકાળમાં પણ ઉઘરે નહિ. જે સત્ છે તે સત્પણે જ રહેશે. ત્રણકાળમાં સત્માં અસત્પણું આવતું નથી. નવતત્ત્વને રાગના ભેદ રહિત ભૂતાર્થનય (સ્વભાવની અંતર નિર્મળ દૃષ્ટિ) થી જાણવા તે સમ્યક્ત્વ છે એમ ત્રણે કાળના સર્વજ્ઞો કહે છે.

કોઇ ઠીકરાંનો સંગ્રહ કરી તેને રૂપીઆ માને તો તે અજ્ઞાની છે તેમ જે યથાર્થ વસ્તુને ન જાણે અને તેથી ઊંધા માર્ગ-બાહ્યમાં પોતાના માનેલા કાર્યથી સંતોષ માને, ધર્મ માને તો તે અજ્ઞાની છે. કોઇ વ્યવહારૂ નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાથી કે તેના વિકલ્પથી, પુણ્યથી કે દેહાદિ જડની ક્રિયાથી કે શુભરાગના આચરણથી ધર્મ માને તો તે ઊંધી માન્યતા કરવામાં પણ સ્વતંત્ર છે: પણ સર્વજ્ઞ વીતરાગના અંતરંગ માર્ગમાં તે ઊંધી માન્યતા ચાલશે નહિ અર્થાત્ તે ઊંધી માન્યતાથી કદી પણ ધર્મ થશે નહિ. શુભાશુભભાવ મોક્ષનો માર્ગ નથી પણ બંધનમાર્ગ છે, સંસારમાં રખડવાનો માર્ગ છે. રાગ રહિત દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રને ભગવાને સદ્ભૂત વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે.

આત્માના અભેદ પરમાર્થ સ્વરૂપને સમજાવવા માટે પ્રથમ નિમિત્તરૂપે તીર્થના (વ્યવહાર ધર્મની) પ્રવૃત્તિ અર્થે અભૂતાર્થ (વ્યવહાર) નયથી નવતત્ત્વના ભેદ પાડવામાં આવે છે, કે આ જાણે છે તે આત્મા છે, જે ન જાણે તે અચેતન-અજીવ છે, કર્મના નિમિત્તાધીન જે શુભાશુભ ભાવ થાય છે તે પુણ્યપાપના વિકારી ભાવ છે તેથી તે આસ્રવ છે અને તેમાં જોડાવાથી બંધન થાય છે. સ્વભાવને ઓળખીને ટકવાથી સંવર નિર્જરારૂપ અવસ્થા થાય છે અને સ્વભાવમાં પૂર્ણપણે ટકવાથી મોક્ષરૂપ પૂર્ણ નિર્મળ દશા પ્રગટ થાય છે.

---

* ભૂત = ત્રિકાળ રહેનાર + અર્થ = પદાર્થ.

આ પ્રમાણે નવતત્ત્વની વ્યાખ્યા સમજ્યા વગર પરમાર્થ જાણી શકાય નહિ, તેથી તીર્થની પ્રવૃત્તિ અર્થે અભૂતાર્થ એવા અનેક પ્રકારના ભેદોથી ભૂતાર્થને-એકરૂપ આત્માને કહે છે. ખરી રીતે તેનાથી ધર્મ થતો નથી છતાં તેની હાજરી હોય છે. જ્યારે શ્રદ્ધામાં તેનો અભાવ કરે અને નવ પ્રકારના વિકલ્પને છોડી એકરૂપ અખંડ સ્વભાવનું લક્ષ કરે ત્યારે નવતત્ત્વનો વ્યવહાર નિમિત્ત કહેવાય છે, તે અભાવરૂપે નિમિત્ત છે.

પ્રથમ યથાર્થ નવતત્ત્વ સમજ્યો તેમાં (ગુરુ આદિ તો નિમિત્ત છે પણ) એકપણું પ્રગટ કરનાર શુદ્ધનય જ છે. જો સ્વભાવ તરફ ન ઢળે અને માત્ર દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તથા નવતત્ત્વના શુભ રાગમાં અટકી જાય તો તે પુણ્ય છે.

સાચા નવતત્ત્વની ઓળખાણમાં દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની ઓળખાણ આવી જાય છે. તેનું સ્વરૂપ ટુંકમાં કહે છેઃ—

જીવતત્ત્વઃ રાગ-દ્વેષ, અજ્ઞાન રહિત અસંયોગી શુદ્ધ આત્માને માનવો તે નિશ્ચય શ્રદ્ધા.

અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, બંધ એ પાંચ તત્ત્વને આત્માના સ્વભાવમાં નાસ્તિરૂપ માનવા, તે હેયરૂપ છે એવી શ્રદ્ધા કરવી. કુદેવ, કુગુરુ અને કુશાસ્ત્ર તે આસ્રવ અને બંધના કારણભૂત હોવાથી હેયરૂપ તત્ત્વ છે તેની પણ હેયરૂપ શ્રદ્ધા આ પાંચ તત્ત્વોમાં આવી જાય છે.

સંવર, નિર્જરાઃ તે નિર્મળ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે, સાધકભાવ છે; આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુરૂપે શ્રીગુરુ છે, તેનું સ્વરૂપ સંવર નિર્જરામાં આવી જાય છે.

મોક્ષઃ પૂર્ણ નિર્મળ અવસ્થા તે મોક્ષ છે, અર્હંત અને સિદ્ધ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ છે તેનું સ્વરૂપ મોક્ષમાં આવી જાય છે

આવાં સાચાં નવતત્ત્વ જેણે જાણ્યાં નથી તેની અહીં વાત નથી. વીતરાગદેવના શાસ્ત્રથી, સત્સમાગમે જેણે સાચાં નવતત્ત્વો જાણ્યાં છે છતાં તે નવતત્ત્વના વિકલ્પમાં જ રોકાઈ રહે તો સંસાર જ છે. નવ પ્રકારમાંથી શુદ્ધનય વડે એકરૂપ જ્ઞાયક છું એમ એક પરમાર્થ

સ્વભાવને જ સ્વીકારવો તે સમ્યક્ત્વ છે. દાન, પૂજા વગેરે શુભભાવ છે અને હિંસા, અસત્ય વગેરે અશુભભાવ છે તે શુભાશુભ ભાવો કરવાથી ધર્મ થાય એમ માનવું તે ત્રણેકાળ મિથ્યાત્વ છે. આથી પુણ્યના શુભભાવ છોડીને પાપમાં જવાનું કહેવામાં આવતું નથી.

વિષય, કષાય, દેહાદિમાં આસક્તિ, પૈસા, રાગની પ્રવૃત્તિરૂપ ધંધા તે બધા ભાવોમાં એકલા પાપનો અશુભભાવ છે; અને દાનાદિમાં તૃષ્ણાનો ઘટાડો, કષાયની મંદતા વગેરે હોય તો તે શુભભાવ-પુણ્ય છે. આ રીતે પુણ્ય-પાપને વ્યવહારે જુદા માને પણ બંનેને આસ્રવ માની, તેનાથી ધર્મ ન માને, એ રીતે નવતત્ત્વને બરાબર જાણે ત્યારે તે શુભભાવ છે.

ધર્મની આવી વાત ધીરજથી એકાગ્રતાપૂર્વક સાંભળે નહિ તો મૂળ વસ્તુ એકદમ સમજાય નહિ; પછી અંદર એમ થાય કે આવા પુણ્યના વ્યવહારથી ધર્મ ન થાય એમ માનીશું તો ધર્મ અને પુણ્ય બંનેથી ભ્રષ્ટ થઈશું. પણ સંસારનો અભાવ સત્ય સમજ્યા વિના ત્રણકાળમાં નથી. અનાદિથી યથાર્થ વસ્તુના ભાન વગર જેટલું કર્યું અને જેટલું માન્યું છે તે બધું અજ્ઞાન જ કર્યું છે, તે સર્વના મીંડાં મૂકવાં પડશે. જે ભાવે અનંતકાળથી સંસાર સેવ્યો છે તે ભાવ નવો નથી. ધર્મના નામે અંતર સ્વરૂપને ભૂલીને બીજું બધું અનંતવાર કર્યું છે, પણ તેથી ધર્મ થયો નથી; શુભ-અશુભભાવ માત્ર થયા છે તે બંધનભાવથી અંશ માત્ર ધર્મ થાય નહિ. પૂર્વાપર વિરોધ રહિત સાચાં નવતત્ત્વને જાણે ત્યારે અભૂતાર્થમાં (વ્યવહારમાં) આવે તે પણ પુણ્યભાવ છે, તેનાથી પૂર્ણ પરમાત્મપદ ઉઘડે નહિ.

જે સમજવાના રસ્તે હોય, જેને સમજવાની રુચિ હોય તે સાચું સમજ્યા વગર રહે નહિ, સાચી સમજણ તે જ પ્રથમ ધર્મ છે અને સમજણ અનુસાર સ્થિરતા તે જ ધર્મક્રિયા છે.

બધા આત્મા ભેગા થઈ એક પરમાત્મા છે, એક સર્વવ્યાપક ઇશ્વર છે, જગતનો આધાર છે, જગતનો કર્તા છે એવું માનનાર તો સ્વભાવનો શોધક પણ નથી, સતનો જિજ્ઞાસુ નથી તેને અભૂતાર્થના-

વ્યવહારનયની પણ ખબર નથી. ભગવાન કોઇને કાંઇ આપી દે-આપવાની ઇચ્છા કરે તેવા રાગી નથી. કોઇના આશીર્વાદથી ભલું થાય, કોઇની પ્રાર્થના કરવાથી ગુણ ઉઘડે તેમ માનવું તે તદ્દન અજ્ઞાન છે, મહાપાખંડ-ભ્રમણા છે.

એકલા નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા કરી પુણ્ય બાંધે તો સ્વર્ગમાં જાય પણ સ્વરૂપના ભાનવગર ત્યાંથી ઢોર વગેરેમાં અને ત્યાંથી નરક, નિગોદ વગેરે ગતિઓમાં, ચોરાશીના અવતારમાં રખડે. સત્ તો જેમ હોય તેમ જ કહેવાય, દુનીઆને ગોઠે કે ન ગોઠે તે ઉપર સત્નો આધાર નથી. જે માનવાથી અહિત થાય તે કેમ કહેવાય?

અહીં કહ્યું એ રીતે નવતત્ત્વો અને પરમાર્થ શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ સત્-સમાગમ કરી જાતે સમજે, નિર્ણય કરે અને યથાર્થ ભાન સહિત નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન પોતે પુરુષાર્થથી પ્રગટ કરે તો તેને વ્યવહાર શ્રદ્ધા નિમિત્ત કહેવાય.

આત્માની યથાર્થ ઓળખાણ વગર, સ્વરૂપના ભાન વગર જગતમાં કોઈ શરણ નથી, અખંડાનંદ પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મા છે તેનું ભાન કરે તે જ પોતાનું પરમ શરણ છે, પોતે જ પરમ શરણ છે.

આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે: જેમ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યા છે તેમ નવતત્ત્વને પ્રથમ સત્સમાગમે જાણો, પાત્રતા મેળવી તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરો, સ્વાધીન સ્વરૂપનો પરિચય કરો, સ્વતંત્ર પરમાર્થપણું પ્રગટ કરનાર શુદ્ધનય વડે નિર્મળ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરો.

નવતત્ત્વના વિકલ્પથી આત્માનું યથાર્થ અભેદ સ્વરૂપ ન સમજાય, પણ તે નવ પ્રકારના ભેદરૂપે હું નથી એમ વિકલ્પ અને વિચારનો ભેદ છોડી, ત્રિકાળી પૂર્ણ છું એવી શ્રદ્ધા કરે તો આત્માનો સ્વભાવ સમજાય. આત્માનું સાચું સુખ જોઇતું હોય તો યથાર્થપણું જાણી તેની શ્રદ્ધા કરો; પુણ્ય-પાપના ભાવ તે કર્મ તરફના વિકારીભાવ છે, અભૂતાર્થ છે, આત્મામાં ટકનાર નથી તેથી આત્માનો સ્વભાવ નથી. એમ નવતત્ત્વના વિકલ્પમાં અટકવારૂપ અનેક ભેદોથી આત્માને જુદો માનીને એકરૂપ નિર્વિકલ્પ પરમાર્થપણે તારવી લેવો

તે સમ્યક્‌દર્શન છે. શુદ્ધનયાશ્રિત આત્માનું એકપણું, નિરપેક્ષ નિર્મળ-પણું નક્કી કરવું કે સ્વભાવે પૂર્ણ છું, એકાકાર નિર્મળ જ્ઞાયક સ્વભાવમાં નિશ્ચલ છું, નવતત્ત્વના વિકલ્પ રહિત છું, એમ શુદ્ધનય-પણે સ્થપાયેલા આત્માની અનુભૂતિ કે જે આત્મખ્યાતિ છે, સમ્યક્‌-દર્શન છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અક્રિય, અસંગ, પૂર્ણ છું એવી શ્રદ્ધા વિના ભવ રહિતપણાનો સ્વાનુભવ થાય નહિ અને અતીન્દ્રિય સ્વાનુભવ વિના સ્વભાવના ગુણની નિર્મળતા પ્રગટે નહિ. જોનાર-જાણનાર પોતે અને પોતાને જ જાણે નહિ, અને બહારમાં જે શરીર, મન, વાણીની પ્રવૃત્તિ દેખાય તેને માને, તેથી આગળ જાય તો પાપભાવ ટાળીને દયા, વ્રતાદિના શુભભાવ કરે તેમાં જ બધો 'ધર્મ' માની લે તેને યથાર્થ ધર્મ ક્યાંથી થાય?

પોતાને મનના શુભાશુભ વિકલ્પથી, નવતત્ત્વથી ભિન્ન એકરૂપ જ્ઞાયક ધ્રુવપણે દેખે નહિ અને કોઇ બહારની પ્રવૃત્તિ બતાવે, પુણ્યની વાત કરે કે કંદમૂળ છોડી દેશો તો ધર્મ થશે, તો તે વાતની જલદી હા પાડે; પણ પુણ્ય-પાપથી જુદો આત્મા શું તે માને નહિ. "જાણ-નારને માન નહિ, કહિયે કેવું જ્ઞાન?" જાણનારો પોતે અને જાણે પરને, પોતાને જ ભૂલી જાય! અહીં કંદમૂળ ખાવાની વાત જ નથી, પાપભાવ છોડવા માટે શુભભાવ જરૂર કરવા જોઇએ, પણ તેથી ધર્મ ન થાય એમ સમજવું જોઇએ.

જેનાથી તરાય તે તીર્થ, તેનો ઉપાય ઉપર કહ્યો તે સિવાય બીજો કોઇ ત્રણકાળમાં નથી. અખંડના લક્ષે નવતત્ત્વના શુભરાગનો ખંડ પડે તે આદરણીય નથી, સ્વભાવ નથી; આ જાણવું તે પણ વ્યવહાર છે. તેનો આશ્રય છોડી, ભેદનું લક્ષ ગૌણ કરી, તેના અભાવ-રૂપ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયદૃષ્ટિથી અંતરમાં એકાગ્ર થયો, તે અનુભવ સહિત પૂર્ણ સ્વરૂપની શ્રદ્ધા થતાં સમ્યક્‌દર્શન થાય છે. તેને યથાર્થ ખબર પડે છે કે પરમાત્માના મને દર્શન થયાં એટલે કે પૂર્ણ નિશ્ચય સાધ્ય સિદ્ધ પરમાત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ લક્ષ થયું. સમ્યક્‌દર્શન તે જ પરમાત્માનું દર્શન છે.

પ્રશ્ન:-આત્મસાક્ષાત્કારમાં તેજ (પ્રકાશ) દેખાય ?

ઉત્તર:—ન દેખાય, કારણ કે આત્મા તો અરૂપી છે, સદાય જ્ઞાનઆનંદસ્વરૂપે છે અને પ્રકાશ તો પરમાણુ છે-રૂપી છે, અરૂપી આત્મામાં રૂપી રજકણો છે જ નહિ.

સર્વજ્ઞના ન્યાય અનુસાર વિરોધ રહિત યથાર્થ વસ્તુનો આત્મામાં નિર્ણય થાય એટલે જેવો સ્વાધીનપૂર્ણ સ્વભાવ છે, તેની જાહેરાતનો સંતોષ થાય છે કે અહો ! આવો હું ! છૂટો પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદનો ગોળો છું. દરેક આત્મા આવા જ પરિપૂર્ણ છે. તેની એકાગ્રતામાં નિરાકૂળ સ્વભાવની અનુપમ શાંતિ આવે છે તે સહજ છે, અંદરથી પૂર્ણ સ્વભાવની નિઃશંક ખાત્રી આવે તો સ્વભાવ પૂર્ણ ભરચક ભર્યોજ છે તેમાંથી નિર્મળ સ્થિરતા અને આનંદ આવે છે. નિમિત્તના વિકલ્પથી આનંદ આવતો નથી. યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ થયા પછી અખંડ સ્વભાવના લક્ષે નિર્મળ પર્યાય ઉઘડી તે સામાન્ય સ્વભાવમાં ભળી જાય છે; આવો સમ્યક્દર્શનનો પરમ અદ્ભુત મહિમા છે.

આ રીતે શુદ્ધનયથી આત્મ સન્મુખ રહી નવતત્ત્વનો વિચાર કરતાં, અખંડ સ્વભાવ તરફ એકાગ્ર દૃષ્ટિ થતાં સમ્યક્દર્શન થાય છે; તેમ થવામાં સાચા નવતત્ત્વનું જ્ઞાન નિમિત્ત થાય છે તે હેતુથી આ નિયમ કહ્યો છે, પણ અંતર અનુભવથી નિશ્ચય શ્રદ્ધા ન કરે તો તેને નિમિત્ત થાય નહિ. જેણે વીતરાગે કહેલાં સાચાં નવતત્ત્વને જ જાણ્યાં નથી તેની તો અહીં વાત જ નથી.

તા ૬-૮-૪૩.

સમ્યક્દર્શન તે આત્માના અનંત ગુણોમાંથી શ્રદ્ધા નામે ગુણની નિર્મળ અવસ્થા છે. શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર ગુણને મુખ્ય કરી કહીએ તો તે ગુણ અનાદિ અનંત છે; જ્યારે તેની શુદ્ધ અવસ્થા અપ્રગટ હોય ત્યારે વિકારી અશુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટ હોય, તે અશુદ્ધ અવસ્થાને મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર કહેવાય છે. સ્વભાવના લક્ષે સાચી શ્રદ્ધાની નિર્મળ અવસ્થા ઉત્પન્ન થતાં અશુદ્ધ અવસ્થા હતી તે બદલીને શુદ્ધ થાય છે તેને સમ્યક્દર્શન કહેવાય

છે. સમ્યક્‌દર્શન થતાં તુરત જ ચારિત્રમાં પૂર્ણ સ્થિરતા–વીતરાગપણું થઇ જતું નથી.

જેમ કેરીમાં તેની ખાટી અવસ્થા વખતે જ ખટાશનો નાશ કરનાર મીઠો સ્વાદ શક્તિપણે ભર્યો ન હોય તો ખટાશનો અભાવ થઇ મીઠાશ પ્રગટ થઇ શકે નહિ. વસ્તુમાં જે શક્તિ જ ન હોય તે ઉત્પન્ન થાય નહિ. કેરીમાં મીઠાશ નવી પ્રગટી એમ માનનારની સ્થૂળ-દૃષ્ટિ છે. પુદ્‌ગલમાં રસગુણ અનાદિઅનંત છે તે ગુણની અવસ્થા બદલાયા કરે છે, તેથી જે વખતે રસ–ગુણની ખાટી અવસ્થા પ્રગટ છે તે જ વખતે તે ખાટી અવસ્થા બદલવાની અને મીઠી અવસ્થા થવાની તાકાત (યોગ્યતા) ધ્રુવ સ્વભાવી ગુણમાં દરેક સમયે ભરી છે. હોય તે સર્વથા નાશ પામે નહિ અને ન હોય તે નવું ઉપજે નહિ. દરેક વસ્તુ અને ગુણ એકરૂપ ધ્રુવ ત્રિકાળ ટકી રહે છે, અવસ્થા બદલાતી જ રહે છે. ખાટી, મીઠી અવસ્થાની શક્તિરૂપ રસગુણ પુદ્‌ગલ દ્રવ્યમાં ત્રિકાળ ભર્યો છે, તેના સામર્થ્યના જોરે ખાટી અવસ્થાનો નાશ અને મીઠી અવસ્થાનો ઉત્પાદ થાય છે તે રસગુણની ધ્રુવતાના જોરે છે, અને તે ગુણ દ્રવ્યના આધારે છે. એ પ્રમાણે આત્મામાં તેનો શાંત અવિકારી સ્વભાવ અનંતગુણથી ત્રિકાળ એકરૂપ છે. તેમાં આનંદગુણની બે અવસ્થા છે (૧) વિકારી અને (૨) અવિકારી. પર ચીજના સંબંધ વિના વસ્તુ એક સ્વભાવપણે રહે તો વિકાર થાય નહિ. વિકાર પરથી થતો નથી, પણ પોતાની યોગ્યતાથી (તેવા ભાવ કરવાથી) અવસ્થામાં ક્ષણિક વિકાર થાય છે, નિમિત્ત સંયોગરૂપ પર ચીજ છે; દરેક વસ્તુ સ્વતંત્ર છે અને પોતાના આધારે ટકીને પોતાની અવસ્થા પોતાથી બદલાવે છે

આત્મા જાણનાર છે, તે પોતાના નિર્વિકારી અખંડ એકરૂપ જ્ઞાયક સ્વભાવને ન જોતાં, પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને પર વસ્તુ ઉપર લક્ષ કરે છે અને તે નિમિત્ત આધીન થઇ હું રાગી–હું દ્વેષી, હું પરનો કર્તા એવી ઊંધી માન્યતા અનુસાર ક્રોધ, માન, માયા, લોભની વિકારી વૃત્તિ વર્તમાન ઊંધા પુરુષાર્થથી કરે છે, તે પુણ્ય–

પાપની વિકારી વૃત્તિ મારી છે અને હું વિકારી છું એમ માનવું તે મિથ્યાદૃષ્ટિનો વિષય છે.

એકરૂપ જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવી નિર્વિકારી ત્રિકાળ ધ્રુવ છું એવી દૃષ્ટિ અવિકારી સ્વભાવને જુએ છે. પુણ્ય–પાપની ક્ષણિક વૃત્તિ નિમિત્તાધીન નવી થાય છે તે વર્તમાનમાં પુરુષાર્થની નબળાઇથી થાય છે, કોઈ પરાણે કરાવતું નથી. તે ક્ષણિક રાગદ્વેષના વિકલ્પ જેટલો જ હું નથી, હું તો ત્રિકાળી અખંડ જ્ઞાયક સ્વભાવે એકરૂપ રહેનારો છું, તેના લક્ષે વિકારનો નાશ કરી ધ્રુવ એકાકાર ટકી રહે તે અખંડ દૃષ્ટિનો વિષય આખો આત્મા વર્તમાનમાં પણ પૂર્ણ છે તેને લક્ષમાં લેવો તે સમ્યગ્દર્શન છે.

ધ્રુવ સામર્થ્યના જોરે વર્તમાન વિકારી અવસ્થાનો ક્રમેક્રમે નાશ અને અવિકારી આનંદપણે નિર્મળ અવસ્થાની ઉત્પત્તિ થાય છે. બહારથી ગુણ કે તેની અવસ્થા આવતી નથી. પાપથી બચવા શુભભાવ થાય છે પણ તે સ્વભાવને મદદગાર નથી. વર્તમાન ઊણી અવસ્થાનો અભાવ તે વ્યવહારે પૂર્ણ નિર્મળ અવસ્થાનું કારણ છે, પરમાર્થે આત્મા દ્રવ્ય અખંડ વસ્તુ છે તેજ વિકારી અને ઊણી અવસ્થાનો નાશ કરનાર અને પૂર્ણ નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટ કરનાર નિશ્ચય કારણ છે.

વિકાર ક્ષણિક છે તે અવિકારી અખંડ નિત્ય સ્વભાવનો વિરોધી છે તેમ જાણે તો વિકારનો નાશક પોતાનો સ્વભાવ માની શકે વિકારનું નિમિત્ત કારણ (સંયોગી ચીજ) અજીવ–જડ પદાર્થ છે: એવા જીવ અને અજીવ બંને સ્વતંત્ર પદાર્થની વર્તમાન વિકાર અવસ્થામાં નિમિત્ત–નૈમિત્તિક વ્યવહાર સંબંધે નવ અથવા *સાત ભેદ પડે છે. એક અખંડ સ્વભાવમાં, પરની અપેક્ષા વગર, નવ પ્રકારના વિકલ્પ સંભવે નહિ. નિમિત્તાધીન કરવામાં આવતા બધા ભાવો શુભ કે અશુભ વિકલ્પ છે. નવતત્ત્વના વિકલ્પને ભગવાન રાગ કહે છે, તેમાં

* પુણ્ય–પાપને આસ્રવથી જુદા ગણવામાં આવે તો નવ ભેદ છે અને પુણ્ય પાપને આસ્રવના પેટામાં ગણવામાં આવે તો સાત ભેદ છે.

જીવ અટકે નહિ અને પૂર્ણ એકરૂપ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરે તો નવતત્ત્વના વ્યવહારને નિમિત્ત કહેવાય.

પ્રશ્નઃ—નવતત્ત્વના શુભભાવની મદદ લેવી પડશેને? વ્રત, સંયમ આદિની શુભ પ્રવૃત્તિ વિના આગળ કેમ વધી શકાય?

ઉત્તરઃ—સમ્યક્દર્શન થયા વગર વ્રત, તપ, સંયમાદિ યથાર્થ હોય નહિ. શુભરાગ તે વિકાર છે તેની મદદથી આગળ વધી શકાતું નથી પણ પરમાર્થની રુચિમાં શુભરાગ વચ્ચે આવ્યા વિના રહેતો નથી. હું વિકલ્પથી જુદો ત્રિકાળી અખંડ અવિકારી છું એવી શ્રદ્ધાના જોરે વિકલ્પનો અભાવ કરે ત્યારે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ થાય અને નવતત્ત્વના જે વિચાર હતા તેને આરોપથી નિમિત્ત કહેવાય, પણ અખંડની શ્રદ્ધા ન કરે તો નિમિત્ત કહેવાય નહિ. નવતત્ત્વના શુભ વિકલ્પથી ગુણ થશે એવું માને તે વ્યવહારનયાભાસ છે.

જેની દૃષ્ટિ નિમિત્ત ઉપર છે તે શુભરાગના આસ્રવની ભાવના ભાવે છે કે હાશ! એ વ્રત, તપ કરવાનું આવશે તો ખરું ને! પણ તે તો અશુભ ટાળવા અર્થે, શુદ્ધ દૃષ્ટિના જોરમાં આવી જાય છે જેને સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ નથી તેનું નિમિત્ત ઉપર વજન જાય છે ને તેથી પર્યાયથી, નાસ્તિથી, અનિત્યથી પુરુષાર્થ થતો હશે એમ માને છે. પર્યાય ઉપર જ દૃષ્ટિ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તેનાથી રાગ પાતળો પડે પણ રાગનો અભાવ કદી ન થાય અખંડ સ્વભાવની શ્રદ્ધાના જોરે જ રાગનો અભાવ થઈ શકે છે. આ વાત સમજે નહિ તે લોકો 'અમારો વ્યવહાર—અમારો વ્યવહાર' એમ કહી, તેમણે માનેલા વ્યવહારને જ પકડી રાખે છે.

આત્માની અપૂર્વ વાત અંદરમાં જ્ઞાનની સમજણથી જ બેસે તેવી છે, માટે 'અમને નહિ સમજાય' એ વાત જ છોડી દો. આત્માનું સ્વરૂપ આત્માને નહિ સમજાય તો કોને સમજાશે? આ બિચારાં દેહ-ઇન્દ્રિયોને તો કાંઈ ખબર નથી. સર્વજ્ઞ વીતરાગે જે કહ્યું છે તે બધુ જીવથી થઈ શકે છે એમ જ્ઞાનમાં જાણીને જ તે કહ્યું છે; ન થઈ શકે એવું સર્વજ્ઞ કહેતા જ નથી. બધા આત્મા પરમાત્મા સમાન

પૂર્ણ છે એવા સ્વતંત્ર સ્વભાવના પૂર્ણ સામર્થ્યને જાણીને ભગવાનની વાણી નીકળી છે. જેને અંદરમાં ગોઠતું નથી તે 'અમને નહિ સમજાય' એવી માન્યતાની આડ રાખી વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ સમજવા માગતો નથી. આ સમજવું કઠણ પડે કે નહિ સમજાય એવી માન્યતા જ સાચા હિતરૂપ સ્વભાવને રોકી રાખે છે.

પ્રથમ નવતત્ત્વના વિચાર અને સાચા જ્ઞાન વિના સ્વભાવ પ્રગટે નહિ અને નવતત્ત્વના વિકલ્પરૂપ વિચારમાં રોકાય તો તે શુભ-રાગથી પણ આત્માનો ગુણ પ્રગટે નહિ. નવતત્ત્વના વિચાર પ્રથમ આવે ખરા, તે વિના પરમાર્થમાં સીધા જઇ શકાય નહિ અને તેનાથી પણ જઇ શકે નહિ. જેમ આંગણામાં આવ્યા વિના ઘરમાં જઇ શકાય નહિ અને આંગણું સાથે લઇને પણ ઘરમાં જઇ શકાય નહિ, પણ આંગણામાં આવ્યા પછી તેનો આશ્રય છોડી એકલો ઘરમાં જાય તો જ જઇ શકે, તેમ સાચા નવતત્ત્વ બરાબર ન જાણે અને માને કે સમજ્યા વિના ઉપાદાનથી આત્માનો વિકાસ થશે તો તે બને નહિ. ઉપાદાનનું જ્ઞાન વિકલ્પદ્વારા થાય; તેને જેમ છે તેમ ન જાણે તો ભૂલ થાય

કોઈ એકલો આત્માજ માને અને આત્મામાં અવસ્થા ન માને, વિકલ્પ પુણ્ય-પાપ ન માને, નવતત્ત્વનો વ્યવહાર પણ ન માને તો પરમાર્થની સાચી શ્રદ્ધા ત્રણ કાળમાં થાય નહિ. વળી નવતત્ત્વને સાચા તો માને પણ તેના શુભભાવથી ગુણ ઉઘડે એમ માને તો પણ ખોટું જ છે. હું પરપણે નથી, ક્ષણિક વિકારપણે નથી, પર મને લાભ-નુકશાન કરનાર નથી તેમજ હું પરને કાંઇ કરી શકતો નથી. હું અનંત ગુણથી પૂર્ણ જ્ઞાયક-સ્વરૂપે છું એમ યથાર્થ સ્વભાવને જાણે તો બધાં સમાધાન થઇ જાય. સ્વતંત્રપણે ત્રિકાળ એકરૂપ ટકનાર આત્મા અનંત છે અને પરમાણુઓ પણ અનંત છે. અવસ્થામાં વિકાર છે. તે ક્ષણિક અવસ્થા પર નિમિત્ત આધીન જીવમાં થાય છે અને જીવ તેનો અજ્ઞાનભાવે કર્તા છે. અનંત જીવ સ્વતંત્રપણે એકેક પૂર્ણ છે. પરમાર્થે દરેક આત્માની શક્તિ પૂર્ણ સિદ્ધ પરમાત્મા સમાન દરેક સમયે છે, એવા પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને પરલક્ષે વિકારીભાવ

ર્તમાન એકજ સમયની અવસ્થા પૂરતા છે પણ પ્રવાહરૂપે અનાદિથી પોતાની વર્તમાન ભૂલ અને પુરુષાર્થની નબળાઇ વડે થાય છે; તે વિકારને ટાળનાર અવિકારી નિત્ય છું એમ અખંડ સ્વભાવના ભૂલ અને મલિન અવસ્થાનો નાશ કરીને, સ્વાશ્રયના જોરે સ્તરના વધીને ક્રમેક્રમે નિર્મળતા થતાં છેવટે પૂર્ણ નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટ થઇ શકે છે. આમાં ઘણા ન્યાય આવી ગયા, નવે તત્ત્વનો સાર આવી ગયો

અનાદિથી સ્વચ્છંદે કલ્પનાથી અસત્‌ને સત્ માન્યું છે. પરમાર્થની સાચી શ્રદ્ધા કરવામાં નવતત્ત્વ અને સાચા દેવ–ગુરુ–શાસ્ત્રની ઓળખાણ જોઇએ અને સાચો ઉપદેશ દેનાર સત્ નિમિત્તની હાજરીથી એકવાર સાક્ષાત્ ઉપદેશ સાંભળવો જોઇએ પણ તે નિમિત્તથી ગુણ ન થાય. ગુરુ મળવા માટે રાહ જોવી પડે એવી પરાધીનતા નથી, પાત્ર થયે ગુરુનું નિમિત્ત તેના કારણે હાજર હોય જ છે.

સત્ સમજવા માટે પોતે પાત્ર થઈ તેનું ખૂબશ્રવણ–મનન કરવુ જોઇએ; નિમિત્ત સમજાવી દે નહિ. પોતે સમજે ત્યારે સત્‌નો ઉપદેશ અને ઉપદેશક જ્ઞાની પુરુષ હાજર હોય છે, પણ પોતે પોતામાં સ્વલક્ષે ઠરી સત્‌ની શ્રદ્ધા કરે ત્યારે જ તે નિમિત્ત નીવડયા એમ આરોપથી કહેવાય. ન સમજે તો તે સમજાવી શકે નહિ, તેથી તેને તે નિમિત્ત પણ કહેવાય નહિ.

આત્માની વાત અનાદિના અનઅભ્યાસને લીધે ઝીણી લાગે પણ તે સ્વભાવની વાત છે. આત્માનાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર તે અરૂપી સૂક્ષ્મ છે, છતાં તે સૂક્ષ્મ ભાવને જાણનારો નિત્ય અરૂપી સૂક્ષ્મ સ્વભાવવાળો બેહદ શક્તિપણે છે. કોઈ એમ માને કે અમને આવું સૂક્ષ્મ ન સમજાય, તો તેનો જવાબ છે કે, તું પોતે જ અરૂપી સૂક્ષ્મ છો પોતે પોતાને કેમ ન જાણે? સંસારમાં ડહાપણથી સૂક્ષ્મ આંટીઘૂંટીને બરાબર સમજી લે છે તો આ સ્વભાવમાં કેમ ન સમજે?

પાપ છોડી પુણ્ય કરવાનું વ્યવહારે કહેવાય પણ પરમાર્થે તો બેઉ છોડવા જેવાં પ્રથમથીજ માને તો પવિત્ર અવિકારી સ્વભાવનો

પ્રેમ રહે, પણ રાગ વડે અવિકારી ગુણ પ્રગટે એમ માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે. અંદર પૂર્ણ સ્વભાવરૂપ શક્તિ ન હોય તો આવે નહિ; પોતાના ગુણો પરની મદદ વડે ઉઘડે એમ જે માને તે પોતાને નમાલો માને છે, તેને અવિકારી ગુણની ખબર નથી. વર્તમાન વિકારી અવસ્થા વખતે પણ દરેક સમયે અનંતગુણની બેહદ શક્તિ આત્મામાં છે તેને શુદ્ધ નયથી જાણી, એકરૂપ નિત્ય સ્વભાવની પ્રતીતિ કરે તો તેના જોરે નિર્મળતાનો અંશ ઉઘડી પૂર્ણ નિર્મળ આખા સ્વભાવનું ભાન થાય છે; અવસ્થાભેદને જોવાથી એટલે વ્યવહારનયનો આશ્રય કરવાથી રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી અવિકારી ધ્રુવ સ્વભાવનું ભાન થતું નથી.

યથાર્થ સમ્યક્‌દર્શન અમને થયું છે એમ માને અને ભવની શંકા રહે તેમ બને નહિ. સર્વજ્ઞ ભગવાનનો સ્વભાવ અને તારો સ્વભાવ એકજ જાતનો છે. સ્વભાવ ભવનું કારણ નથી. ભવનું કારણ તો પરાશ્રયરૂપ રાગને પોતાનો માનવો તે છે; તે નવો કરે ત્યારેજ થાય છે. સ્વભાવમાં પરભાવનું કર્તાપણું ત્રણકાળમાં નથી. નિઃશંક સ્વભાવનું જેણે ભાન કર્યું તે પૂર્ણ પવિત્ર સ્વભાવને જુએ છે; એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવમાં તે સંસાર-મોક્ષ એવી પર્યાયના ભેદ જોતો નથી. તેને સ્વભાવનોજ સંતોષ છે, પણ જેને સ્વભાવ તરફ જોર નથી, અંતર સ્વભાવની દૃષ્ટિ નથી તેને બીજાની પ્રીતિ છે અને તેથી ભવની શંકા રહ્યા કરે છે. જ્યાં વિરોધી ભાવની પ્રીતિ ત્યાં અવિરોધી સ્વભાવની એકાગ્રતારૂપ પ્રીતિ હોઈ શકે નહિ. પર્યાયના ભેદથી તરી શકાતું નથી.

શુદ્ધનયથી નવતત્ત્વને જાણવાથી આત્માની અનુભૂતિ થાય છે તે હેતુથી આ નિયમ કહ્યો. ત્યાં, વિકારી થવા યોગ્ય અને અને વિકાર કરનાર; એ બન્ને પુણ્ય છે, તેમજ એ બન્ને પાપ છે; ત્યાં વિકારી થવા યોગ્ય અને વિકાર કરનાર જીવ-અજીવ બન્નેમાં બે અપેક્ષા વ્યવહારથી છે. જેમ સોનામાં પરધાતુના નિમિત્તે અશુદ્ધતા કહેવાય છે તેમ જો અશુદ્ધ અવસ્થાથી ભેદરૂપ થવાની યોગ્યતા ન હોય તો પરનો આરોપ થઈ શકે નહિ જીવને વર્તમાન અવસ્થામાં પરનિમિત્તે

વિકારી થવાની અને કર્મને નિમિત્ત નીવડવાની બન્ને સ્વતંત્ર યોગ્યતા છે.

કર્મ સૂક્ષ્મ પરમાણુ છે તેમાં બે પ્રકારે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક નીવડવાની અવસ્થા છે, જીવને વિકારી ભાવ કરવામાં નિમિત્ત કારણ અંદરનું દ્રવ્ય કર્મ છે, અને શરીરઆદિ નોકર્મ બાહ્ય કારણ છે. પોતે વિકારી ભાવ કરે તો સંયોગમાં નિમિત્ત કારણનો આરોપ છે, અવિકારીભાવે પોતે સ્થિર રહે તો કર્મને અભાવરૂપે નિમિત્ત કહેવાય છે. નિમિત્તની અપેક્ષા વિના એકલો ટકી રહે તેને સ્વભાવ કહેવાય કર્મના સંયોગ આધીન વિકારી થવા યોગ્ય અવસ્થા જીવમાં ન હોય તો ત્રણકાળમાં વિકાર થઈ શકે નહિ, પણ વિકારીપણું સ્વભાવ નથી. વિકારી થવાની યોગ્યતા તે ક્ષણિક અવસ્થા હોવાથી બદલાવી શકાય છે અને સ્વભાવ ધ્રુવ એકરૂપ જ ટકી રહે છે.

જ્યાંસુધી વિકારના નાશક સ્વભાવની પ્રતીતિ જીવ ન કરે ત્યાંસુધી વિકારનું કર્તાપણું છે. જેને પુણ્યની મીઠાશ છે તે અજ્ઞાની જીવમાં જુનાં કર્મના નિમિત્તે વિકારી થવાની અને જે કર્મપણે થવાની તૈયારીવાળા રજકણો છે તેને કર્મરૂપ થવામાં નિમિત્તરૂપ નીવડવાની યોગ્યતા તે જ જીવમાં છે એમ જીવની એક જ વિકારી અવસ્થામાં બે અપેક્ષા આવે છે. (૧) વિકારીપણે થનાર, અને (૨) વિકાર કરનાર.

જગતમાં અનંત રજકણો પડ્યા છે તે બધા આત્માને વિકારરૂપ થવામાં નિમિત્ત થતાં નથી. પણ પૂર્વે જે રજકણો કર્મપણે બંધાયાં છે તે જુનાં કર્મોનો સંયોગ, જીવને શુભાશુભ ભાવ થાય ત્યારે નિમિત્તરૂપ કહેવાય છે, અને જીવના વર્તમાન રાગદ્વેષનું નિમિત્ત પામીને જે પરમાણુમાં બંધપણે થવાની યોગ્યતા હોય છે તે નવાં કર્મરૂપે બંધાય છે.

જીવને વિકાર કરતી વખતે મોહકર્મનાં પરમાણુઓની ઉદયરૂપ પ્રગટ અવસ્થા નિમિત્ત છે; એના સંયોગ વિના વિકારી અવસ્થા થાય નહિ પણ તે નિમિત્ત વિકાર કરાવતું નથી. જો નિમિત્ત વિકાર કરાવતું હોય તો પોતે જુદો સ્વતંત્ર કહેવાય નહિ અને રાગ ટાળી

શકે નહિ. બન્ને સ્વતંત્ર ચીજ છે. આત્મામાં કર્મની નાસ્તિ છે, જે પોતામાં નથી તે પોતાને નુકસાન કરી શકે નહિ. પોતે સ્વલક્ષે વિકાર કરી શકે નહિ પણ વિકારમાં નિમિત્તરૂપ બીજી વસ્તુની હાજરી હોય છે. કોઇની અવસ્થા કોઈના કારણે થતી નથી. જ્યાં જીવને વિકારી ભાવ કરવાની વર્તમાન યોગ્યતા હોય ત્યાં નિમિત્તરૂપે થનાર કર્મ હાજર જ હોય.

જે રજકણ વર્તમાનમાં લાકડારૂપે પાણીમાં ઉપર તરવાની તાકાતવાળા છે તે જ રજકણોનો પિંડ લોઢાની અવસ્થાપણે થાય ત્યારે તે પાણીમાં બીલકુલ તરે નહિ. તે રીતે પુદ્‌ગલમાં જે વખતે જીવને વિકારમાં નિમિત્ત થવાની અને બંધાવાની યોગ્યતા થઈ ત્યારે અન્ય અવસ્થા બદલીને તે કર્મરૂપ અવસ્થાપણે થાય છે; તે રૂપે થવાની તાકાત તેનામાં હતી તે પ્રગટ થઇ છે ને તેમાં જીવની વિકારી અવસ્થા નિમિત્ત છે.

જ્યારે સૂર્ય ઉગે ત્યારે જે સુર્યવિકાસી કમળ હોય તે જ ખીલે તેવી તેની યોગ્યતા છે, તેમ જીવના શુભાશુભ ભાવનું નિમિત્ત પામીને જડ પરમાણુઓ સ્વયં કર્મરૂપે અવસ્થા ધારણ કરે છે. પરમાણુઓમાં અનંત પ્રકારની અવસ્થારૂપે થવાની શક્તિ પોતાના આધારે છે કારણ કે તે પણ અનાદિ અનંત સત્ વસ્તુ છે, તેમાં અનંત પ્રકારની શક્તિઓ સ્વતંત્રપણે ભરેલી છે.

સંસારી દશામાં રહેલા આત્મા સાથે સ્થૂળ દેહ સિવાય અંદર ઝીણી ધૂળનું (આઠ કર્મોનું) બનેલું એક સૂક્ષ્મ શરીર છે તે કાર્માણ શરીર કહેવાય છે. કાર્માણ શરીરને દ્રવ્યકર્મ પણ કહેવાય છે. જેમ દાળ, ભાત, રોટલી વગેરેના રજકણો લોહી, માંસ વગેરે અવસ્થાપણે તેની સ્વતંત્ર તાકાતથી પરિણમે છે તેમ સૂક્ષ્મ કર્મરૂપે થવાની યોગ્યતા જડ રજકણોમાં હતી તે તેની તાકાતથી કર્મરૂપે પરિણમે છે. જડની કોઈ અવસ્થા જીવ કરી શકે નહિ.

જીવમાં પુણ્ય-પાપના વિકારીભાવ કરવાની યોગ્યતા છે પણ તેના સ્વભાવમાં તે વિકાર નથી, જો સ્વભાવમાં અશુદ્ધતા હોય તો

કદી ટળી શકે નહિ. બાહ્ય દૃષ્ટિથી ઠીક–અઠીક કરી પરમાં જીવ અટકે છે ત્યારેજ વિકાર થાય છે, તે દરેક સમયે નવો કરે છે. દયા, હિંસા આદિ અનેક પ્રકારે પુણ્ય–પાપના વિકારી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે તે સ્વાધીન સ્વભાવરૂપ ભાવ નથી. તે વિકારીભાવનો નાશ કર્યા પછી પણ સિદ્ધ પરમાત્મામાં નિર્વિકારી અવસ્થાનું સમયે સમયે પરિણમન રહે છે, અનંત આનંદના અનુભવરૂપ અવસ્થા દરેક સમયે બદલાયા કરે છે.

અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષરૂપ વિકારી અવસ્થાને જીવની યોગ્યતા કહી કારણ કે તે જીવમાં થાય છે. કોઇ પર ચીજ આત્માને ભૂલ કરાવે કે ભાવ બગાડે એમ બનતું નથી કારણ કે આત્મામાં જડ કર્મની, સર્વ પર ચીજની નાસ્તિ છે. દરેક આત્મા સદાય પોતાપણે છે, પરપણે એટલે કોઇ બીજા આત્માપણે કે જડ કર્મપણે, શરીરાદિ પરપણે કે પરના કાર્ય–કારણપણે ત્રણકાળમાં નથી. પર ચીજથી તને લાભ નુકશાન નથી કારણ કે તેની તારામાં નાસ્તિ છે. જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં તેની ઊંધાઇરૂપ દોષ હોઇ શકે અને ધ્રુવ એકરૂપ ગુણની તાકાતના આધારે દોષ પલટી ગુણ પણ ત્યાંજ થઇ શકે; તેથી તને નુકસાન કરનારો ભાવ પણ તારોજ છે અને તે વિરોધી ભાવને ટાળનાર પણ તારોજ સ્વભાવ છે. જે વખતે અવિકારી અવસ્થા તારામાં તારે આધીન થઇ તે જ વખતે કર્મની અવસ્થા તેના કારણે બદલીને અન્યરૂપે થઈ તેમાં તું 'નાસ્તિપણે' નિમિત્ત થયો. તે પ્રકારે તારું નિમિત્ત પામવાની તેનામાં યોગ્યતા હતી તેથી તેની નૈમિત્તિક નિર્જરા-રૂપ અવસ્થા થઇ.

પરમાણુમાં કર્મરૂપ વિકારી અવસ્થા થવાની યોગ્યતા અને જીવમાં વિકારીભાવ થાય તેમાં તે કર્મનું નિમિત્ત નીવડવાપણું એ બન્ને છે. જડકર્મમાં અને જીવમાં પણ નિમિત્ત–નૈમિત્તિક ભાવપણું છે. એમ વ્યવહારથી જીવ–અજીવમાં નિમિત્ત–ઉપાદાનનો (પરસ્પર નિમિત્ત–નૈમિત્તિકપણે થવાનો) સંબંધ છે.

આ રીતે નવતત્ત્વના વિચારો રાગવાળા છે, એ પ્રમાણે આ

ગાથામાં વાત ઉપાડી છે; તેમાં એકએક તત્ત્વમાં બબ્બે પ્રકારથી કહેશે. બહારની ચિંતા ભૂલી એકાગ્રતાથી ધ્યાન રાખે તો સમજાય તેવું છે.

તા. ૭–૮–૧૯૪૩.

જે સંસ્કારી જીવ હોય તેને તો બાર ગાથા સુધીમાં યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાઈ જાય તેવું સંક્ષેપમાં સારરૂપ કથન છે. તેરમી ગાથાથી નવતત્ત્વના વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવે છે. વાણીથી કે શુભ વિકલ્પથી સામો સમજે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે; હું પરથી સમજ્યો એમ ખરેખર માની લે તો મિથ્યાત્વ છે.

જીવ અને અજીવ એ બે ત્રિકાળ જુદા પદાર્થ છે, એક પદાર્થમાં પરનિમિત્તની–અપેક્ષાએ ભેદ પડે છે. પરનિમિત્ત વગર એકલા તત્ત્વમાં વિકાર કે ભેદ સંભવે નહિ

આત્મામાં વર્તમાન અવસ્થામાં ઊણપ અને દુઃખ છે તે ત્રિકાળ ટકનાર આનંદગુણની–સુખગુણની વર્તમાન નિમિત્તાધીન વિકારી અવસ્થા છે. અંદર સ્વભાવમાં દુઃખ નથી. પરાશ્રિત વિકાર છે તે વર્તમાન એકએક સમયની અવસ્થા પૂરતો છે. તે સિવાય આખો ધ્રુવ સ્વભાવ વર્તમાનમાં પણ પૂર્ણ અખંડ નિર્મળ છે. જે વસ્તુ સત્ હોય તે નિત્ય સ્વતંત્ર હોય, અવિકારી હોય; અને જો તેની વર્તમાન પ્રગટ અવસ્થા પણ અવિકારી જ હોય તો આકૂળતા હોય નહિ; પણ વર્તમાન અવસ્થામાં આકૂળતા છે તેથી દુઃખ છે. આકૂળતા એકેક સમયમાત્રની સ્થિતિથી વર્તમાન અવસ્થામાં નિમિત્ત આધીન ભાવ કરવાથી થાય છે. પોતાના સ્વભાવના અભાન વડે અનાદિથી નિરાકૂળ શાંતિને ચૂકીને આકૂળતાનું દુઃખ જીવ ભોગવી રહ્યો છે.

વિકારમાં પરસંયોગની નિમિત્તમાત્ર હાજરી છે અને અજ્ઞાનભાવે નિમિત્તાધીન થવાની યોગ્યતા પોતાની છે. પર તરફના વલણથી વિકારી અવસ્થા જીવમાં થાય છે જ્યાં ગુણ જ ન હોય ત્યાં તે ગુણની કોઈ અવસ્થા પણ ન હોય લાકડામાં ક્ષમા ગુણ નથી તેથી તેની (ક્ષમાગુણની) ઊંધી અવસ્થા ક્રોધ પણ તેમાં નથી. જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં જ તે ગુણની વિકારી કે અવિકારી અવસ્થા પોતાથી

થઇ શકે છે; છતાં કોઈ કાળે ગુણમાં દોષ પેસી જતા નથી. ગુણ તો એકરૂપ નિર્મળ રહે છે. આવા ત્રિકાળ સ્વભાવની જેને ખબર નથી તે પોતાના ધ્રુવ અવિકારી સ્વભાવની પોતામાં હયાતી ભાળતો નથી અને તેથી ત્રિકાળી એકરૂપ અખંડ સ્વભાવને માનતો નથી, પણ વર્તમાન નિમિત્તાધીન વિકારની પ્રવૃત્તિને જ જુએ છે.

આત્મા અખંડ અક્રિય જ્ઞાનાનંદપણે ધ્રુવ છે, તેનો સ્વભાવ એકરૂપ (પરમાં) અક્રિય છે તેને નહિ જોતાં વર્તમાન અવસ્થાના પુણ્ય-પાપની ક્રિયાના શુભાશુભ વિકારને જુએ છે; પણ તે પુણ્ય-પાપની ક્ષણિક વૃત્તિ સ્વભાવમાં નથી-સ્વભાવ આધીન પણ નથી. તે ક્ષણિક અવસ્થા નિમિત્તાધીન છે. તે વિકારી અવસ્થાનો નાશક પોતાનો જ્ઞાયક સ્વભાવ અવિકારી ધ્રુવ છે તેને જે માનતો નથી તેને સમ્યક્‌દર્શન થઇ શકે નહિ. જ્ઞાનીને ક્ષણિક વિકારી અવસ્થા ઉપર વજન નથી, પણ માત્ર અવિકારીપણાની રુચિનું જોર છે અને તે સ્વભાવના જોરે સ્થિર થવાથી વિકારનો નાશ કરે છે.

દરેક વસ્તુ પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવપણે છે અને પરચીજના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવપણે નથી. દરેક આત્મા પણ પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવપણે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

દ્રવ્ય:—પોતાના અનંત ગુણ-પર્યાયનો અખંડ પિંડ.

ક્ષેત્ર:—પોતાની પહોળાઈરૂપ આકાર. (અસંખ્ય પ્રદેશી).

કાળ:—પોતાની વર્તમાન વર્તતી પ્રગટ અવસ્થા.

ભાવ:—પોતાના અનંત ગુણ અથવા ત્રિકાળી શક્તિ.

એ રીતે દરેક વસ્તુ પોતાપણે છે, પરપણે નથી. કોઇના ગુણ કે અવસ્થા કોઇ બીજા દ્રવ્યના કારણ કે કાર્યપણે નથી, મદદગાર નથી. જો પરનિમિત્તથી પોતાનું કાર્ય થાય એમ માને તો પરને અને આત્માને એક માન્યા તે એકાન્તદૃષ્ટિરૂપ મિથ્યાત્વ છે. શુભભાવથી ગુણ થાય એટલે રાગ મને મદદ કરે એમ માન્યું તેણે પોતાના જુદા ગુણને માન્યા નથી, પણ રાગરૂપ વિકાર અને પોતાના અવિકારી સ્વ-ભાવને એક માન્યા છે તે પણ એકાન્તદૃષ્ટિરૂપ મિથ્યાત્વ છે.

દરેક વસ્તુ અકારણીય સ્વતંત્ર છે. પરચીજ સાથે કાર્ય-કારણ સંબંધ વ્યવહારથી પણ નથી. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવરૂપ અવસ્થા દરેકની સ્વતંત્રપણે થાય છે. કોઇનું સુધરવું કે બગડવું કોઇ પરને આધીન નથી. જેણે હિત કરવું હોય તેણે દરેક ચીજની જેમ છે તેમ હયાતી અને સ્વતંત્રપણું માનવાં પડશે.

અલ્પજ્ઞને નવતત્ત્વના વિચાર કરવામાં દ્રવ્યમન* નિમિત્ત છે ખરું પણ અંદર જ્ઞાનની વિચારક્રિયા મનની મદદથી થતી નથી. અંદર ગુણમાં ઉપાદાનની તાકાત છે તે જ શક્તિ કાર્ય કરે છે. જ્ઞાનની જેવી તૈયારી હોય ત્યાં સામે તેવી બીજી જે ચીજ હાજર હોય તેને નિમિત્ત કહેવાય તે વ્યવહાર છે, પણ નિમિત્તથી કામ થાય એમ માનવું તે નયાભાસ છે. નિમિત્ત છે ખરું, તેને જાણવાનો નિષેધ નથી પણ તેનાથી કામ થાય કે તેની મદદ જોઇએ એમ માનવાથી વસ્તુ પરાધીન ઠરે છે. અધૂરા જ્ઞાનને લીધે અને રાગના કારણે ક્રમ પડે છે તેમાં મનનું અવલંબન-નિમિત્ત છે, પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષય વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ છે તે તરફનું વલણ છોડી જ્યારે નવતત્ત્વ વગેરેનો આત્મા વિચાર કરે છે તેમાં વિચારવું તે જ્ઞાનની ક્રિયા છે, જડ મનની નથી; શુભાશુભ વિકલ્પ તે રાગનો ભાવ જીવમાં થાય છે, જડમાં થતો નથી જડ કર્મ તો નિમિત્ત છે. નવતત્ત્વનો વિચાર ક્રમેક્રમે થાય છે. એકલું સ્વભાવભાવે જ્ઞાન કાર્ય કરતું હોય તો ક્રમ પડે નહિ. ઇન્દ્રિયોના વિષય બંધ હોવા છતાં, મનના જોડાણથી જ્ઞાનમાં ભેદ પડે છે તેથી મન જુદી ચીજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. મન જ્ઞાનથી જુદી ચીજ છે તે જ્ઞાનથી નક્કી થઇ શકે છે, નવતત્ત્વનો વિચાર પાંચ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી અને એકલું જ્ઞાન મનના અવલંબન વગર કાર્ય કરે તો એક પછી એક વિચારનો ક્રમ પડે નહિ. ક્રમ પડે છે માટે વચ્ચે મનનું અવલંબન આવે છે; વિચારમા એનુ અવલંબન આવે છે પણ જ્ઞાન તેને આધીન નથી; જ્ઞાન તો સ્વતંત્ર છે.

* છાતીના મધ્ય ભાગમાં આઠ પાંખડીના ખીલેલ કમળના આકારે પુદ્ગલનું બનેલ તે દ્રવ્યમન

'હું આત્મા છું' એ વિચારમાં એવો અર્થ નીકળે છે કે 'હું ક્યાંક પણ છું તો ખરો જ'; પહેલાં અજ્ઞાનદશામાં પોતાની હયાતી પરમાં માની હતી અને પરચીજ ઉપર લક્ષ કરી વિકારી વલણ કર્યું હતું, તે પરવિષયથી પાછો ફરવા અને સ્વવિષયમાં સ્થિર થવા પહેલાં 'હું જીવ છું, અજીવ નથી' એવા નવતત્ત્વના વિચારો કરવા પડે છે. મનનું જોડાણ થયા વિના નવતત્ત્વનો વિચાર થઈ શકે નહિ પણ દ્રવ્યમન વિચાર કરતું નથી, વિચાર તો, ભાવમનથી જ કરાય છે. આ વાત બરાબર સમજવી.

અહીં પ્રથમ સમ્યક્‌દર્શન માટે ચિત્તશુદ્ધિના આંગણામાં આવવાની વાત ચાલે છે. પ્રથમ અજ્ઞાનદશામાં (વ્યવહારની અશુદ્ધિમાં) જે પર ઉપર ગુણ–દોષનો આરોપ ઢોળતો હતો ત્યાંથી અટકીને પોતાને આંગણે (વ્યવહારશુદ્ધિમાં) આવ્યો ત્યાં માન્યતા ફરી કે જગતમાં મારા સિવાય મને લાભ કે નુકસાન કરનાર કોઈ નથી. આ માન્યતા થતાં અનંત પરવસ્તુમાં કર્તૃત્વપણાની ભાવના ટળી જાય છે, તેથી તીવ્ર આકુળતા મટી જાય છે.

વ્યવહારશુદ્ધિની યોગ્યતામાં નીચેના ત્રણ પ્રકાર આવ્યા છે. (૧) સંસાર તરફના વિચાર બંધ કરી, પાંચ ઇંદ્રિયના વિષયના તીવ્ર રાગથી પાછો ફરી, મનશુદ્ધિ વડે સાચા નવતત્ત્વની ભૂમિકામાં આવ્યો તે પોતાની યોગ્યતા છે. (૨) પોતાની વર્તમાન યોગ્યતા અને નિમિત્તની યોગ્યતારૂપ હાજરીનો સ્વીકાર કર્યો કે પર મને ભૂલ કરાવતું નથી પણ જ્યારે હું પરલક્ષે વિકાર કરું ત્યારે મારી જ યોગ્યતાથી ભૂલ અને વિકાર ક્ષણિક અવસ્થામાં થાય છે; એ પાપના નિમિત્તથી અને વિકલ્પથી જરા ખસીને પોતાની અવસ્થાના શુભ વ્યવહારમાં આવ્યો તે પુણ્યભાવ પૂર્વનું કોઇ કર્મ કરાવતું નથી. આ નિમિત્તની શુદ્ધતા છે. (૩) નિમિત્તરૂપ જે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તે પરચીજ છે; મારી યોગ્યતાની તૈયારી થઈ ત્યાં સાચા દેવ–ગુરુનું નિમિત્ત તેના સ્વતંત્ર કારણે હાજર હોય છે. તીર્થરૂપ વ્યવહારથી બીજાને મોક્ષમાર્ગ સમજાવતાં પરમાર્થની શ્રદ્ધા માટે પ્રથમ નવતત્ત્વના ભેદ પાડવા પડે છે; તે ભેદથી અભેદ ગુણમાં જવાતું નથી, પણ પોતાની

જાતની તૈયારી કરી જ્યારે અખંડ રુચિના જોરથી યથાર્થ નિર્મળ અંશનો ઉત્પાદ અને વિકાર તેમ જ ભૂલનો નાશ કરે છે ત્યારે પોતાના તેવા ભાવ અનુસાર નિમિત્તને (દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર કે નવતત્ત્વના ભેદને) ઉપચારથી ઉપકારી કહેવાય છે. જો પોતાથી ન સમજે તો અનંત-કાળનો સંસાર ખાતેનો પરાશ્રયરૂપ વ્યવહારાભાસ એવોને એવો ઉભો જ છે.

દરેક વસ્તુની અવસ્થા પોતાથી સ્વતંત્રપણે બદલાયા કરે છે. કોઇની અવસ્થામાં કોઇ નિમિત્ત કાંઇ કરતું નથી, બન્ને પદાર્થની સ્વતંત્ર યોગ્યતા માને ત્યારે વ્યવહારપુણ્યપરિણામરૂપ નવતત્ત્વની શુદ્ધિના આંગણે આવે છે; અને તે નવતત્ત્વના વિચારમાંથી એકલા અવિકારી સ્વભાવને માનવો તે જ સમ્યક્દર્શન છે. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક-પણું અવસ્થાથી વ્યવહારે છે, દ્રવ્ય દ્રવ્યનું નિમિત્ત વ્યવહારે પણ નથી.

જુનાં કર્મની હાજરીનું નિમિત્ત પામીને (તેના ઉદયમાં જોડા-વાથી) શુભ ભાવ કર્યા તેમાં અજીવ નિમિત્ત અને જીવની યોગ્યતા તે ઉપાદાન; અને તે ભાવપુણ્ય છે. દયા, દાન વગેરેના શુભભાવનું નિમિત્ત પામીને જે પરમાણુઓમાં પુણ્યબંધરૂપ થવાની યોગ્યતા હતી તે તેના કારણે પુણ્યબંધરૂપે થયાં તેમાં શુભ ભાવ (જીવ) નિમિત્ત કારણ અને પુદ્‌ગલ પરમાણુઓમાં પુણ્યરૂપે થવાની યોગ્યતા તે અજીવની યોગ્યતા ઉપાદાન છે, તેને દ્રવ્યપુણ્ય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પાપતત્ત્વની વાત પણ સમજી લેવી

ભાવપુણ્ય અને ભાવપાપ તે જીવની અવસ્થામાં થાય છે તથા દ્રવ્યપુણ્ય અને દ્રવ્યપાપ તે પુદ્‌ગલની અવસ્થા છે. જે રજ-કણમાં પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મબંધ થવાની યોગ્યતા હતી તે તેના દ્રવ્યની તાકાતથી તે રૂપ થયા અને તેમાં જીવની રાગાદિરૂપ વિકારી અવસ્થા નિમિત્ત થઈ. એ રીતે રાગના નિમિત્તનો સંયોગ પામી દ્રવ્યકર્મરૂપ થનાર તે જડ પરમાણુઓ સ્વતંત્ર છે. પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મોનો પાક (ઉદય) થતાં આત્મા તે તરફ વલણ કરી સ્વલક્ષ ભૂલ્યો અને અ-જ્ઞાનભાવે પુણ્ય-પાપના ભાવ કર્યા એટલે વિકારી થવાની યોગ્યતા

આત્માની છે; એમ બે પ્રકારની યોગ્યતા પોતામાં અને બે પ્રકારની અવસ્થા સામે સંયોગરૂપ થનાર પુદ્‌ગલ પરમાણુમાં છે.

જડકર્મ મને વિકાર કરાવે છે એમ કહેનારે પોતાને નમાલો-પરાધીન માન્યો છે અને બે તત્ત્વોને (જીવ અને કર્મને) એક માન્યાં છે.

કોઇ અજ્ઞાની કહે કે જૈનધર્મમાં સ્યાદ્‌વાદ છે એટલે કોઇવાર જીવ પોતે વિકાર કરે અને કોઇવાર કર્મો વિકાર કરાવે, કોઇવાર નિમિત્તથી લાભ-નુકસાન થાય અને કોઇવાર ન થાય; તો આ વાત તદ્દન ખોટી છે. સ્યાદ્‌વાદનો આવો અર્થ નથી. અરે! આવો ફુદડીવાદ જૈનધર્મમાં હોઇ શકે જ નહિ. કોઇ વસ્તુ બીજાને આધીન ત્રણકાળમાં નથી. પોતે ગુણ-દોષરૂપ પોતાની અવસ્થા કરે ત્યારે નિમિત્ત ઉપર આરોપ કરવાનો લોક પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર છે પણ તે જૂઠો છે. ઘીનો ઘડો તથા પાણીનો લોટો એમ લોકોમાં બોલાય છે પણ ઘડો માટીનો અને લોટો પિત્તળઆદિ ધાતુનો હોય છે.

પરથી ગુણ થાય, પરની મદદ જોઇએ એમ જેણે માન્યું છે તેને આ બધું સમજવું કઠણ પડે કારણ કે તેણે પુણ્ય-પાપને પોતાનાં જ માન્યાં છે, પણ પુણ્ય-પાપ વિકાર છે. વ્રતાદિના શુભ રાગથી પુણ્ય બંધાય પણ તે વિકારી ભાવથી ધર્મ ત્રણકાળમાં થાય નહિ. જીવની તે વિકારી અવસ્થા છે અને વિકાર થવામાં પર નિમિત્ત છે, પરંતુ વિકાર નિમિત્ત ઉપરની દ્રષ્ટિથી થાય છે: વિકાર આત્માનો સ્વભાવ નથી તેથી આદરણીય નથી એમ જાણવું તે પણ વ્યવહાર છે. અવસ્થાદ્રષ્ટિ ગૌણ કરી એકરૂપ અવિકારી ધ્રુવ સ્વભાવના જોરે એટલે કે નિશ્ચયનયના આશ્રયે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી વિકારનો નાશ સહજ થાય છે. સ્વભાવમાં વિકારનો નાશ કરનાર અને અનંતગુણની નિર્મળતા ઉત્પન્ન કરનાર બેહદ શક્તિ ભરી છે, તેનું જોર નિમિત્તાધીન દ્રષ્ટિવાળાને ક્યાંથી સમજાય?

વિકારી અવસ્થામાં નિમિત્ત પૂર્વ કર્મનો સંયોગ ને નો હાજરી માત્ર છે. તેમાં વિકારભાવે હું જોડાઉં તો તે નિમિત્ત કહેવાય અને

સ્વરૂપમાં સ્થિર રહું તો તે જ કર્મ અભાવરૂપ નિર્જરામાં નિમિત્ત કહેવાય. આ રીતે સંયોગરૂપ પરવસ્તુમાં-નિમિત્તમાં ઉપાદાનના ભાવ અનુસાર આરોપ આવે છે.

કોઈ કહે કે નિમિત્ત હશે તો તૃષ્ણા ઘટાડવાનો (દયા, દાન વગેરેનો) ભાવ થશે અથવા કોઈ કહે કે સામાને મળવાનું હશે (તેના કર્મમાં હશે) તો મને દાન કરવાનો ભાવ થશે, તો તે બન્ને માન્યતા ખોટી છે. પોતે જ્યારે તૃષ્ણા ઘટાડવા માગે ત્યારે ઘટાડી શકે છે. બહારના સંયોગની ક્રિયા પોતાને આધીન નથી પણ તૃષ્ણા ઘટાડવાનો શુભ ભાવ તો પોતે પુરુષાર્થથી ગમે તે વખતે કરી શકે છે; પોતાના ભાવમાં તૃષ્ણા ઘટાડે તો દાનાદિ કાર્ય તો સહજ જ હોય છે. તે સ્થાને પૈસા જવાના હશે તો દાન કરવાના ભાવ મને થશે અથવા તો સામો બચવાનો હશે તો દયાનો ભાવ મને આવશે એ વિચાર ખોટો છે કેમકે અશુભ ભાવ બદલાવીને પોતે ગમે ત્યારે પણ શુભ ભાવ કરી શકે છે.

નવતત્ત્વને બરાબર સમજવામાં જે પોતાની બુદ્ધિ વાપરતો નથી તે પરથી જુદા ભગવાન ચિદાનંદ આત્માનો નિઃસંદેહ નિર્ણય કરવાની તાકાત ક્યાંથી લાવશે? સાચા નવતત્ત્વના આંગણે આવ્યા બિના પરિપૂર્ણ સ્વભાવનો યથાર્થ સ્વીકાર થશે નહિ. મનની શુદ્ધિરૂપ નવતત્ત્વ જાણ્યા પછી તે નવના વિકલ્પના વ્યવહારનો ભૂકો ઉડાડી નિમિત્ત અને વિકલ્પનો અભાવ કરે ત્યારે ભેદનું લક્ષ ભૂલીને એકરૂપ સ્વભાવમાં આવી શકાય છે. નિમિત્ત અને અવસ્થા જેમ છે તેમ માત્ર જાણવા યોગ્ય છે પણ તેનો આદર ન જોઈએ, તે ઉપર વજન ન જોઈએ.

પરથી હિંસા કે અહિંસા થાય એમ જેણે માન્યું તેણે બે તત્ત્વોનું સ્વતંત્રપણું-જુદાપણું માન્યું નથી. પરથી હિંસા નથી, પર જીવ મરે તે તેના આયુષ્યના ક્ષયના કારણે છે પણ તેને મારવાનો જે અશુભભાવ આત્માએ કર્યો તે જ આત્માના ગુણની હિંસા છે. પાપનો ભાવ કરાવવા દુશ્મન કે સામી કોઈ પણ વસ્તુ સમર્થ નથી પણ આત્મા

પાપભાવ કરે ત્યારે તે હાજર હોય છે. દરેક ચીજનું ઉપાદાન પોતાની સામર્થ્યરૂપ સ્વતંત્ર તાકાતથી છે. તેનું કાર્ય થવા વખતે બાહ્ય સંયોગરૂપ નિમિત્ત તેના કારણે હાજર હોય છે; બન્ને સ્વતંત્ર છે. એવા નિર્ણયની એક જ કુંચીથી ઉપાદાન-નિમિત્તનાં બધાં તાળાં ખૂલી જાય છે. કોઇ વસ્તુનું કાર્ય થતાં તે વખતે સાથે બીજાની હાજરી માત્ર હોય તેને સહકારી નિમિત્ત કહેવાય છે, પણ તે પ્રેરણા, મદદ કે અસર કરે નહિ.

જીવની અવસ્થા જીવની યોગ્યતાના કારણે થાય છે, તે પર વલણમાં અટકે ત્યારે રજકણ સ્વયં રજકણની યોગ્યતાના કારણે બંધાય અને સ્વ વલણમાં ટકી ગુણનો વિકાસ કરે ત્યારે રજકણો તેના કારણે છૂટાં થાય. તે રજકણોની કોઇ અવસ્થા આત્મા કરી શકે નહિ અને આત્માનો કોઇ ભાવ રજકણો ફેરવી શકે નહિ; બન્નેની સ્વતંત્ર અવસ્થા પોત-પોતાના કારણે છે. આમ દરેક વસ્તુની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કરવો તે વ્યવહારશુદ્ધિ છે.

જડ અને ચેતન બધી વસ્તુની અવસ્થા પોતપોતાના આધારે થાય છે, પરના આધારે કોઈ વસ્તુની અવસ્થા કદી થાય નહિ, કોઇ કોઇને પ્રેરણા કે અસર પણ કરી શકે નહિ; આ માનવું તે સમ્યક્ અનેકાંતરૂપ વીતરાગનો ધર્મ છે. નિમિત્તની અસરથી કોઇની અવસ્થા થાય એમ માનવામાં આવે તો વ્યવહાર પોતે જ નિશ્ચય થઇ ગયો, કારણ કે તેમાં ત્રિકાળી ટકનાર અનંત સત્‌ને પરાધીન અને માલ વિનાના માનવારૂપ મિથ્યારૂપ એકાંત અધર્મ થયો.

જુનાં કર્મના ઉદયમાં જોડાણ કરી પુણ્ય-પાપનો જે વિકારીભાવ જીવ કરે છે તે ભાવઆસ્રવ છે અને તે ભાવનું નિમિત્ત પામી પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મપણે થવાની યોગ્યતાવાળા રજકણો જીવ પાસે એકક્ષેત્રે આવે છે તે દ્રવ્યઆસ્રવ છે. જીવ પુણ્ય-પાપના આસ્રવરૂપ જેવા ભાવો કરે તેનું નિમિત્ત પામીને તે પ્રમાણમાં તેવા જ પુણ્ય-પાપરૂપ રજકણો બંધાય છે. એમ બન્ને પરસ્પર નિમિત્ત અને નૈમિત્તિક વ્યવહારે છે. જડ રજકણને કાંઈ ખબર નથી અને તે જીવને કાંઇ કરતું નથી પણ અજ્ઞાની માને છે કે તે મને અસર કરે છે, અને મારાથી જડનું આ

બધું થાય છે, હું જ કર્મની અવસ્થા બાંધું છું અને છોડું છું.

જેમ તોલ કરવાના કાંટામાં એક તરફના ત્રાજવામાં એક શેરનું તોલું મૂકવામાં આવે અને સામેના ત્રાજવામાં બરાબર એક શેર વસ્તુ આવે ત્યારે કાંટો બરાબર વચ્ચે આવીને સ્થિર થાય છે, તેમાં તેને જ્ઞાનની જરૂર નથી; તેમ શુભાશુભ કર્મોમાં પણ એવી જ વિચિત્ર યોગ્યતા છે. જડ કર્મમાં જ્ઞાન નથી છતાં જેવા રાગાદિ ભાવ જીવ કરે તેવા નિમિત્તરૂપ સામે જડ રજકણો પોતાના કારણે કર્મરૂપે અવસ્થા ધારણ કરે તેવી તેનામાં યોગ્યતા છે. જડ વસ્તુમાં અનંત તાકાત તેની તેની છે, અનંત શક્તિ પોતા પ્રત્યે છે; એક સમયમાં શીઘ્ર ગતિ કરી નીચેના છેલ્લા સાતમા પાતાળથી ઊંચેના લોકને અગ્ર ભાગે એની મેળે રજકણ ચાલ્યો જાય છે. એની તાકાત જીવને આધીન નથી; છતાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક એવો મેળ સ્વતંત્રપણે છે કે જ્યાં જીવના રાગ-દ્વેષનું નિમિત્ત હોય ત્યાં કર્મરૂપ બંધાવા યોગ્ય એવાં રજકણો હાજર હોય છે. દૂધનાં મીઠાં રજકણો દહીં રૂપ ખાટાં થયાં તે તેના સ્વભાવે થયાં છે, કોઈએ કર્યાં નથી. લાકડું તરે અને લોઢું બૂડે તે તે વખતની અવસ્થાનો પુદ્‌ગલનો જ સ્વભાવ છે. આત્માનો ભાવ આત્માને આધીન અને જડની અવસ્થા જડને આધીન છે, છતાં એકલા સ્વભાવમાં વિકાર થઈ શકે નહિ. આવી રીતે બે સ્વતંત્ર પદાર્થને વ્યવહારે નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ છે અને પરસ્પર એકક્ષેત્રાવગાહ સંયોગ થાય છે છતાં એક બીજાની અવસ્થા કરી શકવાપણે સંબંધ નથી; આ માનવું તે અભૂતાર્થ (વ્યવહાર) નયને કબૂલ્યો કહેવાય. નિમિત્ત અને વિકારી યોગ્યતારૂપ અવસ્થાને કબૂલ્યા પછી, પૂર્ણ અવિકારી ધ્રુવ સ્વભાવને જોવાનું મુખ્ય રહે છે: સ્વભાવના જોરે અંદરથી નિર્મળ અવસ્થા ઊઘડે છે, વારંવાર અખંડ નિર્મળ એકાકાર જ્ઞાયક–સ્વભાવની દ્રઢતાનું જોર ઘૂંટાય છે; આ સમ્યક્‌દર્શન અને સંવર થવાની પહેલી વાત છે.

પુણ્ય-પાપના ક્ષણિક વિકારી ભાવનો નાશક આત્માનો સ્વભાવ છે એમ જાણી તેના આશ્રયથી સંવરભાવ પ્રગટ કરવાની યોગ્યતા પોતાની છે. સારા સંયોગ મળે અને કર્મ મને માર્ગ આપે ત્યારે

ધર્મ કરવાનું સૂઝે એમ માનવું તે પાખંડ છે. પ્રારબ્ધમાં સારું થવાનું લખ્યું હશે તો ધર્મ થશે એવી જેની ઊંધી માન્યતા છે તેને સ્વતંત્ર ધર્મસ્વભાવની ખબર નથી. અખંડ સ્વભાવમાં બેહદ ગુણની પૂર્ણ તાકાત ભરી છે તેના વિશ્વાસથી નિર્મળ પર્યાયનો ઉત્પાદ અને ભૂલ તથા વિકારી પર્યાયનો સહજ નાશ થાય છે.

લોકો અનાદિથી એમ માને છે કે દેહાદિની ક્રિયા અમે કરીએ છીએ, પણ અનંત જ્ઞાનીઓ નિઃશંકપણે જાહેર કરે છે કે શરીરની એક આંગળી હલાવવાની કોઇ પણ આત્માની તાકાત નથી. આત્મા પોતામાં જ હિત કે અહિત–જ્ઞાન કે અજ્ઞાન કરી શકે. આ વાત જ્યાંસુધી જીવને સમજાશે નહિ ત્યાંસુધી પોતાના સ્વભાવમાં વિરોધી માન્યતા ઊભી રહેશે.

નિરાવલંબી એકરૂપ સ્વભાવના જોરે અશુદ્ધતા રોકાય તે ભાવસંવર, એ યોગ્યતા આત્માની છે; અને પુદ્ગલ પરમાણુઓનું નવાં કર્મપણે થતાં અટકવું તે દ્રવ્યસંવર, એ યોગ્યતા જડની છે. પાપનો ભાવ કરે તો ઉદયરૂપ કર્મને પાપભાવમાં નિમિત્ત કહેવાય અને સ્વભાવનો આશ્રય કરે તો તે જ કર્મને *સંવારકનો આરોપ આવે. આ રીતે પોતાના ભાવ અનુસાર નિમિત્તમાં આરોપ કરવાનો વ્યવહાર છે. બન્નેમાં પરસ્પર નિમિત્તાધીન અપેક્ષાથી અને સ્વતંત્ર ઉપાદાનની યોગ્યતાથી સંવાર્ય (સંવરરૂપ થવા યોગ્ય) અને સંવારક (સંવર કરનાર) એવા બે ભેદ પડે છે.

એકલા નિરપેક્ષ સ્વભાવમાં નવતત્ત્વના ભેદરૂપ વિચારનો ક્રમ હોય નહિ, વિકલ્પના ભેદ હોય નહિ. નિમિત્ત અને પોતાની વિકારી અવસ્થા જેમ છે તેમ જાણવા યોગ્ય છે-પણ તે આદરવા યોગ્ય નથી. નવતત્ત્વના વિચારરૂપ શુભભાવ પણ મદદગાર નથી એમ જાણવું તેનું નામ વ્યવહારનયનો સ્વીકાર છે.

તા. ૮–૮–૧૯૪૩.

દરેક વસ્તુમાં સ્વતંત્ર ગુણો અનાદિ અનંત છે. પરમાણુરૂપ

---

* સંવર કરનાર નિમિત્તરૂપે

વસ્તુમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ વગેરે ગુણો અનાદિ અનંત સ્વતંત્ર છે. ગુણો ટકીને ગુણની અવસ્થામાં ફેરફાર થાય છે; અવસ્થામાં ફેરફાર થવો તે પોતપોતાને આધીન છે. દરેક આત્મામાં જ્ઞાન, દર્શન, શ્રદ્ધા, ચારિત્ર, વીર્ય વગેરે અનંત ગુણો અનાદિ અનંત રહેલા જ છે. તેની અવસ્થાનું બદલવું પોતાને આધીન છે અનેક પ્રકારના વિકારીભાવ આત્મા કાઢી નાખે ત્યારે પણ અવિકારી એકરૂપ રહીને અવસ્થા બદલવાનો સ્વભાવ રહે છે.

આત્માના સ્વભાવમાં કોઈ કાળે ફેર પડતો નથી તેથી તેમાં પર નિમિત્તની અપેક્ષાનો ભેદ નથી, પણ હું રાગી, હું પરનો કર્તા, પર મને લાભ-નુકસાન કરે એવી માન્યતાથી અવસ્થામાં સ્વભાવનો વિરોધી એવો વિકાર થયા કરે છે, તેવા ભાવ પોતે કરે ત્યારે થાય છે. તે ક્ષણિક વિકાર ગુણની ઊંધી અવસ્થાથી નવો થાય છે, તે ઊંધી અવસ્થા એ જ સંસાર છે, જડમાં કે પરવસ્તુમાં સંસાર નથી. આત્માના ગુણની સંપૂર્ણ નિર્મળતા તે મોક્ષ છે, સ્વભાવ તરફ ઢળતી અધૂરી નિર્મળ અવસ્થા તે મોક્ષમાર્ગ છે, તેમાં ગુણ નવા પ્રગટતા નથી પણ ગુણની ઊંધી અવસ્થા બદલાઈને ક્ષણે ક્ષણે નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટ થતી જાય છે. ગુણ તો ત્રિકાળ એકરૂપ ધ્રુવ છે, તેની પર્યાય બદલાયા કરે છે. ઊંધી માન્યતા બદલાઈને સવળી માન્યતા ધ્રુવ સ્વભાવના આધારે થાય છે; નિમિત્તના લક્ષે કે અવસ્થાના લક્ષે નિર્મળ દશા પ્રગટ થતી નથી પણ ઊલટો રાગ થાય છે.

આત્મામાં દયા, દાન, ભક્તિ વગેરે શુભ ભાવ તથા હિંસા, તૃષ્ણા વગેરેના અશુભભાવ કરવાની ઉપાદાનરૂપ યોગ્યતા છે અને તેમાં નિમિત્તરૂપ થવાની જડ કર્મમાં યોગ્યતા છે પણ ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્ને સ્વતંત્ર છે, આવો સ્વીકાર કરે ત્યારે પર ઉપર દોષ ઢોળવાનું લક્ષ રહે નહિ: માત્ર પોતાના જ ભાવ જોવાનું રહ્યું. કોઈ પરવસ્તુ મારામાં પુણ્ય-પાપ આદિ ભાવ કરાવતી નથી. પરવસ્તુ મારી તૃષ્ણા ઘટાડી કે વધારી શકે તેમ નથી, તથા હું કોઈ પરને બચાવી કે મારી શકનો નથી, એ રીતે કોઈ કોઈને કાંઈ કરી શકતું નથી પણ માત્ર તેવા ભાવરૂપ રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાન કરી શકે છે અથવા

તો રાગ-દ્વેષ ટાળી જ્ઞાન કરી શકે છે. આત્માના કોઇ ભાવ બહારની પ્રવૃત્તિથી થતા નથી.

કોઇ કહે કે બહારમાં નિમિત્ત મળે તેવા ભાવ થાય, બહારમાં ખરાબ નિમિત્ત મળે, શરીરમાં રોગ હોય ત્યારે અશુભ ભાવ થાય, અને બહારમાં ધન, પુત્ર, સગવડ, નિરોગતા વગેરે ઠીક હોય તો શુભભાવ થાય; તો તેની માન્યતા ખોટી છે. એમ માનનારે પોતે પરથી જુદો સ્વતંત્ર છે એમ માન્યું નથી. પર વસ્તુનું ક્ષેત્રાંતર, ભાવાંતર કે અવસ્થાંતર કોઇને આધીન ત્રણકાળમાં નથી. જે વસ્તુ પરાધીન હોય તે વસ્તુ સત્ જ ન કહેવાય.

વ્યવહારે સાચાં નવતત્ત્વ પણ જેને ન સમજાય તેને નવતત્ત્વના વિકલ્પનો અભાવ કરી એકાકાર પરમાર્થમાં આવવાનો અવકાશ નથી. અનંતવાર વીતરાગી ધર્મના નામે ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયા તથા શુભ ભાવ કરી નવ ગ્રૈવેયક સુધી જે જીવ ગયો તેણે નવતત્ત્વના ભેદને તથા દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રને તો બરાબર માન્યા હતા, નગ્ન દિગંબર દશા અને પંચ મહાવ્રત પણ તેને ચોકખાં હતાં છતાં વિકલ્પ રહિત છું, શુભ વૃત્તિ ઊઠે તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી, મને મદદગાર નથી, હું તો ચિદાનંદ જ્ઞાનમૂર્તિ છું, એવા એકલા સ્વતંત્ર તત્ત્વની અંતરમાં શ્રદ્ધા બેઠી ન હતી તેથી ધર્મ થયો નહિ.

જેને વ્યવહારશ્રદ્ધામાં ભૂલ છે, જેને પ્રાથમિક ચિત્તશુદ્ધિનાં સાચાં નિમિત્તની ઓળખાણ નથી, તેને પરમાર્થશ્રદ્ધા કરવાની તાકાત નથી. જન્મમરણ ટાળવાનો ઉપાય પરમાર્થની શ્રદ્ધા વિના થઈ શકે નહિ. નિમિત્તરૂપ વ્યવહારચિત્તશુદ્ધિના આંગણે ઊભો રહે તો પુણ્ય બંધાય પણ ભવ ઘટે નહિ સર્વજ્ઞે કહેલાં સાચાં નવતત્ત્વની તથા સુદેવ, સુગુરુ, સુશાસ્ત્રની વ્યવહારે યથાર્થ ઓળખાણ જે જીવને નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિનાં પણ ઊંચાં પુણ્ય બાંધી શકતો નથી; કારણ કે જેને પુણ્યનાં નિમિત્ત પણ અધૂરાં કે ખોટાં છે તેના પુણ્યના ભાવ પણ પાપાનુબંધી પુણ્યવાળા ઊણા હોય છે.

રાગ ટાળી નિર્મળ અવસ્થા ઉત્પન્ન કરવા માટે ધ્રુવ એકરૂપ

સ્વભાવમાં ત્રિકાળી શક્તિ ભરી છે તેનું અવલંબન એક વીતરાગ-ભાવરૂપ હોય છે, જ્યારે રાગના અનેક પ્રકારો હોવાથી રાગનાં અવલંબન પણ અનેક પ્રકારનાં હોય છે. કુદેવ, કુગુરુ, કુશાસ્ત્ર તથા સ્ત્રી, કુટુંબ, દેહાદિ તે બધા અશુભરાગનાં અવલંબન છે. કુદેવાદિને માનનારો કદી અશુભરાગ ઘણો ઘટાડે તોપણ બારમા સ્વર્ગથી ઉપર જઇ શકે નહિ; અને સાચાં નવતત્ત્વના ભેદ તથા સુદેવ, સુગુરુ, સુશાસ્ત્રને માનનારો ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવ કરે તો નવમી ગ્રૈવેયક સુધી જાય. રાગના પક્ષથી જીવ છૂટે નહિ અને યથાર્થ શ્રદ્ધા કરે નહિ ત્યાંસુધી ચોરાશી લાખના અવતારમાં તે રખડે છે.

સમ્યક્ત્વગુણ અને સંવર થવાની લાયકાત મને ગુરુ આપી દે અને ગુરુની પ્રેરણાથી મારામાં ગુણનો વિકાસ થશે એમ જે માને તેણે સ્વતંત્રતાને માની નથી. જે કોઇ પરથી મદદ માને છે, પરથી લાભ-હાનિ માને છે તેણે પોતાની સ્વતંત્રતાની તાકાતને માની નથી, સ્વભાવને યથાર્થ જાણ્યો નથી. સમ્યક્ત્વ થયા પહેલાં અને પછી જ્યાં-સુધી વીતરાગી સ્થિરતા ન થઈ હોય ત્યાંસુધી શુભરાગમાં નિમિત્ત (દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર વગેરે) તરફનું લક્ષ રહે છે, તેને જ્ઞાની ધર્મ તરીકે ખતવતા નથી. પ્રથમ જ અનાદિથી માનેલું (પરનિમિત્તથી ધર્મ થાય તે) ખોટું ખાતું ફેરવવાની જરૂર છે.

નિર્જરવા (ખરી જવા) યોગ્ય અને નિર્જરા કરનાર જીવ અજીવ બંને છે. તેમાં શુભાશુભરૂપ અશુદ્ધ ભાવ નાશ કરવાની સ્વતંત્ર યોગ્યતા જીવની છે. આત્માના ધ્રુવ સ્વભાવના લક્ષે અશુદ્ધ-તાનું અંશે ખસી જવું અને શુદ્ધતાની અંશેઅંશે વૃદ્ધિરૂપ અવ-સ્થાનું થવું એ સહજ હોય છે, તે ભાવનિર્જરા છે. અશુદ્ધતામાં જે નિમિત્ત કર્મ હતું તે કર્મમાં ટળવાની યોગ્યતા તેના કારણે થઇ, નિર્જરવા યોગ્ય રજકણોની અવસ્થા બદલી તે દ્રવ્યનિર્જરા છે.

પ્રભુ! તારી મોટાઇનાં ગાણાં ગવાય છે. અનંતકાળમાં અનંત-વાર નવતત્ત્વના આંગણે તો આવ્યો પણ અંદર પેઠા વિના તારા આંગણેથી તું પાછો આવ્યો. ચિત્તશુદ્ધિના આંગણે આવવું પડ

(નવતત્ત્વના ભેદરૂપ જ્ઞાન કરવું પડે) પણ આંગણું સાથે લઇને ઘરમાં જવાય નહિ.

સમયસાર પરમ અદ્ભુત છે. એકપણ ભવ ન જોઇએ એવી દરકાર લાવી, પાત્ર થઇ સત્સમાગમે જે સમજે તે ન્યાલ થઇ જાય, મૂંઝવણનું નામ પણ ન રહે. ટીકામાં પણ આચાર્યે ગજબ કામ કર્યું છે. કેવળજ્ઞાનીના કાળજાંના અમૃત રેડયાં છે. માત્ર સત્‌ની જિજ્ઞાસાથી મધ્યસ્થપણે રહી સમજવા માગે, અંતરની ધગશથી બરાબર પાત્ર થઇ, સમાગમ કરી, સત્યને સાંભળે તો જાતથી ઉછળીને અંતરમાં યથાર્થપણાનો રુચ થઈ, સ્વભાવમાંથી યથાર્થતા ઊગે અને કૃતકૃત્ય થઇ જાય એવી સરસ વાત આચાર્યદેવે કરી છે.

જેઓ સત્ સમજવાની જિજ્ઞાસાવાળા છે તેમ જ પાત્ર છે તેમને આચાર્યદેવ આ બધું સમજાવે છે અને તે સમજી શકે તેવું જ કહેવાય છે. પ્રથમ આચાર્યે કહ્યું હતું કે હું અને તમે બધા સિદ્ધ પરમાત્મા સમાન છીએ. આ પ્રમાણે સ્વ-પરના આત્મામાં પૂર્ણતા (સિદ્ધપણું) સ્થાપ્યા વિના સત્ય સમજાવી શકાય નહિ. તું પણ ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા આનંદમૂર્તિ ભગવાન પરમાર્થે છો. જે જે પૂર્ણ ગુણો સિદ્ધ પરમાત્મામાં છે તેટલા બધા જ તારામાં પણ છે, જે સિદ્ધમાં નથી તે તારામાં નથી. આવો પરમાર્થ સ્વભાવ વર્તમાન અવસ્થામાં પણ અખંડપણે ભરેલો છે, તે પૂર્ણનો વિશ્વાસ ન બેસે અને ભવની શંકા ન ટળે તો કેવળજ્ઞાનીને તથા જ્ઞાનીના ઉપદેશને તેં માન્યા નથી.

બધા આત્મા જાણનાર સ્વરૂપે છે, તું પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છો એમ જાણીને કહેવાય છે. તું પંચેન્દ્રિય છો કે મનુષ્ય છો એમ કહીને ઉપદેશ દેતા નથી.

અશુભરાગમાં સંસાર સંબંધી નિમિત્ત હોય અને શુભરાગમાં સત્ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર આદિ શુભ નિમિત્ત હોય; સમ્યક્‌દૃષ્ટિમાં રાગ નથી, રાગને કે પરના અવલંબનને તે કબૂલતો નથી. અવસ્થામાં પુરુષાર્થ નબળો છે ત્યાં રાગનું અવલંબન અનેક પ્રકારનું હોય. આમાં પૂર્ણ થતાં પહેલાં વચ્ચે વ્યવહાર તથા શુભરાગમાં નિમિત્ત

શું હોય તેનો ખુલાસો આવી જાય છે. રાગની દિશા બદલી ત્યાં બાહ્ય લક્ષમાં દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, પૂજા, ભક્તિ, વ્રતાદિનો શુભભાવ રહે છે. શુભભાવ કરે તો સંયોગોમાં શુભ નિમિત્તનો આરોપ થાય છે, અશુભભાવ કરે તો સંયોગોમાં અશુભ નિમિત્તનો આરોપ થાય છે, અને પર નિમિત્તના ભેદ વિના સ્વભાવમાં રહીને જ્ઞાન જ કરે તો તે જ સંયોગો (નિર્જરામાં) અભાવરૂપ નિમિત્ત કહેવાય. આ રીતે નિમિત્તમાં પોતાના ભાવ અનુસાર આરોપ થાય છે. નિમિત્તથી પરનું કાર્ય થતું નથી પણ કાર્ય વખતે તેની હાજરી હોય છે. અહીં બે તત્ત્વની સ્વતંત્ર યોગ્યતા સ્વીકારવાની વાત છે.

પરપદાર્થ તરફ લક્ષ તે રાગ છે. પરમાં લક્ષ કરી રોકાવું તે પરવિષય છે. સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દના વિષયમાં રાગ દ્વારા અટકીને ઠીક–અઠીકની વૃત્તિ કરવી તે પરવિષય છે; જ્ઞાનીને તેનું ધણીપણું નથી પણ અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવનું ધણીપણું અને તેની જ મુખ્યતા છે. તે અખંડ સ્વભાવના જોરે દરેક સમયે નિર્મળતા વધે છે, મલિનતાની હાનિ થાય છે, અને અશુદ્ધતામાં નિમિત્ત એવાં કર્મની નિર્જરા થાય છે. વચ્ચે રાગ રહ્યો તેમાં દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની ભક્તિ તથા વ્રત, સંયમ વગેરે શુભભાવનાં નિમિત્ત હોય છે પણ નિમિત્તથી રાગ થતો નથી અને નિમિત્તના લક્ષ વિના રાગ થાય નહિ. સ્વભાવમાં ભેદનો નકાર છે; રાગ રહિત ગુણ ઉપર પડેલી દૃષ્ટિ ગુણ-કર છે. રાગ રહ્યો તેનો આદર નથી, ધણીપણું નથી કે કર્તાપણું નથી.

નિમિત્ત કે અવલંબનરૂપ રાગ લાભદાયક નથી, મદદગાર નથી પણ સ્વાવલંબી સ્વભાવ તરફ દૃષ્ટિના જોરે રાગ ટળ્યો તેટલો ગુણ છે; બાકી રહેલો શુભરાગ પણ નુકસાનકારક છે. પુરુષાર્થની નબળાઇ છે ત્યાં રાગનો ભાગ હોય પણ તેમાં જ્ઞાનીને કર્તાબુદ્ધિ નથી. રાગ હું નથી, વિકાર કરવા જેવો નથી; એમ વિરોધ ભાવનો નકાર કરનાર ભાવ, યથાર્થ શ્રદ્ધાની રુચિ હોય તો, તે શુદ્ધભાવ છે. સ્વલક્ષથી રાગનો નકાર અને સ્વભાવનો આદર કરનાર જે ભાવ છે તે નિમિત્ત અને રાગની અપેક્ષા વિનાનો ભાવ છે, તેમાં અંશે અવલંબનનો ભેદ તોડીને યથાર્થનું જે જોર આવે છે તે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનનું કારણ થાય છે.

સંવર એટલે પુણ્ય-પાપના ભાવોને રોકવા, તે વિકારી ભાવોને રોકવા તે મારા પુરુષાર્થને આધીન છે. તેમાં કોઇ બીજું મદદ કરે અને ગુણ પ્રગટે એમ નથી. ધ્રુવ સ્વભાવના આશ્રયથી સંવર ભાવનો ઉત્પાદ અને આસ્રવરૂપ વિકારી ભાવનું અટકવું થાય છે, અને કર્મ તેના કારણે આવતાં અટકે છે. રજકણ બાંધવા, રોકવા કે છોડવા મારે આધીન નથી.

નિર્જરા:-પોતે રાગના ઉદયમાં ન જોડાણો અને હું જ્ઞાન છું એમ સ્વલક્ષે સ્થિર રહ્યો ત્યાં પૂર્વ કર્મનો ઉદય અભાવરૂપ નિર્જરામાં નિમિત્ત કહેવાય છે. વિકારનો અભાવ કરી શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરી તે ભાવનિર્જરા છે અને કર્મનો અંશે અભાવ થયો તે દ્રવ્યનિર્જરા છે. અંદર કર્મમાં કેવું જોડાણ થાય છે તે દેખાય નહિ, પણ નિમિત્ત કર્મમાં જેટલું જોડાણ હોય તેટલી રાગદ્વેષની આકુળતારૂપ લાગણીનો અનુભવ થતાં જ્ઞાનથી માની શકાય છે. જેમ પરમાં સુખ માન્યું છે એ કલ્પના અરૂપી છે, તે સુખ પરમાં જોઇને માન્યું નથી છતાં તે તેમાં નિ:સંદેહતા માની બેઠો છે. તેમાં સુખ છે તે નજરે જોઉં તો જ માનું એવો સંદેહ તે કરતો નથી. કપટનો-આકુળતાનો ભાવ આંખે ન દેખાય છતાં માને છે, તે પરમાં જોયા વિના નિ:સંદેહપણે માને છે. તે માન્યતાનો ભાવ પોતાનો છે; તે માન્યતાને ફેરવી સ્વમાં જોઉં તો આત્મામાં અરૂપી ભાવને માની શકે કે પર લક્ષમાં વર્તમાન અવસ્થાથી રોકાણો ન હોઉં તો રાગની ઉત્પત્તિ ન થાય. પરમાં નિ:સંદેહપણે સુખ માન્યું છે તે માન્યતા પલટીને અવિરોધી સ્વભાવને માને તો ત્રિકાળ સ્વાધીન છું, પૂર્ણ છું એમ જાતે નિ:સંદેહ થઈ શકે છે. નિર્જરા પ્રત્યક્ષ જોઇ શકાય નહિ પણ અનુભવમાં નિરાકુળ શાન્તિની વૃદ્ધિ થાય છે તેટલું તો જાતે નક્કી થાય છે, અને તેથી તેના વિરોધી તત્ત્વ નિમિત્ત કારણનો અભાવ થયો છે એમ અનુમાન થઇ શકે છે; પ્રત્યક્ષ તો કેવળજ્ઞાનમાં દેખાય છે. અંદરમાં સૂક્ષ્મકર્મ ટળ્યાં તે ઉપર જોવાનું મારું કામ નથી પણ પુરુષાર્થથી મારો ધ્રુવ સ્વભાવ કબૂલીને જેટલું સ્વભાવ તરફ એકાગ્રતાનું જોર કરું તેટલું વર્તમાનમાં ફળ આવે છે. તે નિ:સંદેહતા સ્વભાવના આશ્રયથી આવે છે.

કોઇ કહે કે હું પુરુષાર્થ ઘણો કરું છું, પણ પૂર્વ કર્મના ઉદયનું જોર ઘણું છે, તો તે વાત ખોટી છે. કારણ ઘણું આપે અને કાર્ય ઓછું આવે એમ બને નહિ. પુરુષાર્થ ઓછો છે એમ પોતાનામાં ન જોતાં, પર નિમિત્તમાં જોર જુએ છે તે જ મોટો ગોટો છે. નિમિત્તદૃષ્ટિ તે સંસાર છે, સ્વતંત્ર ઉપાદાન-સ્વભાવદૃષ્ટિ તે મોક્ષ છે.

પ્રશ્ન:—વીર્યાંતરાય કર્મનું આવરણ આત્મવીર્યને રોકે એમ કેમ લખ્યું હશે?

ઉત્તર:—કોઇ કોઇને રોકતું નથી; પોતે પોતાના ઊંધા પુરુષાર્થથી હીણી શક્તિપણે રોકાણો ત્યારે નિમિત્તરૂપે જે કર્મ હાજર હોય છે તેમાં રોકવાનો આરોપ અપાય છે. એ તો 'ઘીનો ઘડો' કહેવા જેવી વ્યવહારની લોકપ્રસિદ્ધ બોલણી છે પણ અર્થ તેમ નથી; પોતાંના ભાવ અનુસાર નિમિત્તમાં આરોપ કરી વ્યવહારે વાત કરી છે. ત્રણે-કાળે નિમિત્તથી કોઇ રોકાણો એમ કહેનારો જૂઠો છે. બીજી વસ્તુ પોતાને રોકે, નુકસાન કરે તો પોતે માલ વિનાનો ઠર્યો. પોતે જ પર-લક્ષ કરીને ઊંધા પુરુષાર્થથી પોતાને હીણો માને છે. જ્ઞાનસ્વભાવ-રૂપે પોતે રહે તો વિકાસ થવો જોઇએ, તેને બદલે પરમાં ઠીક-અઠીક માની પોતે રોકાણો ત્યારે કર્મને નિમિત્ત કહેવાનો આરોપ આવે છે.

એકલા આત્મામાં અશુદ્ધતા ટાળું એવો વિકલ્પ ક્યાંથી આવે? એકલામાં ટાળવાપણું હોય નહિ પણ જ્યાં પર નિમિત્તમાં રાગથી રોકાણો ત્યાં નિમિત્તાધીન કરેલો વિકારભાવ ટાળવાનો વિચાર હોઇ શકે. અંદર સ્વભાવપણે ત્રિકાળી ધ્રુવ અનંત ગુણનું સામર્થ્ય છે, તે અખંડના જોરે શક્તિમાંથી નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટ થાય છે. સંસારની વિકારી અવસ્થાની સ્થિતિ એક એક સમય માત્રની છે. તે દરેક સમયે નવી વર્તમાન યોગ્યતાપણે (નિમિત્તાધીન) આત્મા પોતે કરે તેમ થયા કરે છે, નિમિત્ત કરાવતું નથી. જેમ પાણી ઉપર તેલનું ટીપું તરે તેમ આખા ધ્રુવ સ્વભાવ ઉપર વર્તમાન એકએક અવસ્થા પૂરતો વિકારીભાવ છે તે તરે છે, ધ્રુવ સ્વભાવમાં તે પ્રતિષ્ઠા પામતો નથી. વિકારમાં યોગ્યતા જીવની છે અને નિમિત્તની હાજરી હોય છે.

બેઉ સ્વતંત્ર કબૂલ્યા ત્યારે નવતત્ત્વનું જ્ઞાન મનના રાગ દ્વારા સાચું કર્યું કહેવાય.

બંધ:—આત્મા પોતે પોતાના વિકારીભાવથી બંધાવા યોગ્ય છે. તે બંધાવા યોગ્ય પોતાની અવસ્થા તે ભાવબંધ અને તેનું નિમિત્ત પામી નવાં કર્મ પોતાની યોગ્યતાથી બંધાણાં તે દ્રવ્યબંધ.

કોઇ કોઇને બાંધતું નથી. જીવ બંધનરૂપ વિકારભાવ કરી, પર-વલણમાં ઠીક—અઠીક ભાવે અટકે ત્યારે પર નિમિત્ત થયું એવો આરોપ આવે છે, અને સ્વલક્ષે સ્થિર રહે તો નિર્મળ શક્તિનો વિકાસ થાય છે. વિકાસપણે નહિ થતાં પરવિષયમાં વિકાર ભાવે જોડાણ કરી અટકયો એટલે વર્તમાન અવસ્થા તે જ સમયે હીણી કરી તે જ ભાવબંધ છે, તે જ પરમાર્થ-આવરણ છે. તે વિકારપણે થનારા આત્માની રાગદ્વેષરૂપ અવસ્થા થઈ તે ભાવકર્મ; પ્રથમ સમયથી બીજા સમયની અરૂપી અવસ્થા વિકારપણે બદલાણી તે ક્રિયા; એ બંધભાવનો કર્તા અજ્ઞાનપણે જીવ છે. જડ કર્મનો કર્તા જીવ નથી તથા કર્મે જીવને રોકયો નથી.

વર્તમાન એક સમયની સ્થિતિમાં થતા નવા બંધને પોતે રોક-વાની યોગ્યતા જીવ રાખે છે. પ્રગટ વિકારી અવસ્થા વખતે પણ દરેક સમયે દ્રવ્યમાં ત્રિકાળી પૂર્ણ શક્તિથી અખંડપણું છે તેમ નહિ માનનારે પોતાનો સ્વભાવ હીણો માન્યો છે. પોતાના ત્રિકાળી-પણાની માન્યતા ન કરી તે ભાવ જ બંધાવા યોગ્ય છે; જડ કર્મે બાંધ્યો નથી. અત્યારસુધી શાસ્ત્રના નામે પલાખાં ગોખ્યાં કે કર્મ આવરણ કરે, કર્મ બાંધે, તેથી તે ફેરવવું કઠણ લાગે છે. સ્વતંત્ર વસ્તુની ઓળખાણ કરે તો બેઉ દ્રવ્યો જુદાં–સ્વતંત્ર હતાં છતાં નિમિત્તાધીન માન્યતાનો સંસાર હતો એમ તે માને. શ્રદ્ધામાં પૂર્ણ સ્વતંત્ર સ્વરૂપનો સ્વીકાર કર્યા પછી પુરુષાર્થની નબળાઇપણે અલ્પ રાગ રહ્યો તેનો ધણી જ્ઞાની નથી. સ્વભાવમાં વિકાર નથી. સ્વભાવ તો વિકારનો નાશક જ છે તેને ભૂલી ભાવબંધનમાં જીવ અટકયો ત્યારે જડ કર્મને નિમિત્ત કહેવાણું.

કર્મ જીવને બંધન કરાવતું નથી અને જીવે પરમાર્થે કર્મ બાંધ્યાં નથી. પોતામાં બંધ અવસ્થાની યોગ્યતા હતી એમ માને તો વીર્યાંતરાય કર્મ ઉપર વજન ન રહે. કર્મનો સંયોગ તો તેની સ્થિતિ પૂરી થતાં જ્ઞાની કે અજ્ઞાની બેઉને નિયમથી છૂટી જાય છે. કર્મ નડતાં નથી પણ પોતે જેવો ભાવ (વિરોધ કે અવિરોધપણે) પોતામાં કરે તેવું ફળ તે જ સમયે પોતામાં આકુળતા કે નિરાકુળતાપણે આવે છે.

આત્મા વસ્તુપણે એકરૂપ રહે છતાં તેની અવસ્થા એકરૂપ ન રહે તેમ રજકણ વસ્તુપણે એકરૂપ રહે છતાં તેની અવસ્થા બદલાયા કરે, એકરૂપ ન રહે. જડમાં જ્ઞાન નથી છતાં તે વસ્તુ છે તેથી ત્રિકાળી શક્તિવાન છે. દરેક સમયે પૂર્ણ ધ્રુવપણું રાખીને પોતાની તાકાતથી અવસ્થાઓ બદલે છે. આ રહસ્ય કેવળજ્ઞાનનો કક્કો છે. દરેક વસ્તુની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતાની તેમાં જાહેરાત થાય છે.

અસંગ સ્વભાવને જીવ ભૂલે ત્યારે તે બંધાવાયોગ્ય છે: બંધમાં પૂર્વનું કર્મ નિમિત્ત છે. વિકારી–અવિકારી અવસ્થા પોતામાં થઈ તે વ્યવહાર છે. નિમિત્ત રાગદ્વેષ કરાવે છે એમ માનવું તે વ્યવહાર નથી પણ વ્યવહારાભાસ છે, અજ્ઞાન છે.

નવતત્ત્વના લક્ષે પરમાર્થ શ્રદ્ધા કે નિર્મળ ચારિત્ર ઊઘડે નહિ કારણ કે ભેદના લક્ષે વિકલ્પ ઉપજે છે નિશ્ચય. શ્રદ્ધામાં નવતત્ત્વના ભેદ નથી. મોક્ષ અને મોક્ષનો માર્ગ એ બન્ને વ્યવહારનયના વિષયમાં જાય છે.

પ્રશ્ન:—નવતત્ત્વમાં મોક્ષ તો સાધ્ય છે તેને વિકલ્પ ગણી શા માટે કાઢી નાખવો?

ઉત્તર:—સંસાર અને મોક્ષ એ બન્ને પર્યાય છે. સંસાર એ કર્મના સદ્ભાવની અપેક્ષારૂપ પર્યાય છે અને મોક્ષ તે કર્મના અભાવની અપેક્ષારૂપ પર્યાય છે. મોક્ષપર્યાય જેટલો આત્મા નથી. મોક્ષપર્યાય તો કર્મના અભાવનું ફળ છે તેથી તે વ્યવહારે સાધ્ય કહેવાય પણ નિશ્ચયે સાધ્ય તો ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વભાવ છે. પરમાર્થ સાધ્યરૂપ અખંડ

એક સ્વભાવના જોરે મોક્ષ પર્યાય સહેજે ઊઘડે છે, અને પર્યાય તો વ્યવહાર છે તેનું અખંડ સ્વભાવમાં ગૌણપણું છે, ક્ષણિકપર્યાય ઉપર જોર કરવાનું નથી. જોર વસ્તુમાં છે.

દ્રવ્યમાં ત્રણેકાળની બધી પર્યાય વર્તમાનપણે છે તેમાં કોઇ પર્યાય ભૂત કે ભાવીમાં ગઇ નથી છતાં વસ્તુમાં દરેક ગુણની એક સમયે એક પર્યાય પ્રગટ હોય અને તે એકેક અવસ્થા વખતે શક્તિપણે અનંત ગુણો ધ્રુવરૂપ રહ્યા છે તેથી અનંત તાકાતપણે વસ્તુ વર્તમાનમાં પૂર્ણ છે. આત્માનો સ્વભાવ વર્તમાન એકેક સમયમાં ત્રિકાળી શક્તિથી પૂર્ણ છે. વિકારી દશા થાય તેનો દ્રવ્યમાં પ્રવેશ નથી. સ્વભાવ વિકારનો નાશક છે. તેથી નવતત્ત્વના વિકલ્પ અભૂતાર્થ છે.

મોક્ષ:—મોક્ષમાં વિકારથી અને પરથી મુક્ત થવાની અપેક્ષા છે. એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવના જોરે પૂર્ણ નિર્મળ અવસ્થા ઉત્પન્ન થઇ અને પૂર્ણ અશુદ્ધ અવસ્થાનો નાશ થયો તે ભાવમોક્ષ અને તેનું નિમિત્ત પામી કર્મરજ તેની યોગ્યતાથી છૂટી તે દ્રવ્યમોક્ષ. સહુસહુના કારણે સ્વતંત્ર અવસ્થા થાય છે. નિમિત્તથી થયું એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે, પણ નિમિત્તથી કોઇની અવસ્થા થાય એમ માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. કર્મનો સંયોગ સર્વથા છૂટયો તે જીવમાં અભાવરૂપી નિમિત્ત કારણ (મોક્ષ કરનાર) અજીવ, કર્મ છૂટયાં તે મને નિમિત્ત થયાં એમ નાસ્તિરૂપ (અભાવરૂપ) આરોપથી મોક્ષ થવા યોગ્ય જીવ વ્યવહારથી છે.

જીવ અજીવમાં સ્વતંત્ર ઉપાદાનની યોગ્યતા, નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણું તથા નવતત્ત્વના વિકલ્પ છે એમ જણાવી, મનદ્વારા સ્વતંત્રપણું નક્કી કરાવ્યું. કોઇના કારણ-કાર્યરૂપ પરાધીનપણું જણાવ્યું નથી. એકલા સ્વભાવમાં નવતત્ત્વના ભેદ પડે નહિ. નિમિત્તની અપેક્ષાએ વ્યવહારે (અવસ્થામાં) નવ અથવા સાત ભેદ પડે છે.

તા. ૯-૮-૪૩.

જેને હિત કરવું હોય તેણે પ્રથમમાં પ્રથમ શું ઉપાય કરવો તે

કહેવાય છે. નિરાકુળ સુખ આત્મામાં છે. શરીર આદિની સગવડમાં (સંયોગોમાં) સુખ નથી છતાં અજ્ઞાની જીવ તેમાં સુખ માની રહ્યો છે, પણ પરના આશ્રયની પરાધીનતા તે સુખ ત્રણ કાળમાં નથી. જેણે પોતામાં સુખ ન ભાળ્યું તેને પરસંયોગની મોટાઈ લાગે છે. પરસંયોગના આશ્રયે સુખ છે એમ માનનાર પોતાને નમાલો, રાંકો, ઓશિયાળો માને છે. એ અજ્ઞાનભાવની મૂઢતાથી માનેલી કલ્પના છે. જે પરને હિતરૂપ માને છે તે પરાશ્રયરહિત અવિકારી આત્મસ્વભાવને હિતરૂપ માનતો નથી.

પર મારાં છે, પરમાં સુખ છે, પરનું કાંઇ કરી શકું એવી ઊંધી કલ્પના કરનારું પોતાનું વિપરીત જ્ઞાન છે. જડ દેહાદિ પોતાને ભૂલ કરાવતા નથી. આત્મા પરથી જુદો નિત્ય પદાર્થ છે. પોતે જે સ્વભાવે છે તેનું ભાન નથી તેથી પરમાં ક્યાંક પોતાના હોવાપણાની, પોતાના સુખપણાની કલ્પના કરી છે. તે અજ્ઞાનથી ચોરાશી લાખના અવતાર છે. સ્વતંત્ર સ્વભાવને યથાર્થપણે સત્સમાગમે ઓળખીને, તે ઊંધી માન્યતારૂપ ભૂલ કાઢી નાખતાં, નિત્ય સ્વભાવઆશ્રિત નિર્મળ આનંદની ઉત્પત્તિ થાય છે. વર્તમાન વિકારી અવસ્થા વખતે પણ બાહ્યભાવની માન્યતા કાઢીને દેખે તો, તે એક અવસ્થા સિવાય, આખો નિર્મળ સ્વભાવ ત્રિકાળી શુદ્ધપણે વર્તમાનમાં પણ જણાય છે. પામરતા, અશરણપણું, અવગુણપણું પામરતાની ભૂમિકામાં રહીને ન ટળાય. પામરતા વખતે જ તુચ્છતા રહિત ધ્રુવસ્વભાવ પૂર્ણ મહિમાપણે છે.

પૂર્ણ નિર્મળ પરમાત્મદશા જેણે પ્રગટ કરી તે સાક્ષાત્ ભગવાન છે. હું પણ શક્તિપણે પૂર્ણ ભગવાન છું, એમ સત્સમાગમથી ઓળખી પૂર્ણ સ્વાધીન ધ્રુવ સ્વભાવનું માહાત્મ્ય કરે તો પોતામાં કલ્પેલી હીણપનું ધણીપણું દૃષ્ટિમાંથી છૂટી જાય છે. પછી વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઇથી પરમાં રોકાય, તે રુચિભાવે રોકાતો નથી. સ્વભાવના જોરે રાગદ્વેષ તોડવા માગે છે; વિકારનું એટલે કે રાગની વૃત્તિનું ધણીપણું કરતો નથી.

વિકારનો નાશ કરવા માગે તે વિકાર સ્વરૂપ હોઈ શકે નહિ. વિકારને જાણનારો તે ક્ષણિક વિકારપણે નથી. જો વિકાર ટાળવાની શક્તિ આત્મામાં ન હોય તો જે ન હોય તે જગતમાં ત્રણ કાળમાં થઈ શકે નહિ, પણ અનંતા જ્ઞાની પૂર્ણ પવિત્ર ઉત્કૃષ્ટ પરમાત્મદશા પ્રગટ કરી ગયાં છે. નિત્ય સ્વભાવના જોરે અમુક અંશે રાગ ટાળ્યો તેવા રસે ફરી રાગ ન થવા દે તો પૂર્ણ પુરુષાર્થથી અંશમાત્ર રાગ-વિકાર ન થવા દે એવી આત્માની તાકાત દરેક સમયે દરેક આત્મામાં છે.

જો કોઈ બીજો પોતાના દોષ કાઢી આપે તો કોઈ નરકમાં અને દુઃખમાં પણ નાખી દે; પણ એવું પરાધીનપણું જીવને નથી. દોષ ટાળવામાં પોતે એકલો છે તો પોતે ત્રિકાળી પૂર્ણ અને સ્વતંત્ર અસંયોગીપણે વર્તમાનમાં પૂરો છે. માન્યતાથી પરનો સંબંધ માન્યો છે તે નિમિત્ત આધીન દૃષ્ટિની ભૂલ છે અને તે જ સંસાર છે. હું પૂર્ણ પ્રભુતાવાળો છું એવા નિત્ય સ્વભાવના જોરે પામરતા ટળી તે જ સમયે નિર્મળ પવિત્રતા અંશે પ્રગટે છે.

દેહ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી નક્કી કરે છે તેથી ભગવાન આત્મા હાથીમાં, કીડીમાં પણ પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે એમ ભાસતું નથી પોતાનું સર્વોત્કૃષ્ટ માહાત્મ્ય પોતાને પોતામાં લાગતું નથી તેથી પોતાની દૃષ્ટિથી પોતાને ઊણો-વિકારી માને છે. દેહાદિ વર્તમાન સંયોગને જ માનનાર, ત્રિકાળી ટકનાર વર્તમાનમાં પૂર્ણ પ્રભુ છું એમ નહિ માનતા હોવાથી અજ્ઞાની છે. પોતામાં સુખ ન જોયું તેથી દેહબુદ્ધિથી કોઈમાં અનુકૂળતા કલ્પી ઠીક માને છે, કોઈમાં પ્રતિકૂળતા કલ્પી અઠીક માને છે.

જાણનારો પોતે છતાં પોતાને હીણો માની, પુણ્ય, દેહાદિ ક્ષણિક સંયોગી ચીજને માહાત્મ્ય આપે છે, રોટલાને વીંછી કરડે તો દુઃખ ન માને પણ દેહને કરડે તો દુઃખ માને-દેહ અને રોટલા બેઉ પોતાની ચીજ ત્રણકાળમાં નથી. દેહ ઉપર (સંયોગ ઉપર) દૃષ્ટિ છે તેથી દેખનાર તે હું નહિ પણ ચીજ દેખાય તે હું એમ માને છે. દેહને કહે 'તું સારું રહે તો મને સુખ થાય,' દેહને કે જડ ઇન્દ્રિયોને કાંઈ ખબર નથી પણ મૂર્ખો કહે કે તેને લઈને મને સુખદુઃખ થાય છે. એક

તત્ત્વને પરનું અવલંબન લેવું પડે તે સુખ નથી. પરનો આશ્રય જોઇએ એમ માનનારે પોતાના સ્વતંત્ર પવિત્ર સ્વભાવનું ખૂન કર્યું છે, તે જ હિંસા છે.

અવિનાશી સ્વતંત્ર પૂર્ણ સ્વભાવની અપૂર્વ સમજણ ન કરે અને તેનું માહાત્મ્ય અંતરથી ન લાવે તો મરીને ક્યાં ઉતારા થશે તે વિચારો. સમુદ્રમાં ફેંકેલ મોતી મળવું મુશ્કેલ છે તેમ મનુષ્યપણું હારી ચોરાશી લાખના અવતારમાં ગયા પછી ફરી સત્ સાંભળવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડશે.

જેમ એકલા સોનાને પંદરવલુ, ઊણું, અશુદ્ધ કહેવાનો આરોપ આવે નહિ પણ ત્રાંબાના સંયોગે તે ચૌદ-પંદરવલું કહેવાય છે છતાં તે સંયોગ વખતે પણ સોળવલું શુદ્ધ સોનું ન હોય તો શુદ્ધ થઈ શકે નહિ; તેમ એકલા ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મામાં સ્વભાવથી વિકાર હોઇ શકે નહિ પણ વર્તમાન અવસ્થામાં નિમિત્ત-સંયોગ આધીન વિકારી અવસ્થા નવી થાય છે. એ સંયોગ આધીન દૃષ્ટિ છોડીને અખંડ શુદ્ધ ધ્રુવ સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ કરે તો નિર્મળતા પ્રગટે છે.

એકલા તત્ત્વમાં પરનિમિત્ત તરફ જોડાણ વિના વિકાર થાય તો વિકાર સ્વભાવ થઈ જાય. પરસંયોગોમાં કર્તાભાવે (મારાપણાના ભાવે) અટકીને જેવા શુભાશુભ ભાવ જેવા રસે પોતાની વર્તમાન અવસ્થામાં જીવ કરે છે તેનું ફળ પોતામાં તે જ વખતે આકુળતાના રસપણે આવે છે, અને તેના નિમિત્તે બંધાતાં સંયોગી કર્મનું ફળ પાછળથી સંયોગપણે આવે છે.

અજ્ઞાનીને બાહ્યમાં દેહ, સ્ત્રી આદિ ઉપર દૃષ્ટિ છે અને અંદર સૂક્ષ્મ કર્મ ઉપર દૃષ્ટિ છે. સાચાં નવતત્ત્વને શુભભાવથી જાણે તે પણ બાહ્ય ભાવ છે. એ બાહ્યભાવથી અંતરમાં પેસી શકાય નહિ. એકલા આત્મામાં પોતાની મેળે નવતત્ત્વની સિદ્ધિ બનતી નથી.

બાહ્ય (સ્થૂળ) દૃષ્ટિથી જોઇએ તો:-જીવ-પુદ્ગલની અનાદિ બંધપર્યાયની સમીપ જઇને એકપણે અનુભવ કરતાં આ નવતત્ત્વો ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે. અહીં સમીપનો અર્થ ક્ષેત્રથી નહિ પણ પરમાં

એકમેકપણાની માન્યતારૂપ ભાવની એકાગ્રતા એવો થાય છે. અવિકારી જુદા આત્મસ્વભાવની જેને ખબર નથી તેને પર સમીપ જોડાણનો (રાગદ્વેષના વિકલ્પનો) અનુભવ ભૂતાર્થ છે, ભ્રમ નથી; રાગદ્વેષનું નિમિત્ત પામી કર્મ પોતાની (કર્મની) યોગ્યતાથી અજ્ઞાની આત્માના પ્રદેશોએ એકક્ષેત્રાવગાહરૂપે આવે છે તે વાત પણ સાચી છે.

કોઈ કહે કે પુણ્ય-પાપ થતાં જ નથી, જીવની વર્તમાન અવસ્થામાં ભૂલ અને વિકારી ભાવ ભ્રમ છે, અસત્ છે તો તેમ કહેનારની વાત સાચી નથી. સસલાનાં શીંગડાંની જેમ તે અસત્ નથી. કોઈ કહે કે સ્વર્ગ, નરક છે નહિ પણ લોકોને પુણ્યનો લોભ અને પાપનો ભય બતાવવા માટે કલ્પના કરી છે તો તેમ કહેનારની વાત ખોટી છે કારણ કે તે અનેક ન્યાય-પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી શકાય છે.

જેમ કોઈ સારો બ્રહ્મચારી સુશીલ ચૂકીને કુશીલોના સંગમાં આવે-જાય તો તે શરમ છે તેમ બ્રહ્માનંદ ભગવાન આત્મા પરચીજમાં કર્તાપણું-મારાપણું સ્થાપીને અનંત જ્ઞાનાનંદ પ્રભુત્વની મહિમા ભૂલીને, પુણ્ય-પાપ મારાં, હું રાગી, મને પરનો આશ્રય જોઈએ એમ માની ચોરાશીમાં રખડે, પરસંયોગમાં સુખ માને તે મહા વ્યભિચાર છે.

સંયોગ આધીન દૃષ્ટિમાં એકાગ્ર થઈને બંધપણાનો અનુભવ કરતાં આ નવતત્ત્વના ભેદો ભૂતાર્થ-સત્યાર્થ છે. અજ્ઞાનપણે અવસ્થાદૃષ્ટિના વ્યવહારની પકડ કરી, રાગદ્વેષ-અજ્ઞાનને લીધે જીવનું જે રઝળવું થાય છે તે ખરેખર છે, ભ્રાન્તિ નથી, અસત્ કલ્પના નથી. જેમ ઝાંઝવામાં જળ નથી છતાં પાણીનો ભાસ થાય છે તેને ખરેખરું પાણી માનવાની ભૂલ થાય છે તે ખરેખરી ભૂલ છે તેમ અજ્ઞાનભાવે જીવનું રઝળવું થાય છે તે ખરેખર છે.

આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપની જેને ખબર નથી તે મૂઢતાવડે પોતાને સ્વતંત્ર પૂર્ણ ભગવાન માનતો નથી. પર મને મદદ કરે, આપી દે, પરનો આશ્રય જોઈએ, પરના આશીર્વાદ જોઈએ, પુણ્યનું સાધન જોઈએ વગેરે માન્યતા ધરાવનારા પોતાને પામર માને છે. જે

બાહ્યમાં ધર્મ માની ક્રિયાકષ્ટથી ખેદખિન્ન થાય તેને આત્માની અતીન્દ્રિય શાંતિ અને ભવથી નિઃસંદેહ મુક્તિનો નિર્ણય થાય નહિ. ભગવાને તેની બાહ્યક્રિયાને અજ્ઞાનરૂપ બાળવ્રત અને બાળતપ કહેલ છે.

જેને ભવનો ભય લાગે તે નિર્મળ નિત્ય શરણભૂત વસ્તુ શું છે તેનો વિચાર કરે, પણ સંસારમાં વર્તમાન પુણ્યની સગવડતાને જ જે ભાળે છે તે પુણ્ય–પાપના નાશક સ્વભાવરૂપ અવિકારી ભગવાન આત્માને ભાળતો નથી. ધર્માત્માને રાગની ચેષ્ટામાં શરમ આવે છે, ખેદ થાય છે. ભુંડ વિષ્ટા ખાઇને જેમ આનંદ માને તેમ જ્ઞાનીએ પુણ્ય–પાપ રહિત અવિનાશી સ્વભાવના ભાનમાં સ્થિર થઈ પુણ્ય–પાપને વિષ્ટાની જેમ છોડી દીધાં છે તે પુણ્યને અજ્ઞાની સારાં માની તેમાં હરખ કરે છે, આબરૂ, શરીર, ધન વગેરેમાં સુખ માને છે, તેને ભુંડની ઉપમા લાગુ પડે છે કારણ કે એ માન્યતામાં અનંતા ભુંડના ભવ પડયા છે.

જીવ પામરતા કરે અને તે પામરતારૂપ અવસ્થા તે જ પોતાનું આખું સ્વરૂપ માને અને પોતાનો અવગુણનો નાશક ત્રિકાળી સ્વભાવ વર્તમાનમાં આખો છે તે ન માને તો ચોરાશી લાખના અવતારમાં એકાકારપણે રખડે છે તેથી તેને નવતત્ત્વનો ખંડખંડ અનુભવ સત્યાર્થ છે.

કોઈ કહે કે ભોગાવળી કર્મ બાંધ્યાં છે તે વિષયભોગ કરાવે છે, હું શું કરું? રાગદ્વેષ થઇ જાય છે તો તે સ્વચ્છંદ ચોરાશીમાં રખડવા માટે સાચો છે.

કોઇ માણસ દાનમાં પૈસા આપવા ઇચ્છતો ન હોય ત્યારે તે સંસ્થાને દોષ દે અને કહે કે 'મારે દાનના ભાવ તો છે, પણ તે સંસ્થાવાળા બરાબર વ્યવસ્થા રાખતા નથી' એમ તૃષ્ણા નહિ ઘટાડવા માટે ગોટા વાળે છે પણ સીધું કહી દેને કે મારે કાંઇ આપવું નથી. તે સંસ્થા સુધરે કે બગડે તે ઉપર તારી તૃષ્ણા વધવા–ઘટવાનો આધાર નથી. જેને દાનાદિમાં માન જોઇએ છે અથવા પાછળ આશા રાખે છે તેને વર્તમાન તૃષ્ણારૂપ પાપભાવ છે. દાનમાં જે કોઇ તૃષ્ણા

ઘટાડે તે ભાવ તેને પોતાને આધારે છે. એમ સ્વતંત્ર પરિણામનું વ્યવહારે કર્તાપણું જાણી જેવાં નવતત્ત્વ છે તેવાં જાણે ત્યારે વ્યવહાર-શુદ્ધિ થઇ પણ તેનાથી જન્મમરણ ન મટે કેમકે તે પુણ્યભાવ છે.

અસંયોગી નિર્વિકારી સ્વભાવ જુદો છે એવી યથાર્થ શ્રદ્ધા થયા પછી વર્તમાન નબળાઇમાં રાગ થાય ખરો, પણ તેમાં કર્તૃત્વ-બુદ્ધિ છોડીને, પાપથી બચવા માટે પુણ્યભાવની શુભવૃત્તિ કરે પણ તેને નિમિત્તાધીન વિકારી જાણી જ્ઞાની તેનો ધણી ન થાય.

કોઇ શાસ્ત્રનાં પલાખાં ગોખીને ઊંધો અર્થ ગ્રહણ કરે કે પૂર્વનાં આકરાં કર્મ નડે છે, નિકાચિત કર્મનું જોર ઘણું છે, તેથી સંસારના ભોગ છૂટતા નથી, એમ ગોટા વાળનારને વ્યવહાર નીતિનાં પણ ઠેકાણાં નથી. મારા ભાવે સ્વભાવની નિર્મળતા ચૂકીને દોષ મેં કર્યો અને તેને ટાળી પવિત્ર આનંદભાવ હું કરી શકું છું એવી પોતાની સ્વતંત્રતા મનથી સ્વીકારે તે આંગણે આવ્યો ગણાય.

હવે વિકલ્પને અંશે તોડીને, ધ્રુવ સ્વભાવના લક્ષે શાંતિ કેમ પ્રગટ કરવી, અતીન્દ્રિય સ્વરૂપ કેમ જાણવું તે વાત આવશે

તા. ૧૦-૮-૪૩.

આત્મામાં અનંતજ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્યાદિ ગુણો ભર્યા છે તે પોતાને લઇને છે; કોઇ નિમિત્તને લઇને તે પ્રગટ થતા નથી. નિમિત્તથી કે રાગાદિ વિકારથી અવિકારીપણું થઇ શકે નહિ. આત્માનો સ્વભાવ કર્મના સંયોગ વિનાનો, નિર્વિકારી અને અભેદ છે. કર્મના સંયોગ આધીન ક્ષણિક વિકારી અવસ્થા આત્મામાં થાય છે તે અ-ભૂતાર્થ છે. શુભવિકલ્પરૂપ નવતત્ત્વનો મનદ્વારા નિર્ણય થાય છે તે આત્માના મૂળ સ્વભાવનો નિર્ણય નથી. એકરૂપ નિર્મળ સ્વભાવની યથાર્થ શ્રદ્ધા થયા પહેલાં, મનદ્વારા હું જીવ છું, પરથી જુદો છું, અજીવ નથી, સ્વભાવના ભાનથી સંવર થાય છે વગેરે નવતત્ત્વના ભેદના વિચાર કરે છે તે વિકલ્પ શુભરાગ છે. એકરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવમાં ઠરવું જોઇએ તેને બદલે પર સંબંધે ઉત્થાન થાય છે તે આદરણીય નથી; છતાં તે યથાર્થ નવતત્ત્વનો વિચાર મનથી કર્યા વિના સ્વ-ભાવના આંગણે અવાય નહિ

આત્મા દેહાદિ (પર) ની ક્રિયા કરી શકતો નથી. દેહાદિથી, પર જીવથી, દરેક આત્મા ત્રણેકાળે જુદા જ છે. પરના સંબંધે રાગ-દ્વેષ, મમતાનો ભાવ પોતાની અવસ્થામાં પોતે કરે તે ક્ષણિક અવસ્થાના ભેદથી પણ પરમાર્થે આત્મા ભિન્ન છે. સ્વભાવના લક્ષને ચૂકી પુણ્ય-પાપના ભાવ હું પરલક્ષે કરું તો થાય છે, તે મારી યોગ્યતાથી વર્તમાન અવસ્થામાં નવો વિકાર થાય છે. બંધનરૂપ વિકારભાવ અને અવિકારી સંવર, નિર્જરા, મોક્ષનો ભાવ મારી યોગ્યતાથી થાય છે; કોઈ કરાવતું નથી. નિમિત્તનો સંયોગ-વિયોગ તેની યોગ્યતાથી થાય છે, આવો સ્વ-પરની સ્વતંત્રતાનો નવતત્ત્વના ભેદથી નિર્ણય કરે ત્યારે હજુ પ્રાથમિક ભૂમિકા નજીક જીવ આવે છે. એના શુભરાગમાં રોકાવું તે પુણ્યનું કારણ છે, પણ આત્માના ધર્મનું કે શાંતિનું તે કારણ નથી, કારણ કે પૂર્વે એવા મનના સ્થૂળ વિષયથી સાચા નવતત્ત્વના પુણ્યરૂપ આંગણા સુધી તો આત્મા અનંતવાર આવ્યો છે પણ ત્યાંથી આગળ વિકલ્પ તોડી ધ્રુવ સ્વભાવમાં એકપણાની શ્રદ્ધા કરવાની અપૂર્વ સમજણ શું છે તે ન સમજ્યો તેથી ભવ ઊભા રહ્યા. જે ભાવે ભવ કર્યા તે ભાવનો આત્મસ્વભાવના જોરે અંત કરવામાં ન આવે તો ભવનો અંત અને પવિત્રતા પ્રગટે નહિ.

સમજ્યા વિના જીવ અનંતવાર ઘણાં શાસ્ત્રો ભણ્યો, પંડિત થયો, વીતરાગે કહેલા સનાતન જૈનધર્મનો નગ્ન દિગંબર સાધુ થયો, નવતત્ત્વનો મનમાં સાચો નિર્ણય કર્યો, પણ નિમિત્ત ઉપર વજન રહ્યું કે મનનું આલંબન જોઈએ, શુભરાગથી હળવે હળવે ઉપર જવાશે એમ પરથી-વિકારથી ગુણ થશે એમ માન્યું; પણ નિરપેક્ષ, નિરાલંબી, અક્રિય, એકરૂપ આત્મસ્વભાવની શ્રદ્ધા ન કરી. મનમાં નવતત્ત્વના વિચાર તરફની દૃષ્ટિ તે પરનું અવલંબન છે, આવો ભાવ જીવને છે ત્યાંસુધી તો તે રાગમાં ઊભો છે.

હવે પરમાર્થે એકરૂપ સમ્યક્દર્શન કહેવાય છે. નવતત્ત્વના ભેદ ગૌણ કરી (નિષેધ કરી) એક જીવસ્વભાવની સમીપ જઈને અભેદ અનુભવ કરતાં તે નવ ભેદ અભૂતાર્થ છે. એકલા જ્ઞાયક સ્વભાવમાં તે જણાતા નથી. નવતત્ત્વના ભેદરૂપ ક્ષણિક અવસ્થા જેટલો હું નથી

પણ ત્રિકાળી ટકનાર, વર્તમાનમાં પૂર્ણ કૃતકૃત્ય, સ્વભાવે-શાંતિએ પૂર્ણ છું એમ પૂર્ણની શ્રદ્ધાના જોરમાં અતીન્દ્રિય આનંદ સહિત અનુભવ કરતાં ભેદ દેખાતો નથી. અવિકારી અભેદની શ્રદ્ધા થયા પછી વિકલ્પમાં આવતાં વિકલ્પના ભેદ પડે ખરા, પણ એકવાર અખંડ આત્મસ્વભાવમાં ઠરીને નવના ભેદથી જરા ખસીને સ્વભાવ સમીપ થાય તો પછી પરાશ્રિત ભેદમાં ધણીપણું (કર્તાપણું) થવા નહિ દે.

અનાદિથી જે ખંડખંડરૂપ બંધપર્યાયમાં એકાગ્ર થતો હતો, તેમાં એકપણું માનતો હતો, સ્વભાવથી દૂર ભાગતો હતો તે હવે ત્રિકાળી એકરૂપ નિર્વિકારી અખંડ સ્વભાવ સમીપ જઈને વિકલ્પોનો અભાવ કરે છે. કોઈ પરમાણુ કે વિકલ્પ માત્ર મારું સ્વરૂપ નથી એમ પરમાર્થ એકત્વનો તેને અનુભવ થાય છે.

જેમ ધોળા સ્ફટિકને લાલ-કાળા ફૂલના સંયોગની દૃષ્ટિથી દેખે તો વર્તમાન અવસ્થામાં પરનિમિત્તની ભેદરૂપે થતી રાતીકાળી ઝાંય દેખાશે, પણ તે સંયોગ ઉપરની દૃષ્ટિ છોડીને એકલા સ્ફટિકને તેના મૂળ સ્વભાવપણે દેખે તો સંયોગ વખતે પણ એકરૂપ સ્વચ્છ, ધોળો દેખાશે; તેમ ભગવાન આત્મા અરૂપી જ્ઞાનાનંદ એકરૂપે છે (સ્ફટિકને ખબર નથી, આત્માને ખબર-જ્ઞાન છે.) તેને પરસંયોગ આધીન દૃષ્ટિથી દેખો તો વર્તમાન અવસ્થામાં પુણ્ય-પાપના અનેક ભેદરૂપ તે દેખાય છે તે વ્યવહારે ખરું છે. ત્રિકાળી પૂર્ણ એકરૂપ સ્વભાવનું લક્ષ કરવા માટે સંયોગ આધીન ક્ષણિક ભેદને કાઢી નાખીને નિમિત્તાધીન થતી અવસ્થાનું લક્ષ ગૌણ કરીને એકરૂપ નિર્મળ આત્મસ્વભાવને જોતાં તે નવતત્ત્વના ભેદ અભૂતાર્થ છે, ક્ષણિક છે, એક સમયમાત્ર ટકનારા છે. આ પ્રથમ સમ્યક્‌દર્શનની વાત છે, શ્રાવકપણું, મુનિ ત્યારપછી સહેજે હોઈ શકે છે. પરનાં ગ્રહણ-ત્યાગ રહિત નિરપેક્ષ જ્ઞાયક સ્વભાવને સમજ્યા વિના હું ત્યાગી છું એમ જે માને તેને બાહ્ય સંયોગો અંતરાય કર્મના ઉદયના કારણે છૂટયા છે પણ અંતરથી પરમાર્થે છૂટયા નથી.

પરમાર્થ એકત્વ સ્વભાવમાં એકાગ્ર અનુભવથી નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા

પ્રગટ કરી, તેના અભેદ વિષયમાં જતાં વિકલ્પ રહેતા નથી. યથાર્થ ભાન થયા પછી શુભઅશુભ રાગની વૃત્તિ ઊઠે પણ તેના રુચિભાવે જ્ઞાની કર્તા થતો નથી, આદર કરતો નથી. તે એકાકાર જ્ઞાયક સ્વભાવને જ મુખ્ય ભાળે છે. વર્તમાન સંવર, નિર્જરા, મોક્ષપર્યાય તો ભેદરૂપ છે, એકરૂપ આત્મા અનાદિ અનંત છે. નિર્મળ આનંદરૂપ મોક્ષઅવસ્થા આત્મામાં અનંતકાળ સુધી રહે છે, પણ આત્મા એકલી મોક્ષઅવસ્થાના ભેદ જેટલો નથી. સંસાર અને મોક્ષની ત્રિકાળી અવસ્થા મળીને એકરૂપ અખંડ શક્તિથી દરેક આત્મા વર્તમાનમાં પૂર્ણ છે. આખા વસ્તુસ્વભાવની પરમાર્થદૃષ્ટિમાં સંસાર-મોક્ષપર્યાયના ભેદ નથી, એકલો જ્ઞાયક સ્વભાવ (પારિણામિક ભાવ, નિર્મળ સ્વભાવભાવ) તે શ્રદ્ધાનો અખંડ વિષય છે, નિશ્ચય ધ્યેય છે.

શુદ્ધનયથી નવતત્ત્વના વિકલ્પ ગૌણ કરી જ્ઞાયક સ્વભાવભાવે એકાગ્ર થતાં નવ ભેદ નથી. પાણીના એકાન્ત શીતળ સ્વભાવને જોતાં અગ્નિના નિમિત્તે થયેલી ઉષ્ણ અવસ્થા નથી, એમ એકલા પારિણામિક જ્ઞાયકસ્વભાવને નિરપેક્ષ ધ્રુવ દૃષ્ટિથી જોતાં નવ પ્રકારના ભેદ દેખાતા નથી.

આ સમજવું ભલે ઝીણું પડે, પણ પ્રભુ! આ તારી વાત છે. તને તારો નિત્ય સ્વભાવ કઠણ પડે, ન સમજાય એમ ન માન; તારી મહિમાની શી વાત! સર્વજ્ઞ વીતરાગની વાણીમાં પણ તું પૂર્ણ રીતે ન આવ્યો.

"જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહિ પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો."

(અપૂર્વ અવસર.)

[સ્વ અવસરની (પૂર્ણ પુરુષાર્થની) આ ભાવના છે.]

આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાનમાં પૂર્ણ આવે, વાણીમાં પૂર્ણ ન આવે તેમ

કહી તારો અપૂર્વ મહિમા વર્ણવ્યો છે. (જો કે તીર્થંકરની વાણી દ્વારા પૂરા ભાવ સમજાય છે.) જે કોઇ તારો મહિમા કરે છે તેને વિકલ્પ-વાણીમાં જોડાવું અટકી જાય છે તેથી તેને વાણીમાં ગાઇ શકે નહિ એમ કહ્યું છે. અનુભવથી પૂર્ણ સ્વભાવ જેવો છે તેવો પરોક્ષ જ્ઞાનથી માની શકાય છે. અરે પ્રભુ ! તારો મહિમા સર્વજ્ઞની વાણીમાં પૂરો ન આવ્યો તેવો તું ભગવાન આત્મા ત્રિકાળી પૂર્ણ હોવા છતાં નિમિત્તાધીન બાહ્ય દૃષ્ટિથી તારો મહિમા ભૂલી પુણ્ય-પાપમાં અટકીને બીજાની ઓશિયાળમાં સુખ માની ચોરાશીમાં અનંત દુઃખ પામી રહ્યો છે. તે દુઃખની વાત જ્ઞાની પાસેથી સાંભળે તો ભવનો ત્રાસ થઇ પડે, પણ ઊંધો પડયો તું સુભટ છો.

વર્તમાન પુણ્યની સગવડમાં આખો વેંચાઇ જાય છે, જાણે કે આ દેહ કાયમ રહેશે કોઇને કેન્સર થયું, કોઇને હાર્ટફેઇલ થયું, તે એને માટે; મારે માટે નહિ, એમ મૂઢતામાં નિઃશંક થઇ, સુખ માને છે. ઘેર છોકરાં ' બાપુજી, બાપુજી ' કરે, બધાં અનુકૂળ દેખાય, તે બધાં મોહની ચેષ્ટા તેના રાગ ખાતર કરે છે તેમ સમજે નહિ અને માને કે અમારાં છોકરાં સ્વાર્થી નથી, બૈરાં-છોકરાં બહુ મીઠાં છે, પણ તે સમજતો નથી કે અરે ! તેઓ કોઇને માટે વિનયવાળાં નથી, સૌ પોતાના રાગમાં જે ગોઠયું છે તેનાં ગાણાં ગાય છે.

જેણે વર્તમાન અવસ્થામાં સર્વસ્વ માન્યું છે તે અંદરમાં ક્ષણે ક્ષણે સ્વભાવની મૂઢતાથી પોતાનું ભાવમરણ કરી રહ્યો છે, તે તરફ તે દૃષ્ટિ કરતો નથી. બધાં પડયા રહેશે. તું એકલો જશે, સંયોગો તને છોડીને ચાલ્યા જશે, માટે એકવાર હૈયું હેઠું રાખીને તારો મહિમા સાંભળ બહારની મમતાનાં ફળમાં થોથાં છે. જેમ ધૂમાડાના બાચકા વડે વેળુના ગઢ થાય નહિ તેમ પરચીજમાં તારું કાંઇ સફળ થશે નહિ, પરથી સુખ થશે નહિ, એમ વિચારી સત્યનો નિર્ણય કર. એકવાર પ્રસન્નચિત્તથી તારા પવિત્ર મોક્ષસ્વભાવની વાત સાંભળી હા પાડ તો ' હા ' ની ' લત ' એટલે ટેવથી સ્વભાવની પૂર્ણ હાલત (હાન્લત) ઊઘડી જશે.

યથાર્થ સ્વભાવને સાંભળી અંદરથી હા પાડી અંશે યથાર્થની રુચિમાં ઊભો રહ્યો તે પાછો નહિ ફરે. વારંવાર બહારની રુચિમાં રાગ સાથે પૂર્વે એકાગ્રતા કરતો; હવે તે અંદરમાં અપૂર્વ રુચિભાવે ગુણ સાથે એકાગ્રતાનું રટણ કરે છે. એકવાર સત્સમાગમે સ્વભાવની રુચિથી જાગ્યો, રુચિમાં ઊભો રહ્યો તે બધાં પડખેથી અવિરોધી પરમાર્થને પહોંચી જશે; કારણ કે સ્વભાવ તો વિકારનો નાશક છે, રક્ષક નથી. એ સ્વતંત્ર સ્વભાવ માટે મન, વાણી, દેહ કે વિકલ્પની મદદ નથી. સ્વભાવ માટે કોઈ બાહ્ય સાધનની જરૂર નથી. એમ, નિરાલંબી એકલા સ્વભાવની 'હા' સમ્યક્દર્શન થયાં પહેલાં આવવી જોઇએ.

આત્માના પૂર્ણ હિતરૂપ સ્વભાવને યથાર્થપણે માને, સમજે તે જ સજ્જન (સત્+જન) છે. રાગદ્વેષ થાય છે તે સ્વભાવની અપેક્ષાએ અસત્ છે, કાયમ ટકનાર નથી. સ્વભાવના લક્ષે રાગદ્વેષ ક્ષણમાં બદલાવીને પવિત્ર ભાવ કરી શકાય છે, કેમકે આત્મામાં રાગદ્વેષનો નાશક સ્વભાવ દરેક સમયે છે. તેને જ માને, જાણે અને તેમાં ઠરે તો રાગ સ્વભાવમાં હતો નહિ, અને નવો થતો નથી. જેટલો સ્વભાવના જોરમાં ઠરે તેટલો નવો રાગ ઉત્પન્ન થાય નહિ.

પ્રશ્નઃ—પુણ્ય તો સથવારો છે તેના વિના એકલો શું કરે ?

ઉત્તરઃ—પુણ્યનો નકાર કરી સ્વભાવમાં સંપૂર્ણ તાકાત છે તેની રુચિના જોરે જીવ એકલો જ પ્રથમથી મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત કરે છે. બાહ્યમાં દૃષ્ટાંત લ્યો તો ચાલનારો પોતાના પગે ચાલે તો સથવારો નિમિત્ત કહેવાય પણ અહીં અંતરંગ અરૂપી માર્ગમાં કોઇનું અવલંબન નથી. શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં કોઇ બાહ્ય સાધન ત્રણકાળમાં નથી. પોતાની તાકાતમાં તૈયારી હોય ત્યાં તેને અનુકૂળ નીવડે એવા સંયોગો એના કારણે (સ્વયં) હાજર હોય છે, નિમિત્તની રાહ જોવી પડે એવો પરાધીન આત્મા નથી.

પ્રશ્નઃ—ઉપદેશ સાંભળે ત્યારે જ્ઞાન થાયને ?

ઉત્તરઃ—ઉપદેશ સાંભળવાથી જ્ઞાન થતું નથી કારણ કે જો તેમ

થતું હોય તો બધાને સરખું જ્ઞાન થવું જોઇએ, પણ જેનામાં જેટલી યોગ્યતા છે તેટલું પોતાથી સમજે છે; તેમાં નિમિત્તથી જ્ઞાન થવાનું ન આવ્યું. કોઇ ગમે તેવું સમજાવે પણ જાતે સત્ય સમજી પોતે નિર્ણય કરવો જોઇએ.

નવતત્ત્વમાં વિકારી અવસ્થાનો ભેદ કાઢી નાખીને (ગૌણ કરીને) અખંડ ધ્રુવ જ્ઞાયક સ્વભાવને ભૂતાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં એક જીવ જ પ્રકાશમાન છે. એવી રીતે અંતરલક્ષનો એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોઇએ તો જ્ઞાયકભાવ જીવ છે અને જીવના વિકારનો હેતુ અજીવ છે. હું જીવ છું એવો મનના જોડાણથી વિકલ્પ થાય છે તેને અહીં જીવ-તત્ત્વ કહે છે. જેમ રાજપુત્ર રાજ્યાસને બેઠા નથી ત્યાંસુધી હું રાજા થવાનો છું એમ વિકલ્પ કરે છે પણ જ્યારે બેઠા અને તેનો જ હુકમ ચાલે ત્યારે તે સંબંધી વિકલ્પ રહેતો નથી; તેમ હું પરથી જુદો આત્મા છું, અજીવ નથી એવા વિકલ્પથી નવતત્ત્વના વિચાર એક-રૂપ પરમાર્થની શ્રદ્ધા માટે કરે છે, પછી યથાર્થ અનુભવ સહિત ભાન થયું ત્યાં નવતત્ત્વના વિકલ્પો ગૌણ થઇ જતાં પોતાને સ્વવિષયરૂપ અખંડ માને છે, તેને સમ્યક્દર્શન કહે છે. દ્રવ્યના નિશ્ચય કારણથી સ્વભાવમાં નિઃશંક થયા પછી શ્રદ્ધા સંબંધી વિકલ્પ આવતા નથી. પુરુષાર્થની નબળાઇથી ઝટ રાગ ટાળી ન શકે તો નવતત્ત્વના વિશેષ જ્ઞાનની નિર્મળતાનો વિચાર કરે પણ રાગને કરવા જેવો તે માનતો નથી. વિકારના નાશક સ્વભાવની પ્રતીતિના જોરે તે રાગને ટાળે છે.

સમ્યક્દર્શન આત્મામાં અનંત કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાની પેઢીની શરૂઆત છે. પૂર્ણ અરાગી છું એમ સ્વભાવની અખંડ દૃષ્ટિ છતાં અસ્થિરતાથી પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ ઊઠે તેનો નકાર છે; પરમાં ઠીક-અઠીક કરી અટકવાનો મારો સ્વભાવ નથી; એકરૂપ સળંગ જાણવું તે મારો જ્ઞાયક સ્વભાવ છે.

આત્મામાં પુણ્ય-પાપના વિકલ્પ ભર્યા નથી. અરીસાની સ્વ-ચ્છતામાં અગ્નિ, બરફ, વિષ્ટા, સુવર્ણ, પુષ્પ વગેરે જે સામે હોય તે બધું દેખાય છતાં અરીસાને તેનાથી કાંઇ થતું નથી તેમ આત્મા પરસંયોગથી જુદો છે, ભાવે દૂર છે, તેથી પરચીજ ગમે તેવા રૂપે

દેખાય પણ તે આત્મામાં દોષ કરવા સમર્થ નથી. *જ્ઞાયકસ્વભાવ કોઇ સંયોગોમાં, ગમે તેવા ક્ષેત્ર-કાળમાં અટકનાર નથી કારણ કે આત્મા પરપણે નથી અને પર આત્માપણે નથી એકરૂપ નિર્મળ સ્વભાવની શ્રદ્ધાના ભાન દ્વારા સ્વભાવના આશ્રયથી નિર્મળ ભાવ પ્રગટે છે. નવતત્ત્વના શુભરાગથી અનેક પ્રકારે રાગના ભેદ પ્રગટે છે તે અંદરમાં મદદગાર નથી. બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોતાં પરનિમિત્તના ભેદ દેખાય છે; અંતરદૃષ્ટિમાં અભેદ જ્ઞાયક સ્વરૂપ એકલો આત્મા દેખાય છે. કર્માધીન થતી અવસ્થાના ભંગ પડે તેની અપેક્ષા રહિત ત્રિકાળી એકરૂપ ધ્રુવ ટકનાર એક જ્ઞાયકભાવને જ આત્મા કહ્યો છે.

તું સદાય એકરૂપ જાણનારો છો. જાણવું એ જેનો સ્વભાવ છે તે કોને ન જાણે? અને જેનો જાણવાનો સ્વભાવ છે તેને પરમાં ઠીક-અઠીક કરી અટકવારૂપે રાગવાળો કેમ મનાય? અહો! હું જ્ઞાયક, પૂર્ણ કૃતકૃત્ય સિદ્ધ પરમાત્મા જેવો જ છું. અવસ્થામાં નિમિત્તાધીન વિકારનો ભેદ અભૂતાર્થ છે, ટકનાર નથી, માટે તેમાં મારું ધણીપણું નથી.

જ્ઞાન સર્વસમાધાન સ્વરૂપ છે. જેવા વીતરાગ કેવળજ્ઞાની પરમાત્મા એક એક સમયમાં લોકાલોકને પરિપૂર્ણ જ્ઞાનથી જાણનારા છે તેવો જ હું છું એવા પૂર્ણ સ્વતંત્ર સ્વભાવનું જેને માહાત્મ્ય આવ્યું તેને દુનિયાદારીના મલાવા અંતરથી છૂટી જાય છે. દેહાદિ કોઇ સંયોગમાં તેને મહત્તા દેખાતી નથી. જેણે નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિ છોડી તેણે સંસાર છોડયો અને પૂર્ણ સ્વતંત્ર મોક્ષસ્વભાવને ગ્રહણ કર્યો.

પુણ્ય-પાપના ભેદ એકલા આત્માને હોય નહિ માટે અવસ્થાના વિકારમાં હેતુ અજીવ છે; એટલે કે જીવમાં કર્મ નિમિત્તે શુભાશુભભાવ નવતત્ત્વના વિકલ્પરૂપે છે. વળી પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ-એ જેમનાં લક્ષણ છે એવા તો કેવળ જીવના વિકારો છે.

પર નિમિત્તના ભેદ રહિત આત્મસ્વભાવને જોતાં આત્મા જ્ઞાયક

* નિરપેક્ષ અખંડ પારિણામિક ભાવ

એકરૂપ છે, તેમાં અવસ્થા ઉપર લક્ષ કરી, પરનિમિત્તમાં જોડાઇને નવતત્ત્વના વિચાર કરે તો રાગ આવે છે, હું સંવર આમ કરી શકું, મોક્ષ કરું એવા વિચારના જોડાણમાં, મનના રાગમાં જે અટકયો છે તે (અટકવારૂપે) સત્યાર્થ છે. એકરૂપ જ્ઞાયક સ્વભાવ તો નવ પ્રકારના રાગના ભેદ રહિત છે; એવા નિરાવલંબી અખંડ સ્વભાવ ઉપર એકાગ્રતા કરતાં નિર્મળ પર્યાયનો ઉત્પાદ અને વિકારનો સહજ નાશ થાય છે. એકલી પર્યાય (અવસ્થા) ઉપર લક્ષ આપતાં રાગની ઉત્પત્તિ થાય છે, નિર્મળતા પ્રગટતી નથી, સ્વભાવનું લક્ષ થતું નથી. અવસ્થાદૃષ્ટિ તે રાગદૃષ્ટિ છે, વ્યવહારદૃષ્ટિ છે. વર્તમાનમાં ત્રિકાળી ટકનારો પૂર્ણ જ્ઞાયક છું, જેટલી નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટશે તે મારાથી જુદી પ્રગટવાની નથી. મોક્ષદશા, અનંત જ્ઞાનાનંદ, બેહદ આત્મબળ વગેરે બધી શક્તિ દરેક સમયે વર્તમાનપણે આત્મામાં ભરી છે, એવા પૂર્ણ અખંડ સ્વભાવ ઉપર લક્ષ દેતાં વિકલ્પ છૂટી જાય છે.

શ્રદ્ધાનો વિષય આત્માનો આખો ત્રિકાળી પૂર્ણ સ્વભાવ છે. સંસાર અને મોક્ષ અવસ્થા છે. તે અવસ્થા તથા મોક્ષમાર્ગની અવસ્થાના ભેદનું લક્ષ શ્રદ્ધાના વિષયમાં નથી. જેમ સામાન્ય સોનું લેનાર સોનાની કારીગરીની જુદી કિંમત આપતો નથી, સોનામાં વર્તમાન બધી કારીગરીની યોગ્યતારૂપ શક્તિ છે તેને સુવર્ણપણે અભેદ અનુભવે છે, તેમ આત્મા એકરૂપ ત્રિકાળી પૂર્ણ શક્તિથી અખંડ છે તેને માનનાર કોઈ અવસ્થાના ભેદને જુદા ખંડ-પણે પકડતો નથી. કેવળજ્ઞાનાદિ બધી શક્તિ વર્તમાન દ્રવ્યમાં ભરી છે, તે અખંડ જ્ઞાયક સ્વભાવના જોરે નિર્મળ અવસ્થા સહજ પ્રગટે છે; પણ ભેદ ઉપર લક્ષ રાખી, નવતત્ત્વના વિકલ્પમાં રોકાઇ જાય તો સ્વભાવનું લક્ષ થાય નહિ, નિર્મળ આનંદ-શાંતિ પ્રગટે નહિ; માટે ભેદને ગૌણ કરી, નવપણાના ભેદથી જરા છૂટી, સ્વભાવ જે એકરૂપ છે તેના ઉપર એકાગ્રતાનું જોર આપતાં એક સાથે નિર્મળતાનો ઉત્પાદ, વિકારનો નાશ અને ક્રમેક્રમે પૂર્ણ નિર્મળ મોક્ષપર્યાય સહજ ઊઘડી જાય છે. એવો અવિકારી એકાકાર પારિણામિક જ્ઞાયક સ્વભાવનો મહિમા છે. નિર્મળ શક્તિનું જોર દ્રવ્યમાંથી સ્વરૂપસ્થિ-

રતાપણે આવે છે. તે નિર્મળ નિરાકુળ શાંતિ, સુખ, આનંદ પોતાનો સ્વાદ છે.

તા. ૧૧-૮-૪૩.

સમયસાર=અસંયોગી અવિકારી શુદ્ધ આત્માનો સ્વભાવ. સર્વજ્ઞ ભગવાને સાક્ષાત્ જ્ઞાનથી દરેક જડ-ચેતન વસ્તુનું સ્વતંત્રપણું જોયું છે કર્મના નિમિત્તે વિકારી અવસ્થા આત્મામાં થાય છે, તે ક્ષણિક વિકારનો નાશક ત્રિકાળી સ્વભાવ દરેક આત્મામાં છે. તેની પ્રાપ્તિ કેમ કરવી તે બતાવનારી વાણી સર્વજ્ઞના મુખકમળથી નીકળી, તે સંતપુરુષોએ ઝીલી. આત્મઅનુભવથી તે પરમ સત્યને પચાવી, જગતના પરમ ઉપકાર માટે પરમ આગમ શાસ્ત્રોની રચના સંતપુરુષોએ કરી, તેમાં આ સમયસાર સર્વોત્કૃષ્ટ છે એકેક ગાથામાં ત્રણેકાળના સર્વજ્ઞના હૃદયનાં રહસ્ય રેડયાં છે. જે સમજે તે ન્યાલ થઇ જાય છે.

જે વસ્તુ હોય તે નિત્ય સ્વયંસિદ્ધ હોય, કોઇને આધીન ન હોય આત્મા, જડ વગેરે પદાર્થો ત્રિકાળ સ્વયંસિદ્ધ છે. જેમ કોઇ અગ્નિને ઉષ્ણ ન માને તો તેથી તેનો સ્વભાવ ફરે નહિ, તેમ જડ, ચેતન પદાર્થ ત્રિકાળ જુદા છે, કોઇના કાર્ય-કારણપણે નથી છતાં તેમ ન માને તો સ્વભાવ ફરે નહિ. પોતાનું જુદાપણું ભૂલી, નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિથી જોનારે જેને જોયું તેને પોતાનું માન્યું. શરીર, ઇંદ્રિયો તે હું, હું કર્તા, હું રાગી, હું દ્વેષી, હું પરનુ કરી શકું એમ માન્યું પણ જુદો નિત્ય જ્ઞાયક છું એમ અનંતકાળમાં સેકન્ડ માત્ર પણ માન્યું નથી.

નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિ છોડી, સ્વાધીન સ્વભાવની એકરૂપ દૃષ્ટિએ જોતાં જ્ઞાયકભાવ જીવ છે; એકલો જાણનારો નહિ પણ અનંત સત્યસ્વરૂપ બીજા અનંત ગુણોથી પૂર્ણ છે, તેને વર્તમાન અવસ્થામાં પુણ્ય-પાપના વિકારનું નિમિત્ત કારણ અજીવ છે (જીવને જડ વિકાર કરાવે એવો અર્થ ન લેવો.) પોતાને ભૂલી નિમિત્તને પોતામાં ગુણ-દોષદાતા માની, વિકારી અવસ્થા આત્મા પોતે કરે છે ત્યારે પર

ચીજની હાજરી નિમિત્ત કહેવાય છે. તેના બે પડખાં છે. (૧) નવ પ્રકારના વિકલ્પપણે વિકારી ભાવ જેમનાં લક્ષણ છે તે તો જીવની અવસ્થા છે. જો વિકારી થવાની લાયકાત જીવમાં ન હોય તો નવી થાય નહિ, પણ એકેક સમયની અવસ્થા પૂરતી તે હોવાથી, નિત્ય સ્વભાવના લક્ષે, ક્ષણમાં નિર્મળપણે પલટી શકે છે. (૨) જીવની વિકારી અવસ્થાના નવભેદમાં નિમિત્ત કારણ જડ કર્મ છે.

ત્રિકાળી સ્વભાવમાંથી વિકાર આવતો નથી, પણ નિમિત્ત આધીન દૃષ્ટિથી નવો થાય છે. આત્મા પુણ્ય-પાપના રાગમાં અટકી જાય તો ગુણનો વિકાસ અટકી જાય છે, તે ભાવબંધન છે. નિંદા, પ્રશંસા સાંભળવા જ્યાં અટક્યો ત્યાં બીજો ખ્યાલ કરવાની આત્માની શક્તિ હીણી થઈ જાય છે. પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયો તરફ ઠીક-અઠીકનું વલણ કરી રાગમાં જે અટકવું થાય છે તે જ પરમાર્થે ભાવબંધન છે.

અહીં સાત અથવા નવતત્ત્વના શુભઅશુભ વિકલ્પને જીવના વિકારનાં લક્ષણો કહેવાં છે. દયા, દાન, સેવા ભક્તિના શુભભાવ જીવ પોતે પરલક્ષે કરે ત્યારે થાય છે. તેના નિમિત્તે પુણ્યના રજકણ પ્રારબ્ધપણે બંધાય તે અજીવ તત્ત્વ છે. એક બાજુ વિકારી સાતતત્ત્વપણે જડ-અજીવ વસ્તુ છે ને બીજી બાજુ જીવની વિકારી અવસ્થા સાત પ્રકારના વિકલ્પરૂપે છે. તે વિકારના બળે ભેદ, એકરૂપ સ્વભાવમાં નથી; તે ભેદના લક્ષે નિર્મળ શ્રદ્ધા પ્રગટે નહિ.

પોતામાં ક્ષણે ક્ષણે શું થઈ રહ્યું છે તેનો વિચાર પણ જીવો કરતા નથી. ઘરનાં બારી, બારણાં, દાદરાનાં પગથિયાં કેટલાં છે, કેમ છે તેનું બરાબર ધ્યાન રાખે છે પણ ભગવાન આત્માના સાશ્વત ઘરમાં શું નિધાન છે અને શું ઉપયોગ કરું છું તેની કાંઇ ખબર રાખતો નથી. કોઇ કહે કે ઝીણું પડે માટે અમને સમજાય નહિ પણ બહારની કાંઇક પ્રવૃત્તિ બતાવો તો ઝટ સમજાય. ભાઇ રે! 'ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે અને પાડોશીને આટો' એવી આ વાત થઇ. તારા પોતાના સ્વાધીન ગુણનું નિરંતર ખૂન થાય, તારા અવિવેકથી તારી બધી શક્તિ હીણી થાય એમાં તારો સ્વભાવ પ્રગટે નહિ પણ વિકારી

પર્યાય પ્રગટે. સ્વભાવની લૂંટ પાડી રહ્યો છે, આત્મામાં સુખનો દુષ્કાળ પાડીને, કોઇનું ભલું હું કરી શકું છું એવી જે માન્યતા કરી છે તે અનાદિનું મોટું અજ્ઞાન છે. પુણ્યના સંયોગોમાં જે સુખ માને છે તે પણ એકલી આકુળતાના દુઃખને સુખ કલ્પે છે જેમ મૂઢ બાળક વિષ્ટા ચાટે તેમ બાળ જીવો સ્વભાવની શાંતિ ભૂલીને પુણ્ય-પાપની આકુળતાને પોતાની માની તેનો સ્વાદ લે છે. અમે નીતિવાળા છીએ, પરોપકારી છીએ એમ ખોટી ડંફાસો મારે છે; પણ ભાઇ રે! ધીરો તો થા. તું કોણ છો, કેવા સ્વરૂપે છો, કેવો નથી, શું કરી શકે છે, શું કરી શકતો નથી, તેનો નિર્ણય કર નહિતર ચોરાશીમાં રખડીને સોથા નીકળી જશે. અજ્ઞાન તે બચાવ નથી. દારૂ પીધેલ માણસ જેમ લહેર માને છે તેમ આ પણ અજ્ઞાનથી પોતાને સુખી માને છે, બેઉ સરખા છે. અનંતકાળથી ઘોર અપાર દુઃખો ચોરાશીના અવતારમાં અનંતવાર જીવ ભોગવી આવ્યો પણ તે ભૂલી ગયો છે. પોતાને પોતાની દયા આવે તો ભવનો નીવેડો લાવે. અંદરમાં નિરાકુળ આનંદ છે તે ભૂલીને બહારમાં આકુળતામાં દુઃખનેજ સુખ માને છે.

લોકોને સુધારૂં એમ કહેનારા જુદા છે પોતાના રાગની ખાતર શુભભાવ કરે તેનો નિષેધ નથી; પણ તેમાં હું પરનું કરૂં છું, પર માટે કરૂં છું એમ માને છે તે મહામૂઢતા છે. જગતમાં કાંટા છે પણ તું પગરખાં પહેર તો ઘણું છે. બીજાનું સમાધાન તારાથી નહિ થાય. પોતાને ભૂખ લાગે. ત્યારે બધાને ભૂલી એકલો ખાઇ લે છે. ગામનાં બધાં પ્રાણી જમ્યાં છે કે નહિ એવું નક્કી કર્યા પછી જમવું એવો કોઇ પરોપકારી નથી, કારણકે તેમ બની શકતું નથી.

'કહત કબીરા સુન મેરે મુનિયા,
આપ મુએ સબ ડૂબ ગઈ દુનિયા'

પોતે સમજ્યો કે હું પરથી જુદો છું, પર સાથે ત્રણકાળમાં મારે સંબંધ નથી, પરનું કર્તા-ભોક્તાપણું નથી; એમ પોતાના સ્વતંત્ર સ્વભાવનો નિર્ણય થયા પછી જગત માને કે ન માને તેની ઉપર પોતાની માન્યતાનો આધાર નથી. પોતાના પરમાર્થ એકરૂપ

સ્વભાવને ચૂકીને પુણ્ય-પાપની વિકારી અવસ્થા મારી છે, પરમાં નવપ્રકારના વિકલ્પથી એકતા માની તેના ફળમાં ખંડખંડ ભાવે રાગમાં જીવ અટકે છે તે વાત (અટકવાની અપેક્ષાએ) સાચી છે

પ્રશ્નઃ—આત્માને કર્મનો સંયોગ ક્યારથી થયો ?

ઉત્તર:—કર્મનો સયોગ અનાદિથી છે પણ તે એકએક સમય પૂરતો વર્તમાન અવસ્થાથી છે; જ્યાંસુધી વિકારીભાવ ટળે નહિ ત્યાંસુધી તે રહેશે. કોઈ જીવ પાસે અત્યારે અનાદિનાં કર્મ નથી, પ્રવાહે અનાદિ છે. જીવ પરથી બંધાણો નથી પણ પરથી જુદો છે છતાં એ ભાન ભૂલીને પરને પોતાનું માની પરવલણ-રાગમાં અનાદિ કાળથી અનેક અવસ્થામાં જીવ અટક્યો છે.

જેમ કનક પત્થરમાં સોનું, તલમાં તેલ અને ખોળ સાથે છે છતાં સ્વભાવે જુદા છે તેથી જુદા પાડી શકાય છે: તેમ જીવ અને કર્મને એક સાથે એક ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાદિનો સંયોગસંબંધ (એકએક અવસ્થાના પ્રવાહરૂપે) છે, પણ બન્ને જુદી ચીજ છે તેથી જુદી પડે છે.

કોઇ કહે કે અમને સાંભળતાની સાથે તરત જ બધું સમજાઇ જાય તો તમે કહો છો તે સાચું માનીએ; પણ ભાઇ ! નિશાળે ભણવા બેઠા કે તરતજ બધું આવડી જતું નથી, ધંધો શીખવા માટે વરસો સુધી અભ્યાસ કરવા રોકાય છે કારણ કે તેમાં હોંશ છે અને આ કંઇ મફતની ચીજ છે કે સાંભળતાં તરત સમજાઇ જાય! જેનાથી જન્મ મરણ ટળે એવી આ અપૂર્વ વાત છે તેથી ખૂબ પરિચય કર્યે સમજાય તેમ છે.

આખો દિવસ આત્મા આત્માની માંડી છે, કોઇનું ભલું કરી શકીએ એવી વાત તો આવતી નથી એમ જે બોલે છે તે પોતે બીજાને કેટલો ઉપકારી છે તે યથાર્થપણે નક્કી કરતો નથી.

પ્રશ્ન:—જે ન દેખાય તેનો મહિમા, અને જે દેખાય તે તું કરી શકતો નથી એમ કહો છો તેનું શું કારણ ?

ઉત્તરઃ—આત્મા તો અરૂપી, જાણનાર સ્વરૂપે છે તે કોઈ પર બીજાનું કાંઇ કરી શકવા સમર્થ નથી. જે દેખાય છે તે જડની સ્વતંત્ર ક્રિયા છે. જીવ તો રાગ–દ્વેષ અને અજ્ઞાન કરી શકે છે, અથવા રાગ–દ્વેષ અને અજ્ઞાન ટાળી જ્ઞાન અને શાંતિ કરી શકે છે. તું જ કહે છે કે આત્મા દેખાતો નથી, તો ' નથી દેખાતો ' એવું કોણે નક્કી કર્યું ? દેહને કે જડ ઇંદ્રિયોને ખબર નથી; તો તે બધાને જાણનારો કોણ છે ? સાચું ખોટું નક્કી કરનાર દેહ નથી માટે દેહથી જુદો આત્મા છે એમ પ્રથમ હા પાડી, તે પછી તે કેવા સ્વરૂપે છે, કેવા ગુણપણે છે, કઇ અવસ્થામાં છે, જુદો છે તો કોનાથી જુદો છે. એમ સમજણની રીતે યથાર્થ સમજાય તેમ છે. સાંભળીને મનન કરે નહિ તો શું થાય !

અપૂર્વ પરમતત્ત્વની વાત કાને પડવી પણ મોંઘી છે; માટે તેના વિચારમાં; સતસમાગમમાં વધારે કાળ ગાળવો જોઇએ. અંદરથી ભવનો ખેદ થાય કે અરેરે ! મારી દરકાર મેં કદી કરી નહિ. અંતરમાં પોતાની દયા ખાય તો પછી પર દયા શું તે જાણી શકે. પોતાને પરનો કર્તા માનવો, પૂણ્ય–પાપના વિકાર રૂપે માનવો, તે જ મોટી સ્વહિંસા છે. પરથી જુદો ત્રિકાળી સ્વાધીન સ્વભાવ પોતાનો જાણી, પોતાને રાગ–દ્વેપ અજ્ઞાનથી બચાવવો, એટલે કે એકરૂપ જ્ઞાનપણે પોતાની સંભાળ કરવી તેજ સાચી અહિંસા છે.

જે ભાવથી જન્મ મરણ ટળે તેની વાત અહીં કહેવાય છે. ધર્મના નામે લૌકિક વાત કરનાર તો જગતમાં ઘણા છે. ઘેર ઘેર કામભોગ બંધનની કથા સાંભળવા મળે છે; આત્મા પરનો કર્તા છે, ઉપાધિવાળો છે એવી વાતો પણ જ્યાં ત્યાં સાંભળવા મળે છે. અહીં તો નવતત્ત્વની ઓળખાણ કરાવી, પછી તે ભેદ તોડી અભેદ સ્વભાવમાં જવાની વાત કહેવાય છે. વર્તમાન સંયોગઆધીન અવસ્થાને ગૌણ કરી નવતત્ત્વના ભેદરૂપ મનના જોડાણથી જરા ખસીને સર્વ કાળે અસ્ખલિત એક જીવદ્રવ્યમાં સ્વભાવની સમીપ જઇને એકાગ્ર અનુભવ કરતાં નવપ્રકારના ક્ષણિકભંગ અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે. તે ત્રિકાળ ટકનાર નથી. ત્રિકાળ ટકનાર તો પોતે છે. આ પ્રથમમાં પ્રથમ સમ્યક્દર્શનની વાત છે. અનાદિની ઊંધી માન્યતાનો નાશ

કરી પરિપૂર્ણ સ્વભાવને જોનાર શુદ્ધ દૃષ્ટિનો અનુભવ થતાં દુઃખનો નાશક અને સુખનો ઉત્પાદક પવિત્ર આત્મધર્મ પ્રગટ થાય છે.

નવ પ્રકારના વિચારમાં ખંડખંડપણે રોકાઇને સત્સમાગમે પ્રથમ મનથી સાચો નિર્ણય કરવો પડે છે; પણ તે ભેદમાં રોકાઈ ન રહેતાં, નવતત્ત્વના વિચારથી જરા પાછો ખસીને નિર્વિકલ્પ એકરૂપ આખા ધ્રુવ સ્વભાવને લક્ષે સ્થિર થઈ એકપણાનો અનુભવ કરતાં એકમાં અનેક પ્રકારના ભેદ દેખાતા નથી. ક્ષણિક શુભ–અશુભ વિકલ્પો ધ્રુવ સ્વભાવમાં સ્થાન પામતા નથી. તેથી આ નવેતત્ત્વોમાં ભૂતાર્થ નયથી એક જીવ જ પ્રકાશમાન છે. એમ તે, એકપણે પ્રકાશતો, શુદ્ધનયપણે અનુભવાય છે. અને જે આ અનુભૂતિ તે આત્મખ્યાતિ (આત્માની ઓળખાણ) જ છે, ને આત્મખ્યાતિ તે સમ્યગ્દર્શન જ છે. આત્માની પૂર્ણ સુખરૂપ દશા પ્રગટ કરવાનું આ મૂળ છે.

આ સમ્યક્‌દર્શન કોઇ સંપ્રદાયના પક્ષની વસ્તુ નથી, તેમ માત્ર મનમાં ધારી લે તેવી ચીજ નથી. પ્રભુ! તારી ચીજ તારી પાસે છે તે જ્ઞાની ઓળખાવે છે. તારી મહત્તા અનંત સર્વજ્ઞ તીર્થંકર પ્રભુએ ગાઇ છે. જેમ ચક્રવર્તી શકોરૂં લઇ ભીખ માગે, પરની ઓશિયાળ કરે, આશ્રય શોધે તે શોભે નહિ તેમ તારા ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવને ભૂલીને તું પરની આશા કરે છે, પરની મદદ ઇચ્છે છે તે તને શોભે નહિ.

મારો પૂર્ણ સ્વભાવ અવિકારી ધ્રુવ એકરૂપ છે. એવા સ્વભાવના જોરે વિકારી અવસ્થાનું લક્ષ ગૌણ કરી, નિત્ય એકસ્વભાવી ભૂતાર્થ છું એવી યથાર્થ ઓળખાણ સ્વાનુભવમાં આવી તે નિઃશંક આત્માનુભૂતિ છે. તે જ અપૂર્વ આત્મસાક્ષાત્કાર છે. તે જ આત્મખ્યાતિરૂપ એકત્વની સાચી શ્રદ્ધા છે. અખંડ સ્વલક્ષે તે પ્રગટે છે.

આ રીતે આ સર્વ કથન પૂર્વાપર દોષરહિત છે. લોકો પણ કહે છે કે ઓળખાણ મોટી ખાણ છે. નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિથી પુણ્ય–પાપના બાહ્ય ભાવમાં અટકીને અનેક પ્રકારના ખંડને જીવ અનુભવતો હતો,

સ્વલક્ષ ચૂકી પરને માનતો, જાણતો અને પરના રાગમાં અટકયો હતો, તે જ્યારે રુચિ પલટી ત્યારે એકરૂપ સ્વભાવમાં આવ્યો અને તેથી તે સ્વને માને, જાણે અને તેમાં ઠરે છે. એમ આત્માની ઓળખાણ જાતે કરે ત્યારે થાય છે.

પ્રશ્ન:—બધા પોતે પોતામાટે કરે છે તો ગુરુ ઉપદેશ શા માટે આપે છે?

ઉત્તર:—તેઓ બીજા માટે ઉપદેશ આપતા નથી પણ પોતાને સત્‌ની રુચિ છે તે ગોઠયાનાં ગાણાં છે. પોતાની રુચિનું આમંત્રણ છે પોતાની રુચિની દ્રઢતા જાહેર કરતાં સત્યનું સ્થાપન અને અસત્યનો નિષેધ સહજ આવે છે. કોઈને માટે ઉપદેશ કરું છું તેમ માનવું તે મિથ્યા છે. બીજા ધર્મ પામે કે ન પામે તેનાથી ઉપદેશકને લાભ કે નુકસાન નથી, પણ દરેકને પોતાના ભાવની તારતમ્યતા પ્રમાણે ફળ આવે છે.

આ અપૂર્વ સમજણની રીત કહેવાય છે. બાહ્યની વાતો નથી. સત્ય જલદી ન પકડાય અને સવળું સમજતાં વાર લાગે તેનો વાંધો નથી, પણ પોતાની કલ્પનાથી ઊંધું વેતરે તો પોતામાં મોટો વિરોધ ઉભો રહેશે. સત્ય સમજ્યા વિના રાગ નહિ ટળે. ઊંધી પકડથી મૂકતાનાં ઝેર ચઢી જશે.

માતાને છોકરો કહે કે 'મને બહુ ભૂખ લાગી છે, જે હોય તે આપી દે.' માતા કહે કે રોટલી પડી છે, પણ તેમાં ઝેરી જાનવરની ગરલ પડી દેખાય છે તેથી તે ખવાય તેમ નથી. હું તને બે કલાકમાં બીજું ખાવાનું કરી આપું, અગર મામાને ત્યાં દૂધપાક (દૂધ. સાકર અને ચોખાનો માવો) કઢાઈને તૈયાર થાય છે, ત્રણ કલાકની વાર લાગશે તેટલામાં મરી નહિ જવાય પણ ઝેરવાળું ખાતાં જીવાશે નહિ: તેમ સર્વજ્ઞ ભગવાન કહે છે કે નિર્દોષ અમૃતમય ઉપદેશમાંથી પવિત્ર આત્મા માટે સમ્યક્‌દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર કઢાઈને તૈયાર થાય છે તે સમજવાની ધીરજ ન રાખે, તેને મોંઘું માની બહારના પુણ્ય-પાપમાં ધર્મ માને તો તે ઊંધી માન્યતાના ઝેરમાં

ઝેર એવાં ફાટશે કે પુણ્યના સોજાની બળતરા ઊઠશે, ચોરાશીના અવતારમાં ક્યાંય ધર્મ સાંભળવાનું ઠેકાણું નહિ મળે. માટે સર્વજ્ઞ વીતરાગનું શું કહેવું છે તે પાત્રતાથી, સત્સમાગમે, નિવૃત્તિ સહિત સાંભળીને અવિકારી આત્મસ્વભાવને કબૂલ કરવો જોઇએ.

આત્મપ્રતીતિ થયા પછી, સ્વભાવના જોરે વિશેષ રાગ ટળતાં વચ્ચે વ્રતસંયમના શુભ ભાવ સહજ આવે છે. શુભાશુભ વૃત્તિથી છૂટી અંતર ધ્યાને એકાગ્ર થવા વખતે, બાહ્યવૃત્તિરૂપ ખ્યાલ નથી. શુભાશુભ રાગ તે અવિકારી સ્વભાવથી વિરોધ ભાવ છે, અધર્મ ભાવ છે; તેનાથી સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણ કાળમાં થાય નહિ. પાપભાવ છોડવા માટે પુણ્યભાવ બરાબર છે તેનો નિષેધ નથી, પણ તેનાથી હિત માને તો મોટી ભૂલ થાય છે કેમકે ત્યાં અવિકારી સ્વભાવનો વિરોધ થાય છે. જેને પૂર્વાપર વિરોધરહિત સ્વરૂપનું ભાન નથી તેને સાચાં વ્રત અને સાધુપણું હોય નહિ. કષાય પાતળો પાડે તો પુણ્ય બાંધે પણ ભવ ઘટે નહિ. આચાર્યદેવ કહે છે કે આ સર્વ કથન નિર્દોષ છે-બાધા રહિત છે. બાહ્યદૃષ્ટિવાળો નિર્દોષપણું કે દોષ શેમાં નક્કી કરે?

જેમ એક ઢાલને સોના રૂપાની બે બાજુ છે. એક પડખે જોવાનું મુખ્ય લક્ષ છે, ત્યારે બીજું પડખું લક્ષમાં ગૌણ થઈ જાય છે; તેમ એક આત્માને કર્મના નિમિત્તાધીન વિકારી ક્ષણિક પડખાથી દેખો તો એકરૂપ સ્વભાવથી વિરોધી અનેક પ્રકારનો રાગભાવ છે તેને જાણી આ મારો મૂળ સ્વભાવ નથી માટે તે પડખે આદરભાવે જોવું બંધ કરવું એટલે કે તેનું લક્ષ ગૌણ કરવું જોઇએ. અંતરદૃષ્ટિથી બીજા શુદ્ધ પવિત્રતાના પડખે દેખો તો આત્મા ત્રિકાળી એકરૂપ જ્ઞાયક છે, અનંત આનંદ સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ:—આ નવતત્ત્વો જાણ્યા પછી, એકમાં અનેક પ્રકારને જોનાર બાહ્યદૃષ્ટિને ગૌણ કરીને શુદ્ધનયથી અખંડ એક સ્વભાવ તરફ ઢળીને જોઇએ તો, જીવ જ એક ચૈતન્ય ચમત્કાર માત્ર પ્રકાશ-રૂપ પ્રગટ થઇ રહ્યો છે, એ સિવાય જુદા જુદા નવતત્ત્વના વિકલ્પો

કાંઇ દેખાતા નથી. જ્યાંસુધી આ રીતે પોતાના જ્ઞાયક સ્વભાવનું જાણપણું જીવને નથી ત્યાંસુધી તે વ્યવહારમાં મૂઢદૃષ્ટિવાળો છે કારણ કે તે જુદાજુદા નવતત્ત્વોને માને છે.

તા. ૧૨-૮-૪૩.

શુદ્ધનય વડે નવપ્રકારમાંથી બહાર કાઢી આત્માને એકરૂપ માનવો તે સમ્યક્ત્વ છે. નવતત્ત્વના વિકલ્પના, ભેદની શ્રદ્ધા ગૌણ કરી, અભેદ સ્વવિષય કરનારને નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન પ્રગટે છે. પથમ નવતત્ત્વના ભેદ જાણવા પડે છે, પણ તે ગુણનું કારણ નથી, સ્વભાવ નથી. સ્વભાવ તો ત્રિકાળ એકરૂપ શુદ્ધજ છે. તે વિકારનો નાશક, ગુણનો રક્ષક અને નિર્મળતાનો ઉત્પાદક છે, તેના જોરે ધર્મની શરૂઆત થાય છે.

આત્માનો સ્વભાવ, નિમિત્તાધીન થતા દોષ અને દુઃખરૂપ અવગુણ દશાનો નાશ કરનારો છે. વિકારનો નાશક ધ્રુવ સ્વભાવ અંદરમાં પૂર્ણ તાકાતપણે ભર્યો છે તે પોતે આત્મા છે. અવગુણ ટાળ્યા પહેલાં, ટાળવા વખતે અને ટાળ્યા પછી પોતે તો એકજ પ્રકારે અવિકારી જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છે. જે સ્વભાવ ન હોય તે નવો થાય નહિ. વર્તમાન વિકારી અવસ્થા વખતે પણ વિકારને જાણનારો આત્મા અવિનાશી પૂર્ણ શક્તિથી શુદ્ધ છે, તે ક્ષણિક વિકારપણે નથી; સ્વભાવના જોરે વિકારનો નાશ કરીને એકલો રહેનાર છે. તે ત્રિકાળ અવિકારી જુદોજ છે, નિમિત્તાધીન વિકારી અવસ્થા ક્ષણિક છે પણ આત્મા તે પરતો ક્ષણિક નથી.

આત્મા, મન, વાણી, દેહની ક્રિયા તથા કોઈ પરચીજની ક્રિયા વ્યવહારે પણ કરી શકતો નથી, કારણકે એ તત્ત્વ ત્રિકાળ જુદાં છે. આત્મા અરૂપી જાણનાર સ્વરૂપે છે તેને કોઈ પરનું કરનારો માને તે ઉંધીદૃષ્ટિનું અજ્ઞાન છે. ક્ષણિક વિકારની શુભાશુભ વૃત્તિ ઊઠે તેનું સ્થાન મારા ધ્રુવ સ્વભાવમાં નથી. જે અવગુણનો નાશ કરવા માગું છું તેનો નાશ કરનાર પવિત્ર સ્વભાવ મારામાં છે, તેને મારે બાહ્યમાં લક્ષ કરવાની જરૂર નથી. બાહ્ય સાધન અંતરમાં મદદગાર નીવડનું

ઝેર એવાં ફાટશે કે પુણ્યના સોજાની બળતરા ઊઠશે, ચોરાશીના અવતારમાં ક્યાંય ધર્મ સાંભળવાનું ઠેકાણું નહિ મળે. માટે સર્વજ્ઞ વીતરાગનું શું કહેવું છે તે પાત્રતાથી, સત્સમાગમે, નિવૃત્તિ સહિત સાંભળીને અવિકારી આત્મસ્વભાવને કબૂલ કરવો જોઈએ.

આત્મપ્રતીતિ થયા પછી, સ્વભાવના જોરે વિશેષ રાગ ટળતાં વચ્ચે વ્રતસંયમના શુભ ભાવ સહજ આવે છે. શુભાશુભ વૃત્તિથી છૂટી અંતર ધ્યાને એકાગ્ર થવા વખતે, બાહ્યવૃત્તિરૂપ ખ્યાલ નથી. શુભાશુભ રાગ તે અવિકારી સ્વભાવથી વિરોધ ભાવ છે, અધર્મ ભાવ છે; તેનાથી સમ્યક્‌દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણ કાળમાં થાય નહિ. પાપભાવ છોડવા માટે પુણ્યભાવ બરાબર છે તેનો નિષેધ નથી, પણ તેનાથી હિત માને તો મોટી ભૂલ થાય છે કેમકે ત્યાં અવિકારી સ્વભાવનો વિરોધ થાય છે. જેને પૂર્વાપર વિરોધરહિત સ્વરૂપનું ભાન નથી તેને સાચાં વ્રત અને સાધુપણું હોય નહિ. કષાય પાતળો પાડે તો પુણ્ય બાંધે પણ ભવ ઘટે નહિ. આચાર્યદેવ કહે છે કે આ સર્વ કથન નિર્દોષ છે-બાધા રહિત છે. બાહ્યદૃષ્ટિવાળો નિર્દોષપણું કે દોષ શેમાં નક્કી કરે?

જેમ એક ઢાલને સોના રૂપાની બે બાજુ છે. એક પડખે જોવાનું મુખ્ય લક્ષ છે, ત્યારે બીજું પડખું લક્ષમાં ગૌણ થઈ જાય છે; તેમ એક આત્માને કર્મના નિમિત્તાધીન વિકારી ક્ષણિક પડખાથી દેખો તો એકરૂપ સ્વભાવથી વિરોધી અનેક પ્રકારનો રાગભાવ છે તેને જાણી આ મારો મૂળ સ્વભાવ નથી માટે તે પડખે આદરભાવે જોવું બંધ કરવું એટલે કે તેનું લક્ષ ગૌણ કરવું જોઈએ. અંતરદૃષ્ટિથી બીજા શુદ્ધ પવિત્રતાના પડખે દેખો તો આત્મા ત્રિકાળી એકરૂપ જ્ઞાયક છે, અનંત આનંદ સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ:—આ નવતત્ત્વો જાણ્યા પછી, એકમાં અનેક પ્રકારને જોનાર બાહ્યદૃષ્ટિને ગૌણ કરીને શુદ્ધનયથી અખંડ એક સ્વભાવ તરફ ઢળીને જોઈએ તો, જીવ જ એક ચૈતન્ય ચમત્કાર માત્ર પ્રકાશ-રૂપ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે, એ સિવાય જુદા જુદા નવતત્ત્વના વિકલ્પો

કાંઇ દેખાતા નથી. જ્યાંસુધી આ રીતે પોતાના જ્ઞાયક સ્વભાવનું જાણપણું જીવને નથી ત્યાંસુધી તે વ્યવહારમાં મૂઢદ્દષ્ટિવાળો છે કારણ કે તે જુદાજુદા નવતત્ત્વોને માને છે.

તા. ૧૨-૮-૪૩.

શુદ્ધનય વડે નવપ્રકારમાંથી બહાર કાઢી આત્માને એકરૂપ માનવો તે સમ્યક્ત્વ છે. નવતત્ત્વના વિકલ્પના ભેદની શ્રદ્ધા ગૌણ કરી, અભેદ સ્વવિષય કરનારને નિશ્ચય સમ્યક્દર્શન પ્રગટે છે. પથમ નવતત્ત્વના ભેદ જાણવા પડે છે, પણ તે ગુણનું કારણ નથી, સ્વભાવ નથી. સ્વભાવ તો ત્રિકાળ એકરૂપ શુદ્ધજ છે. તે વિકારનો નાશક, ગુણનો રક્ષક અને નિર્મળતાનો ઉત્પાદક છે, તેના જોરે ધર્મની શરૂઆત થાય છે.

આત્માનો સ્વભાવ, નિમિત્તાધીન થતા દોષ અને દુઃખરૂપ અવગુણ દશાનો નાશ કરનારો છે. વિકારનો નાશક ધ્રુવ સ્વભાવ અંદરમાં પૂર્ણ તાકાતપણે ભર્યો છે તે પોતે આત્મા છે. અવગુણ ટાળ્યા પહેલાં, ટાળવા વખતે અને ટાળ્યા પછી પોતે તો એકજ પ્રકારે અવિકારી જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છે. જે સ્વભાવ ન હોય તે નવો થાય નહિ. વર્તમાન વિકારી અવસ્થાં વખતે પણ વિકારને જાણનારો આત્મા અવિનાશી પૂર્ણ શક્તિથી શુદ્ધ છે, તે ક્ષણિક વિકારપણે નથી; સ્વભાવના જોરે વિકારનો નાશ કરીને એકલો રહેનાર છે. તે ત્રિકાળ અવિકારી જુદોજ છે, નિમિત્તાધીન વિકારી અવસ્થા ક્ષણિક છે પણ આત્મા તે પૂરતો ક્ષણિક નથી.

આત્મા, મન, વાણી, દેહની ક્રિયા તથા કોઈ પરચીજની ક્રિયા વ્યવહારે પણ કરી શકતો નથી, કારણકે બે તત્ત્વ ત્રિકાળ જુદાં છે. આત્મા અરૂપી જાણનાર સ્વરૂપે છે તેને કોઈ પરનું કરનારો માને તે ઉંધીદૃષ્ટિનું અજ્ઞાન છે. ક્ષણિક વિકારની શુભાશુભ વૃત્તિ ઊઠે તેનું સ્થાન મારા ધ્રુવ સ્વભાવમાં નથી. જે અવગુણનો નાશ કરવા માગું છું તેનો નાશ કરનાર પવિત્ર સ્વભાવ મારામાં છે, તેને માટે બાહ્યમાં લક્ષ કરવાની જરૂર નથી. બાહ્ય સાધન અંતરમાં મદદગાર નીવડતું

નથી. બાહ્ય લક્ષે પુણ્ય-પાપના જેટલા ભાવ કરવામાં આવે તે અવિકારી સ્વભાવથી વિરોધરૂપ હોવાથી આદરણીય નથી. પુરુષાર્થની નબળાઈ છે ત્યાં શુદ્ધના લક્ષે અશુભથી બચવા શુભભાવ થાય ખરા પણ તેનાથી ગુણને મદદ નથી. શુભભાવ તે પુણ્યબંધનું કારણ છે, તે વિકારથી અવિકારી ગુણને મદદ થાય એમ માને તેને ગુણની શ્રદ્ધા નથી.

અખંડ ગુણની શ્રદ્ધા અને પૂર્ણ વીતરાગતાનો જ આદર છે છતાં જ્ઞાનીને છદ્મસ્થ અવસ્થામાં પોતાની નબળાઈથી પુણ્ય-પાપની વૃત્તિનું જોડાણ થાય ખરૂં; તેને જ્ઞાની જાણે કે તે મારું સ્વરૂપ નથી. હું સ્વભાવના જોરે વિકારનો નાશક છું એમ ક્ષણિક વિકારની નાસ્તિ ભાળનારો, અવિનાશી ગુણરૂપ પૂર્ણ સ્વભાવની અસ્તિને બરાબર ભાળીને અવિકારી એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવને શ્રદ્ધામાં લે છે. વિકારનો નાશક, પરિપૂર્ણ, નિર્મળ સ્વભાવ જેવો છે તેવો માનવો તે પ્રથમમાં પ્રથમ ઉપાય છે; તે વિના વ્રત પચ્ચખાણ સાચાં હોતાં નથી.

આત્માના સ્વભાવને પૂરેપૂરો લક્ષમાં લીધા વિના ધર્મ થતો નથી. શરીરની ક્રિયા અને બાહ્ય સંયોગોની પ્રવૃત્તિની તો વાત જ નથી, બહારનું લેવું મૂકવું, જડનો ત્યાગ કરવો તે કોઈ આત્માને આધીન ત્રણ કાળમાં નથી; પણ સંયોગોમાં જોડાવાથી, પર તરફ વલણ કરવાથી જે પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ ઊઠે છે તે મલિન અવસ્થા આત્માના સ્વભાવની નથી. તેનું લક્ષ ગૌણ કરીને, ત્રિકાળી નિર્મળ સ્વભાવને લક્ષમાં લ્યો તો પોતેજ વિકલ્પ વિનાનો એકરૂપ ચૈતન્ય ચમત્કાર જુદો દેખાય છે. (દેખાય એટલે આંખે દેખાય એમ નહિ, પણ પરિપૂર્ણ નિર્મળ સ્વભાવની નિઃસંદેહ પ્રતીતિ થાય છે.) ત્યાં જુદાજુદા નવતત્ત્વના પ્રકારો દેખાતા નથી. જ્યાંસુધી સ્વતંત્રપણે પરમાર્થ આત્માનું જાણપણું જીવને નથી ત્યાંસુધી તે વ્યવહારદૃષ્ટિવાળો છે, ચોરાશીમાં રખડનારો છે.

નવતત્ત્વની ભેદરૂપ શ્રદ્ધા તે મિથ્યાદૃષ્ટિપણું છે. પુણ્ય ભાવ કરતાં કરતાં નિર્મળ-શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્ર ઊઘડશે એવું જે માને છે તેને

અવિકારી જુદા સ્વભાવની શ્રદ્ધા નથી, પવિત્રતાની રુચિ નથી. તેને રાગની ભક્તિ છે એટલે કે વીતરાગથી વિરોધભાવની ભક્તિ છે. બાહ્ય દૃષ્ટિવાળાને આ પરમસત્ય અઘરું પડે એવું છે.

સમ્યક્દર્શન થયા પહેલાં શુદ્ધ અભિપ્રાય કરવાની આ વાત છે. અવિરોધી સ્વભાવનો આદર કર્યા પછી અશુભ ટાળવા, ભક્તિ, દાન, પૂજા વગેરે શુભ ભાવ આવશે પણ તેમાં કર્તાપણું, ધણીપણું, હિતપણું નહિ મનાય. આ તો ઊંધી માન્યતાની પકડ ઘર ઘાલ્યાં છે. ત્રણેકાળના વીતરાગનું શું કહેવું છે તે સમજવાની જેને દરકાર નથી તે સત્યથી ભડકે છે.

વર્તમાનમાં પૂર્ણ વીતરાગ સ્વભાવ માન્યા વિના પરમાં, બંધનમાં, પુણ્ય–પાપના વિકારમાં કર્તા બુદ્ધિની પકડ મટવાની નથી. નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિવાળો જે કાંઇ માને, જાણે કે કરે તે બધું મિથ્યા છે. નવતત્ત્વના વિકલ્પનું ઉત્થાન થાય છે તે સ્વભાવનું કર્તવ્ય નથી, પણ પરલક્ષમાં ઢળવાથી ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતો થતો તે વિકાર છે. હું દયા દાનનો કરનાર છું, દેહની ક્રિયાનો કરનાર છું, મારી પ્રેરણાથી બધું થાય છે, હું ન કરું તો ન થાય વગેરે માન્યતા સ્વતંત્ર અક્રિય આત્મસ્વભાવનું ખૂન કરનાર મહામિથ્યાત્વ છે. પુણ્ય–પાપના વિકારી-ભાવને અજ્ઞાનભાવે જીવ કરે છે, જે પુણ્ય–પાપના ભાવ થાય તેજ હું એમ માની વિકારમાં અટકે, શુભ વિકારની લાગણીને જે સંવર નિર્જરારૂપ ધર્મ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

દરેક વસ્તુ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવમાં અભેદ છે, સ્વતંત્ર છે; અને પરના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવપણે નથી. આકાશ-ક્ષેત્રે સંયોગ–વિયોગ થાય તેથી બે ફીટીને એક થાય નહિ. જીવ સદા સઉપયોગી (જ્ઞાતાદૃષ્ટા) અરૂપી છે તે ફીટીને કોઈ કાળે કોઈ અવસ્થામાં જડપણે થઈ શકે નહિ. પર નિમિત્તમાં સંબંધ માની, રાગદ્વેષમાં અટકે છતાં ક્ષણિક અવસ્થાના રાગરૂપે આખો થઈ શકતો નથી. એવો દરેક આત્મા સ્વભાવે પૂર્ણ નિર્મળ છે. નવતત્ત્વના ભેદ-રૂપ અવસ્થા કર્મના નિમિત્તે અને પોતાની યોગ્યતાથી જીવમાં થાય

છે, તે ભેદને ઓળંગી સ્વભાવમાં આવતાં શુદ્ધનય વડે અવસ્થાદૃષ્ટિ ગૌણ કરી, અખંડ જ્ઞાયક અવિકારી સ્વભાવને જોતાં, નવતત્ત્વના વિકલ્પથી પેલે પાર નિર્મળ જ્ઞાનાનંદ એકરસથી પૂર્ણ પવિત્ર ભગવાન આત્મા સદાય એકરૂપ ટકનારો વર્તમાનમાં પણ પૂર્ણ છે તેની શ્રદ્ધા થાય છે. સાથે જ અતીન્દ્રિય આનંદ આવે છે.

જ્ઞાની એમ જાણે છે કે હું અવિકારી, અસંયોગી, એકપણે જ્ઞાતાદૃષ્ટા સ્વભાવપણે નિત્ય ટકનારો છું; પુણ્ય-પાપના વિકલ્પની ક્ષણિક સંયોગી વૃત્તિ ઊઠે તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. નિમિત્તાધીન કોઈ ભેદને શ્રદ્ધાના લક્ષમાં તે સ્વીકારતો નથી. ક્ષણિક વર્તમાન નબળાઈથી પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ થાય છતાં તેનો કર્તા અને સ્વામી થતો નથી. જે આત્મા પરાશ્રયરૂપ વ્યવહારમાં અટક્યો છે તે પુણ્ય-પાપના વિકારમાં મૂઢ થઈ ધણીપણે રાગનો-પુણ્યનો કર્તા થાય છે. જે ભાવે બંધન થાય છે તે ભાવને ગુણમાં મદદગાર તે માને છે તેથી તે ગુણનું ખૂન કરે છે. વિરૂદ્ધ ભાવના 'ગડીયા' મનમાં ગોખે તેથી અંતરમાં મૂઢતા છે તે ટળે નહિ. જ્ઞાની ધર્માત્માને જાગૃત સ્વભાવનો નિરંતર વિવેક વર્તે છે, સ્વભાવમાં સ્થિર ન રહી શકે ત્યારે પુણ્ય-પાપની વૃત્તિમાં જોડાણ થઈ જાય પણ તેમાં તેને ધણીપણું નથી, પણ તે નબળાઈને છોડવા માગે છે. બેહદ પવિત્ર સ્વભાવની શ્રદ્ધાના જોરે વર્તમાન ક્ષણિક નબળાઈનો તે કર્તા થતો નથી.

આ અપૂર્વ વાત છે. ત્રણેકાળના જ્ઞાની આ રીતે સમજણનો માર્ગ કહે છે. લોકોએ આ વાત સાંભળી નથી. લોકોની યોગ્યતા એવી કે સત્ય કાને પડે નહિ, આગ્રહની પકડ નડે. સૌ સ્વતંત્ર પ્રભુ છે. જેણે પુણ્ય-પાપના ક્ષણિક વિકારને પોતાનો માન્યો તેણે અવિનાશી નિર્વિકારી સ્વભાવને માન્યો નથી. જે પુણ્યનો (વિકારનો) કર્તા થવા માગે તે તેનો નાશક થવા માગે નહિ. અવિકારી સ્વભાવનો સ્વીકાર કરે તો પરાશ્રયના ભેદ ઉપર વજન રહે નહિ, નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિ રહે નહિ. સાચાના આદરમાં ખોટાનો આદર રહે નહિ. સત્ય શું છે તે મધ્યસ્થપણે સમજવા જેવું છે, ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમા સત્ય ફરે એવું નથી.

પ્રશ્ન:—આત્મા છૂટો નથી છતાં છૂટો કેમ માનવો ?

ઉત્તર:—આત્મા સદાય છૂટો જ છે પણ બાહ્ય દેહાદિ ઉપર દૃષ્ટિ છે તેથી એકમેક માન્યો છે. ગાડા તળે કુતરૂં ચાલે તેથી તેને અભ્યાસ થઈ ગયો કે મારા વડે ગાડું ચાલે છે; તેમ પોતે અરૂપી જ્ઞાનાનંદ છે તે ભૂલી દેહના અભ્યાસથી હું બોલું, હું ચાલું, હું પુરુષ છું વગેરે પરમાં એકપણું માન્યુ છે તે ઊંધી માન્યતાએ ઘર ઘાલ્યાં છે. એક ક્ષેત્રમાં પાણી અને કાંકરા ભેળા રહે તેથી એક થઇ જતાં નથી, તેમ આ આત્મા સદાય અરૂપી છે, રૂપી ભેળો રહે તેથી ત્રણ-કાળમાં રૂપી થઇ જતો નથી; જડ તો આંધળાં છે તેને કંઈ ખબર હોતી નથી. દેહાદિ રજકણોમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ છે, તે જડનો (પુદ્ગલનો) ગુણ છે, મનુષ્ય, ઢોર, વગેરે રૂપે આકાર છે તે જડની અવસ્થા છે. આત્મા તો સદાય જ્ઞાનસ્વરૂપે છે, અરૂપી છે, ત્રણેકાળે પરથી જુદો છે. તે દેહાદિની ક્રિયાનો કર્તા નથી, પ્રેરક નથી, તથા તેને કોઇ પ્રેરણા કરતું નથી પરંતુ હું કરી શકું, પર મારૂં કરી શકે એવું અનાદિથી માન્યું છે તે મોટી ભૂલ છે. જડ અને ચેતનને જુદા સ્વતંત્રપણે કબૂલ્યા વિના જુદાપણાની ઓળખાણ અને જુદાપણાના સ્વતંત્ર આનંદની પ્રાપ્તિ કોઇને થતી નથી. હું શરીર છું, પરનો કર્તા છું, પુણ્ય-પાપ વિકાર મારા છે, પર મને સુધારે બગાડે છે, એવી માન્યતાનું જોર તે ચોરાશીલાખના અવતારનું કારણ છે. પોતે વિકારની ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતો નથી; ભાન કરે તો દરેક સમયે પૂર્ણ નિર્મળ પરમાત્મા જેવડો અને વિકારના નાશક સ્વભાવે છે. વર્તમાન અવસ્થામાં વિકાર કરવાનો ઊંધો પુરુષાર્થ છે, તેના કરતાં ત્રિકાળી સ્વભાવમાં વર્તમાનમાંજ અનંતગુણી પવિત્રપણે સવળી તાકાત છે. જે એમ માને કે પૂર્વના કર્મ નડે છે, તેનુ બહુ જોર છે, રાગદ્વેષ એની મેળે થઇ જાય છે, એમ પરાધીનપણુ માનનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

સર્વજ્ઞ વીતરાગે જે રીતે વસ્તુનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ કહ્યો છે તેને આ રીતે જાણ્યા વિના કોઇ ગમે તેવો ડાહ્યો કહેવાતો હોય, શાસ્ત્રમાં પંડિત મનાતો હોય, છતાં તે વીતરાગના માર્ગમાં નથી.

વીતરાગને પક્ષ નથી, વીતરાગને પેઢીનો વંશ રાખવો નથી. દરેકની સ્વતંત્રતા જાહેર કરે તેજ વીતરાગ છે. પુણ્યથી ધર્મ થાય, બીજા મારું માને તો મારું કલ્યાણ થાય, આશીર્વાદથી સુખી થઇશ એમ કહેનાર આત્માને પરાધીન, ઓશિયાળો, માલ વિનાનો ઠરાવે છે.

અજ્ઞાનના કારણે અવસ્થામાં પરસંબંધવડે અનેક ભેદરૂપે, પરમાં કર્તાપણે, વિકારપણે, પોતે પોતાને ભાસતો હતો પણ જ્યારે શુદ્ધનયથી સ્વાશ્રિત નિરાલંબી સ્વભાવનો સ્વીકાર કરીને જડ-ચેતનનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ જુદું જુદું જોવામા આવ્યું ત્યારે એ પુણ્ય, પાપ, આદિ ભેદરૂપ નવતત્ત્વો ધ્રુવ વસ્તુપણે દેખાતા નથી. પરલક્ષે નિમિત્તાધીન થતો ક્ષણિક વિકાર તો ઉત્પન્નધ્વંસી છે, તેનો ધ્રુવ સ્વભાવની શ્રદ્ધાવડે નાશ કર્યો છે. શ્રદ્ધાના નિર્મળ લક્ષે એકાકાર અનુભવ કરતાં, સ્વભાવમાં કોઈ વિકલ્પનો ભેદ આવતો નથી. અખંડની શ્રદ્ધામાં વર્તમાન ક્ષણિક સંયોગી ખંડરૂપ ભાવનો સ્વીકાર જ્ઞાનીને થતો નથી. જ્ઞાનીને એકરૂપ અવિકારી સ્વભાવની શ્રદ્ધાનું જોર છે. જ્યારે એકાગ્ર સ્થિર ન રહી શકે ત્યારે પુણ્ય-પાપની વૃત્તિમાં (છોડવાની બુદ્ધિથી) રોકાય છે છતાં તેમાં ધર્મ માનતો નથી

પુદ્‌ગલ કર્મના નિમિત્તાધીન થતા ભેદો, અવિકારી આત્માની એકરૂપ શ્રદ્ધા થતાં મટી જાય છે. પછી વારંવાર નિર્મળ સ્વભાવના લક્ષના જોરે સ્થિરતા વધતાં વધતાં પૂર્ણ નિર્મળ મોક્ષદશા ઊઘડી જાય છે. અવસ્થામાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવ હતો તે સર્વથા મટી જાય છે. વર્તમાનમાં વિકાર થાય છે છતાં સમ્યક્દૃષ્ટિ તેને ધણીપણે સ્વીકારતો નથી.

દરેક વસ્તુ સ્વતંત્ર છે, પરને આધીન નથી. વિકારથી કોઇને ગુણ નથી, એકલા સ્વભાવથીજ ધર્મ થાય છે તેમાં બાહ્ય સાધન કિંચિત્ માત્ર મદદગાર નથી. આવા ભાન વિના કોઇ કાળે કોઇનું ભલું થાય નહિ. અજ્ઞાનભાવે ધર્મના નામે શુભભાવ કરે તો પાપાનુબંધી પુણ્ય બાંધે, પણ ભવ ઘટે નહિ એમ સર્વજ્ઞ વીતરાગ કહે છે.

આત્મા જ્ઞાતાદૃષ્ટા છે, તે પુણ્ય-પાપનો રક્ષક નથી, કર્તા નથી, વિકારનો નાશક અનંત ગુણથી પૂર્ણ ભર્યો છે; એવી શ્રદ્ધા વિના વિકારને પોતાનો માની, પરાશ્રયરૂપ વ્યવહારનો લક્ષ કરી, ધર્મના નામે પુણ્ય બાંધી અનંતવાર નવમી ગ્રૈવેયકે જીવ જઇ આવ્યો પણ ભવ ન ઘટયો.

દરેક અજીવ તત્ત્વમાં તેની ત્રિકાળી તાકાત વર્તમાનમાં પૂર્ણ છે, તેનાં દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયને કોઇનો આધાર નથી; તેમજ દરેક જીવને તેની અનંતગુણની શક્તિરૂપ ત્રિકાળી તાકાત વર્તમાનમાં પૂર્ણ છે, તેનાં દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયને કોઇનો આધાર નથી. દરેક વસ્તુ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવે ત્રિકાળ અખંડિત છે. આત્મા પર ચીજપણે, પર આકારપણે, પર અવસ્થાપણે કે પરભાવપણે કોઇ કાળે નથી, તેથી તે પર વસ્તુનો કર્તા નથી. પરની (દેહાદિની) અવસ્થાનો ફેરફાર જડ વસ્તુ સ્વયં કરે છે. આત્મા ત્રણકાળમાં પરની અવસ્થા બદલવા સમર્થ નથી. દેહાદિ પરની ક્રિયાથી આત્માને પુણ્ય-પાપ કે ધર્મ થઇ શકે નહિ. જેણે દેહાદિ પરની ક્રિયાથી પોતામાં ગુણદોષ થાય એમ માન્યું તેને જુદા તત્ત્વની ખબર નથી. આ પ્રથમમાં પ્રથમ ભૂમિકાની વાત છે. સધન કે નિર્ધન ગમે તે સ્થિતિમાં, જીવ સાચી ઓળખાણનું ભાન કરી અંદરમાં શાંતિ ભોગવી શકે તેવી સ્વાધીન સ્વધર્મની આ વાત છે. આત્માનો સ્વભાવ પુણ્ય-પાપના વિકારનો નાશક છે, તેના ધર્મમાં પુણ્યનો રાગ કે પંચ મહાવ્રતનો શુભ રાગ પણ મદદગાર નથી. અશુભમાં ન જવા માટે વ્રતાદિ શુભ ભાવ આવે પણ તે બંધન ભાવ છે, તે વડે મોક્ષભાવને લાભ નથી. આવી પ્રથમ શ્રદ્ધા ન કરે તો અવિકારી સ્વભાવનો અનુભવ થાય નહિ. જેવો છે તેવો સ્વભાવ ન કબૂલે ત્યાં પ્રથમ સાચી શ્રદ્ધા જ નથી.

પ્રથમ નિમિત્તાધીન પુણ્ય-પાપના સંયોગી ભાવનો (નૈમિત્તિક વિકારી ભાવનો) શ્રદ્ધામાં નાશ કર્યો કે તે મારું સ્વરૂપ નથી. પછી સ્વભાવની શ્રદ્ધાના જોરમાં સ્થિરતા અનુસાર શુભાશુભ વ્યવહારના ભેદ

છૂટતા જાય છે કેમકે તેનો પ્રથમથીજ આદર ન હતો. જ્યાં પૂર્ણ સ્વરૂપ સ્થિરતાવડે પૂર્ણ વિકારી નૈમિત્તિક ભાવનો (સંયોગી ભાવનો) નાશ કર્યો ત્યાં પૂર્ણ નિર્મળ એક પ્રકાર અવિકારી અસંયોગી વીત રાગભાવ પૂર્ણાનંદપણે રહી ગયો; તેનું નામ મોક્ષ છે. વિકારથી મુક્ત થઈ, અવિકારી ગુણપણે રહેવું તે મોક્ષ છે. આખા આત્મામાં અને તેની બધી અવસ્થામાં બધા ગુણ એક સાથે અખંડ છે, જુદાજુદા ખાનામાં ભર્યા હોય એમ નથી.

દરેક વસ્તુ સ્વતંત્ર છે. રજકણથી તથા બીજા પર આત્માથી દરેક આત્મા ત્રિકાળ જુદો છે. પરથી નાસ્તિપણું અને સ્વદ્રવ્ય, સ્વ-ક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવથી અસ્તિપણું દરેકનું પોતામાં સ્વતંત્ર-પણે છે. જે પરથી ત્રિકાળ જુદો છે તે જુદાનું કાંઈ કરી શકે નહિ, અને પોતે પરથી જુદો છે માટે પરથી પોતાને કાંઈ લાભ નુકસાન નથી; માટે પરમાં ઠીક-અઠીક માનવાનું રહેતું નથી. પછી માત્ર પોતામાં જોવાનું રહ્યું. આટલું યથાર્થ નક્કી કરતાં, અનંતા પર સાથેનો અનંતા કર્તાપણાનો તીવ્ર રાગ-દ્વેષ ઘટી જાય છે. આગળ આવ્યો તે પોતાનું કેટલું ભુંડુ કરશે? પોતાની અવસ્થામાં પર નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિથી ક્ષણિક વિકાર પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ ઊઠે તેટલો આત્મા નથી; ત્રિકાળી અવિકારી સ્વભાવમાં ક્ષણિક અવસ્થાની નાસ્તિ છે, અનંત ગુણરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવ તો વિકારનો નાશક છે, આવી પ્રાથમિક સમજણ વિના સમ્યક્દર્શન પામવાની તૈયારી થાય નહિ. ક્ષણિક અવસ્થા ઉપર જેની દૃષ્ટિ છે તે ગમે તેવા નીતિના કે વ્રતાદિના શુભભાવ રાખે, પણ વિકારી બંધનના નાશ કરનાર સ્વભાવની તેને પ્રાપ્તિ ન થાય.

કોઈ કહે કે આપણે અનેક પ્રકારની ભૂલ અને ગુણ દોષ જાણવાની માથાકૂટમાં શું કામ રોકાવું? બસ રાગદ્વેષ ટાળીને આપણે તો સમભાવ રાખીશું. પણ તે સત્ય સમજ્યા વિના મૂઢતા વધારશે. મૂળ કાયમ રાખીને, ઉપરથી માત્ર ઝાડનાં પાંદડાં તોડે અને માની લે કે આ તોડી નાખ્યાં; પણ થોડા વખત પછી તે ફરીથી પાંગરશે. તેમ

ધર્મના નામે કાંઈક શુભ રાગમાં રોકાય પણ તત્ત્વજ્ઞાનની દરકાર ન કરે તો મૂઢ થઈ જશે, અને પછી મૂઢતા ફાલશે. ત્રિકાળી અજ્ઞાન અભિપ્રાયનું તેને મૂળ હોવાથી ચોરાશી લાખના અવતારનો તેને ફાલ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. કાચ અને હીરાની પરીક્ષા કર્યા વિના કોને રાખશે અને કોને કાઢી નાખશે; તેમ પ્રથમ સત્ય, અસત્યના નિર્ણય વિના રાગ ઘટાડવાનું માને પણ ઊલટું મિથ્યાત્વ દૃઢ કરી મનુષ્યપણું હારી જશે. પાપને છોડી પુણ્ય કરવાનો નિષેધ નથી પણ તેના દોકડા કેટલા છે તે વાત અહીં કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્નઃ—શુદ્ધ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી પ્રથમ શુભમાં આવે, પછી શુભથી હળવે હળવે શુદ્ધમાં અવાય ને ?

ઉત્તરઃ—નહિ. વિકારથી અવિકારીપણું અંશમાત્ર ઊઘડે નહિ. શુભભાવ ગમે તેવો હોય તોપણ તે રાગ છે જે ભાવ ગુણથી વિરોધી હોય તેને ગુણકર માનવો તે મોટી ભૂલ છે. અશુભભાવ, શુભભાવ અને શુદ્ધભાવ એ ત્રણે પ્રકાર જુદા છે એમ જાણવું જોઈએ. જો શુભથી શુદ્ધ થાય તો અશુભમાં રહીને શુભભાવ થવો જોઈએ; પણ જેમ શુભભાવના પુરુષાર્થથી અશુભનું ટળવું અને શુભનું થવું એક સાથે છે તેમ શુભાશુભ બેઉ વિકાર છે એવી પ્રતીતિના જોરે જેટલી નિર્વિકલ્પ સ્થિરતા થઈ તેટલો શુભાશુભ રાગનો અભાવ તે જ વખતે થાય છે. અશુભથી બચવા માટે પુણ્ય ભાવ બરાબર છે, પણ તે વિકારી રાગભાવ છે તેની મદદથી અવિકારી ગુણનું કાર્ય ત્રણ કાળમાં બને નહિ.

આ વાત બરાબર સમજવા જેવી છે. નિમિત્તાધીન શુભ-અશુભ રાગની વૃત્તિ ઊઠે તે હું નહિ, એવી ભૂતાર્થ સ્વભાવની અવિકારી શ્રદ્ધાના જોરે મિથ્યા શ્રદ્ધાનો નાશ, વિકારનો અંશે નાશ અને તે જ વખતે ભૂલ રહિત અવિકારી અવસ્થાની ઉત્પત્તિ થાય છે. પહેલાં પછી નથી.

પ્રશ્નઃ—કાંટે કાંટો નીકળે તેમ રાગ કાઢવા વ્યવહાર જોઈએ ને?

ઉત્તરઃ—અહીં રાગ તે એક કાંટો અને તે રાગને ટાળનાર

અરાગી, મોક્ષ માર્ગ તે બીજો કાંટો છે એમ જાણવું. બીજા કાંટાવડે પહેલો કાંટો કાઢી શકાય છે. હું અવગુણનો નાશ કરનાર ત્રિકાળી પૂર્ણ શક્તિવાળો છું એવી શ્રદ્ધાનું સ્વલક્ષમાં જેટલું જોર આપ્યું તેટલો સ્વરૂપ સ્થિરતાનો વ્યવહાર પ્રગટે છે. તે અંશે અંશે અરાગી સ્થિરતાના વ્યવહારરૂપી કાંટાવડે શુભાશુભ રાગ રૂપી અશુદ્ધતાનો કાંટો નાશ પામે છે. હું અક્રિય, અખંડ જ્ઞાયક છું, અવિકારી છું એમ લક્ષ કરવું તે નિશ્ચય છે અને અંશેઅંશે સ્વલક્ષે સ્થિરતા કરી રાગ ટાળવો તે વ્યવહાર છે. પરનિમિત્તનું આલંબન રાખ્યે ગુણ થાય એમ માનવું તે વ્યવહાર અથવા એકલા શુભમાં રોકાવું તે વ્યવહાર એમ પોતાની કલ્પનાથી વ્યવહાર માને તો તે ભૂલ છે. જે લોકો આત્મામાં નિશ્ચય અને દેહની ક્રિયામાં અથવા એકલા પુણ્યભાવમાં વ્યવહાર માને છે તેને તો ઘણી સ્થૂળ જડ બુદ્ધિ છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગે જેવું સ્વતંત્ર વસ્તુ સ્વરૂપ કહ્યું છે તેવું યથાર્થપણે જાણી વસ્તુનો નિર્ણય કરવો તે નિર્મળ શ્રદ્ધા પ્રગટ કરવાનો ઉપાય છે; તેમાં બહારનું કોઈ સાધન ઉપયોગી નથી.

પોતાનો સ્વભાવ સ્વતંત્રપણે રાગનો નાશક છે તેની પ્રતીતિ જેને નથી તે બાહ્ય દૃષ્ટિથી પરાશ્રયરૂપ રાગનું જોર જુએ છે. અકષાય સ્વભાવની યથાર્થ શ્રદ્ધા પછી સ્વભાવના જોરે અરાગી સ્થિરતા વધતાં, જે કાંઇ રાગ રહે છે તેમાં અશુભ રાગ ટળતાં વ્રતાદિનો શુભ રાગ આવે છે એવી વાત શાસ્ત્રમાં આવે ત્યાં મૂળ સ્વભાવના જોરની વાત ભૂલીને પોતાની માનેલી વાત આવી એમ લોકો કહે છે. તેઓ પરાશ્રયથી અંતરની હીણપત રાખવા માગે છે. જેને રાગનો આશ્રય ગોઠે છે, તેનાથી ગુણ થાય એમ માને છે તેને વીતરાગતા ગોઠતી નથી. સ્વભાવના ભાન પછી જ્ઞાનની રમણતારૂપ સ્થિરદશાને ભગવાને ચારિત્ર દશા કહી છે; શુભરાગ તે ચારિત્ર નથી. અવગુણનો નાશક છું એમ નિત્ય સ્વભાવના જોર વિના વિકારરૂપી કાંટો કાઢનાર સ્વાશ્રિત પુરુષાર્થનો કાંટો હાથમાં આવે નહિ.

આત્મા અનાદિ અનંત પોતાના અનંત ગુણનો તથા ત્રિકાળી બધી અવસ્થાનો અખંડ પિંડ છે. ગુણ તો શક્તિપણે એકરૂપ છે, તેમાં

ફેરફાર થતો નથી પણ એક ગુણની એક સમયે એક અવસ્થા વિકારી-પણે અથવા અવિકારીપણે વર્તતી હોય છે. ગુણ તો પોતાના આધારે થાય છે પણ વિકાર પરસંયોગઆધીન લક્ષ જીવ કરે ત્યારે અવસ્થામાં નવો થાય છે. સ્વભાવમાંથી દોષ આવતો નથી. હું ત્રિકાળી અવિકારી જ્ઞાયક છું એવી શ્રદ્ધાના જોરે ભૂલનો નાશ થઈ ક્રમે ક્રમે સર્વ વિકારી ભાવનો નાશ થઇ શકે છે.

સ્વદ્રવ્ય=ત્રિકાળી અનંતગુણ પર્યાયના આધારરૂપ અખંડ પોતે.

સ્વક્ષેત્ર=પોતાનો આકાર-પહોળાઇ.

સ્વકાળ=વર્તમાન વર્તતી સ્વઅર્થની ક્રિયારૂપ અવસ્થા

સ્વભાવ=પોતાની ત્રિકાળી શક્તિરૂપ અવસ્થા અથવા ગુણ.

એ રીતે દરેક જડ-ચેતન પદાર્થ ત્રણેકાળે પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવપણે સત્ છે અને પોતાથી પર પદાર્થના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવપણે અસત્ છે એટલે કે દરેક પદાર્થને પરથી જુદાપણું-અસં-યોગીપણું છે. જેણે આત્માનું પરમાર્થે સ્વતંત્રપણું જાણ્યું નથી તેણે ક્ષણિક વિકારી અવસ્થા જેવડો પોતાને માન્યો છે. વિકારથી-પુણ્યથી ગુણ થશે એમ જેણે માન્યું છે તેણે અવિકારી નિત્ય સ્વભાવને માન્યો નથી.

સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ, જે સમજે તે થાય;
સદ્‌ગુરુ આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણ માંય.

(આત્મસિદ્ધિ ગાથા ૧૩૫)

પોતાના ઉપાદાનની તૈયારીમાં સહેજે અખંડનું જ્ઞાન અને જ્ઞાનની સ્થિરતાનો વ્યવહાર આવે છે તેમાં વચ્ચે સાચા નિમિત્તનું બહુમાન પોતાના ગુણની રુચિ ખાતર આવે છે. વર્તમાન ક્ષણિક અવસ્થામાં વિકાર દેખાય છે એવડોજ હું નથી, એ વિકારી અવ-સ્થા મારૂં સ્વરૂપ નથી અખંડના લક્ષે ભેદને ગૌણ કરી, અખંડ સ્વભાવના જોરે નિર્મળ સમ્યક્‌દર્શન પ્રગટ થાય છે.

મોક્ષનુ કારણ વીતરાગતા, વીતરાગતાનું કારણ અરાગી ચારિત્ર.

અરાગી ચારિત્રનું કારણ સમ્યક્‌જ્ઞાન અને સમ્યક્‌જ્ઞાનનું કારણ સમ્યક્‌દર્શન છે. પૂર્ણ અવિકારી અખંડ સ્વભાવના જોરે શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્રની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે. અધૂરી નિર્મળ અવસ્થા અને સમ્યક્‌દર્શન તે પર્યાય છે. ભેદના લક્ષે વિકલ્પ–રાગ થાય છે, નિર્મળતા થતી નથી માટે અવસ્થાદૃષ્ટિ ગૌણ કરી નિશ્ચય અખંડસ્વભાવનું લક્ષ કરવું. ધ્રુવ સ્વભાવનું જોર કરતાં કરતાં વિકારનો વ્યય અને અવિકારી પૂર્ણ નિર્મળતાનો ઉત્પાદ થાય છે એટલે નિમિત્ત–નૈમિત્તિક ભાવનો સંબંધ સર્વથા છૂટી જાય છે અને વસ્તુનો અનંતગુણરૂપ નિજ સ્વભાવ વસ્તુપણે એકાકાર રહે છે, માટે શુદ્ધનયથી જીવને જાણવાથી જ સમ્યક્‌દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

પ્રભુ ! તારી સ્વતંત્ર પ્રભુતા તેં કદી સાંભળી નથી. વર્તમાન એકેક અવસ્થા પાછળ બેહદ તાકાતરૂપ પૂર્ણ પવિત્ર ગુણની શક્તિ અખંડ સ્વભાવપણે ભરી છે તે સત્‌ની વાત અપૂર્વ ભાવે અંદરથી ઉછળીને તેં સાંભળી નથી. તારું માહાત્મ્ય તને આવ્યું નથી. જેણે અવિકારી પૂર્ણ સ્વભાવ માન્યો તે પોતાના સ્વાધીન અનંત સુખમાં સમાઈ ગયા, જે માનશે તે પણ અક્ષય અખંડ શાંતિમાં સમાઈને અનંત સુખને અનુભવશે. યથાર્થસ્વભાવનું ભાન થતાં વર્તમાનમાં પરમ અદ્‌ભુત શાંતિ અંશે વેદાય છે

બેહદ પવિત્ર જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવની અંતરથી હા પાડનારની શક્તિનું માપ વર્તમાનમાં બેહદ છે. વિકારને જાણનારો તે વિકારરૂપે નથી. વિકાર તો ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતો છે. તેનો નાશક સ્વભાવ વર્તમાનમાં પૂર્ણ પવિત્ર છે, તેની પ્રતીતિના જોરમાં વિકારનું જોર દેખાતું નથી. જેવો સ્વભાવ તેવી માન્યતા અને માન્યતા તેવો સ્વભાવ એમ પવિત્ર અવિકારી અસંગ સ્વભાવની એકરૂપ શ્રદ્ધાના જોરમાં નવતત્ત્વના રાગના વિકલ્પ તૂટી જાય છે. બે તત્ત્વ જુદાં હતાં તે જુદાં રહી જાય છે.

જેમ સળંગ સુતરમાં ગાંઠ, આંટ અને ગુંચ એક ભાગમાં સંયોગ સંબંધે છે તે સીધા સુતરના લક્ષે કાઢી નાખવામાં આવે છે,

તેમ આત્મામાં મિથ્યાત્વરૂપ ગાંઠ અને રાગદ્વેષરૂપ આંટ અવસ્થાના એક ભાગમાં નાખી હતી તેમાં દ્રવ્ય કર્મરૂપ ગુંદરનો સંયોગ હતો તે સીધા જ્ઞાયકસ્વભાવના લક્ષે નાશ કરવામાં આવે છે. જેમ ગાંઠ, આંટની અવસ્થા છૂટીને સુતરમાં સમાઇ ગઈ તેમ એકરૂપ સ્વભાવમાં મિથ્યાશ્રદ્ધા અને મિથ્યાચારિત્રની અવસ્થા બદલાઇને નિર્મળ એકભાવરૂપ અવસ્થા થઇ તે સ્વભાવમાં સમાઇ ગઇ, આત્માના પૂર્ણ ત્રિકાળી સ્વભાવને જે શુદ્ધનયથી જાણે છે તે સમ્યક્દૃષ્ટિ છે. જ્યાંસુધી જુદા જુદા નવ પદાર્થો જાણે, આત્માને પુણ્ય–પાપના અનેક પ્રકારથી માને ત્યાંસુધી પર્યાયબુદ્ધિ છે.

તા. ૧૩–૮–૪૩.

હવે, એ અર્થનું કલશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

કળશ આઠમો

चिरमिति नवतत्त्वच्छन्नमुन्नीयमानं
कनकमिव निमग्नं वर्णमालाकलापे ।
अथ सततविविक्तं दृश्यतामेकरूपं
प्रतिपदमिदमात्मज्योतिरुद्योतमानम् ॥ ८ ॥

આ રીતે નવતત્ત્વોના રાગ મિશ્રિત વિચારોમાં ઘણા કાળથી રોકાયેલી–છૂપાયેલી આ આત્મજ્યોતિને જેમ વર્ણોના સમૂહમાં છુપાયેલા એકાકાર સુવર્ણને બહાર કાઢે તેમ, શુદ્ધનયથી બહાર કાઢી પ્રગટ ભિન્ન બતાવવામાં આવી છે. માટે હવે હે ભવ્ય જીવો! હંમેશાં આને અન્યદ્રવ્યોથી તથા તેમનાથી થતા નૈમિત્તિક ભાવોથી ભિન્ન, એકરૂપ દેખો. આ જ્ઞાયકજ્યોતિ, પદે પદે અર્થાત્ પર્યાયે પર્યાયે એકરૂપ ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર પ્રગટ છે.

અનાદિકાળથી આત્મા એકરૂપ સ્વભાવનું લક્ષ ચૂકીને કર્મના સંયોગાધીન લક્ષે નવતત્ત્વોના રાગમિશ્રિત વિચારોમા અટકતો હતો તે ક્ષણિક અવસ્થા જેટલો નથી પણ નિત્ય અવિકારી સ્વભાવવાળો છે એમ શુદ્ધદૃષ્ટિવડે એકરૂપ શુદ્ધ આત્માનો પ્રકાશ કર્યો એટલે

યથાર્થ ઓળખાણ કરી. જેમ તાંબાના સંયોગે રાતા રંગના અનેક ભેદવાળું સોનું માન્યું હતું તેને તપાવીને એકાકાર શુદ્ધ સોનું બહાર કાઢે તેમ નવતત્ત્વના અનેકભેદરૂપ રાગમાં આત્મા માન્યો હતો તેને શુદ્ધનયવડે બહાર કાઢીને અવિકારી ધ્રુવ એકરૂપ આત્માને જુદો બતાવ્યો. આત્મા વર્તમાન અવસ્થા પૂરતો નથી. આત્મામાં અનંતકાળ ટકવાની પૂર્ણ તાકાત દરેક સમયની અવસ્થામાં પરિપૂર્ણ ભરી છે. તે કોઈમાં રોકાયેલો, પરસત્તાથી દબાયેલો કે કોઈમાં ભળી ગયેલો નથી. આખા પવિત્ર સ્વભાવનો સ્વીકાર કરી નિરંતર એક જ્ઞાયકનો જ પરમ સંતોષ સહિત અનુભવ કરો એમ આચાર્યદેવ કહે છે.

જેમ ઘાસ અને મિઠાઈને ભેગાં ખાનાર અવિવેકી હાથીને તે બંનેના જુદા સ્વાદનું ભાન નથી, વળી જેમ રાજા દારૂ પીને પોતાનું સુવર્ણનું સિંહાસન છોડીને મલિન જગ્યામાં બેઠા હોવા છતાં ત્યાં આનંદ માને છે તેમ શ્રી ગુરુ કહે છે કે હે ભગવાન આત્મા! તું પરને પોતાનું સ્થાન માનીને પુણ્ય-પાપની વિષ્ટામાં આળોટે છે ને તેમાં આનંદ માને છે, પણ તે તારૂં સ્થાન નથી. તારૂં સુવર્ણરૂપ ઉત્કૃષ્ટ પદ પરમાત્મપદ છે. તું તારા પદને નિહાળ. તું તીવ્ર મોહના વેગથી ગાંડો બન્યો છે તેથી તને હિતાહિતનો વિવેક નથી. મૃત્યુ વખતે કોઈ સગું નહિ થાય. આકરા રોગની ભીંસ વખતે મહા આર્ત્ત-રૌદ્ર ધ્યાન થશે. મેં આમ કર્યું, તેમ કર્યું, એમ પરના કર્તાપણામાં રોકાણો ને આત્મસ્વભાવની દરકાર ન કરી તો ચોરાશીનાં અનંત દુઃખો સહવાં પડશે.

આચાર્યશ્રી કહે છે કે હે લાયક જીવો! આત્માના અપૂર્વ અચિંત્ય મહિમાની વાત સાંભળવાનો લાભ તમને મળ્યો છે માટે અન્ય દ્રવ્યોથી, દેહાદિથી, જડ કર્મ સંયોગથી તથા નિમિત્તાધીન થતી પુણ્ય-પાપની લાગણીથી ભિન્ન વીતરાગી એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવી આત્માને નિત્ય પવિત્ર સ્વભાવપણે દેખો (સ્વીકારો, માનો). ચૈતન્યજ્યોતિ સમયે સમયે પોતાના સ્વભાવમાંથી નિર્મળપણે પ્રગટ થાય છે.

આત્મામાં એકલા લાભનો દરોડો જ છે. તે કોઈ કાળે વિકારમાં ભળતો નથી. અનાદિથી વિકારને પોતાનો માન્યો છે, તે માન્યતા જ અનંત સંસારનું કારણ છે. તે માન્યતાનો દોષ ટળ્યા પછી પુરુષાર્થની નબળાઈને લીધે અલ્પ રાગ રહે પણ અરાગી સ્વભાવના જોરે તેનું કર્તાપણું જ્ઞાની થવા દેશે નહિ. આત્માનું સાચું જ્ઞાન થાય કે તરત જ બધા ત્યાગી થઈ ચાલ્યા જાય તેમ બનતું નથી. ગૃહસ્થદશામાં રાગ હોય છતાં જ્ઞાની માને કે રાગ કરવા જેવો નથી. જેને તત્ત્વનું ભાન નથી તેનો બાહ્યત્યાગ તે વાસ્તવિક ત્યાગ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી સ્વભાવની સ્થિરતાના જોરે ત્યાગ સહજ હોય છે, ને તે ક્રમે ક્રમે વધતાં પૂર્ણ વીતરાગ દશાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અહીં સમ્યક્‌ત્વની વાત ચાલે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાની હતા છતા પુરુષાર્થની નબળાઈના કારણે ઝવેરાતનો વેપાર કરતા હતા; પણ અંતરથી રુચિભાવ ન હતો. પરથી ઉદાસીનપણે જ્ઞાયકસ્વભાવના ભાનમાં તેઓ ઉભા હતા. ગૃહસ્થદશામાં રહીને સર્વવિરતિપણું કે મોક્ષદશા ન પ્રગટે છતાં એકાવતારી થઈ શકાય છે. પુરુષાર્થની નબળાઈથી પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ ઊઠે પણ જ્ઞાનીને તેનું ધણીપણું હોતું નથી. તે શુભ વિકલ્પને પણ લાભદાયક માનતો નથી. જ્ઞાનીના હૃદયને બાહ્યદૃષ્ટિવંત ઓળખી શકે નહિ. જે જ્ઞાની છે તેને અજ્ઞાની જેવો સ્વચ્છંદ હોતો નથી. અજ્ઞાની દેખાદેખીથી ત્યાગને ઉત્કૃષ્ટ માને છે. પરતું કર્તાપણું માની, અજ્ઞાની ગમે તેવો ત્યાગ કરે તોપણ તે અનત સંસારના ભોગનો હેતુ છે. બાહ્ય ક્રિયા કરે, બાહ્ય ચારિત્ર પાળે તેમાં તૃષ્ણા, માનાદિ ઘટાડી જો શુભભાવ કરે તો પુણ્ય બંધાય, પણ ધર્મ થાય નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ કરે તો નિગોદ એકેન્દ્રિયમાં અનંત કાળ માટે જાય સહુ સ્વતત્ર છે, કોઈને બળજોરીથી સમજાવવાની તાકાત કોઈમાં નથી.

જ્યારે શુદ્ધનયવડે ભેદને ગૌણ કરી એકરૂપ પવિત્ર સ્વભાવને માન્યો ત્યારથી નિશ્ચયદૃષ્ટિના જોરે દરેક અવસ્થામાં નિર્મળ એકત્વ વધે છે, ને ભેદરૂપ વ્યવહાર છૂટતો જાય છે. શુદ્ધદૃષ્ટિ થયા પહેલાં ભગવાન આત્મા અનેક પુણ્ય-પાપની લાગણીરૂપે અટકતો, ખંડખંડપણે દેખાતો

હતો. તેને શુદ્ધનયથી જોતાં તે ત્રિકાળી નિર્મળ એકરૂપ દેખાય છે. માટે પર્યાયભેદનું લક્ષ ગૌણ કરી નિરંતર અખંડ શુદ્ધ પરમાર્થ સ્વભાવને અનુભવો. અવસ્થાદૃષ્ટિનો એકાંત ન રાખો. પોતાની નબળાઇથી અવસ્થામાં વિકાર થાય છે પણ તેટલો જ હું છું એમ ન માનો. આ અવસ્થા જ મારી છે, તેના લક્ષે ગુણ થશે એમ વ્યવહારની પકડ રાખે તે એકાન્ત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

ટીકા:—હવે, જેમ નવતત્ત્વોમાં એક જીવને જ જાણવો ભૂતાર્થ કહ્યો તેમ, એકપણે નિર્મળ સ્વભાવથી પ્રકાશમાન આત્માના અધિગમના (જણાવનાર) ઉપાયો જે પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ છે તેઓ પણ નિશ્ચયથી અભૂતાર્થ છે. રાગ મિશ્રિત જ્ઞાનના ભેદ પણ નિશ્ચયથી એકપણામાં અભૂતાર્થ છે, તેમાં પણ આત્મા એક જ ભૂતાર્થ છે, કેમકે વસ્તુને નક્કી કરવાના વિકલ્પો તો એકના અનુભવમાં છૂટી જાય છે. જેમ મેસુબ લેવો હોય ત્યારે પ્રથમ ઘી, લોટ, ખાંડ કેવા છે, કારીગર કોણ છે, વગેરે પૂછી, કિંમત ઠરાવીને પછી તોલ કરાવે તેટલા વિકલ્પમાં રોકાવું પડે છે, પણ પછી તેનો સ્વાદ લેવા વખતે કાંટા, કાટલાં વગેરેના વિકલ્પો કરવા પડતા નથી. તેમ ભગવાન આત્મા અખંડ જ્ઞાયક છે તેને પ્રથમ અવિરોધીપણે નક્કી કરવા માટે પ્રમાણ* નય, નિક્ષેપના માપ વડે આખું પ્રમાણ જ્ઞાન કરવામાં રોકાવું પડે છે.

ભગવાન આત્મા અવિકારી, અનંતજ્ઞાનાનંદમય, પૂર્ણ અખંડ શક્તિનો પિંડ છે. દેહાદિરૂપી સંયોગોથી જુદો અરૂપી જ્ઞાનઘન છે. તેને અખંડ નિર્મળ સ્વભાવના પડખે જાણવો તે નિશ્ચય નય, વર્તમાન અવસ્થાના ભેદને જાણવો તે વ્યવહારનય અને બેઉ થઈ આખા આત્માનું જ્ઞાન કરવું તે પ્રમાણ.

વસ્તુના એક દેશ (ભાગ) ને જાણવાવાળા જ્ઞાનને નય કહે

---

*પ્રમાણ (પ્ર = વિશેષે કરીને + માન = માપ) = સાચું માપ કરે તે સમ્યક્જ્ઞાન, તેને પ્રમાણ કહે છે અહીં પ્રમાણનો વિકલ્પ અભૂતાર્થ છે એમ કહ્યું છે

છે. અને પ્રમાણ તથા નય જ્ઞાન અનુસાર જાણેલ પદાર્થને નામમાં, આકારમાં, યોગ્યતામાં અને કોઇ ભાવરૂપ અવસ્થામાં ભેદરૂપે બતાવવાનો વ્યવહાર કરવો તેને નિક્ષેપ કહે છે.

નિક્ષેપના ચાર ભેદ છે:—નામનિક્ષેપ, સ્થાપનાનિક્ષેપ, દ્રવ્યનિક્ષેપ અને ભાવનિક્ષેપ.

(૧) નામનિક્ષેપ:—જે પદાર્થમાં જે ગુણ નથી, તેને તે નામથી કહેવું, તેને નામ નિક્ષેપ કહે છે. જેમકે જીવાભાઈ. તેનામાં જીવનાં લક્ષણ, ગુણ વગેરે નથી પણ નામ માત્ર છે.

(૨) સ્થાપનાનિક્ષેપ:—આ તે છે એમ અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનું પ્રતિનિધિત્વ સ્થાપવું તેને સ્થાપના નિક્ષેપ કહે છે. જેમકે જીવાભાઈના ફોટાને જીવાભાઈ કહેવા.

(૩) દ્રવ્યનિક્ષેપ:—વર્તમાનથી અન્ય એટલે કે અતીત અથવા અનાગત પર્યાયથી વસ્તુને વર્તમાનમાં કહેવી તેને દ્રવ્યનિક્ષેપ કહે છે. જેમકે આમાં મોક્ષની લાયકાત છે તે યોગ્યતા જોઇને વર્તમાનમાં તેને મોક્ષ કહેવો તે દ્રવ્યનિક્ષેપ.

(૪) ભાવનિક્ષેપ:—વર્તમાન પર્યાય સંયુક્ત વસ્તુને ભાવનિક્ષેપ કહે છે. જેમકે સાક્ષાત્ કેવળજ્ઞાની ભગવાનને ભાવજીવ કહેવા.

આત્માને યથાર્થ સમજવા માટે પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપરૂપ શુભવિકલ્પનો વ્યવહાર વચ્ચે આવ્યા વિના રહેતો નથી, પણ આત્માના એકપણાના અનુભવ વખતે તે વિકલ્પ છૂટી જાય છે તેથી તે અભૂતાર્થ છે, આત્માને મદદગાર નથી. વસ્તુનો અભેદપણે નિર્ણય કરવા જતાં અને તેમાં એકાગ્રપણે ઠરવા જતાં વચ્ચે નવતત્ત્વ તથા નય, પ્રમાણ વગેરેના રાગમિશ્રિત વિચારો આવ્યા વિના રહેતા નથી; પણ તેનાથી અભેદમાં જવાતું નથી. આંગણું છોડે ત્યારે ઘરમાં જવાય છે તેમ વ્યવહારરૂપ આંગણું છોડે ત્યારે સ્વભાવરૂપ ઘરમાં જવાય છે.

કોઈ કહે કે આટલું બધું ઝીણું જાણવાનું શું કામ છે? એકાંત ધ્યાનમાં બેસીએ તો રાગ-દ્વેષ છૂટી જશે. તેને જ્ઞાની કહે છે

કે યથાર્થ અવિરોધી આત્મસ્વભાવનું ભાન કર્યા પહેલાં રાગ-દ્વેષ પરમાર્થે ટળી શકે નહિ, ઊલટી મૂઢતા વધી જશે. એવી રીતે તો ઝાડને પણ ધ્યાન છે અને બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ ઢોરને પણ છે પરંતુ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વગર સાચું ધ્યાન કે સાચો ત્યાગ હોઈ શકે નહિ.

જેમ રાજાને યથાર્થપણે ઓળખીને તેને યોગ્ય વિધિથી બોલાવે તો જ રાજા જવાબ આપે અને તેની સેવા કરે તો ધન આપે; તેમ આત્માને જે વિધિથી પરિપૂર્ણ સમજવો જોઈએ તે રીતે સત્સમાગમે જાણીને તેમાં એકાગ્રતા કરે તો ભગવાન આત્મા રીઝે, જવાબ આપે અને તેમાં વિશેષ લીનતા કરે તો અનંત મોક્ષસુખ આપે. જેની રુચિ હોય તેનો પૂરો પ્રેમ લાવી તેનો પરિચય કરવો જોઈએ.

આત્મા અનંત ગુણનો પિંડ અવિનાશી છે. દેહાદિ સંયોગ અને સંયોગાધીન થતો પુણ્ય-પાપનો ભાવ તે ક્ષણિક છે. અનાદિ કાળથી પોતાનું વિસારણ અને પરનો બધો અભ્યાસ છે. ખરું હિત કરવું હોય તેણે પ્રથમ સાચો નિર્ણય કરવા સત્સમાગમની ઓળખાણ કરી, પાત્ર થઈ, વીતરાગે જેવો સ્વતંત્ર આત્મા બતાવ્યો છે તેવો જ તેની વિધિથી સમજવો પડશે. લોકોત્તર અરૂપી સૂક્ષ્મ ધર્મ લોકોએ બહારથી માનેલી દરેક કલ્પનાથી તદ્દન જુદો છે. જગતમાં ધર્મના નામે વેવલાપણું અને ઘણા મતમતાંતરો ચાલે છે.

કોઈ કહે કે ઈશ્વર અમને સુધારે-બગાડે, સુખી-દુઃખી કરે, કોઈ કહે કે પૂર્વનાં પ્રારબ્ધ અમને સુધારે-બગાડે, સુખી-દુઃખી કરે, કોઈ કહે કે બધા મળીને એક આત્મા છે, કોઈ કહે કે દેહાદિ જડની ક્રિયા આત્મા કરી શકે છે, પરનો કર્તાભોક્તા થઈ શકે છે, કોઈ એકાંત પક્ષથી આત્માને વર્તમાન દશામાં પણ તદ્દન શુદ્ધ માને છે, કોઈ એકલો બંધનવાળો, પુણ્ય-પાપવાળો આત્મા માને છે, શુભરાગના વિકારથી ધીમે ધીમે ગુણ થશે એમ કોઈ માને છે, કોઈ નિમિત્તની મદદથી, આશીર્વાદથી તરી જઈશું એમ માને છે વગેરે અનેક પ્રકારે 'વસ્તુને અન્યથા' માને છે. તે બધી જગતની

ભ્રમણા ટાળવા માટે સર્વજ્ઞ વીતરાગના ન્યાય અનુસાર તત્ત્વનું રહસ્ય જાણવા, સત્સમાગમ મેળવી, યથાર્થ શ્રવણ, મનન અને અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

સાચી શ્રદ્ધા થયા પછી સ્વભાવના નિર્ણય સંબંધી વિકલ્પ રહેતા નથી અને પુરુષાર્થની નબળાઈના કારણે જેટલો રાગ રહે છે તેનો જ્ઞાનીને આદર નથી, તેનું કર્તાપણું નથી. જ્ઞાનની વિશેષ નિર્મળતા માટે અને અશુભમાં ન જવા માટે શાસ્ત્ર જ્ઞાનથી, પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ, નવતત્ત્વ વગેરેથી તત્ત્વવિચારમાં રોકાતા શુભ રાગ થાય છે પણ તે રાગમિશ્રિત વિચારને જ્ઞાની ગુણકર માનતો નથી; સ્થિરતાવડે તે બધા વિકલ્પો તોડવા ઈચ્છે છે. સમ્યક્ત્વ થયા પહેલાં આવો અભિપ્રાય કરી પૂર્ણ વીતરાગતાને જ ઉપાદેય માનવી જોઈએ.

તા. ૧૪-૮-૪૩.

આત્માને જાણવા માટે પ્રથમ નિમિત્તરૂપે રાગમિશ્રિત જ્ઞાનનો વ્યવહાર આવે છે. આત્માનું યથાર્થસ્વરૂપ જાણ્યા વિના અરૂપી, અતીન્દ્રિય ભગવાન આત્માની સાચી શ્રદ્ધા થાય નહિ અને અંતર એકાકાર સ્થિરતાનો આનંદ આવે નહિ, અને પવિત્ર સ્થિરતા વિના વીતરાગતા, કેવળજ્ઞાન પ્રગટે નહિ

આત્માને જાણવાનો ઉપાય પ્રમાણ જ્ઞાન છે. ત્રિકાળી નિત્ય સ્વભાવ અને વર્તમાન અવસ્થા બેઉને એક સાથે આખી વસ્તુપણે જાણવું તે પ્રમાણ જ્ઞાન છે. સ્વપરને જાણે તે પૂરું પ્રમાણ જ્ઞાન છે. પર ચીજ નિમિત્ત છે તેને જેમ છે તેમ ભિન્નપણે જાણવી જોઈએ. જ્ઞાનનો સ્વભાવ સ્વ-પર પ્રકાશક છે.

અહીં જીવ જાણે છે પોતાથી, પણ અધૂરી અવસ્થા હોવાથી ઇન્દ્રિય અને મનને અવલંબીને વિચાર કરે એવું રાગ મિશ્રિત જ્ઞાન છે. આ નિર્ણય કર્યા વિના વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ જાણી શકાય નહિ. ઇન્દ્રિય તથા મનના સંબંધમાં વર્તતું રાગવાળું જ્ઞાન અવિકારી ગુણને મદદ કરતું નથી. છતાં તે ખંડરૂપ જ્ઞાનને પોતા તરફ વાળ્યા વિના

તત્ત્વને સમજી શકાય નહિ, માટે પ્રમાણાદિ, વસ્તુને મન દ્વારા નક્કી કરવા શુભ રાગના આંગણે આવે ત્યારે, શુદ્ધનું લક્ષ હોય તો વ્યવહાર શુદ્ધિ છે. તેનાથી અંદરમાં પેસી શકે નહિ પણ સ્વભાવની અંતરદૃષ્ટિથી એકાગ્રતામાં ઢળતાં, અંતર આનંદરૂપ અરૂપી અનુભવ થતી વખતે નયપ્રમાણના રાગમિશ્રિત વિચાર અસ્ત થઈ જાય છે. ભેદનું લક્ષ છોડી દે ત્યારે સમ્યક્‌દર્શન થાય છે.

બધા કહે છે કે આત્મા છે પણ તે કેવો છે, કેવડો છે, કેવો નથી, શું કરી શકે છે, શું નથી કરી શકતો તેને સર્વજ્ઞ વીતરાગના ન્યાયથી રાગમિશ્રિત નય-પ્રમાણદ્વારા નક્કી ન કરે તો સત્ય-અસત્યનો તોલ કરી પરમ હિતસ્વરૂપ આત્માનો આદર કરી શકે નહિ. એ મનદ્વાર વિના વસ્તુ ન સમજાય; પણ એનાથી ન સમજાય; જ્યારે શ્રદ્ધાની સ્થિરતાથી વિકલ્પનો અભાવ કરે ત્યારે આત્મઅનુભવ થાય, તેથી નિશ્ચય અનુભવમાં તે વિકલ્પો અભૂતાર્થ છે.

ધ્યાન રાખે તો સમજાય. અંતરની અરૂપી માર્ગની આ વાત છે. પોતાનો અરૂપી ભાવ નજરે દેખી શકાતો નથી છતાં નિરંતર તે ભાવની લાગણી અને વિચારને જાણી રહ્યો છે. પૂર્વનું જ્ઞાન યાદ કરવું હોય તો અંદર ધીરજથી રોકાવું પડે છે, તે બહારથી નક્કી થતું નથી. નક્કી કરનારો નિત્ય જાણનાર સ્વરૂપે આત્મા છે. દેહ, વાણી, જડ ઇન્દ્રિયોને ખબર નથી કે અમે કોણ છીએ. અંદર જાણનારને જાણ્યો નહિ તેથી અવિકારી આત્મસ્વભાવને નહિ જોતાં બાહ્ય દૃષ્ટિથી બીજાને જુએ છે. પુણ્ય-પાપ, રાગ, દેહાદિ રૂપે પોતાને માને છે. દેહની ક્રિયા હું કરી શકું છું, એના વડે ધર્મ થાય છે એમ માની ધર્મના નામે બાહ્ય દૃષ્ટિમાં જીવ અટક્યો છે. વળી નવતત્ત્વોને નય, પ્રમાણ, નિક્ષેપના માપથી અનંતવાર મનમાં ફેરવ્યા છે પણ મનના વિકલ્પથી જુદો, રાગનો નાશક, સ્વતંત્ર હું છું, મારો માર્ગ પણ નિરાલંબી છે એમ પ્રતીતિ થઇ નહિ. અશુભમાં ન જવા પૂરતો વચ્ચે શુભ આલંબનનો ભેદ આવે છે પણ જ્ઞાનીને તેનું ધણીપણું નથી.

પ્રમાણ બે પ્રકારે છે—પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ. જે ઇંદ્રિયોથી સ્પર્શાદિ

(સંબંધિત થઈ) પ્રવર્તે તથા જે વગરસ્પર્શ્યે મનથી જ પ્રવર્તે –એ પ્રમાણે બે પર દ્વારોથી પ્રવર્તે તે પરોક્ષ છે અને કેવળ આત્માથી જ પ્રતિનિશ્ચિતપણે પ્રવર્તે તે પ્રત્યક્ષ છે. (પ્રમાણ જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે–મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય ને કેવળ. તેમાં મતિ ને શ્રુત એ બે જ્ઞાન પરોક્ષ છે, અવધિ ને મનઃપર્યય એ બે વિકલ–પ્રત્યક્ષ છે અને કેવળજ્ઞાન સકલ–પ્રત્યક્ષ છે, તેથી એ બે પ્રકારનાં પ્રમાણ છે.)

કોઈ વસ્તુને સવળા તોલ માપથી નક્કી કર્યા પછી તોલ માપ છોડી દેવા પડે છે, તેમ પ્રથમ આત્માને જાણવામાં પ્રયોજનભૂત વસ્તુ-નવતત્ત્વ, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તથા જડ–ચેતન વસ્તુના દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાય જેમ છે તેમ નય, પ્રમાણ, નિક્ષેપરૂપ સવળા માપે નક્કી કરવા પડે છે ને પછી પરમાર્થ સ્વભાવમાં જવા માટે તે વિકલ્પ છોડવા પડે છે. અખંડના લક્ષે સ્વભાવમાં ઢળતાં, અભેદ અનુભવ વખતે બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પો છૂટી જાય છે, ત્યારપછી ચારિત્રના જોરે સર્વથા છૂટી જાય છે.

પરોક્ષ જ્ઞાન પણ સાચુ જ્ઞાન છે. પરમાં સુખ છે એમ જીવે જે માન્યું છે તે પરમાં જોઈને નક્કી કર્યું નથી, અંદર અરૂપી કલ્પનાથી નક્કી કર્યું છે. તેને જીવ દેખતો નથી છતાં તેમાં નિઃશંક છે, તે ભાવ દેખાય તો જ માનુ એમ કહેતો નથી. તે અરૂપી ભાવને જોવા માટે મહેનત પણ કરી નથી છતાં પ્રત્યક્ષની પેઠે તેને માને છે; તેવી જ રીતે આત્માનો નિર્ણય પરોક્ષ પ્રમાણ વડે પ્રત્યક્ષની જેમ યથાર્થ સમજણના અભ્યાસથી થઇ શકે છે

જે જ્ઞાન પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનદ્વારા જાણવામાં પ્રવર્તે તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે. પરોક્ષ જાણવાના કાર્યમાં વચ્ચે નિમિત્તનું અવલંબન આવે છે, પણ ઇંદ્રિયોથી જીવ જાણતો નથી: જીવ પોતે પોતાથી જાણે છે ઇંદ્રિયો પર પદાર્થ જાણવામાં નિમિત્ત છે. સ્વને જાણવામાં ઇંદ્રિયો કે મન નિમિત્ત નથી. પાંચ ઇંદ્રિયોના ઉપયોગમાં જે પર પદાર્થનો સંયોગ હોય તે પદાર્થને જાણી શકે અને મન દ્વારા તો

ગમે તે દૂર ક્ષેત્ર કે પદાર્થનો જ્ઞાન વિચાર કરી શકે છે તેમાં દૂર રહેલા પદાર્થ નજીક થવાની જરૂર નથી.

પાંચ ઇંદ્રિય તરફનું લક્ષ છોડી અંદર વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે મન નિમિત્ત છે. છાતીમાં આઠ પાંખડીના કમળ આકારે સૂક્ષ્મ રજકણોનું બનેલું મન છે. જેમ આંખનો કોડો છે તે જાણવાનું કામ કરતો નથી પણ તે દ્વારા જ્ઞાન જાણે છે તેમ મન તે કોડા જેવું નિમિત્ત છે. ઇન્દ્રિયો કે મન જાણતાં નથી.

પર પદાર્થો નક્કી કરવામાં,–ઇંદ્રિયજ્ઞાન ખોટું નથી; જે ખારું-ખાટું છે તેને જેમ છે તેમ જ જાણે છે પણ હું ખારો ખાટો છું એમ જાણતો નથી. સામા જણાવા યોગ્ય પદાર્થ તે જ્ઞેય છે; વચ્ચે ઇંદ્રિય-મનનું નિમિત્ત છે અને તેને જાણનાર સ્વ–પર પ્રકાશક મારું જ્ઞાન છે. એમ જ્ઞેય નિમિત્ત અને જ્ઞાન ઉપાદાન, જેમ છે તેમ જાણી સર્વજ્ઞે કહ્યા મુજબ સ્વતંત્ર પદાર્થનો નય–પ્રમાણ વિચાર દ્વારા નિર્ણય કરે ત્યારે તો આત્માની અંદર પેસવાના દ્વારરૂપ ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે. યોગ્યતાથી સત્યસ્વરૂપ જાણ્યા વિના, અનાદિની મૂઢતાના ગોટા રહે છે.

દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રને ઓળખવા પડે પણ તેઓ નિર્ણય કરાવતા નથી. પોતે જાતે નિર્ણય કરે તો તે નિમિત્ત થયાં કહેવાય છે. જીવ અનંતવાર સાક્ષાત્ તીર્થંકર પ્રભુ પાસે જઈ આવ્યો અને ધર્મના નામે ઘણાં શાસ્ત્રો પણ ગોખી ગયો પણ યથાર્થ આત્મનિર્ણય કર્યો નહિ તેથી ભવદુઃખ મટ્યું નહિ. પરથી જ્ઞાન થાય, પર મને મદદ કરે એવી નિમિત્તાધીન બાહ્ય દૃષ્ટિથી જીવ અનાદિથી દુઃખ ભોગવે છે. થોડો કાળ પુણ્યના ઉદયે બાહ્યમાં સહેજ દુઃખ ઓછું દેખાય તેને ભ્રમથી સુખ માને છે. પોતે રાગ ઘટાડે તેટલો કાળ મંદ આકૂળતા રહે છે. બાકી સંસારમાં આકૂળતારૂપ દુઃખ વિના ક્ષણમાત્ર જીવ રહ્યો નથી. શરીરમાં રોગ આવે તેનું દુઃખ નથી પણ તેમાં જેટલો મોહ તેટલું દુઃખ છે. મહીનાઓથી એકલા રોગમાં કોઇ પીડા તો હોય ત્યારે તેની સ્ત્રી પણ કહે કે અરેરે! તમે બોકડાને છરીથી કાપ્યા હશે ત્યાં મે અનુમોદના કરી હશે તેથી મારે તમારું દુઃખ જોવુ પડે

છે પણ તમારી પીડા હું લઇ શકું તેમ નથી. કોઇના દુઃખમાંથી કોઇ ભાગ લઇ શકતું નથી

દરેક આત્મા જુદા છે અને આત્માથી દેહ જુદો અને ઇંદ્રિયો પણ જુદી છે. કોઇ આત્મા ઇંદ્રિયોથી જાણતો નથી. જ્ઞાન ઇંદ્રિયાધીન નથી. જુવાનીમાં સત્તાપ્રિય પ્રકૃતિમાં પોતાની મોટપ અને બીજાની હીણપ માનીને તીવ્ર ક્રોધ, માન, માયા, લોભના આવેશથી તીવ્ર તૃષ્ણારૂપી વાસના સેવી હોય છે તે વાસનાની ગંધ પેસી ગઇ છે, ત્યાં ઇંદ્રિયો નિમિત્ત હતી. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર, ઇંદ્રિયો ઢીલાં પડયાં, મન પણ મોળું પડી ગયું પણ તૃષ્ણાનો કરનારો એવીને એવી તીવ્ર તૃષ્ણા કર્યા કરે છે, ત્યાં તેને ઇંદ્રિયોનો આધાર નથી. પોતે દેહાદિથી જુદો છે, પર સાથે કાંઇ સંબંધ નથી એમ અવિકારી જુદા સ્વભાવનું ભાન કરે તો તૃષ્ણા ઘટાડી પોતે પોતામાં શાંતિ અનુભવી શકે છે.

આમાં ન્યાય એટલો લેવો છે કે આત્મા જ્ઞાનવડે પોતાની યોગ્યતા અનુસાર જાણે છે પણ હીણું જ્ઞાન હોય ત્યાં ઇંદ્રિયોનું નિમિત્ત હોય છે છતાં જ્ઞાન, ઇંદ્રિયોના આધારે નથી. જેણે આત્માનું યથાર્થ ભાન કર્યું છે કે હું દેહથી જુદો છું, ક્ષણિક વિકારની વાસના મારું સ્વરૂપ નથી, હું તેનો નાશક પવિત્ર છું એમ જેણે નિત્ય પવિત્ર અસંયોગી સ્વભાવનો નિર્ણય દૃઢપણે કર્યો હોય તેને દેહમાં રોગ આવે, વૃદ્ધાવસ્થા આવે કે મન, ઇંદ્રિયો મોળાં પડે છતાં અખંડ, અવિકારી, જ્ઞાનાનંદ આત્માના સ્વભાવનો નિર્ણય મોળો પડે નહિ, તેની સમતા ખૂટે નહિ.

અહીં કહે છે કે જાણનારનું જ્ઞાન, તેમાં ઇંદ્રિયોનું નિમિત્ત અને સામે જ્ઞેય (જણાવા યોગ્ય) પદાર્થોની જેવી સ્વતંત્ર વસ્તુ-સ્થિતિ છે તેવો નિર્ણય નય, પ્રમાણ, નિક્ષેપના માપથી મનશુદ્ધિદ્વારા ન કરે તો અતીન્દ્રિય સ્વભાવના આંગણે આવી શકશે નહિ; પણ તે રાગમિશ્રિત ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા પરમાર્થમાં જવાય નહિ, તેમ જ આમાં કોઇ લઇ જાય અથવા પરની મદદથી જવાય એવું નથી.

જ્ઞાન પોતાને જાણે અને પરને પણ જાણે એમ જ્ઞાનમાં એનકું સામર્થ્ય છે. જ્ઞાનની અવસ્થાની હીણપના કારણે, જાણવામાં વચ્ચે

મન-ઇંદ્રિયનું નિમિત્ત હોય છે તેને પણ જ્ઞાન જાણે છે. પર નિમિત્તમાં જોડાવાથી તો પર જણાય છે; સ્વને જાણવામાં પર લક્ષ અને ઇંદ્રિયો તરફનું જોડાણ છોડવું પડે છે. શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ જાણવામાં ઇંદ્રિયો અને સંકલ્પ વિકલ્પ જાણવામાં મન નિમિત્ત થાય છે, પણ સ્વને જાણવામાં કોઇ નિમિત્ત નથી. સ્વભાવ તરફ ઢળીને નિમિત્ત અને રાગનું લક્ષ ગૌણ કરે ત્યારે સ્વલક્ષ થાય છે અને સ્વલક્ષની સ્થિરતા ટકી શકે છે. સ્વલક્ષની સ્થિરતા તે જ ચારિત્રરૂપ સ્વઆચરણની ક્રિયા છે.

પરોક્ષ જ્ઞાનથી જાણવાના વ્યાપારમાં વચ્ચે નિમિત્તનું અવલંબન આવે છે પણ તેમાં રોકાવું ઠીક નથી. જ્ઞાની થયા પછી જેટલા અંશે સ્વભાવમાં સ્થિરતા ન રહે તેટલું પર અવલંબનરૂપ રાગના જોડાણથી અટકવું પડે છે. તે ક્ષણિક નબળાઇનો હું નાશક છું એમ બેહદ સબળ સ્વભાવના જોરે જ્ઞાની રાગનો ધણી થતો નથી.

દરેક આત્મામાં જ્ઞાનગુણ અનાદિ અનંત એકરૂપ છે તેની પાંચ અવસ્થા છે. તેમાં જેને મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનની અવસ્થા પ્રગટ હોય તેને ઇંદ્રિય-મનદ્વારા પરોક્ષ જ્ઞાન વર્તે છે. અવધિજ્ઞાન (જે મન-ઇંદ્રિયના નિમિત્ત વિના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની મર્યાદાથી રૂપી પદાર્થને સ્પષ્ટ જાણે) અને મનઃપર્યયજ્ઞાન (જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની મર્યાદાથી બીજાના મનમાં રહેલા રૂપી પદાર્થને સ્પષ્ટ જાણે) તે બે જ્ઞાન અધૂરા પ્રત્યક્ષ છે. લોકાલોકની ત્રણકાળની સ્થિતિ એક સાથે જ્ઞાનની દરેક અવસ્થામાં સહજ જાણે તે કેવળજ્ઞાન સર્વ-પ્રત્યક્ષ છે.

આત્મા પોતાના જ્ઞાનગુણથી પોતાને જાણે છે અને પોતાના જ્ઞાનગુણની અવસ્થાની સ્વચ્છતામાં પર ચીજ સહજ જણાય છે; પણ પરસંયોગે કે પરથી જાણપણું નથી. ઘડો, શાસ્ત્ર વગેરે પરને જાણ્યાં એમ વ્યવહારે બોલાય પણ નિશ્ચયથી તો પોતાની યોગ્યતા અનુસાર જ્ઞાન પોતાની અવસ્થાને જ જાણે છે. જ્ઞાનગુણ સિવાય આત્માના બીજા ગુણોમાં સ્વપરને જાણવાની શક્તિ નથી.

મતિ-શ્રુતજ્ઞાન માટે દૃષ્ટાંત:—જેણે કેરીને જાણી નથી તે તેને જાણવા માટે કેરીનું વર્ણન આંબા ઉછેરનાર માળી પાસેથી સાંભળે, માળી કહે કે કેરી તો આંબે જ આ રીતે પાકે, તેનો સ્વાદ કાશીના મીઠાં બોર જેવો પણ તેના કરતાં અનેકગુણી જુદી જાતની મીઠાશ-પણે, સુગંધીપણે છે. કેરીનું વર્ણન સાંભળી પ્રથમ સામાન્યપણે કેરીનો સ્થૂળ ખ્યાલ આવ્યો તે મતિમાં સ્થૂળપણે અવગ્રહજ્ઞાન થયું, પછી કેરી જાણવામાં જરા વિશેષ વિચારણા થઈ તે ઇહા, પછી નક્કી કર્યું કે આ કેરી જ છે તે અવાય અને જ્ઞાનમાં દૃઢપણે ધારી રાખ્યું કે આ કેરી આમ જ છે બીજી રીતે નથી, તેમાં સંશય કે વિસ્મરણ ન હોય તે ધારણા. અહીં સુધી મતિજ્ઞાનમાં છેલ્લો ધારણાનો ભેદ થયો. પછી આ કેરી ઇષ્ટ લાગી એમ તેમાં જે વિશેષતા જાણી તે મતિમાંથી લંબાતું તાર્કિક જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન છે. તે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે. તે યથાર્થ આત્મજ્ઞાનથી સમ્યક્‌પ્રમાણ થતાં કેવળજ્ઞાનનું બીજ છે.

જેમ માળી પાસેથી કેરીનું વર્ણન સાંભળ્યું તેમ કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મીના માળી તીર્થંકરદેવ અથવા તેમને બરાબર ઓળખનારા છદ્મસ્થ જ્ઞાની શ્રીગુરુ પાસેથી જાતને સમજવાની દરકાર કરી, સત્ સાંભળવા આવ્યો અને આત્માનું વર્ણન સાંભળતાં જ તેને અંદરથી બહુમાનથી ઊછળીને હા આવી તે સ્વભાવનો અવ્યક્ત વ્યંજનાવ-ગ્રહ મતિજ્ઞાનનો પ્રથમ પ્રકાર થયો. અંદરમાં યથાર્થ નિશ્ચયનો અવ્યક્ત અંશ શરૂ થયો તેમાં પ્રથમ સામાન્ય સ્થૂળપણે આત્મા સંબંધી જ્ઞાન થયું. પછી વિચારના નિર્ણય તરફ વળ્યો તે ઇહા. નિર્ણય થયો તે અવાય અને દૃઢપણે આત્માનો બોધ ધારી રાખ્યો કે આમ જ છે, અન્યથા નથી તે ધારણા. ત્યાંસુધી તો પરોક્ષ એવા મતિજ્ઞાનમાં ધારણા સુધીનો છેલ્લો ભેદ થયો. પછી આ આત્મા અનંત જ્ઞાનાનંદ શાંતિ સ્વરૂપે છે તેમ મતિમાંથી લંબાતું તાર્કિક જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

અનંતાં દ્રવ્યો ત્રિકાળી અખંડ પરિપૂર્ણ છે અને તેને જાણવ-

નાર સર્વજ્ઞ છે. તેમણે જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તેને કબૂલનારો હું પણ અખંડ જ્ઞાનદર્શનથી પૂર્ણ છું. નિમિત્ત, પરવસ્તુ, અનંત આત્મા અને પુદ્ગળ વગેરે અજીવ વસ્તુ છે તેને જાણનાર જ્ઞાન સ્વપર પ્રકાશક છે અને પરથી ભિન્ન પોતામાં અભિન્નપણે છે. નિત્ય–અનિત્ય, શુદ્ધ–અશુદ્ધ, અખંડ–ખંડ એમ સામાન્ય વિશેષ બે પડખાંને જોનાર નિશ્ચય–વ્યવહારનયની સંધિ બતાવી છે. સત્સમાગમે મનદ્વારા આવા નિર્ણયથી પોતાના જ્ઞાનને વ્યવહારે પ્રમાણરૂપ બનાવે ત્યારે ચિત્ત-શુદ્ધિના આંગણે આવી શુભમાં ઉભો છે. આમાં છકાયની દયાનું સ્વરૂપ બતાવનાર વીતરાગની આજ્ઞા પણ આવી ગઈ. જેઓ સર્વજ્ઞ વીતરાગ છે તે જ, છકાય જીવ, તેની રક્ષાનું જ્ઞાન અને છ દ્રવ્યનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ બતાવનાર છે. સર્વજ્ઞના અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપની મર્યાદા કબૂલતાં, પોતાને સ્વતંત્ર અખંડપણે કબૂલ્યો. પોતાના સળંગ જાણ-નાર સ્વરૂપમાં ક્યાંય ઠીક–અઠીક કરી, રાગદ્વેષમાં અટકવાપણું નથી. એમ અનંતકાળે નહિ માનેલા પોતાના સ્વરૂપમાં સર્વજ્ઞની આજ્ઞાનો નિશ્ચય થતાં અનંતો સવળો પુરુષાર્થ ભાળ્યો અને પોતાના અખંડ સ્વભાવના લક્ષરૂપ સ્વદયામાં વીતરાગે કહેલાં છ દ્રવ્યો, તેના ગુણ અને પર્યાય તથા છકાય જીવનું સ્વરૂપ પણ જાણ્યું; અને સ્વલક્ષે રાગદ્વેષ અજ્ઞાનથી પોતાના અખંડ ગુણને બચાવવારૂપ સ્વદયામાં પરદયાનું જ્ઞાન પણ આવ્યું. એમ પોતાના અખંડ સ્વરૂપનો નિશ્ચય અને સ્વઆશ્રિત સમ્યક્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ વ્યવહાર એમ નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિ પોતાના જ્ઞાનમાં કરતાં સ્વતંત્ર નિમિત્ત ઉપાદાનના બધા ખુલાસા પ્રમાણજ્ઞાનમાં આવી જાય છે.

પ્રશ્ન:—દેહ, ઇંદ્રિયોથી આત્માને જુદો કાઢીને કોઇએ બતાવ્યો નથી માટે આત્માને દેહથી જુદો શી રીતે માનવો ?

ઉત્તર:—ઘણા દેહ (જાણનાર વિના) મડદાં જોયાં છે, જાણ-નાર બીજા સ્થાને ગયો છે કારણકે જે હોય તેનો સર્વથા નાશ થઇ શકે નહિ: અવસ્થા બદલીને ટકે છે. કોઇ કહે શરીર સાથે સાથે નાશ થઇ ગયો પણ નાશ થવાનું જાણ્યું કોણે ? તારા નાશની

કબૂલાતમાં તારી હયાતીની જાહેરાત, દેહથી ભિન્ન લક્ષણપણે થાય છે, દેહમાં જાણપણું નથી. વળી દેહ, ઇંદ્રિયો તે જ આત્મા હોય તો જાડા દેહમાં જ્ઞાન શાંતિ વધુ હોય અને પાતળામાં જ્ઞાનશાંતિ ઓછાં હોય, વળી આંખ, કાન ફૂટતાં આત્માનો નાશ થાય, પણ તેમ થતું નથી. જાણનારો પરમાં સુખ માને છે તે અરૂપી માન્યતા કયે ઠેકાણે કરી છે તેને ભાળતો નથી છતાં પ્રત્યક્ષ જેવી જ માને છે. જડ દેહાદિને કાંઈ ખબર નથી. રાગદ્વેષની લાગણી દેહને થતી નથી. આમ દેહ અને આત્મા લક્ષણભેદે ત્રિકાળ જુદા છે. પાણી અને કાંકરા, પત્થર અને સોનું, દૂધ અને પાણી એક ક્ષેત્રે ભેળાં હોવા છતાં જુદાં છે, કેમકે જુદાં ન હોય તો જુદાં પડી શકે નહિ.

સમાધાન કરનારું જ્ઞાન છે. છોકરાએ સટામાં રૂપીઆ ગુમાવ્યા હોય છતાં તેનો બાપ સમાધાન કરે છે કે ઠપકો દઇશ તો છોકરો ઝેર ખાઇ મરી જશે. તેમાં કોઇ પરે (નિમિત્તે) સમાધાન કરાવ્યું નથી. કોઇ શિખામણ આપવા આવે ત્યારે પોતાને રુચે તો પોતાના ભાવે માને છે. પ્રમાણરૂપ સાચા જ્ઞાનનો સ્વભાવ કબૂલવામાં જ્ઞાનની ખીલવટ છે.

અનંતા પરપદાર્થની સ્વતંત્રતા કબૂલનાર પોતે અનંત જ્ઞાનમય છે. સવળું સમજીને ભૂલને તોડનારો પોતે સ્વતંત્ર છે. પ્રથમ મનદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી નવતત્ત્વ, છદ્રવ્ય, તેમાં ગુણ-પર્યાય રાગમિશ્રિત નય અને પ્રમાણના જ્ઞાનદ્વારા નક્કી કરે ત્યાંસુધી તો શુભ રાગની ભૂમિકા છે, ત્યાં અટકીને પુણ્ય બાંધી જીવ અનંતવાર પાછો ફર્યો છે માટે તે રાગની ભૂમિકા પણ નિશ્ચય અનુભવમાં અભૂતાર્થ છે-ટકનાર નથી.

હું પરથી જુદો છુ, નિરાલંબી અક્રિય સ્વભાવી છું, રાગનો નાશક છું એવો યથાર્થ નિશ્ચય સત્સમાગમે જીવે કરવો જોઇએ. જેને તત્ત્વ સમજવાની દરકાર નથી તેણે પોતાના જુદા સ્વતંત્ર સ્વભાવનો પોતામાં બહુ વિરોધ કર્યો હોવાથી, ભગવાન કહે છે કે મહા મોંઘું મનુષ્યપણું હારીને તે એકેંદ્રિય વનસ્પતિમાં મહામૂઢ થઇ અનંત કાળ-

સુધી અનંતા જન્મમરણમાં તીવ્ર આકૂળતાનાં દુઃખો ભોગવશે. અનંત કાળે ફરીને ઈયળ થવાનું પણ તેને માટે મુશ્કેલ થઈ પડશે માટે સર્વ અવસર આવી ચૂક્યો છે એમ સમજી પોતાની દરકાર કરવાની જરૂર છે.

તા. ૧૫-૮-૪૩.

આત્મા અને તેના અનંતગુણ અનાદિ અનંત એકરૂપ ટકી રહે છે. તે ધ્રુવ અખંડ સ્વભાવની ઓળખાણ કરી પરથી (વિકારથી) ભિન્ન સ્વભાવનો મહિમા લાવી, રાગમિશ્રિત શ્રદ્ધાનો નાશ કરી, એકરૂપ સ્વભાવનો નિર્ણય કરે પછી વિકલ્પથી (મનના આલંબનથી) જરા ખસીને ઠરે ત્યાં અપૂર્વ સમ્યક્‌દર્શન થાય છે. સમ્યક્ત્વ થયા પહેલાં રાગમિશ્રિત જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞે કહેલાં નવતત્ત્વ તથા છ વસ્તુના દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયને જાણી તેનો નય-પ્રમાણરૂપ જ્ઞાનદ્વારા મનથી નિર્ણય કરવો ત્યાંસુધી તો વ્યવહારશુદ્ધિ કહેવાય. આવી સમજણ વિના ક્રિયાકાંડમાં રોકાનાર જીવને વ્યવહારાભાસની પણ ખબર નથી, તેની અહીં વાત નથી, અહીં તો જ્ઞાનનો વિષય ચાલે છે.

પ્રમાતા = જાણનારો આત્મા.

પ્રમાણઃ= મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનગુણની પાંચ અવસ્થા.

પ્રમેય = આત્માના જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય એવા સ્વ-પર પદાર્થ જ્ઞાનવડે જણાવા યોગ્ય બધી વસ્તુ જ્ઞેય હોય છે.

પરચીજ-અનંતા જીવ-અજીવ પદાર્થ છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, વીતરાગની મૂર્તિ વગેરે નિમિત્ત છે તેમ જ્ઞાન બરાબર જાણે છે અને તો જ જ્ઞાન સાચું છે.

કોઈ કહે કે 'બધા થઈને એક જ આત્મા છે', પણ તે ભૂલ છે. કોઈ કહે, 'જ્ઞાન એકલું સ્વને જ જાણે છે, પર ચીજ અનેકપણે ભાસે છે તે માયાનો ભ્રમ ભાસે છે.' એમ કહેનારનું જ્ઞાન ભ્રમરૂપ ખોટું ઠરે છે. પર ચીજ છે ખરી, પણ આત્માના સ્વરૂપમાં પર કે

પરના કોઇ ભેદ નથી. 'ખાટું' 'ખારૂં' જાણતાં જીવ ખાટો ખારો થઇ ગયો એમ જણાતું નથી. એકના દુઃખે બીજો દુઃખી થઇ જતો નથી એક શાંતિ રાખે તો દુનિયાને શાંતિ થતી નથી કારણ કે બધા જુદા છે. કોઇ કહે, 'અહીં આત્મા જુદા ભલે હોય પણ મોક્ષ થતાં જ્યોતમાં જ્યોત સમાઇ જાય છે.' તો તે વાત પણ ખોટી છે કારણ કે અહીં દુઃખ ભોગવવામાં તથા રાગ-દ્વેષમાં એકલો અને રાગ-દ્વેષનો નાશ કરી અનંત પુરુષાર્થથી પવિત્ર નિરુપાધિક દશા પ્રગટ કરી ત્યારે કોઈ પર સત્તામાં ભળી પરાધીન થઈ જાય તો પોતામાં સ્વાધીન સુખ ભોગવવાપણું ન રહ્યું એટલે પોતાનો જ નાશ થયો, તો એવું કોણ ઇચ્છે ?

સ્વતંત્ર વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ જેવું કેવળજ્ઞાની સર્વજ્ઞ વીતરાગે દિવ્ય ધ્વનિમાં કહ્યું છે તેવું પૂર્વાપર વિરોધ રહિત કહેનાર સર્વજ્ઞનાં શાસ્ત્રો છે. તેનો અર્થ ગુરુગમે સમજે અને પોતાના ભાવમાં યથાર્થપણે નક્કી કરે ત્યારે શાસ્ત્ર નિમિત્ત કહેવાય. શાસ્ત્રથી તરી જવાતું હોય તો પાનાનો મોક્ષ થવો જોઇએ. શાસ્ત્રને તો જીવ પૂર્વે અનંતવાર બાહ્યદૃષ્ટિથી ભણી ગયો છે. અહીં તો જ્ઞાનમાં યથાર્થ વસ્તુ કબૂલવાની વાત છે. આત્માને દેહથી જુદો જાણતાં, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પર છે, નિમિત્ત છે એમ જ્ઞાની જાણે છે.

મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષજ્ઞાન છે, તેમાં મન અને ઇંદ્રિયો નિમિત્ત છે તેમ જ્ઞાનથી જ્ઞાનમાં જાણે છે, નિમિત્તથી જણાતું નથી. વર્તમાનમાં હીણું જ્ઞાન છે ત્યાંસુધી પરને જાણવા માટે મન-ઇંદ્રિય નિમિત્ત છે. અંદર સ્વલક્ષમાં મન-ઇંદ્રિય નિમિત્ત નથી. જીવ તેનાથી અંશે જુદો પડે ત્યારે સ્વતંત્ર તત્ત્વનું જ્ઞાન કરી તેમાં ઠરી શકે છે.

ઇંદ્રિયો તો એકેક પ્રકારને જ જાણવામાં નિમિત્ત છે. ઇંદ્રિયો જાણતી નથી. કાન, આંખ વગેરે ઇંદ્રિયો તરફનું લક્ષ બંધ કરે તો અંદર મનદ્વારા વિચારનું કામ જ્ઞાન કરે છે, છતાં જાણે છે પોતાથી જ: મન, ઇંદ્રિયો તો વચ્ચે થોથાં છે, હાજરી માત્ર છે: છતાં ઊણા જ્ઞાનમાં નિમિત્ત છે. તેનો જ્ઞાનમાં નિષેધ નથી પણ તેનાથી જ્ઞાન થાય

એવી ઊંધી માન્યતાનો નિષેધ છે. હું ક્રમેક્રમે જાણું છું, મારા જ્ઞાનમાં ક્રમ પડે છે, અક્રમપણે મારું જ્ઞાન જાણતું નથી માટે વચ્ચે નિમિત્તનું અવલંબન આવે છે, તેથી તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે. વર્તમાનમાં ઊણી અવસ્થા છે, પણ સ્વભાવ એટલા પૂરતો નથી, ઊણો નથી. ઊણા જ્ઞાનમાં નિમિત્ત છે. રાગ રહિત પૂર્ણ જ્ઞાનમાં નિમિત્તનો સંબંધ ન હોય, ક્રમ ન હોય, પ્રથમ સમયે દર્શનનો વ્યાપાર અને બીજે સમયે જ્ઞાનનો વ્યાપાર, એવા ભેદ કેવળજ્ઞાનમાં ન હોય.

મતિજ્ઞાનમાં સામાન્ય પ્રકારે જાણવું થાય છે. શ્રુતજ્ઞાનમાં વિશેષ લંબાણપૂર્વક અને વધુ સૂક્ષ્મ જણાય છે. ફલાણા ભાઈનો જ આ શબ્દ છે, જે કાલે સાંભળ્યો હતો તેવો જ આ છે એવું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાનનો ભેદ છે. તે ઉપરથી જ્ઞાન લંબાવીને તેનો અવાજ મીઠો છે, ધીરો છે એમ જાણવું તે શ્રુતજ્ઞાન છે. સ્પર્શ ઇંદ્રિયદ્વારા પવનનો સ્પર્શ થયો તેમ જાણ્યું તે મતિજ્ઞાન છે, પછી વિશેષ જાણ્યું કે હવા ઠંડી છે, બહુ ઠંડી લાગે છે, તે શ્રુતજ્ઞાન છે. એ શ્રુતજ્ઞાનથી જાણવામાં ઇંદ્રિયો નિમિત્ત નથી, પણ અંદર છાતીમાં મન છે તે નિમિત્ત છે. સ્વસ્વરૂપનું અભેદ લક્ષ કરવામાં જેટલે અંશે મનનું આલંબન છૂટી જાય છે તેટલું પ્રત્યક્ષ સ્વલક્ષ થાય છે.

આત્માનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ જ્ઞાની પાસેથી સાંભળ્યા પછી નિમિત્ત તરફનું લક્ષ છોડી અંદર વિચારમાં રોકાણો કે અહો! આ આત્મા દેહાદિ સંયોગથી જુદો સ્વતંત્ર અને પૂર્ણ ગુણસ્વરૂપ લાગે છે, જ્ઞાન-શાંતિ મારામાં લાગે છે, જે સ્વતંત્ર હોય તેને પર અવલંબનની જરૂર નથી, મારી હયાતી સદાય મારાથી છે, દેહાદિ સંયોગથી મારી હયાતી નથી, હું અસંયોગી જાણનાર સ્વરૂપે છું. કોઈ સાથે મારે સંબંધ નથી, મારું જ્ઞાન સદાય એકરૂપ રહે છે. મારા જ્ઞાનની તાકાતમાં જણાતા, અનેક પ્રકારના જ્ઞેયો મારાથી જુદા જુદા છે અને તે તેમ જ જણાય છે. હું પરથી જાણતો નથી. અમુક ક્ષેત્ર, કાળ, સંયોગ અને રાગદ્વેષમાં અટકું તો જાણી શકું એવા પ્રતિબંધવાળો હું નથી. જ્ઞાનમાં વિકાર નથી, અટકવાનો સ્વભાવ નથી: અટકવું તો પર

વલણ કરનાર ક્ષણિક અવસ્થાથી છે અને તે રાગનું કાર્ય છે. સ્વભાવ તો રાગનો નાશક અને અનંત ગુણનો રક્ષક છે.

વસ્તુ છે, તે નિત્ય છે. હું નિત્ય છું તો સ્વતંત્ર છું કે નહિ? જો સ્વતંત્ર હોઉં તો સ્વતંત્રતા દેખાવી જોઇએ; પણ મારી નબળાઇથી વર્તમાન અવસ્થામાં રાગમાં અટકું છું. તેજ પરાધીનતા છે, ત્રિકાળી સ્વભાવમાં પરાધીનતા નથી. સ્વભાવના વિશ્વાસનું જોર હોય તો પરવલણમાં અટકવું જાતે છોડી શકે છે. હું સ્વતંત્ર છું એમ પ્રથમ નિઃશંક નિર્ણય કરે તો પછી આત્મસ્વભાવમાં સ્થિર થઇને રાગ રહિત પરમાત્મા થઈ શકે છે. પૂર્ણ નિર્મળ મોક્ષ થયા પહેલાં મોક્ષની 'હા' પાડનારને સ્વતંત્ર પૂર્ણ સ્વભાવનો મહિમા આવે છે તેની આ વાત છે.

મતિજ્ઞાનથી પરને જાણવામાં ઇંદ્રિયો તથા મન નિમિત્ત થાય છે. મતિ પછી શ્રુતજ્ઞાન થવામાં એકલું મન નિમિત્ત થાય છે. જડ ઇંદ્રિયો પરને જાણવામાં નિમિત્ત થાય છે પણ આત્માને જાણવામાં નિમિત્ત થતી નથી. શબ્દાદિ પરવિષયોને બહાર ડોકિયું કરી જાણું છું તો સીધી રીતે હું મને કેમ ન જાણું? હું સ્વાવલંબી નિત્ય એકરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવી પૂર્ણ છું એમ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી સ્વ-વિષય કરે તેવો મતિ–શ્રુતજ્ઞાનમાં સ્વભાવ છે. સ્વતંત્ર સ્વભાવને માનવામાં અંશે આલંબન નથી; આલંબન તો પરાધીનતાની દૃષ્ટિ છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલ તારો અવિનાશી ચૈતન્યશક્તિનો માલ ઓળખીને, તોલ કરવા પ્રથમ તારા જ્ઞાનને પ્રમાણરૂપ બનાવ. અમે કહીએ છીએ તેવું જો તું જાણી લઇશ તો જેવો અમારે ભવનો અભાવ છે તેવો જ તને પણ થશે.

જેમ ગળપણ સાકરમાં છે પણ કોથળામાં નથી, તેમ જ્ઞાન, શાંતિ વગેરે બધા ગુણરૂપ સ્વધર્મ મારામાં ત્રણે કાળે અભેદ છે. તે દેહાદિમાં નથી, દેહની ક્રિયામાં નથી; બહારના સાધન કે આલંબનથી ગુણ આવતો નથી. ગુણ અંદર છે તેથી તેની એકાગ્રતાના જોરે તે પ્રગટ થાય છે. તે અતીન્દ્રિય સ્વભાવને કોઈ પરની અપેક્ષા નથી.

તેમ તેમાં ઊણપ નથી. પોતાને સ્વભાવથી ઊણો કે પરાધીન માને ત્યાંસુધી માન્યતામાં સંસાર છે. પૂર્ણ સ્વભાવનું ભાન કર્યાં પછી અવસ્થામાં ક્ષણિક નબળાઈ છે, પણ જ્ઞાની ક્ષણિક નબળાઈનો સ્વામી થતો નથી. અભૂતાર્થ ભાવનો તે કર્તા નથી, પણ નાશક છે.

મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પોતાને જાણવા માટે પ્રત્યક્ષ છે-અંશે પ્રત્યક્ષ છે; પરને જાણવા માટે પરોક્ષ છે. વર્તમાનમાં મારી યોગ્યતાથી થતું, ઇંદ્રિયોમાં અટકતું પરાધીન જ્ઞાન આદરણીય નથી; પણ અંદર પૂર્ણ નિર્મળ અખંડ સ્વભાવમાં નિરપેક્ષ, નિશ્ચયદૃષ્ટિના જોરે હું ઠરું તો પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનની નિર્મળ બેહદ તાકાત જાતે પ્રગટ કરી શકું છું. તે પૂર્ણજ્ઞાન પ્રગટ્યું ન હોય તે પહેલાં આત્મામાં કોઈને અધૂરા જ્ઞાનની અવસ્થા-અવધિજ્ઞાન પ્રગટે છે, તેમાં આ લોક, પરલોકના રૂપી પદાર્થો અમુક ક્ષેત્ર-કાળની મર્યાદાથી જણાય છે. જ્ઞાનને બહાર દૂર જવું પડતું નથી તેમ પર જ્ઞેયો અંદર જ્ઞાનમાં પેસી જતા નથી. હું સ્વતંત્ર છું તો નિમિત્ત વિના કેમ ન જાણું? મારામાં અવધિજ્ઞાનની તાકાત છે એમ જાણવું. એ રીતે અવધિજ્ઞાન પ્રમાણની વિવક્ષા કરી.

જ્ઞાનની ચોથી અવસ્થા મનઃપર્યયજ્ઞાન છે. બીજા પ્રાણીના મનમાં રમી રહેલા રૂપી પદાર્થ સંબંધી સંકલ્પ-વિકલ્પને નિમિત્ત વિના જાણે તે મનઃપર્યયજ્ઞાન. હું સ્વતંત્ર છું તો તેની શ્રદ્ધાના જોરમાં ઠરી નિર્મળતા કરું તો તે કેમ ન જણાય? જણાય જ. તે મનઃપર્યયજ્ઞાનની કબૂલાત છે.

અવધિ અને મનઃપર્યયજ્ઞાન રૂપી પર પદાર્થોને અંશે પ્રત્યક્ષ જાણે છે. મનઃપર્યયમાં અવધિજ્ઞાન કરતાં સૂક્ષ્મતા (નિર્મળતા) વધારે છે. અવધિ ને મનઃપર્યયનો વિષય પરનો છે. મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સ્વનું અંશે પ્રત્યક્ષ અને પરનું બધું પરોક્ષ જાણે છે, પણ પરની બધી અવસ્થા તે જ્ઞાન ન જાણે. કેવળજ્ઞાનમાં દરેક સમયની એકેક અવસ્થામાં ત્રણકાળ ત્રણલોકના સર્વ ભાવો એક સાથે જણાય છે. પૂર્ણપણે અનંતને જાણનાર પોતાના ગુણે અનંત છે. એવી સ્વતંત્ર વસ્તુના પૂર્ણ જ્ઞાનને કબૂલનાર હું છું. સામે જગતમાં વસ્તુ અનાદિ

અનંત છે તેને જાણનાર સ્વભાવી હું કેમ ન જાણું? માટે જેવું કેવળજ્ઞાનીને સર્વ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે તેવું મારે પણ છે. જેવા જેટલા તેમનામાં અનંત ગુણ છે તેવા તેટલા મારામાં દરેક સમયે છે. આમ બેહદ અનંતને એક સાથે કબૂલનારૂં જ્ઞાન છે. જ્ઞાનની કોથળી જ એવડી મોટી છે કે તેના વિશ્વાસમાં પૂર્ણ સ્વભાવ અને પૂર્ણ પુરુષાર્થ-સ્વરૂપ પોતે ભળાય છે; ઊણો કે ઉપાધિવાળો હું નથી. મારે ભવ નથી. હું પૂર્ણ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છું. મને પરમાં બંધન કહેવું તે શોભતું નથી.

હું નિત્ય વસ્તુ છું. સમયે સમયે પરિણામ-પર્યાય બદલાય છે. અધૂરા જ્ઞાન વખતે નિમિત્ત હોય છે, પણ નિમિત્તથી જાણપણું નથી. નિમિત્તમાં જઇને જાણતો નથી પણ પોતામાં જાણે છે. સમ્યગ્દ્રષ્ટિને પાંચે જ્ઞાન તથા મિથ્યાદ્રષ્ટિને કુમતિ, કુશ્રુત અને કુઅવધિ હોય છે એમ જ્ઞાનનો રાગમિશ્રિત નિર્ણય કર્યો ત્યારે ઊંચો શુભભાવ થયો. આવા શુભભાવથી પણ જીવ અનંતવાર પાછો ફર્યો છે.

એ બંને પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેયના ભેદને અનુભવતાં તો ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; અને જેમાં સર્વ ભેદો ગૌણ થઇ ગયા છે એવા એક જીવના સ્વભાવનો અંતર નિર્મળ દ્રષ્ટિથી અનુભવ કરતાં તેઓ (રાગમિશ્રિત વિચારો) અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે, એટલે કે રાગાદિ સ્વમાં ટકનારા નથી. જગતમાં પર વસ્તુ છે તે સ્વવસ્તુથી અસત્ છે એટલે પોતામાં નથી. પર નિમિત્ત ઊણી અવસ્થામાં હોય છે પણ ત્રિકાળી સ્વભાવ ઊણો નથી. તેના વિચારમાં રોકાવાનો રાગ અભૂતાર્થ છે.

ઇંદ્રિયો તો ક્ષણિક સંયોગપણે નાશવાન છે. મનથી નિર્ણય કર્યો તે રાગમિશ્રિત હતો તે પરનું અવલંબન ક્યાંસુધી ટકે? કહેવાય છે કે આપ્યું લીધું ક્યાંસુધી ટકે? જીવ અભૂતાર્થ રાગનો આશ્રય છોડી, નિત્ય સ્વભાવનો આશ્રય કરે તો સ્વાશ્રયમાં રાગ નથી.

કોઇ કહે કે અહીં સાંભળીએ ત્યાંસુધી સારા વિચાર રહે છે, પછી રહેતા નથી; પણ એ તો નિમિત્તાધીન દ્રષ્ટિ છે. જેમ સગડી છાતીએ

બંધાય નહિ પણ તેજાના-ગરમ મસાલા ખાધા હોય અને પુણ્યનો ઉદય હોય તો અંદરમાં ગરમાવો રહે, તેમ મને કોઇ મદદગાર નથી, કોઇ નિમિત્તની અસર મને આવતી નથી, હું પરથી જુદો એકલો પૂર્ણ તાકાતવાળો છું એમ નિર્ણય કરી, વિશ્વાસ કરી, સ્વભાવની નિરાકુળ ગરમી પેદા કરે તો નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિનું વજન આવે નહિ, પરાધીનપણું દેખે નહિ.

જીવોની તૈયારી થાય ત્યારે પરમ સત્ય સાંભળવા મળે છે, પણ તેના શુભરાગમાં ન અટકતાં હવે તો અપૂર્વ પુરુષાર્થ કરવો, તે પોતાની અંતર તૈયારીથી થાય છે. આચાર્યે સર્વ શાસ્ત્રનું રહસ્ય એવી અદ્ભુત સંકળનાથી ટુંકામાં ક્રમવાર ગોઠવ્યું છે કે યથાર્થ પાત્રતાથી જે સમજે તે પાછો ફરે નહિ. જ્ઞાન, જ્ઞેય, નિમિત્ત વગેરે જે કહેવાયું તે જાણીને સ્વતંત્ર ધ્રુવસ્વભાવમાંથી જીવ જોર લાવે તો વિકલ્પ તુટીને સ્વાનુભવથી નિર્મળ અંશ પ્રગટ થાય, અને સ્થિરતા વધતાં વધતાં પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાન-પરમાત્મદશા પ્રગટે.

યથાર્થ સમ્યક્દર્શનથી અનુભવ થયો કે તુરત જ ઘર છોડીને બધા ચાલ્યા ન જાય. વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઇ રહે ત્યાંસુધી અધૂરી દશામાં રોકાય છે પણ અધૂરાનો આદર નથી. અંદરમાં ચિદાનંદ ગોળો છૂટો ભાસે છે. કોઇ વિકારી પ્રવૃત્તિ કે વિકલ્પ માત્રનું કર્તાપણું નથી. એકાકાર પૂર્ણ વીતરાગતા ઉપર જે જીવની દૃષ્ટિ છે તે રાગ છોડીને અલ્પકાળમાં પૂર્ણ વીતરાગ થાય છે. પ્રથમ નવતત્ત્વમાંથી એકને જુદો બતાવીને એકરૂપ નિશ્ચયશ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ અહીં બતાવ્યું.

સમ્યક્ત્વ પામ્યા પહેલાં નવતત્ત્વ અને પ્રમાણનું જ્ઞાન તો હોય જ; કોઈ વિસ્તારથી જાણે, કોઇ ટુંકામાં જાણે પણ સ્વરૂપના આંગણારૂપ ચિત્તશુદ્ધિનો વ્યવહાર આવ્યા વિના રહે નહિ. બધા તત્ત્વોનાં નામ આવડે એવો નિયમ નથી. કોઇ ઢોરને પણ સમ્યક્-દર્શન થાય છે, યથાર્થ આનંદ-શાંતિને વેદે છે અને હિત અહિતરૂપ ભાવનું ભાસન તેને બરાબર થાય છે. જેમ કુતરાને રાતા, કાળા નામની ખબર નથી, અમને કુતરા કહે છે તેની ખબર નથી, છતાં

આ મને વિરોધી છે, આ મને અનુકૂળ છે, એમ દેહદૃષ્ટિથી અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાનું જ્ઞાન તેને વર્તે છે; તેમ શબ્દજ્ઞાન ન હોય પણ ભાવજ્ઞાન હોય કે આત્મા પરથી સદાય નિરાળો છે, પરનો કર્તા-ભોક્તા નથી, કોઈ મદદગાર નથી, સ્વતંત્ર છું, પરથી લાભ-નુકસાન નથી; મારું સ્વરૂપ અખંડ જ્ઞાનશાંતિરૂપ છે તે આદરણીય છે અને વિકલ્પની લાગણી ઊઠે તે મારું સ્વરૂપ નથી, નિમિત્તાધીન લક્ષ કરી વિકલ્પમાં અટકવું, આકૂળતામાં અટકવું તે પણ આદરણીય નથી. પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષના આશયરૂપે અને ટુંકામાં હેય, ઉપાદેયનું જ્ઞાન સ્વભાવઆશ્રિત કોઇ ઢોરને પણ હોય છે.

તા. ૧૬-૮-૪૩.

આત્મા ત્રિકાળી એકરૂપ ટકનાર, અનંતગુણસ્વરૂપી, પૂર્ણ તાકાતવાળી વસ્તુ છે. તે સદાય અરૂપી જ્ઞાન આકારે છે. જીવ પોતાનો નિત્ય અખંડ સ્વભાવ ન માને અને કર્મના સંયોગને આધીન થતી ક્ષણિક અવસ્થા જેટલો પોતાને માને તે તેની શ્રદ્ધામાં ભૂલ છે. વર્તમાન અવસ્થા પૂરતો આત્મા નથી, તેમાં રાગ-દ્વેષ ભર્યા નથી; પણ બાહ્ય લક્ષ કરવાથી એકેક અવસ્થા પૂરતો નવો વિકારભાવ કરે છે. પણ તે જ વખતે તેનો નાશ કરનાર જીવનો સ્વભાવ શક્તિરૂપે પૂર્ણ નિર્મળ છે. તેનો યથાર્થપણે નિર્ણય કરવાથી જન્મ મરણના નાશ કરનાર સ્વભાવની પ્રતીતિરૂપ સમ્યક્‌દર્શનની પ્રાપ્તિ જીવને થાય છે.

પ્રથમ નવતત્ત્વના ભેદ જાણી, ભેદના લક્ષથી છૂટી, ભૂતાર્થ એક સ્વભાવનો આશ્રય કરવાની રીત બતાવી હતી. અહીં બીજી રીતે તે જ વાત જણાવે છે કે પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ તે આત્માને જાણવાના ઉપાય છે, માટે રાગમિશ્રિત વિચાર વડે પ્રથમ આત્માનો પ્રમાણરૂપ સાચો નિર્ણય કરવો

કાલે પ્રમાણના પ્રકાર કહ્યા. હવે નય (જ્ઞાનની અપેક્ષારૂપ દૃષ્ટિ) નું સ્વરૂપ જણાવે છે. નય બે પ્રકારે છે-દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક ત્યાં દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ વસ્તુમાં, દ્રવ્યનો મુખ્યપણે અનુભવ

કરાવે તે દ્રવ્યાર્થિક નય છે અને પર્યાયને મુખ્યપણે અનુભવ કરાવે તે પર્યાયાર્થિક નય છે.

દરેક આત્મા તથા દરેક વસ્તુમાં સામાન્ય-વિશેષ, નિત્ય-અનિત્ય, એમ બે પડખાં છે. તેને જોનાર દૃષ્ટિથી તે તે પડખાનું જ્ઞાન કરી શકાય છે બે પડખાંથી એકીસાથે આખી વસ્તુ ખ્યાલમાં લેવી તે જ્ઞાન પ્રમાણ છે. આત્મામાં ત્રિકાળી ટકનાર નિર્મળ અખંડ ગુણ-સ્વભાવ છે તે રાગ-દ્વેષ અને ભૂલનો નાશક છે, તે નિત્ય સ્વભાવના પડખે જોનાર જ્ઞાનનો અંશ તે દ્રવ્યાર્થિક નય છે. ગુણથી વિરોધભાવ તે અવગુણ છે, તે ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતો, પર તરફના રાગરૂપ વલણથી નવો થાય છે. તે આત્મા સાથે નિત્ય ટકનારો નથી તેથી તે અભૂતાર્થ છે. અવગુણ મારે જોઈતા નથી એટલે કે મારે પવિત્ર વીતરાગ ભાવ રાખવો છે. તે રાખનારો ત્રિકાળ ટકનાર છે એમ જાણી અવસ્થા બદલી શકે છે તે ભેદનું જે લક્ષ કર્યું તે વ્યવહારનય અથવા પર્યાયાર્થિક નય છે.

જેમ સોનું કાયમ ટકનાર ચીજ છે, તે કુંડળ વગેરે અવસ્થામાં એકરૂપ રહેનાર સામાન્ય સોનું જ છે. એમ નિત્ય એકરૂપ સ્વભાવનાં પડખે જોવું તે દ્રવ્યાર્થિકનય અને કુંડળ, માળા, હાર વગેરે અવસ્થાના પડખે જોવું તે પર્યાયાર્થિકનય છે. બેઉ પડખાં મળીને આખું સોનું એક ચીજ છે એમ જાણવું તે પ્રમાણ છે સંસાર અને મોક્ષની બધી પર્યાય મળીને ત્રિકાળી અવસ્થાનો અખંડ પિંડ અનાદિઅનંત વસ્તુ પોતાનો આત્મા છે. તે એકલી શુદ્ધ અથવા અશુદ્ધ અવસ્થા પૂરતો નથી. પ્રગટપણે અવસ્થા એક સમયે એક હોય છે. સંસારની વિકારી દશા એક સમયની સ્થિતિની પણ પ્રવાહે અનાદિથી છે. દરેક સમયે તે અવસ્થા પાછળ ત્રિકાળી ટકનાર અનંતગુણની શક્તિ-રૂપ સ્વભાવ છે, તેના જોરે તે વિકારી દશાનો નાશ થઇ શકે છે. સ્વભાવમાં વિકાર નથી. વિકાર વખતે પણ વિકારનો નાશક સ્વભાવ દરેક આત્મામાં છે, પણ તેની જેને ખબર નથી તે બાહ્યદૃષ્ટિવડે પરમાં ઠીક-અઠીક માની અટકે છે. વર્તમાન અવસ્થા પૂરતો રાગદ્વેષ થાય

તેને પોતાનો માને ભલે પણ પોતે તે રૂપ થઈ જતો નથી.

નિત્ય ટકનાર સોનું તેના આધારે વીંટી, કડાં વગેરે અવસ્થા બદલે છે. વીંટીના આકાર પૂરતું સોનું માની લે તો તેને નિત્ય એકરૂપ ટકનાર સોનાની ખબર નથી. વસ્તુમાં કાયમી ટકનાર સ્વભાવ જોવો તે દ્રવ્યદૃષ્ટિ છે અને પર્યાય (અવસ્થા) બદલે છે તેનું લક્ષ કરવું તે પર્યાયદૃષ્ટિ છે. પાણી એકરૂપ રહે છે તેમ જોવું તે દ્રવ્યદૃષ્ટિ, તેમાં મોજાં એકપછી એક ફર્યાં કરે છે તેમ જોવું તે પર્યાયદૃષ્ટિ છે.

ધ્યાન રાખે તો બધાંને સમજાય તેવી આ વાત છે. બધા આત્મા છે, ભગવાન છે, કોઈ આત્મા સ્ત્રી કે પુરુષપણે નથી. ભગવાન! તારી વાત તને ન સમજાય એમ માનીશ નહિ. જે જે સર્વજ્ઞ પરમાત્મા થયા તેમણે પ્રથમ સાચી ઓળખાણ કરી, પછી અંતર સ્થિરતા કરીને પૂર્ણ નિર્મળ પરમાત્મદશા પ્રગટ કરી છે; એમ અનંતા સિદ્ધ થયા છે. તીર્થંકર પરમાત્માએ સાક્ષાત્ કેવળજ્ઞાનથી જગતને જન્મ-મરણ ટાળવાનો-પવિત્ર મુક્તદશા કરવાનો સત્ય ઉપાય બતાવ્યો છે. તેમણે અકષાયી કરુણાથી જે નિર્દોષ ઉપદેશ આપ્યો તે જગતનાં પ્રાણી સમજી શકે તેવો જ આપ્યો છે. સમજી ન શકે, પુરુષાર્થથી ન કરી શકે, કરમ નડી શકે તેવું તેઓએ કાંઈ બતાવ્યું નથી.

આત્મા સ્વભાવે દરેક સમયે નિર્મળ ધ્રુવ છે, પરાશ્રિત રાગાદિ વિકાર તો ક્ષણિક છે. તેને જાણનારો વિકારનો નાશક સ્વભાવ છે, તે ક્ષણિક નથી. એકેક સમય પૂરતી ક્ષણિક અવસ્થા બદલાયા કરે છે. એ રીતે દરેક વસ્તુ સ્વપણે નિત્ય એકરૂપ ટકી રહે છે. જીવમાં રાગની વિકારી અવસ્થા કાઢી નાખો તો, અવિકારી અવસ્થાપણે પર્યાય બદલાયા કરે છે. દરેક સમયે બદલાતી અવસ્થા કાઢી નાખો તો ધ્રુવ વસ્તુ રહે નહિ. જેમ સો વર્ષની ઉંમરવાળા પુરુષમાંથી એક સમયની અવસ્થા કાઢો નાખો તો આખો પુરુષ ન રહ્યો. વર્તમાન અવસ્થા પૂરતો હું છું એમ માને તો ધ્રુવ ટકનાર વસ્તુ વિના અવસ્થા કોને આધારે થાય છે? જીવ નિરંતર વિચારો બદલાવે છે પણ તે વિચારોને બદલાવનારો તો નિત્ય એકરૂપ ટકી રહે છે એ રીતે એક વસ્તુમાં નિત્ય-અનિત્ય એમ બે પડખાં છે

કોઈ ગમે તેવો નાસ્તિક હોય પણ તેના છોકરાને કોઈ કાપવા આવે તો તેને તે ઠીક નહિ માને આ ખોટું કામ કરવા જેવું નથી, છોકરાને દુઃખ ન થાય એવું સારાપણું રાખવા જેવું છે, એમ તે સ્વીકારે છે. એમાં અપ્રગટપણે એમ આવ્યું કે ખોટાપણા રહિત સારાપણું કાયમ રાખવા જેવું છે અને સારાપણું રાખનારો નિત્ય ટકી શકે છે. ભૂંડી અવસ્થા છોડવાની કબૂલાતમાં પવિત્રપણું અને ભલાપણે ટકી રહેનારપણું કબૂલ્યું છે, એમ નાસ્તિકમાં બે પડખાં માનવાની આસ્તિકતા ઉભી થાય છે. તેને સત્યનું ભાન નથી તોપણ ભૂંડી અવસ્થા વખતે જો સજ્જનતાનો અપ્રગટ સદ્ભાવ ન હોય તો ભલા-ભૂંડાનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવ્યો ? રાગ-દ્વેષ અને ભૂલરૂપ વિકાર વખતે પણ અવિકારી સ્વભાવ શક્તિપણે છે. જેમ દિવાસળીમાં શક્તિરૂપે અગ્નિ છે તે જ પ્રગટ થાય છે. માટે દરેક વસ્તુમાં કાયમ ટકવાપણે શક્તિ અને બદલાવાપણે પ્રગટ અવસ્થા એમ બે પડખાંને જોવાની દૃષ્ટિની જરૂર છે.

ભગવાન આત્મા કાયમ એકરૂપ ટકનારી વસ્તુ છે અને વર્તમાન પ્રગટ અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ વિકાર છે તે એક સમય પૂરતા થાય છે. તે અવસ્થા પાછળ તે જ વખતે વિકારના નાશકપણે અવિકારી સ્વભાવ છે; માટે હું અવગુણપણે નથી પણ નિત્ય નિર્દોષ ગુણપણે છું એમ જાણી ત્રિકાળી એકરૂપ નિર્મળ સ્વભાવની અખંડતાના પડખે જોવું તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે, અવસ્થા જોવી તે પર્યાયાર્થિકનય છે, અને બેઉ પડખાંથી આખી વસ્તુ જાણવી તે પ્રમાણ છે. પ્રમાણ જ્ઞાનમાં ગૌણ-મુખ્યનો ક્રમ નથી.

આત્માને જે એકાન્ત પક્ષથી નિત્ય જ માને તેને રાગ ટાળી આનંદ પ્રગટ કરવાનું અને પુરુષાર્થ કરી અવસ્થા બદલાવવાનું ક્યાં આવ્યું ? માટે અવસ્થા બદલવાપણું પણ દરેક દ્રવ્યમાં છે એમ માનવું પડશે. એકવસ્તુમાં બે પડખાં એક સાથે છે, તેનો ક્રમથી વિચાર થાય છે. નિત્ય અખંડના પડખે જોતાં ખંડરૂપ અવસ્થાનું લક્ષ ગૌણ થાય છે અને અવસ્થાના વિચારને મુખ્ય કરતાં નિત્ય અખંડતાનું લક્ષ ગૌણ થાય છે. વસ્તુસ્થિતિ એમ છે ખરી, પણ રાગ-

મિશ્રિત વિચારમાં જીવ રોકાય ત્યાંસુધી મનના સંબંધથી રાગની ઉત્પત્તિ થયા કરે છે, પણ નિર્વિકલ્પ અભેદ સ્વભાવનું લક્ષ અને શાંતિનો અનુભવ થતો નથી. માટે તેના વિચારો છોડી, સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા પ્રગટ કરવા એકરૂપ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરી, અખંડ સ્વભાવના જોરથી અવસ્થાના ભેદનું લક્ષ ગૌણ થઈ (વિકલ્પ તૂટી) નિર્મળ આનંદનો અનુભવ થાય છે.

ચિત્તશુદ્ધિના આંગણે તો જીવ અનંતવાર આવ્યો છે પણ તે ઓળંગીને એકરૂપ સ્વભાવનું લક્ષ કદી કર્યું નથી. માટે નિર્વિકલ્પ સ્વભાવને ઓળખી વસ્તુનો મહિમા લાવીને પૂર્ણ તરફની રુચિ કરવી જોઇએ. જ્યારે યથાર્થ સ્વલક્ષના જોરે નિર્વિકલ્પ શાંતિના અનુભવરૂપ અંતર એકાગ્રતા થાય છે ત્યારે સમ્યક્દર્શનની નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટ થાય છે અને ભ્રાંતિનો નાશ થાય છે. જેમ રોગ મટયા પછી અલ્પ નબળાઈ રહે તેની સ્થિતિ લાંબી નથી, પથ્ય સેવનથી નબળાઇ ટળે છે; તેમ સ્વભાવમાં વિરોધરૂપ માન્યતાનો નાશ કર્યા પછી વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઇ વધુ કાળ રહેતી નથી. વિકારના નાશક સ્વભાવની પ્રતીતિના જોરે અલ્પ કાળમાં પૂર્ણ નિરોગ પરમાત્મદશા પ્રગટ થાય છે. શરીરમાં તો ઉદય પ્રમાણે થાય, પણ સ્વતંત્ર સ્વભાવમાં તો પોતાનું કાર્ય બરાબર થાય જ.

પ્રથમ આત્માનો નિર્ણય કરવા વખતે બે નયોના વિચાર આવે છે તે તે કાળે સત્યાર્થ છે, પણ તે વિકલ્પરૂપે હું નથી એમ ભેદનું લક્ષ છોડી એકરૂપ સ્વભાવનો અનુભવ કરતાં તે વિકલ્પો અભૂતાર્થ છે. શુભ વિકલ્પથી અભેદ સ્વભાવનું લક્ષ અને એકાગ્રતારૂપ અનુભવ થાય નહિ. અંતરના માર્ગમાં કોઇ પર આલંબન કે વ્રતાદિનો શુભ રાગ પણ મદદગાર નથી.

પ્રશ્ન:—બધાને માટે આ રીતે છે કે કોઈ બીજી રીત છે?

ઉત્તર:—ત્રણકાળ, ત્રણલોકમાં એમ જ છે; કોઇને માટે જુદો માર્ગ નથી. શુદ્ધમાં ઠરી ન શકે ત્યાં અશુભમાં ન જવા પૂરતા વ્રતાદિના શુભ ભાવ વચ્ચે હોય ખરા, પણ તેનાથી અવિકારી સ્થિ-

રતારૂપ ચારિત્ર આવતું નથી. અંદર ગુણની શક્તિ ભરી છે તેનાં જોરથી નિર્મળ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્રની એકતા થાય છે. પૂર્વાપર વિરોધ રહિત ઓળખાણ વિનાના વ્રતને ઉપચારે પણ વ્રત કહી શકાય નહિ. કોઈ કહે, "અમારો વ્યવહાર ઊડે છે," પણ ખોટાના અભિમાન ભલે ઊડે. વીતરાગે કહેલો વ્યવહાર ઊડતો નથી. પુણ્ય-ભાવ છોડી પાપમાં જવાનું જ્ઞાની કહેતા નથી.

સમ્યક્દર્શન થતાં એકાકાર શાંતિનો અનુપમ અનુભવ થાય છે અને જ્યારે વિશેષપણે જ્ઞાનમાં સ્થિરતા કરે ત્યારે સિદ્ધ પરમાત્મા જેવો અંશે આનંદનો સ્વાદ ગૃહસ્થદશામાં પણ જ્ઞાનીને થાય છે. કોઈ ચક્રવર્તી રાજા હોય તો પણ પોતામાં એકાગ્ર થઈ જ્ઞાન-ધ્યાનનો આનંદ લઈ શકે છે. પોતાની નબળાઈના કારણે સ્ત્રી, મહેલ આદિ પાસે ગૃહસ્થદશાના રાગમાં તે ઊભેલો દેખાય છતાં કોઈ પ્રવૃત્તિ કે સંયોગનો તે ધણી નથી; રાગ-દ્વેષની વૃત્તિ મારું કાર્ય નથી એવી અંતરની ઉદાસીનતા તેને વર્તે છે. હું જ્ઞાનાનંદ છું એવું નિરંતર ભાન તેને વર્તે છે. અહીં તો હજુ સમ્યક્દર્શન થતાં કેવી સ્થિતિ અને શું નિર્ણય થાય છે તે કહેવાય છે. મુનિ અને સર્વજ્ઞ કેવળી થયા તેના માટે આ ઉપદેશ નથી.

અહીં કહેવાય છે તેવું ભાન ચોથા ગુણસ્થાને ગૃહસ્થદશામાં શ્રેણિક મહારાજા, ભરત ચક્રવર્તી, પાંડવો વગેરે ધર્માત્માઓને હતું. વર્તમાનમાં ભવ રહિત થવાની અપૂર્વ સાક્ષી જાતે ઊછળીને આવે તેવી આ વાત છે. પણ લોકોને સત્ય સાંભળવા મળ્યું નથી તેથી આ વાત નવા જેવી લાગે છે પણ મધ્યસ્થ થઈ પરિચય કરે તો જાતે સમજાય તેમ છે. ત્રણકાળના જ્ઞાનીઓનું આ જ કહેવું છે. અજા-ણ્યાને તો એવો ભ્રમ છે કે સમયસારમાં તો બહુ ઊંચી ભૂમિકાની વાત છે તેથી આપણને તે સમજાય નહિ, એમ પ્રથમથી જ સમજણનાં બારણાં બંધ રાખે તેને જન્મ-મરણ ટાળવાનો અમોઘ ઉપાય ક્યાંથી સમજાય? જેમ કોર્ટનો અજાણ્યો ખેડુત ત્યાં જતાં અનેક શંકાથી ડરે કે અમલદાર કેવો કડક હશે વગેરે; તેમ આ અઘરી વાત છે એમ ભ્રમથી માની જીવ પ્રથમથી અંતરમાં અભ્યાસ કરવાની ના પાડે છે.

સમયસારમાં તો કેવળી માટે કહેલ છે એમ કોઈ માને તો, તેની માન્યતા ખોટી છે. આ તો ગૃહસ્થ દશામાં પણ સહજ થઇ પડે તેવી; અંતરમાં અનંતો સવળો પુરુષાર્થ ઉપડે એવી, ભવનો ભય અને જન્મ-મરણની શંકા ટળી જાય એવી આ વાત છે. સત્સમાગમથી પોતાના સ્વભાવનો મહિમા એકવાર યથાર્થ સાંભળે તો કોઇને પૂછવા જવું ન પડે, કૃતકૃત્ય થઈ જાય તેવી અદ્ભુત આ વાત છે; પણ કોઇ દિવસ પરમાર્થના આંગણાનો અભ્યાસ કરવા ન આવે તેને સત્ય કે અસત્ય શું તે સમજવાનો અવકાશ જ નથી.

સર્વજ્ઞે કહ્યું તેવું જ યથાર્થ શ્રવણ-મનન કરી, સ્વભાવને ઓળખી, શુદ્ધનયના આશ્રયે અવસ્થાનું લક્ષ ગૌણ કરીને, સ્વભાવના જોરે એકાગ્ર થાય તો પૂર્ણ મુક્ત સ્વભાવની અપૂર્વ શ્રદ્ધા થાય જ. જ્ઞાની ધર્માત્મા ગૃહસ્થદશામાં હોય ત્યાં પ્રસંગ બનતાં લડાઈમાં પણ ઉભા રહે, છતાં હું જુદો છું, કોઈ પર પ્રવૃત્તિનો ધણી નથી, વિકલ્પ માત્રનો કર્તા નથી પણ સાક્ષી છું, કોઈ પ્રકારનો રાગ મારે જોઇતો નથી, એવું ભાન અંતરમાંથી ખસતું નથી.

પ્રશ્ન:—એવું ભાન નિરંતર રહેતું હશે?

ઉત્તર:—હા, જેમ હું દશાશ્રીમાળી વાણિયો છું તે યાદ કરવું પડતું નથી તેમ હું સ્વતંત્ર જ્ઞાતા છું, ધ્રુવ છું એમ ભાન ખસે નહિ. જેમ દેહના અભ્યાસે, સ્વપ્નમાં પણ કોઈ નામથી બોલાવે તો તુરત જ જવાબ આપે છે. એકભવના દેહનો પરિચય એટલો કે તેનું નામ ન ભૂલે, તો પરથી જુદો અનાદિ અનંત જ્ઞાનસ્વભાવી હું પૂર્ણ છું એવું યથાર્થ ભાન થયું તે કેમ ભૂલે?

પ્રશ્ન:—જ્ઞાની થઈ લડાઈમાં જાય?

ઉત્તર:—જ્ઞાની મુનિ હોય તે ન જાય કેમકે તેમને રાગ નથી, પણ ગૃહસ્થદશામાં રાજા ધર્મી હોય છતાં લડાઇનો પ્રસંગ આવી પડે અને પોતે વર્તમાન નબળાઇથી એવો લડાઇનો રાગ છોડી ન શકે તો લડાઇમાં પણ જોડાય. નબળાઇનો ખેદ છે, આત્મભાન વર્તે છે. બધો રાગ

તોડી, મુનિ થઇ પૂર્ણ થાઉં એવી ભાવના લડાઈ વખતે પણ તેને હોય. તે લડાઇમાં દેખાય છતાં સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યું છે કે તેને તીવ્ર તૃષ્ણા નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ કરતાં તેને અનંતો મંદ રાગ, અલ્પ પરિગ્રહ અને અલ્પ સંસાર છે; અને મિથ્યાદૃષ્ટિ બાહ્યમાં ત્યાગી થઇ ધ્યાનમાં બેઠો હોય છતાં તીવ્ર મૂર્ચ્છારૂપ રાગ અને ઘણો પરિગ્રહ તેના અંતર આશયમાં ભર્યો છે તેથી તે અનંત સંસારી છે. બાહ્યથી ત્યાગી દેખાય, છતાં અંદરમાં દેહની ક્રિયા અને પુણ્ય-પાપના ભાવનું ધણીપણું છે, વિકારને તે મદદગાર માને છે તેથી તેણે અનંતો રાગ કરવા જેવો માન્યો છે. દૃષ્ટિ રાગ ઉપર પડી છે ત્યાંસુધી ભલે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરે તોપણ ભગવાન તેને બાળતપ કહે છે. અનંતવાર જીવ નવ ગ્રૈવેયક સુધી ગયો છતાં ભવ ન ઘટયો, તો શું બાકી રાખ્યું હશે, તે વિચારો.

સ્વરૂપમાં પૂર્ણ ઠર્યો નથી તે પહેલાં પરમાર્થ પકડવા અને ઠરવા માટે દૃઢપણે નવતત્ત્વ, નય, પ્રમાણ અને નિક્ષેપના રાગમિશ્રિત વિચારો આવ્યા વિના રહેતા નથી, પણ તે છોડે ત્યારે જ પરમાર્થ પ્રગટે. સ્વભાવના જોરે અનુભવમાં ઠર્યો એટલે વિકલ્પો છૂટી જાય છે અને અંશે રાગનો અભાવ થઈ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ થાય છે.

નય છે તે પ્રમાણ (શ્રુતજ્ઞાન)ના ભેદ છે; નિક્ષેપ જ્ઞેયના ભેદ છે. જ્ઞાન અનુસાર નક્કી થએલ વસ્તુમાં નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવપણે ભેદ પાડીને જાણવાનો વ્યવહાર તેને નિક્ષેપ કહે છે.

'ભગવાન' શબ્દ સાંભળતાં ચાર પ્રકારે પ્રશ્ન ઊઠે કે કોઇને નામ માત્ર 'ભગવાન' કહી નામના વ્યવહાર પૂરતું કામ છે, કે સ્થાપનારૂપે તાદૃશ વીતરાગ ભગવાનની પ્રતિમાને ભગવાન કહે છે, કે દ્રવ્ય એટલે થોડા વખતમાં ભગવાન થવાની સન્મુખતા (યોગ્યતા) જેને છે તેને ભગવાન કહે છે, કે વર્તમાન ભગવાનપણું જેને પ્રગટેલું છે તેની વાત કરે છે.

પિતાની મૂર્તિ અથવા ફોટો જોઇ આ મારા પિતા છે એમ પિતાના વિરહમાં તેના ગુણ પોતાની રુચિ ખાતર સંભારે છે તેમ

આ સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાન જ છે એમ ભગવાનની સ્થાપના પોતાના ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવની પુષ્ટિ ખાતર કરવી તે સ્થાપના નિક્ષેપ છે. પૂર્ણ વીતરાગ થઇ ગયા તેની જેને યથાર્થ ઓળખાણ છે પણ પોતાને પૂર્ણ દશા ઊઘડી નથી, તેને પૂર્ણ વીતરાગતા યાદ કરતાં કરતાં, પૂર્ણ નિમિત્ત પ્રત્યે ગુણના બહુમાનરૂપે ભક્તિ ઊછળી આવે છે. વીતરાગ ભગવાનની પ્રતિમા પ્રત્યે શુભરાગ એક તો વીતરાગને ન આવે અથવા અજ્ઞાની મૂઢને ન આવે; પણ જેને યથાર્થ સત્ય સ્વભાવની રુચિ થઇ છે તેને સંસાર તરફનો અશુભ રાગ બદલાવી વીતરાગતાના સ્મરણનો શુભ રાગ આવ્યા વિના રહે નહિ, એવો ત્રિકાળ નિયમ છે. આવી વસ્તુ સ્થિતિ વચલી દશામાં હોય છે એમ જે ન જાણે, તેને વ્યવહારશુદ્ધિના શું પ્રકાર છે તેની ખબર નથી; એટલે કે પોતાનાં પરિણામ સુધારતાં, વચ્ચે શુભરાગમાં શું નિમિત્ત હોય છે તેની ખબર નથી. અને ખબર વિનાનો સત્નો અનાદર કર્યા કરશે.

તા. ૧૭-૮-૪૩.

દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, નવતત્ત્વ તથા અધૂરા જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય વગેરે નિમિત્ત છે, તેને જ્ઞાન બરાબર જાણે; ઉપાદાન-નિમિત્તની સ્વાતંત્રતા બરાબર જાણે: નિમિત્તથી કામ થાય કે કોઇની મદદ જોઇએ એમ ન માને. નિમિત્તાધીન દૃષ્ટિવાળા તો નિમિત્ત મળે ત્યારે કામ થાય એમ નિમિત્ત ઉપર વજન આપે છે. સ્વતંત્ર સ્વભાવમાં પૂર્ણ તાકાત છે તેની તેમને ખબર નથી.

અરૂપી વસ્તુ રૂપીમાં કાંઇ પ્રેરણા કરી શકે નહિ અને પર ચીજ આત્મામાં કાંઈ અસર કરી શકે નહિ; કારણ કે દરેક ચીજ પરથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે. આટલું જે ન માને તેણે બે તત્ત્વો જુદાં માન્યાં નથી.

નામ. સ્થાપના અને દ્રવ્ય તે ત્રણ નિક્ષેપ તો દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષય છે, ભાવ નિક્ષેપ પર્યાયાર્થિક નયનો વિષય છે. નામ અને સ્થાપના એ બે નિક્ષેપ નિમિત્તને સંજ્ઞાથી તથા આકારની સ્થાપનાથી

ઓળખવાના વ્યવહાર માટે પ્રયોજનવાન છે. દ્રવ્ય નિક્ષેપ પોતામાં ઘટાવે તો તે સ્વરૂપ સન્મુખતાપણે હોવાથી વર્તમાન ભાવ નિક્ષેપનું ઉપાદાન કારણ છે. ભાવ નિક્ષેપ તેનું વર્તમાન પ્રગટ ફળ છે.

નામ નિક્ષેપ:—લોક વ્યવહારમાં-વસ્તુને ઓળખવા માટે નામની સંજ્ઞા આપવી. તેમાં કોઈ ગુણ, જાતિ કે ક્રિયાનો સંબંધ હોવાની જરૂર નથી, માત્ર નામ પૂરતું કામ છે. ભગવાન, રાજા અથવા મહાવીર એવાં નામો લોકમાં ગમે તેના પાડવામાં આવે છે, તેને ગુણ સાથે સંબંધ નથી. એમ જાણે તો નામના ઝગડા રહે નહિ. ધર્મવિજય નામ હોય અને પાપી હોય તેથી તે નામ કાઢી નાખો, એમ ન ચાલે.

સ્થાપના નિક્ષેપ:—'આ તે છે' એમ અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનું પ્રતિનિધિત્વ સ્થાપવું (-પ્રતિમારૂપ સ્થાપન કરવું) તે સ્થાપના નિક્ષેપ છે. વીતરાગ સ્વભાવની તાકાત ભાળે તે ભગવાનની મૂર્તિમાં તેની ઓળખાણનું બહુમાન સ્થાપે.

દૃષ્ટિ ઉઘડ્યા પછી 'સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ' એમ પોતાની ગુણદૃષ્ટિનો વિકાસ કરી, બધા આત્મામાં સિદ્ધ ભગવાનપણું સ્થાપે છે.

સ્થાપના નિક્ષેપમાં સમજવા જેવી વાત છે. સત્યમાં પક્ષ નથી. લાયક જીવ વીતરાગની મૂર્તિ દેખી તેને અક્રિય પૂર્ણ પવિત્ર શાંત જ્ઞાનઘન સ્વભાવનું સ્મરણ કરવામાં નિમિત્ત બનાવે છે. પોતાની ઓળખાણના પૂર્ણ સાધ્યભાવનું સ્થાપન ગુણની રુચિ ખાતર કરે છે. આ તે જ વીતરાગ પરમાત્મા છે, ભગવાન સાક્ષાત્ બિરાજે છે એમ જેણે પોતાના પરમાર્થનો નિર્ણય ધારી રાખ્યો છે તે સંભારે છે. મારો આવો પૂર્ણ સ્વભાવ શક્તિપણે છે એમ સ્વાનુભવ સહિત પૂર્ણનું માહાત્મ્ય વર્તે છે. પૂર્ણ થયો નથી ત્યાં રાગ રહે છે, તેથી સંસાર તરફનો રાગ બદલાવી વીતરાગ મુદ્રા—જિન પ્રતિમામાં પોતાના ભાવનું સ્થાપન કરે છે. જેને વીતરાગની યથાર્થ શ્રદ્ધા થઈ છે તેને વીતરાગની પ્રતિમા ઉપર પરમાત્માપણું સ્થાપવાનો ભક્તિ-ભાવ ઊછળ્યા વિના રહે નહિ.

"જિન પ્રતિમા જિન સારખી, ભાખી આગમ માંહિ." પોતાનો સાધકભાવ અધૂરો છે એટલે પૂર્ણ સાધ્યભાવનું બહુમાન ઉછાળીને તેમાં પૂર્ણ નિર્મળ ભાવનું સ્થાપન કર્યું, તેનો આરોપ શાંત વીતરાગની મૂર્તિ ઉપર કરે છે. પૂર્ણની ઓળખાણવાળો ગુણના સ્મરણ માટે ભક્તિભાવ ઉછાળે છે. નિમિત્ત ખાતર ગુણ નથી પણ ગુણ ખાતર નિમિત્ત છે. તેમાં રાગ રહ્યો તે ગુણકર નથી પણ અંદર વીતરાગી સ્વભાવની રૂચિનું વલણ છે તે ગુણકર છે. ભક્તિના બ્હાને પોતાની રૂચિમાં એકાગ્રતા વધારે છે. ભક્તિ-સ્તુતિમાં રાગનો ભાગ રહે છે પણ રાગ મારૂં સ્વરૂપ નથી, હું તો રાગનો નાશક છું, રાગ મદદગાર નથી પણ પૂર્ણ વીતરાગી સ્વભાવની રૂચિ મદદગાર છે એવા સ્વભાવના નિર્ણય વિનાનો ભગવાન પાસે જઇ શું સંભારશે? કોની પૂજા-ભક્તિ કરશે? રાગની પૂજા-ભક્તિ કરશે.

સર્વજ્ઞ ભગવાન તો પૂર્ણ વીતરાગ જ્ઞાનાનંદથી પૂર્ણ છે. તેઓ અહીં આવતા નથી. અધૂરી ભૂમિકામાં સાધકને અનેક પ્રકારનો રાગ રહે છે, તેથી રાગના નિમિત્તનું અવલંબન પણ અનેક પ્રકારે હોય છે. કોઇને શાસ્ત્ર-સ્વાધ્યાયની મુખ્યતા હોય, કોઇને વીતરાગની ભક્તિ-પૂજા, તો કોઇને ધ્યાન, સંયમ વગેરેની મુખ્યતા હોય. આવી સ્થિતિ સાધકદશામાં હોય છે તેમ જે ન જાણે તેને નીચલી ભૂમિકામાં શુભરાગનાં કયા નિમિત્તો હોય છે તેની ખબર નથી: અને તેથી જ્ઞાનમાં ભૂલ છે. સમ્યક્‌જ્ઞાન ચોથે ગુણસ્થાનેથી જ હોય છે છતાં પૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટ થઈ નથી તેથી તેને પૂર્ણ વીતરાગીનું બહુમાન રહે છે અને શુભરાગમાં વીતરાગની પ્રતિમા દેખતાં ગુણનો આરોપ આવી જાય છે. પોતાના પિતાના ફોટા ઉપર જેમ પ્રેમ આવે છે તેમ ધર્માત્માને પૂર્ણ વીતરાગની મૂર્તિ દેખી તે તરફ ભક્તિ ઊછળે છે એવી ત્રિકાળ સ્થિતિ છે. ભક્તિ વગેરેનો શુભરાગ પણ ગુણકર નથી, પણ અકષાયી સ્વભાવની રૂચિના જોરે રાગ ટાળી ગુણની રૂચિમાં જેટલો ટક્યો તેટલો નિરાકૂળ ભાવ ગુણ કરે છે. એમ અંતર ગુણની દૃષ્ટિમાં ભાન હોય છે.

પ્રશ્ન:—રાગ નુકસાનકારક જ છે તો પછી જ્ઞાની રાગમાં કેમ જોડાય ?

ઉત્તર:—જેમ કોઇને એકસો રૂપિયા દંડ ભરવો પડે તેમ છે તેને બદલે કોઇ રીતે પાંચ રૂપિયા દંડ ભરી પંચાણું રૂપિયા બચાવે છે પણ એક પાઇ દંડ ભરવાનો અભિપ્રાય નથી; તેમ ધર્મી જીવને પૂર્ણ વીતરાગતાનો જ સ્વીકાર છે. અંશમાત્ર રાગ મારૂં સ્વરૂપ નથી, કોઇ જાતનો રાગ કરવા જેવો નથી તેમ જાણે છે છતાં નબળાઈ છે ત્યાં અશુભમાંથી બચવા શુભ આલંબનમાં એટલે કે વ્રત, તપ, સંયમ, ભક્તિના શુભ ભાવમાં હેયબુદ્ધિથી આવવું પડે પણ તે રાગ ઉપર વજન નથી, હિતબુદ્ધિ નથી. દૃષ્ટિ ગુણ ઉપર પડી છે તેથી રાગની આકૂળતાનો નકાર વર્તે છે. એ રીતે શુદ્ધદૃષ્ટિ છતાં તે રૂપે પૂરો ઠરી ન શકે ત્યાં રાગ રહે છે, અને રાગમાં પર નિમિત્ત હોય જ છે તેથી ત્યાં વીતરાગ ભગવાનની મૂર્તિનું શુભ આલંબન આવ્યા વિના રહેતું નથી. જેને પૂર્ણ વીતરાગતાની રુચિ છે તેને પૂર્ણ થયેલા નિમિત્ત એટલે વીતરાગની મૂર્તિ દેખતાં આ તે જ છે એમ બહુમાન કરતાં ભક્તિનો શુભરાગ આવ્યા વિના રહેતો નથી.

"કહત બનારસી અલપ ભવ થિતિ જાકી,
સોઇ જિન પ્રતિમા પ્રવાંને જિન સારખી." ૩.

(સમયસાર નાટક, અધિકાર ૧૩)

જેના અંતર નિર્મળ જ્ઞાનમાં જિનેશ્વર ભગવાનના ન્યાયનો પ્રવેશ છે તે જીવ સંસાર સાગરને પાર ઊતરી કાંઠે આવ્યો છે. વીતરાગ દૃષ્ટિમાં ભવનો અભાવ છે. તેવો લાયક જીવ જિન પ્રતિમામાં શાશ્વત જિનેશ્વર પરમાત્માનું આરોપણ કરે છે, તેનું નામ સ્થાપના નિક્ષેપ છે. તેમાં ખરી રીતે સતનું બહુમાન છે. ભગવાન થઇ ગયા તેમને ઓળખીને ભગવાનનો સેવક પુરુષાર્થ વડે પોતાની ઊણપ મટાડી ભગવાન થઇ જાય છે. પરમાત્માને ઓળખનાર પરમાર્થે પરમાત્માથી અધૂરો ન હોય. તે ગોઠેલા પૂર્ણ ગુણને વધારી, તેમાં ઉત્સાહ લાવી, પૂર્ણ પવિત્ર સ્વભાવનું સ્મરણ કરી, બહુમાન

વડે ઇષ્ટ નિમિત્ત (પ્રતિમા)માં સાક્ષાત્ પરમાત્મપણાનો આરોપ કરે છે; તે નિમિત્તનું બહુમાન કરે છે એમ વ્યવહારે બોલાય પણ પોતાની અધૂરી અવસ્થાને ગૌણ કરી, પોતાના આત્મામાં પૂર્ણ પરમાત્મદશાનું સ્થાપન કરે છે. કોઈ જીવ પર દ્રવ્યની ભક્તિ ખરેખર કરતો નથી. ધનવાનને ઓળખીને, ધનવાનના વખાણ કરનારો તે વ્યક્તિના ગુણ ગાતો નથી પણ પોતાને લક્ષ્મીની રુચિ છે તેથી તે રુચિના વખાણ લક્ષ્મીના રાગ અર્થે કરે છે. દૃષ્ટાંત એક દેશી હોય. લક્ષ્મી તો પુણ્ય હોય તો મળે પણ અહીં તો પવિત્રતાનો લાભ જરૂર થાય.

પરમાર્થે આત્મા નિરાલંબી, અસંયોગી છે. નિમિત્ત આધીન કોઇને ગુણ થતો નથી એવા સ્વાધીન સ્વરૂપને સ્વીકારીને, ધર્માત્મા પોતાના શુદ્ધ ઉપયોગમાં ટકી ન શકે ત્યારે તીવ્ર કષાયમાંથી બચવા માટે સત્ નિમિત્તનું બહુમાન કરે છે; તેમાં રાગનો અંશ છે તેનો નકાર વર્તે છે. જેને વીતરાગનો રાગ હોય તેને રાગનો રાગ નથી. વીતરાગ ઉપર વજન વધતાં આ વીતરાગપણું સદા ટકી રહે એવી પૂર્ણતાની રુચિનો પુરુષાર્થ ઊછળે છે.

પોતાના જ્ઞાનની સ્વચ્છતામાં સામે નિમિત્ત વીતરાગની પ્રતિમા દેખાય છે, પણ ધર્માત્મા પરદ્રવ્યને નહિ જોતાં તે નિમિત્ત સંબંધી પોતાના જ્ઞાનને જુએ છે: જ્ઞાનની પરિણતિરૂપ ક્રિયાને કરે છે. બેહદ પૂર્ણ સ્વભાવને લક્ષમાં લઇને ગુણનું બહુમાન કરે છે. અંદર ભાનમાં પૂર્ણ વીતરાગપણાની ભાવના ઘોળાય છે, તે ભાવ અનંતો સંસાર કાપી નાખનાર ખરો પુરુષાર્થ છે. પ્રતિમાજી સામે ભક્તિ વખતે જિન સ્તુતિમાં નિમિત્તરૂપ દ્રવ્ય વચન (વાણી) ખરે છે તે પરમાણુની યોગ્યતા છે તે મુજબ ખરે છે એમ જ્ઞાતા જાણે છે. હું તેનો કર્તા નથી, હું તો સદાય અરૂપી જ્ઞાતા સાક્ષી છું, શબ્દાદિ વિષયોથી જુદો અરાગી, અખંડ જ્ઞાયક છું, નિરાલંબી છું, દેવ, ગુરુ, ધર્મ પણ પૂર્ણ પવિત્ર વીતરાગી છે એમ ઓળખાણનું બહુમાન જેને થયું છે તેને સાચા નિમિત્તનું પણ બહુમાન થશે જ કેમકે તે ખરેખર પોતાની

અકષાય રુચિનું બહુમાન છે. પવિત્ર વીતરાગ ધર્મની રુચિ હોય ત્યાં સંસારના અપ્રશસ્ત રાગની દિશા આ રીતે બદલાય છે. જે અનંતાનુબંધી કષાય અને મિથ્યાદર્શનશલ્યમાં જોડાયો છે તેને સાચા નિમિત્તનું ખરૂં બહુમાન કે ભક્તિ નહિ જાગે.

વીતરાગની રુચિવાળો વીતરાગની રુચિની જાહેરાત બે પ્રકારે કરે છે. (૧) વિકલ્પદશામાં છે ત્યારે શુદ્ધના લક્ષ સહિત રાગ તોડવાનો પુરુષાર્થ કરે છે પણ તેમાં પોતાની નબળાઇથી જે રાગ રહી જાય છે તે શુભભાવ છે અને તેમાં શુભ નિમિત્ત હોય જ. આ પ્રમાણે તે વ્યવહારધર્મની ભક્તિ અને પ્રભાવના પોતા માટે કરે છે (૨) નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપસ્થિરતા વખતે અભેદ એકાકાર વીતરાગભાવની દૃઢતાની જમાવટ કરે છે તે નિશ્ચય પ્રભાવના છે. ગુણથી ગુણ ખીલે છે, નિમિત્તથી નહિ. નિમિત્તની હાજરી માત્ર હોય છે. ગુણ ઊઘડે ત્યારે નિમિત્તને ઉપકારી કહેવાય એ લોકોત્તર વિનય છે. નિમિત્ત ઉપકારી છે એમ વ્યવહારે બોલાય છે પણ નિશ્ચયથી તો સ્વ ઉપાદાન પોતે પોતાને ઉપકાર કરે છે.

વીતરાગની મૂર્તિ હથિયાર, વસ્ત્ર, માળા, અલંકાર અને પરિગ્રહ–એ પાંચ દોષ રહિત હોય છે. તે નગ્ન, સુંદર, શાંત, ગંભીર અને પવિત્ર વીતરાગનો જ ખ્યાલ આપે તેવી હોય છે. તદાકાર વીતરાગ ભગવાનનું જે પ્રતિનિધિત્વ જણાવે એવી પ્રતિમાને નિર્દોષ વીતરાગની (જિનમુદ્રાવાળી) પ્રતિમા કહેવાય.

માયા, નિદાન, મિથ્યાદર્શન–એ ત્રણ શલ્ય રહિત પવિત્ર વીતરાગ સ્વરૂપની જેને રુચિ છે, રાગ–દ્વેષ, અજ્ઞાન રહિત કેવળ વીતરાગસ્વભાવનો જ જેને પ્રેમ છે, તેને સર્વોત્કૃષ્ટ પવિત્ર નિમિત્ત પરમ ઉપકારી એવા નિર્દોષ દેવ–ગુરુ–ધર્મ પ્રત્યે તથા ધર્માત્મા પ્રત્યે ધર્માનુરાગ અમુક ભૂમિકા સુધી રહે છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી વીતરાગનો રાગ રહે છે. દૃષ્ટિમાં જેને રાગ હેય છે તેને વીતરાગની રુચિ છે. રાગ હું નહિ એવું જ્યાં ભાન છે ત્યાં વીતરાગની ભક્તિ આદિનો શુભરાગ હોય છે, પણ રાગને તે બંધન માને છે. રાગનો જેને નકાર

વર્તે છે એવા જીવને અકષાયપણાના લક્ષે રાગનો ઘટાડો અને શુદ્ધતાનો વધારો થાય છે. સ્વભાવના જોરે રાગ ટળ્યો તેટલો તે ગુણ માને છે પણ બાકી રહ્યો તેને હેય માને છે.

હું સ્વાધીન સ્વરૂપે પૂર્ણાનંદ અભેદ વીતરાગ છું એમ સત્‌ની રુચિ લંબાવીને વીતરાગ ભગવાનની પ્રતિમાજીને નિમિત્ત બનાવી, પરમાત્માનું સ્વરૂપ સંભારી, પૂર્ણ વીતરાગભાવનું પોતાના જ્ઞાનમાં સ્થાપન કરે અને ઊઘડેલા ગુણ વડે પૂર્ણનો આદર કરે તે વીતરાગ ભગવાનની પોતામાં સ્થાપના છે. આ રીતે સ્થાપના નિક્ષેપ છે એમ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે.

દ્રવ્ય નિક્ષેપઃ—વસ્તુમાં જે અવસ્થા વર્તમાન પ્રગટ નથી પણ તેમાં યોગ્યતા જોઈને ભૂતકાળમાં થએલ અથવા ભાવિકાળે થનાર અવસ્થાથી વસ્તુને વર્તમાનમાં કહેવી તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ છે. જેમ રાજપુત્રમાં રાજા થવાની લાયકાત જોઇને તેને વર્તમાનમાં રાજાપણે ઓળખાવવો; અથવા જે એક બે ભવમાં મોક્ષદશા પ્રગટ કરવાના છે તેને વર્તમાનમાં સિદ્ધ પરમાત્મા કહેવા અથવા તીર્થંકરપદ, તેરમા ગુણસ્થાને પહોંચ્યા નથી તેને જન્મ કલ્યાણક વખતે તીર્થંકર સમજીને ઇન્દ્રો અનેક દેવો સાથે, તેમના જન્મનો ઉત્સવ કરે છે, તે ભાવિ દ્રવ્ય નિક્ષેપ કહેવાય. આવતી ચોવીસીમાં પ્રથમ તીર્થંકર થનાર શ્રેણિક મહારાજાનો જીવ વર્તમાનમાં પ્રથમ નારકક્ષેત્રે છે છતાં વર્તમાનમાં તીર્થંકર કહેવા તે ભાવિ દ્રવ્ય નિક્ષેપ છે અને મગધ દેશના રાજાપણે ઓળખવા તે ભૂત દ્રવ્ય નિક્ષેપ છે, કારણ કે બેઉ પ્રકારનો ભાવ વર્તમાનમાં પ્રગટ નથી પણ શક્તિરૂપ યોગ્યતા છે તેનો વર્તમાનમાં આરોપ કરી તે રૂપે ઓળખવાનો વ્યવહાર છે.

શ્રેણિક મહારાજાનો જીવ આવતી ચોવીશીમાં પ્રથમ તીર્થંકર પદ પામશે. જેવા ભગવાન મહાવીર આ ચોવીસીમાં છેલ્લા તીર્થંકર હતા લગભગ તેવી સ્થિતિ તે કાળે પ્રથમ તીર્થંકરની થવાની છે. તેઓ અત્યારે પ્રથમ નારક ક્ષેત્રમાં ચોરાશી હજાર વર્ષના આયુષ્યની સ્થિતિથી છે. તેમણે એક મહા મુનિની આશાતના કરેલી,

તેમના ગળામાં મરેલો સાપ નાખ્યો તેથી કીડીઓએ મુનિના દેહને કોરી નાખ્યો હતો. ત્યાં રાજાએ વીતરાગી સાધક ધર્મનો અનાદર કર્યો, એ તીવ્ર કષાયનું ફળ નારક ક્ષેત્રમાં આવે તેથી ત્યાંનું આયુષ્ય બંધાયું. તે ક્ષેત્રે તીવ્ર પ્રતિકૂળતાના સંયોગો છે, છતાં તેઓ ક્ષાયિક સમકિતી છે તેથી ત્યાં પણ આત્માની શાંતિ ભોગવે છે. ત્રણ કષાય જેટલો રાગ છે તે પોતાની નબળાઇ પૂરતું દુઃખ છે, સંયોગથી દુઃખ નથી. ત્યાં આયુષ્ય પૂરું થવા પહેલાં છ મહિને નવું આયુષ્ય બંધાશે, ત્યારે ભવિષ્યમાં થનાર તીર્થંકરની માતા પાસે ઇન્દ્રો આવી, નમન કરી, રત્નો વરસાવશે અને જયારે નરકાયુ પૂરું થઇ તેઓ માતાના ગર્ભમાં આવશે ત્યારે ઇન્દ્રો માતાની સ્તુતિ કરી મોટો ઉત્સવ કરશે; પછી જન્મસમયે ઇન્દ્રો ચરણ સેવશે અને વર્તમાન સાક્ષાત્ તીર્થંકર પરમાત્મા છે એમ ભક્તિ વડે વીતરાગતાનું બહુમાન કરશે. ઇન્દ્ર પોતે સમ્યક્દૃષ્ટિ છે, તેને પૂર્ણ વીતરાગતા ગોઠી છે તે નજીક લાવવા માટે વીતરાગતાનો વર્તમાનમાં આરોપ કરી ભક્તિ કરે છે.

પ્રશ્નઃ—નરકમાં તો પાપ અને દુઃખના સંયોગ છે ત્યાં આત્માની શાંતિ કયાંથી લાવે?

ઉત્તરઃ—ઘણી વખત ન્યાયથી કહેવાય છે કે સંયોગના કારણે સુખ-દુઃખ, પુણ્ય-પાપ નથી; ધર્મ પણ સંયોગના કારણે નથી. પોતાના ભાવ અનુસાર નિમિત્ત-સંયોગમાં આરોપ કરીને કહેવાનો વ્યવહાર છે. પર સંયોગથી કોઇને દુઃખ નથી. પણ જીવ માને કે પરનું હું કાંઈ કરી શકું, પર મારું સુધારી કે બગાડી શકે છે એવી માન્યતા જ રાગદ્વેષરૂપ દુઃખની ખાણ છે; પરમાં પોતાપણું માની તેમાં ઠીક-અઠીક ભાવની આકુળતામાં રોકાવું તે જ દુઃખ છે. તીવ્ર પાપના ફળરૂપે નરકક્ષેત્ર તે સંયોગ છે છતાં સાતમી નરકમાં અપૂર્વ આત્મભાન પામી અંશે શાંતિ જીવ મેળવી શકે છે. અંદર શક્તિપણે પૂર્ણ શુદ્ધ છે તેમાં ઠરવાની રીત તે બરાબર જાણે, પણ પુરુષાર્થની નબળાઇથી જેટલો રાગ કરે તેટલું દુઃખ છે. નરકમાં પણ અમુક સ્થિરતાનો આનંદ સમ્યક્દૃષ્ટિ થાય તેને હોય છે.

કોઇ મહા પાપ કરી નરકમાં જાય તેને ત્યાં જાતિસ્મરણ

જ્ઞાન થાય, અથવા તેની તૈયારીના કારણે કોઈ ધર્માત્મા દેવ પૂર્વનો મિત્ર હોય તે સમજાવવા આવે અથવા એકલા દારૂણ દુઃખની વેદના વખતે અંદર વિચારમાં રોકાતાં પૂર્વે કરેલો સત્સમાગમ યાદ આવે કે અહો! આત્મકલ્યાણની યથાર્થ વાત જ્ઞાની પાસેથી સાંભળી હતી પણ દરકાર કરી ન હતી. સત્ય વાતનો અંશે સ્વીકાર કર્યો પણ પરિપૂર્ણપણે અંદરમાં તે સત્‌ની રુચિ કરી ન હતી; તેથી તીવ્ર પાપમાં રોકાયો તેનું આ ફળ છે, એમ વિચાર કરતાં જરા વિકલ્પ છૂટી, અંતરમાં એકાગ્ર થતાં સમ્યક્‌દર્શન નવું પામે છે. સાતમી નરકમાં પણ એવું યથાર્થ ભાન થાય છે.

શ્રેણિક રાજા વર્તમાનમાં પહેલી નરકે છે પણ ત્યાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે તે છૂટે નહિ. પુરુષાર્થથી ઘણો કષાય તોડી નાખ્યો છે છતાં ચોથું ગુણસ્થાન છે, બાકીનો કષાય છે તે પોતાના પુરુષાર્થની ઊણપ છે. શ્રેણિક રાજાને વર્તમાનમાં દ્રવ્યનિક્ષેપે તીર્થંકર કહેવાય છે. અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભરત મહારાજાએ ત્રણ ચોવીસીના તીર્થંકર ભગવાનનાં રત્નમય જિનબિંબ કરાવી તેને વંદન કર્યું હતું તેમાં શ્રેણિક ભગવાનનો જીવ જે આવતી ચોવીસીમાં પ્રથમ તીર્થંકર થશે તેમની સ્થાપના પણ આવી ગઇ.

નિમિત્તમાં અખંડ વીતરાગતા કબૂલનાર ઉપાદાનમાં પોતે અખંડ છે તેથી વીતરાગને નજીક કરવા માગે છે. ત્યાં શુભ રાગથી નિમિત્તને સંભારી દ્રવ્ય નિક્ષેપે વંદન કરે છે. મધ્યસ્થ થઇ ધીરજથી સમજવા જેવી આ વાત છે, ઘણા જીવો નિક્ષેપમાં સમજતા નથી તેથી પોતાની કલ્પનાથી ગોટાવાળે છે. સ્થાપના નિક્ષેપમાં ત્રણે કાળ વીતરાગની મૂર્તિ છે તેને ભાવમાં ખતવે છે નિમિત્તને અને શુભ રાગને એક માને છે શુભ રાગને આત્મામાં મદદગાર માને છે, તે ત્રિકાળ જૂઠાણુ છે. વિકારરૂપ કારણ ઘણું સેવું તો ઘણો ગુણ થાય એમ ઝેરનો સરવાળો અમૃતરૂપે તે માને–મનાવે છે.

જન્મ–મરણની ઉપાધિ નાશ કરવાનો પ્રથમ ઉપાય સમ્યક્‌જ્ઞાન છે. જેને જેની જરૂરિયાત જણાતી હોય તેમાં તેનો પુરુષાર્થ થયા વિના રહે નહિ. વસ્તુની કિંમત થતાં તેનું માહાત્મ્ય આવ્યા વિના રહે નહિ અને પરિપૂર્ણ સ્વતંત્ર સત્‌ને બતાવનાર નિમિત્ત આવા

પૂર્ણ વીતરાગ જ હોય એમ કબૂલનાર પોતાના ભાવમાં પૂર્ણનો મહિમા ગાયા વિના રહે નહિ. જેવા પૂર્ણ વીતરાગ સિદ્ધ પરમાત્મા છે તેવો જ હું છું એમ પૂર્ણતાનો યથાર્થ આદર થતાં સંસાર-પક્ષમાં તુચ્છતા જણાયા વિના રહે નહિ. દેહાદિ અનિત્ય સંયોગમાં, પુણ્ય-પાપ, આબરૂ, પૈસા વગેરેમાં જે શોભા માનતો, પરમાં ઠીક-અઠીક માનતો તે ભૂલ હતી એમ જાણીને, સ્વભાવનો મહિમા લાવીને પર તરફની રુચિ તોડી એટલે પુણ્યાદિ સંયોગને સડેલા તૃણ જેવા માને છે, પુણ્યમાં મીઠાશ છૂટી જાય છે. જે બાહ્ય સંયોગનું અભિમાન કરતો, શુભાશુભનું ધણીપણું કરતો, પુણ્ય, દેહ, ઇંદ્રિયોમાં સુખ માનતો તેમાં તુચ્છતા અને એકલા વીતરાગી પૂર્ણ સ્વભાવનો મહિમા થતાં દૃષ્ટિમાં તે જ ક્ષણે પરનો આદર છૂટી આખા સંસાર પક્ષના ત્યાગનો અનુભવ થાય છે. એટલે પરમાં કર્તા-ભોક્તાપણા રહિત જુદો અવિકારી જ્ઞાયક જ છું એવો અનુભવ સાક્ષાત્ પ્રગટ થાય છે.

પુણ્ય-પાપની પ્રવૃત્તિ મારું સ્વરૂપ નથી, હું તો તેનો નાશક છું એમ જાણ્યું છતાં તે જ વખતે બધો રાગ જીવ ટાળી ન શકે. શ્રદ્ધામાં પર વસ્તુ પ્રત્યેના રાગનો ત્યાગ કર્યો, પરમાં કર્તાપણાનો ત્યાગ કર્યો છતાં વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઇથી પુણ્ય-પાપમાં જોડાય છે અને અશુભથી બચવા માટે શુદ્ધતાનું લક્ષ ટકાવીને વ્રત, સંયમ આદિ શુભભાવમાં જોડાય છે પણ રુચિમાં કોઇ રાગનો આદર નથી. જે ભાવે ઇન્દ્રપદ મળે, તીર્થંકર નામ કર્મ બંધાય તે પુણ્ય ભાવ પણ વિકાર છે. વિકારી ભાવ અને તેનું ફળ સંયોગી નાશવાન ચીજ, તેનો જેને આદર છે તેને અવિકારી નિત્ય સ્વભાવનો આદર નથી, કારણ કે પુણ્યના સંયોગ પણ ફૂટેલા કાચ જેવા છે, તે આત્મા સાથે રહેનાર નથી.

પ્રભુ ! તારી મહત્તાનાં ગાણાં ગવાય છે. તેં અનાદિથી પરની માંડી છે કે પર મારું ભલું કરે. વીતરાગ કહે છે કે તારી અનંત શક્તિ તારા માટે સ્વતંત્ર છે. પરાધીન થઇ માને કે હું કોઇને આપું, કોઇ મને મદદ કરે, પણ એ તારી માન્યતાની ભુલ છે. ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં કોઇનું સ્વરૂપ પરાધીન નથી. તુ જાગીને જો. હવે ઊંધા-

ઈથી બસ થાઓ! ભવ ન જોઈએ! તારી મુક્ત દશાની પ્રભુતા કેમ પ્રગટે તેની કથા માંડી છે. જેમ બાળકને સુવાડવા માટે તેની માતા વખાણરૂપે ગાણાં ગાય તેમ અહીં જાગૃત કરવાનાં સાચાં ગાણાં ગવાય છે. 'રીડ પડે રજપૂત છૂપે નહિ' નગારાની દાંડી પડે ત્યારે ક્ષત્રિયને શૌર્ય ઊછળે એવી યોગ્યતા તેનામાં હોય છે, તેમ મુક્ત થવાનો નાદ સાંભળી ઊછળીને હા પાડ કે અહો! મારી મોટાઈનાં ગાણાં અપાર છે, વર્તમાનમાં પૂર્ણ ભગવાન છું, મુક્ત છું, એમ હા પાડ. ભગવાન થવાની તાકાત તારામાં છે તે તાકાતના જોરે અનંતા ભગવાન થયા છે. જે તાકાત તીર્થંકર પ્રભુએ પ્રગટ કરી તે તું પણ કરી શકે તેમ છો.

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં ક્રમેક્રમે પાપભાવ ટાળી નવ-તત્ત્વ, નય, પ્રમાણ અને નિક્ષેપના શુભ વ્યવહારમાં આવ્યા પછી તે રાગ હું નહિ, એમ સ્વભાવના લક્ષે શ્રદ્ધામાં રાગનો અભાવ કરી અખંડ વીતરાગી સ્વભાવનું ભાન કરવું. સતની અવિરોધી વાત સાંભળી, યથાર્થ હા પાડી સત્‌નો આદર કર્યો તે પણ ભવિષ્યનો સમકિતી છે. તે વીતરાગ ભગવાન થવાનો છે. એ પ્રમાણે જેણે સત્‌ની સાચી જિજ્ઞાસા કરી તેને, વર્તમાન સમ્યગ્દર્શન ન હોવા છતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવો અથવા વીતરાગ થવાની લાયકાતવાળા જીવને જોઈ, તે વર્તમાનમાં વીતરાગ નથી છતાં વર્તમાનમાં વીતરાગ છે એમ દ્રવ્ય નિક્ષેપે કહેવાનો વ્યવહાર છે.

ભાવ નિક્ષેપઃ—વર્તમાન પર્યાયથી વસ્તુને વર્તમાનમાં કહેવી તે ભાવ નિક્ષેપ છે. જેમ કે રાજ્યાસને રાજા બેઠો હોય તેમજ તેનો હુકમ ચાલતો હોય ત્યારે તેને રાજા કહેવો.

આ ચારેય નિક્ષેપોનો પોતપોતાના લક્ષણભેદથી અનુભવ કરવામાં આવતાં તેઓ ભૂતાર્થ છે, વ્યવહારે સત્યાર્થ છે અને ભિન્ન લક્ષણથી રહિત એક પોતાના ચૈતન્યલક્ષણરૂપ જીવસ્વભાવનો અનુભવ કરતાં એ ચારેય અભૂતાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે. જેમ સાચા મોતીનો હાર ખરીદતી વખતે મોતી, દોરો અને સળંગ હારને બરાબર તપાસે, કીંમત કરી ખરીદ કર્યા પછી પહેરતા વખતે તેના વિચાર ન કરે પણ આખો હાર પહેર્યાની શોભાના આનંદને અખંડિત અનુભવે છે,

તેમ નવતત્ત્વ, નય, નિક્ષેપ અને પ્રમાણવડે પ્રથમ તત્ત્વનો નિર્ણય કરવા રાગમિશ્રિત વિચારમાં રોકાય છે, પછી તે ભેદથી જુદો થઈ, એકરૂપ અવિકારી જીવસ્વભાવનો અનુભવ કરતાં પરમ સંતોષ થાય છે; તેમાં વિકલ્પના કોઈ ભેદ પડતા નથી. એ અનુભવ વખતે સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત વિકલ્પ છે તે કેવળીગમ્ય છે. પોતાને તે વખતે ખ્યાલ નથી. આવું અપૂર્વ સમ્યગ્દર્શન ગૃહસ્થદશામાં પણ થઈ શકે છે.

દુનિયાનાં પુણ્ય હોય તે પ્રકારે વક્તાની વાણીનું નિમિત્ત બની આવે છે. તેરમી ગાથા ઘણા વિસ્તારથી કહી, તેમાં ઘણી વાતો અને તેના રહસ્યના ઘણા ખુલાસા વિસ્તારથી અહીં કહેવાયા છે. તેનો વિશેષ અભ્યાસ કરી, અંતરની પરિણતિથી મેળ કરજો અને પરમ તત્ત્વનો લાભ કાઢજો. પોતામાં યથાર્થતાનો મહિમા ઘૂંટાય તો પોતે ઘણો લાભ મેળવી શકે છે. શાસ્ત્ર અને વાણી તો નિમિત્ત માત્ર છે.

ઘણા પડખેથી તત્ત્વજ્ઞાનના ન્યાય કહેવાય છે. ધ્યાન રાખી સાંભળે તો સાઠ મિનિટની શુભ સામાયિક બરાબર થઈ જાય, અને તેથી જે પુણ્ય બંધાય તેનાથી ફરી આવું સાંભળવાનું મળે; પણ યથાર્થ નિર્ણય કરવામાં અપૂર્વ પુરુષાર્થ વર્તમાન નવો કરવો જોઈએ. પુણ્ય ક્ષણિક સંયોગ આપી છૂટી જાય છે. ઘણાં પુણ્ય વિના ઉત્તમ ધર્મની વાણીનું નિમિત્ત ન હોય, પણ વર્તમાન પુરુષાર્થથી તત્ત્વનો અભ્યાસ કરી અપૂર્વ નિર્ણય ન કરે તો માત્ર શુભ ભાવ થાય પણ ભવ ન ઘટે.

ભાવાર્થ:—આ પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપોનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન તે વિષયના ગ્રંથોમાંથી જાણવું. (તત્ત્વાર્થસૂત્ર વ્યવહારનો ગ્રંથ છે તેની વિસ્તારથી ટીકા સર્વાર્થસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક તથા શ્લોકવાર્તિકમાં છે. સર્વાર્થસિદ્ધિ ટીકામાં એકેક સૂત્રના શબ્દોના દરેક અર્થની અવિરોધપણે સિદ્ધિ કરી છે.) તેમનાથી દ્રવ્યગુણપર્યાય-સ્વરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. તેઓ સાધક અવસ્થામાં તો સત્યાર્થ જ છે કારણ કે તે જ્ઞાનના જ વિશેષો (ભેદો) છે. તેમના વિના-સર્વજ્ઞના ન્યાય અનુસાર સાચી સમજણ વિના પોતાની કલ્પનાથી વસ્તુને ગમે તેમ

માની લે તો વિરોધ ઉભો રહેશે. અજ્ઞાન તે બચાવ નથી. માટે ત્રિકાળી દ્રવ્ય સ્વભાવ શું, વર્તમાન અવસ્થા શું, નિશ્ચય-વ્યવહાર બંનેનું અવિરોધપણું શું, તે જાણવું જરૂરી છે. યથાર્થ વસ્તુ જાણ્યા પછી પણ વીતરાગી નથી થયો ત્યાંસુધી અસ્થિરતાનો રાગ ટાળવા માટે તેનું અવલંબન આવે છે, તેમાં જ્ઞાનની વિશેષ નિર્મળતા કરવા શાસ્ત્ર જ્ઞાનના સૂક્ષ્મ ન્યાય અનેક પડખાંથી જાણે.

જેમ હીરાનો ધંધો શીખવો હોય તો પ્રથમ પરીક્ષક થયા પછી તેના વિશેષ અભ્યાસથી અનેક કળા ખીલે, તેમ જેવું સર્વજ્ઞ વીતરાગે સાક્ષાત્ જ્ઞાનથી જાણેલું કહ્યું છે અને જે ત્રણ કાળમાં ન ફરે એવું પરમ સત્ય છે તેનો બરાબર અભ્યાસ કરી જાણે અને અંતરમાં તેનો મેળ કરે તો પૂર્ણ સ્વભાવનું યથાર્થ માહાત્મ્ય આવી અંતરની સમૃદ્ધિ બરાબર જાણી લે. પછી શાસ્ત્ર જ્ઞાનની સૂક્ષ્મતામાં ઊંડા ઊતરે ત્યાં કેવળજ્ઞાનના દરોડા થાય એવો આનંદ અનુભવે. જેમ પાનું ફરે અને સોનું ઝરે તેમ અહીં સમયસારના પાને પાને કેવળજ્ઞાનની કળા ઉઘડે એવું છે. તે જાતની પાત્રતા બધામાં ભરી છે. તૈયાર થાય તો વસ્તુ દૂર નથી.

તા ૧૮-૮-૪૩

આત્માને જાણવાની દરકાર ન કરે તો તે કાંઇ મફતમાં મળી જાય તેમ નથી. કોઇના આશીર્વાદે પ્રગટે તેમ નથી. પવિત્ર સ્વરૂપના આંગણામાં આવવાની તૈયારી નથી તે કદી પુણ્ય બાંધે તો પણ તે પાપાનુબંધી પુણ્ય હોય છે. સંસાર પ્રત્યે, દેહાદિ પર પદાર્થ પ્રત્યે તીવ્ર પ્રેમ રાખવો છે અને મને પરમાર્થ સ્વરૂપ પવિત્ર આત્માનો પ્રેમ છે તેમ વાતો કરવી તે કપટ છે.

અવસ્થા અનુસાર વ્યવહારના અભાવની ત્રણ રીતિ છે તે કહે છે.

પ્રથમ અવસ્થામાં સમ્યક્દર્શન પહેલાં નય-પ્રમાણાદિથી યથાર્થ વસ્તુને જાણીને સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાનની સિદ્ધિ કરવી. પ્રથમ વ્યવહારે પરથી-વિકારથી જુદો છું એમ માન્યું. શાસ્ત્રમાં ભેદ કહ્યા તે સર્વથા

નથી એમ નથી, પણ તે ભેદના વિકલ્પનો શ્રદ્ધામાં અભાવ કરી, વિકલ્પ મારું સ્વરૂપ નથી, એમ એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવના લક્ષે અવસ્થાનું લક્ષ ગૌણ કરી, સ્વભાવમાં એકાગ્ર થતાં નિર્વિકલ્પ આનંદના અનુભવપૂર્વક ત્રિકાળી એકરૂપ યથાર્થ સ્વરૂપની પ્રતીતિ આત્મામાં થાય છે તે ચોથી ભૂમિકારૂપ સમ્યક્‌દર્શન છે. જ્ઞાન–શ્રદ્ધાન સિદ્ધ થયા પછી સ્વતંત્ર સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે નય–પ્રમાણાદિના આલંબનની કાંઈ જરૂર નથી.

જ્ઞાની ગૃહસ્થદશામાં રાજાપણે હોય, અનેક પ્રવૃત્તિમાં ઉભેલો દેખાય, તે ચારિત્રમાં પોતાની નબળાઈનો દોષ છે. સમ્યક્‌જ્ઞાન થયું એટલે તુરત જ બધા મુનિ થઈ જાય તેમ નથી. સમ્યક્‌દર્શન પછી તેની નીચલી ભૂમિકાનો વ્યવહાર છૂટી ગયો છે પણ ચોથા ગુણસ્થાન પછી જ્યાંસુધી યથાખ્યાત ચારિત્ર દશા ન પ્રગટે ત્યાંસુધીના વ્યવહારની બીજી ભૂમિકામાં ચાર, પાંચ, છ ગુણસ્થાને બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પમાં જોડાણ રહે છે, ત્યાં રાગરૂપ વ્યવહાર છે તેનો ક્રમેક્રમે સ્વભાવની સ્થિરતાના જોર અનુસાર અભાવ થઇ જાય છે. ચોથી ભૂમિકાથી શ્રદ્ધા માટે નયપ્રમાણથી શાસ્ત્ર જ્ઞાનના વિચાર રહેતા નથી, પણ રાગ ટાળવા અને જ્ઞાનની વિશેષ નિર્મળતા કરવા શ્રુતજ્ઞાનના વ્યવહારનું આલંબન રહે છે કારણ કે બધો રાગ ટળ્યો નથી. સ્વભાવની નિર્મળતાનો વિકાસ કરવા અકષાય સ્વભાવના જોરે જેટલી શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરે છે તેટલો ભેદરૂપ વ્યવહાર છૂટતો જાય છે. તેરમી વીતરાગ ભૂમિકામાં કોઇ નય-પ્રમાણાદિ ભેદનું આલંબન નથી. વચ્ચે ચાર, પાંચ, છ ગુણસ્થાન સુધી બુદ્ધિપૂર્વક રાગ છે, સાતમી ભૂમિકાથી બુદ્ધિપૂર્વક રાગ નથી, દશમા ગુણસ્થાન સુધી કેવળીગમ્ય સૂક્ષ્મ વિકલ્પ હોય છે તેનો ધ્યાન દશામાં છદ્મસ્થને ખ્યાલ હોતો નથી.

ચાર, પાંચ, છ ગુણસ્થાને બુદ્ધિપૂર્વક રાગ હોય છે ત્યાં પદવી અનુસાર દાન, પૂજા, ભક્તિ, વ્રત, તપ, સંયમ, શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરેના શુભભાવ અકષાયના લક્ષ સહિત હોય છે. દૃષ્ટિ તો અખંડ ગુણ ઉપર હોય છે. સ્વલક્ષની જેટલી સ્થિરતા ટકાવી રાગ ટાળ્યો તેટલો

ગુણ માને છે, રાગ રહ્યો તેનો નકાર છે. ભૂમિકા અનુસાર બહારની પ્રવૃત્તિ સહજ હોય પણ તેના આધારે ગુણ નથી. ચારિત્ર દશા તે બાહ્ય ક્રિયા, વેશ કે વાડામાં નથી. વ્રતાદિનો શુભભાવ પણ ગુણમાં મદદગાર નથી એવી શ્રદ્ધા સહિત વીતરાગી સ્વભાવના લક્ષે ઠરી, વિકલ્પ રહિત જેટલી નિરાલંબી સ્થિરતા વધારી તેટલું ચારિત્ર છે એમ જાણવું તે સદ્ભૂત વ્યવહાર છે. વ્રતાદિનો શુભ રાગ રહ્યો તે મદદગાર નથી, આદરણીય નથી, તે મારૂ સ્વરૂપ નથી, એમ જાણવું તે અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે. રાગ મારી નબળાઇથી નિમિત્તાધીનપણે જોડાવાથી થાય છે, તે રાગ અને રાગનાં નિમિત્ત જેમ છે તેમ જાણવાં તે અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે. ભૂમિકા અનુસાર રાગ અને રાગનાં નિમિત્ત છે તેને ન માને તો વ્યવહારનો લોપ થાય, અને વ્રતાદિના શુભ-રાગથી ગુણ ઊઘડે એમ માને તે વ્યવહારાભાસ છે: તેને તો રાગરૂપ વ્યવહાર તે જ ગુણરૂપ નિશ્ચય થઇ પડયો ત્યાં ઊંધી માન્યતા છે.

શ્રદ્ધાના એકરૂપ લક્ષમાં સંસાર, મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગના કોઇ ભેદનો સ્વીકાર નથી. નિરપેક્ષ અખંડ પૂર્ણ સ્વભાવભાવનું લક્ષ કરવું તે શુદ્ધદૃષ્ટિનો અને શ્રદ્ધાનો વિષય છે. જ્ઞાનમાં ત્રિકાળી સ્વભાવ. વર્તમાન અવસ્થા તથા નિમિત્તને જાણે છે. પણ શ્રદ્ધામાં કોઇ પડખાનો ભેદ નથી. અવિકારી એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવનો મહિમા લાવી સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થતાં અપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ થાય છે. તે વખતે પ્રમાણ. નય વગેરેના કોઇ વિચાર બુદ્ધિપૂર્વક હોતા નથી.

બીજી અવસ્થામાં પ્રમાણાદિના આલંબનદ્વારા વિશેષ જ્ઞાન થાય છે અને રાગ-દ્વેષ-મોહ કર્મના સર્વથા અભાવરૂપ યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રગટે છે: તેથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવળજ્ઞાન થયા પછી પ્રમાણાદિનું આલંબન રહેતું નથી. ત્યારપછી ત્રીજી સાક્ષાત સિદ્ધ અવસ્થા છે ત્યાં પણ કાંઇ આલંબન નથી. એ રીતે સિદ્ધ અવસ્થામાં પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપોનો અભાવ જ છે.

હવે એ અર્થના કલશરૂપ શ્લોક કહે છે:—

उदयति न नयश्रीरस्तमेति प्रमाणं
क्वचिदपि च न विद्मो याति निक्षेपचक्रम्।
किमपरमभिदध्मो धाम्नि सर्वंकषेऽस्मि-
न्ननुभवमुपयाते भाति न द्वैतमेव ॥ ९ ॥

અર્થ:—આચાર્ય ભગવાન શુદ્ધનયનો અનુભવ કરી કહે છે કે—આ સર્વ ભેદોને ગૌણ કરનાર જે શુદ્ધનયનો વિષયભૂત ચૈતન્ય-ચમત્કારમાત્ર તેજ:પુંજ આત્મા, તેનો અનુભવ થતાં નયોની લક્ષ્મી ઉદય પામતી નથી, પ્રમાણ અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે અને નિક્ષેપોનો સમૂહ ક્યાં જતો રહે છે તે અમે જાણતા નથી. આથી અધિક શું કહીએ? દ્વૈત જ પ્રતિભાસિત થતું નથી.

અહીં ચોથા ગુણસ્થાનની શરૂઆત થતાં અને પછી જ્યારે વિકલ્પથી જરા છૂટીને અખંડ સ્વભાવના જોરે એકાગ્રપણે અંદર ઢળે છે ત્યારે હું આત્મા છું, આનંદ વેદું છું, એમ કોઇ વિચારનો વિકલ્પ રહેતો નથી. આ કેવળીની વાત નથી પણ ચોથું ગુણસ્થાન શરૂ થતાં જે સ્થિતિ થાય છે તેની મુખ્યપણે વાત છે. મુનિને તો આ વસ્તુસ્થિતિનો સહજ અનુભવ હોય છે, ત્યાં આ ઉપદેશની જરૂર નથી. આચાર્યદેવ તો છઠ્ઠા ગુણસ્થાને આવીને સમ્યગ્દર્શન માટે શુદ્ધનયના અનુભવની વાત શિષ્યને કહે છે. સમ્યગ્દર્શન અને તેના અભેદ અનુભવનું કારણ આત્મા પોતે જ છે. ઓળખાણ કરી તે સ્વભાવના લક્ષના જોરે અંદર શક્તિરૂપ તાકાત તરફ, એકાગ્રતા રૂપ અભેદ અનુભવ થતાં નિર્મળ દશાનો ઉત્પાદ અને રાગરૂપ અશુદ્ધતાનો નાશ થાય છે. તેમાં કોઇ શુભરાગના વિકલ્પ કે કોઇ નિમિત્ત કારણ નથી. ભેદરૂપ રાગમિશ્રિત નિર્ણય કર્યો હતો તે વ્યવહારનો અભાવ નિશ્ચય સ્વભાવના જોરે કર્યો. તે વ્યવહારનો વ્યય થઇ ગયો ત્યારે તેને નિમિત્ત કહેવાયો.

ભેદ અભેદનું કારણ ન થાય, માટે શુદ્ધનય છે તે અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવને એકરૂપ લક્ષમાં લઇ અવસ્થાનું લક્ષ ગૌણ કરે છે. જેમ

બારણા સુધી આવ્યા પછી બારણું અંદર ન લઇ જવાય, માલ ખાવા વખતે કાંટો, માપલાં પેટમાં ન નખાય તેમ નવતત્ત્વ, નય અને પ્રમાણના રાગમિશ્રિત વિચાર મનશુદ્ધિના ભેદ છે પણ તેને સાથે રાખીને શુદ્ધતામાં ન જવાય.

આત્મા પોતે ત્રિકાળી ટકનારૂં તત્ત્વ છે, તેને ભૂલીને વર્તમાન અવસ્થા પૂરતો પોતાને માને છે. સંસારમાં જેને એકનો એક છોકરો હોય તેના ઉપર પૂરા પ્રેમથી જુએ છે, તે લાંબો કાળ ટકે એમાં ઠીક માને છે અને તેના લગ્ન પ્રસંગે તે સંબંધી રાગમાં એવો એકાગ્ર થાય છે કે બીજા વિચાર સહજ ગૌણ થઇ જાય છે. અંદર અવિકારી નિત્ય સ્વભાવ છે તેની રુચિની ગુલાંટ ખાઇ, પરમાં મહત્તા માની રાગમાં એકાગ્ર થાય છે, પુણ્યાદિ જડમાં ચમત્કાર માને છે: પણ જડ બિચારા આંધળા છે, તેને કાંઇ ખબર નથી. જાણવાની શક્તિ આત્મામાં જ છે. પરમાં તુચ્છતા જાણી જુદાપણાનો નિશ્ચય કરી, અંદર ચિદાનંદ માલ ઉપર નજર ન કરે તો શાશ્વત ટંકોત્કીર્ણ એકરૂપ ચૈતન્ય ભગવાનનો અનુભવ થઇ શકે નહિ.

અનાદિથી વર્તમાન વિકાર ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપી, પરમાં ઠીક-અઠીક કરવા જીવ રોકાયો છે, ત્યાંથી જુદો પડી સ્વભાવ તરફ વળે તો વર્તમાન અવસ્થા, પર નિમિત્ત અને ત્રિકાળી સ્વભાવ જેમ છે તેમ જ્ઞાનમાં જાણે અને પછી ક્ષણિક વિકારી પડખાનું લક્ષ ગૌણ કરી, એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવ તરફ ઢળતાં શુદ્ધનયના અનુભવ સહિત સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. ત્યાં બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પ છૂટી જાય છે-ગૌણ થઇ જાય છે. તેથી કહ્યું છે કે શુદ્ધ અનુભવમાં દ્વૈતપણું જણાતું નથી. રાગમિશ્રિત વિચારરૂપ નયોની લક્ષ્મી ઉદય પામતી નથી એટલે અત્યંત ગૌણ થઈ જાય છે.

એક વખત ભયંકર દુષ્કાળ પડયો, દાણા મળે નહિ. તે વખતે દીકરી તેના સાસરેથી સાચા મોતીનું સૂપડું ભરીને તે મોતીના બદલામાં અનાજ લેવા તેના પિતાને ઘેર ગઇ. પિતાએ અનાજ આપવા ના પાડી ત્યાં માલની કિંમત વધી જતાં સાચા મોતીના

કિંમત ગૌણ થઈ ગઈ; તેમ પૂર્ણ ચિદાનંદ સ્વરૂપી આત્મસ્વભાવની એકાગ્રતા થતાં નયોના વિકલ્પરૂપ લક્ષ્મીની કિંમત ઘટી ગઈ.

શુદ્ધનયવડે ભેદની ગૌણતા થાય છે તેનું દૃષ્ટાંત:—ભોજન વખતે થાળમાં લાડુ, અથાણાં વગેરે ચીજો હોય તેમાં જેની જઠરમાં ખાસ પાચનશક્તિ હોય તેની મુખ્ય નજર લાડુરૂપી પૌષ્ટિક માલ ઉપર પડે છે. ત્યાં શાક અથાણાં આદિનું લક્ષ ગૌણ થઈ જાય છે. તેમ આત્મામાં અનંત શક્તિનો અખંડ પિંડ જ્ઞાનઘન સ્વભાવ છે તેને પચાવવાની–જીરવવાની ખાસ શક્તિ જેને શ્રદ્ધા ગુણમાં છે તેની મુખ્ય દૃષ્ટિ અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવ ઉપર પડે છે. ત્યાં અવસ્થા દૃષ્ટિનું લક્ષ અને નયોના વિચાર ગૌણ થઈ જાય છે.

તા. ૧૯–૮–૪૩.

જીવ પોતાને સમજ્યા વિના અનંત કાળમાં એકેક સમયે અનંત દુઃખ પામ્યો છે કારણ કે પોતે અનંત તાકાતવાળો, અનંત સુખસ્વરૂપ હોવાથી ઊંધો પડયો અનંત દુઃખને ભોગવે છે. પણ સ્વભાવમાં આવે તો તેનાથી અનંતગણું સહજ સુખ પામે.

પોતાના સ્વતંત્ર સ્વભાવનો વિરોધ કરી, જીવે અનંત ભવ કર્યા. તેનું વર્ણન બરાબર સાંભળે તો ભવનો ત્રાસ થાય અને કહે કે અરે! હવે ભવ ન જોઈએ. જ્ઞાની કહે છે કે તું માંડ મનુષ્ય થયો ત્યાં પુણ્ય, પૈસા, આબરૂ વગેરેના સંયોગમાં રોકાઈ ગયો. અનંતા જન્મ–મરણ નાશ કરવાનું ટાણું આવ્યું છે તો પણ માને નહિ. એથે માને પણ સત્ય–અસત્યનો નિર્ણય કરે નહિ, કૂળધર્મમાં જે બધા કર્યા કરે છે તેની હા પાડે, એ રીતે કોઈ ધર્મના બહાને કે બહારથી ત્યાગી થાય એટલે માને કે હું ત્યાગી છું એમ બાહ્યમાં બધું માની બેસે: એમ ઘણા પ્રકારે પોતાની કલ્પનાથી શાસ્ત્રના નામે જીવ માને છે. પણ હું રાગનો નાશક છું, રાગ મદદગાર નથી. પરના આશ્રય વિનાનો વર્તમાનમાં પૂર્ણ સામર્થ્યથી સ્વતંત્ર પરમાત્મા છું, એમ માનતો નથી જેમ પ્રથમ ઘડો ઊંધો મૂકયો, પછી તેના ઉપર જેટલા ઘડા મૂકે તેટલા ઊંધા આવે તેમ પ્રથમ માન્યતા ઊંધી હોવાથી બધું ઊંધું હોય છે.

સ્વતંત્ર ચૈતન્યની જાત અને તેના પરમ અદ્‌ભુત ચમત્કારની સ્પષ્ટ વાત કરી આચાર્ય મહારાજે સમયસારમાં કેવળજ્ઞાનનાં રહસ્ય ખોલ્યાં છે. વર્તમાનમાં લોકોમાં ધર્મના નામે ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. તીર્થંકર ભગવાને કહેલું સત્ય ફરી ગયું છે. કાળ બદલાઇ ગયો છે. લોકોની યોગ્યતા એવી, સત્ય સમજવા માટે તૈયારી ઓછી-અને સત્ય સમજવાનાં સાધનો ઓછાં, તેથી પક્ષનો મોહ સત્યને અસત્ય મનાવે છે અને અસત્યને સત્ય ઠરાવે છે. અનાદિનો તેમ માની રહ્યો છે. અવિકારી આત્માનો ધર્મ રાગનો નાશક અને નિર્મળતાનો ઉત્પાદક છે. તેને બહારનાં સાધનો મદદગાર નથી. નય, પ્રમાણ, નિક્ષેપ, નવતત્ત્વના વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર શ્રદ્ધા તે પરમાર્થ શ્રદ્ધામાં મદદગાર નથી, એવી દૃઢતા જ્યાંસુધી ન થાય ત્યાંસુધી સમ્યગ્દર્શન તો ન થાય પણ તેને સાચે આંગણેય આવી શકે નહિ.

પ્રથમ ગુરુગમે યથાર્થપણું વિરોધ રહિત સમજણના માર્ગે સમજે તો આત્મામાં એકાગ્ર અનુભવ થાય. ત્યાં બુદ્ધિથી પકડાય એવા રાગમિશ્રિત વિકલ્પ છૂટી જાય છે. સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત વિકલ્પનો ખ્યાલ નથી. પરમ આનંદનો અનુભવ થાય છે. જેવો સિદ્ધ પરમાત્માને આનંદ છે તે જાતનો અંશે આનંદ સમ્યગ્દર્શન વખતે પ્રત્યક્ષ વેદે છે. જેમ આંધળો સાકરને નજરે ન દેખે પણ સ્વાદ તો જેવો બૅરિસ્ટર લે છે તેવો જ તે લે છે. તેમ અહીં અધૂરા જ્ઞાનમાં આત્માને પરોક્ષ જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ સ્વીકાર્યો છે તેને અનુભવ પ્રત્યક્ષ છે અને તેથી સ્વાદ પ્રત્યક્ષ લે છે.

કોઇ નિમિત્તના આશ્રય વિના—વિકલ્પ વિના, સ્વભાવના લક્ષના જોરે અંદર પૂર્ણ તાકાતરૂપ શક્તિમાં એકાગ્ર લક્ષે ઢળતાં અપૂર્વ અનુભવ સહિત સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે. તેમાં શુભ રાગ કારણ નથી: શ્રદ્ધા પહેલાં શુભ રાગ હોય છે. પછી પણ હોય છે. વ્યવહાર જ્ઞાન વિના પરમાર્થ જ્ઞાન ન થાય, તે વિના સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પામે નહિ પણ તેનાથી ગુણ કે મદદ ન થાય. અંદર દ્રવ્યમાં પૂર્ણ શક્તિ છે, તેના લક્ષે નિર્મળ પર્યાયનો ઉત્પાદ અને અશુદ્ધતાનો અંશે ત્યાગ થઈ જાય છે. તેનું કારણ દ્રવ્ય પોતે જ છે. તે પરમાર્થને

उदयति न नयश्रीरस्तमेति प्रमाणं
क्वचिदपि च न विद्मो याति निक्षेपचक्रम्।
किमपरमभिदध्मो धाम्नि सर्वंकषेऽस्मि-
न्ननुभवमुपयाते भाति न द्वैतमेव ॥ ९ ॥

અર્થ:—આચાર્ય ભગવાન શુદ્ધનયનો અનુભવ કરી કહે છે કે—આ સર્વ ભેદોને ગૌણ કરનાર જે શુદ્ધનયનો વિષયભૂત ચૈતન્ય-ચમત્કારમાત્ર તેજઃપુંજ આત્મા, તેનો અનુભવ થતાં નયોની લક્ષ્મી ઉદય પામતી નથી, પ્રમાણ અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે અને નિક્ષેપોનો સમૂહ ક્યાં જતો રહે છે તે અમે જાણતા નથી. આથી અધિક શું કહીએ? દ્વૈત જ પ્રતિભાસિત થતું નથી.

અહીં ચોથા ગુણસ્થાનની શરૂઆત થતાં અને પછી જ્યારે વિકલ્પથી જરા છૂટીને અખંડ સ્વભાવના જોરે એકાગ્રપણે અંદર ઢળે છે ત્યારે હું આત્મા છું, આનંદ વેદું છું, એમ કોઇ વિચારનો વિકલ્પ રહેતો નથી. આ કેવળીની વાત નથી પણ ચોથું ગુણસ્થાન શરૂ થતાં જે સ્થિતિ થાય છે તેની મુખ્યપણે વાત છે. મુનિને તો આ વસ્તુસ્થિતિનો સહજ અનુભવ હોય છે, ત્યાં આ ઉપદેશની જરૂર નથી. આચાર્ય-દેવ તો છઠ્ઠા ગુણસ્થાને આવીને સમ્યગ્દર્શન માટે શુદ્ધનયના અનુ-ભવની વાત શિષ્યને કહે છે. સમ્યગ્દર્શન અને તેના અભેદ અનુભવનું કારણ આત્મા પોતે જ છે. ઓળખાણ કરી તે સ્વભાવના લક્ષના જોરે અંદર શક્તિરૂપ તાકાત તરફ, એકાગ્રતા રૂપ અભેદ અનુભવ થતાં નિર્મળ દશાનો ઉત્પાદ અને રાગરૂપ અશુદ્ધતાનો નાશ થાય છે. તેમાં કોઇ શુભરાગના વિકલ્પ કે કોઇ નિમિત્ત કારણ નથી. ભેદ-રૂપ રાગમિશ્રિત નિર્ણય કર્યો હતો તે વ્યવહારનો અભાવ નિશ્ચય સ્વભાવના જોરે કર્યો. તે વ્યવહારનો વ્યય થઇ ગયો ત્યારે તેને નિમિત્ત કહેવાયો.

ભેદ અભેદનું કારણ ન થાય, માટે શુદ્ધનય છે તે અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવને એકરૂપ લક્ષમાં લઇ અવસ્થાનું લક્ષ ગૌણ કરે છે. જેમ

બારણા સુધી આવ્યા પછી બારણું અંદર ન લઈ જવાય, માલ ખાવા વખતે કાંટો, માપલાં પેટમાં ન નખાય તેમ નવતત્ત્વ, નય અને પ્રમાણના રાગમિશ્રિત વિચાર મનશુદ્ધિના ભેદ છે પણ તેને સાથે રાખીને શુદ્ધતામાં ન જવાય.

આત્મા પોતે ત્રિકાળી ટકનારું તત્ત્વ છે, તેને ભૂલીને વર્તમાન અવસ્થા પૂરતો પોતાને માને છે. સંસારમાં જેને એકનો એક છોકરો હોય તેના ઉપર પૂરા પ્રેમથી જુએ છે, તે લાંબો કાળ ટકે એમાં ઠીક માને છે અને તેના લગ્ન પ્રસંગે તે સંબંધી રાગમાં એવો એકાગ્ર થાય છે કે બીજા વિચાર સહજ ગૌણ થઈ જાય છે. અંદર અવિકારી નિત્ય સ્વભાવ છે તેની રુચિની ગુલાંટ ખાઈ, પરમાં મહત્તા માની રાગમાં એકાગ્ર થાય છે, પુણ્યાદિ જડમાં ચમત્કાર માને છે: પણ જડ બિચારા આંધળા છે, તેને કાંઈ ખબર નથી. જાણવાની શક્તિ આત્મામાં જ છે. પરમાં તુચ્છતા જાણી જુદાપણાનો નિશ્ચય કરી, અંદર ચિદાનંદ માલ ઉપર નજર ન કરે તો શાશ્વત ટંકોત્કીર્ણ એકરૂપ ચૈતન્ય ભગવાનનો અનુભવ થઈ શકે નહિ.

અનાદિથી વર્તમાન વિકાર ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપી, પરમાં ઠીક-અઠીક કરવા જીવ રોકાયો છે, ત્યાંથી જુદો પડી સ્વભાવ તરફ વળે તો વર્તમાન અવસ્થા, પર નિમિત્ત અને ત્રિકાળી સ્વભાવ જેમ છે તેમ જ્ઞાનમાં જાણે અને પછી ક્ષણિક વિકારી પડખાનું લક્ષ ગૌણ કરી, એકરૂપ ધ્રુવ સ્વભાવ તરફ ઢળતાં શુદ્ધનયના અનુભવ સહિત સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. ત્યાં બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પ છૂટી જાય છે-ગૌણ થઈ જાય છે. તેથી કહ્યું છે કે શુદ્ધ અનુભવમાં દ્વૈતપણું જણાતું નથી. રાગમિશ્રિત વિચારરૂપ નયોની લક્ષ્મી ઉદય પામતી નથી એટલે અત્યંત ગૌણ થઈ જાય છે.

એક વખત ભયંકર દુષ્કાળ પડયો, નાણા મળે નહિ. તે વખતે દીકરી તેના સાસરેથી સાચા મોતીનું સૂપડું ભરીને તે મોતીના બદલામાં અનાજ લેવા તેના પિતાને ઘેર ગઈ. પિતાએ અનાજ આપવા ના પાડી ત્યાં માલની કિંમત વધી જતાં સાચા મોતીની

કિંમત ગૌણ થઈ ગઈ; તેમ પૂર્ણ ચિદાનંદ સ્વરૂપી આત્મસ્વભાવની એકાગ્રતા થતાં નયોના વિકલ્પરૂપ લક્ષ્મીની કિંમત ઘટી ગઈ.

શુદ્ધનયવડે ભેદની ગૌણતા થાય છે તેનું દૃષ્ટાંત:—ભોજન વખતે થાળમાં લાડુ, અથાણાં વગેરે ચીજો હોય તેમાં જેની જઠરમાં ખાસ પાચનશક્તિ હોય તેની મુખ્ય નજર લાડુરૂપી પૌષ્ટિક માલ ઉપર પડે છે. ત્યાં શાક અથાણાં આદિનું લક્ષ ગૌણ થઈ જાય છે. તેમ આત્મામાં અનંત શક્તિનો અખંડ પિંડ જ્ઞાનઘન સ્વભાવ છે તેને પચાવવાની–જીરવવાની ખાસ શક્તિ જેને શ્રદ્ધા ગુણમાં છે તેની મુખ્ય દૃષ્ટિ અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવ ઉપર પડે છે. ત્યાં અવસ્થા દૃષ્ટિનું લક્ષ અને નયોના વિચાર ગૌણ થઈ જાય છે.

તા. ૧૯–૮–૪૩.

જીવ પોતાને સમજ્યા વિના અનંત કાળમાં એકેક સમયે અનંત દુઃખ પામ્યો છે કારણ કે પોતે અનંત તાકાતવાળો, અનંત સુખસ્વરૂપ હોવાથી ઊંધો પડયો અનંત દુઃખને ભોગવે છે. પણ સ્વભાવમાં આવે તો તેનાથી અનંતગણું સહજ સુખ પામે.

પોતાના સ્વતંત્ર સ્વભાવનો વિરોધ કરી, જીવે અનંત ભવ કર્યા. તેનું વર્ણન બરાબર સાંભળે તો ભવનો ત્રાસ થાય અને કહે કે અરે! હવે ભવ ન જોઈએ. જ્ઞાની કહે છે કે તું માંડ મનુષ્ય થયો ત્યાં પુણ્ય, પૈસા, આબરૂ વગેરેના સંયોગમાં રોકાઈ ગયો. અનંતા જન્મ–મરણ નાશ કરવાનું ટાણું આવ્યું છે તો પણ માને નહિ. ઓઘે માને પણ સત્ય–અસત્યનો નિર્ણય કરે નહિ, કૂળધર્મમાં જે બધા કર્યા કરે છે તેની હા પાડે, એ રીતે કોઈ ધર્મના બહાને કે બહારથી ત્યાગી થાય એટલે માને કે હું ત્યાગી છું એમ બાહ્યમાં બધું માની બેસે; એમ ઘણા પ્રકારે પોતાની કલ્પનાથી શાસ્ત્રના નામે જીવ માને છે. પણ હું રાગનો નાશક છું, રાગ મદદગાર નથી, પરના આશ્રય વિનાનો વર્તમાનમાં પૂર્ણ સામર્થ્યથી સ્વતંત્ર પરમાત્મા છું, એમ માનતો નથી જેમ પ્રથમ ઘડો ઊંધો મૂકયો, પછી તેના ઉપર જેટલા ઘડા મૂકે તેટલા ઊંધા આવે તેમ પ્રથમ માન્યતા ઊંધી હોવાથી બધું ઊંધું હોય છે.

સ્વતંત્ર ચૈતન્યની જાત અને તેના પરમ અદ્ભુત ચમત્કારની સ્પષ્ટ વાત કરી આચાર્ય મહારાજે સમયસારમાં કેવળજ્ઞાનનાં રહસ્ય ખોલ્યાં છે. વર્તમાનમાં લોકોમાં ધર્મના નામે ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. તીર્થંકર ભગવાને કહેલું સત્ય ફરી ગયું છે. કાળ બદલાઇ ગયો છે. લોકોની યોગ્યતા એવી, સત્ય સમજવા માટે તૈયારી ઓછી-અને સત્ય સમજવાનાં સાધનો ઓછાં, તેથી પક્ષનો મોહ સત્યને અસત્ય મનાવે છે અને અસત્યને સત્ય ઠરાવે છે. અનાદિનો તેમ માની રહ્યો છે. અવિકારી આત્માનો ધર્મ રાગનો નાશક અને નિર્મળતાનો ઉત્પાદક છે. તેને બહારનાં સાધનો મદદગાર નથી. નય, પ્રમાણ, નિક્ષેપ, નવતત્ત્વના વિકલ્પરૂપ વ્યવહાર શ્રદ્ધા તે પરમાર્થ શ્રદ્ધામાં મદદગાર નથી, એવી દૃઢતા જ્યાંસુધી ન થાય ત્યાંસુધી સમ્યગ્દર્શન તો ન થાય પણ તેને સાચે આંગણેય આવી શકે નહિ.

પ્રથમ ગુરુગમે યથાર્થપણું વિરોધ રહિત સમજણના માર્ગે સમજે તો આત્મામાં એકાગ્ર અનુભવ થાય. ત્યાં બુદ્ધિથી પકડાય એવા રાગમિશ્રિત વિકલ્પ છૂટી જાય છે. સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત વિકલ્પનો ખ્યાલ નથી. પરમ આનંદનો અનુભવ થાય છે. જેવો સિદ્ધ પરમાત્માને આનંદ છે તે જાતનો અંશે આનંદ સમ્યગ્દર્શન વખતે પ્રત્યક્ષ વેદે છે. જેમ આંધળો સાકરને નજરે ન દેખે પણ સ્વાદ તો જેવો બૅરિસ્ટર લે છે તેવો જ તે લે છે. તેમ અહીં અધૂરા જ્ઞાનમાં આત્માને પરોક્ષ જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ સ્વીકાર્યો છે તેને અનુભવ પ્રત્યક્ષ છે અને તેથી સ્વાદ પ્રત્યક્ષ લે છે.

કોઈ નિમિત્તના આશ્રય વિના—વિકલ્પ વિના, સ્વભાવના લક્ષના જોરે અંદર પૂર્ણ તાકાતરૂપ શક્તિમાં એકાગ્ર લક્ષે ઢળતાં અપૂર્વ અનુભવ સહિત સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે. તેમાં શુભ રાગ કારણ નથી: શ્રદ્ધા પહેલાં શુભ રાગ હોય છે. પછી પણ હોય છે. વ્યવહાર જ્ઞાન વિના પરમાર્થ જ્ઞાન ન થાય. તે વિના સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પામે નહિ પણ તેનાથી ગુણ કે મદદ ન થાય. અંદર દ્રવ્યમાં પૂર્ણ શક્તિ છે, તેના લક્ષે નિર્મળ પર્યાયનો ઉત્પાદ અને અશુદ્ધતાનો અંશે ત્યાગ થઈ જાય છે. તેનું કારણ દ્રવ્ય પોતે જ છે. તે પરમાર્થને

સાચા તત્ત્વજ્ઞાનથી ઓળખીને, તે પરમાર્થનું જોર આપતાં, વસ્તુનું બહુમાન લાવી એકરૂપ સ્વભાવની શ્રદ્ધાના દૃઢતર જોરથી ઠર્યો ત્યાં નયનિક્ષેપના વિકલ્પ ક્યાં ગયા તે દેખાતું નથી. આચાર્યદેવ કહે છે કે આથી વિશેષ શું કહીએ ? બેપણું શું તેનો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી. અપૂર્ણ જ્ઞાનમાં એકસાથે બે તરફ લક્ષ થતું નથી, અને એક વસ્તુનો ખ્યાલ કરતાં અસંખ્યાતા સમય લાગે છે. ત્યાર પછી જ બીજે સ્થાને લક્ષ બદલાય છે.

આવું સાંભળીને કોઈ માને કે આમ ધ્યાનમાં બેસી ઠરી જઈએ, પણ ભાઈ રે ! હઠથી ધ્યાન થતું નથી. તે જાતની પાત્રતા અને સત્સમાગમે તે માટેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. હું પરનું કરી શકું, પર મારું કરે એ બધી માન્યતા છોડી, જાત ઉપર આવવું પડશે. જાતની દરકાર વડે અપૂર્વ તૈયારીથી કેવળ પોતાના પરમાર્થ માટે રાત દિવસ ઝૂર્યા વિના, તેનાં બારણાં ખુલતાં નથી. પૈસા, બંગલા, આબરૂ વગેરેની ધૂળ મળી તેમાં આત્માને શો લાભ ? પરના અભિમાનના સોજા વડે તો સ્વભાવની દૃઢતાનું ખૂન થઈ રહ્યું છે. પોતાનો સ્વભાવ પર સંબંધ વિનાનો–સ્વાશ્રિત છે, પરના કર્તા–ભોક્તા વિનાનો સ્વતંત્ર છે, તેનો તો અનાદર કરે છે. ઘણા લોકો જેને સારું કહે તે સારું હોય એવો નિયમ નથી. બહારની પ્રવૃત્તિ, દેહની ક્રિયા તો આત્માને આધીન નથી, પણ અંદર કર્મના નિમિત્ત આધીન કરવામાં આવતા શુભભાવ સહિત આત્માના સાચા જ્ઞાનના ઉપાયનો વિચાર કરવામાં આવે તે પણ રાગરૂપ હોવાથી અભૂતાર્થ કહ્યો છે. શ્રદ્ધાના અનુભવમાં તેનો અભાવ થાય છે, માટે તે આત્મા સાથે ટકનાર નહિ હોવાથી તે (રાગમિશ્રિત વિચાર) અસત્યાર્થ છે. તે જો મદદગાર નથી તો પછી બાહ્યમાં કયું સાધન મદદગાર હોય ?

તારો મહિમા સર્વજ્ઞની વાણીમાં પૂરો આવે નહિ પણ જ્ઞાનમાં પૂરો આવે. સ્વભાવની ઓળખાણ થતાં જ દુનિયાની અનંતી પ્રતિકૂળતાને તું ગણતો નથી, અને ઇન્દ્રપદ જેવા અનુકૂળ પુણ્યને સડેલા તૃણ જેવા માને છે. ચૈતન્ય ભગવાનની મહત્તા અને દૃઢતા જાતે ઉછળીને ન લાવે તેને પરાણે કોઈ મનાવી શકતું નથી.

તમારી વાત સાચી, પણ પરનું કાંઇક આલંબન તો જોઇએ ને ! પુણ્ય આદિ આશ્રય વિના કેમ ચાલે ? એમ પરની ઓશિયાળ રાખવા માંગે છે તે ચૈતન્ય ભગવાનને હીણપત છે. શાહુકાર પોણા-સોળ આના ચૂકવવાની વાતમાં મોટી શરમ માને તેમ તું પ્રભુ, તારી પૂર્ણ કેવળ જ્ઞાનાનંદની શક્તિ દરેક સમયે સ્વાધીન છે, તેમાં ઊણું કહે, ઓશિયાળ માને, વિકાર જોઇએ તેમ કહે તે તને ન શોભે.

હું સ્વતંત્ર છું, મારાપણે છું, પરપણે–વિકારપણે નથી. પરના કર્તાપણે નથી, એમ યથાર્થ માર્ગની સમજણમાં આવે તો તેનું ફળ સમ્યક્‌દર્શન પ્રાપ્ત કરતાં લાંબો કાળ નહિ લાગે. સત્સમાગમે સાંભળીને એકપણ ન્યાય અવિરોધપણે જે જીવને સમજાય તેને તરત જ સ્વભાવના જોરે અનુભવ સહિત નિશ્ચય શ્રદ્ધારૂપ ફળ આવે છે. સ્વભાવમાં ઠરતાં નવતત્ત્વ વગેરેના કોઈ વિકલ્પ અનુભવમાં આવતા નથી, ભેદની અત્યંત ગૌણતા થઈ જાય છે. એકદમ ન સમજાય તો પ્રેમ લાવી સત્ય તો આ જ છે એમ હા પાડીને તેના અવિરોધી નિર્ણય માટે પ્રયાસ કરવો જોઇએ. આમાં કોઇ પૂર્વના પ્રારબ્ધથી કે કોઈ સંયોગથી કામ થાય તેવું નથી. નશીબમાં માંડયું હશે તો સદ્‌બુદ્ધિ સૂઝશે તે વાત ખોટી છે. બહારના સંયોગો તો તેના કારણે આવે છે, તે કોઈ વર્તમાન પુરુષાર્થનું કાર્ય નથી. સ્વભાવમાં પોતાનું બધું કરી શકે એ પોતાના વર્તમાન પુરુષાર્થનું કાર્ય છે.

શુદ્ધ અખંડ ગુણને મુખ્ય કરી સામાન્ય એકાકાર સ્વભાવના જોરે એકાગ્ર થતાં ભેદરૂપ અવસ્થા અને તેનું લક્ષ અત્યંત ગૌણ થઇ જાય છે. ત્યાં સામાન્ય ગુણમાં લીનતારૂપ અભેદ શાંતિનો અનુભવ થાય છે. લીનતાનો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે.

સમ્યગ્દર્શન સ્વભાવથી પ્રગટ થાય છે. તે કોઇ વાડાની વસ્તુ નથી, કોઈની કૃપાથી મળે તેવું નથી કે શાપથી ટળે તેવું નથી. પોતે જે સ્વરૂપે છે તેવો પોતાને યથાર્થપણે માની, પોતાના વિશ્વાસને એકાકારપણે ઘૂંટે તો રાગ વિનાની શ્રદ્ધા આત્મામાં આત્મા વડે પ્રગટ થાય છે. તેમાં બહારનું કોઈ કારણ નથી.

ભાવાર્થ:—ભેદને-રાગમિશ્રિત વિચારને અત્યંત ગૌણ કરીને કહ્યું છે કે—પ્રમાણ, નયાદિ ભેદની તો વાત જ શી? શુદ્ધ અનુભવ થતાં દ્વૈત જ ભાસતું નથી. વિકલ્પ રહિત—એકાકાર ચિદાનંદ માત્ર પોતે જ દેખાય છે.

અહીં વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી તથા વેદાંતી કહે છે કે—છેવટ પરમાર્થ-રૂપ તો અદ્વૈતનો જ અનુભવ થયો, દ્વૈતપણાની ભ્રાન્તિનો અભાવ થયો. એ જ અમારો મત છે: તમે વિશેષ શું કહ્યું?

એનો ઉત્તર:—તમારા મતમાં તો સર્વથા અભેદરૂપ એક વસ્તુ માનવામાં આવે છે. જો સર્વથા અદ્વૈત માનવામાં આવે તો બાહ્ય વસ્તુનો અભાવ જ થઈ જાય, અને એવો અભાવ તો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. અમારા (જ્ઞાનીઓના) મતમાં અવિરોધી પડખાંથી કથન છે કે અનંત આત્મા ત્રિકાળ જુદા ને જડ પદાર્થ જુદા છે. તેનું ભેદજ્ઞાન કરી સ્વભાવનો નિર્ણય કરી, તેમાં એકાગ્રતા થતાં વિકલ્પ તૂટયો તે અપેક્ષાએ શુદ્ધ અનુભવમાં દ્વૈત જણાતું નથી એમ કહ્યું. જો બાહ્ય વસ્તુનો અને વર્તમાન પોતાની અવસ્થાનો લોપ કરવામાં આવે તો જાણનારો ખોટો ઠરે અને શૂન્યવાદનો પ્રસંગ આવે.

જો એક જ તત્ત્વ હોય તો એકમાં ભૂલ શું? દુઃખ શું? અને દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય શું કામ કરે? જગતમાં અનંત ચીજો સ્વતંત્ર અનાદિ અનંત છે. દ્વૈત નથી એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે પોતાના સ્વરૂપમાં પર નથી. જો બધા એક હોય તો હું જુદો છું એમ કોઈ માની શકે નહિ. તારાથી જે જુદાં છે તેને શૂન્યરૂપ ઠરાવે તો તે શૂન્ય, તેની વાણી શૂન્ય, તેના વિચાર જીવે કર્યા તે પણ શૂન્ય અને તારી એકાગ્રતા પણ શૂન્ય, એમ બધું શૂન્ય ઠરશે માટે એમ માનવું જૂઠું છે. અમે તો અપેક્ષાથી કહીએ છીએ કે દરેક આત્મા પોતાપણે સત્ છે અને પરપણે ત્રિકાળ અસત્ છે. પર પોતા-પણે નથી અને પોતે પરપણે નથી. તેથી પર પોતાનું કાંઈ કરી શકે કે પોતે પરનું કાંઈ કરી શકે એમ માનવું તે ભૂલ છે.

'ब्रह्म सत्यं जगत् मिथ्या' તેનો અર્થ એવો છે કે દરેક વસ્તુ

સ્વતંત્ર સત્ છે પણ અવસ્થા ક્ષણેક્ષણે બદલાય છે, તે સર્વથા મિથ્યા નથી. વર્તમાન અવસ્થામાં પર નિમિત્તાધીન રાગદ્વેષમોહ ભાવ જીવ કરે ત્યારે થાય છે. તે અવસ્થા છે. પોતે ત્રિકાળી ટકનાર હોવાથી તે ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતો નથી, માટે વર્તમાન અવસ્થા સિવાય, આખો ધ્રુવ સ્વભાવ શક્તિપણે શુદ્ધ જ છે. તે સ્વભાવની અપેક્ષાએ જોતાં રાગદ્વેષ આત્મામાં નથી. જીવ રાગદ્વેષ અવસ્થામાં કરે છે તે અજ્ઞાન છે અને તેને પોતાના માની જીવ દુઃખ ભોગવે છે.

અનંત આત્મા છે. એકેક આત્મા દેહથી જુદો પૂર્ણ પરમાત્મા સમાન છે અને વિકાર નિમિત્તાધીન અવસ્થામાં થાય છે. અનંત જડ પદાર્થ સત્ છે આલોક પરલોકમાં પુણ્ય-પાપનાં ફળ ભોગવવાનાં અસંખ્ય સ્થાન છે. સ્વર્ગ, નરક, મનુષ્ય અને ઢોર—એ ચાર ગતિ પુણ્ય-પાપના ભાવનું ફળ ભોગવવાનાં નિમિત્ત છે, તેને ન્યાયથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. કોઇ કહે કે સ્વર્ગ નરક તો સમાજની વ્યવસ્થા રાખવા માટે કલ્પનાથી બનાવ્યા છે તો તેવું નથી. દરેક વસ્તુ ત્રણે કાળે છે. છે તેમાં આદિ અંત શું? જે ન હોય તેની વાત શી? તું તને જાણી, પુણ્ય-પાપનો વિકલ્પ કાઢી નાખી એકાગ્ર સ્થિરતાનો અનુભવ કરે તો તારા સ્વભાવમાં વિકલ્પ નથી.

તારૂં જ્ઞાન અનંત સામર્થ્યપણે નિત્ય છે, તેની અનંત તાકાતની તું ના પાડે તો તારા બેહદ જ્ઞાન સ્વભાવનો નિષેધ થાય છે. આ સંગ્રહાત્મક જગતનો સમૂહ અમુક આકાશ ક્ષેત્રમાં છે, પછી અનંત અનંત અલોકાકાશ છે, તે અનંતને અનંતપણે જાણવાનો તારો સહજ સ્વભાવ છે. તારા જ્ઞાનની સ્વપર પ્રકાશક શક્તિ અનંત છે. તેં તારો વૈભવ સાંભળ્યો નથી, ખ્યાલ કર્યો નથી. 'અનંત' શબ્દ ઉપર વિચારે તો અનંતા દ્રવ્ય, અનંતું ક્ષેત્ર, અનંતો કાળ અને અનંતા ભાવના ખ્યાલ રૂપે અનંતનું જ્ઞાન અલ્પકાળમાં રાગ-મિશ્રિત અવસ્થામાં રહીને કરી શકે છે. રાગ કાઢી નાખે તો એકેક સમયમાં નિરંતર અનંતા પદાર્થ જગતમાં છે તેને અને પોતાને એક સાથે જ્ઞાનમાં જાણી લે તેવી બેહદ ગંભીર શક્તિ જ્ઞાનગુણની એકેક

અવસ્થામાં પ્રગટરૂપ થાય છે, તેથી નક્કી થાય છે કે સામે જ્ઞેયરૂપે અનંતા પદાર્થ જુદા ન હોય અને તારું જ્ઞાન અનંતભાવપણે દેહ જેટલા ક્ષેત્રમાં ન હોય તો એક સ્થાનમાં રહી અનંત ક્ષેત્ર-કાળાદિનો ખ્યાલ કરી શકે નહિ.

પર વસ્તુમાં અનંત ભાવ છે તે અનંતનો ખ્યાલ તારા જ્ઞાનની તાકાતમાં આવી જાય છે, ખાલી આકાશનો અંત નથી. કાળ પણ અનાદિ અનંત છે. ક્રમે ક્રમે અનંતોકાળ ભવિષ્યમાંથી ભૂતકાળમાં ગયો છતાં કાળ ખૂટે તેમ નથી. તે અનંતનો એક સેકન્ડમાં ખ્યાલ કરનાર પોતે અનંત જ્ઞાનસ્વભાવી પોતાપણે છે, પરપણે નથી. પર ચીજ જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય છે તે પરને અવસ્તુ માને તો પોતાનું જ્ઞાન અવસ્તુરૂપ ખોટું ઠરે છે. જેમ અરીસામાં સામેના બધા પદાર્થો દેખાય છે, તે નથી એમ માનવામાં આવે તો તે ખોટું છે; તેમ માનતાં અરીસો અને તેની સ્વચ્છતા ખોટી એમ માનવું પડશે; તેમ ચેતન્ય જ્ઞાન અરૂપી અરીસો છે તેના જ્ઞાનની સ્વચ્છતાની સહજ તાકાત એવી છે કે પોતાના સ્વચ્છ જ્ઞાયક સ્વભાવ વડે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ વગેરે પુદ્‌ગલના ગુણો તથા પર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ વગેરે બધું સહજ જણાય છે. તેને અસત્ય માનો તો પોતાને અને જ્ઞાનગુણને શૂન્ય માનવાનો પ્રસંગ આવશે.

જો માત્ર પવિત્ર વીતરાગદશા માનો તો વર્તમાન અવસ્થામાં પણ શુદ્ધતા જોઇએ. એકવાર શુદ્ધ થાય તે ફરી અશુદ્ધ ન થાય. જેમ માખણનું ઘી થયા પછી ફરી તે માખણ ન થાય તેમ સિદ્ધ થાય તે ફરી સંસારમાં રખડે નહિ. અવિનાશી સ્વભાવના લક્ષે એકવાર અમુક રાગ ટાળ્યો, પછી તેટલો રાગ ન આવવા દે તો પૂર્ણ પુરુ-પાર્થથી સર્વથા રાગ ટાળી પૂર્ણ નિર્મળ દશા પ્રગટ કરી તે સંસા-રમાં ફરી આવે નહિ. વર્તમાન વર્તતા ભાવપણે જીવે અનંતા ભવ કર્યા છે. તે અનંતા ભવના ખ્યાલને લંબાવતાં, અનંતા ભવના સંયોગમાં અસંયોગી જુદા રહ્યો. અનંતા પરથી અનંત અનેરાપણાની (જુદાપણાની) અનંતી તાકાત તારામાં દરેક સમયે છે.

જાણે છે પોતાથી, પણ પર વસ્તુ ન હોય તો તેને જ્ઞાન ન જાણે. જગતમાં અનંતા પર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ છે તેની પોતામાં નાસ્તિ છે પણ તે દ્રવ્યો પોતપોતામાં ત્રિકાળ અસ્તિરૂપ છે; જો તે ન માને અને એક આત્મા જ છે એમ માને તો જ્ઞાન ખોટું ઠરે છે. ગુણને ખોટો કહેતાં ગુણી (આત્મા) ખોટો ઠરે. એ રીતે શૂન્યવાદનો પ્રસંગ આવે. જ્યારે નિશ્ચય સ્વભાવના જોરે જીવ સ્વાશ્રયમાં ઠરે છે ત્યારે અભેદ અનુભવમાં નવતત્ત્વ, પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપના રાગમિશ્રિત વિચારનો ભેદ પણ રહેતો નથી, એમ કહીને સર્વજ્ઞ વીતરાગના મતમાં અદ્વૈતપણું કહ્યું છે, પર નથી એમ કહ્યું નથી. અનેકપણું પ્રત્યક્ષ ખ્યાલમાં આવે છે તેને જે અવસ્તુ કહે છે તેનું જ્ઞાન જૂઠું અને અનુભવ પણ જૂઠો ઠરે છે. પોતાની કલ્પના મુજબ ગમે તેમ વસ્તુને માની લઈ શુદ્ધતાનો અનુભવ કરવા માગે તો તે થઈ શકે નહિ. માટે વીતરાગના ન્યાય અનુસાર વસ્તુ સ્વરૂપને યથાર્થપણે જાણવું જોઈએ.

કોઈ કહે કે ઇંદ્રિય આધીન જ્ઞાનમાં હમણાં કાંઈ બીજું દેખાય છે, જેમ જેમ ઉપલી ભૂમિકાએ જઈએ, તેમ તેમ બીજા પ્રકારનું દેખાય છે. અને સર્વજ્ઞ થયા પછી નિશ્ચયથી એક અદ્વૈત જ દેખાય છે. એવી માન્યતા પણ તદ્દન જૂઠી છે. વર્તમાન અધૂરા જ્ઞાનમાં સમ્યગ્દષ્ટિને જગતમાં રહેલા સર્વ પરદ્રવ્યો, તથા પોતાના સ્વતંત્ર સ્વરૂપની યથાર્થ શ્રદ્ધારૂપ સાચી ઓળખાણ હોય છે. જેવું સર્વજ્ઞ પરમાત્મા પોતાના પૂર્ણ જ્ઞાનમાં જાણે છે તેવું જ અલ્પજ્ઞ પોતાના વર્તમાન નિર્મળ જ્ઞાનથી પ્રથમ ભૂમિકાથી જ જાણે છે. તેમાં કિંચિત્ પણ વિપરીત જાણતો નથી; પણ મનના અવલંબન સહિત જાણપણું હોવાથી પરોક્ષ પ્રત્યક્ષનો ફેર છે. પણ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનથી વિપરીત જાણપણું હોતું નથી. ભુમિકા વધે તેમ તેમ જુદું જાણે અને કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે જુદું જાણે તેમ માનવું જૂઠું છે.

દૃષ્ટિ તો પૂર્ણ સ્વભાવને લક્ષે પ્રથમથી જ સમ્યક્ હોય છે અને તો જ પૂર્ણની અપેક્ષાએ અધૂરો અને પૂર્ણ પરમાત્મસ્વરૂપ સ્વસાધ્યની અપેક્ષાએ સાધક કહેવાય. પોતાના પૂર્ણ એકત્વના લક્ષ

વિના તો જીવ ઊંધો છે, તે સાધક નથી અને શોધક પણ નથી.

પર દ્રવ્યનો તથા આત્માનો સ્વભાવ જેવો છે તેવો પ્રથમથી જ પરોક્ષપણે નિઃસંદેહ જણાય છે. ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં રહેલા સર્વ પદાર્થો જ્ઞાન ગુણની એકેક સમયની અવસ્થામાં સહેજે જણાય એવું સર્વજ્ઞપણું હરેક જીવમાં શક્તિપણે છે. અનંત જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્યથી પૂર્ણ એકેક આત્મા પરથી ત્રિકાળ નિરાળો છે. સર્વજ્ઞના ન્યાય અનુસાર સત્સમાગમે જાતે તેનો નિર્ણય કરી, પોતાના એકરૂપ સ્વભાવને મુખ્ય કરી પૂર્ણ સ્વાધીન સ્વભાવના લક્ષે શ્રદ્ધાની સ્થિરતા વડે સિદ્ધ પરમાત્મા થાય છે.

કેટલાક સમભાવની વ્યાખ્યા ઊંધી કરે છે અને કહે છે કે સાચું ખોટું નક્કી કરતાં રાગદ્વેષ થાય માટે બધાને સરખા માનો, પણ તે તો મૂઢતા છે, અવિવેક છે. વસ્તુને યથાર્થપણે માનવી, અન્યથા ન માનવી તેમાં સમભાવ છે. જ્ઞાની બાવળને વર્તમાનમાં ચંદન ન જાણે, કાળીજીરીના સ્વાદને કડવો જ જાણે, રોટલાને રોટલા જ જાણે, વિષ્ટા ન જાણે; વિષ્ટાની અવસ્થા હોય તે વખતે તેમ જાણે, ક્રોધ અવસ્થાવાળાને ક્રોધપણે દેખે, શાંત ન દેખે; ખોટાને ખોટું જાણવું તે સમભાવ છે, દ્વેષ નથી, પક્ષપાત નથી પણ સત્‌નું બહુમાન છે.

સત્‌નું સ્થાપન કરતાં અસત્‌નો નિષેધ સહજ થઈ જાય છે. કપટ ન કરવું એમ ઉપદેશ દેતાં કપટ કરનારા ઉપર દ્વેષનો ઇરાદો હોતો નથી તેમ સત્યને સત્ય કહેવામાં સાચાની દૃઢતા છે, અભિમાન નથી અને કોઈ પક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ નથી. જ્ઞાન વિવેકવાળું છે, વ્યવસ્થાસર જાણનારૂં છે. સામો માણસ જે વિષે જે કાંઈ ભાવ કહેવા માગે છે તે રીતે તેવું જ સાંભળે–જાણે છે.

જગતના પદાર્થો એક બીજાથી જુદા ત્રિકાળી સ્વતંત્રપણે ટકીને આકાશ ક્ષેત્રમાં રહ્યા છે. નિશ્ચયથી બધા પોતાના સ્વક્ષેત્રે વ્યાપીને પરથી જુદા છે. દેહના રજકણ અને આત્મા સંયોગપણે આકાશક્ષેત્રથી ભેળા દેખાવા છતાં હરેકના સ્વભાવ જુદાજુદા છે, છએ પદાર્થ તથા

તેના દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય જેવા સર્વજ્ઞ ભગવાન જાણે છે તેવા જ અલ્પજ્ઞ પરોક્ષ પ્રમાણુ જ્ઞાનથી બરાબર જાણે છે. અન્યથા જાણે તે અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જાણનારો સદાય સળંગ જાણનાર સ્વભાવપણે ટકીને જાણ્યા જ કરે છે. જેનો સ્વભાવ જાણવું છે તે કોને ન જાણે? જાણવામાં હદ શી? દરેક આત્માનો પૂર્ણ સર્વજ્ઞ સ્વભાવ છે. તે પૂર્ણ શક્તિ વર્તમાનમાં અલ્પજ્ઞને રાગને કારણે રોકાએલી છે તોપણ અધૂરા ઊઘાડવાળું જ્ઞાન જાણવામાં તો વ્યવસ્થાવાળું છે. અજ્ઞાની વિપરીત દૃષ્ટિના કારણે સ્વપરનું સ્વરૂપ અન્યથા માને છે. અલ્પજ્ઞ સમ્યક્દૃષ્ટિ પોતાને સ્વભાવથી સર્વજ્ઞ વીતરાગ જ માને છે અને જગતના જીવ-અજીવ સર્વ પદાર્થોનું સ્વરૂપ આગમ પ્રમાણથી બરાબર જાણે છે. અનંતા જડ પુદ્‌ગલ પરમાણુ એકેક સ્વતંત્ર છે. દરેક પરમાણુમાં અનાદિ અનંત પૂર્ણ તાકાતપણે ટકી રહેવાની અને ક્ષણેક્ષણે અવસ્થા બદલવાની અનંત સામર્થ્યરૂપ-અનંત વીર્ય શક્તિ છે. તેને સર્વજ્ઞના ન્યાયથી જાણે છે, તેમજ છએ દ્રવ્યના સ્વતંત્ર જુદા જુદા સ્વભાવને જાણે છે. છએ દ્રવ્યનો સ્વભાવ બેહદ શક્તિપણે દરેક સમયે પૂર્ણ છે એમ જણાશે.

(૧) દ્રવ્યથી—સંખ્યામાં જીવ દ્રવ્ય કરતાં પરમાણુ દ્રવ્ય અનંતાનંત છે, તેમાં અનંત પિંડરૂપે મળવું, જુદા પડવું, ગતિ થવી વગેરે અનંત પ્રકારની વિચિત્ર શક્તિ પોતાના સ્વભાવથી બેહદ છે, તે કોઇની પ્રેરણાથી નથી.

(૨) ક્ષેત્રથી—આકાશ અનંત પ્રદેશી અપાર પહોળાઇથી છે, તેનો અવગાહન ગુણ પણ અનંત છે. એક પ્રદેશમાં અનંત વસ્તુનો સમાવેશ થવા દે તેવો સ્વભાવ છે. લોકાકાશમાં દરેક પ્રદેશે અનંતા દ્રવ્યને અવગાહના આપવાનો સ્વભાવ આકાશનો છે.

(૩) કાળથી—અસંખ્યાત કાળાણુ બીજા પાંચે દ્રવ્યોને પરિણમનમાં ઉદાસીન સહકારી દરેક સમયે છે.

(૪) ભાવથી—જ્ઞાતા આત્મા દરેક ગુણથી બેહદ તાકાતપણે છે. તેમાં મુખ્ય જ્ઞાનગુણથી જુઓ તો એકેક સમયમાં ત્રણકાળ ત્રણ-

લોકની અનંતતાને એક સાથે જાણે કારણ કે જાણવાનો સ્વભાવ નિત્ય છે. કોઇમાં અટકવાપણું, કે ન જાણવાપણું સ્વભાવમાં ન હોય. કેવળજ્ઞાનની એકેક સમયની એક અવસ્થામાં લોકાલોકને જાણે, અનંતા લોકાલોક હોય તોપણ જાણે એવી બેહદ ગંભીર જ્ઞાયક શક્તિ દરેક જીવમાં છે.

લોકાકાશ પ્રમાણે અખંડ અરૂપી ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય એક છે, તે જીવ પુદ્ગલને ગતિમાં ઉદાસીન સહકારી છે. તે અનંતને ગતિપણે થવા દે, તેવો બેહદ સ્વભાવ તેનો છે.

લોકાકાશ પ્રમાણે અખંડ અરૂપી અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય એક છે તેનામાં જીવ પુદ્ગલને ઉદાસીનપણે સ્થિતિસહાય થવાનો ગુણ અનંતો છે.

જ્ઞાનનો મહિમા તો જુઓ ! વર્તમાન રાગમિશ્રિત દશામાં ઇંદ્રિય આધીન થવા છતાં, ક્ષણમાં બેહદ અનંતનો ખ્યાલ જ્ઞાનમાં માપી લે છે; તો સર્વ રાગ-દ્વેષ અને આવરણ રહિત શુદ્ધ પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન દશામાં એકેક સમયની એક અવસ્થામાં ત્રણ-કાળ ત્રણલોકના સર્વ પદાર્થ સમૂહને સર્વ પ્રકારે એકસાથે જાણવાનું પ્રગટ સામર્થ્ય બેહદ કેમ ન હોય ? હોય જ. તેમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાનીને શંકા પડતી નથી. સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્માને પૂરેપૂરા કબૂલનારો, પોતે શક્તિપણે એવડો મોટો હોય તો જ તે પૂર્ણને ઓળખી શકે. અધૂરા જ્ઞાનમાં પણ જ્ઞાનનું જાણવાપણું વ્યવસ્થાવાળું છે. જડ પુદ્ગલ પરમાણુ એકેકમાં સ્વતંત્રપણે અનંત વીર્ય શક્તિ છે તેની અવસ્થાની વ્યવસ્થાનો કર્તા તે પુદ્ગલ છે. કોઈ ઇશ્વર કર્તા નથી, તેમ જ્ઞાની જાણી લે છે.

જગતમાં દેહાદિના સંયોગ-વિયોગ તથા તેની બધી અવસ્થા તેમજ તેના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ ગુણની અવસ્થાનું અનંતગુણ હીનાધિકપણે બદલવું વગેરે જડની રચના તે દરેક પુદ્ગલ દ્રવ્યની સ્વતંત્ર ઉપાદાન શક્તિના આધારે થાય છે. તે પુદ્ગલ પરાવર્તન ચક્ર દરેક પરમાણુ સ્વતંત્રપણે, પ્રેરણા વિના, પોતાના કારણે, પોતાને આધારે કરે છે. દેહાદિ સર્વ પરદ્રવ્યની સંયોગ-વિયોગરૂપ અવસ્થાની વ્યવસ્થા તેના કારણે જેમ થવા યોગ્ય છે તેમજ થાય છે તેના કારણે

કોઇને લાભ-નુકસાન નથી એમ જ્ઞાની જાણે છે. પરથી મારે કાંઈ સંબંધ નથી એમ જેણે જાણ્યું તેને સ્વમાં જ જોવાનું રહ્યું. તેમાં તો અનંતો સવળો પુરુષાર્થ આવે છે. પર ચીજની પોતામાં નાસ્તિ છે તેથી દેહાદિ પર ચીજને પ્રેરણા કરવી કે આંગળી હલાવવી તે કોઇ આત્માને આધીન નથી. દેહાદિ તથા પર આત્માના કોઈ કામ કોઇ બીજો આત્મા કોઈ અપેક્ષાએ કરી શકતો નથી. નિમિત્ત ઉપર સામો જીવ પોતાના ભાવ મુજબ આરોપ કરે છે. સામો જીવ સમજે ત્યારે બોલાય કે આણે મને સમજાવ્યો, ન સમજે તો નિમિત્ત ન કહેવાય; માટે નિમિત્તથી કોઈનું કાર્ય થતુ નથી. આત્મા તો સદાય અરૂપી જાણનાર સ્વરૂપે છે. વ્યવહારે દેહાદિ પર વસ્તુના કોઇ કામ કોઈ આત્મા કદી કરી શકતો નથી. દરેક સમયે માત્ર જાણી શકે છે અથવા પોતાને ભૂલી ઊંધું માને કે મેં કર્યું'.જડ દેહાદિના આધારે કોઇને ગુણ-દોષ થતા નથી, પણ પોતાના ઊંધા પુરુષાર્થથી દોષ (દુઃખ) થાય છે અને સવળા પુરુષાર્થથી દોષનો નાશ અને સુખની ઉત્પત્તિ થાય છે.

જીવની આજ્ઞાથી દેહાદિ પર દ્રવ્યમાં કાંઈ થતું નથી, જીવ ઇચ્છા કરે અને પુણ્યના સંયોગે ધાર્યું થતું દેખાય તે દેખત ભૂલ છે. તે વખતે પણ જડનું કાર્ય તેની યોગ્યતા મુજબ જેમ થવાનું હોય તેમ જ થાય છે. ગાડા તળે કુતરૂં ચાલે ત્યારે તે માને કે ગાડું મારાથી ચાલે છે પણ તે ભ્રમ છે. તેમ દેહાદિ પોતાથી ચાલે ત્યારે દેહાદિ મારાથી ચાલે છે એમ જીવ માને છે પણ તે ભ્રમ છે. જગતને આ વાત સમજવી કઠણ લાગે છે પણ એમ જ છે. બે વસ્તુ ત્રિકાળ જુદી સ્વતંત્ર છે, તે નક્કી કર્યા વિના પરનું ધણીપણું છૂટે નહિ. પરનું હું કરી શકું એમ માન્યું ત્યાં બે એક થઇ ગયા તે એકાન્ત મિથ્યામત થયો.

જ્ઞાન સ્વપરને જાણવાવાળું છે, તે જાણવારૂપે ક્રિયા કરે છે. આ પેન્સિલમાં પકડાવાની અને હાથમાં પકડવાની યોગ્યતા છે તો પકડાશે એમ પ્રથમથી જ્ઞાને જાણ્યું, પણ આકાશ પકડાશે કે દશ મણ વજન પકડાશે એમ ન જાણ્યું. આ લોટામાં પાણી આવશે પણ ઘડો નહિ

આવે તેમ જ્ઞાન જાણે છે. પાણી આ સ્થાને આવી શકશે; તેની ધાર થશે, તે બધી જડની અવસ્થા છે તેને જાણે જ છે. પાણી મોઢામાં જશે તો તરસ છીપશે એમ પણ જ્ઞાને તો જાણ્યું જ છે પુદ્‌ગલ પોતે સ્વતંત્ર જડેશ્વર ભગવાન છે, માત્ર ચેતનપણું તેમાં નથી. જાણનારો જાણે છે કે આનું કાર્ય આમ થયું, તેને બદલે હું આવો થઇ ગયો, પરંતુ મેં કર્યું વગેરે ખોટું માને છે. જાણનારો દેહ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી તેની ક્રિયા પોતામાં માને છે તે અનાદિની ભૂલ છે. ઊંઘમાં દેહની ક્રિયા હું કરૂં છું એમ ખ્યાલ ન હતો છતાં ક્રિયા થયા કરતી હતી; જાગ્યો ત્યારે માનવા લાગે છે કે મારાથી થાય છે. પુદ્‌ગલના સ્વભાવને જીવ જાણી શકે છે પણ કરી શકતો નથી. દેહમાં ક્ષુધારૂપે પરમાણુમાં ખળભળાટ થાય તેને જાણે. રોટલાનો સંયોગ મળે અને પુણ્યનો ઉદય હોય તો ભૂખ ભાંગે. થોર, કાંટા, પથરા ખવાય નહિ, પેશાબ પીવાય નહિ, પાણીનો સ્વભાવ પથ્ય છે તેથી તે પીવાય, આકાશ ઉપર અધર સુવાય નહિ એમ જ્ઞાની જેમ છે તેમ જાણી લે છે, આનું કાર્ય આમ થયું તેમ જાણે છે, હું તેવો થયો એમ જાણતો નથી.

જુદાપણાનું ભાન નથી તે હું પરનો કર્તા છું, પર મારૂં કરી શકે છે એમ બધાને શક્તિ વિનાનો, પરાધીન ઠરાવે છે. હું સ્વપણે છું અને પરપણે નથી એમ જાણે તો પરને અને પોતાની વિકારી અવસ્થાને જેમ છે તેમ જાણી શકે છે. હું અને દરેક આત્મા પોતામાં અનંતો અવળો કે સવળો પુરુષાર્થ કરી શકે છે. નિરંતર જાણવાનો સ્વભાવ છે તે હદવાળો નથી. વર્તમાન રાગની વૃત્તિ ઊઠે છે તેવડો હું નથી. દરેક આત્મા જાણવાની શક્તિની ગંભીરતાથી ગુણે મોટો છે, ક્ષેત્રે મોટો નથી. દૂર રહેલા પદાર્થને જાણવા માટે જ્ઞાનને લાંબું થવું પડતું નથી, પણ અંદર ગુણમાં એકાગ્ર થવું પડે છે.

જ્ઞાનનો સ્વપર પ્રકાશક (જાણનાર) સ્વભાવ છે તેને બદલે કોઈ એમ માને કે જ્ઞાનમાં જ્યાંસુધી અનેક જણાય છે ત્યાંસુધી દ્વૈતપણાનો ભ્રમરૂપ દોષ છે માટે આ દ્વૈતનું જાણપણું કાઢી નાખું તો હું અખંડ એકલો રહું અને અદ્વૈતનો અનુભવ થાય, એમ માની હઠયોગ વડે જડ દેહની ક્રિયાથી જ્ઞાનને પ્રગટ કરવા માગે છે. તે જીવ

વિકાસને રોકી મૂકતાનો અભ્યાસ કરે છે. ધર્મના નામે અજ્ઞાન સેવે છે તે પણ દયાને પાત્ર છે.

આત્માને જ્ઞાનભાવે સ્વક્ષેત્રમાં વ્યાપક નહિ માનતાં સર્વક્ષેત્રે વ્યાપક જેણે માન્યો તેને સ્થૂળ દૃષ્ટિ છે. અંદર જ્ઞાનમાં સ્થિરતા થતાં બેહદ શક્તિની ખીલવટ થાય છે. તેમાં ત્રણકાળ ત્રણલોક સહજ જણાઇ જાય છે. આમ ભાવની સૂક્ષ્મ ગંભીરતા જેને ન બેઠી તે બહાર ક્ષેત્રમાં સ્થૂળદૃષ્ટિથી જીવને સર્વક્ષેત્રવ્યાપક માને છે. આમ અનેક પ્રકારના જૂઠા અભિપ્રાયવાળાઓએ સર્વજ્ઞ કથિત અનેકાન્ત સ્વરૂપનો વિરોધ પોતાના ભાવમાં કર્યો હોવાથી તેમણે સ્વાધીન વસ્તુપણાનો નિષેધ કર્યો છે. વસ્તુસ્વભાવ તેવો નહિ હોવાથી તેમનો અનુભવ મિથ્યા હોય છે માટે સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ કહે છે તે રીતે દરેક દેહ દીઠ એકેક આત્મા પૂર્ણ આનંદઘન છે, પરથી જુદો છે, પણ વર્તમાન અવસ્થામાં નિમિત્તાધીન વિકાર પોતે કરે છે એમ નિર્ણય કરી, અવસ્થાને ગૌણ કરી શુદ્ધનય વડે અખંડ સ્વભાવના લક્ષે અભેદ અનુભવ થઈ શકે છે. સત્સમાગમે પ્રથમ સમજીને સ્વાધીન પૂર્ણ ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં ઠર્યો એટલે તે ભગવાન આત્મા જ પોતાની સંભાળ કરશે, એટલે કે રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાનરૂપી સંસારમાં પડતાં બચાવશે.

હવે ચૌદમી ગાથાની સૂચનારૂપે શુદ્ધનય કેવો પ્રગટ થાય છે તે કહે છે. તેરમી ગાથામાં નવતત્ત્વ, નયાદિના વિકલ્પથી જુદો અને પોતાના ત્રિકાળી સ્વભાવમાં એકરૂપ આત્મા બતાવ્યો. અહીં પરથી જુદો, ક્ષણિક સંયોગાધીન વિકારથી જુદો આત્મા શુદ્ધનયથી જાણ્યો છે તે કહે છે.

પરસંયોગ આત્મામાં ત્રણકાળમાં નથી. પરમાર્થે વિકાર પણ આત્મામાં નથી. ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતો રાગ થાય છે તે પર લક્ષે જીવ પોતે કરે છે, પણ તે ક્ષણિક-ઉત્પન્નધ્વંસી છે. વિકારનો નાશક સ્વભાવ તે જ ટાણે પૂર્ણ અવિકારી અસ્તિપણે છે. પર નિમિત્તના ભેદ રહિત, પર્યાયના ભેદ રહિત દરેક અવસ્થામાં ત્રિકાળી પૂર્ણ શક્તિ

અખંડ શુદ્ધ સ્વભાવપણે છે. તેવા નિરપેક્ષ પારિણામિક સ્વભાવને શ્રદ્ધાના લક્ષમાં લેવો તે જ્ઞાનને શુદ્ધનય કહે છે.

સમયસારની એકેક ગાથામાંથી ચૈતન્ય મણિરત્નના અદ્‌ભુત ન્યાય ઝરે છે. સમજ્યો એટલે પૂર્ણ સમાધાન થાય છે. જ્ઞાનના ભાન-ભાવે વર્તમાનમાં મોક્ષ છે. અનંતો સવળો પુરુષાર્થ લાવે તો ભવનો અભાવ કરે, એવી પરમ અદ્‌ભુત વાત છે.

મોચીની દુકાનમાંથી ચામડાના કટકા નીકળે પણ ઝવેરીની તિજોરીમાંથી હીરા નીકળે અને ચક્રવર્તીના કરંડિયામાંથી અમૂલ્ય હાર નીકળે તેમ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા તીર્થંકરદેવના શ્રીમુખેથી નીકળેલ પરમ તત્ત્વનો બોધ સત્સમાગમે ઝીલે-ગ્રહણ કરે તેને મોક્ષનાં મોતી પાકે.

તા. ૨૦-૮-૪૩.

આગળ શુદ્ધનયનો ઉદય થાય છે તેની સુચનારૂપ શ્લોક કહે છેઃ—

आत्मस्वभावं परभाव भिन्न-
मापूर्णमाद्यंत विमुक्तमेकम् ।
विलीनसंकल्पविकल्पजालं
प्रकाशयन् शुद्धनयोऽभ्युदेति ॥ १० ॥

શુદ્ધનય આત્માના સ્વભાવને પ્રગટ કરતો ઉદયરૂપ થાય છે. શાશ્વત ચૈતન્ય સ્વભાવી આત્મા વિકારનો નાશક છે. તેની વર્તમાન અવસ્થામાં સંયોગાધીન દૃષ્ટિથી ક્ષણિક વિકાર થાય છે, તે વખતે પણ પોતે વિકારના નાશક સ્વભાવે પૂર્ણ ગુણ સ્વરૂપે છે, ક્ષણિક અવસ્થા જેટલો નથી, એમ નિર્ણય કરી એમાં ધીરજથી ઠરે તો વિકારનો નાશ થઈ નિર્મળ શાંત સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે.

પાણીમાં ઉષ્ણતા વખતે શીતળતા પ્રગટ દેખાતી નથી છતાં સ્વભાવ તરફની દૃષ્ટિથી જળ પૂર્ણ શીતળ છે એવો પ્રથમ ભરોસો

અખંડ શુદ્ધ સ્વભાવપણું છે. તેવા નિરપેક્ષ પારિણામિક સ્વભાવને શ્રદ્ધાના લક્ષમાં લેવો તે જ્ઞાનને શુદ્ધનય કહે છે.

સમયસારની એકેક ગાથામાંથી ચૈતન્ય મણિરત્નના અદ્‌ભુત ન્યાય ઝરે છે. સમજ્યો એટલે પૂર્ણ સમાધાન થાય છે. જ્ઞાનના ભાન-ભાવે વર્તમાનમાં મોક્ષ છે. અનંતો સવળો પુરુષાર્થ લાવે તો ભવનો અભાવ કરે, એવી પરમ અદ્‌ભુત વાત છે.

મોચીની દુકાનમાંથી ચામડાના કટકા નીકળે પણ ઝવેરીની તિજોરીમાંથી હીરા નીકળે અને ચક્રવર્તીના કરંડિયામાંથી અમૂલ્ય હાર નીકળે તેમ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા તીર્થંકર દેવના શ્રીમુખેથી નીકળેલ પરમ તત્ત્વનો બોધ સત્સમાગમે ઝીલે-ગ્રહણ કરે તેને મોક્ષનાં મોતી પાકે.

તા. ૨૦-૮-૪૩.

આગળ શુદ્ધનયનો ઉદય થાય છે તેની સૂચનારૂપ શ્લોક કહે છેઃ—

आत्मस्वभावं परभाव भिन्न-
मापूर्णमाद्यंत विमुक्तमेकम् ।
विलीनसंकल्पविकल्पजालं
प्रकाशयन् शुद्धनयोऽभ्युदेति ॥ १० ॥

શુદ્ધનય આત્માના સ્વભાવને પ્રગટ કરતો ઉદયરૂપ થાય છે. શાશ્વત ચૈતન્ય સ્વભાવી આત્મા વિકારનો નાશક છે. તેની વર્તમાન અવસ્થામાં સંયોગાધીન દૃષ્ટિથી ક્ષણિક વિકાર થાય છે, તે વખતે પણ પોતે વિકારના નાશક સ્વભાવે પૂર્ણ ગુણ સ્વરૂપે છે, ક્ષણિક અવસ્થા જેટલો નથી, એમ નિર્ણય કરી એમાં ધીરજથી ઠરે તો વિકારનો નાશ થઈ નિર્મળ શાંત સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે.

પાણીમાં ઉષ્ણતા વખતે શીતળતા પ્રગટ દેખાતી નથી છતાં સ્વભાવ તરફની દૃષ્ટિથી જળ પૂર્ણ શીતળ છે એવો પ્રથમ ભરોસો

આત્મસ્વભાવ સમસ્તપણે (પારિણામિક ભાવે) પૂર્ણ છે, એમ શુદ્ધનય બતાવે છે. 'આત્મસ્વભાવ પૂર્ણ છે' એમ કહેવામાં નિરપેક્ષ ધ્રુવ સ્વભાવની પૂર્ણ સ્વતંત્ર મર્યાદા બતાવે છે. 'સમસ્તપણે પૂર્ણ' એમ કહેવામાં આખું દ્રવ્ય બતાવ્યું છે. જેમ સોનાનો લાટો લેતાં તેમાં વિશ્વાસ છે કે આ પ્રમાણે કારીગરીવાળાં ઘરેણાં આમાંથી થવાનાં છે, તેમાં જુદા ભેદ પાડતો નથી, તેમ આત્મામાં કેવળજ્ઞાન શક્તિ ભરી છે તે પ્રગટ થવાની છે, તેના ભેદ રહિત આખા સ્વભાવને જોવા વખતે તેમાં ભેદ શુદ્ધનય પાડતો નથી. જેમ સોનું તાંબાના સંયોગ વખતે પણ મૂળ સ્વભાવપણે દેખો તો સોળવલું શુદ્ધ જ છે તેમ ક્ષણિક નિમિત્તાધીન વિકાર વખતે પણ ભગવાન આત્મા પોતાના મૂળ સ્વભાવે પવિત્ર પૂર્ણ શુદ્ધ જ છે, એમ અવસ્થાને ગૌણ કરીને જાણવું તે શુદ્ધનય છે. વળી આત્મસ્વભાવ સમસ્ત લોકાલોકને જાણનાર છે એમ શુદ્ધનય બતાવે છે. કેવળજ્ઞાન તો અવસ્થા છે. સંસાર અને મોક્ષ એ પર્યાય છે. તેમાં કર્મના સંયોગ–વિયોગની અપેક્ષા આવે છે. તે પર નિમિત્તના ભેદની અપેક્ષા રહિત, શુદ્ધ દૃષ્ટિથી વર્તમાનમાં પૂર્ણ એકરૂપ સ્વભાવને જોતાં, નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય જે પરિપૂર્ણ પારિણામિક ભાવરૂપ આખો સ્વભાવ તે લક્ષમાં આવે છે. તેમાં કોઈ ભેદ કે વિકલ્પના આશ્રયની જરૂર નથી. પૂર્ણ નિર્મળ આત્મસ્વભાવ ઊઘડ્યા પહેલાં પૂર્ણનો સ્વીકાર શ્રદ્ધા–જ્ઞાનમાં થાય છે. સમ્યક્દૃષ્ટિ પોતાના પૂર્ણ શુદ્ધ પારિણામિક ભાવને જ માને છે. તેના લક્ષે વિકલ્પ તૂટીને સ્થિરતાનું બળ વધે છે. અલ્પકાળમાં મોક્ષ જ છે તેના સંદેશા જાતમાંથી નિઃસંદેહપણે તેને આવે છે.

પૂર્ણ સ્વભાવમાં ઊણી કે પૂરી અવસ્થાના ભેદ ન આવે. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળજ્ઞાન વગેરે કર્મના નિમિત્તની અપેક્ષા બતાવે છે. ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ઉદય અને ક્ષાયિકભાવ એ બધામાં પરની અપેક્ષાનો ભેદ આવે છે, તે સર્વ ભેદ શુદ્ધનયમાં ગૌણ છે. શુદ્ધનયનો વિષય નિરપેક્ષ પૂર્ણ સ્વભાવ હોવાથી તે શુદ્ધનય પારિણામિક દ્રવ્ય સ્વભાવ સહજ એકરૂપ અખંડપણે બતાવે છે.

આદર કરે નહિ અને જેને બરાબર ઓળખી પાકો વિશ્વાસ કરે તેને જ હિતરૂપે આદરવા યોગ્ય માને અને તેનો આશ્રય કરે. તેમ જીવ દેહાદિ, રાગાદિ વગેરે પરને પોતારૂપ માનતો ત્યાંસુધી ઠીક-અઠીક માની પુણ્ય-પાપ ઉપાધિનો આદર કરી પરમાં કર્તાપણું-ધણીપણું માનતો હતો, પણ તે હું નહિ એમ જાણ્યું ત્યારે ક્ષણિક સંયોગ અને વિકાર મારૂં સ્વરૂપ નથી, હું વિકારનો નાશક છું, મારામાં બધા ગુણ ભર્યાં છે એમ પોતાનો પોતામાં પૂરો વિશ્વાસ લાવે અને અવસ્થાનું લક્ષ ગૌણ કરે તો બીજામાં હિત માનવાનું ન રહે અને એક સ્વાશ્રયમાં જ રમવાનું-ઠરવાનું રહે. પછી હું મેલો, ઊણો કે ઉપાધિવાળો છું, પરાધીન છું એવી શંકા ન થાય.

અનાદિથી પોતાને ભૂલી, પરનો આશ્રય માની, બંધનરૂપ ઉપાધિભાવની અને આખા જગતની મમતા અને ઓશિયાળ કરે છે, પણ એકવાર પરથી ભિન્ન અવિકારી પૂર્ણ ચિદાનંદ ભગવાન આત્માની ઓળખાણ કરી સ્વભાવમાં ઠરી જા, તો પછી પુણ્ય-પાપનો રાગ અને તેના સંયોગનો આદર નહિ થાય, કોઇ પ્રત્યે આકૂળતા નહિ થાય.

સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ત્રણકાળમાં નિવેડા થાય તેમ નથી. કોઇ સીધો 'ગધેડા' કહે તો કજિયો કરે પણ જે ભાવમાં તેવા અનંતા ભવ ઉભા છે તે ભાવનો નાશ કરતો નથી તો તે ભૂલનું પરિણામ ભોગવવું પડશે માટે સમયે સમયે તારા પરિણામ તપાસ. અહીં સમજણ ઉપર વજન છે. જીવ સમજણમાં ઊંધું માની પરમાં ઠીક-અઠીકરૂપે રાગ-દ્વેષ કરે અથવા સવળું માની રાગ-દ્વેષ તોડી વીતરાગ ભાવ કરી શકે. તે સિવાય બીજું કાંઇ તે કરી શકતો નથી. માટે જો સત્ય સ્વભાવ ન સમજ્યો તો જેમ સમુદ્રમાં ફેંકેલ મોતી હાથ ન આવે તેમ ચોરાશીની રખડપાટમાં ફરી મનુષ્ય થવું ઘણું મોંઘું છે. પૈસા વગેરે બહારના સંયોગો મળે તેમાં સમજણની જરૂર નથી, તે તો પૂર્વ પુણ્યના કારણે આવી મળે છે. પણ આત્માને સમજવામાં અનંતો મવળો પુરુષાર્થ જોઇએ કારણ કે ત્યાં કર્મ કરાવે તેમ થતું નથી.

આત્મસ્વભાવ સમસ્તપણે (પારિણામિક ભાવે) પૂર્ણ છે, એમ શુદ્ધનય બતાવે છે. 'આત્મસ્વભાવ પૂર્ણ છે' એમ કહેવામાં નિરપેક્ષ ધ્રુવ સ્વભાવની પૂર્ણ સ્વતંત્ર મર્યાદા બતાવે છે. 'સમસ્તપણે પૂર્ણ' એમ કહેવામાં આખું દ્રવ્ય બતાવ્યું છે. જેમ સોનાનો લાટો લેતાં તેમાં વિશ્વાસ છે કે આ પ્રમાણે કારીગરીવાળાં ઘરેણાં આમાંથી થવાનાં છે, તેમાં જુદા ભેદ પાડતો નથી, તેમ આત્મામાં કેવળજ્ઞાન શક્તિ ભરી છે તે પ્રગટ થવાની છે, તેના ભેદ રહિત આખા સ્વભાવને જોવા વખતે તેમાં ભેદ શુદ્ધનય પાડતો નથી. જેમ સોનું તાંબાના સંયોગ વખતે પણ મૂળ સ્વભાવપણે દેખો તો સોળવલું શુદ્ધ જ છે તેમ ક્ષણિક નિમિત્તાધીન વિકાર વખતે પણ ભગવાન આત્મા પોતાના મૂળ સ્વભાવે પવિત્ર પૂર્ણ શુદ્ધ જ છે, એમ અવસ્થાને ગૌણ કરીને જાણવું તે શુદ્ધનય છે. વળી આત્મસ્વભાવ સમસ્ત લોકાલોકને જાણનાર છે એમ શુદ્ધનય બતાવે છે. કેવળજ્ઞાન તો અવસ્થા છે. સંસાર અને મોક્ષ એ પર્યાય છે. તેમાં કર્મના સંયોગ-વિયોગની અપેક્ષા આવે છે. તે પર નિમિત્તના ભેદની અપેક્ષા રહિત, શુદ્ધ દૃષ્ટિથી વર્તમાનમાં પૂર્ણ એકરૂપ સ્વભાવને જોતાં, નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય જે પરિપૂર્ણ પારિણામિક ભાવરૂપ આખો સ્વભાવ તે લક્ષમાં આવે છે. તેમાં કોઈ ભેદ કે વિકલ્પના આશ્રયની જરૂર નથી પૂર્ણ નિર્મળ આત્મસ્વભાવ ઊઘડયા પહેલાં પૂર્ણનો સ્વીકાર શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં થાય છે. સમ્યક્દૃષ્ટિ પોતાના પૂર્ણ શુદ્ધ પારિણામિક ભાવને જ માને છે. તેના લક્ષે વિકલ્પ તૂટીને સ્થિરતાનું બળ વધે છે. અલ્પકાળમાં મોક્ષ જ છે તેના સંદેશા જાતમાંથી નિઃસંદેહપણે તેને આવે છે.

પૂર્ણ સ્વભાવમાં ઊણી કે પૂરી અવસ્થાના ભેદ ન આવે. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળજ્ઞાન વગેરે કર્મના નિમિત્તની અપેક્ષા બતાવે છે ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ઉદય અને ક્ષાયિકભાવ એ બધામાં પરની અપેક્ષાનો ભેદ આવે છે, તે સર્વ ભેદ શુદ્ધનયમાં ગૌણ છે. શુદ્ધનયનો વિષય નિરપેક્ષ પૂર્ણ સ્વભાવ હોવાથી તે શુદ્ધનય પારિણામિક દ્રવ્ય સ્વભાવ સહજ એકરૂપ અખંડપણે બતાવે છે.

એવો જ સમ્યગ્દર્શનનો સ્વવિષય છે. તેને પ્રગટ કરનાર શુદ્ધનયનો સ્વાશ્રિત અનુભવ ચોથા ગુણસ્થાને વિકલ્પ તોડીને થાય છે. તેમાં બાહ્ય સાધન નથી, સ્વભાવ પોતે જ કારણ છે.

શ્રાવક અને મુનિ થયા પહેલાની આ વાત છે. વસ્તુ સ્વરૂપ આવું છે છતાં તેની કોઈ ના પાડે તો તેથી બીજું થાય તેમ નથી. મૂળ સમજણ વિના સાધુ નામ ધરાવે તો નામ માટે કોણ ના પાડે? કોઈ ગરીબ માણસનું નામ સયાજીરાવ પાડે તો નામ નિક્ષેપે સાચું છે, તેમાં ગુણની જરૂર નથી. કોથળા ઉપર કોઈ નામ લખે કે રૂા. ૪૦) ના ભાવની ઊંચી સાકર અને અંદર કરિયાતાનાં કડવાં લાકડાં ભર્યાં હોય તો ઉપર લખેલા નામ માત્રથી તે કાંઈ મીઠાં ન થઈ જાય. તેમ પૂર્વાપર વિરોધ રહિત આત્માનો સ્વભાવ જાણ્યા વિના હું ધર્મી છું, ચારિત્રવાન છું, એમ કોઈ માને તો તેથી અંદરમાં ગુણ ન હોય તે થઈ જાય નહિ. સર્વજ્ઞ વીતરાગે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું જેવું સ્વરૂપ કહ્યું છે તેનું માન્યા-જાણ્યા વિના અંદર નિરાકૂળ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર થાય નહિ.

વળી તે શુદ્ધનય આત્મસ્વભાવને આદિ-અંતથી રહિત પ્રગટ કરે છે. જેમ પાણીનો શીતળ સ્વભાવ કોઈએ બનાવ્યો નથી તેમ અનંતગુણ સમુદાયની રચનારૂપ પવિત્ર વીતરાગી આત્મસ્વભાવ ત્રિકાળ એકરૂપ પોતાપણે છે અને પરપણે નથી, તેને કોઈએ બનાવ્યો નથી, તે કોઈ કાળે ઉપજ્યો નથી; 'છે' તેનો નાશ કે ઉત્પત્તિ કોઈ સંયોગ, ક્ષેત્ર, કાળ કે ભાવમાં થતાં નથી. અખંડ સ્વયંસિદ્ધ આત્માની રચના કોઈએ કરી નથી, કોઈના આધારે નથી, દરેક સમયે પરિપૂર્ણ છે, એવા નિત્ય પારિણામિક ભાવને શુદ્ધનય જાણે છે

વળી તે, આત્મસ્વભાવને એક-સર્વ ભેદભાવોથી (દ્વૈતભાવોથી) રહિત એકાકાર-પ્રગટ કરે છે, અને જેમાં સમસ્ત સંકલ્પ-વિકલ્પના સમૂહો વિલય થઈ ગયા છે એવો પ્રગટ કરે છે (જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, રાગદ્વેષાદિ ભાવકર્મ, દેહાદિ નોકર્મ તે જ હું છું, એમ પરમાં એકપણાનો નિશ્ચય તે સંકલ્પ અને જ્ઞેયોના ભેદથી જ્ઞાનમાં ભેદ માલૂમ થવો તેને વિકલ્પ કહે છે.

રાગદ્વેષ આત્માનો સ્વભાવ નથી, પણ તે નિમિત્તાધીન ક્ષણિક હોવાથી ટળે છે માટે જડ છે. વ્યવહારે તે જીવમાં થાય છે. તે બધામાં પોતાપણાની કલ્પના કરવી તે ઊંધી શ્રદ્ધારૂપ સંકલ્પ છે. પરથી લાભ-હાનિ થાય, શુભાશુભ રાગથી ગુણ થાય, પરની મદદ જોઈએ, એમ જેણે માન્યું તેણે બે દ્રવ્યોને એક માન્યા છે; હું માલ વિનાનો છું અને એ રીતે બધાને તેણે તેવા માન્યા છે. અક્રિય જુદા સ્વભાવની તેને ખબર નથી. તે જીવ પરમાર્થ સત્ય બોલી શકે નહિ. બોલવામાં જ્ઞાની વ્યવહારથી કહે કે આ મારૂં શરીર વગેરે છે, છતાં અંતર ભાવમાં ઘણો આંતરો હોય છે. હું જુદો છું, પરનો કર્તા નથી, છતાં જેટલો રાગ છે તે ભૂમિકા અનુસાર લૌકિક વ્યવહાર જેવું બોલવું પડે છે પણ ભાવમાં જુદાપણું બરાબર સમજે છે. દેહ, શબ્દ, રસ, ગંધ, વર્ણ, સ્પર્શ આદિથી હું જુદો છું, વાણી મારી નથી, તેનો કર્તા નથી, સદાય એકરૂપ સાક્ષી જ્ઞાયક જ છું એમ તે સમજે છે; રાગદ્વેષની અસ્થિરતા થાય છતાં દૃષ્ટિમાં તેનો નકાર છે. જ્ઞાની રાગનો કર્તા નથી પણ નાશક છે. દેહ, ધન, પુત્રાદિ મારાં છે એમ અજ્ઞાની નિશ્ચયથી માને છે તેથી અજ્ઞાનભાવરૂપે તે પરનો કર્તા-ભોક્તા અને રક્ષક છે.

પ્રશ્ન:—ઘરનું માણસ હોય તો સેવા કરે છે ને!

ઉત્તર:—પરની સેવા કોઈ કરી શકતું નથી સહુ પોતા માટે ભલા ભુંડા ભાવ કરી શકે છે. પુણ્ય હોય ત્યાંસુધી બહારમાં અનુકૂળતા જેવું દેખાય ખરી રીતે અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા બહારમાં નથી. પોતે પોતામાં કષાયની આકૂળતા ઘટાડી શાંતિ રાખે તેટલું સુખ છે નિરાકૂળ સ્વતંત્ર સ્વભાવને જાણ્યા વિના આકૂળતા ટળે નહિ. સ્ત્રી, દેહ, વગેરેનો સંયોગ મને મદદ કરે એમ માને તેની આકૂળતા ટળે નહિ પરનો આશ્રય જોઈએ, નોકર જોઈએ, સ્ત્રી જોઈએ, એમ જેણે માન્યું તેને નિર્દોષ એકલાપણું, સ્વતંત્રપણું ગમતું નથી. તે પરાધીનતાનો આદર કરે છે અને પોતાના સ્વતંત્ર સ્વભાવનો અનાદર કરે છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે સોળવર્ષ ને પાંચ મહિને અદ્ભુત ભણકાર કર્યો છે કે:—

"સર્વજ્ઞનો ધર્મ સુશર્ણ જાણી,
આરાધ્ય આરાધ્ય પ્રભાવ આણી;
અનાથ એકાન્ત સનાથ થાશે,
એના વિના કોઇ ન બાહ્ય સ્હાશે."

પોતાના આત્માને પરિપૂર્ણ માનીને, તેનું બહુમાન લાવી, તેનો જ આદર કર, આશ્રય કર. તેનું જ સેવન કર અને પરની ઓશિયાળ છોડ, રાંકાઈ છોડ તો પરમાં મૂર્છારૂપ અનાથપણું છૂટી એકાન્ત સ્વાશ્રયથી સનાથપણું થાશે જ; પરમાં–વિકારમાં ધણીપણું–કર્તાપણું નહિ થાય એટલે સંસાર જ ઊડી જશે. જેણે સ્વાશ્રય કર્યો તેને શ્રદ્ધામાં આખો સંસાર ઊડી ગયો. જેમ લગ્નમંડપમાં તોરણે આવીને વર પાછો ફરે તે શરમ ગણાય તેમ સાક્ષાત્ તીર્થંકરની વાણીમાં આવે તે જ ન્યાયવાળી અમૃત જેવી નિર્દોષ વાણી કાને પડે અને અંદરથી ન રીઝે અને પાછો પડે તો મોટી શરમ ગણાય.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે દેહની નાની ઉંમરમાં અપૂર્વ જાગૃતિનો જુવાળ ઉપાડ્યો હતો. સ્વાધીન એક આત્માની જ આરાધના કર. પરની આશામાં, પરની સેવામાં ક્યાંય શરણ નથી. હું માંદો પડું ત્યારે સ્ત્રી આદિ સેવા કરનારા જોઇએ. અરે! એવી ઓશિયાળ ચૈતન્યપ્રભુને હીણપત લગાડનારી છે. સર્વજ્ઞે કહેલા અવિનાશી ધર્મ એટલે સ્વતંત્ર સ્વભાવને માન, તે જ શરણભૂત છે. તેના ભાન વિના, આશ્રય વિના ઇંદ્રોના વૈભવ પણ અશરણ છે.

મોટો દેવ થયો હોય પણ સ્વનું ભાન ન હોય, પરમાં ખૂબ મૂર્છા સેવી હોય તેની પુણ્યની સ્થિતિ પૂરી થવા આવી હોય, આયુષ્ય પૂરું થવાને છ માસની વાર હોય ત્યાં કલ્પવૃક્ષો, મહેલો, વિમાન ઝાંખા દેખાવા લાગે છે. સ્વાધીન સ્વરૂપનું તેને ભાન નથી તેથી ઝાંવા નાખે છે, રડે છે. મરણ સમયે ખૂબ રૌદ્ર ધ્યાન કરે છે કારણ કે સત્યનો અનાદર કર્યો છે. ધર્માત્મા હોય તે આનંદ માને છે

કે હું ઉત્તમ મનુષ્ય કુળમાં જઈ, દીક્ષા લઇ, મોક્ષ જવાનો છું; તે ત્યાં તીર્થંકર ભગવાનની શાશ્વત મૂર્તિ હોય છે તેમના ચરણે ઢળી શાંતિથી દેહ છોડે છે.

અહીં સંકલ્પ એટલે સામાન્યમાં ભૂલ અર્થાત્ ત્રિકાળી આખા સ્વભાવની શ્રદ્ધામાં ભૂલ તે દર્શનમોહ, તે અનંત સંસારમાં રખડવાનું મૂળિયું છે.

વિકલ્પ તે વિશેષમાં ભૂલ, તે ચારિત્રમોહ છે. જ્ઞાનથી દેહાદિક અનેક સંયોગોનો ફેરફાર જણાય છે તેમાં પરજ્ઞેયો પલટતાં હું ખંડખંડરૂપે થઇ ગયો, હું જન્મ્યો, વૃદ્ધ થયો, મને રોગ થયો, દેહમાં જે કાંઇ ક્રિયા થાય તે મારી અવસ્થા છે એમ માની પરમાં ઠીક-અઠીકભાવપણે પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ ઊઠે તે અનેક ભેદરૂપે હું છું એવો વિકલ્પ (વિશેષ આચાર) તે ચારિત્રમોહ છે. નિમિત્ત તથા રાગાદિરૂપે હું છું એમ પરમાં અટકવું, રાગમાં એકાગ્ર થવું તે અનંતાનુબંધી કષાયરૂપ ચારિત્રમોહ છે.

તા. ૨૧-૮-૪૩.

ચૈતન્ય આત્માના જ્ઞાનની સ્વચ્છતામાં જે કાંઇ દૂર કે નજીકની પર ચીજ જણાય, તેની અવસ્થામાં ફેરફાર થાય તે જાણે મને જ થાય છે, એવી માન્યતારૂપ વર્તન તે વિકલ્પ છે. પરાધીનતાનો અને રાગદ્વેષરૂપ ઔપાધિક ભાવનો આદર અને સ્વતંત્ર ચિદાનંદ આત્માનો અનાદર તે અનંતાનુબંધી ક્રોધ છે; પર વસ્તુ અને નિમિત્તરૂપ કર્મ મને રાગદ્વેષ મોહ કરાવે છે અને હું પરનું કરી શકું એમ માનવું તે અનંતાનુબંધી માન છે; અક્રિય, સ્વતંત્ર સ્વભાવ ન માનવો, દેહાદિ, રાગાદિથી ઠીક માનવું તે અનંતાનુબંધી માયા છે, પર વસ્તુમાં હું લોભાઇ ગયો, પુણ્યાદિ સાધન હોય તો મને ગુણ થાય, શુભાશુભભાવ મારા છે, તેનો હું કર્તા છું વગેરે પ્રકારે મૂર્છાઇ જવું તે અનંતાનુબંધી લોભ છે.

સંકલ્પ વિકલ્પનો નાશ કરનાર એવો સમ્યક્ સંકલ્પ તે સમ્યગ્દર્શન છે, અને ઇંદ્રિયો તરફના જોડાણ વિના સ્વરૂપ સન્મુખ અંશે

સ્થિરભાવ વર્તે તે સ્વરૂપાચરણરૂપ સમ્યક્ વિકલ્પ છે. તે જ્ઞાનની ક્રિયા છે.

ધર્મના નામે પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ, નવતત્ત્વ, છ દ્રવ્ય વગેરેનો મનદ્વારા વિચાર કરતાં તે સંબંધી અનેક વિકલ્પરૂપ રાગમાં એકાકાર થઇ અનેક ભેદને પામવું, જુદો સાક્ષી જ્ઞાયક જ છું એ ભૂલી જવું એ અજ્ઞાનીના વિકલ્પ છે. જ્ઞાનીને તો તે જ્ઞેય છે, કારણ કે તેની દૃષ્ટિ અખંડ ગુણ ઉપર પડી છે. પૂર્ણ એકત્વસ્વરૂપ શુદ્ધ સાધ્યની રુચિનો મહિમા અખંડ જ્ઞાનપણે આત્મામાં જ વર્તે છે. વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઇથી શુભાશુભ વિકલ્પમાં જોડાય છે, પણ સાથે જુદાપણાનું ભાન છે અને રાગનો નકાર વર્તે છે તેથી એક-રૂપ-જ્ઞાયક સ્વભાવનું લક્ષ ટકાવીને અનેક ભેદરૂપ પર વિષયને જાણતાં છતાં પોતામાં અખંડ જ્ઞાન સ્વભાવને જ અનુભવે છે. હું મને જાણું છું એવો એકપણાનો નિશ્ચય તે જ્ઞાનીનો સંકલ્પ છે, અને જ્ઞેયોના ભેદને ભિન્નપણે જાણતા પર તરફની વૃત્તિ ખેંચીને એકાકાર જ્ઞાન માત્રનો અનુભવ કરવો તે જ્ઞાનીનો વિકલ્પ (વિશેષ આચાર) છે. ૧૩.

અહો ! આ તેરમી ગાથામાં તો ભૂલને ભૂલાવી જ દીધી છે. આખા સમયસારની શરૂઆતના મૂળીયા આ ગાથામાંથી રોપ્યાં છે. અરે ! પૂર્વની ભૂલ તે હતી કે નહિ એમ ભૂલને ભૂલી જાય એવી આ ગાથા છે, ન સમજાય એ તો વાત જ નથી. ભૂલ તો છે જ ક્યાં ? હતી જ ક્યારે ? ભૂલ કદી છે જ નહિ, સ્વભાવ જ ત્રણેકાળ પ્રકાશમાન છે.

આખો માર્ગ સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થદશાનો છે. આ સમયસારની એકેક ગાથા મોક્ષને આપનારી છે, ગાથામાં મોક્ષ નથી પણ સમ-જણમાં મોક્ષ છે.

રાગ-દ્વેષવાળી અવસ્થા વખતે પણ આત્માનો શુદ્ધસ્વભાવ પ્રકાશમાન છે. સ્વભાવનું સામર્થ્ય ત્રિકાળ છે, આ શુદ્ધ સ્વભાવનો અનુભવ કર ! એમ શ્રી પરમગુરુઓ આશીર્વાદ આપે છે.

ૐ

સમયસાર–પ્રવચનો.

કક્કાવાર શબ્દ સૂચિ

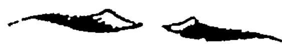

કલશ તથા ગાથા સૂચિ

શુદ્ધિપત્રક.

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૨૬	વશ થતો	વશ થતાં,
૪	૨૭	તેનાથી	તેમાં
૫	૨૦-૨૧	ભિન્ન એકાકાર છે.	ભિન્ન છે.
૩૪	૨૨	વિષનો	શરીરનો
૮૧	૧૧	ઉપાધ	ઉપાધિ
૮૪	૨૨	બેહદસ્વભાવી	બેહદ જ્ઞાનસ્વભાવી
૧૫૯	૧	ઠર્યો	ઠર્યાં
૧૮૫	૨૪	ફીટી જતું નથી,	ફીટી તાંબાપણું થઈ જતું નથી,
૧૯૬	૧૮	દૃષ્ટિમાં વિકાર	દૃષ્ટિમાં વિકાર નથી કેમકે વિકાર
૨૨૦	૧૯	પરનો અભાવ	રાગાદિનો અભાવ
૨૫૮	૨૫	સમમજવાનો	સમજવાનો
૨૬૭	૨૬	દળદર	દાળદર
૨૭૩	૧૨	ત્રણકાણ	ત્રણકાળ
૨૮૪	૨૧	ધ્રવ	ધ્રુવ
૨૮૭	૯	વ્યવહાર તો	તે
૩૦૯	૭	એ એ ભાવ	એ ભાવ
૩૦૯	૧૭	દ્વષરૂપી	દ્વેષરૂપી
૩૧૦	૪	થકાં	થવા
૩૩૦	૨૩	અવસ્થનું	અવસ્થાનું
૩૭૭	૬	ભેદને પકડવાની	ભેદની પકડની
૩૯૭	૧૫	કહેવી	કહેવો
૪૩૭	૨૯	પરલક્ષે	પરલક્ષે થતા
૪૪૦	૧	બન્ને	બન્નેની
૪૫૧	૮	તેની	—
૪૭૦	૨૧	લ	લક્ષ
૪૭૧	૧૬	ધ્રવ	ધ્રુવ
૫૨૨	૧૮	વભાવ	સ્વભાવ